- Title – आयुर्वेद रसायन
- Accession No – Title –
- Accession No –
- Folio No/ Pages –
- Lines-
- Size
- Substance Paper –
- Script Devanagari – देवनागरी
- Language – संस्कृत
- Period –
- Beginning –
- End –
- Colophon-
- Illustrations -
- Source -
- Subject -
- Revisor -
- Author - हेमाद्री
- Remarks- के सूत्रस्थान 'अष्टाङ्गहृदयम्' पर हेमाद्री की आयुर्वेद रसायन नामक टीका है।

A-1 Shelf-4

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(1)

॰अन्यथा कल्पयेत्सदृशान् भागान् प्रमाणं यत्नेनोद्दिष्टमिति मदनफलेन पिप्पल्यादीनां च तुल्यं प्रमाणं प्राप्नुया
न् पिप्पलीमिश्रितान् गलानथवा शक्रयवैर्युतान् मधुयष्टिकया वा युतान् अथवा उष्णांबुना माक्षिकयुतेन वा स
ज्व·चि· हपिवेत् ॰अथवा पटोलादीनां पत्रोदकेन वा सहपिवेत् ॰अथवा तर्पणादिभिः पिवेत् ॰अथवा कल्पोदितानिव
२ मनकल्पोक्तानि वमनानि योग्यानि प्रयुंजीत बलकालविभागवित् ॰अस्य देहबलावस्थायां तथा व्याधिबला
वस्थायां चेदं वमनं दातुं योग्यमिति यो विभागं वेत्ति स बलकालविभागवित् ॥ अकृते कृते वा वमने ज्वरी कुर्याद्विशो
षणं दोषाणां समुदीर्णानां पाचनाय शमाय च ॥ वमनयोग्यो यो ज्वरी स कृतवमनोऽपरस्तु वमनेऽयो
ग्यः सोऽकृतवमनो विशेषेणानुपवासलङ्घनं कुर्यात् एवं कृतवमनोऽकृतवमनो वा ज्वरी सर्वथालङ्घ
नं कुर्यात् किमर्थमित्याह दोषाणां वातादीनां समुदीर्णानां समन्तात् समुच्चानामुत्पन्नानां पाचना
य पक्वत्वाय शमाय शान्त्यर्थं च निरामाणां पुनः समुदीर्णानां शान्त्यर्थमेव ॥ आमेन भस्मनेवाग्नौ छन्नेऽन्नं न वि
पच्यते तस्मादामदोषमेव ज्वरितानुपवासयेत् दोषेणामाख्येन वातादिना वा सहैकलोलीभूतेनाग्नौ
छन्ने छादितेऽन्नमामाशयस्थं न विपच्यते भस्मनेव यथा बाह्योऽग्नौ स्थाल्यामिति ततो यतस्तण्डुलादिकं स्थालीस्थं नावि
पच्यते तथैवामाशयस्थमन्नमामेन छन्नेऽग्नौ न विपच्यते यतश्चैवं तस्माद्धेतोरामदोषस्य पूर्वोक्तस्य पच
नं पाकमवधिं कृत्वा ज्वरितान्नरानुपवासयेत् ॥ तृष्यन्नल्पाल्पमुष्णांबु पिबेद्वातकफज्वरे तत्कफं वि

राम
२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

2

ष्मामस्य बलमुत्थाप्य । अजः परं धातुतेजः क्षपयित्वा तु रुंद्धके विधान्तगले शिहप्रयोगवशादंगीकृतः लंघनेरिति
जातैवक्तुवचनं तेन न कदाचिद्देके न लंघनेन न कदाचिदनेके दोषक्षयोज्जायत इति ह्येयं तत्रोत्क्लिष्टे समुत्क्लिष्टे कफ
प्राये बले मले सहृल्लासप्रसेकान्नद्वेषकासविषूचिके सद्योभुक्तस्य संजाते ज्वरे सामे विशेषतः वमनं वमना
र्हस्य शस्तं कुर्याद्विचक्षणः स्वासातीसारसंमोहहृद्रोगविषमज्वरान् तत्र तस्मिन्मले उत्क्लिष्टे स्वजन्मगुणेकमल
हणतोधिके तथा कफप्राये कफबहुले वा तारस्वेपि प्रायस्येवेति मामप्यो ज्ञ्मयते समुत्क्लिष्टे स्वस्थानाच्चलिते बहिर्
निर्याने तथा बले शिथिले उत्क्लिष्टे पिपिह्रिकदाचित्तस्थानावस्थमाद्वलालस्यात् एतेषु वक्कफोत्क्लिष्टादिकं दर्शयति
सहृल्लासेत्यादि हृल्लासादीनां द्वंद्वः सहेते वर्त्तेते यस्मिन् हृल्लास उद्वमनमिवानुभवः उद्वमनं हृदयस्य
प्रसेकः पानीयस्येव निष्ठीवनं सद्योभुक्तस्येत्यादि रेहशेमलेसति सद्यः कृताहारस्य ज्वरे संजाते विशेषेण सामे
ज्वरे वमनार्हस्य वमनं शस्तं वमनार्हे वमनविरेचनाविधौ प्रोक्ताः श्वासादावपि विधिविपर्ययेण तद्वमनं कृतं श्वा
सादीन्कुर्यात् तथा तत्रानुत्क्लिष्टः कफप्रधानः स्थिरो हृल्लासादिरहितो विपरीतः वमनद्रव्याण्याह पिप्पलीभि
र्युतान् गालान् कलिंगैर्मधुकेन वा उष्णमम्भः समधुना पिबेत् लवणेन वा पटोलनिंबकर्कोटवेत्रपत्रोदके
न वा तर्पणेन रसेनाद्यैर्मद्यैः कल्पोदितानि वा वमनानि प्रयुञ्जीत बलकालविभागवित् गालान् मदने प्रस
वनिरपायत्वाच्छ उत्क्लिष्टापिप्पल्यादिद्रव्येभ्यो तेन सहोपयोगिभ्यो वहूपयोगितया प्रधानस्य मदनस्याग्रे उपन्यासः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पर्पटोशीरसाधितं शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तस्य ज्वराणां तेभ्य उद्रिक्तपित्तादिभ्यः पिपासितेभ्यो घनादिसा
ज्व.चि. धितं शीतं तोयं हितं तेषु पानीयसाधनेवतं त्रातरेविधिरुक्तो यथा कर्षं गृहीत्वा द्रव्यस्य तोयस्य प्रस्थमाव
३ पेत् अर्द्धावशेषितं क्वाथं तोयमानेत्वयं विधिरिति ८ उष्मा पित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्यूष्मणा विना तस्मा
त्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्पित्ताधिके धिकं पित्तं विना कुष्मा न विद्यते ज्वरस्तु उष्मणा विना नास्ति संतापलक्ष
णत्वात् ज्वरस्य यतश्चैवं तस्माद्यानि पित्तस्य विरुद्धान्याहारविहारादीनि तानि सर्वास्मिन् ज्वरे त्यजेत् पि
त्ताधिके पुनरधिकं कृत्वा अतिशयेन त्यजेत् पित्ताधिक इत्यत्राधिकग्रहणं नेदं प्रतिपादयति सर्वो ज्वर
स्त्रिदोषजो भूयसा तु व्यपदेश इति ॥९॥ स्नानाभ्यंगप्रदेहांश्च परिशेषं च लंघनं न केवलं ज्वरे पित्तविर
द्धानि त्यजेत् यावत् स्नानादीश्च त्यजेत् स्नानादीनां पित्तहरत्वाशंकया सत्यत्वे प्राप्ते अचिन्त्यप्रभावत्वा
त् ज्वरे विरुद्धानीति तत्सेवने निषेधति प्रदेहः सर्वदेहनाद्यनुलेपः परिशेषं च लंघनं त्यजेत् यल्लंघनमु
पयुक्तमुपवासलक्षणं ततो यदन्यत्तत्परिशेषं शुद्ध्याद्येकादशप्रकारं च तत्त्यजेत् उपवासलक्षणं तु लं
घनं नवज्वरे कर्तव्यमेव ।१०। अजीर्णे रवमलघ्नं सामे तीव्ररुजि ज्वरे न पिबेदौषधं जन्तुर्हि भूय एवाममाव
हेत् आमाभिभूतकोष्ठस्य क्षीरं विषमहेरिव यथा अजीर्णे सामे तीव्ररुज्यपि शूलघ्नमौषधं न पिबे
त् (हि यस्मात् तदौषधं पीतमस्यामवस्थायां भूय एवामं) स्तत्पानीयमयात् तथैव सामे ज्वरे दारुणपीडा
व तित्तदानीमामपक्वयर्थं मुस्तापर्पटकाद्यौषधं न पिबेत् हि यस्मात् तदौषधं पीतमस्यामवस्थायां भूय

राम
३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लयं नीतानस्त्रोतसां मुक्तिवर्त्तयेत् उदीर्य चाग्निं स्रोतोभ्यो मृदूकृत्य विशोधयेत् ॥ नीलपित्तानि
लस्वेदशकृन्मूत्रानुलोमनं निद्राजाड्यारुचिहरं प्राणानामवलंबनं विपरीतमतः शीतं दोषसंघातवर्द्धनं तस्मा
वान्नेशल्यालं स्तोकं वा तकफज्वरे उष्णांबु पिबेत् तस्मासिद्धमितिस्त्रपितत्वे नेजिड्डितिनजिड्ड ॥ अल्पाल्पमिति प्राक
रे गुणकारे गुणवचनस्येति द्वित्वं तदुष्णांबु पीतं कफं वातं स्त्यानं विलयं नीत्वा विलीनं विगृह्यतो मार्गात् तस्मान्मार्गान्नि
वर्त्तयेत् तथा अग्निमुदीर्य समिद्धं कृत्वा स्रोतांसि विशोधयेत् किं कृत्वा मृदूकृत्य तेषां स्रोतसां मार्दवमुत्पाद्य तथा
लीनान्यप्रवृत्तस्वरूपाणि च तानि पित्तानि लस्वेदशकृन्मूत्राणि तेषामनुलोमनं प्रवर्त्तनं तथा प्राणानां जीविता
स्थानामवलंबनं तदुष्णजलमाश्रित्य तथा प्राणाः प्रवर्त्तन्ते इत्यर्थः ॥ अनेनत्वोष्णांबुकमेकघनव्याजेन वातक
फज्वरस्वरूपमपि किंचित् प्रकाशयति तथा वातशोषितेनकफेन स्त्यानीभूतेनात्र तृष्णा जायते तथाग्निकम
ग्निमांद्यं स्रोतसामशुद्धत्वं तथा लीनानि पित्तादीन्यत्र स्युरिति ॥ उक्तमेव गुणत्वेपि पुंज्यान्नैकांतपित्तले उ
द्रिक्तपित्ते दाहमोहातिसारिणि विषमद्योत्थिते ग्रीष्मे क्षतक्षीणे स्रपित्तिनि ॥ एवं गुणमप्युष्णांबु एकांत
पित्तजे केवलपित्तले ज्वरे ज्वरिणि नवान युंज्यादिति तथा उद्रिक्तमधिकं पित्तं यस्मिंस्तं न युंज्यात् तथात
दुष्णांबु दवथ्वादि मतिनरे न युंज्यात् चक्रादिभ्यो यस्मीवृद्धा प्रवर्त्तते सदवथुः सर्वाणीणस्तीवृकुष्मा
दाह मोहभ्रमः तथा विषमद्याभ्यामुत्थिते जाते ज्वरे तथा ग्रीष्मकाले तथा क्षतक्षीणं क्षत क्षीणः क्षतः
क्षीणो धात्वपचयवान् तस्मिंस्तथाभूते नरे युंज्यात् तथास्त्रपित्ते निरक्तपित्तवति ॥ घनचंदनशुंठ्यंबु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्यावस्था इत्यर्थः षडहेनेत्यादिना वा निर्दिष्टकालयोग्यावस्था युक्तं लंघितलिंगैस्तत्रमित्यादिना प्रयायो
ग्यावस्था उद्दिक्तपित्तादिना वा तिक्तरसोपयोगयोग्यावस्थेति यथावस्थं द्रष्टव्यं क्रमस्तु यथा वातश्लेष्मके सामे ज्वरे
प्रथमं लंघनं कुर्वीत तच्च स्वेदनं द्वित्रादिदिनलक्षणं च कालं लंघितलक्षणयुक्तस्य यवाग्वादि पथ्याद्यन्नमुक्त
स्यानंतरं मुस्तापर्पटकादितिक्तरसोपयोगादि तिक्रमार्थः ज्वरे लंघनेन क्वचित्तेषु क्तं ग्रस्य विशिष्ट विषये पवादमा
ह ॥ ७ ॥ शुद्धवाततयाणां तु जीर्णज्वरेषु लंघनं नेष्यते शुद्धेन वातेन महोषाद्युदुष्टेनाप्यो ज्वरः स शुद्धवातज्वरः क्ष
यण धातुपचयादिलक्षणेन योज्वरः स क्षयज्वरः एवम् अतेवि भवा वायुरिति संप्रहाराद्विसमुद्भवः स क्षयांतज्वरः
यथा अजीर्णज्वरः स जीर्णः ते विद्यते ये षां ते एवंभूता स्तेषु लंघनं नेष्यते तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह ॥ ७ ॥
तेषु हितं शमनं यत्नकर्त्तने दिष्यसाने गुशुवातादिज्वरेषु शमनं हितं शमनस्य च संतर्पणपत्नवपण रू
पत्वं द्विविध्यात् किं तच्छमनं तस्माद्धितमित्याह यत्नकर्षणं बृंहणमित्यर्थः यद्यपि ततस्य पूर्वमेव बृंहणमित्ये
तदेव कस्मान्नोक्तं किं शमनं यत्नकर्षणमिति पद दुर्योपादनेन क्रमः प्रयत्नांतरयोजनायेमेतदुक्तं तथा वाय
मर्थो विशिष्ट उभयोपादानेन प्रकाश्यते यथान सर्वे सार्विक्याद्यदि बृंहणं शमने तस्मात्यो हितं किं तर्हि किं
विद्बृंहणं शमनं तस्मात्यो हितमिति ॥ ७ ॥ तत्रेत्यादि तत्र सामज्वराकृत्या जानीयादविशोषितं द्विविधोपक्र
मज्ञानमवेक्षेतच लंघने तेषु ज्वरेषु मध्ये समिज्वरस्याकृत्या लक्षणेन ज्वरोपद्रुवतीक्ष्णत्वमित्यादिनाऽवि
शोषितमलंघितं विद्यात् लंघने लंघनलक्षणं पेक्षया द्विविधोपक्रमज्ञानं द्विविधोपक्रमणीयाध्यायोक्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवामम वर्हेत् अत्र च सामरस्तु केवलामर इति गम्यते अल्पेषजीर्णे भेषजमनुज्ञातमेव तथा चोवाच तंत्रकारः
जीर्णेशनेतु भैषज्यं युंज्यात्स्तब्धगुरूदरे दोषशेषस्य पाकार्थमग्नेः संधुक्षणाय चेति तस्मादत्रामरतिबोध्यं अ
पात्रदृष्टांतमाह हीरं विषमहरिव यथा हीरं विषघ्नमप्यभिहितमहीनां तद्वद्विषं कुर्यात् ।७। सोदर्दपीनस
श्वासमेजंघापर्वास्थिशूलिनि वातश्लेष्मात्मके स्वेदः प्रशस्तः स एव देयत् स्वेदमत्र शाक्त्या तावत्कुर्यात्
गेन स्रुणात्वं उदर्दः ... उदर्दश्लेष्मपीनसश्वासश्वास सत्वेतैः सह वर्त्तते यो ज्वरस्तस्मिन् तथा जंघाच
पर्वाणि च अस्थीनि च तत्र शूलं तद्विद्यते यस्य तस्मिंश्च तथा वातश्लेष्मात्मके वातकफोद्भवे स्वेदः शस्तो
हितः यथा च हितः स्वेदादीन् प्रयुंज्यात् अनेन सूपादयं दीप्ततरत्वं विदध्यात् ।८। स्नेहोक्तमाचारविधिं स
र्वशश्चानुपालयेत् तथा स्नेहोक्तं स्नेहविध्यध्याये कथितमाचारविधिं च सर्वशो नु कुर्यादित्यर्थः ।९। लंघ
नस्वेदनकालो यवाग्वस्तिक्तकोरसः मलानां पाचनानि स्युर्यथावस्थं क्रमेण वा मलानां वातादीनां एष
कस्थितानां संसर्गस्थितानां सन्निपातस्थितानां च सामर्थ्याल्लंघनादयस्तिक्तरसावस्था [illegible] नाः पाच
नानि स्युः यथावस्थमवस्थानतिक्रमेण कस्यांचित् ज्वरावस्थायां लंघनमुपवासलक्षणं मलानां पाचनं
स्यात् कस्यंचित् स्वेदनं स्यात् कस्यंचित् यवाग्वः पेयाः कस्यांचित्तिक्तकोरसस्तिक्तरसाश्रितद्रव्योपयोगः
एवमवस्थावशाल्लंघने स्वेदनं च कृत्वा षडहादूर्द्ध्वं यवाग्वस्तिक्तकोरसः पाचनान्यविपक्वानां मलानां तर
लेज्वरे स्युः तत्रमाशयस्थ इत्यादिना ग्रंथेन निर्दिष्टालंघनयोग्यावस्था सोदर्दपीनस इत्यादिना वस्वेदनयो
नादयस्तिक्तरसांतामलानामेकैकशः पाचनानि स्युः अथवा क्रमेणैव पाचनानि स्युः [illegible] यथा लंघनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

7

पिबेदल्कोससिक्तां वा स्वांस्वां पेयां नवज्वरे इति किं यंतं कालं ज्वरितं लंघयामि रूपाचरेदित्याह षडहमित्यादि पेया

अ.हि. भिज्वरितं लंघयेत् षडहं यावद्रूपाचरेत् बल्लमङ्गासमाहार त्विह्निता र्थो ज्वरपदे त्यादि नासमासः रजाहः सखिम्पहजि

तिरेचनसरस्यादेः समाहार इत्यकृदेशः अकृच्छ्रेशोरेवेति द्विलोपः तथा षडहादर्वागपि यदि शांतो ज्वरः तदादोष

५ हृष्टा घपेतयाभक्त्या शूहिमि रूपाचरेदिति आमादून्तमयति मदुत्वं चेति अथवा षडहे तीतेऽपि यावत् ज्वरो

मार्दवं गच्छति तावत्येयामि रूपाचरेत् ननु तर्हि किं षडहं चेत्यनेन अत्र केचिदेवमाहुः षडहादर्वाक् प्रायेणम

दुतायामपि जातायां षडहं यावत् ज्वरितं लंघयामि रूपाचरेदिति द्योतनार्थं षडहं चेति कृतं अपरे तु काल एव

वा दुल्येन ज्वरमार्दवस्येतिसापना र्थमिदं कृतमिति मन्यते ज्वरमार्दवे नु जाते पाचनादियोगः कार्यः तथा च व

दयति ततः पक्वेषु दोषेषु लंघनाद्यैः प्रशस्यते कषाय इति अथ ताएव पेया व नुपक्रमते । (प्रागलाजा

पेयां सुजरां ससुंठीधान्यपिप्पलीससैंधवां तथा मृणी तांपिवेत्स हृदाडिमां प्राक् सर्वे सर्वामयः पेयाप्येलज

पेयाप्येलाजपेयां पिबेत् ननु यवादि प्रकृतिजां पेयां कीदृशी सुजरां अल्पलाजत्वात् यस्या शीघ्रं जरां याति

तां तथा ससुंठीधान्यपिप्पलीस [illegible] शुंठ्यादिभिः संस्कृतामिति बोध्यं अत एव ससैंधवामिति पृथक् निर्दिष्टं अ

ठी२ न्यथा ससुंठीधान्यपिप्पलीससैंधवामिति निर्देशं कुर्यात् मुनिरप्याह लाजपेयां सुजरां पिप्पली नागरैः स्कृता

मित्यादि ससैंधवामित्यत्र सशब्दः स्वार्थ षत् पर्यायत्वात् दलसैंधवामिति बोध्य । तथा अल्पाम्लीयो ज्वरी राम

५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लक्षणं चावेक्षेत लक्षणं च वैमल्येंद्रियता सर्गो इत्यादि ।७। युक्तं लंघित[illegible]लिंगैस्तु तं पेयाभिरुपाचरेत् यथा
स्वौषधसिद्धाभिर्मंडपूर्वाभिरादितः तस्याग्निर्दीप्यते ताभिः समिद्भिरिव पावकः षडहं वा मृदुत्वं वा ज्वरो या
वदवाप्नुयात् लंघितलिंगैर्विशोषितेन लक्षणेन युक्तं ज्वरितं नरं तस्मात्तं पेयाभिरुपाचरेत् किंभूताभिः यथा
स्वौषधसिद्धाभिः यद्यस्य यथा स्वमिति वीप्सायामव्ययीभावः यथास्वं तत्तदौषधं च यथास्वौषधं वातादेः पृथ
ग्गतस्य संसृष्टस्य सन्निपतितस्य यद्यस्य यो यमौषधं तेन सिद्धाभिर्विस्मालिते पयादिद्रव्यैर्ये पाचपथ्यैर्येषां हे
ताभिरित्यर्थः किंभूताभिः मंडः पूर्वेः प्रथमो ऽभ्यवहारो यासां ता मंडपूर्वा इत्थिया ख्येयं एतद्धि आख्यायमाने स
र्वासां पेयानां मंडपूर्वाणां ज्वरे ऽभ्यवहारः प्राप्नोति ततस्वस्थवृत्तिरेव वृद्धिपेत्रो वा समस्तैव मारपि कांदि मां पेयांपि
बेत् तामपि मंडपूर्वां पिबेन्न केवलामिति एतद्धि क्रियमाणं विरुद्धं स्यात् तथा कथितामलवैर्ग्रन्थे पेयां पिबेच्छ
मनेषु मंडः तथा क्षुद्वद्धि पित्तो ज्वरी वा मंडः स्मृतः पिप्पली शुंठीधान्यकयुक्तो लाजांबुवर्णांशि मतित्येवं स्वरूपः पेया
पाश्रु ज्वरघ्नत्वमुक्तं तथा स्मृते पि सम्यक् लंघिते ताला मंडात् किंचिद्धूनाभिः पेयादिभिरसावुपचरणीयः त
स्य ज्वरोक्ताभिः पेयाभिरग्निर्दीप्यते समिध्यते समिद्भिरेधैर्यथा बाह्यः पावकः मुनिना चोक्तं च तासु भेष
जसंयोगाल्लघुत्वाच्चाग्निदीपिका स्वहना यड्वा स्थिरत्वात् मृदुत्वात् नष्ट प्रशांतये ऽहारभावात् प्राणावसर
तात्त्राप्रवायच ज्वरघ्नो ज्वरसात्म्यत्वात्तस्मात्पेयाभिरादितः ज्वरानुपाचरेद्धीमानिति खारणादेष्वकुं ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

किंभूतं पिप्पल्यामलकैः कृतं तथा सर्पिषा युक्तं सम्यग्गाज्येन संस्कृतं तथा मलः पुरीषादिर्दोषो वातादि
ष.खि. ९ स्तेषामनुलोमनी स्वमार्गप्रवर्त्तिनी । ७ । चविकापिप्पलीमूलद्राक्षामलकनागरैः कोष्णेबद्धसरजिको
ष्णविबद्धविबद्धदोषाधिष्ठानेन तथा सरजे चविकादिभिः साधितां पेयां पिबेत् । ८ । पित्तशूलपरिकर्त्तिकोल
वृक्षाम्लकलशीधावनीश्रीफलैः कृतं प्रस्वेदनिद्रुस्त्वामार्शसि मलकं नागरैः सितावदरमृद्वीकासारिवा
मुस्तचंदनैः तत्माक्कृद्दिपटोदाहज्वरघ्नीसेदूसंयुतानु पुनरर्थे परिकर्त्तनं परिकर्त्तछेदनमिवानुभवः
सयस्मात्तिसपरिकर्त्तको हृत्तस्मिन् परिकर्त्तिनि तु कोष्णे कोलादिभिः साधितां पेयां पिबेत् श्रीफलं बि
ल्वफलं । ९ । कुर्यात्त्वौषधैरेव रसयूषादिकानपि पेयादिः रैरौषधैर्मांसरसादयोपि यथायोग्यं
कर्त्तव्याः तथा च संग्रहे प्यगीहः कुर्यात्त्वौषधैरेव रसयूषादिकानपि रसोत्र मांसरसः यूषा मुद्गादि
संबंधिनः क्वाथाः आदिग्रहणात् पानीयमस्तुतक्रव्यंजनादयो गृह्यंते पेयादिषु बहुद्रव्यपरिमाणादिषु प्र
योक्तुं स्वदशांशत्वे द्विभावापरं च गंतव्यं तथा च तंत्रांतरे पेयायूषरसाद्येषु रसालापानकादिषु द्रव्यमात्रां
प्रयुंजीत लोकसिद्धां यथार्हतः इति यस्य पुंसो यत् परिमाणे द्रव्ये मात्रा योग्या तस्य तत्परिमाणे रेव पेयाद
यः कार्या इत्यर्थः अन्ये त्वेवमन्यंते पेयायूषरसाद्येषु द्रव्यपरिमाणमल्पमेव कल्पयितव्यं यानार्थं च यत्
द्रव्ये साधितं तोयमुक्तं तदल्पपरिमाणद्रव्यैरेव साधनीयं अल्पपरिमाणेन बहिर्द्रव्येण तत्तोयं समग्रपा
च्यते तथा च खारणादिरपाठात् बहुद्रव्यो घनः क्वाथः स्वच्छमल्पौषधं जलमिति अथ णक्रियासामान्ये

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽयक्लं श्राययेत सतां पर्वांशं पेयां सदाडिमां पिबेत् पूर्वस्याः पेयायाः सदाडिमत्वमेवास्या विशेषः कोपसर्जेन
स्येतिसहशाकस्य समभावः ॥७॥ स्वल्पविट्बहुपित्तो वा ससुंठीमाक्षिकां हिमां पिबेदिति वक्ष्यते। स्वल्पविट्कमित्त्रवर्चा
हरीबहुपित्तो वा ससुंठीमाक्षिकां हिमां पेयां पिबेन्नो [illegible]नान्यथा योज्वरी धान्यपिष्पल्यावन्नान्यां [illegible] शुंठी
ऽयहलतु ऽग्नवचशुंठाः दृयेऽम्लो मेयोगोमधुरपाकत्वादनिमीद्योत्मा रुलोपहीलशक्तित्वात युक्तः पित्ते
ष्ठयोगाः एवमन्यत्रापि शुंठ्यादियोगे विंस्यसंधवे तु तावन्मात्रे संधवे चाविरुद्धमेव ॥७॥ वस्तिपार्श्वशिरःशूली व्या
घ्रीगोक्षुरसाधितां वस्त्यादिशूली व्याघ्रीगोक्षुरसाधितां पेयां पिबेत् ॥७॥ पृश्निपर्णीबलाबिल्वनागरोत्पल
धान्यकैः सिद्धां ज्वरातिसार्येम्लां पेयां दीपनपाचनी पृश्निपर्ण्यादिसाधितां पेयां दीपनपाचनीं ज्वरातीसारवा
नम्लां पिबेत् दीपनी चासौ पाचनी चेति पुंवत्कर्मधारयेति पुंवद्भावः अत्राम्लग्रहणं न कर्तव्यं यतः सर्वत्र पेया
ष्वसे ऽम्लाभीष्टो ज्वरी सदाडिमां पेयां पिबेदित्युक्तं तस्मात्किमनेन ब्रूमः अम्लाभिलाषी भवतु वा मा भवतु त
थाप्यम्लामेव ज्वरातीसारी पिबेदित्यस्यायोद्योतनार्थमम्लामित्युक्तं ॥७॥ हृस्वेन पंचमूलेन सिद्धां पेयां हि[illegible]
[illegible] हिक्कारुक्श्वासकाशवान् पंचमूलेन महता कफार्तो [illegible] यवसाधितां विबद्धवर्चाः सयवां पिप्पल्या
मलकैः शृतां यवागूं सर्पिषा भृष्टां मलदोषानुलोमनीं पिबेत्सिद्धामित्यत्र वक्ष्यते हृस्वेन बृहत्यादिना पंचमूले
न सिद्धां पेयां हिक्काश्वासादिवान् पिबेत् कफार्तो नरो बिल्वादिना महता पंचमूलेन सह यवसाधितां पिबेत् तंडुला
एवात्र प्रकृतित्वेन योज्याः यवागूक्वाथ एव विबद्धं विष्टब्धं वर्चः पुरीषं यस्य स नरः सयवां यवप्रधानां पिबेत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

११

ॐ

ज्व॰चि॰ ७

गाग्यपानादेर्न रेयवाग्वं जीर्णे यां क्षुद्धानपुरुषो जातबुभुक्षः सन् द्वितीयेन्नकाले ओदनमश्नीयात् किंभूतं
भृष्टस्तंडुला यस्मिन् किं केवलमोदनं भुंजीत नेत्याह दकेत्यादि दकलावणिकैः कुलत्थदीनां संबं
धिभिर्यूषैः कृष्यैरोदनमश्नीयात् अथवा अवस्थावशात् मुद्गलावजैरोदनमश्नीयात् मुद्गलावजैरिति व
कव्यरसैरिति पृथक् निर्देशो लावजरसाधनं प्राधान्यस्थापनार्थं तथा लावजरसाः संस्कार्याः संस्कार
कास्तु मुद्गाः अत एव वदमात्रा एणलावानामल्पानां च मुद्गानां मत्रोपयोगः कार्य इत्यवतिष्ठते नातिमां
सास्तनुरसा दकजाङ्गलिकाः स्मृता इति केचिदाहुः अन्ये तु व्याचक्षते अल्पमांसपटुस्नेहा दकलावणिका इति
इत्यर्थं षडहेनैव बले दोषं च रक्षता इति पूर्वोक्तेन प्रकारेण प्रथमो ज्वरस्य षडहेनैव यातिवाह्यो नान्योज्व
रस्य संबंधीत्ययमिति निर्देशाल्लभ्यते किं कुर्वता भिषजा षडहेनेयः बलं रक्षता तथा दोषं तत्काले सामं
तादृश्यं तमपृथक् संसृष्टं सन्निपतितं वा ततः ज्वरकारणं रक्षता तद्धेतोः कुर्वता तथा असौ दोषः कृच्छ्रसा
ध्यतामसाध्यतां वा न याति अत्र च यदि केवलबलरक्षार्थं संतर्पणं क्रियेत तथा संतर्पणस्यामवृद्धिहेतुत्वात् सा
मो दोषो वर्द्धते अथ आमदोषक्षपणार्थमपतर्पणं कुर्वीत तदा बलहानिः स्यात् तस्मान्मध्यममपास्य आ
श्विर्द्दितेन वैद्येनाभयं रक्षतोपक्रमः कार्यो नातिअवहेलाकार्येत्यर्थः ।। ८ ।। ततः पक्वेषु दोषेषु लंघनाद्यैः
प्रशस्यते कषायो दोषपक्वस्य पाचनः शमनो यथा लंघनाद्यैः स्निग्धरसावसानैस्तत्कालोचितैः ज्वरकारि
सामामलपक्वहेतुभिः पक्वेषु दोषेषु ततः षडहादूर्द्ध्वं कषायः प्रशस्यते मुस्तापर्पटकादिः पाचनः प्राश्य

राम ७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्यस्योभयस्य पृथक् संज्ञाविनिर्देश्यो द्रव्यपरिमाणभेदाद्यं षडङ्गपानीयं जलमिति ज्वरिणां च प्रथमं यथा प्रच्छाः पे
यादेयाः तथा यवागूरपि पञ्चमुष्टिक एव देयाः अविनिर्णीयमानात् क्वाथोपि तत् बहुपरिमाणद्रव्यसाध्यत्वं हि न त
याति क्वरसद्रव्यकृतापि प्रथमं ज्वरे चैव हि अग्निस्वेदनिद्रानरस्तानां मिताभिः साधितां। पेयां पिबेत् किं
सर्वत्र ज्वरे सर्वाः सर्वदा सर्वस्मिन् देशे पेया देया नेत्याशंक्याह। मद्योद्भवे मद्यनित्ये पित्तस्थानगते कफे। ग्री
घ ष्मे तयोर्वा तृष्णच्छर्दिदाहपीडिते। ऊर्ध्वं प्रवृत्ते रक्ते च पेयां नेच्छन्ति मद्योद्भव इत्यादि पूर्वार्धपेयां नेच्छन्ति मुनय इ
ति शेषः। मद्येनोद्भवो यस्य तस्मिन् मद्योद्भवे ज्वरे तथा मद्यनित्यपुरुषे तथा कफे पित्तस्थानगते सति तथा ग्री
ष्मकाले तथा तयोर्वाधिकयोः तयोरिति पित्तकफयोः परामृश्यते पित्तकफयोराधिकयोः पित्तस्थानगते
त कफ इत्यत्र तयोरेव प्रकृतत्वात् तथा तृट्छर्दिदाहैः समुदितैः पीडिते पुरुषे ज्वरार्ते तस्मिंश्च प्रत्येकं तु तृडादे
र्ज्ञानेव अस्वेदनिद्रा स्त्यानात्रं रक्ते दाहात्रं पिपासा व्याधिर्नु पित्तं चेत्याह तथा प्रवृत्ते ऊर्ध्वं रक्ते ज्वर तस्मि
न्पेयां नेच्छन्ति तेषु तर्हि किं कार्यमित्याह। तेषु तु ज्वरापहैः फलरसैर्युक्तं वा लाजतर्पणं पिबेत् सशर्कराक्षौद्रं कं५
तेषु पुनर्विषयभूतेषु लाजतर्पणम् लाजसक्तून् पिबेत्। पिपासमेव ननु यवसक्तून् पिबेत् ज्वरापहैः फल
रसैः द्राक्षादीनां ज्वरघ्नानां फलानां रसैः स्वरसैः अथवा तद्रसैः क्वाथैः अथवा षडङ्गजलैः क्वथितशीतलैरित्यर्थो
दृश्यते किंभूतान् लाजतर्पणान् सशर्कराक्षौद्रान्। ततो जीर्णे च तर्पणे यवागूं वा मोदनं वा दद्यान्मुद्गादियू
षैः तदुलं दकलाविकपिञ्जलकैः रसैर्वा मृगलावजैः ततस्तर्पणपानात् ततो जीर्णे तर्पणे यवागूं वा वेति य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

13

प्र.टि. संस्कारेण धातुमनुमतानि स्नमकलान्यपि तिक्तान्यनुक्तानि किं तर्हि विशिष्टप्रभावत्वं दर्शयन्ति घनादीन्येव विशि
८ ष्टप्रभावत्वं चान्यत्रापि दृष्टमेलं द्रव्यं यथा शमीफलं मधुरम[illegible]पि केशघ्नं तथाग्रह्यमप्यामलकं पित्तकफघ्नं सैंधवं
लवणमपि चक्षुष्यमित्याद्यन्यदप्यूह्यं तस्माद्धुस्तादीनां पाचनीयसंस्कारो यथा[illegible]न च ज्वरेऽपि दितः । तिक्ताः पित्ते
विशेषेण प्रयोज्याः कटुकाः कफे कषायरतिवर्जिते ज्वरस्य प्रकृतत्वात् पित्तज्वर इति तैः कषायकल्पना प्रयोज्याः ति
क्ताः पित्ते विशेषेणेत्यत्र विशे[illegible]षनिर्देशात् दोषान्तरेऽपि ज्वरे तिक्तरसाधिष्ठितद्रव्यकषायाः प्रयोज्या न केव
लं पित्तज्वरा[illegible]सर्वाधिदोषघ्नत्वात् तथा तिक्तो रसो निसर्गात एव ज्वरघ्नः शास्त्रेऽस्मिन् पठितः यथा तिक्तः स्वयमरोचि
ष्णुररुचिं हन्ति विषं कुष्ठम्[illegible]ज्वरोत्क्लेददाह पित्तकफान् जयेदिति मुनिरप्यवोचत् तिक्तो रसः स्वयमरोचिष्णु
ररोचकघ्नो विषघ्नः क्रिमिघ्नो मूर्च्छादाहप्रशमनस्त्वङ्मांसयोः स्थिरीकरणो ज्वरघ्न इत्यादि तस्माद्दुस्पर्शयथा तिक्तर
सस्य ज्वरघ्नत्वं तथा नान्येषां रसा[illegible]नामित्यवेहि गुडूच्यादिसद्द्रव्यस्य तिक्तरसत्वादेव ज्वरघ्नत्वस्य प्रतिपादितत्वा
दित पुनर्यत् ज्वरघ्नत्वमुक्तं तच्छक्त्युत्कर्षायेति बोध्यं गुडूच्याश्च मुनिर्गुणानाह यथा तिक्ता मता त्रिदोषघ्नी ग्राहि
ण्युष्णा रसायनी दीपनी ज्वरतृड्दाहकामलावातरक्तनुदिति एवमन्येषामपि द्रव्याणां माधवसामर्थ्याद्गु
णविशेषसिद्धमपि पुनरुच्यते तन्निर्णीतं तस्य कर्मणः शक्त्युत्कर्षार्थं बोध्यं कटुकः इत्यादि कटुरसाधिष्ठितो ज्वरघ्नद्रव्य
विशेषतः क्वाथः कफे कफज्वरे प्रयोज्यो न तु यः कश्चित् कटुकद्रव्यकषायः सर्वस्य ज्वरघ्नत्वानुपपत्तेः यस्मा
त् द्रव्यप्रभावाद्विशिष्टमेव कटुरसाधिष्ठितं किमपि यत् द्रव्यं तत् ज्वरघ्नमिति मन्तव्यं एतदेव च तस्माच्चायं ग्र

राम
८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽन्येन पाचनसंज्ञया विहितत्वात् तथा वक्ष्यमाणः कलिंगकादिरर्द्धश्लोकसमापनः पंचप्रकारः शमनः प्रशस्यते प्रा
धान्येन शमनसंज्ञया विहितत्वात् तथा चाभिधास्यते तंत्रकृता पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मता इति तदेतदुभ
यं पाचनशब्दोक्त्या क्षिप्तो मुस्तापर्पटकादिः शमनशब्दोक्त्या क्षिप्तः कलिंगकादिः कषायः क्वाथः प्रशस्यते कषायपाच
नत्वात् दोषशोषणायत एव पक्वे शुद्धदोषबलेयनाद्यैरित्य ल्पपक्वे शुष्कप्रायेष्वौषधामेषु दोषेष्विति
वोद्धव्यमन्यथा पक्वस्य पाचनमयुक्तमिव स्यात् पिष्टपेषणन्यायेनानर्थकत्वात् तथा चापक्वे पहदस्तु जाते तदुक्तं:
पचति पचंतमग्निं पाचनः पाचयति एवं च पाचनं भावयाति मग्निः पचतु किं वा कषाय पाचयति त्वनुपपन्न
मिव तत् स्यात् यदा पुनर्मुस्तापर्पटकादिः कलिंगकादिर्वान्यो वा कश्चित्कषायस्तिक्तः स्वन्यतमो वातादिदोषज्वर
नो६ शांत्यर्थं प्रयुज्यते तदा पाचनमेवन्नपि शमनसंज्ञेन पाचनसंज्ञः ननु प्रथम एव दिने तिक्तरसकषाय मनुजस्ते
तंत्रकृता तथा चोवाच घनचंदनसुंठांबुपर्पटोशीरसाधितं शीतं तेभ्यो हितं तोयं पाचनं तृड्ज्वरापहमिति त
त्कथमेतत् प्रतीयते ॥ ज्वरिणः प्रसक्तं तृषो वशं पानं किंचिदहितं तरुणीयवनवमद्येक्षुरसदधिमस्त्वारनालादीना
दीनामत्र योग्यत्वेऽपि ज्वरेप्येवंविधानि निषिद्धानि तंत्रकृद्भिः शिशिरजलमप्यामदोषस्रोतःसंरोधाग्निसादादी
नावहेत् ज्वरं गाढतरं कुर्यात् तस्मात् पानीयं तिक्तसाधितमुक्तं तु मेने द्रव्याणि चात्र स्वल्पमात्रयैव योज्यानीत्य
नंतरमेव प्रत्यपादि किंच ज्वरितस्तृषितो जलं बहुशो बधं पातुमपि न क्षमेत किंच कतिपयान्येव घनादीनि जल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

म्म पर्पटकवटो नावारी वधानितिधास्तोपर्पटकवटादीनाभ्यां पर्पटकं वराङ्गाहेति पर्पट
वटादिः तथाप्यमतो धपि व्यलेनिवटादिः शीतलशीतलत्वात् शीतल हृदयेन तस्मि शुक्रकरी
क्रियाकार्यतिशेषः मुक्तलमति शयेन सम्यग्प्यर्थः समुद्दावि हप्रमेसार्थ हिंगुसेव्यादिसा
धुनं पिवन रिसमुद्दः कृजवमननविरचनो विट्प्रमेविलम्बसह शिरनस्यानुरोधनेपि वेत्
किंमनेन हिंगुसेव्यादिसाधने मत्रादिपाहोप्यवस्थावाचीतेनसंनहोक्तस्य हिंगुरवीरचि
त्रक त्रिये गुरुमगा मत्तालाभिहत्वेगचावचूर्ति प्रतीवाप्यमिनस्य पाठस्य सूचनाभवति
हिंगुसेव्याग्नि साधनत्विमापरेषु नन्नसाधानुविशेषमत्रविट्प्रमभिनुवाच नत्रकृते
नि मस्यचिकित्सापदिष्टाब्रूमः किं चेत्साधनाप्यस्यास्तीति प्रतियादृयिनुंचिकित्सामुप
दिदेशा शास्त्रकारः अत एव मत्रेरनेस्य साधानाञ्चिकित्सानापादिशत् मत्रप्रभान्ते वविं
ट्प्रभान्ते वपारप्यसाधत्वादेवापरु मंनाभ्यधात् वानाद्यान्ते वेषु स्वाबधकुर्यादित्युक्ते
कुलपमं प्या द्यान्तेषु विशेषलचिकित्सावक्ष्यति अत एवान्ते वपाठाव्याप्यकृतकजेज
ल पय्यकुलपपयास्त्र चंदनेवस्यनेनुपत गुह्यरोगचनन्तसर्वकार्यसान्तरवासिकं अत एवा
न्ते वमंप्यनाम्नि पार्श्वे वि स्त्रीरजसिजस्तांपिवन किंमत्तपाठादेर्जीति पाठाप्राचीनाव्याप
त्रिकटुकं वत्सकः त्रुटिः वेदवल्यत्यादि कुलपारव्यरजसि पूयारव्याचापि चंदनेपयमत्र च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गात्रदाहस्यापनं मधुकपित्थलीसिद्धं तैलमनुवासनमुक्तं वक्ति त्वक् वातजे श्वासे वेभा
तिभद्रदारुसिद्धं सर्पिः पानं कासमिषं लुङ्ग सहासिद्धं वा क्षीरं मधुकमध्ये शिलाकल्कं प
यः सर्पिः सहितं शिर्युगुतिलकल्कं वा पानो धारयेत् सरलमुद्गपर्णीकषायः प्रक्षालनं पि
त्तजे काकोली हूपविदारी मूलकल्कार्थं मधुकपुष्पकाश्मर्यफलकाथ्यं वासशर्करं पिवेत्
श्वेतचंदनकाथं चेत्यादि कंसं महाह्वे पध्यं इदानीं कुणपचिकित्सामाह कुणपेपुनः
धातुकीपुष्पखदिरदाडिमार्जुनसाधितं कायपने सर्पिश्च वा त्रिपदकमसनादिभिः कु
णपाहूयेतुरेन सिधातुकादिद्वमसाधितं घृतं पायपे हेत्यइति शेषः श्ययवास्यसनादि
भिः प्रसनादिगणोक्तैर्द्रव्यैः बजेर्घृतं विपक्वं पाययेत् ननु कुणपइति सामान्याक्ताव
कथ्यरतसौतिविशेषउपलभ्यते पूयरेतः प्रकरणेहृपिच कुणपास्वस्यपुरस्तादुपक्रमं व
क्ष्यति येपकुणपपूयास्त्रइति नसमादेतत्सर्वे हृन्महत्पुक्तं पुनर्वीहृणमथवानादि
दुष्टरेतोप्राक्तांक्रियानकुर्यादिति द्योतयति सांप्रतमस्थिसंज्ञेरेतसुपक्रमं ब्रूते पला
शभस्मास्मभिदा मंथ्याम पूयरेतसि पलाशास्थभस्मपलाशभस्मा श्मस्तभित्
पाषाणभेदः पलाशास्थचास्मभिच्चतेन विपक्वं घृतं मंथ्याम मंथ्य नाम्नि रेतसि पा
ययेत् पूयेत्यादि पूयाख्यरेतसि परूषकवटादिभ्यां विपक्वं घृतं पाययेत् परूषकस्त्रवट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेनेदं द्योत्यते कषायः प्रयोजितोवश्यमेव विषममन्वरंकुरुते अरुच्यादीन पुनर्नावश्यं कुरुते तदन्यथा
ग्र· चि· तदेवं कषायो रसविशेषोमलस्तंभादेव नवज्वरे निषिध्यते ननुकल्पनावशात् तथा मुनिः पः कर्षयःकषा
९ यस्तु सर्वर्ज्यस्तरुणेज्वरे ननुकल्पनमुद्दिश्य कषायः प्रतिषिध्यत इति । ७ सप्ताहादौषधं केचिदाहुरन्येद
शाहतः केचिल्लघ्वन्नभुक्तस्यायोज्यमामोल्बणे ननु सप्ताहादनंतरमप्यामाहौषधं ज्वरघ्नं यथायोग्यं स्ता
दिकस्य न याक ल्पितं योज्यमिति केचिदाचार्या आहुः अन्येतु दशाहादूर्द्ध्वं मौषधं मुस्तापर्पटकादिकं योज्यमाहुः १८
केचिदाचार्या लघ्वन्नभुक्तस्य नरस्यौषधं योज्यमित्याहुः लघ्वन्नशब्देन पथ्यादिकं मण्डते उदनंतस्य लघु
त्वोक्तः लघ्वन्नं भुक्तं येनासौ लघ्वन्नभुक्तः आहिताग्न्यादित्वान्निष्ठांतस्यापरनिपातः परमतमप्रतिषिद्ध
मनुमतमेवेतिसर्वमेतत्प्रमाणं प्रयोगार्हत्वात् आमोल्बणे तु न आमाधिकज्वरिणि गुरुत्वेपुनरौष
धं ज्वरघ्नं मुस्तापर्पटकादिकं षडहाद्दूर्द्धं सप्ताहद्दशाहाद्वा नयोज्यं किमितिचेदाहाह । ८ । तीव्रज्वरपरीतस्य दो
षवेगोदये यतः दोषेष्वथवा निर्निविते तद्दूसैमित्यकारिणि अपक्वमाने भेषज्यं भूयोज्वलयति ज्वरं तीव्रज्व
रेण परीतस्य ज्वरिणः पुंसो दोषवेगोदये यदौषधस्य मात्रा स्वस्थोल्वणस्य वातादेर्दोषस्य वेगो मुस्तापर्पट
कादिनो क्लेशादोषवेगस्तस्योदयः प्रादुर्भावो दोषवेगोदयः अथवा बल्वणमस्य वातादेर्दोषस्य वेगोदय स्त
स्मिन दोषवेगोदये सति अथवा तथैव दोषेष्वामास्थे अनिर्निविते अतिशयेन संचयं प्राप्ते वातादौवा

राम
९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पक्वंतु कफे कटुकोयोज्यः इति जगाद। ४। पित्तश्लेष्महरत्वेपि कषायस्तु न शस्यते नवज्वरे मलस्तंभात् कषायो
विषमज्वरं कुरुते रुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकानपि नव्यवंते पथ्यंते कषायस्तंभिता मलाः निर्धृतानातविम
र्गावावरुद्धत्वात्पित्तज्वरं वद्धमकफवातत्वात्स्थूलानाहा दिकानपि कषायः कषायरसाधिष्ठितद्रव्य
जः कषायः स पित्तश्लेष्महरत्वेपि नवज्वरे तरुणज्वरे न शस्यते कुत इत्याह मलेत्यादि कषायोऽत्र यो
जितो मलस्तंभात् कारणात् विषमज्वरं सततकादिकं कुरुते कषायस्तंभिता हि मलाः कोष्ठमप्राप्ताः पक्वत्वात्स
म्यकमार्गातंधिस्रोतोलीनाः कषायपानविहतवेगाः प्रशमत्वाद्विषममेवज्वरं कुर्वीत यदि हि ते कषाय
दानेन शक्तिहानिर्न स्यात् तदा सततमेव ज्वरं कुर्युः तस्मात् स्वल्पत्वात् सततादिकं विषमज्वरं कर्तुमर्हा
युक्तं ननु पित्तश्लेष्महरत्वेपीत्यनर्थं यतः कषायः पित्तकफहेति एवमुक्तं अस्यैवेतत् अर्थविशेषज्ञापनार्थत्वेनु
नरुक्तं नवज्वरे एकदोषजे सन्निपातजे वातकफजे वातपित्तजे केवलं कषायो न शस्तो पित्तपित्तश्लेष्मज्वरेपि न
शस्तः तस्मात् पित्तकफजेपि ज्वरे नार्थो योगय इत्यर्थः तथा कषायो यो योजितो न केवलं विषमज्वरं करोति यावद
रुच्यादींश्च करोति अत्रापि मलस्तंभादिति संबध्यते तेन य ध्यादिशब्देनानिपतरूपाणामनेकानां व्याधीनां ग्र
हणं प्राप्तं तथापि मलस्तंभात् ये व्याधय उत्पद्यंते अरुच्यादिरूपास्तेषामेव ग्रहणमर्थमेवं संबंधः कृतः तथा वि
षमज्वरारुचिहृल्लासहिध्माध्मानादिकान पात्येकविमर्श्येव निर्देशः कर्त्तुमवशिष्ठ पृथक् निर्देशो यः कृतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(9)

ग्र॰टि॰ मुस्तापर्पटकादयः कषायाः यथायोगयोगाननतिक्रमेण योग्याः कषाया यस्मिन् यस्मिन् ज्वरे दातुं युक्ताः सन्तत्रयो
ज्याः इति यथायोगयोज्याः किंविशिष्टा एते इत्याह दोषपाचनाः दोषस्यामस्य पक्वस्याप्यामस्य पाचनाः तन्त्रान्तरे चो
१० क्तं प्रयुक्तं पाचयेद्दाममेयत तत्पाचनमुच्यते पित्तादित्रिनिरामस्य यत्पाचनं तच्छमनं मतमिति अत्र मुस्तापर्प
टस्य पूर्वमुपन्यासो ज्वरनाशनेऽन्येभ्योऽस्य मुस्तापर्पटस्य प्राधान्यप्रदर्शनार्थः तथा चाचार्यो ग्रन्थान्तरेम
ध्ये मुस्तापर्पटकं ज्वरे इति निर्दिशति तस्मान्मुस्तापर्पटस्यैव ज्वरनाशने न्याय्यत्वमित्यवेदि व्याधिप्रतिपक्ष
त्वात्। ७। कलिंगकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी पटोलसारिवामुस्ताः पाठा कटुकरोहिणी पटोलनिं
बत्रिफलामृद्वीकामुस्तवत्सकाः किराततिक्तममृता चंदनं विश्वभेषजं धात्रीमुस्तामृताक्षौद्रमद्वुश्लो
कसमापनाः पंचैते संततादीनां पंचानां शमना मताः ॥ ७ ॥ कलिंगकादयो द्वुश्लोकैः समापने येषां ते
द्वुश्लोकसमापनाः पंचैते पंचानां संततादीनां यथासंख्यं शमना मता मुनीनामिति शेषः दुरालभामृता
मुस्तनागरं वातजे ज्वरे अथवा पिप्पल्यादिकं वातजे ज्वरे कनीयो वृहत्यादिकं पंचमूलं च वातजे ज्वर इति
योज्यं ।८। पित्ते शक्रयवा घनं कटुका चेति सक्षौद्रं मुस्तापर्पटकं तथा सधन्वयासभूनिंबं पित्ते पित्त
ज्वरे शक्रयवादयः समाक्षीका मताः पित्तजेपि मुस्तापर्पटकं धन्वयासकिराततिक्तकाभ्यां सहितं हितं ।९।
वत्सकाद्यो गणः कफे अथवा वृषगांगुपीमृंगबेरं दुरालभा वत्सकमूर्वाभार्ग्यादिः कफे मतः अथ
वाक्षादिः गंगेषी मुस्ता ।१०। आरग्विबंधालेश्लेष्मप्रकृते दीपनपाचनं अथवा पिप्पलीमूलं शम्याककटु

अथवापिप्पलीमूलगुडूचीविश्वभेषजं कनीयः पंचमूलं तु ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषउत्क्लिष्टत्वेन एव संज्ञाक्तेमित्येवमावश्यंकरोतीति तस्मिंसंज्ञाक्तोमित्यकारिणि यतोयस्मान्नदानीमामकठन
तयापावकेनापच्यमानंभेषज्यमौषधंमुस्तापर्पटकादि सृतादिकल्पनाकल्पितंतदौषधंप्रयुक्तं भूयःपुन
रपिज्वरज्वलयत्युग्रेजयतिनशमयति तस्माद्दामोल्बणेज्वरेनषडहाद्दूर्ध्वंनापिसप्ताहान्नवदशाहाद्दूर्ध्वंभेष
न्त्यंयोज्यमित्याह ।। मृदुज्वरोलघुर्देहश्चलिताश्चमलायदा अचिरज्वरितस्यापिभेषजंयोजयेत्तदा मृदुज्वरे
उपद्रवमृदुतयालघुपटुर्देहः चलितामलामूत्रपुरीषादयः मृदुज्वरइत्यादिलक्षणावस्थायदाभवति तदाप्र
स्यावस्थायामचिरज्वरितस्यापिस्वनतिक्रांतषडहस्यापिभेषजंयोज्यं अपिशब्दात् किंपुनःषडहेतीतेज्वरि
तस्यैवंलक्षणायामवस्थायामुत्पन्नायांतदौषधंवायोज्यमित्येवंव्याध्यवस्थाकालतोपिगरीयसीत्युक्तं
भवतिअथतदौषधमाह ।। मुस्तयापर्पटंयुक्तंशुंठ्यादुःस्पर्शयापिवा पाकंशीतकषायंवापाठोशीरंसवा
लकं पिवेत्तद्वच्चभूनिंबगुडूचीमुस्तनागरं मुस्तयासहपर्पटंयुक्तमथवाशुंठ्याधन्वयासेनयुक्तंपाकंशीते
शीतकषायंशीतकल्पनाकल्पितंवाकृत्वापिवेदितिवक्ष्यमाणेनसंबंधः पाठाचउशीरंपाठोशीरंबाल
लकेनसहश्रृतंशीतंवापिवेत् स्वरसकल्कफांटाख्यकल्पनाभ्यः श्रृतशीतकल्पनाद्वयकल्पितस्या
स्यतेच्छा तथासामर्थ्यस्यदृष्टत्वादेतत्कल्पनायुगलमुपन्यस्तवान् चसमुच्चयेभिन्नक्रमः तद्वदित्याह
नकेवलंमुस्तापर्पटंपिवेत् तथापाठोशीरंसवालकंपिवेत्तद्वत् निंबगुडूचीमुस्तनागरमपिपिवेदि
ति ।। गायत्र्यादयोनामिमेयोज्याः कषायादोषपाचनाः ज्वरारोचकतृष्णास्यवैरस्यापक्तिनाशनाः इमेपूर्वोक्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

21

क्वाद्यः कफपित्तज्वरघ्नं ति ।७॥ सन्निपातज्वरे व्याघ्रीदेवदारुनिशायनं पटोलीलपत्रनिंबत्वकत्रिफलाक
प.चि. टुकायुतं सन्निपातज्वरे व्याघ्र्यादिकं तु कीर्तितं पाचनं ।८॥ नागरं पौष्करं मूलं गुडूची कंटकारिका सकाशश्वास
११ पार्श्वार्ते वातश्लेष्मोत्तरे ज्वरे नागरादि पाचनं वातश्लेष्माधिके ज्वरे कासादीन्निहंति ।९॥ मधूकपुष्पम
द्वीका त्रायमाणा परूषकं सोशीरति क्वा त्रिफलाकाश्मर्यवल्ययेद्धिमां कषायं तं पिबन्कालेज्वरात्सर्वान्व्य
पोहति मधूकपुष्पादिकं कालेशान्मोक्षेन्न शीतकषायं पिवन् ज्वरान् सर्वानेकदोषद्विदोषत्रिदोषजान् पो
हति उपसमादस्यास्तु रोगो वचनमिति परस्मैपदं ।७॥ जात्यामलकमुस्तानि तद्वद्धन्वयवासकं बद्धवटक
टुकाद्राक्षात्रायंती त्रिफलात्सुरान् जातिपल्लवामलकानि मुस्तं धन्वयासकं तद्वदस्यैव शीतकषायं कल्प
यित्वा पिबेत्सर्वान् ज्वरान् हंति धन्वयासकं चेति वाशब्दोऽत्रलुप्तो द्रष्टव्यः तदेतेषु तुर्भिर्द्रव्यैरेतत्पाचनं के
चित्तु धन्वयासकं पठंतो बद्धंति तस्मादेतन्न क्वतोपि कषायः द्रव्यवद्धोध्यः तथा वद्दविट् पुरुषः कटुकादि
कं कषायं पिबेदिति वक्ष्यते ननु हि समितिशीतस्यमलस्तंभहेतुत्वात् अस्य वा षधस्य शोधनरूपत्वात् गुडा
सुधा गुड इत्यन्ये ।७॥ जीर्णौषधोऽन्नपेयाद्यमावरेश्लेष्मवान्नतु पेयाकफं वर्द्धयति पंकं पांसुवृष्टिवत् जी
र्णे परिणतमौषधं यस्य स जीर्णौषधः सन् पेयाद्यमेव पूर्वोक्तमन्नं भुंजीत अपतइत्यन्नमिति कृत्वा पेया
देरप्यन्नत्वं अदिशब्देन यूषादिग्रहः न च सर्वैः कश्चित्पेयादिकमाचरेदित्याह श्लेष्मवान् न तु जीर्णौषधोपि
श्लेष्मवान्नरः पेयादिकं नाश्नीयात् किमित्याह पेपेत्यादि यतः पेयाकफं वर्द्धयति विलीनरूपस्य कफस्य सा राम
११

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पाचनं रुग्विबंधादियुक्तेज्वरेग्रभयादिघनावसाने दीपनपाचनं ।८। द्राक्षामधूकमधुकं लोध्रकाश्मर्यसारि
वा मुस्तामलकह्रीबेरपद्मकेसरपद्मकं मृणालचंदनोशीरनीलोत्पलपरूषकं फांटोहिमोवा द्राक्षादिर्जाती
कुसुमवासितः युक्तोमधुसितालाजैर्जयत्यनिलपित्तजं ज्वरंमदात्ययंछर्दिंमूर्छांदाहंश्रमंभ्रमं ऊर्द्धंगंरक्तपित्तं
त्पिपासांकामलामपि द्राक्षादिर्वर्गणः पाठः सद्योमिश्रुनऽतत्स्यैवलक्षणः तथाहिमाशीतोवारात्रिंदुवे
ष्यितस्त्यैवलक्षणस्तथाजातीकुसुमैःसुगंधीकृतः मधुसितालाजैर्युक्तोवातपित्तजंज्वरंजयति मदात्ययादी
श्च ।९। पाचयेत्कटुकीपिष्टांकर्षेरमितजलेशुचौ निष्पीडितोघृतयुतस्तद्रसाज्वरदाहजित् कटुकांपानी
येनपिष्ट्वाकर्षपरमेकघटरवंडेरमितेतथाशुचौपाचयेत् तस्माद्रसोनिःपीडितःसर्पिर्युक्तोज्वरदाहंजयति ।१०। क
फवातेचवातिक्तपानादरग्वधवत्सकाः पिप्पलीचूर्णयुक्तोवाक्वाथः छिन्नोद्भवोद्भवः वातश्लेष्मणि व
वादयोमताः अथवागुडूचीसंभवःक्वाथःपिप्पलीचूर्णयुतोमतः ।११। व्याघ्रीशुंठ्यमृताक्वाथःपिप्पलीचूर्ण
संयुतः वातश्लेष्मज्वरश्वासकासपीनसशूलजित् व्याघ्र्यादिक्वाथःकणाचूर्णसंयुक्तोवातश्लेष्मज्वरादि
५८ न ।१२। पथ्याकुस्तुंबरामुस्तशुंठीकट्फलपर्पटं सकट्फलंवचाभार्गीदेवाह्वंमधुहिंगुमत् कफवातज्वरेश्वेव
कुक्षिहृत्पार्श्ववेदना कंठामयास्यश्वयथुकासश्वासान्नियच्छति पथ्यादिपाचनंसिद्धचूर्णंमधुहिंगुभ्यां
द्विशाणमात्राभ्यांसंयुतंकफवातज्वरश्वेवादीनपराकरोति ।१३। आरग्वधादिसक्षौद्रःकफपित्तज्वरंजयेत् त
थातिक्ताश्वोशीरत्रायंतीत्रिफलामृताः आरग्वधेंद्रयवादिर्माक्षिकसहितःकफपित्तज्वरंजयति तथाति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

23

रत्वात्यतमर्जनेनकादिरहितान् तथातिक्लमसमुत्थान् तद्दृष्ट्वाविश्वस्य संगयवर्णस्पर्शयुक्तान्वाच्छेत् संयाह्लाद
करान् तथारुचिकरान् ज्वरिणोप्यस्यवारोचिष्णून् तथा पटून्मलवनान् ॥८॥ रक्ताद्याः शालयो जीर्णाः षष्टिकाश्च ज्वरे
ग०चि० हिताः रक्ताद्याः रक्तो महान् सकलमरस्यादयः तथा षष्टिका व्रीह्याद्या अपि जीर्णाः पुराणा हिता पथ्याः ॥ ॥ श्लेष्मो
१२ त्तरेवीततुषास्तथा वाट्यकृता यवाः श्लेष्मोत्तरे प्रभूतश्लेष्मणि ज्वरे वीततुषा अपनीतत्वचो यवास्तु पथ्याः कीदृ
शावाट्यीकृताः मूकविदलीकृता इत्यर्थः ॥ ॥ उदनस्तैः कृतो द्विस्त्रिः प्रयोज्यो यथायथं दोषदूष्यादिबलतो ज्वर
घ्नक्वाथसाधितः उदनस्तैः रक्तशाल्यादिभिः पूर्वोक्तैः कृतो ज्वरिणे यथायथं यो यस्मादानो योग्यः स तस्य प्रयोक्त
व्यः किंभूतः द्विस्त्रिः स्रुतो द्वौ वारौ त्रीन्वारान् जलं दत्वा धौतस्रुतः कथं प्रयोज्यः दोषदूष्यादिबलेन ज्वरघ्नैर्ज्व
रापहैर्द्रव्यैः क्वाथं कृत्वा तेन क्वाथेन साधितो दोषस्य वातादेर्बलं तथा दूष्यस्य रसादेर्बलमपेक्ष्य ज्यादिग्रहणाद्दे
शकालवयः सत्वसात्म्यशरीराहारबलं गृह्यते एकाहादिकानां ज्वरिणां मकृततयानामेव कुलत्थमुद्गचणका
दियूषानुक्त्वा सम्प्रति सामान्येन ज्वरिणां कृतपथ्यानां यूषादीनाह ॥ ॥ मुद्गाद्यैर्लघुभिर्यूषाः कुलत्थैश्च ज्वराप
ल१ हाः मुद्गाद्यैः शिंबिधान्यैर्लघुभिः कृता यूषास्तथा कुलत्थैः कृता यूषा ज्वरघ्नाः मुद्गाद्यैरित्यादिः प्रकारेण तेन मुजरा
मकुष्ठमसूरादयो गृह्यन्ते मुद्गशब्दस्यादौ निर्देशः श्रेष्ठत्वं बोधयति एष साध्यव्याधौ वा तुल्येन मुद्गयूषः कार्यो मुद्ग
नोपपन्नत्वात् तथाचोवाच मुनिः मुद्गाः शिंबिधान्यानां पथ्यत्वे श्रेष्ठतमा इति ननु मुद्गाद्यैरित्यादिशब्देने
वकुलत्थानां ग्रहणे तत एव किं पृथक् निर्देशः न भूमदेः कुलत्था एवं गुणाः उष्णाः कुलत्थाः पाकेऽम्लाः शुक्राश्मघ्ना राम
१२

नभावतामुत्पादयति संस्थानविशेषमुपर्युपरिभावं यतो यदा यमुत्पादयति ननु सा कर्पं साक्षाद्वर्द्धयतीति व
र्द्धयतेरर्थो न कार्यत्वाद्धातूनामिति एषवार्थोनुतंत्रकारदर्शनादवगम्यते तथा चाह पंकं पांसुसुवृष्टिर्वर्द्धि
ति यथा पांसुसुवृष्टिः पतति ननु पंकं वर्द्धयतीति शिथिलरूपतां पांसुना मयास्य निबिडरूपतामितेषामुत्पा
दयति न पांसुरुवृष्टिर्वर्द्धयत्याधिक्यं नयति न वर्द्धयतेरत्रार्थः तंत्रकारस्यापे एवं विवक्षितो भविष्यत
तदानीमत्रैवं स्पष्टमेव दृष्टांतमदर्शयिष्यत् तथा यथा कर्पं वर्द्धयति यथा वृष्टिर्नदीजलमिति तच्चतंत्रका
रामुनेवानुसारेण ह। बाल्ले ष्वाभिष्यन्देहानामतः प्रागपि योजयेत् पूषान कुलच्छचणककुड्यादि
कृतान्लघून् स्नेहसिक्त रसोपेतान्हृद्यान्रुचिकरानपटून् अभिष्यन्द इति अभिपूर्वात्स्यंदेः स्रव
णार्थोत्पुत्यादितः श्लेष्मणस्तुतिरूपेणैवाभिष्यणः क्लिन्नरवदेहे येषां ते श्लेष्माभिष्यणदेहास्तेषामतो
ज्वरेण प्रागपि प्रथमपश्चादवसरे पि पूषान्योजयेत् किमुता श्लेष्मवतः पुंसो जीर्णौषधस्य पूषान्यो
जयेदित्यपि शब्दस्यार्थः किं भूतान् कुलच्छादिकृतान् तथा लघून् ननु कुलच्छादीनां लघुत्वात्कृता
पूषा लघव एव भविष्यंति तत्किं लघूनित्यनेन अत्रोच्यते शिंबिधान्यानां मध्ये गुरवो पि राजमाषमा
षादयः संति तन्निरासार्थमेतत् अत्रोच्यते अपि च लघुनित्यनेन पूषप्रकृतिद्रव्येरल्पपरिमाणैः कृ
तानिति द्योतयति यतोल्पपरिमाणैः कुलच्छादिभिः कृता लघुतराः स्युः तस्माल्लघूनिति युक्तं तथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह्री

भ्वि॰ अभ्यवहरंति तन्निषेधार्थं येनदुक्तं एवंविधानि यानि जग्धानि तेमनांसि रसकषायाणां दनेन सहाभ्यवहृत्यानि ॥ ८ ॥
अनुपानेपियोजयेत् तानि क्वथितशीतंच वारिमद्यंच सात्म्यतः अनुपाने व्याख्यास्य पश्चात् पानेपियोजयेत्
१३ तथा क्वथितशीतं शीतंच वारिमद्यंच सात्म्यतः सात्म्यवशादनुपानेपियोजयेत् ॥ ७ ॥ सज्वरं ज्वरमुक्तं वा दिनां
तेभोजयेल्लघुश्लेष्मा क्षयविवृद्धोष्मा बलवाननलस्तदा सज्वरं नरं दिनांते भोजयेदथवा ज्वरमुक्तमचिरका २
लज्वरमुक्तं किंभूतं भोजनं भोजयेत् तदा तस्मिन् दिनांता ख्यकाले श्लेष्मक्षयोयस्तेन विवृद्ध उष्मासभावो यस्या
नलस्य जाठराग्नेः रात्रौ श्लेष्मक्षयविवृद्धोष्माग्नलः अतएवच बलवान् तदैव पक्तुं शक्तः ॥ ९ ॥ यथोचितेथवा
कालेदेशसात्म्यानुरोधतः अल्पवह्निर्भुंजानो नह्यजीर्णेन पीड्यते अथवा यथोचिते कालेप्रायः क्षुद्
यदा भोजायते कथं भोजयेदित्याह देशेत्यादि देशसात्म्यवशात्तं भोजयेन्नैवमेव नन्वेवं सति यस्य पूर्वाह्णेका
लेभोजनमुचितं तदा तस्य भोजनेदीयमाने कोगुणः स्यादित्याह प्रागित्यादि नन्वेवं सति यस्य पूर्वाह्णेकाले
भोजनमुचितं तदा तस्य भोजने दीयमाने कोगुणः स्यादित्याह प्रागित्यादि यस्मादल्पवह्निर्मंदाग्निः पूर्वाह्णे भुं
जानः अजीर्णेन पीड्यते नवाध्यते अधुना सर्पिः पानकालं निरूपयति ॥ ३ ॥ कषायपानपथ्यान्नैर्दशाह इतिलंघिते
सर्पिर्दद्यात्कफेमंदे वातपित्तोत्तरेज्वरे पक्वेषु दोषेष्वमृतं तद्धि शोषममन्यथा दशाहेस्यादतीतेपि ज्वरोपद्रव
बृंहणं तल्लंघनादिक्रमेतत्र कुर्यादा कफसंक्षयात् कषायस्य मुस्तापर्पटकादेः पानेकषायपाने तेनततोप
थ्यान्नैः पेयायूषादिभिर्दशाह इत्यनेन प्रकारेण लंघिते तिक्रांते तथेतिप्रायेण क्षीणः कफः संभाव्यते अतो

सज्वरं ज्वरमुक्तं वा भोजयेत् यस्य यस्य उचितः सात्म्य आहारकालस्तस्मिन् भोजयेत् यथोचितेदिकाले ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सपीनसानकाशार्शःकफवातोत्थपूर्वं निपिन्नास्तदःपां इत्येवमुक्तत्वात् द्रव्यविपाकित्वाद्दत्तपित्तास्रकारित्वान्न कु
लत्थानां पूर्वोक्तद्रव्यपरिमाणेन बहुमात्रोपयुक्तो ज्वरस्यानशांतये संपद्यते प्रत्युत ज्वरवृद्धये स्यादिति संभाव्यते पि
त्त विरुद्धत्वात् तस्मादल्पपरिमाणेन द्रव्यसाधितात्यमात्रया कुलत्थयूषः श्लेष्माद्युपशमकृ तथा यावन्मात्रः
सात्म्यावानेव प्रयोज्यतर इति स्थितं। ॥ कारवेल्लककर्कोटबालमूलकपर्पटैः वार्त्ताकु निंबकुसुमपटोल
फलपल्लवैः अत्यंतलघुभिर्मांसैर्जांगलैश्च हिता रसाः व्याघ्रीपरूषकर्कोटाद्वामलकदाडिमैः संस्कृताः पिप्पली
शुंठीधान्यजीरकसैंधवैः कारवेल्लकादिकाभी रसा ज्वरे हिताः मुनिस्तु कारवेल्लकादीनां शाकत्वमेवेच्छति स्वार
णोद्युक्तः पटोलं सपत्रं निंबकर्कोटककटिल्लकं शाकं पर्पटकं च स्यादिति तथा जांगलैर्जांगलदेशप्राणिजै
स्तदभावात्तुल्यैरन्यदेशप्राणिजैरपि मांसैर्हिता रसाः व्याघ्र्यादिभिः संस्कृताः तथा पिप्पल्यादिभिः संयुता इति
वक्ष्यमाणेन संबंधः संस्कारमात्रयोगमात्रः पिप्पल्यादयो योज्या इत्यर्थः ॥ सितामधुभ्यां प्रायेण संयुता
वाकृता कृताः प्रायेण केचिदेव सितामधुभ्यां युताः अवस्थावशात् न सर्व एव किंभूता रसाः पूर्वाश्चैवंविधाः काद्याः
कृता कृताः दाडिमाजाजिशुंठ्याद्यैरपि संस्कृताः पूर्वा रसाश्च कृताः विपरीताः स्वच्छाः कृताः ॥ अन्नपानं तु सिद्धानि
रुच्यानि भंजनानि च अच्छान्यनलसंपन्नानि अन्नसेनन तक्रेण सिद्धानि तथा रुच्यानमथ वक्तुमभिलाषितानि त
था अच्छानि तनूनि न घनानि तथा अनलसंपन्नानि वह्निपक्वानि हितक्रमपक्वमेवाच्छीकृत्य च शुंठीजीरकादिना

केचि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संस्कारमनुवर्त्तते सुतरां नद्यान्नाद्दद्यात् यथा स्नेहो ... यस्माद्घृतं सर्वेषां वातपित्तजितामग्र्यं ८

श्र.द्वि. सदागतिः तस्य संशमने सर्पिर्दीप्तस्याग्नेर्वांबु इव शमनः ... इति वचनादेहोष्मा जाठरो
नलो गृह्यते तस्यैव ज्वरकृतत्वात् तथा चोक्तं मलास्तत्र स्वैः स्वैर्दुष्टा इत्यादि यावत् ज्वरं निर्वर्त्तयन्ति इत्यादि जाठ
१४ रानलस्यैव ज्वरकृतत्वे तेन ज्वरकृता स्नेहेन तेजसा वृद्धितस्यैव पुंसः सर्पिः संशमने चशब्दाद्वान्यस्यापि ग्र
त एवाह वमनेत्यादि वमनादिभिः रोगस्य ह्रासे कृते स्नेहदानीयः स्याद्भवेदग्निबलः प्रवृद्धत्वाद्धि समर्थो धा
नय तुः को धातुः सहचारी यः सहचरन्तीं जीवो वाताख्यो धातुरग्निना सह चरति तन्त्वेवं परस्परसहचरभावे
२८ ऽग्निरपि वायुना सहचरति ततोऽग्निस्वभावत्वात् पित्ताख्योऽपि धातुरिह सहचारी आप्तस्तन्निवृत्त्यर्थं सदागतेरि
त्याह सदागतित्वं वायोरेवात्यर्थं तेनोपपद्यते इति पित्तस्याग्रहणं किं कस्य यथा संशमनं अंबु वेश्मनोः
गृहस्य दीप्तस्य ज्वलितस्य जलं ... यथा । ८ । वातपित्तजितामग्र्यं यथानतया अन्यान्यौषधानि वातपित्त
जित एतएव ... प्रागभ्यधात् सर्पिर्दद्यात् ज्वरे मन्दे वातपित्तोत्तरे ज्वर इत्यादि यस्माच्च मतं संस्कारमनुवर्त्त्य
तेऽनुवर्त्तते गुणान्तराधानं संस्कारः स च यस्मात् घृतं सुष्ठु निशयैव लक्षणादनुवर्त्तते आत्मसात्करोति
तैलादिकं तु मेव यमुमेव वन्यायपमंगीकृत्य मुनिरेवोचत नान्यः स्नेहस्तथा कश्चित् संस्कारमनुवर्त्तते यथा सर्पि
रतः सर्पिः सर्वस्नेहोत्तममतमिति ह्यि यस्मात् सुतरां संस्कारमनुवर्त्तते घृतं तस्मात् घृतं जीर्णज्वरे ज्वरेति
विकल्पं दद्यात् कीदृशं यथा स्वौषधसाधितं यथायथं व्याधिप्रतिपक्षैरौषधैः पक्वं । ८ । विपरीते ज्वरोष्मा

इति स्नेहः संस्कारमनुवर्त्तते ननु यथा घृतं संशेनमनहदेव संस्कारमनुवर्त्तते इत्येवं स्नेहविधौ प्रतिपादि १ राम १४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दशाहे लंघिते इत्युक्तं आमज्वरसंज्ञानिवृत्तिसुखदशाहादूर्ध्वं सप्तमे क्षणे एवाहनि ज्वरस्य जायते तथाच मुनिः
सप्ताहेन हि पच्यंते सप्तधातुगता मलाः निरामश्चाप्यतः प्रोक्तो ज्वरः प्रायोष्टमेहनीति तस्मात् कषायपानप
थ्यान्नैरिति दशाहे लंघिते कफे मंदे जीर्णप्राये सर्पिर्दद्यात् किंभूते ज्वरे वातपित्तोत्तरे वातपित्ताधिके अ
स्यामवस्थायां पक्वेषु निरामेषु वातादिदोषेषु सर्पिर्दद्यात् पक्वेषु सर्पिर्दत्तममृतं महागुणमित्यर्थः अन्य
था पुनरपक्वेषु दोषेषु कफोत्तरे तत्सर्पिर्दत्तं विषमेव विषतुल्यं दशाहेति कृतेपि स्यात् अतोस्यामवस्था
यां सर्पिर्दत्तं ज्वरस्य तदुपद्रवस्य च वृद्धिं करोति तस्मादस्यामवस्थायां सर्पिःपानमयुक्तं तत्र कफोत्तरे स
ति लंघनादिक्रमं कुर्यात् कियंतं कालं आ कफसंक्षयात् यावत् कफस्य ज्वरकारिणोधिकस्य संक्षयः सम्य
क्क्षयो न तु धातुक्षयो विपाकघ्नतः कफज्वरे पिविडंगादिसर्पिर्वक्ष्यति। ०। देहधात्वबलत्वाच्च ज्वरो जीर्णो
नुवर्त्तते जीर्णः पुराणो ज्वरोनुवर्त्तते नुबध्नाति कुतः देहधात्वबलत्वात् देहधातवस्तदारंभकारसरुधि
रादयो देहग्रहणाद्धातवपि तन्से श्मात्तोपि धारणाद्धातव उच्यंते देहधातुनामबलत्वं तस्माच्च जीर्णो ज्वरोनुव
ध्नाति न स्वभावमात्रादेवेति चशब्दस्यार्थः जीर्णज्वरस्य शांत्यर्थं देहबलाधानार्थं च सर्पिःपानं हितमिति दशे
यन्नाहाबानूर्द्धं कृते जज्वरलक्षते न सामान्नूर्द्धितस्य च वमनस्वेदकोंऽबुकषायलघुभोजनैः यःस्यादेतिबलोधातुःसहचारी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यघृतेज्वरकासहृ॥ त्रिफलादीनि समस्तरदलानि चैषकाथाय घृतेन सह पेयाजितोज्वरकासहृ।
धात्र्यामलका नामलकीभिः बिल्वमुस्तहिमपालनिस
स्यात् ॥२४॥ पिप्पलीद्वयवधावैति ... हन्ति साधितेज्वरमग्निं विषमं हलीमकं॥ ज्वरं चिरन्त
बृहतीद्वयपातिविषयास्थिरयाच॥ घृतमाशु निहन्ति साधितेज्वरमग्निं ... ज्वरं हन्ति विषमान्मादीश्च
१५ तापमहापायावमथुपार्श्वशिरोरुजं क्षयं॥ पिप्पलादिभिः साधितं घृतमाशु ज्वरं हन्ति
॥ तैल्वकं पवनजन्मनि ज्वरे पाजयेन्नवतयाविधिया जितं॥ तैल्वकं घृतं वातव्याधिचिकित्सितोक्तं
वनयारहिते पिबेत॥ ॥२७॥ तिक्तकं रुष ... घृतं वपेत्तिके यच्च पालनिकयाश्रृतं हवि ॥१॥ पित्तिके ज्वरे
तिक्तकं कुष्ठचिकित्सितोक्तं तथा वृषघृतं रक्तपित्तचिकित्सितोक्तमेत्रेववावसमाणं योजयेत्॥
पालिनिकयात्रायंत्मायनघृतेपक्कं। तच्च पित्तज्वरं जयेत् ॥२८॥ विडंगसैन्धव ... बेलचव्यपाठावा
विनिसिंधु ... द्रवपावस्तृकेः ॥ ॥ पलांशकैः क्षीरसमं घृतस्य प्रस्थं पचे तु ... विडंगादिभिः ज्वर १५
पलप्रमाणैः घृतप्रस्थं क्षीरं तुल्यं चतुर्गुणं॥ जलं पचेत। तच्चोपयुक्तं जीर्णाय कफज्वरहं हन्ति॥
॥२९॥ रस्त्यारसकल्काभ्यां त्रिपलायावृषस्य च॥ मृद्वीकायावलायाश्च स्नेहः सिद्धाज्वरच्छिदः
गुडूच्यादीनां पंचानां पृथक् रसकल्काभ्यां सिद्धाः पंचस्नेहाज्वरच्छिदो जीर्णज्वरघ्नाः स्मृताः॥
घृतेच परिणतेन सगाजीर्णे घृतेचभुंजीत मद्गुमांसरसौदनं। बलंह्यलं दोषहरं परं तच्च बलप्रदं।

१५

१८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णं न येत्पित्ते च शस्ते मतः स्नेहाद्धातं घृतं तुल्यं योगसं[स्कारात्] स्कारतः कफे। घृतं विपरीतं ज्वरोष्माणं ज
येत्। ज्वरनिवृत्तिकं उष्माणं ज्वरेणैव लारुक्षता तीक्ष्णत्वादिगुणैः सपन्निस्थानं निरस्ता ज्वरनिवृत्तिको घृतस्य
स्निग्धशीतत्वादिगुणयोगाद्विपरीत। एवं विपरीतं ज्वरोष्माणं घृतं जयेत्॥ पित्ते च शस्यते ।।शेषा
हृतं जयेत्। न स्नेहा पित्तं संस्नेहमिति वचनात् स्नेहात् स्निग्धत्वात् घृतं वातं जयेत्। कफं स्नि
ग्धशीतत्वादिनातुल्यं योगसंस्कारभ्यां जयेत्। योगो युक्तिः कफज्वरहरैर्द्रव्यैः सह योजना। संस्कार
गुणाधानं। योगश्च संस्कारश्च योगसंस्कारौ। तथा च वक्ष्यति। स्नेहमेव परं विद्यात् दुर्बलानलदीप
नं।। नालं स्नेहसमिद्धस्य शमायान्नं सुगुर्वपीति अत्रावक्ष्यते घृतं स्नेहनत्व दीपनत्वाभ्यां वातशम
नं कुर्वन् ज्वरोष्माणं पक्त्वाऽनस्य विनिवार्य ज्वरोष्माणं पित्तं रोस्यैतं तण्णादिपुनस्य घृतं विपरीतगुणत्वाच्छ
म ५ मं करोति नवृद्धिं। ननु यथा स्नेहद्धातं शोषयति। तथा नत एव स्नेहात्किमिति घृतं समानगुणत्वात्पित्तं
प ४ शमयति भ्रमः। जीर्णज्वरो लघ्वानादिभिरतिरुक्षेणज्वरोष्मणा पित्तं रुक्षमेव संपन्नं। स्नेहभागपरित्यक्ता
त्स्नेहेन। मत कथं कलावरयनु। न च घृतेन पित्तमेव शमयति न वातं कोपयति इक्ष्म प्रभावत्वात् संस्नेहने
नाच्च व॥ पूर्वकषायास्यघृता: सर्वयोगाय यथामलं।। पूर्वकषायाः प्रागुक्तानि पाचनानि सह घृतेन प्रयु
ज्यात्। कथं यथामलं दोषानतिक्रमेण।। त्रिफलापिचुमंदत्वगमधुकं वृहतीद्वयं।। समसूरदलं क्वाथः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

31

म यमेनयस्मां सेवं मंश्म यमेद त्वाज्ञनं नरं पेयाविलेपनादयोय याक्रमेदेपाकु तत्र वमनविरेचनादीन
१६ नरेण: येयाद्यवचारणात्क्रमः सामे सर्वो सुखे ने। वमानं ज्वरो क्लिष्टमुपेक्षेत मलं सदा। पक्वो
पि हि विकुर्वीत दोषः कोष्ठे कृतास्पदाः। अप्रतिप्रवर्त्तमानं वा पाचयन् संस्रंसनेयेत्। ज्वरे त्वा क्लिष्ट
मुले धीनं ज्वरो क्लिष्टं मलं पुरीषाख्यं च वमानं परं न मुपेक्षेत न तद्धि धारणे प्रयत्नेन कुर्यात् पनं त्वो
५५ षैर्निमित्तं किमित्यसे न विधिप्रयत इत्याह॥ पक्वोपीत्यादि। दोषः पुरीषाख्यो यतः पक्वोपि शाष्ठ
किमुत्पापकः कोष्ठे आमपकाशयाख्यं कृतं गृहीतमास्पदं मवस्थितिर्येन स एवंभूतो विकुर्वीत वि का ६
रं कुर्यात् अप्रतिप्रवर्त्तमानं वा तं मलमपक्वं पाचयन् स्रंसनं नयेत्। तत्रामं एवं संग्रहीतं व्य इत्याह
दोषा ॥ आमसंग्रहणे दोषोपक्रम ईरितः आमशब्द पुरीषाख्यस्य दोषस्य पक्वमानावस्था पतन
णार्थः आमस्यापकस्य संग्रहणे। तस्मिन्नामसंग्रहणे ये दोषा भवंति तैर्दोषाक्रमणि पाप्याय दोषापक्रम ६
ईरितात उक्ताः॥ तथा च तन्त्रोक्तं॥ उत्क्लिष्टान् ध ऊर्द्धं वा न चामान् व हन: स्वयं धारये दोषपैर्दोषा
न वि धृतास्ते हि दोषदा इति॥ तस्मादामसंग्रहणार्थमौषधं न देयं। तथा आमज्वरे त्वामनिर्हरणार्थ
ष३ मौषधं न देयमिति प्रतिपादयन्नाह। आपाय ये दोषहरणं मो हादामज्वरे नृपः। प्रसुप्तं कृष्णस
र्पस्य करामे न एव रामस्येव न अप्रतिप्रसवा पाय पथ्येनेव समुक्तं तंत्रकता। तत्र चवाक्यरूपका प्यालंकारः।
तस्याद्यवतल्लक्षणं। तदपरामोपरस्य सतियस्मिन् स्याद्वाक्ययोर्योगः। अप्रस्पादर्शरणा यः स्वेन कृत्य ६
एस तं कृष्णसर्पकरस्याग्रहणवरामस्येत र

१६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

32

तिमर्दितीक्ष्णं मांसरसौदनं भुंजीत हि यस्मादलं बलं दोषहरं भवति । कचरसेन मतिशयेन बलकरस्मात् ॥ ८ ॥
कफपित्तहरा मुद्गकारवेल्लादिजा रसाः । प्रायेण तस्मान्नहिता जीर्णे वातानुगे ज्वरे । मूलोदावर्त्तविष्टंभजन
नाज्वरवर्द्धनाः प्रतनएव तस्मात्क्षारणात् मुद्गकारवेल्लादिरसाः कफपित्तहरा जीर्णे ज्वरे वातानुगे प्रायेण
नहिताः तेऽत्र प्रयुक्ताः मूलादिकृतो ज्वरवर्द्धनाश्च स्युः ॥ ७ ॥ तथाल्पेऽल्पवमपि च तज्ज्वरः कुर्वीत शोधनं ल४
शोधनार्हस्य वमनं प्रागुक्तं तस्य योजयेत् । आमाशयगते दोषे बलिनः पार्श्वनस्थितं । एवमपि केन
सतियदि ज्वरो न शाम्यति । तदा शोधनार्हस्य नरस्य प्रागुक्तं पिप्पलीभिर्युता नानालानि सादिकं
वमनं योजयेत् । दोषे आमाशयगते सति बलवतः पुंसो वमनं योजयेत् बलं पालयन् रक्षन् ॥ ८ ॥
पक्वे तु शिथिले दोषे ज्वरे वा विषमे त्यजेत् । मोदकं त्रिफलाश्यामात्रिवृत्पिप्पलिकैः सरैः सिता मधु
भिर्दद्यात् क्षौद्रं वातेरचनं आरग्वधं वा पयसा मृद्वीकानां रसेन वा । पक्वे पुनर्दोषे तथा शिथि
ले अविषष्टे प्रस्रवे वा विषमे ज्वरे मोदकं त्रिफलादिभिर्विरेचनं दद्यात् ॥ आरग्वधं वा पय
सा मृद्वीकानां रसेन वा आरग्वधं ॥ ८ ॥ त्रिफलां त्रायमाणां वा पयसा ज्वरितः पिबेत् । त्रिफ ला२
६ त्रायं ... तीं वा पयसा ज्वरी पिबेत् ॥ ८ ॥ विरिक्तानां च संसर्गी मंडपूर्वा यथाक्रमं । विरिक्तानां ज्वरि
णां च शाश्वत् ... दूषितानां च यथाक्रमं क्रमानतिक्रमेण संसर्गी कर्त्तव्या मंडपूर्वा मंडः पूर्वः
आषायं वा कोष्ठविज्ञानकं मोदकं त्रिभिर्ग्रामलके लवणसर्वैः समासहिता दोषेण गुटिका इति कदद्यात् ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८४ धुर

ऽश्रीतमुष्णं चेन्निकथ्याः अथवा वा धारोष्णमेव काले विभज्य युंज्यात् यथा विषं काले प्रयोजयेत् ॥ अ
तोन्यथा निरूपितानीरोगाः पथ्याद्विषवदमृतमन्यथात्वेन प्रकारेण प्रयुक्तं क्षीरं ज्वरिणं हंति ॥ पयः
सखंडीरवज्जरसमृद्वीकाशर्करयाघृतं शृतशीतं मधुयुतं तृड्दाहज्वरनाशनं ॥ क्षीरं सुखोष्णं द्विगुणं शृतं मतं त
दशीतं मधुयुतं तृड्दाहादिजिद्दितं स्यात् ॥ गोस्तनी द्राक्षा बलायष्टीसारिवाकणचंदनैः ॥ च तुर्गुणे नांभसा
वापि पिप्पल्या वा शृतं पिबेत् ॥ न हृदिति तेन पूर्वोक्तेन पयसा तुल्यं तन्ह द्राया पूर्वोक्तं शृतशीतं त
दाहज्वरहृन्न तृष्णादाहादिभिः शृतमंतरं शीतं मधुयुतं तृड्दाहादिजिद्दितं स्यात् ॥ अथवा क्षीरं चतुर्गुणे
न शृतं पिबेदथवा पिप्पल्या शृतं पिबेत् ॥ कासा श्वासशिरःशूलपार्श्वशूलाच्चिरज्वरात् ॥ मु
च्यते ज्वरितः पीत्वा पंचमूलीशृतं पयः ॥ पंचमूलेन शृतं क्षीरं पीत्वा कासादिभ्यो मुच्यते ॥ मुच्यते इति क
र्मकर्त्तरि तङ् ॥ चिरज्वरो दीर्घकालानुबंधी ज्वरः ॥ एरंडमूलेन बालबिल्वेन वा ज्वरात् ॥ धारो
ष्णं वा पयः पीत्वा विबद्धानिलवर्चसः ॥ सरक्तपिच्छानिःसरणे सतृट्शूलप्रवाहिकात् ॥ एरंडमूलेन
अथवा बालबिल्वेन शृतमथवा धारोष्णं क्षीरं पीत्वा पुरुषो ज्वराद्विमुच्यते ॥ किंभूतान् ज्वरात् ॥ वि ॥किंसा॥
बद्धानिलवर्चसः ॥ विबद्धे विशेषेण बद्धे अस्मस्यक् प्रवर्त्तनादनिलवर्चसी यस्मिन् ज्वरे स विबद्धा
निलवर्चास्तस्मात् ज्वराद्विमुच्यते ॥ तथा रक्तं च पिच्छा च ॥ ताभ्यां सुपलक्षिता अतिसारा तिस

ग्रं॰ वि
१८

१८ तामावि
शेषमद

। तिकुरुते वपि रसपाक एव जायते सघ्नति। ७ ज्वरक्षीरं स्यं न हितं न वमनं न च विरेचने कामं तु पयसा तस्य निरु
हैर्वा हरेन्मलान् ज्वरेणक्षीणस्य पुंसो वमनं हितं न च विरेचनं हितं। तर्हि कथं दोषनिर्हरणं तस्य स्या
त्॥ काममित्यादि। तस्य कामं यथेष्टं कृत्वा पयसा निरूहैर्वा मलान् हरेत्॥ ८ क्षीरोचितस्य प्रक्षीणश्ले
ष्मणो दाहतृष्णतः। क्षीरं पित्तानिलार्तस्य पथ्यमप्यतिसारिणः। क्षीरमुचितं सात्म्यं यस्य तस्य क्षीरोचित
स्य न यथा प्रकर्षेण क्षीणः श्लेष्मा यस्य तस्य प्रक्षीणश्लेष्मणः तथा दाहश्च तृट् च ते विद्येते यस्य तस्य दाहतृ
ष्णतो न एव पित्तानिलाभ्यामार्तस्य पीडितस्य क्षीरं पथ्यमप्यतिसारिणः। किं पुनः प्रक्षीणश्लेष्मा यस्य
तस्य क्षीरोचितस्य पूर्वोक्तविशेषणविशिष्टस्य क्षीरं पथ्यमतिसारिणोपि सापि शास्त्रार्थः। ९ तद्वत्पुर्लंघनोल्लसं प्लुष्टं
वनमिवाग्निना। दिव्याम्बु जीवयेत्तस्य ज्वरं चाशु नियच्छति। तच्च क्षीरं लंघनोल्लसं वपुर्जीवयेत्कायस्य स
म्प्राणनामुत्पादयेत्। किंवदित्याह। अग्निना दाहेन प्लुष्टं वनं यथाम्बु जीवयेत्तद्वदित्यर्थः॥ तथापि
पुनः क्षीरमिति। लंघनशोषणात्र सामान्येन लंघनवाक्यमेव संस्तुभ्यते॥ शरीरलाघवकरं यत्तद्द्रव्यं कर्म वा
पुनः तल्लंघनमिति तेषां मित्येवं लक्षणेन नु विशिष्टमुपवासलक्षणं योग्यतावशात्। तस्य ज्वरिणः
पुंसः क्षीरं मात्रया युक्तं च नियच्छति न केवलं वपुर्जीवयेदिति चार्थः॥ १० संस्कृतं शीतमुष्णं वा तस्माद्धारो
ष्णमेव च॥ विभज्य कालं युंजीत ज्वरिणं हन्त्यतोन्यथा॥ यत एवं महागुणं क्षीरं तस्माद्धेतोः संस्कृतं द्रव्यान्तरे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नं ॥ ७ ॥ प्रतीएकफपित्रश्लेष्मिकपृष्ठकटिग्रहे ॥ दीप्ताग्नेर्बद्धशकृतः प्रयुंजीतानुवासनं ॥ प्रतीए
कफपित्तेयस्यां तु सत्यादीप्ताग्नेर्बद्धवर्चाश्लैष्मिकपृष्ठकटिग्रहे स्नेहानुवासनं प्रयुंजीत ॥ कं
॥ पटोलनिंबपृथ्वनकडुकाचतुरंगुलैः ॥ स्थिराबलागोक्षुरकमदनोशीरवालुकैः ॥ पयस्यर्द्धो
१८ दके काथं क्षीरशेषविमिश्रितं ॥ कल्कितैर्मुस्तामदनकृष्णामधुकवत्सकैः ॥ वस्तिं मधुघृता
भ्यां च पीत्वा ज्वरनाशनं ॥ पटोलादिभिः काथं क्षीरे द्विदके क्षीरशेषं तया मिश्रेनकल्की
कृतैर्द्रव्यैर्मुस्तादिभिः मधुघृताभ्यां च योजितं ॥ वस्तिं ज्वरनाशनं दद्यात् ॥ ७ ॥ चतस्रः पर्णिनी
ये श्रीपर्णीरास्नापद्माख्ये ॥ काथ्य पेत्कल्कयेद्यष्टी याना ह्वा फलिनी फलं ॥ मुस्तं च वस्तिं स
गुडक्षौद्रसर्पिर्ज्वरापहः ॥ चतस्रः इति मुद्गपर्णीमाषपर्णीशालिपर्णीपृश्निपर्णीत्यादि ॥ चतस्रः पर्णि
नीः फलादीनि काथ्य येत् फलं मदनफलं तत्पानाय यष्ट्यादीन् कल्कयेत् ॥ इत्येवं सगुडं सर्वैः स्निग्धज्वरहत्
॥ जीवनीमदनमेदापिप्पलीमधुकं वचां ॥ ऋद्धिरास्नाबलाबिल्वांशतपुष्पांशताव
री ॥ पिष्ट्वाक्षीरं जलं सर्पिस्तैलं चैकत्र साधितं ॥ ज्वरेनुवासनं दद्यात् ॥ यष्ट्याह्वेरंडयवामलं जीवं
त्यादीनि द्रव्याणि स्नेहस्य च तुर्भागमात्राणि जलेन पिष्ट्वा क्षीरं स्नेहसमं च तैलात्सर्पिश्चतुर्गु
णं जलं तैलं सर्पिर्द्वयं चतुर्गुणमित्येकत्र साधितं पक्वमेतत् ज्वरेनुवासनं दद्यात् ॥ पथ्यास्नेहय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तिसारः सहतयावर्त्ततेयः तस्मात्तथाविधात्ज्वरात् । तथासहत्यासहस्थूलेनतथा प्रवाहिकया
निःसारिकापरसहतयावर्त्ततेयस्तस्मात्तथाविधात्ज्वरणम्प्रमुच्यते । ॥ सिद्धंशुंठीबलाव्याघ्रीगोक्ष
टकगुडैः पयः ॥ शोफमूत्रशकृद्धातविबंधज्वरकासजित । शुंठ्यादिभिः साधितंपयःशोफादिजित ।
॥ वृक्षीवविल्ववर्षाभूसाधितंज्वरशोफनुत् । वृक्षीवादिभिः साधितंपयोज्वरनुदिति । वृक्षीवःस्वल्पपु
नर्नवा । स्थूलपुनर्नव सुवर्षाभूः । पुनर्नवहंवविल्वंवात्रयोज्यं ॥ शिंशपासारसिद्धंवाक्षीरमाशुज्व
रापहं । शिंशिपासारेणसिद्धंशृतंक्षीरमुपयुक्तमाशुननुचिरेणज्वरहृत । क्षीरस्यचप्रपलेवैधिरतीसारचि
कित्सितोक्तः । पयस्युकाथ्यमुस्तावाविंशतिमितमनुसारेणानुकल्पः । तंत्रांतरेत्वेवमुक्तं । द्रव्यादष्टगुणं
क्षीरंक्षीरान्नीयंचतुर्गुणं । क्षीरावशेषः कर्त्तव्यःक्षीरक्वाथेत्वयंविधिः । ननुकिंवातपित्तोत्तरेज्वरेघनंप्र
धानमाश्रीयतांपूर्ववचनप्रामाण्यात्यथवाक्षीरंप्रधानमेतद्व चनप्रामाण्यादित्यत्रसंशयः अत्रो
च्यतेउभयमपी दंघनंक्षीरंचवातपित्तोत्तरेज्वरेप्रधानमवस्थाचरातसात्म्यवशाद्बुद्ध्याचिकित्किंचिदुप
युज्यते ॥ निरूहस्तुबलंवह्निं विज्वरत्वंमुदंरुचिं दोषयुक्तःकरोत्याशुपक्वेपक्वाशयंगते । निरूहःप्रयुक्तो
दोषपकेतथापक्वाशयंगतेसतिबलादीनप्रागेवकरोति ॥ पित्तंवाकफःपित्तंवापक्वाशयगतं
हरेत् । स्रंसनंत्रीनपिमलान्वस्तिःपक्वाशयाश्रयान् । पित्तंकेवलंकफःपित्तंवापक्वाशयाश्रितं
स्रंसनंविरेचनंहरेत । वस्तिःप्रयोजितःत्रीनपिमलानवातादीन्हरेत् । क्षीरशात्पक्वाशयमाश्रिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चरेत्। शोथे सस्त्वधौ तेनाभ्यं गमाचरेत्। सत्रोक्तैः सुगणोक्तैर्मधुराम्लकषायैः। दूर्वादिभिर्वा पित्त
घ्नैः शोधनादिगणोक्तैर्वा। शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैः काथकल्कीकृतैः पचेत्। तैलं सक्षीरमभ्यंगा
त्सद्यो दाहज्वरापहम्। सत्रोक्तैः सत्रस्थानादिषु मधुराम्लकषायकेषु गणेषु तत्र मधुरगणो घृतेत्य
१९ मन्यादिः। अम्लगणो धात्रीफलाम्लीकेत्यादिः कषायगणः पथ्याक्षमित्यादिः। तत्र चैतैर्म
धुराम्लकषायैर्गणैस्तत्र दूर्वादिभिर्गणैर्दूर्वानेत्रलतानिर्दिष्ट एकः तिलमोधगीद्वितीयः॥
तृतीयस्तुपद्मोत्पलेत्यादिः। चतुर्थः सारिवोशीरेत्यादिः। एतेषु वर्त्मैर्गणैः पित्तघ्नैः शोधनादिगण
संग्रहोक्तैः शीतवीर्यैर्हिमस्पर्शैर्भेषजैस्तत्र शासर्वैः तावीर्यैतत्र शीतैर्गणैः प्रकाथाः काथाः
कृताः प्रकल्काः कल्काः कृतास्तैः काथकल्कीकृतैरेतैर्गणैस्तैलं क्षीरेण सह पचेत्। तच्चाभ्यंगमभ्यं
गात् सदाहत्वं सद्यो न चिरेण कालेन दाहज्वरं जायते॥ ३॥ शिरांगात्रे चैतैरेव नातिपिष्टैः प्रलेप
घ५ येत्॥ केवलैर्भिन्नैर्गणैस्तैलं पक्वोष्णं ज्वरघ्नं ज्ञेयं॥ यावन्त्येव शीतैर्दूनं गात्रं नातिपिष्टैः किंचि
त्पिष्टैः प्रलेपयेत्। सुपिष्टैर्हीनैः प्रस्तुतदाहं तु मच्यते। तथाचोक्तं। ... अस्तरणपिषघनोप ले४
ग्रहस्य स्यापि दाहकृत्। त्वगगतस्याप्यमलेपश्चाधाखीत कृत्वा स्पथाम्बुरोदितस्तेनैव ... भिप्रायेण शी
तज्वरेवश्यति। तैः सुपिष्टैर्लेपयेदिति॥ गात्रग्रहणेनैव शिरो ग्रहणेन लभ्ये पुनः शिरोग्रहणं विशेषा
र्थं। विशेषश्च शिरोलेपनस्य विशेषेणाज्वरापहत्वात्। तथाचोक्तं॥ विमुक्तवेस्यापि शिरो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चर २   ३४

यामले योयस्मिन्नरोदोषावातादेः यः स्नेहोयोग्यस्तत्रतंदद्यात् ॥ यथावसिद्दिषुवर्तनेवस्तयेज्वरनाश
नाः ॥ यैवस्तयः सिद्दिषुक्तंनेनरनाशनास्तेचदेयाइतिशेषः ॥ शिरोरुग्गौरवक्षोभहरमिन्द्रियबोध
नं ॥ जीर्णज्वरेरुचिकरंदद्यान्नस्यंविरेचनं ॥ स्नेहकंस्मशिरसोदाहर्न्नेगेत्रनाशनं ॥ जीर्णज्वरेविरेचनास्थ्य
सो ४ नस्यंदद्यात् ॥ कीदृशंतन्नस्यंस्यात् ॥ शिरोरुग्गौरवक्षोभाणांचहरंतितच्छीलतत ॥ तथेन्द्रियाणांचचक्षुरा
दीनांच बोधनं ॥ तथारुचिकृत ॥ स्मतमिरसःपुंसः ॥ स्नेहकंकोहनमिश्रंस्तिग्धनस्यंदद्यात् ॥ दाहेतिशर
सिपित्तरसंनस्यंदद्यात् ॥ धूमकंडूकषवलान्यथादोषंचकल्पयेत् ॥ प्रतिस्तायास्यवैरस्यशिरःकं
गमयापहान् ॥ धूमादीन्यथायोगंकल्पयेत् ॥ कंमतान्प्रतिस्तायादिघ्नान् ॥ अरुचौमातुलुंगस्य
केसरंसाज्यसैंधवं ॥ धात्रीद्राक्षासितानांवाकल्कमास्येनधारयेत् ॥ अरुचौसन्मावीजपूरकस्य
केसरंसघृतसैंधवमास्येनधारयेदितिसंबंधः ॥ अथवाधात्र्यादीनांकल्कंधारयेत ॥ यथोपशायसंस्प
र्शान्शीतोष्णद्रव्यसंकल्पितान् ॥ अभ्यंगालेपसेकादीन्ज्वरेजीर्णेत्वगाश्रिते ॥ कुर्यादंजनधूमांश्चत
थे वागंतुजेपितान् ॥ त्वगाश्रितेजीर्णज्वरेअभ्यंगादीन्कुर्यात् ॥ यथोपशायंयथासुखावहंसंस्पर्श
येषांतान् ॥ तथाशीतवीर्यैरुष्णद्रव्यैःकल्पितानेयाजितान् ॥ तथांजनधूमांश्चकुर्यात् ॥ अंजनधूम
नागंतुजेपिज्वरेतथैवकुर्यात्सद्योगात्वादागंतुजेपिअनिषिद्धाएवतानितिपुनः ॥ कृतमतिशायार्थं ॥
विशेषणागंतुजेपिज्वरेभजविषाघुद्दवेनानकुर्यादित्यर्थः ॥ दाहेसहस्रधौतेनसर्पिषाभ्यंगमा

ने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भिः रक्तपाकस्येष्टोतत्वरणात्तद्विषयेनैलपचेत्। तेनतैलेनसुखोष्णेनाभ्यंजनमाचरेत्॥ ततोस्तुपि
ष्टेनालेपयेत्। कवोष्णेनलेपपरिषेकमवगाहंचकल्पयेत्। केवलैरपितद्वत्सुक्त्रमेणगोमत्रमस्तु
२० भिः। आरग्वधादिवर्गविपानाभ्यंजनलेप नैः। धपानगुरुद्रवानपांश्चवर्तते विषमज्वरे। तेऽप्र
वीर्त्तैद्रव्यैः सुपिष्टैः रतिसूक्ष्मैर्लेपयेत्। तेश्च किंचिदुष्णैः परिषेकमवगाहंचकल्पयेत्वपिजयेत्
। तद्वत्तैघवमुक्तादिभिः केवलैश्चपरिषेकादिकंकल्पयेत्। आरग्वधेंद्रयवैर्मादिश्चपानाभ्यंजनले
पनेकल्पयेत्। अगुरुजांश्चधूमान्कल्पयेत्। धांश्चधूमान्विषमज्वरेखवंतेते। तांश्चकल्पयेत्॥
अग्न्यनग्निकृतानस्वेदानस्वेदिभिः नभोजनं। गर्भभूवेश्मशयनंकुथाकंबलरल्लकान्। निर्द्धू
मदीप्तैरंगारैर्हसंतीचहसंतिकाः। मद्यंसम्भवंणंतक्रंकुलत्थव्रीहिकोद्रवान्। संशीलयेद्
पथ्यमानयस्त्वान्दपिपिन्नत्तं। रपितास्तनशालिनः पीनाविभ्रमभूषणाः। यौवनासवमत्ताश्च
नमालिंगेयुरंगनाः। वीतशीतेनचविताय तास्तेनापनयेत्पुनः। तथास्वेदान्शीलयेत्। किंभूतान्।
नग्निकृतांस्वेदान् अग्निकृतोअग्निस्वेदविधुक्तान् तथा स्वेदयति। साधुस्वेदियद्रवजं भोजनंच। तच्चसंशीलयेत्॥ गर्भे
गर्भगृहाभ्यंतरेयद्वेश्मममभित्तिगृहंतत्रशयनंशयनं। तथा कुथादीनावरणविधानात्। तथाहसं
तिकावह्निपात्रिकाः शीलयेत्। किंभूताः। निर्धूमदीप्तैरंगारैर्हसंतीरिव। तथा मद्यादीश्चसंशीलयेत्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्वरो यस्य न मुंचति। अविमुक्तस्तु विशेषो ज्वरः पुनरूपे[ ]ति न मिति॥ तस्माच्छिरसो विशेषो अपि लेपनार्थं
पा२ पृथ[ ]गुदाने ब्रांल्या येन परीषेकमवगाहं च योजयेत्। तथारनालसलिलद्वीवस्तुक्रपानादिभिः। ज्वरां
गणानां काथस्तत्काथः तेन परी[ ]षेकमवगाहं च योजयेत्॥ तथारनालादिभिः परिषेकादि योजयेत्
।गोकपि छेमान् तुंगाम स्तविदारीरोधद्राद्रिमेः। वदरीपल्लवोत्थेन फे[ ]नेनारिष्टजेन वा। लिप्तं
गेहात् तु गमात् छर्दिस्तु स्याच्च [ ]शमाप्नोति। कपित्थादिभिर्बदरीपल्लवाद्भवेन वा फेनेन लिप्तं गेस्रति
दाहस्य शाम्यति। आ बोवर्णं न पित्तस्वेदोद्दोषापक्रमण्क्रमः। तेच शीतयनः ,श्रीघ्रसदाहो न
श्यतिज्वरः। यस्य दोषापक्रमणीयधायेपित्तहरः क्रमो वर्णितः। तेच क्रमंशीलयतो अस्य सेनातज्व
रो दाहो नसह नश्यति। गवींधीभिकम्मसंस्पर्शे स्तगरा[ ]गुरुकुंकुमैः। कुष्ठस्याग्ये यष्टिलेपसस्ता
मस्तारभिः। नखरात्स्तापुरक्वाचंदैलाद्वयचैवके। पद्मीकाशिग्नुस्तुरसाहिंश्वाधामकसपिपः॥
दशाम्रलाम्लतेरुद्वयपत्र[ ]रोहिषैः। तमालपत्रभूतीकपल्लकीधान्यदीप्यकैः। शिशिमाषकुल
स्याग्निप्रकीर्यानाकुलीहृयैः। अन्येश्च तद्विधैद्रव्यैः शीततैलं ज्वरे पचेत्॥ कथितैः काल्किनेर्युक्तैः स
रासो वीरकादिभिः। तेनाभ्यंगात् स्वास्थ्येन। वीर्यास्मिरूक्षसं[ ]स्पर्शे रूभयथा वीर्यतः। स्पर्शात
स्त्रोमे स्तगरादिभिर्द्रव्यैरपरेरपित द्विधैः रूक्षवीर्यैरुष्णस्पर्शैश्च काथितेःकल्कीकेतेश्चसुरादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कारः कृता भवति। एवमुष्णस्यापि द्वयोरेकस्य वा क्रियया सुखेन सन्निपातो ज्ञायते। नदेवं द्वन्द्वलोको
ल्बणदोषजे नितेसन्निपाते चिकित्साक्रम उक्तः। संप्रति समदोषजे सन्निपाते चिकित्साक्रमं द शयितुमा
ह॥ कफेत्यादि॥ स्थितिः स्थानं। कफस्य स्थानं च कफस्थानं। तयोरानुपूर्व्या क्रमस्तयानुरूपकत्वात्समान
२१ सन्निपातज्वरे समलान्जयेत्। तत्र कफः प्राकृजेतव्या ग ततः पित्तं ततो वायुरिति कफानुपूर्व्यानुस्थानेन। उक्तं च। न५
स्थानतः केचिदिच्छंति प्राकृतावश्लेष्मणो वधः शिरस्सु रसि कंठे च प्रलिमेन्तर चिः कुजः तदस्याविकर्षभोज्यपा
द्व्यावचारणप्रसमभवत्रेरस्वकुजो दोषविनिग्रहः। तस्माद्दोषे कफ ग्रासः कायद्वारागतोऽहितः। म
धस्यापि यतः पित्तमाशुकारिव विंसते॥ अत्रेतावान् सर्वस्यास्य कुर्यात्तदनुनिग्रहं॥ ग्रंधस्यापीचत
दनुनिग्राह्यः स्यात्समीरण इति॥ कस्तु न साह॥ जयेत्तज्वरे तेसारे च क्रमात्पित्तकफानिलात्। प्रा
यणतापात्मनयाज्वदेते ज्ञो विशीर्यते। विमार्गस्य स्तनापि ज्ञात्तयाच मद्दुष्टता। तस्यानुगतः श्लेष्म
गैरिवापत्तिजाद्यकृता। वायुश्च वहेत्तेवरंपयात्स्वहः समतयोर्द्वेये। ज्वरां सीरजोत्सस्मात्स्वरेराघजेयत्र
मः। कफपित्तानिलानान्यत्रमारादुस्लयोरपि। यस्मादामाशयोद्भूताद्दूषितस्तत्समुद्भवः। क्रमण
ध्यनतत्रापि प्रवृद्धाः स्वाश्रयस्थिताः। स्वाशयेषु प्रवृद्धा नो स्थिती वृद्धाशुकामिता॥ वितायकर्ममितः
स्वस्वदोषोद्रेकं यथा मलं। न पक्वं यजयेत्तु स्मीकुर्यात्तक्रमं भिषतीति। समे ताद्धु॥ क्रमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेपथुसंतमंगनाश्लिंगेद्वृद्धस्पितादिगुणयुक्ताः।गतशीतेन च विदित्वा तस्मायोषाः पुनरपयेत्। एतच्च
कुर्वेत्ताभिसंभोगाभिलाषं निवारयेति॥अधुना सन्निपातचिकित्सितं ब्रूते॥३॥ वर्द्धनेनैकदोषस्य तप
णेनोच्छ्रितस्य च।कफस्थानानुपूर्व्या वा तुल्यकक्षान्नयेन्मलान्॥हीनाधिकभावत्वेन विषमदोषजे
सन्निपाते वर्द्धनेनैकदोषस्याथात् क्षीणस्य क्षीणयोर्वोच्छ्रितस्योच्छ्रितयोर्वा तर्पणेन देशकालबला
न्मलान्नयेत्। कथं विषम दोषजे सन्निपाते वर्द्धमेकदोषस्य सन्निपातज्वरस्योपशांतिः।तस्माद्वर्द्धनम
युक्तं।अत्राचक्ष्महे।सन्निपातस्यानेदोषणसमत्वात्तीव्रतादोषज्वरकारित्वेन तासुखेन जेतुं शक्येत विष
माश्रयत्वान् क्षीणस्य तु दोषस्य वर्द्धनेन दोषस्य साम्यमुत्पाद्यैकरूपयात्रिपया सन्निपातः सुखेन जेतुं शक्य
ते।तस्माद्वर्द्धनेनानेकदोषस्येति वक्तुं युक्तं।तथा च वारत्पयनेदोषशीतलघुरूक्षादिरूपैर्द्धिमेर्द्धिर्भवति।
व५ वर्द्धमानेन च तत्रस्यापि पित्तकफौ।एवं प्रायेण किंचिल्लयं यातः।तत्तया च सौ ज्वरोऽपि मृदुतां गतः।सुखेन
व४ शक्यते जेतुं।तथैव पित्ता रख्यस्य दोषस्य सन्निपातस्य स्वज्वरस्य यातीक्ष्णात्मकटुरूपया क्रियया वर्द्धनेन
वातकफावपि किंचिल्लयं यातः।ततस्तया च ज्वरोऽयसौ मृदुतां गतः।सुखेन जेतुं शक्यते॥एवं कफाख्यस्य दोषस्य
सन्निपातस्य स्वज्वरप्रस्निग्धमधुरशीतादिकया क्रियया वर्द्धनेन तत्रस्थौ वातपित्ताख्यौ दोषौ किंचित्प्रायः
लयं यातः।ततस्तया च ज्वरोऽसौ मार्दवं गतः सुखेन नश्यः।इत्येवं दोषत्रयस्यापि ज्वरकारणे तथा युक्त्या प्रती

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

43

कस्मिन्मलप्रदेशे सुषुदारुणः। शोफः संजायते तेन शोफो नाल्पेनैन कश्चित्कष्टेन विमुच्यते। कश्चिदेवायने
नास्य रोगस्य भाव स्यमसाध्यते तिवृत्तौ। अत एव चिकित्सामप्याह। आरक्तावसेचनैः शीघ्रं सर्पिः
पानैश्च तं जयेत्। प्रदेहैः कफपित्तघ्नैर्जीवनैः कवलग्रहैः। रक्तावसेचनादिभिः कवलग्रहांतैराशु तं जये
२२ त्॥ प्रदेहः प्रलेपः॥ ॥ शीतोष्णस्निग्धरूक्षाद्यैर्ज्वरो यस्य न शाम्यति॥ शाखानुसारीतस्याशु मुंचेद्बाहु
द्वयात्क्रमात्सिराम्॥ आदिशब्देन स्नेहनस्वेदनादयो गृह्यंते। शीतोष्णादिभिरुपक्रमैर्यथायथं ४६
पृथक् वातपित्तश्लेष्मसंसर्गसन्निपातज्वरप्रशमनैः सम्यक्प्रयोजितैर्ज्वरो यस्य न रस्य शमनं गतः। तस्य
शाखानुसारित्वात् हेतोर्बाह्वोः क्रमादेकैकस्मिन्नयुगपत् द्वयोः भुजयोः सिरां मुंचेत॥ शाखाग्रहणात्र
केवलं रक्तविचिंतनेन मांसादयः। अत एव रक्तस्यैव विचिकित्सामुवाच। अं चेत्सिरामिति॥ मांसजानां हि
शास्त्रान्तरानिर्कर्मादि चिकित्सा। तस्माच्छाखाग्रहेन रक्तस्यैव ग्रहणं युक्तं॥ ॥ अयमेव विधिः कार्यो
विषमेऽपि यथायथं॥ ज्वरे विभज्य वातादीन्। यश्चानंतरमुच्यते। अयमेव पूर्वोक्तो विधिर्विष ~~मेऽपि कार्यः~~
~~धाश्लेष्मिलं वत्तलं सक्तलामायं विषमज्वरजित्परं। त्रिफलादिक्वाथ एव। गुडूच्यादि सर्पिरादि सर्पिषां वरसाधनं~~
~~तानायममिश्रो यन विषमज्वरजित्। सुमं सेतीतं च यत्म चेशि। निर्गुंडीपत्र निर्गुंडी यन॥ मांसं समे धोक~~
~~दीर्घं च समानेन प्रकामतः सिद्धिमात्र दहूः सपादस्य वा पुनर द्विसेन। सुमं च तीतं च प्रयत्ना घोषा गरेषितिविहि~~ २२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digi... ...ation USA

अरक्तपित्तकफाः सर्वत्र सदृशो न तले। वातादीनां यथापूर्वं यत्नः स्याभाविकं बलं [illegible]खेव परशेषा [illegible] मनुष्ये ५५
वप्रमाणगम। यथावन्यासतः प्रागमादो दोषाभिषांतेनां। नेतन्मैगेन दृष्टोऽपि समैसैन्यवसा जयइति॥
स्थानैपूर्व्या वादोषानतुल्यकल्पांजयेत्। स्थानेयथ्यविधोनैव संभवति। तथाहि ज्वरकाद्विदोषप्रसा
वादामाशयागच्छेते तेनामाशयस्थो दोषः प्रासेनत्यस्तनः पक्वाशयस्थ इति स्थानानुपूर्व्या स्यामाहात्म्य न ५
स्य चिकित्साक्रमः कार्यः। तथाप्रोगध्यणीषु। आमाशयगते वा योकपेप काशयास्थिते। एतत्पूर्वं न
घास्ते हपूर्वस्थानानुरोधन। इति। नेदेवंकफस्थानानुपूर्व्यावाल्यकत्वान्मलानज्जयेत्॥ यद्यपिकफ
स्थानानिकंठादीन्यपि। तथापीहज्वरकाद्विदोषप्रसावादामाशयागच्छेते। तथाचोक्तं। आमाशयस्था
हत्वाग्निं सेमा मार्गान् पिधाय यत्। विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्कुर्वीत लंघनमिति॥ नेदेवं रत्नोक्तपावना
दिः। क्रमात्कार्य इत्यवतिष्ठते॥ ननु कफस्थानुपूर्व्याविरस्तन नवाच्यं। यत्तुल्यकालं त्रिदोषवर्द्धनैः सन्निपा न
तस्य क्रिया कार्या। इमानि त्रिदोषघ्नानि। अत्र आचरे ज्वरनाशनानि। इदं [illegible]भाणि त्रिदोषघ्नानि विरसानि। एकदो
षघ्नानि पुनर्ज्वरहंतॄणि त्रिदो[illegible]षोपयाः समर्थतराणि वकुतराणीति कफस्थानानुपूर्व्यावेगुरुत्वमपि च दो
षकालादिवशाच्चिकित्साप्रकारांतरेणापि मनुप्रयुज्यत इति॥ सान्निपातचिकित्साप्रक्रमादिदमाह॥ [illegible]
पित्तज्वरसंतानेकर्म्मसमलेसुदारुणाः॥ प्राणपाकंसंजयेत तेनकश्चिदेव विमुच्यते। सान्निपातज्वरस्यावसाने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्नर

विषमज्वरजित्॥ ६॥ सुरां तीक्ष्णं च यन्मद्यं शीलितं तन्निरिकुर्वीत॥ मांसं मेध्यामवीर्यं च सहान्नेन
प्रकामतः। सेवित्वा दद्यात् स्वप्यात् वा पुनरुल्लिखेत्। सुरां च तीक्ष्णं च यन्मद्यं शीलितं तन्निरिद्दत्तं च मांसं
२३ मेध्यामवीर्यमन्नेन सह बहु सेवित्वानन्तरं स्वप्यात्। यस्मिन् दिने तद्भुक्तं न दिवसं शयीत॥ नदद्यः स्वप्या
द्दिलिकालाध्वे नीरसं न सेवेत॥ इति द्वितीयो॥ अथवा पूर्वोक्तपीतं भुक्त्वा नरः पुनरुल्लिखेद्धमेन॥ ७॥ सर्पिषो
महतीमात्रां पीत्वा वा छर्दयेत् पुनः। सर्पिषो वा महती मुन्नमां मात्रां पीत्वा पुनश्छर्दयेद् दुष्टमेव॥ ८॥ नीलनी
मज्जां धावन्त्वं नावद्दे राहिणी। पिवेन्न रस्ममामनेस्नेह स्वेदोपपादितः। नीलिन्यादीन् एष्य कूज्वरागम
नवा स्नेहनस्नेहस्वेदं पिवेत्॥ ९॥ मनोह्वासैन्धवं कृष्णा तैलेन नयनांजनं॥ योज्यं। मनोह्वादिकं तैलेन न
यनांजनं प्रयोज्यं॥ अंजनं शस्तं मृदुतीक्ष्ण पिहस्पत॥ इतिनयनशोष्टं त्रयोदश॥ १०॥ हिंगु समा आग्रीवसा
नस्यं ससैधवं। पुराणसर्पिः सिंहस्य वसां नकुलस्य सैंधवं॥ हिंगुतुल्या आग्रीवसानस्यं ससैंधवं प्रोज्यं आग्री
तिस्त्रिलिंगनिर्देशः स्त्रियाम् नहत्त्वर्थं चिंसत्वात्॥ प्रभावस्य॥ अन्यथा तु लिंगेनैव निर्देशं कुर्यात्। पथाव
त्रिपुराणसर्पिः सिंहस्य वसां नकुलस्य सैंधवेति। ११॥ पलंकषा निंबपत्रं वचा कुष्ठं हरीतकी। सर्षपाः स
यवाः सर्पिर्धूपो विषमज्वरजांत्युग्रधा मवचास्तर्जेनि वार्ष्णागुरुदारुभिः। धूपोज्वरेषु सर्वेषु प्रयोक्तव्या परा
विदा।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digiti... ...tion USA

मेपि विषमज्वरे सततकादौ पथ्यास्ववानादीन्। विमुञ्चकार्यः। स्वनंतरमथुनेवेपाविधि। रच्यते पटोलकटुका
दिभिः सोपि विषम ज्वरे कार्यः। ७। पटोलकटुकामुस्ता प्राणदा मधुकैः कृताः। त्रिचतुःपंचशः काथा विषम ज्वर २२
नाशनाः। पटोलादिभिस्त्रिभिश्चतुर्भिः पंचभिर्वा कल्का काथा वा विषमज्वर प्राः। ८। योजयेत्त्रिफलां मुस्तां गु
डूचीं पिप्पलीं पृथक्। त्रिफलां वा पथ्यां वा गुडूचीं पिप्पलीं वा पृथक् पृथक् योजयेत्सततकादिके विषमज्वरे।
गोनेत्रविधानेस गुडं भल्लातकमथापि वा। लंघनं बृंहणं वापि ज्वरागमन वासरे। अथवा तैलैरसायनाद्यैर्
विधिभिर्गुड सहितं भल्लातकं वा योजयेत्। यस्मिन् ज्वरागमन दिवसे प्रोक्ते प्रथमं लंघनं बृंहणं वा योजयेत्। वा
प्रातः सतैलं लशुनं प्राग्भक्ते वा नयाघ्रेत्। जीर्णं नहदधि पयस्तक्रं सर्पिश्च षट् घृतं। कल्याणकं पंचगव्यं तिक्तकं
वृषसाधितं। प्रोक्तसहैतैलेन लशुनं योजयेत्। प्राग्भक्तमित्यादि। भक्तात्प्रथमं सर्पिर्वा घृतं च जीर्णं पुराणं यो
जयेत्। तथैव दधि पयः तथा तक्रं। षट्पलं च सर्पिः। दयचिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा योजयेदित्यर्थः॥
कल्याणमुन्मादप्रतिषेधोक्तं पंचगव्यमपस्मारप्रतिषेधोक्तं तिक्तकं कुष्ठचिकित्सितोक्तं न यावृषसाधितं
रक्तपित्तचिकित्सितोक्तं प्रातः प्राग्भक्तं वा योजयेत्। त्रिफलाकालनकौरीकाथ द्राक्षास्तने घृतं। तिल्वकत्वक्
कृतावाथ्यं विषमज्वरजित्परं। त्रिफलादिकाथचतुर्गुणेन सर्पिर्दधिसमं माषवरोध्रबल्कृतावाथमन्तिरोधयेत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मनोज्वरेप्यस्यादोषप्रकोपः श्रमः श्रमजेनेत्याहिताहितवि … वेकेऽज्ञेयत्। अभिघाताभिषंगाभिशोकादिपरिग 47
रा०का०भ्यां २ हार्थ। अधुना क्रोधजादीनां पृथगपृथक्समाह॥ कामक्रोधजो यानि कामेन यांति क्रोधेन कामजः। भयशो
कोद्भवानाभ्यां भीतिर्यन्नेरो क्रोधजो ज्वरः कामोपपयोगेन यांतिर्यान्ति कामजश्च ज्वरः क्रोधेन याम्यति भय
२८ शोकजौ ज्वरौ कामक्रोधाभ्यां शांतिं यातः। तथा न तौ कामक्रोधजौ भीशोकाभ्यां शाम्यतः। शापाथर्वण
मंत्रोत्थ … विधिर्दैवमपाश्रयः। शापाद्युत्थज्वरे दैव … व्यपाश्रयः। शापा … द्युत्थज्वरे दैवमपाश्रयो विधिः बा६
कार्यः। शापामुनिपित्रादिभिः सक्रोधैर्दत्तः। आगंतुज्वरः केवलापूर्वं व्यथयतेनंतरं मलैः। तस्माद्दोषानुसारेण तथा
हारादि कल्पयेत्। औषधाद्युत्थज्वरः पूर्वं केवला भवंति। पश्चात्तु रं मलैर्यो नाह … भि … वीर्यंते। तस्माद्द क्ष
ताभिघुज्वरेषु दोषानुसारेणाहारादि कल्पयेत्। ननु शापाद्युत्थज्वतानादिको योगनाम … तएव। तर्क
मिति तेष्वाहारादिकं दोषानुसारेण कल्पनस्यात्। आगंतुर्हिज्वरोऽनुबध्नाति मारुतो दोषैर्विनाकृतः। यस्मा
द्दानादीनं तेरेण विनाकृतेज्वरो नानुबध्नाति। तस्माद्द्वयं व्यपेतेष्वपि वातादिकोपः संभाव्यते। अत एव च
तदनुसारेणाहारादिकल्पनं। ज्वरकालस्मृतिं चास्य हारिभिर्विषयैर्हरेत्। अस्य च ज्वरिणो ज्वरकालस्म
रणं हारिभिर्मनोहरैर्विषयैर्हरेत् द्विस्मारयेत्। करणाद्ध मनःसुखं सर्वज्वरविनाशनं। सुखं रागद्वेषाद्यनुपद यार
नं तथाकरणं पाश्वाईकृपापरत्वेन सर्वज्वरविनाशनं स्यात्। आगंतुजदाबल … लाभाच्च मासा मांसा न मेष्वने
। गुर्वसात्म्यविदाह्यं नं पश्चात्प्रज्वरकारणं। बललाभात् श्रावललाभमवधीकृत्य मासा यामादि त्वजेनाच
२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by … Foundation USA

भ्राजिनः। पलंकषादिधूमः सर्वेषु ज्वरेषु कार्यः। अथ यथावेगं लाजुर्नता विशालत्वात् विट्पुरादिभिः सह अपराजि-
ताख्यायं धूपो ज्वरेषु कार्यः। ॥ अथ नस्यं जनत्रासोयेयोक्ताश्मि ज्वरेष्वेते। यत्तु विज्वरेषु उन्मादाय स्मारे धूपा-
५२ दैरुक्ताः। ते च विषमज्वरे पोऽप्ता। विकल्पनामैकैकं जनं प्रज्ञादिलान्स्वार्थेऽनुगुणाः। गंध्यामत्र पंचमे वज्रं ज्वरान् सर्वान् व्य-
पोहति। विशेषाद्विषमान् प्रायस्ते ग्रागंतनुबंधजः। न केवलं धूपादेपाज्वरं नाशयंति। देवाश्रयं चौषधं मणि
मंगलवस्तुपहारप्रायश्चित्तजपहोमादिकं सर्वान् ज्वरान् गांतविज्ञाश्च व्यपोहति। उपसर्गोद्भवास्वागंतवो नामि-
तितद्भावः। विशेषेण विषमान् व्यपोहति। यस्मात् विषमज्वराश्चागंतवो भूतादीनामनुबंधाज्ञेता। ॥ आपपा
स्वचसिरां विध्येद्देशांते विषमज्वरे विषमज्वरशांतये समग्रायथा दोषा [illegible] यासिरां विध्येत्। ॥ सर्वेषु ज्व-
रसादिधातुस्थज्वरे चिकित्सोक्ता। यथा रससंस्थे तु सर्वस्मिन् कुर्याद्वमनलंघने। सकसंशमनालेपरक्तमो-
क्षमसकृत्स्थिते। तीक्ष्णं विरेकं मांसस्थे। मेदोघ्नमेदसि स्थिते। ॥ अस्थिस्थे वातशमनमभ्यंगस्वेदमर्दनं। ज्वरे वातात्
२५ त्रिशमनं विशेषाद्बस्तिकर्म च। मज्जास्थे शुक्रस्थे यो ज्वरस्तयोरसाध्यतान्न चिकित्सोक्ता। ॥ केवलानिलवीसर्प-
विस्फोटाभिहतज्वरे। सर्पिःपानहिमालेपसेकमांसरसाशनं। कुर्याद्यथास्वमुक्तं च रक्तमोक्षादिसाधनं। केवला-
नि[illegible]लज्वरे सर्पिःपानादिकं कुर्यात्। यच्च रक्तमोक्षादिसाधनं यथास्वमुक्तं तच्च कुर्यात्। ॥ औषधीगंधजे पि-
त्तशमनं विषजिद्दृष्टे। औषधीगंधजे पित्तशमनं चिकित्सितं। विषे विषज्वरे विषजित् चिकित्सितं। ॥ [illegible] शमनो हृ-
अयघ्नोदोषशमनं च। हिताहितविवेके अज्वरं कोपादिजं येत्। क्रोधादिजे ज्वरे मिथ्यारभिमतैरर्थैर्विषयैस्तथा।

४ महोत्सवमनोविघातं बालमंत्रादिस्थापनं महोत्सवेन ज्वरे मनोविघातं बालमंत्रादिचिकित्सितं २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. D[illegible]ation USA

अथातो रक्तपित्तचिकित्सितं व्याख्यास्यामः २

ध्यायः ॥ ॥ ज्वरचिकित्सादनंतरं रक्तपित्तचिकित्सितमुच्यते। पैतामहे ज्वरस्य ललाटाद्भवा
२५ नन्तरं तत्तापाद्रक्तपित्तमित्युक्तं। अतो रक्त पित्तचिकित्सितं तस्यैवानं[illegible]मोऽप्युक्तः। तथा निदाने यद्यपि वि मा२
षेणोक्तं। तदिह विशेषेण स्वरूपं कृत्वा निदानप्रायमपि भ[illegible]णेन रक्तपित्तस्य हि प्रकारितान्तां ॥ ऊर्द्ध
बा [illegible]गं बलिनो वेगमेकदोषानुगं नवं। रक्तपित्तं सुखकाले साध[illegible]यन्निरुपद्रवं। बलिनो बलवतः पु
सोऽनस्त्रिपायदुत्पन्नमूर्द्धगं रक्तपित्तं। तत्साधयेदुपक्रमेण॥ तथा पदद्वयोर्द्धगमवेगं वेगमन्नेयको दोषः म५
कफरखानुगानुवलोपस्यानदेकदोषानुगतं तन्निदाने णुक्तं। ऊर्द्धं साध्यं कफात्पस्मादिति। तथायव व५
वमविरोसन्ने। तथाय सुखकाले तद्व्याधिप्रतिपद्भावे हेमंते शिशिरे वा जाने। तथा यन्निरुद्ध
वं विकृति वितानीया ध्यायान्ते रक्तपित्तं भवं रक्तमित्यादि तयानिर्दिष्टे रुपद्रवैरहिः नमतो नव्यणाभ्य व६
हिपर्ययलतणाम ऊर्द्धगमपि रक्तपित्तं॥ तद्विपादि साध्यं याप्यं वा स्यादिति गम्यते॥ ॥ अधोगं यापयेद्र
क्तं यच्च दोषद्वयानुगं। अधोगं रक्तपित्तमूर्द्धगं रक्तपित्तात्तेनकदोषानुगतादि विशेषणविशिष्टमपि या
पयेत्। यच्च दोषद्वयानुगं वातकफसंसृष्टादि नवाला भ्यामनुगतमूर्द्धगमपित्तं यापयेत्॥ ॥ शांतं शांतं पु
नः कुप्यन्मार्गान्मार्गान्तरं च यत्। अ[illegible]ति प्रवृत्तं मेरामनस्कि दोषादिपथ्यमजेत्। शांतं शांतं मनिशायेन
शांतं पुनः कुप्यत्कोपं गच्छदूर्द्धगमकदोषानुगमधो[illegible]गं वास्मजेत्। अथ मार्गाद्दूर्द्धा नासादिकल्पिस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di[illegible]tion USA

रेत। स्नानं च प्रयच्छपिदीनादि गुणयुक्तं प्राग्धीते। तथापि स्भावान्तज्वरं कुर्वीतीति तद्गृजं नेत्येवं व्याख्या यामाहि
षपिच्चितम्। अपरमनुक्तमपीच्छ्यतज्वरकारणं तदर्पितप्रयेन। स्वारल्लादेश्युक्तं। पिन्नं दधिनेशाकं मांसं
शुष्कं तिलानदधि। गव्यान्नेवाह्वकाजाविगव्यमव्यकरमाहिषं। मांसेषु शाकेषु सर्वमेव प्रज्ञे
श्री। ज्वरी। तथान्ने ज्वरिते तित्तिरिं क्रौंचं विवर्जयेत्। कुक्कुटाः ग्रुरुस्था बाह्यिं धर्माः स्युरत्रेसापद्देवे ज्वरहति॥
बानवह्नेरपि सहसा सर्वान्नीनो भवेत्तया। निवृत्ते हि ज्वरा शीघ्रं आपादयति दुर्वलं। तथा ज्वरे तिपूर्वा २६
नुभूतः सरसान्नक्रमेणैव सर्वान्नभक्तोन स्यात्। सर्वान्नीनः स्यादनुपसर्वान्न स्यादित्यर्थः। यतो विहता
पप्रगतोज्वरः शीघ्रमेव च दुर्वलं आपादयति। अन्यच प्राणहर्ये यस्मात्तस्मात्तस्य विशेषतः। तस्मात्
स्यामवस्थायां नत्तं कुर्याद्विवर्जितं। यस्मैज्वरः सद्यएव प्राणहर्तुं तितस्मात्कारणात्तस्य ज्वरेण वि २५
रा। शेषणान्यरोगे [illegible] भ्यः सकांक्षं स्यादामपक्व मानपक्वजोऽसि विषमाचिर निचज्जरस्य अवस्था
यां च तवलं। धनपाचनक्षीरसर्पिर्विधया प्रथतं पिबि सुकृतं। ज्वरमुक्तं। औषधादेयाविघ्नः क्रतम
५८ पुरं ज्वरं प्रति। किं पुनरपचारादिकृतं ज्वरं तु घ्नन्तीत्यपि माधवार्थः। भोत्रुभमो मामि निदोषकमेत तत्। ७॥ ६
नि श्रीमन्नागकदत्तपुत्रश्रीम... दरुणदत्तविरचितायां मधुकोशवटीकायां ज्वरविनिश्चितप्रथमा

पानादिकं भिषग्जितमौषधं कुर्यात् ॥ ओषधयो मलयप्रसुकल्प्याः शाधुगुरुद्विजदेवतपूजा शीतकरामनसो २

51

कंठमार्गेगलिस्त्रान्माहिककर्पिर्मांशाटसुमललानलमिति। तथा। गुदागमेविषेपलस्थानान्तवलि
विध्यते। इत्यादि। तथा पित्तास्रवस्थानमलान्सर्वत्रमलमन्तनात्मामध्यात्मलोवानेकपारवावन्धकलो
२६ तान्वाचिकित्साविशेषंप्रयोजयेत्॥ तथाचवक्ष्यति॥ रक्तपित्तंनैवछात्मयेनतत्रवातोल्वणोपयः॥ उ
त्साहागमिस्यादि॥ तथाबलंतान॥ यतोचवक्ष्यति॥ यथा स्वंमेयदेपादि प्रेपोक्ता स्वतावलंशतो॥
देशोहिद्विविधः शारीरोभूमिदेशाश्च॥ तत्रशारीरेसुस्वनासा ग्रववयवस्यः। उर्द्धेगः। रक्तपित्तंसमपिना
साप्रवृत्तेनचान्यत्र॥ भूमिदेशस्त्रिविधोप्यानूपजांगलसाधारणभेदेन॥ तत्रजांगलेन्पदोषपमनेप
ला १ मनसाधारणेचान्यत्र॥ कालोमुहूर्त्तादिःशीतोष्णवर्षलक्षणश्चावस्थिकश्च॥ तथाच॥ शीतेकालेत्पा
दयामन्यस्मिन्कालेत्यादयो बंधरक्तपित्त॥ आरिरवष्टिनमलसाम्पवयः प्रकृति प्रमुनपोगद्यंते
अवस्थाचतात॥ अवस्थावशाद्रक्त पित्तस्याहि अवस्थाविशेषेणन्यदोषधस्यात॥ ग॥ सततपित्ता
बलिना॥ स्थैवदुद्रोषस्यसाधयेत॥ उर्द्धभागेविरेकेणवमनेनत्वधोगतौ शमनैर्बृंहणैश्चान्यल्लंघयस्वयानेवस
च॥ सततपित्तेन्त्यबलिनोबहुदोषस्यनरस्यरक्तपित्तमुर्द्धगंविरेकेणसाधयेत॥ अधोभागंतुवमनेनबदीच
ति॥ लंघनाद्युत्पन्नमधोगमपिशमनैरुपाचरेत॥ बृंहणाद्युत्पन्नमूर्द्धगमपिलंघनैरुपाचरे द्विस्पृष्टः॥ ग॥
उर्द्धप्रवृत्तेशमनोरसोतिक्तकषायाः [illegible] यकी॥ उपवासश्चनिःशुंठिषडंगोदकपायिनः॥

नसाधयेत् ऽन्नस्पनर्पणान्यंबृंहणैर्वाशमनैः नबद्धं चिकित्सितंनिरपेक्ष प्रयुंजीत त्वाह लंघबृंहान २

२२
२६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. D

दै

लक्षणान्मार्गांतरंगुरसेमद्भुलक्षणंपदृष्ट्वा देवंयत्प्रवृत्तं। तच्चत्यजेत्। पठितिः इत्यनेनः कोन्तःकिंरक्तस्याप्रतिपा
दोषोपाहितिरूपं। तथाप्रतिप्रव नमूमार्गादधोमार्गाद्द्वापरक्तपित्ते। न त्यजेद्रक्तस्य प्राणायतनत्वात्
उक्तंचजीवितंप्राणिनांतत्ररक्तेनिष्ठतिनिष्ठति। तदामेदाम्नेयपित्तप्रवर्तनमधोगामिद्वंगवा। तदपिविरि
द्वापरक्तमलात्यजेत्।। तथाहि संदामेतः कटुकाम्लाम्लक्षणतीक्ष्णयोषधमतिसेपुनःलंयत्नद्विनाः रक्त
पित्तवातविपरीतप्रा यंयतः। तत्स्वंप्ता। तथायत्रिदोषमर्ईगमपोगंवातरूपित्यजेत्द्विषमत्वात्। यतो
नतदमनविषयंभवतुमर्हतिनापिविरेचनविषयं। तथायतद्विपथगेद्विमार्गप्रवृत्तंयुगपद्रक्तपित्तं
तदपित्याज्यंप्रतिलोमैषधाभावात्। तथाचोक्तं। अस्याध्यमुभयायनंअप्राप्तप्रातिलोमत्वादिति। ग
तानानिदानमयनंमलावंतवलोवलं। देशकालाद्यवस्थाचरक्तपित्तेनेपत्र। लंघनंबृंहणंचादौ प्रयोप
शोधनंशमनंतथानिदानादिलानाअन्नंतंररक्तपित्तेऊर्ध्वगेअधोगेवाअादौ प्रथमतएवलंघनंप्रयो
वारे जपत्र। अपवादं लक्षणमर्थशोधनंशमनंवा। तत्रनिदानंनीतोणाम्लकटूम्लादिसवर्जनमतततानाहि
तनिरोदानवर्जनेउपयुक्तेने।। तथाचवक्ष्यति। यत्किंचिद्रक्तपित्तस्यनिदानंतच्चवर्जयेदिति। अपतम
द्धोधालवणंतानां।। तथाचवक्ष्यति। ऊर्ध्वगंतर्पणंयोज्यं। प्रागपितथारक्तपित्तेतुसकपेत्यपित

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सिता२

यतानद्रुस्नान्निपानादिष्टहितार्थः॥ एवमूर्द्ध्वगरक्तपित्तचिकि॰ त्समुक्त्वाऽधोगरक्तपित्तचिकित्सितमा 53
ह वमनेफलसंयुक्तं तर्पणम्। सिता मधु। सहितं वा जले दोद्रयुक्तं वा मधूदकं॥ द्वितीयवासे मि।
२८ दोग्रा मदनफलेन संयुक्तं तर्पणं मधुभ्यां सहवमनं देयं॥ बालकोपमयादिरभिप्रायः॥ अथवा
खार्जूरं जले फलसंयुक्तं। मधूदकमथवा। क्षौद्रसंयुक्तमथवा क्षीरमर्धेक्षुरसं॥ सर्वमेत वे४
न्मदनफलसंयुक्तं इच्छ्य कृष्णमेकं देयं॥ ॥ अथ स्नानंतरो विधिः॥ यथा स्वमपथ्य यादि॥ प्रयोजनमार
न्तावरं॥ ऊर्द्ध्व रक्तपित्ते नाधोगरक्तपित्ते नावायथाक्रमं विरेकवमनाभ्यां शुद्धस्नानेनरं यथायो
हृ गं यथाविधिमथ पथ्यादिः प्रयोक्तव्यः॥ उक्तैर्मथ्यादि प्रयोगे पथ्यादिरिति पर्यायार्थः॥ ॥ अथ मथ्यान्वरोगक्त
त्रा द्दीदिः पित्तघ्नैर्वा फलेन कृतः॥ मेथोज्वरोक्तो द्राक्षामधूकमधुकेत्यादि पित्तघ्नैर्वा द्राक्षादिभिः फलैः कृतः
॥ प्रयोक्तव्यः॥ ॥ अथ खर्जूरमृद्वीकावरूषकस्तिंमथा॥ मेथो वा पंचसारेण सघृतेन लाजसक्तु
भिः॥ दाडिमामलकाम्लो वा मंदाग्नेस्त्वाभिलाषिणः [illegible]
अथवा मध्वादिना द्रव्यपंचकेन कृतेन पंचसारेण मन्त्रलाजसक्तुभिः ससर्पिष्केमेथादितः॥ मंदाग्नी
नामम्लाभिलाषिणां दाडिमामलकाभ्याम्लमंथः॥ प्रयोज्यः॥ अधोगप्राक्पेयायोग्य उक्तं
॥ अनन्ताप्येवपेयाब्रूते॥ ॥ कमलोत्पलकिंजल्कपृश्निपर्णीप्रियंगुका॥ उशीरशाबरलोध्र श्रृंग
वेरकुचंदनम्॥ ही वेरधातकीपुष्पं विल्वमध्यं दुरालभाः॥ अर्द्धार्द्धविहिता पेया वसंतेपादयोगिकः॥

चिं२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. D

दुर्बलस्याभोजनस्य चशीघ्रं धारयेत्त् ६

ऊर्द्धप्रवृत्ते रक्तपित्ते शुंठीरहितं षडंगं मोदकं पिबेत्तः । पुंसस्तिक्तः कषायो रसो वामनात् तर्पयेत् पवासः ॥
॥ अधोगे रक्तपित्ते तु हस्तेन मधुरो रसः । अधोगे तु रक्तपित्ते हस्तेन मधुरो रसो हि सन्नः । ऊर्द्धगे तर्प
णं येऽन्यं पेया पूर्वमधोगाने ॥ ऊर्द्धगे रक्तपित्ते प्राक् पूर्वं तर्पणं पाज्यं तथा सान्यं तान् ॥ एवमधोगे रक्त
पित्ते प्राक् पूर्वं पेया पाज्या ॥ ग ॥ अस्य तो बलिनो मुहुर्न धार्यं तद्धि रोगकृत् ॥ धारयेदन्यथा शीघ्रमग्नि
२५ वच्छीघ्रकारि तत् ॥ बलिनो रस्य अस्य रक्तं मुहुर्दुष्टं न धार्यं न संभनीयं ॥ तद्धि धृतं शिराग्रायां विद्र
धान् विसर्प विद्रधि प्लीहादीन् रोगान् करोति । अन्यथा विधि विपर्यये सति । यस्मात् वच्छीघ्र
मरणकारि तद्रक्तं संभिते स्यात् ॥ ग ॥ तवक्षाशाकषायेण कल्केन च सशर्करं ॥ साधयेद्विधिवि
द्वेहर्विर्ग्राग्याणि नस्यप्न ॥ रक्तनाशुग्रगोपी मुच्यते ॥ यथा मामाल विकारे दुग्धे । तयोः कषाये २६
ण तथा तयो रेवकल्केन मात्रामाशिरेषेत दुग्धं च वकंटकारिकालेहवत् काथकल्कशर्कराणां
परिमाणं वेद्यमिति ॥ वृद्धवैद्यमवहारः । पुंनवाच पलाशपमापि पलीशर्करामधु ॥ मोदकः सन्नि
पातोर्द्ध रक्तशोफज्वरापहः ॥ तवक्षीसमसितानाद्धृत पिप्पलीपादसंयुत ॥ तथा त्रिवृता त्रिफि
२२ मोदकः स्वटकन्या कराप्रमाणं चषपद्मकाद्यं च स्याद्बोध्यं । सर्वे मोदकाः सन्निपातोत्थ रक्तशो
फज्वरह्रद्दवन्ति ॥ पूर्वोक्तस्य लोहस्य विषय निर्देशं देव विषयो वेद्यः । तवक्षीसमसिता पिप्पलीपादसं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

55

।केवलं वा जले स्रुतशीतं हितं॥ मध्वं भो माहिक युक्तेण पानीयं॥ फलांबु वा द्रोदिभिर्वापि तच्छे:फ
२८ ले:कृतं॥ ७॥ यथा: सर्वास्रुक: प्रास्तोविवेधेनि निरिपुत:॥ उर्द्ध्वस्य निर्ह्रेहसाधिनोमारुतं धिके॥
स्रवस्य चर्ति स्लहत्नस्य नाधस्य चकुर्कुट:॥ यथायथास्यमांसस्य वास्तुके न विवेधे सत्तिरत्नपित्तिन:शा
४४ स:॥ तित्तिरलुमारुतेनधिके न उर्द्ध्वस्य काथसाधि न:शास:॥ स्रुतस्य काथसाधितेनावहिलामयरस्त
कुन्मारुते धिके शास:॥ वहिलाईतिफलवर्हाम्पामिन:॥ तैथैवन्यग्रेनाधस्य निर्यह्रेर्कुर्कुट:शास:॥ उर्द्ध्वं
वरादिक्वाथसाधने तित्तिर्यादीनामामस्य प्रशिष्टं तु॥ ८॥ यक्लिविदग्ध पित्तस्य निदानेनच वर्जयेत॥ यत्किं
चिद्रक्तनितस्य कारणं यन्नोसवित्तेन नक्तानं नच्च वर्जये समिहेरत॥ ९॥ वासारसेन फलिनीमृद्राधूंजनमा
वा६ क्षिकं॥ पित्तासृक्स्रमेयमीतं निर्यासोवाटरूषकात॥ १०॥ शर्करामधुसंयुक्तःकेवलोऽस्रतोपिवा॥ वृषः
सद्यजयस्यस्रसह्यस्य परमौषधं॥ वासकस्यरसेन फलिन्यादिंकयीतरक्तपित्तक्षमयति॥ अथवाट
रूषकस्यरस:शर्करामधुयुक्त:पीतारक्तपित्तंजयेत॥ अथवा केवलो वासारस: अथवा क्वथि तोवृष:
शीघ्रं रक्तं जयेत॥ सद्योवायस्मादस्यरक्तस्य परमौषधं॥ ११॥ पटोलमालतीनिंबचंदनद्वयपद्मकं॥ रो
ध्रोवृषस्तंदुलीय:कृष्णामन्मदयंतिका॥ शतावरीगोपकन्याकाकासोमधुयष्टि
का॥ रक्तपित्तहराकाथास्त्रय:मधुशर्करा। पटोलाद्य:प्रह्लैसाकाद्य: काथा॥ मधुशर्करायुता
स१ २८

२ .. या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

 56

भवंति तेषामजलतमसमस्क्त: एषिद्विधा लिपि। विदारीगंधा मुद्गाश्चैला सर्पिर्दे ॥ रे एरका ॥ कमलोत्पले
मादिभवगौरद्व्हौवेपाविहिता: ॥ पादयोगिकावदृते तमनिबसमे साद्य: ॥ ७ ॥ जांगलानि च मां
सानि शीतवीर्याणि साधयेत ॥ पृथक् पृथक् जलेनैषां पवाम्र: कल्पयेद्भिषक् ॥ शीतानां सशर्करा दोग्ध्रा
लहृनमांसरसानपि ॥ इत्यद म्लानाननम्लानवाघृत मृष्टान् सशार्करौ ॥ मांसानि जांगलानि शी
तवीर्याणि शमादिसंबंधीनि पूर्वोक्तपेयाय येषां पृथक् पृथक् जले साधयेत् ॥ अनंतरस्मिन्
रसे पवाम्र: कल्पयेत ॥ कीदृशा: शीतलस्य यासशार्करादोग्ध्रां तद्वदिति नेन शीतलत्वं मांसरसानामति
दिशति ननु सशार्करादोह्रत्वम पेयाणां हेतुत्वात् ॥ अत एवाह ॥ तान्मांसरसानीषद्म्लानम्लाभिला
षिण: ॥ अनम्लाभिलाषिणोनम्लानेव ॥ तथा प्रत्य मृष्टान् ॥ सशार्करान शार्करौ ॥ ८ ॥ मूक पुस्तकान ८
शि ५ विभवं धान्यरसे शाकं च शस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञा नेपदुक्तं लघुशीतले ॥ तथा मूलक रोवीतथा
न्यशाकं चरस्य पित्तेशस्यते ॥ अन्नस्वरूपविज्ञानीये ध्याये पदुक्तं लघुशीतले च ॥ ९ ॥ पूर्वोक्तमेव
५६ पानीयं पंचमूलेन वा शृतं ॥ लघुना शृतं शीतं वा मधुमिश्रं फलांबु वा ॥ पूर्वोक्तमंबुषड्गांगस्थूले
रीहतं पानीयं पानकं ॥ अथवा लघुना पंचमूलेन शृतं ॥ पानीयमस्य वा तत्र कौरैर्विधिरुक्त:
यथा कर्षिततदिन्द्रमस्य काथ पेयाप्राप्तिकें भवति ॥ अर्हे मतं येपोक्तं जलपाके तथपवि धिरिति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digiti

पद्येन कृतत्रोषरं तद्गुणमित्यर्थः ।।५।। पंच पित्तज्वरे श्लोकाः कषायास्तान् प्रयोजयेत् ।। पित्तज्वरे
च पंच कषायाः उक्ताः अत्र यवं वा घृतं कटुकां चेति सद्यो ह्राह स्यात् यात् श्लोक कषायान् प्रयोजयेत् ।। ६ ।। क
षायैर्विविधैरग्नेर्दीप्ते नाविजिते कफे रक्तपित्तं न चेच्छाम्येत्तत्र वातोल्वणे पयः ।। युंज्याच्छागं
२९ ततद्दूर्मं पंचगुणेंभसि ।। पंचमूलेन लघुना शृतं वससितामधु ।। जीवकर्षभकद्राक्षा बलागो
क्षुरनागरैः ।। पृथक् शृतं क्षीरं सघृतं सितयायुक्तं ।। एभिर्विविधैर्नानाप्रकारैः कषायैः अग्नेर्
दीप्ते च कफे च विजिते सति यदि रक्तपित्तं न शाम्यति ।। तत्र वातोल्वणे रक्तपित्ते सति छागं पयो युं
ज्यात् ।। पंचगुणेंभसि गव्यं क्षीरं रक्तपित्तं तद्वर्जेन छागेन समानगुणेन तद्युंज्यात् ।। अथवा लघु
ना पंचमूलेन शृतेन गव्यं सशर्करं मधुना तद्गुणं ।। तथा जीवकर्षभकादिभिः पृथक् पृथक् शृतं
सहघृतेनाथवा शर्करया सह तद्गुणं ।। ७ ।। गोकंटकाभीरुशृतं पर्णिनीभिस्तथा पयः ।। हंत्या
शु रक्तं सरुजं विशेषान्मूत्रमार्गगं ।। गोकंटकादिभिस्तथा शतावरी पर्णिनी पृश्निपर्णी मुद्गपर्णी
भिः शृतं शीघ्रमेव रक्तं सवेदनां हंति ।। विशेषेण मूत्रमार्गगतं ।। विशेषमन्यमार्गगत
मपि रक्तं हंतीति योजयति ।। ८ ।। विण्मार्गगं विशेषेण हंति मोचरसेन तु ।। वटप्ररोहैः शुंगैर्वा
शुंठ्युदीच्योत्पलैरपि ।। विण्मार्गगमादगते रक्तपित्ते तु विशेषेण मोचरसेन शृतं क्षीरं हंति ।। वटप्ररो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitize

द्वि२ व२ 58

रक्तपित्तजयं नीतियोगं ॥ अत्र चवासकस्वार्द्रो पिद्विगुणलमायाज्यः एवं युक्तं तं तेन रा यासाकुटजक
कांजरात पुष्यासहावरा ॥ निम्बमाद्री प्रयोक्तं आलरा याहिं गुणने तं इति पलाशंक काष्ठोवासु शीतः श
र्करान्वितः ॥ पिबेद्वा मधुसर्पिभ्यां गव्याश्वशकृतो रसं ॥ अथवा पलाशपान्वकृक्काथः सुशीतः शर्करायुतः पूर्वो
क्तगुणः ॥ अथवा मधुसर्पिभ्यां गवाश्वशकृतोरसं पिबेत् ॥ मध्वाश्र त्वक् स्फोटायनस्य मध्यजः देवः ॥
व ॥ सतोद्रं यवर्घितं रक्तं लियामाराचं तं शकृत ॥ मथितं मंथिमतिरक्तपित्तवारायनाछकत् तोद्रलस
सहलियात ॥ ठ ॥ अतिनिसृतरक्तस्य दोहलरुधिरं पिबेत् ॥ जांगलं भक्षयेद्बाजमासंपित्तयुजंकृत ॥
अतिसुतरक्तस्य जांगलं रक्तं तोद्रलसह पिबेत ॥ प्राजंयकृदपक्कं पित्तयुतं भक्षयेत् ॥ चंदनोशीरजलदला
जामृद्धकणायवैः ॥ वलाजलेन पर्युषितैः कषायो रक्तपित्तहा ॥ चंदनादिहिमि लाजलेन पर्युषितैः कषायो
रक्तपित्तजित् ॥ ठ ॥ प्रमादस्त्रंदनं भोजनस्य समं द्रुस्त्लोद्वजः ॥ सुशीतः ससितानाद्रोद्रुः शोणितानि
प्रवृत्तिजित ॥ चंदनादिजा प्रमादः सुशीतः शर्करामाद्विकाभ्यां ससरक्तं स्यानि प्रकृतिजयेत् ॥ ठ ॥ अथो
थवा नवकुंभे स्नावये द्विनुगैरिकाः ॥ स्थितं तद्बु प्रमाकाशरात्रिप्रातः शृतं जलं ॥ मधुमहिकचांभो
जकेतोत्तं संचतद्बुलं ॥ द्विनुगैरिका श्वापोप्य भस्मामादौ संकुरा जले स्नावयेत् ॥ नवकुंभे रात्रिमाका
शगृतं कीटाघुपहतं य यान स्यात्तथा स्थितं ॥ न द्विनुगैरिकाजलं प्रातः शृतं मालिकं विकिसित

स१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवति। न हि देवत्राय मा ण या स्यतं रक्तपित्तघ्नं। ७॥ रक्तेऽपि छ सकफे व्यथितेकंठमार्गगे। लिह्यात्माक्षिक
सर्पिर्भ्यां तारमुख मलना जल॥ रक्ते पित्त वति पिष्टाम्लाम्लस्या रससह स्नीत या सकफे व्यथिते गंधि
सद्देशेन घा कंठमार्गगे सति तारमुखलज्जे माक्षिकसर्पिर्भ्यां लिह्यात्। ननु तारस्यैनेहएण द्विगुणयो
३० गात्तत्र पित्तेन युक्त उपयोगः तत्कथमिह तमनुमेनेतत्र कृतं॥ क्रमः। उत्पलादीनि शीतस्वभावानि
तत्समुत्थस्तारः स्वयोनि मनुकरोति कारणानुविधायित्वात्कार्याणां न स्वभावेनेति॥ तार
स्वरूपं च विघ्नं दत्ता न्मकं धेन तदेवं कंठमार्गगस्य कफानुबंधस्य मथिनस्यारक्तस्य तारोपघ्नमा
क्षीकाभ्यां संयुक्तो विघ्नं दनपूर्वं शोधयत्यव ननु तस्य कोपाय स्यादिति युक्तो तत्रदा योपयोगः। ८॥
गुदागमे विशेषणम्शोणि तेवस्तिरिष्यते॥ गुदागमे रक्ते विशेषणं च वस्तिरिष्यते॥ ९॥ घ्राणवे रुधिरे
शुद्धे नावनं चानुषेचयेत्॥ कषायपयोगा न पूर्वोक्ता नन्तीरिका दिरसलुतान्॥ क्षीरादीन् स तय
सितां स्तोयं केवलं वा नलं कृतं। रसो दाडिमपुष्पाणां मायान्यः शाङ्कलस्य वा। घ्राणगे रुधिरे शु गेर
द्धे सति नावनमनुषे चयेत् न्ते संदद्यात्। कषाययोगान्पूर्वो क्तान् वासकादीन् घ्राणगे नुषेचये
येत्॥ किं भूता न्। क्षीरेक्षादिरसेनालुतान् सद्रवान्। आदिशब्देन मांसरसघृतादि वल्पेन। क्षीरादी
पृथक् पृथक् तथा भाजनेरणुश्यामाम धूकजं भो भाजनेरेणुकादिजं पृथक् पृथक् तथा
माक्षिकघृताभ्यां लिह्यात् ५ ३०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. D

हेर्वीभ्रनर्तीरमय वावरमुंगेयग्यमोद्भुतमुकुलितैः पल्लवप्रायैः शुष्णुदीप्योमयले वोस्हनपयोपहितं।
द्वायन्नातिसारदुर्नाम चिकित्सा चात्र कल्पयेत् ॥ रक्तशब्दस्याति सारदुर्नाम्नोः संबंधः ॥ रक्तातिसारस्य
रक्तार्शसश्चयाचिकित्सा। नाम तत्र रक्तेयोजयेत् ॥ ७ ॥ पीत्वा कषायान् पयसा भुंजीत पयसैव च। क
प४ षायोगैरेभिर्वा विपक्कं पाययेत् घृतं। कषायान् पूर्वोक्तान् पयसा पीत्वा पयसैवाश्नीयात् ॥ ए
एतेर्वाकषायाख्यैर्योगैर्विपक्वं घृतं रक्तपित्तिनं पाययेत् ॥ ७ ॥ समंगलमुत्पलं तुम्बवं षमष्टगु
णेभसि। पक्वा ष्टेशावशेषेण घृतं तेन विपाचयेत्। पुष्पगर्भं च न षीजं सदोहं पित्तशोणितं।
पित्तगुल्मज्वरश्वासकासहृद्रोगकामलः। तिमिरभ्रममदवीसर्पस्वरसादाश्च नाशयेत् ॥ ७ ॥
मल्लपत्तवादियुक्तं षषमष्टगुणे जले पक्वा तेनाष्टांशावशेषेण क्वाथेन घृतं विपाचयेत् ॥ किंभ
तेन सुष्पगर्भेन सारषस्य पुष्पाणि गर्भः कल्कं यस्य तत्स्वं नच्चशीतीभूतं तो दुग्धेण सह पित्तशोणि
तादीन्नाशयेत्। ७ ॥ पालाशवृंतस्वरसेन तद्गर्भं च प चतघृतं। सदोद्रं त्वचरक्तघ्नं तैयेवत्रायमा
णया। पलाशावृं तानां स्वरसेन तद्गर्भं पलाशवृंतकल्कं घृतं पचेत् ॥ तच्च दोद्रेण सह रक्तघ्नं

कार्यास्य कारणं तत्व नोक्तं तमाहुः॥ तथाचकाशं संग्रामा युक्तं॥ तथा धोकिलोतिरत्नः॥३हं प्रवत्तः
मादि। एवं वातस्य विहतो यो दोषः करणं वापादि सस्स रक्तापु प स्ने मेले वम मेरु ताम्र ने तं प्राशेन सहोप
तेषां भं नि तेममसाभिषज कुर्युर्विंतासार्थं मादाविमुक्तं॥ तथापथ्यादिभिरुपाचरेत्॥ तथा वैद्यो विद्वान्नोपस्मिन्नका
शेतवह्निभिरुपाचरेत्॥ सर्पिषं च वातकासानहं भक्ति वै भैज्ञसमनं तं रपीयमानेर्ह तेर्भैजयेत्॥ दीर्घस्य॥
३१ उईभक्ति वे विलि ईभक्ता भि पथ्यादिभिर्भैषज्यं सकाहिताम्समासः॥ अथ्या मादिताहिकए॥ तथा वात
प्रसिद्धैरेभ्ने तै दंघपियोजं॥ तथा सकफं तातकासं ह्ले हविरेचनैः रुपाचरेत्॥३॥ अथ स्नेहनानाह॥ गुडूचीकंर
५८ कारीभ्याम्पथ्यें त्रि शामलाद्वेसे॥ प्रस्थः सिद्धो घृताद्धान कृष्णानु हहिदीपनः॥ गुडूच्याकंटकार्याश्च पथ्या कू
प्रस्थं पवित्रं शतपलं तस्मा चोरस स्नेस्मिन घृतात प्रस्थः सिद्धो घृतात् हानकासादिजित् विल्वापि पंचमू
एतान्येव पस्तिनुत्रिफला पाठानेवोथ्याः॥४॥ दारुरास्ना वचा हिंगु पाठा पथ्या हूघान्यके॥ हिमलेः सर्पिषः प्रस्थं २५
पंचकोलयुतं पचेत् श्लेष्मलस्यानियं हेमीतो मंडानुपापिना॥ सर्वसम्पा सहस्रा सार्थ गृहणी रोग गुल्मनुत्॥
दारादिभिः पंचकोलयुतं द्विशातामात्रं कल्कं द्वामलकाय सर्पिषः प्रस्थं पचेत्॥ स्व सर्पिः प्रस्थामंडानु ८२
पापिनापीतः कासादिजित्॥५॥ द्रोणापासाथ पञ्चास्मा दशामलयानावरी॥ पलान्मिता हिंगु वकुलं पवदर
यवं॥ तुलाहं चात्मतो समस्यतं तसाधं पद्यतादकं॥ समदीरं पलं शाश्च जीवनीयैः समी कनत्॥ प्रयुक्तं वातरोग
३१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

नस्यशर्करान्वितस्यापानं ॥ तंदुलोदकं ॥ तथा तेषु प्रमर्योत्स्य सितां वा केवलं जलं दे तमिति हि व्यवस्पति ॥ त
थादाडिम पुष्पाणां रसस्य यावनूतनपूलास्य रसस्य यादूर्वायाः रसानस्यं प्रयक्पृथक् दितं ॥ ७ ॥ वत्सयन्यादी
नवर्गीचप्रदेहाभ्यंजनादिषु ॥ शीरवीर्यायवर्गेव प्रलेपाभ्यंजनादिषु कल्पयेत् ॥ ७ ॥ यच्च पित्तज्वरे प्रोक्तं ब
हिरंतश्च भेषजं ॥ रक्तपित्ते हितं तत्स्यात् नत्क्षीणं हितं चयस्य ॥ तच्चपि तज्ज्वरे भदितमौषधं बहिरंतर ॥ ॥
तच्च रक्तपित्ते हितं ॥ तथायक्ष्मणे नष्टीणं चाहितं ॥ तदपि रक्तपित्ते हितमिति ॥ ७ ॥ इति श्रीमद्गांकदत्तपुत्र
ना६ श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां रक्तपित्तचिकित्सानाम द्वितीयोध्यायः ॥ ॥७॥ रक्तपित्त
चिकित्सानंतरं कासचिकित्सितस्यारंभः ॥ तस्य च संबंधो निदाने स्वयमेव यत्नेनोक्तः ॥ ७ ॥ अथा
तः कासचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ केवलानिलजं कासं स्नेहैरादावुपाचरेत् ॥ वातघ्नसिद्धैः स्निग्धैः
श्च पेयायूषरसादिभिः ॥ लेहैर्धूमैस्तथाभ्यंगस्वेदसेकावगाहनैः ॥ वस्तिभिर्बद्धविट्वातं सपित्तं
तूर्ध्वभक्तिकैः ॥ घृतैः क्षीरैश्च सकफं जयेत्स्नेहैर्विरेचनैः ॥ केवलानिलजं कासं दोषांतरासंस्पृष्टं स
स्नेहैर्वातघ्नसिद्धैरादावुपाचरेत् ॥ ननु शुद्धस्य वातस्य स्नेह एव प्रधानो पक्रमस्तादिमं आवसाने
पुनःपुनरन्यदुपक्रमस्तस्मादादाविति न नार्थः ॥ अत्रोच्यते ॥ वातः केवलदोषांतरावृतमार्गः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुग्धकल्केन सैंधवसंयुतं पिबेत्॥ मस्तुना सशर्करां शुंठीं वा पिबेत्॥ अथ वा दध्नायुक्तां पिप्पलीं रेणुकां पि
बेत्॥७॥ पिबेद्दाडिमसक्तं वा मदिरां दधि मस्तुभिः॥ अथवा घृतमंदं सैंधवं॥ अथवा बदरसमं मदि
रादिभिः पिबेत्॥ बहुवचनो ... मदिरयादध्ना मस्तुना वा सैंधवं हृद्यं नतु दध्ना मस्तुनेति॥ पि
३२ प्पलीकल्कं वा घृतमंदं सैंधवयुक्तं पिबेन्मदिरादिभिः॥८॥ कासी सपीनसः धूमं ... मं पै
त्तिके विधिना पिबेत्॥ हिध्माश्वासोन्न धूमांश्च क्षीरमांसरसाशनः॥ कासी पीनसी च पैत्तिकं धूमं
विधिना पिबेत् क्षीरमांसरसाशनो हिध्माश्वासो ... धूमान् पिबेत्॥९॥ साम्यानैपा
दकैः शालियवगोधूमषष्टिकान्॥ रसैर्मांसानामनुपानीयं षष्टीभोजयेद्धिनान्॥ साम्यादिजैर्मांस
रसैर्यवमांसानामनुपानीयं ... शाल्यादीनि हितानाश्नीयात्॥ हितानि जिदेश कालादि सा अन्यथा
घवायन्यतमं यत्र पथ्यं॥ तद्बुद्धीप्रतिपादयति॥१०॥ यवानी पिप्पली बिल्व मध्य नागर चित्रकैः॥ रास्ना
जाजी पृथक्पर्णी पलाशशठि पौष्करैः॥ सिद्धां स्निग्धाम्लां लवणां पेयां ... पिबेत्॥ कटी हृ मनिलप
त्पार्श्वकोष्ठार्ति श्वास हिध्मा प्रणाशनीं॥११॥ यवान्यादिभिः सिद्धां स्निग्धामम्लां लवणां पेयां वातजे कास
पिबेत्॥ कट्यादि ... श्वास हिध्मा प्रणाशनी॥१२॥ दशमूलरसेन तद्वत् पंचकोलगुडे ... ॥
म२ पिबेत्पेयां ससैंतिलां ... क्षीरेयीं वा ससैंधवां॥ तद्दशमूलेन गुड ... मलकाय सिद्धां पंचकोलगुड
नां पेयां पिबेत्॥ क्षैरेयीं क्षीरसंस्कृतां वा पेयां वातजे कासे पिबेत्॥ किंभूतां सतिलां तिलसहितां॥ तथा॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

बुपा[illegible]न नावनवस्तिभिः ।पंचकाशान्शिरःकंपंपीनिवंदनं वेदनां ।सर्वांगैकंगरोगांश्चसश्लीहिक्का[illegible]नि
लाव्जयेत् ॥ रास्नादीनि पलांशिनानिकुलत्थवदरयवान् द्विकुडवोन्मितान्श्छागमांसस्यचपंचाशत्पलानि
जलद्रोणेपाचयेत् ।तेनकाथेनघृताढकंसंध्येनुस्वदीरंपा[illegible]लिकेजीवनीयैर्जीवनीका[illegible]कोल्याद्भिः ॥ त
द्धृतंसमीरदोषकासादीनरत्नोच्चपानादिभिः प्रयुक्तंपंचकासादीनजयति ॥३॥ विदार्यादिगणकाथकल्कसि
द्धंचकाशाजित् ॥ विदार्यादिगणस्यकाथकल्काभ्यांचसिद्धंसर्पिकासाजित् ॥७॥ श्रयोकबीजस्तवकजंतुघ्नजन
पत्कैः ।सविडंग्रकृतंसिद्धं च्चूर्णैवाघृतमस्तुनं ॥ लिह्यात्नयक्ष्मानुपिवेदाजकाशादिपीडितः ।श्रयोकबीजादि सि
द्धिर्सद्धितैर्घृतेसिद्धंकाशजित् ।तेषांवाश्रयोकबीजादीनांचूर्णघृतमस्तुनालिह्यात् ॥ अनुपश्चाच्छागंक्षीरंकारा
नाभिपीडितः पिबेत् ॥ विडंगनागरंरास्नापिप्पलीहिंगुसैंधवं ॥ भार्गीक्षारश्चतच्चूर्णंपि[illegible]वेद्वाघृतमात्रया ॥ स
गिन६ कफानिलेजेकासेश्वासहिध्माहताग्निषु ॥ अथवाविडंगादिचूर्णघृतस्यमात्रयापथ्यायोगंदूरवमध्यात्नमया
स५ पिवेत् ॥ वातजेवैकफेकासेश्वासादिषुच ॥ दुरालभांशृंगवेरसटींद्राक्षांसितोपलां ॥ लिह्यात्कर्कटशृंगींचकोष
ह५ तैलेनवातजे ॥ दुरालभादीन्कर्कटशृंगींचवातजेकासेतैलेनलिह्यात् ॥८॥ दुःस्पर्शापिप्पलीमुस्तंभार्गी
कर्कटकोसटी ॥ पुराणगुडतैलाभ्यांचूर्णमेतान्यवलेहयेत् ॥ तद्दुस्स्पर्शांस्तांश्चशुंठीचसभार्गीतइदेवच ॥ दुःस्प
दी र्शादिचूर्णितानिपुराण[illegible]गुडतैलाभ्यांलिह्यात् ॥ तद्वच्चपुराणगुडतैलाभ्यांभार्गीसहितांशुंठीलिह्ये
त् ॥९॥ पिवेत्कफजंकासेनसलिलेनससैंधवं ॥ मस्तुनासहितां[illegible]शुंठीदध्नावाकणेरणुकं ॥ पिप्पलीक
मवलेहयेत् तथैवपिप्पलीसहितांसुंठींपुराणगुडतैलाभ्यां ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धुनालेह्यपेत्॥गोर्वा वस्तस्य क्षीरं पयस्य क्षीरं वचेः शाकं सं मधुना लेह्यपेत्॥आत्वगेलानागष मद्वीकापि
प्पलीमलपोषवैः॥लाज मुस्तावदीरास्ना धात्रीफलविभीतकैः॥शर्करा क्षौद्रसर्पिर्भिर्लेहः हृद्रोग
कासहा॥वेगलादिभिर्लेहैः हृद्रोगकासहा भवति॥७॥मधुरं जीगलरसैर्वा श्यामाककोद्रवाः॥मद्गादिय
३३ षशाकेस्पतिक्तकैर्मात्रयान्विताः॥घनश्लेष्मणि लेहाम्पतिक्तका मधुसंयुता॥लांगले रसे मधुरैस्तथा
मुद्गकुलत्थादि वस्तयानिते॥क्षोकस्य संपवाद्या मात्रयापरिमिता हिताः॥घनश्लेष्मणि
॥७॥ लेहाम्पतिक्तकम्पयुक्त॥गोपालय मुस्तनुकपेव पिकाग्र साहि भिः॥शार्कराभोनुपानार्थं द्राक्षेनुरस
रसायय॥ननुकपपित्तेशालयः वाष्पिकाम्रसादिभिर्हिताः॥अनुपानार्थं शर्करं भोहितं॥द्राक्षेनुरस
पय स्या॥७॥कुकलोवृहतीमहाहुं समवरघनागरैः पित्तकासेरसक्षीरपवा पवानप्रकल्पयेत्॥का
कोल्यादिभिर्मांसरसासीन पित्तकासे प्रकल्पयेत्॥७॥ हाहाव गणचमलेनलरमच पच्चजले॥तेन
क्षीरं सृतं शीतं पिबेत्समधुशर्करं॥साधितं तेन घृतारास्नु शीतं मधुनान्वितं॥तत्पादादाहीन जलेपचेत्
॥तेन वा तैलेन साधितं तोयं यासशीतं माक्षिकयुतं पिबेत्॥७॥वटीहीवेरवद्नी शर्करा॥कि
पिप्पलीसंपिवेन्मस्तुं वस्त्रेणघनमर्दितं॥वर्षाहीनजलपिष्टावलेहेनएतेरसंयतमिश्रितं पिवेत् ॥शर्क
रोमैश्वसुक्रमाषपर्णी कृताल भा॥कल्कीकृत्यपचेत्सर्पिःक्षीरेण वगुणेननत॥पानभोजनलेहेषु प्रयुक्तं पि
त्तकासजित्॥लियाह्वा चूर्णमनेषांकषायमथवा पिवेत्॥शर्करादीनकल्कीकसा वगुणेनक्षीरेण सर्पिः पचेत्॥
नचसर्पिपानादिषु प्रयुक्तं पित्तकासजित्॥तेनआवांशर्करादीनां चूर्णं लियात्॥अथवैषमववकषायं पिवेत्॥७॥
कृष्णकाशी पिवेद्दाहे सरकाष्ठान्प्रदीपितान॥ह्लेहं परिशुद्धं तत्थाषयवहारा वचूर्णितं॥हिंगवंधादिवेचपरंहृद्यं मध्ये
तेन तैलेन क्षीरं कथितं मधुशर्करायुतं पिवेत्॥६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

ससैंधवं।मांसरसेनकुटन्नाराहेर्मांसैर्वासाज्जसैंधवं।अग्रवान्मस्तां घृंमां सैः सर्पिष्मतांमसघ्नंसैंधवंवापुयांपिबेत्।७
वासकोवायसीसाकंकुमस्यसुनिषण्णकः।कटकार्याःपत्रपत्रंवालमूलकंचमूलकं।स्नेहान्तेलाद्याभ्यदास्ती
रेवत्रसगोधिका।दधिमस्त्वारनालाम्लफलानुमदरांपिबेत्।वास्तुकादयःशाकविशेषास्तैलादयः।स्नेहाभ
स्याःतीरादिसंवधिनो [illegible] हिता।।तीरवत्तरसक्थगृहन्नघातामिषमत्तीरवत्तरसगोधिका।।देहान्तपरपत्रस्थय
नेतनस्वेःसंवधनहर्तिभाष्यकारवचनात्सर्वरण्यत्रसंवध।उवतुरसंवधिनोगुणस्य वधिनश्च अस्याद्धिताहुस्यवति
षेतान्तथादधिम[illegible]स्त्वादीनिपिवेत्।इतिवातजकासप्रायेणपथ्यमन्नपानमुदिष्टं।।पित्तकासेसकफेवमनं
सर्पिषाहितं।तथामदनकाश्मर्यमधुकक्वाथैर्जलैः।फलपिप्पलीमधुकल्कैर्वाविदारीक्षुरसाम्लुनैः।।पित्तके[illegible]कासेति
भतेकफपुन्नेनुसर्पिषः वमनंहितं।अतएववदति।पित्तकासेतनुकफेविरेकायत्रिवृतामिति।।तस्माद्वायौह्रस्वक
वत्वेवाध्मानकेवलसर्पिषावमनं।यावमनस्यनादिभृत।पित्तेतनेलेघुमूत्रमवस्थावृशाहितं।अथवामदनफलमधुकक
ल्के विदार्यादिरसन्तेर्वमनंहितं।पित्तकासेतनुकफेत्रिवृतांमधुरैर्युता।गुडार्द्रकाययुताघनसासिलिताने।।
पित्तजेकासेतनुकफेघनेश्लेष्मणित्रिवृतांमधुरैर्युतांविरेकार्थयुञ्ज्यात्।घनेकफेतिक्तैःसहत्रिवृतांयुञ्ज्यात्।८।।हृ
तदोषोहि[illegible]म[illegible]स्वादुस्निग्धैःसंसर्जनेभजेत्।।घनेकफेतुशिशिरंरुक्षतिक्तोपसंहितं।।हृतदोषेनरोहिमंमधुर
स्निग्धसंसर्जनेविरेकास्तंतरोपयादित्रसंभजेत।।घनेकफेशीतेनतथारूक्षंतिक्तसंयुक्तंसंसर्जनेभजेत्।।लेहाःपि
त्तस्मिताधात्रीलोद्धद्राक्षाहिमासलैःसकफेसाष्टमरिचैःसघनासानिलोहितः।।महीकाद्रुशतंत्रिशास्पिप्पलीशा
र्करापलं।लेहयेत्मधुनागौर्वीतीरयसमाकद्रसं।पित्तकासेनिलाभिलिहितः।।सकफेपित्तेसाष्टमरिचोलेह
हाहितः।।सानिलेपित्तेसघनोलेहोहितः।तथामृद्वीकामलिकापंचाशत्त्रिशाः।पिप्पलीशार्करापलंम च

हो २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जोगमं।एयचूर्णसांद्रमधुनाप्याप्रीवान्नोकमंग[illegible]जानं।कासप्रस्तास्यशाकृतःस्वरभमाभितस्यच
।नयामधुनामरिचलिह्याव।मार्द्वीकेनवागुरू लिह्यात्।आम्राद्दिजान्वरस्तानपथ्यरुपथ्यरुमधुनालिह्यात्॥७॥
३८ देवदमवदीरास्नावर्कंटकार्याद्दुरालभा।पिप्पलीनागरैर्मुस्तयष्ट्याधात्रीसितोपला।लाजसितापलासर्पिः
शृंगीधात्रीफलोद्भवा।मधुतैलयुतालेहास्त्रयोवातानुगेकफे।स्वदार्वाद्यामधुतैलयुतालेहास्त्रयःश्वासा
इंगदितःवातानुकफस्यतुः।अत्रशृंगीधात्रीफलोद्भवतिके चिद्धिशिष्यमामलकमादुः।अन्येतुशृंगीकर्कट
शृंगीतिक्याचहोते।।७॥हपलेवदाडिमादष्टौगुडात्द्वेपात्र्यलत्रये॥रोचनंदीपनंस्वर्यंपीनसश्वासकास
जित॥दाडिमस्यपलेद्वेगुडद्वेष्टात्रिकटुकात्पलत्रयमिश्रमेहाडिमाद्यंचूर्णंरोचनादिगुणंपीनसादिक्षिव
।७।गुडस्तारोष्णएवकणादाडिमंश्वासकासजित्।मात्पलद्रोपौदेकर्षात्ताद्दपलोन्मितं।गुडादिकंक्रमेणपलद्वु
यमर्द्धवर्षकर्षत्रयंद्वे कर्षपलप्रमाणंपूर्वोक्तगुणं॥७॥पिबेज्वरोज्ञंपथ्यादिसंशृंगीकंचपाचनं॥नयाल्परकि
किस्सितोज्ञंपथ्याकुस्तुंवरीन्यादिकंपाचनंकर्कटशृंगीसहितंपिवेत्सर्वंगुलं।७।अथयवादीपाकनरद्धिमाला
न८ घन्नपोष्वरं।[illegible]सरणंचकथितंत्रेकपकाश्शीतजलेपिवा।दीप्यकादिकंगामत्रेकथितंजलेयवाकथितं।पि
पल्लीसहितंकपकाश्शीपिवेत्॥तैलभ्रष्टंचवेदहींकल्कान्तसिसितापलं।पायनपकाश्यांकुलत्यस[illegible]तिलाल
प२ नं।पिप्पलीवल्कशर्करतेलेनपचेत्कुलत्थसलिलाज्ञतेकपकाश्यघृतपाययेत्।मात्रयाम्लाद्वेप्रस्थय प२
नस्यात्समैःपचेत्।पुष्कराह्वशटीबिल्वसुरसाव्योषहिंगुभिः।पयायानुपानंतछर्पिवानश्चामयावदं॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Di

मर्द्दिवयुक्तितः॥ नीलोत्पलविरेकैः बलनंतःसगीवास्येयोजयेत॥ यवलसुद्रकुलत्थान्ने रसमेस्नेहैः कट्टनरैः कासाम
क२ दिकवांतीर्व्याधीतायकाणग्रन्थितेः॥ धान्वरसैः रसैर्निहंकित सर्वतर्पितैर्मेः॥ कफकासी पूर्वं सुरकाशमम्र नरे२
दीपिनायः स्नुतस्नेहस्नेहोयवबारज्ञसिकंनपिबेत॥ स्निग्धं च सनमनैर्विरेचयेद्दृढं मधोमर्द्दिवयुक्ता
यथाबलहानिनास्वादिनिभावः॥ केविरेचयैर्नीलोत्पलविस्केः॥ विमनमातुरं॥ बलवंतं समगीवेयया
दिपरिपाटीचास्येयोजयेत॥ यवादिभिर्यथायोगमुष्णस्नेहान्यायकटुकैः॥ प्रसन्नकटुकैःकास
मर्दकादियुक्तैः॥ पत्निभवाधान्यानामालैः विलबुमवोक्तास्तपोरसास्तमांसरसैः सह पथ्यैः॥ तथा
स्नेहस्निग्धादिनेः सहोदधमलाबु घर्मोंबुमघमधंबुवापिबेत॥ मलैः पाककरमण्डाकपटोलैः
संस्थितंनिशां॥ पिबेद्धातिसहस्तोद्रकालमत्रसवाग्निवु॥ रसामलोद्यादीनपिबेत॥ अथयवामलैः पा
ककरादिभिर्निशांसंस्थितेनवा त्रिस्थितेवारितोद्गतसह पिबेत॥ अथयवासुन्नेसच त्रिवुकालघ्वारिम
धावसानलवणुपिबेत॥ ३॥ पिप्पलीपिप्पलीमलैः शृंगवेरं विभीतकं॥ शीरविबुकुटपित्यानांमषी
तारायवाद्रवः॥ विशालापिप्पलीमूलं तंवुनाचमधुद्रवाः॥ कफकास [illegible] दशलेहासुद्रयः श्चाका
द्वेयोजिता॥ पिप्पलादयस्त्रयोलेहाश्चाकाद्वेयोजिताः॥ ४॥ मधुनामरिचलिह्यात्मधुनेवच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्री॥

सर्पिषः कोऽनुशा पले चला र्द्धिं मलानि च ।मत्स्यण्डिकायाः शुद्धायाः पुनस्य न दधि श्वेचेत् ॥ दर्वीलेपि निशी
तं च पश्यकृद्धिकुड्वं हि पिबेत् ॥ पिप्पलीनां नवतीर्यामाह्निकस्यान्नमस्य वा लेहो यं गुल्म हृद्रोग दुर्नामस्या
35 सकासजित् ॥ व्याघ्रास्थूलां तुलां मर्दितां जवलं च तु द्रोणे पचेत् ॥ प्रादक्षस्थित जले संश्लिष्ट्वा याव दी
निष्फलाई प्रमाणं निघ्रेयं सं पिबेत् ॥ अग्निरवाग्निकृत्स्नि त्रवकः ॥ घृतस्य च षोडशपलानि ॥ मत्स्यण्डिका
निमलाश्च नागिंशान्नलानि मस्यस्य न संपिबेच्च ॥ दर्वीलिपतीति दर्वीलेपी ॥ तस्मिन्दर्वीलेपि निशी
विमलाश्च नागिंशान्नलानि ॥ पथ्यस्य न सं पचेत् ॥ दर्वीलिपतीति दर्वीलेपी ॥ आमाशयमन च पिबेद्धुमे
नवलेहे सति प्रस्थं च हि कुड्वप्रमाणं पिप्पल्यादि हि पिबेत् ॥ प्रयत्नेन हृद्रोगमाह्निजित् ॥ प्रयतमवधममा
शाधनं बहुलकफः ॥ तथा शामनं च संपिबेत् ॥ घनं श्लेष्मणि शोधनं च संपिबेत् ॥ निष्टूतं
दा ॥ वा ॥ मनः शिलातालमधुकमांसीसु संगुडीतिच ॥ धूमं कासप्रविधिना पीत्वादौ च पिबेत्तनु ॥ निष्टूतं
तगुरुपुत्रकाद्यं धूमानि हेतिसः ॥ वातश्लेष्मा ॥ त्रकासान चिरताच्चरं चेतान ॥ एतेषां सर्वेषां नधूमंका
शाप्रविधिनाह त्रादिमेन पीत्वाऽनुपश्चान्निष्ठ्यूतां तेल को मतीरं गुडशक्ति न पिबेत् ॥ सधूमः पीत वात श्लेष्म
न रातन्ककसो ऋषिरं तस्मान्नास्वदंति ॥ चिरतनानितिसायेतन निख्यादि नाग नन नद ॥ वातमकः कफकोपेन तु
सोच पित्तानुबंधजः ॥ पित्तकायास्त्रियांतं ततस्यावस्थ्य प्रयोजयेत् ॥ कासकफानुबंधे पवनं कुर्यात्कफहरां क्रिया
॥ पित्तानुबंधयोर्वात कफयोः पित्तनाशनी ॥ पवने कफानुबंधे सति कफहरां क्रियां कुर्यात् ॥ पित्तानुबंधयोर्वात 35

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by

द्रामलकायास्वेके घृतस्य प्रस्थं पुष्करमूलादिभिः कर्षप्रमाणैः पचेत् ॥ तद्घृतं पयानुपाने सर्ववातकफा
मयघ्नं ॥ ७ ॥ मुंडीर्यां समाधिनेका मजितघृतं ॥ निर्गुंडीपत्रैः समाधितेघृतेका मजित स्मात् ॥ ७ ॥ घृ
तेरसेविडंगानां व्योषगर्भं च साधितं ॥ विडंगानां रसेव्योषगर्भे च साधिते ॥ घृते पूर्वोक्तगुणो ॥ ७ ॥ पुनर्नव
२४ शिवादिकासर्कराकारामर्दाम्लजापटोलवृहतीप ... रसेः पयः संयुते ॥ घृते त्रिकटुनाच सिद्धमु
पयुज्य संज्ञायते नवाग्निपर्वमज्वरस्तपगुदांकुरेभ्यो भयं ॥ ७ ॥ पुनर्नवादिरसेः पयसायुते त्रिकटुनाकल्के
न च सिद्धं घृतमुपयुज्य पीतानाम् शूलादिभ्यो भयं न जायते ॥ ब्रम्हस्युनाजेसो पुनसफलाम्ब वृध्यीगुरः ॥
गत्र पुनर्नवादिरसेसाध्य नाम्चतुर्गुणादीसेस्य घृतसमं ॥ घृतेव्योषाच्चतुर्गुणमिति पाकक्रमः ॥ ७ ॥ समस्त
लपलपत्रायाः कंस्वार्यारसाढके ॥ घृतप्रस्थं बलायाश्च विडंगाबदिदाडिमैः ॥ सोवर्चलयवक्षारम्लाम
लकपाषैरेः ॥ प्र श्रीवत्सनीपथ्यापयानी चित्रकहिंभि ॥ सहीनकाचव्यवर्धाभ दुरालभा म्लवतेसेः
॥ शंगीनामलकीभार्गीरास्नागोदीरके पचेत् ॥ क लं समस्तविकासे गुप्यासहिधमास्तुवधातं ॥ कटका
यासमलपलपत्रायाः रसाढके बलादिभिः कल्कं घृतात्चतुर्थांश प्रमाणैर्घृतप्रस्थं पचेत् ॥ तच्चसर्पिः स
र्वकामादिषिष्यतेभिहितं ॥ इदं च कंटकारीघृतं कफव्याधिविनाशनं ॥ ७ ॥ पच्चेद्याप्तुलांतुलां वेद पामा   श्री
ढकशिते ॥ तिपत्ररसे तेत्रसं चूर्णस्व्योषरास्नामृतारिनिकाल ॥ शृंगीभार्गीघनं तंत्रि धनयासातुपल हिकान ॥

ढ़्

पानेन पिप्पलीर्वा प्रयोजयेत् ॥ काथयेद्वा मधुकं सेषधैः साधितं सर्पिः पिबेत् ॥ अथवा गुडेनाद्रकं
४ ३६ कल्पितं सदा मरिचं शीतं पिबेत् ॥ आमलकानां च स्वरसे सिद्धं सर्पिर्युक्तं पिबेत् ॥ रसायनोक्त वि
धानाद्वा पिप्पलीं प्रयोजयेत् ॥ ७ ॥ काश्मीर्यं वा अस्थि मूलीं च तिलं द्राक्षां घृतमात्रिका ॥ मधूकं मधु
कद्राक्षा त्वक्क्षीरी पिप्पली बला ॥ काश्मीर्य वा सिद्धं लवणं श्वसघृतमात्रिकान्मधुकादीन् लिह्यात् ॥
७ ॥ त्रिजातमर्द्धकर्षांशं पिप्पल्यर्द्धपलं सिता ॥ द्राक्षा मधूकं खर्जूरं पलांशानि सुकल्पितं ॥
मधुना गुटिका घ्नन्ति नाम वृष्याः पित्तशोणितं ॥ कासश्वासारुचिच्छर्दिमूर्च्छाहिक्कामदभ्रमान् ॥
क्षतक्षयस्वरभ्रंशप्लीहशोषाढ्यमारुतान् ॥ रक्तनिष्ठीवहृत्पार्श्वरुक्पिपासाज्वरानपि ॥ त्रिजातक
रा५ मर्द्धकर्षप्रमाणं कणाकर्षद्वयमांसिता दिक पलांशानि कल्पितं मधुना गुटिका वृष्याः पित्त
शोणितादीन् घ्नन्ति ॥ ७ ॥ वर्षाभू सर्करा वा ... तण्डुलजैर रक्तं ॥ रक्तष्ठीवी पिबेत् सिद्धं द्राक्षारसं
पाचितं ॥ मधूकं मधुकं क्षीरं सिद्धं वा तण्डुलीयकं ॥ पुनर्नवा हस्ति ... सिद्धं द्राक्षारसं वा पाचितं ॥ सिद्धं र
क्तष्ठीवी पिबेत् ॥ अथवा मधुकादिभिः सिद्धं तण्डुलीयकं पिबेत् ॥ ७ ॥ यथा स्वं मार्गं ... विसृतं रक्तं कु
र्याच्च भेषजं ॥ मार्गान्मुखादिना विसृतं रक्तं संपाचयं रक्तपित्तं चिकित्सितं तं शोषं कुर्वीत ॥

71

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by

कफयोः॥ पित्तनाशनीं क्रियां विदध्यात्॥ ८॥ वातेऽश्मास्मकेतुक हिंगुयवक्षारैर्विरुद्धाम्। कायाकर्म
सपित्तेनुकफजे ज तिल संयुतं॥ वातेऽश्म्मा स्मकेशु ष्क काशहिंगुयवकर्म। श्राद्रेनुकाश्मविरुद्धं कर्म। कफजे
नुकासमपित्ते नो क्व संयुतं विरुद्धां कर्म॥ ८॥ उरस्थले स्तुनसयोलालाहोदधु तां पिबेत्। क्षीरेण शालीन्
ञ्जोश्मियात्। क्षीरेणैव समार्कराव॥ स्रंतः क्षते उरसि सत्ति सद्यः शीघ्रमेव लाक्षा मात्री मधुना क्षीरेण पि
बेत्॥ क्षीरेणैव सहृद्याशालिमद्याच्च समार्करं॥ ८॥ पार्श्ववस्ति सहृद्वाल्पपित्ताग्नि स्तांसुरायुतां॥ भिन्नवर्चः
समुस्तातिविषापाठां सवत्सकां। पार्श्ववस्तिसरुगल्पाग्नि स्वतां लाक्षां सुरायुतां पिबेत्। भिन्नपुरीषो नरो मु
स्तातिविषापाठावत्सकान्वितां लाक्षां पिबेत्॥ ८॥ लाक्षां सर्पिर्मधूच्छिष्टं जीवनीयं गणं सितां॥ त्वक्क्षीरी
समिभं क्षीरे पक्वादीप्तानलः पिबेत्॥ इत्यादिकाविश्मंधिपक्वेसरचंदनैः॥ स्तं पयोमधुयुतं संधा
नार्थं पिबेत् क्षती॥ लाक्षादिनि क्षीरेणापक्वान् क्षीरदीप्ताग्नि पिबेत्॥ ८॥ यवानां चूर्णमामानां क्षीरे सि
द्धं घृतान्वितं ज्वरदाहास्मिताहोद्र सक्त्वापयसापिबेत्॥ यवानामामानां चूर्णं क्षीरे सिद्धं घृतयुतं ज्वर
दाहे पिबेत्॥ अश्वगन्धार्के रामादि कयुताल्लसत्वय्यमापि बेत्। ... पिबेत्सर्पिर्मधुरोषधसा
धितं॥ मूढादि कंवा ... मामलकानां ... क्षीरे पक्वं घृतान्वितं॥ रसायनवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गवलाद्यः ॥ क्वाथे क्षीरसमे घृतं पयस्या पिप्पली
४२ वासी कल्कैः सिद्धं हन्ति हितं पद्मं हृत्पल्लनाग बलायस्मः २ 73

यति ॥ हन्यार्त्तानिपुपानं स्याज्जीवनीपयस्यसर्पिषः ॥ कुर्याद्धावानरोगं प्रपित्तरक्ताविरोधि यत् । हन्या
४ पीनामनीनीयस्य सर्पिषपानं स्यात् ॥ इति संभावनायां लिङ् ॥ क्षयवाते रोगं प्रयत पित्तरक्तवि
राधनत ॥ कुर्यात् ॥ ३ ॥ पयस्याहूतां क्वाथनं क्षीरतुल्यपयस्यादिकल्कैः सिद्धं घृतं हन्ति कासादिहितं ॥ ३ ॥ जी
३ वनीयगणः ॥ शृङ्गवेरी वीरापुनर्नवाः ॥ बला भार्गी स्वगुप्ता मर्हिष्टी नामलवीक्षणाः ॥ ज्ञात्वा कं पयस्या
चपंचमूलं च पलद्वयं ॥ द्राक्षात्वगादिकपलं मधुरस्निग्धवृंहणं ॥ तेषां च सर्पिषः प्रस्थं कर्षांशैस्तैः क
ल्लितः ॥ क्षीरधात्रीविदारीक्षुष्णमामांसरसान्वितं ॥ पयस्यादि मधुनः शीतवीर्यादि तुलारसः ॥ कला
द्धिकं च मरिचं त्वगेलापत्रकेसरं ॥ विनीयचूर्णितं तस्मात् लिह्यान्मात्रां यथाबलं ॥ अम्लं तं प्राशमिमन
नराणां मम्लं तद्धृतं ॥ सुधाम्लनरसं प्रायं पदार्थमांसरसाशिना ॥ नवश्च क्षतानवीणा दुर्बलव्याधिक
र्शितानां ॥ स्त्रीप्रसक्तानां कृशानां वर्णस्वरहीनां च वृंहणं ॥ कासहिध्माज्वरश्वासदाहपित्तास्रपित्त
नुत् ॥ प्रत्वदंष्ट्रं हृन्मूर्च्छाहृद्योनिमूत्रामयापहं ॥ जीवनीयो गणः ख्याता ॥ शृंगाद्यस्ते जीवनीयाद्विभि
र्गणादिभिर्विपाचितः ॥ रसमव्यूर्णितं नक्षीरधात्र्यादिरसप्रत्नं घृतस्य प्रस्थं पचेत् ॥ द्राक्षादाडिमादीनां त्रादि
शोषने नाग्निकरं निकोचाद्धमहः ॥ सीतं घृतं माक्षिकसंयोगात् शपला निषुर्कराचूर्णपलानि पंचा ३८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

74

४२ व॥मरवानलवणोमदः॥सुरामंडंससैंधवंमस्तु वा तक्रमथु शूकधान्याणामदः सुरयामस्तुमीथसैंध
वेमद्यान॥व॥तामाद्दोषः हेतारस्कोमदः निद्राविनिदीप्तमात्॥अनहीवस्वरेणतयाअध्वन
दीरशार्करं॥ताम्र-दोषः तेनोरस्कोमदनिद्राहीप्तमाग्निः अनहीरस्यसंबंधिनासरणस्य
नसोऽर्करसजामदस्यद्यात॥व॥शर्करायवगोधूमंजीवकर्षभकौमधु॥अनहीरानुपानंवा लिह्या
दीषणनः कृषाः अश्वथवातीपतः॥कृषावाशर्करालिह्यात॥कथंदीरानुपाने व॥कृत्यापिपि
ननिर्दहंशनभूष्पिवेत्सः॥पिप्पलीहोदसंयुक्तंमांसधातोरिनवर्द्धनं॥सवदामद्दीपनादिः कृयात
पिबतस्यनिर्दहंहतेनपिबेदमेवत॥पिप्पलीहोद्दापचितंनचमांसधातोरिनवर्द्धनेस्यात॥व॥न्य
स्नायोदुवराश्वत्थप्लक्षवटशाल्मलीप्रियंगुभिः॥ततमनेकजेन्द्र पिपालाश्च सपयश्चैः॥सायंकलिः
श्नताहीराद्द्याज्जातेन सर्पिषा॥आसादनंहताप्रस्वावेणाशुक्र बलेंद्रियः॥यस्ताधादिभिः स्तनाहो
रासमुद्रे तेनशर्विषाशाल्यादनेतेनारसः दीणशुक्रादिरक्तरोद्यात॥व॥वातपित्तादितेनभंगाणा
त्रमेवहतनमनः॥तैलस्वानिलरोगेषु पीडितमातरिश्वना॥वातपित्तपीडितेगात्रमेदेनाभंगो
नेमतः॥मातरिश्वनवातेनपीडितेरस्ततैलेवातरोगेषुरभ्यं गोमतः चयाष्टांयत्सयोतिद्यात न

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वद्दिनेत्॥ धात्रीफलविदारीक्षुजीवनीयरसान्घृतात्॥ गव्याजपयसोःप्रस्थंप्रस्थंविपाचयेत्॥ सि
४२ द्धपूतेसिताक्षौद्रंद्विप्रस्थंविनयेत्ततः। यक्ष्मापस्मारपित्तास्रकासमेहक्षयापहं॥ वयःस्थापनमायुष्यं मां
सशुक्रबलप्रदं। धात्र्यादिरसस्यप्रस्थेगव्याज्याः द्वौप्रस्थौचविपाचयेत्॥ सिद्धपूतेच ततस्तस्मिन्पूते
३८ शर्करार्द्धतुलाःप्रक्षिपेत्। द्वौविनयेद्धितम्। ततस्तन्मात्रयादिनादौ। एतत्पंचघृतंपयःस्यादिहितं। तथावयःस्थाप
नादिगुणं॥ घृतंतत्पुनःपित्तेऽम्लाधिकेलेह्यंहीनाधिकेपिबेत्॥ लीढंनिर्वापयेत्पित्तमल्पत्वाद्धंतिनानलं॥ आक्रम्य पित्ते ६
चानिलंपीतमथवाऽन्निरुणद्धिच। पित्तेऽम्लाधिकेघृतंलिह्यात् वातेऽधिकेघृतंपिबेत्॥ लीढंघृतंनिर्वापयेत्सं
शमयेत्अग्निनलंचनहंतिलीढं घृतंचवदंति। कर्मनिर्वापकं पित्तरेकेनवमनेनवा। तत्राम्लाधिकेपित्तेलीढं
घृतंसंशमयति। अल्पत्वाद्धंतोऽग्निनहंति॥ मंदस्याग्नेराधिकंमेघृतंनयति। पीतंसततःस्थानमनिलमा
क्रामतिप्रसह्यजयति। उष्माणंजाठरंवह्निंजित्वस्यमानेऽग्नौश्वेवस्थमयति। शमंकिंचन्नयति॥ धात्री
मलामलकरसाभानामनान्येवघृतानिनु। त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैःस्यानानियोजयेत्॥ सर्पिर्गुडान्समधं
शान्कृत्वादद्यात्पयोनुचाऽरेतोवीर्यबलंपुष्टिंनरःपुष्टवलमाप्नुयात्॥ धात्र्यामलकीफलानांकरंभानांचन
णामनान्येवपूर्वोक्तानिघृतानिस्थानानि त्वक्क्षीरीशर्करालाजचूर्णैःसद्योयोजयेत्॥ सर्पिर्मिश्रान्

घृतंकुत्वालत्वान्मंत्राणंसद्गाणार्थःविलापत्तेनाधिकेनदवनपावद्वमांशेनावरांगमवनवांत ६ ३७

४२ ग्राम खिवाही निहिका ध्यिका एि चूर्णानि तानि प्रदिष्यन्ते स्मान्मात्रां यथा बलेलिह्यात्॥ अस्मत प्राशए 76
न स्मं च घृतं न शाला स्मृतं तुल्यं महागुणवान्॥ यथा नागानां सुधा देवानाममृतं। एवेन सुधास्त्र
मतं रसं प्राप्य भोजनीरमां सरस्वारिका। एतच्च घृतं नष्टशुक्रा ईप्सितं पिबेत्॥ कृष्णादि नुत पुत्रं दं
वृद्धो दिष्टं॥ अत्र च मधुरस्नेह घृतं दुर्लभानां द्रव्याणामपि यथालाभं [illegible] प्रमाणमधिकं चायोज्यं॥
यथा सामान्य परिभाषा [illegible] परिपूर्णस्या हिति। ४। श्वदंष्ट्रादीरमं जिह्वा बलाकास्मरोध
चूर्णं [illegible] पलानि [illegible] स्थिरं। पाचिका निपचेत् तैलं रसेनेव चतुर्गुणे॥ कल्कैः
स्वगुप्तानी [illegible] जीवकैः॥ शतावरी हिम [illegible] श्रावणी विशे॥ प्रस्थः सिद्धो
[illegible] पित्त हृद्रोग शूलनुत्॥ मूत्रकृच्छ्र प्रमेहार्शः कासश्वास क्षयापहः॥ धातुः स्त्री मद्य भाराध्व
खिन्नानां बलमांसदः॥ श्वदंष्ट्रादीनि पलिकानि तैलं रसे सती स्वचतुर्गुणे स्वगुप्ता [illegible] कल्के घृतात्
प्रस्थः सिद्धो वात पित्त हृद्रोग शूलनुत्॥ मूत्रकृच्छ्रादिघ्नः॥ तथा धनुरादि खिन्नानां बलमांसदः॥ ५॥
मधुकाष्टपल द्राक्षा प्रस्थ क्वाथे पचेत् घृतं॥ पिप्पल्यष्टपले पथ्य कुष्ठं प्रस्थं पचेत्॥ घृतेन सिद्धे सु
शीते [illegible] शर्करायाः पृथ [illegible] पले [illegible] विमिश्रपेत्॥ एतच्च घृतं समं समस्तु [illegible] गुल्म

[illegible] प्रस्थ सिद्धे च शीतले पृथग् अष्टपलं [illegible] शर्करायां विमिश्रपेत् समसत्नु घृतसीतर [illegible] गुल्म [illegible] घृतं च सिद्धे हस्ती
ते सति [illegible] मधुप [illegible] निद्रा [illegible] पिप्पल्यष्टपले २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

77

एषप्रयोगः पुष्ट्यायुर्बलवर्णकरः परः॥ मंडूकपर्ण्याः कल्कोपयोग[illegible]विधानं पयसा च। नागबलामूलस्य पलं क्षीर
४२ पुतं पिबेत्। किंभक्तः [illegible]वर्षाभिवर्द्धिनमासमपावत॥ किंभक्तो नरः। क्षीरं वर्ज्जनं। अन्नपानादनः स न। अथ प्रयो-
गः सुपुष्ट्यादिकरः॥ एवमेव कल्को मंडूकपर्ण्याः [illegible] यथा सुध्यास्त्रकार्यः॥ पादशेषजलद्रोणे च नाग-
न१ बलातुलां। तेन क्वाथेन तुल्यांशं घृतं क्षीरेण पाचयेत्। पलार्द्धिकैस्तु तिबलाबलायष्टीपुनर्नवैः। प्रपौंडरी-
ककाश्मर्यीपियालकपित्थकैः [illegible] अश्वगंधासिताभीरुमेदायुग्मत्रिकंटकैः। काकोलीक्षीरकाकोलीक्षीरशु-
क्लाह्वजीवकैः। एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तक्षतं [illegible] यात्। जयेच्च तृष्णामदाहांश्च बलपुष्टिकरं परं। वर्णायुष्य-
मोजस्यं वलीपलितनाशनं। उपयुज्य च षण्मासान्वृद्धोपि तरुणायते॥ नागबलायाः स्तुला वारिद्रोणपा-
देशेषं यथा भवति तथा पचेत्॥ तेन नागबलाक्वाथेन तुल्यांशं घृतं तथा क्षीरेण तथा पलार्द्धप्रमाणैः तिबला-
दिभिः कल्कैश्च साधयेत्। एतन्नागबलासर्पिः पित्तरक्तादीन् जयेत्॥ तथा सुपुष्टबलादिकरं। तथा वर्णायु-
ष्यितमापुष्यमोजस्यं वली[illegible]पलितघ्नं च॥ तथा षण्मासानुपयुज्य वृद्धोपि तरुणः स्याद् वीर[illegible]ति वर
॥७॥ दीप्यन्ते विधिरयस्मान्मंदे दीपनपाचनं॥ यस्मात्क[illegible]तेनांशस्तोगमा[illegible]प्याति[illegible]द्रव॥ दीप्तस्य
ह्मस्य समस्य विधिः स्यात् मंदेग्नौ दीपनपाचनं। यस्मात्कोराजयत्स[illegible]पुत्र॥ इति नागबलारसायनं॥ द्रव

३०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

78

गुडान्॥समधुशान्॥कृत्वावदद्यात्।शर्करायाः पलानि पंचाशत्मधुनः पलानि षोडशमात्रे दद्यात्॥ मुनि
नाह्यवमुक्तं॥विदारीक्षुरसप्रस्थेः प्रस्थंकूष्माण्डघनात्पचेत्।शर्करार्द्धतुलांसर्पिर्ज्ञीतिद्वौदद्याद्वीप्रस्थमेवच।दिग्धा
४२ सर्पिगुडान्कुर्याद्धिक्काश्वासज्वरापहान्निति॥पयश्चादिभक्षेनतेषंपयः पिबेत्॥तैः सर्पिगुडैरेतोवीर्यादीनशी
घ्रतरंप्राप्नोति॥२॥वीतनन्नरास्विन्नकूष्मांडतुलांस्विन्नांपुनःपचेत्॥घृतयवसर्पिषः प्रस्थेतोद्रवंसितंच दिपत्।
रेषशाकशनेकार्षमुष्टांद्विपलंजीरकादपित्रिजातंधान्यममरिचंदृयगर्द्धपलांशकं।भवतारेनसीमेचदत्वाद्योड्।
पलार्द्धिकं।रवने नामयावस्यापंचत्रिंशमुपयोजितं।कासहिध्माज्वरश्वासमरक्तपित्तहृत दद्यात्।उरःसं
धानजननंमेधास्मृतिबलप्रदं।अश्विभ्यां विनिर्मितंह्रदंकूष्मांडकरसायनं।वीतान्य पाक्त्तानित्वग्गस्थीनिय
स्मात्कूष्मांडात्तस्यतुलांस्विन्नांसती पुनःसर्पिषः प्रस्थघृतयनपचेत्॥कूष्मांडमावीकवर्णसते
स्वेदाच्छनेकणशुंठ्योद्विपलंजीरकान्वपलद्वयंत्रिजातकादिप्रत्येकमर्द्धपलांशंविपत्।भवतारितस्य नेचा
सिनैताद्रुसयषाड्राफलानिदत्वा रवनेनरवांमध्यविलोड्यास्थापयेत्एवंह्यसमकृपनादिसमाप
गःस्मात्उपयोजितवनकासादीनहंति उरःसंधानंकरोतिमेधादिप्रदं।अश्विभ्यांप्रोक्तमेतद्दिव्यंकू
ष्मांडकावरसायनं॥पिबेन्नागबलामूलस्यार्द्धकर्षं भिवर्द्धितं।पलंक्षीरयुक्तंमासंक्षीरवन्निरन कृ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

79

गुडानुलां ॥ तैला त्वचा त्रीश्मतः प्रस्थं प्रस्थंततः पुनः ॥ अधिश्रयेन्मृदावग्नौ दर्वीलेपवनार्थचा ॥ शी
तप्रस्थद्वयं तेन मृगांविचूर्णीकृत्वा क्षिपेत् । चूर्णीकृतं त्रिजातं च त्रिवृतं निःक्षिपेन्मृतः ॥ धान्यपुराणे
कुंभस्थं मासमात्रं खादेद्यथाबलं । रसायनं वसिष्ठोक्तं क्रमेण मूर्धगुणाधिकं । सम्यग्यानं निःपरीहारं सर्वेषु ऋतुषु स
४२ ४० म्पतं ॥ दशमूलादिद्रव्यकानं पलप्रमाणं । बाटः श्रोलेवुसा ॥ अष्टाविंशं शालीयं । चेद्रुरकावाकुची । हरी
तकीनामकादशशतानि । यवानामाढकोद्धौ । प्रत्येकं मृत्तिकेन पचेत् । यवस्वेदसानि चावतारयेत् ॥
तस्मिन्क्वाथे यवपक्वाः सहितं पुराणगुडात्तुलां तैलात् हीनां पृथक् पृथक् प्रस्थं क्षिपेत् । ततोग्नं तरं पु
नः पचेन्मृदावग्नौ । दर्वीलेपसमवनार्थं शीतेसति प्रस्थद्वयं मधुनः पिप्पलीनां चतुष्पलं चूर्णितं त्रि
घृतस्तु मा ३ स्वांत जातात्तु त्रिपलं क्षिपेत् । ततोनंतरं पुराणकुंभस्थं धान्यमध्ये मासं निधेतत् । मासादूर्ध्वं यथाबलं खादेत् ॥ मं६
तत्रकद्धिरितिरेषः । पालिकं सैंधवं शुंठी द्वे च सौवर्चलात्पले ॥ कुडवं शाण्टिनिचूर्णान्म्लदाडिंपत्र मा
त्रकाल । एकैकामरिचाजाज्योर्द्धान्यकाद्वे चतुर्थिके । कल्कानां समता मात्रा मन्नपानेषु दापयेषु ॥ शर्क
रायाः पलान्यत्र दश द्वे च प्रदापयेत् । रुच्यं तदीपनं बल्यं पार्श्वार्तिश्वासकासजित् ॥ सैंधवं लवणं
पलप्रमाणं । शुंठीपलप्रमाणं । पालिकमितिपलं परिमाणमस्येति ठक् । पालिकं पालिकी चेति
नपुंसकमनपुंसकेन समेकशेषः । सौवर्चललवणं द्वे पले । कुडवप्रमाणं निरस्ता म्लादीनि । अजा
के शुद्धकं । तस्मात्पत्रं । एकैकामरिचाजाज्योश्चतुर्थिकां पलसंज्ञा । धान्यकाद्वे चतुर्थिके । शर्क
रापलानि वद्वादश नादेयानि । तथाचमुनिः । पालिकं सैंधवं शुंठी मिमारभ्य यावच्छर्करापलान्यत्र
एतद्रसायनं वसिष्ठेन कथितं । भगवान्लेहास्तु गुणैराधिकं सम्यग्यानां निःपरीहारं सर्वेषु ४०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

80

नुशाकृतिग्राहीउपक्रमः॥ब्राह्मामलास्वयंगुडूच्याश्चपुष्करीचहरीतकी।हस्तिपिप्पल्यपामार्गीपिप्पलीमू

लचित्रकान्।भार्गीपु [illegible] ष्करमूलंचद्विपलंप्रस्थानयवाढकं।हरीतकीशतंचैवंजलेद्रोणाष्टकेपचेत्॥य

४२ वैःस्वेदेकषायंतंपूतंतच्चाभयाशतं।पचेद्गुडतुलांदत्वाकुडवंचपृथक्पृथक्।तैलात्सपिप्पलीचूर्णात्सि

द्धशीतेचमाक्षिकात्।लेहेद्वेचाभये [illegible] नित्यमतःखादेद्रसायनात्॥तद्वलीपलितंहत्वाहन्त्यायुर्व

लेवर्द्धनं।पंचकासान्क्षयंश्वासंसहिध्मंविषमज्वरं।मेहगुल्मग्रहण्यर्शोहृद्रोगारुचिपीनसान्॥अगस्त्यविहि

तंधन्यमिदंश्रेष्ठंरसायनं।दशमूलादिपुष्करांतंद्विपलप्रमाणंयवानामाढकंहरीतकीनामेकंशतंजलस्यप

चाढकंपचेत्।पवस्वेदेचसतितंकषायंपूतंतच्चाभयाशतंगुडतुलांदत्वातथाघृततैलपिप्पलीचूर्णानां

प्रत्येकंकुडवंचदत्वापचेत्।सिद्धशीतेचलेहमाक्षिककुडवंदत्वाअनेनलेह्याद्यौषधंरसायनात्त्रिभागपलद्वय

मात्रं।द्वेचहरीतक्यौनित्यंखादेत्।तच्चभुक्तंवलीपलितंहन्यात्।धर्मादिवर्द्धनं।तथापंचकासादीन्हंति।अ

गस्त्येनमहर्षिणानिर्मितमेतद्रसायनंधन्यंश्रेष्ठम्।तत्रधन्यंचतैलघृतमधूनांसमांशानामप्यविरो

धःपाकाच्छ्रेष्ठंरसायनंरोच्यते॥ब्राह्मामलकीवलामलबहेडकपिप्पलीद्वये।पाठाश्वगंधापामार्गस्वगुडूच्यतिविषामृ मा

ताःर्वलबिल्वत्वक्दंतीमूलंपत्रंचचित्रकान्॥पयस्याकुटजंहिंस्रांपुष्पंसारंचबीजकान्।वाटस्यविरमन्ना

नविकंकतशालावरी।प्रतीकरंजशम्याकंचद्वयेरलासहाचरं।प्रामांतनकनिंबत्वगिद्वयंचपलांशकं॥य

वपासहस्रंसप्रातयवानांवाटकद्वयं।पचेद्दशगुणेतोयेयावस्वेदवतारयेत्।पतेतदिपत्त्स्पथ्यंचतत्रजीम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शिरस्त्रदाल्पनेश्च। स्त्रकारीधूमानह्निमेदादीनांपिवेत्॥ ७॥ हिमेदाद्दिवलाषष्टीकल्केः तोमसुभावि
४२ ४० ते। वर्जिकंवापिवद्दमेजीवनीयाघृतानुपः॥ हेमेदादिभि-कल्के तोमसुभाविते वर्जिकंवाधूमंपिवेत्।
जीवनीयाख्यंघृतमनुपस्त्राचपिवेत्॥ ७॥ मनःशिलातैर्यराजगंधाव्रकक्षीरनागरैः। तद्दुद्दवानुपानं
तुमार्कैरस्सैरक्षुडोदकं। मनःशिलादिभिस्तद्वद्दवहिमेदादिभिर्यथाक्रमंपिवेत् अनुमार्करोदकमिक्षुरसंगु
डोदकं। वापिवेत्॥ उक्तसादम्याद्विनुरमायीबदकःशाष्टनगलहीनः॥ ७॥ पिष्टुमनःशिलांतुल्पामा
द्रयावट शृंगया। ससर्पिषंपिवेद्धूमंतितिरिप्रतिभोजनं। मनःशिलामार्द्रयावटशृंगयातुल्यांपि
ष्टा सहसर्पिषाधूमंसतित्तिरिप्रतिभोजनंपिवेत्॥ ७॥ वमनेरहलंपर्वंकुर्याद्वमनेश्च दृंने। वहुदोषाय
स्त्रलेदमृदुदद्याद्विरेचनं। तपजकाणपूर्वीनकेवहलंकुर्यादग्निसंदीपनं च। बहुदोषायकाशिनेस्त्र
हेनसहमृदुविरेचनंदद्यात्॥ नेदवाह॥ ७॥ ग्राम्यैकनानैनयामद्वीकारवृत्तया। तिल्वकस्पकषा यणवि
दारीस्वरसेनच॥ सर्पिःसिद्धंपिवेद्युक्तं ह्नीणदहाविशाधनं। श्रम्याकेनाथवात्रिरत्नयाद्राक्षारसयुक्तया
तिल्वकस्पकषायेणविदारीस्वरसेनचसर्पिःसिद्धंयुक्तमादस्कालादिवलेनक्षीणदेहाविशाधनंपिवेत्
४२ ॥ पिप्पल्येकपाधानुक्षुचक्षीलबुत्पकासावाच॥ घृतंकर्कटकीक्षीरद्दिवलासाधितंपिवेत्। पिप्पलीला ४१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

दद्याद्वैद्यः प्रदापयेत्। कृत्वा चूर्णमतो मात्रामिष्टामाद्यात्। तस्माद्दत्त्वाप्ययं स्नेहो नित्यं दीप्तो वा ध्रुवः। प्रमादा
च्चैकं चिन्न पठति। अयं चार्द्यं च वह्निरुच्यं तद्दीपनमित्याद्यि। शार्करासंतरेण तु रुच्यात्व मस्यैक यमिवो
पपद्यते। तस्मादुन्नेत्र शार्करा प्रयोगा इति। एतच्चूर्णं कृत्वास्तेभ्यः सुधामात्रां पथ्या विना मन्नपान
षु दापयेद्धृद्य इति शेषः। एतच्चूर्णं स्वच्छं दीपनं बलं रूपं पाश्चाद्याग्निजित्। ॥ षाडविकां धान्या हृद्वे
चाजाजि दीप्यकान्। तावत्प्राप्तं दाडिमवृत्ताम्लहृद्येः सोम्बवेल्लानपले। कुंडवाः कर्षं दत्तिः समध्यात्मेचप
लानि च। तच्चूर्णं षाडवापलैः शार्करायाविमिश्रयेत्। षाडवोयं प्रदेयः स्यादन्नपानेषु पूर्ववत्। पा
नकादेवं षाडवापरेशाकोत्तरं संज्ञा। अग्निजिद्दीपकान्नहृद्यं षाडिकं। तावत्प्राप्तमजाजिदीप्यकाम्बादाडिमवृत्ता
म्लहृद्येः प्रत्येकं चतस्रः षाडवोकार्षः। तथा सौवर्चलान्न पलं हृद्यं। शुंठ्याः कर्षं कपित्थमध्यमज्ञानः पंच
पलानि। तदेतच्चूर्णं शर्करायाः षोडशपलैः सम्मेलयेत्। अयं षाडवोन्नपानेषु पूर्ववत्प्रदेयः स्यात्॥
९। ग्रहीर्यकृत्स्नः। किंचिद्धिंकांपलमित्यादुः। ग्रहणीयस्य विहितायथावस्थं दत्तेति। तेन चावस्था
वशात्य दमसेनाया विहिताविधिः संहितः॥ ॥ निव वेदति दोषचकप वृहेडुर सिरः दालनकारि
णो यस्य सयमात्तापि वदिमात्॥ ततदोषवनिवृत्तप्राप्ते सति के पेद्य परस्य कास्वतः पुस्तउरः

६१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

83

कुर्यात्तां च चविकात्रिफलाभार्गीदशमूलैः सचित्रकैः। कुलत्थपिप्पलीमूलपाठाकोलयवैर्जले। सृते
नागरदुःस्पर्शपिप्पलीवह्निपौष्करैः। पिष्टैः कर्कटशृंग्या च समैः सर्पिर्विपाचयेत्॥ सिद्धेस्मिंश्चूर्णि
४२ तौ क्षारौ द्वौ पंचलवणानि च। हन्तावायु... पिबन्मात्रां हृद्यकष्टं निपीडितः। चविकादिभिर्जलैः सृ
तैर्नागरादिभिः पिष्टैः समैः सर्पिर्विपाचयेत्॥ सिद्धेस्मिन् घृते चूर्णितौ क्षारौ द्वौ पंच सैंधवादीनि लवणानि ९५
नि च दत्वा मात्रां प्रयुंजीत घृतस्य पिबन्नरः काशात् पुरुषः। वाकारमदीभयामुस्तापाठाकटुफल
नागरैः। पिप्पल्या कटुरोहिण्या काश्मर्या सुरसेन च। अक्षमात्रैर्घृतप्रस्थं क्षीरद्राक्षारसाढकैः। पचेच्छो
थज्वरश्लीहसर्वकासहरं शिवं। काश्मर्यादिभिरक्षप्रमाणैः क्षीरद्राक्षारसाढैर्घृतप्रस्थं पचेत्। शोथादि के६
हरं शिवं चारोग्यकरं। वृषमार्कणीगुडूचीनां पंचमूलफलांकुरान्। रसकल्के घृतं पक्वं हन्ति कासज्वरा
रुचीः। वृषादीनां पंचमूलफलांकुरान् रसकल्कैः। पक्वं घृतं पक्वं घृतं काशादीन् हन्ति। हिंगुले दाऊमस्ते
सिद्धं यवक्षारसंयुतं। पिबेद्दुग्धपरिभक्तस्य पवनारपुतं नरः॥ पिप्पलीगुडसिद्धं वा छागक्षीरयुतं घृतं। अथ
वादाडिमरसैर्हिंगुलाक्षकल्कसंयुतं सिद्धं घृतं भक्तस्य स्याद्यारस्यापरि पवनारपुतं पिबेत्॥ पिप्पली
गुडाभ्यां वा छागलक्षीरेण घृतेन घनाच नु गुणं जलेन घृतं समं छागक्षीरं तु पक्वं पिबेत्। एतानि निर्विवादानि
सर्पींषि च यक्ष्मणां॥ गु सु ... रोष ... बद्धकठोरः स्यात् संशं च विमुच्येद्धि॥ एतानि पूर्वोक्तानि घृतानि ... सरिन
४२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

मेदुःकोपे समोत्तितं वंशजले घृतमंडेन लघुनानुवास्या मिश्रके लवा लया ...

पाद्विबुचदपकाशी कर्कटकादिगणं घृतं पिबेत्॥ ॥ विदारीभिः कदंबैर्बीनालस्य स्वेश्च साधितं
प२ ।घृतं पैश्च मूत्रस्येव वर्णे वृद्धनिर्गमे॥ विदारीभिरिति बहुवचनं वीराविदार्या दिव्याविदार्या ग्रहणा त्रि२
णार्थं। एवं कदंबैरित्यत्रापि धाराकदंबादिग्रहणार्थं जातो बहुवचननिर्देशः। नालस्य स्वेषः
पैर्लवा साधितं घृतं पयो वा पिबेत्॥ मूत्रस्येव वर्णे कृच्छ्रे निर्गमे सति॥ ॥ स्नेहस्वेदनैः पायो ...
... णांवे तांश्चैव ... विधि ... नितो लघुना घृतं मंडेनानु... वास्य मिश्रके णवा ...
... घृतं तैलेनानुवास्य॥ ॥ जांगलैः प्रतिभुक्तस्य वर्तकाद्या विलेशयाः॥
क्रम... शः प्रसहास्तद्वच्छ्रेया ज्याः पिशिताशिनः॥ ॥ छगाः प्रमाथिभावाच्च स्रोतोभ्यः स्रावयन्ति ते। स्वप्नं सुहृ
स्रोते पुष्टिं कुर्यान्मध्य ... गम्य सहत्वम्। जांगलैर्मांसैः द्विलेशयजादिभिस्तद्भावान्नस्य दोषैरपि प्रतिभुक्त
घ्रा४ स्यानंतरं तथैव पिशिताशिनः। सप्रसहा द्वीपिव्याघ्रादयः प्रयोज्याः॥ नानुवासितमात्रस्य जांगलमांसप्रति
भुक्तस्य च प्रसहाः पिशिताशिनश्च ये ... नीमा ... भयात्। ते प्रसहाः प्रमाथिभोज्यत्वात् ... रूपाव वा२
स्रोतोभ्यः लिम्पाः कफं स्रावयन्ति। प्रमाथिद्रव्यलक्षणं च रसायनादेशादिति। यथा स्रोतांसि दोषाश्लिष्टानि प्रमथ्य वि
वृणोतीयत्। प्रविश्य सोऽस्मा... तत्प्रमाथीति संज्ञितं। ते ... स्रोतोभिः सुहृत्समयावहन्तरसः पुष्टिं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग

इशर्करं पुनलिह्यात॥ ७॥ पथ्या शुंठी घन गुडैर्गुटिकां सुखे सर्वेषु श्वासकासेषु। केवलं वा विभीत

के॥ पथ्या शुंठी घन गुडैर्गुटिकां सुखे धारयेत्सर्वेषु श्वासकासेषु। केवलं वा विभीतकं मुखे धारयेदि

४३ तियाज्ञं॥ ॥ पत्रकल्कं घृतं भ्रष्टं तिल्वकस्य सशर्करं। पिबेद्वा ज्ञारिका छर्दिन्तृट्कासामातिसारनु

न॥ पत्रकल्कं तिल्वकस्य घृतं भ्रष्टं सशर्करं छर्दिन्दाहितृट्। पिबेद्वा पत्रस्य कल्कं सिद्धानहतं॥ अथवा

ज्ञारिका पत्रकल्कं घृतात्छर्द्यादिजित॥ ८॥ कंटकारी रसे सिद्धो मुद्गयूषः सुसंस्कृतः॥ सगौरा

मलकं साम्लः सर्वकासभिषग्जितं॥ कंटकार्याः क्वाथमुद्गयूषः सुसंस्कृतो हिंगुसैंधवाद्यैन्ना

गौरामलकान्वितः। सर्वकासेषु भिषग्जितमो यं॥ ८॥ वातघ्नौषधनिःक्वाथे क्षीरं यूषान्र

सानपि॥ विष्किरान्प्रतुदान्बिलानदापयेत्क्षयकासिने। वातघ्नौषधपानानि क्वाथसिद्धं क्षीर

मेयवा यूषान्रसांश्च विष्किरमांसजान्प्रतुदजान्वा तथा बिलेशुभवा वेला प्राशिने स्नेहार

सान्क्षयकासिने वैद्यो दापयेत्॥ ९॥ हतत्वा सच यथमाः सानुपानानि दर्शिताः॥ क्षयकास

पिनेयोज्या क्षयेनपरुयस्मणि॥ ... दीपनं वाग्नेः स्यात्संस्रुवकितो भवेत्। असाम्यां क्षयकासि

म्नो वक्ष्ये सर्वप्रशमने॥ हतत्वा सच यथमः हिमदेमाक्ष्यः सानुपानाउक्ताः। तच क्षयकासपिपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

वर्द्धनानि लपकासिनां स्युः। हिक्कापालिग्नवकंठारःस्त्रोतसां च विशुद्धये स्युः।।ग्रस्येकान्निमितं यवक्काथे
विंशतिं विजयां पचेत्। स्विन्नां मृदित्वा तां तस्मिन् पुराणात् षट्पलं गुडात्। पिप्पल्या द्विपलं कर्षमनो
ह्वायाः रसांजनात्।। दत्वा द्विदलं पचेद् भूपः लेहः श्वासकासनुत्। यवक्वाथे प्रस्थप्रमाणे हरीतकीविंशति
पचेत्। स्विन्नां तां हरीतकीं तस्मिन् क्वाथे मृदित्वा पुराणात् गुडात् षट् पलं पिप्पल्या द्विपलं कर्षं मनः
शिलायाः रसांजनात् अर्द्धकर्षं दत्वा तस्मिन् क्वाथे पुनः पचेत्। स लेहः श्वासकासजित्।। श्वाविधांसु च
यादग्धाः सघृतक्षौद्रशर्करा। श्वासकासहरा वह्निपादोदापा मधुसर्पिषा। एरंडपत्रक्षारं वा व्योषतैलगुडा
न्वितं। लेहयेत्क्षारमेवं वा सुरसैरंडपत्रजं।। लिह्यात्त्र्यूषणचूर्णं वा पुराणगुडसर्पिषा। पद्मकं त्रिफला व्यो
षं विडंगं देवदारु च। बला रास्ना च तच्चूर्णं समुत्सं समशर्करं। क्षौद्रेन्मधुघृताभ्यां वा लिह्यात्कासहरं प
रं।। नहुन्मरिचचूर्णं वा सघृतक्षौद्रशर्करं। श्वाविधां सर्वधिनः स्वचयाः दग्धाः घृतक्षौद्रशर्करान्विता
। श्वासकासहरा वह्निर्लामरस्य वा पारावतस्य वा मधुसर्पिषा सह श्वासकासहरो। अथवा एरंडपत्र
स्य क्षारं व्योषतैलगुडसंयुतं लेहयेत्। एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण सुरसैरंडपत्रजं क्षारं व्योषतैलगुडा
न्वितं लेहयेत्। अथवा त्र्यूषणचूर्णं पुराणगुडसर्पिषा लिह्यात्। तथैव मरिचचूर्णं पुराणघृतेन।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेभ्योपि प्राकृतेदेस्याचरेत्। किमर्त्तं स्निग्धैर्न रुक्षैर्वान्तः कोपमयात्। किमर्त्तं लवणान्वितेन नै
लेनाभ्यक्तं किमर्त्तं स्वतिस्यादि आहते स्वेदः स्वभुक्षोतः सुयोग्यस्य श्वासहिध्मावतानधिनः
पिंडितः कफः सु[illegible] लीनो प्लावितश्चायनं स्निग्धेन भर्तो नयेतिकं [illegible] त्वंगतयाविलीनो स्यकं
४४ फप्राप्तः सुनिर्हरः स्यात्सुखेन निर्हरः [illegible] ते शकोते॥ तथास्वीतस्यं वायुस्तद्धानो मृदुत्वं च
स्यात्। मरुतश्चानुलोमता स्वमार्गगामितस्यात्॥७॥ स्विन्नं च भोजयेदन्नं स्निग्धमानूप
जेरसेः॥ दध्युत्तरेणवाद [illegible] ध्यान्नतः स्वेवम [illegible] र्नमृदुः। विरोधाकासवमथुः हृत्करणादि
ते। पिप्पलीसैंधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधियत्॥ स्विन्न [illegible] वसंतेस्निग्धम [illegible] स्यादिके नर
द्यपवाद्विजमत्स्यजैः॥ सूकरादिमांसजैरसैः सह भोजयेत्॥ अथवा स्वेद [illegible] स्नेतरमसे
श्वासहिध्मावते दध्युत्तरस्यादिः। रसेण वमनं मृदुद [illegible] घात्॥ विरोधाणकारात्स्विते वम
नं दद्यात्॥ तत्र वमनं पिप्पलीसैंधवक्षौद्रयुक्तं वाताविरोधिवातेन करोति यत्र हृद्यात्॥
७॥ निर्हृते न सुखमाप्नोति स कफदुष्टविग्रहः। श्रोत [illegible] स्सुचविमुक्तश्च वरस्य विहितोऽनिलः ४४
निर्हृते कफे सा श्वासहिध्मावान् सुखमश्नुते स्त्रगिवृत्तः। किमर्त्तं कफा दुष्ट विग्रहः शारीरं

87

४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S

४४

ज्याः। यत्र यत्स्मरणिवल्लते रं ह्रणम मतिदीपनं स्रोतो विशोध्यते। तत्र यैर्दोषकाशबुये ज्यं। तथा
चतयक्कासिष्योक्रमासेन सर्वचिकित्सितं वल्प प्रशस्यते॥ सन्निपाताद्भवो घोरः क्षयकासो
यतस्ततः। यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं हितं॥ सन्निपातोद्भवः क्षयकासो घोरो दारु हि त ४
णो यतो भवति। तस्मात् यथादोषबलं तस्य सन्निपातहितं। तदत्रमिति॥ ३॥ इति श्रीमद्वै
द्यपुत्र श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां कासचिकित्सितं नाम तृतीयोऽध्या
यः॥ ३॥ कासचिकित्सितानन्तरं श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यायते॥ संबन्धोऽत्र निदान
वदवगन्तव्यः। अथातः श्वासहिध्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः। श्वासहिध्मा यतस्तुल्यहेत्वाद्याः
साधनं ततः। तुल्यमेव। यस्मिन्न् श्वासहिध्मास्तुल्यहेत्वाद्याः। आदिग्रहणात् प्राग्रूपादयो
गृह्यन्ते निदाने युक्ताः श्वासैकहेतुः प्राग्रूप संश्रया प्रकृतिसंश्रयाश्चेति॥ ततस्तस्माद्धेतोः सा
धनं चिकित्सितं श्वासहिध्मयोस्तुल्यमेव वक्ष्यते॥ तदार्तं पूर्वं स्वेदैरुपाचरेत्॥ स्निग्धैः ल
वणतैलाक्तं तं स्वेदैः प्रस्थितः कफः॥ स्रोतोलीनोऽपि विलीनो स्वकोष्ठं प्राप्तः सुनिर्हरः॥
स्रोतसां स्यान्मृदुत्वं च मारुतस्यानुलोमता। तथार्तं श्वासहिध्मातुरं पूर्वमुपक्रमेत्।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

89

णान्दूरान्तरमुदीर्यतेवृंहियाते।तस्यवायोर्मार्गमस्मान्नयथोक्तान्करणानिशिरसापयेत्॥७॥मरां
तोक्तसंमुद्रपमेलीनमलेहरेत्॥पूर्वस्यांकृतायांत्रिमायामपश्यमेसनिकृतसंमुद्रःपास
विधात्तस्यलीनसरूम होनःश्लिष्टमलंकफाख्यं धूमेव समार्णहरेत्॥७॥हरिद्रा
४५ पत्रमेरंडमूलेंद्राक्षामनःशिला॥सदेवदार्वेलमांसी॥८पिष्टावर्तिप्रकल्पयेत्॥तांघृताक्तांपि
वेद्धूमेयवानाघ्नतसंपुनात्॥मधूच्छिष्टंसर्जरसंवागुरुंवागुरुं चंदनंवातयास्थौणेयवालानावालाव
वागवां॥गुग्गुलुगोधापुरंगेणचर्मशृंगखुरास्थिच॥मुसुलीवामनोहुचशालनिर्यासमेवच॥
शल्लकीगुग्गुलुलोहपद्मकंवाघृताप्लुतं॥हरिद्रादीनिपिष्ट्वास्नेनवर्तिप्रकल्पयेत्॥तांवर्तिंघ।
ताक्तांकृत्वाधूमंपिबेत्॥सामथ्यादग्निसंस्पृष्टां॥अथवायवान्घृताक्तान्धूमंपिबेत्॥मधूच्छिष्टं
सिक्थकंसर्जरसंघृतंवाएकीकृत्यधूमंपिबेत्॥अथवागुरुश्रेष्ठंअगुरुंवाक्षागुरुश्रेष्ठंगुग्गुलुक
स्मागुरुधूमंपिबेत्॥अथवाचंदनंअथवावागवांशृंगधूमंपिबेत्॥अथवावालान्धूमंपिबेत्॥अथ
वास्नायुवागवामेवधूमंपिबेत्॥सामथ्यादग्निसंस्पृष्टांखुरमांसस्पृहीत्वादिवान्तपुसकं॥गु
ग्गुलुंवाअथवामनःशिलांशालनिर्यासंवाधूममेपिबेत्॥सल्लक्यादिघृतंसुतंवा॥७॥वरं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by

येन तस्मिन्। तथा स्रोतःसु विशुद्धेषूपलेपादिरहितेषु वायुरविहतो न के। न विबद्धगतिः
स्रोतःसु चरति॥ ८॥ आध्मानोदावर्त्ततमके मातुलुंगाम्लवेतसैः। हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नं स्यादनु
लोमनं। ससैंधवं फलाम्लं वा कोष्णं मद्यं विरेचनं। आध्मानमानाहतमकः श्वासविशेषः। आध्माने
चोदावर्त्ते तमके चाध्मानोदावर्त्ततमकं तस्मिन्प्रवृत्ते तलाज्ञया विधौ। आध्मासासवति मातु
लुंगादिभिस्तथा हिंगुपीलुविडैर्युक्तमन्नमनुलोमकारि स्यात्। अथवा फलाम्लमवमद्यादिसैंधवे।
न सह फलाम्लं फलेनवातानुलोमनेन बीजपूरादिना स्वम्लमम्लीकृतं तथा कोष्णमीषदुष्णं वि
रेचनं दद्यात्। स्रोतःसु हृद्येषु कृमिवं क्रियत इत्याह॥ ९॥ एतेनैव प्रसरद्धति प्राणप्रकोपजाः॥ तस्मात्त
मार्गस्य शुद्ध्यर्थं मद्यादि शोधनं हितं॥ यस्मादेतद्धि ध्मान्यासकफेन संरुद्धगतिर्यस्य स एवं कफसं
रुद्धगतिश्चासौ प्राणस्य तत्प्रकोपसंभवाः॥ तस्माद्धितो सम्मार्गस्य शुद्ध्यर्थं तस्य प्राणस्य वायो
र्मार्गविशुद्धिनिमित्तमधःशोधनं हितं॥ एतत्प्रदृष्टान्तद्वारेणापदर्शयति॥ १०॥ उदीर्यते भृशतरं
मार्गरोधाद्वहज्जलं। यथा तथानिलस्तस्य मार्गमस्मादिशोधयेत्॥ यथा मार्गस्य रोधाज्जलं
वहद्भृशं तरंसतरामुदीर्यते छिद्यते॥ तथा च निलः स्वभावेनावहन्मार्गरोधात्स्यावर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यस्मान्न संशोधनायोग्या। स्तस्मान्नेषांकषायादिभिः संशमयेय [illegible] श्वासहिध्मारति
मरोषः।८।क्षीरमद्भतानि सारास्रक्पित्तदाहानुबंधजान्। मधुरस्निग्धशीताद्यैर्हिध्मा
श्वासानुपाचरेत्।।क्षीरमद्भतानिसारास्रक्पित्तदाहानुबंधजान्।।हिध्माश्वासान्मधु
४६ रादिभिरुपक्रमेत्।।कुलत्थदशमूलानां काथे स्युर्जांगलारसाः। पूर्वाश्च। कुलत्थंधाय दशमूलानां४
जांगलरसाः [illegible] पूर्वाश्चमुः।।शिग्रुवार्ताककासघ्नबमलकैः।।पल्लवे निंबकुलकबृहती
मातुलुंगजैः।।व्याघ्रीदुरालभाशृंगीविल्वमध्यत्रिकंटकैः।समामृताग्निकुलत्थैश्च यूषाः
स्यात्कथितेजले।वातद्रासाबृहत्यादिवलामुद्गैः सचित्रकैः।।शिग्र्वादिभिश्चजलेवकथितैर्यूषः
स्यात्।।तथैवरास्नादिभिर्यूषः स्यात्।।पयाश्चचित्रकाजाजी [illegible] शृंगीसौवर्चलैःकृतः।।दशमूलकृ
वाकासश्वासहिध्मारुजापहः।। [illegible] पयाश्चचित्रकादिभिकृजाम्रयवादशमूलेनकृतः।।साचकासा ल२
हिहरा।८।दशमूलषटीरास्नाभार्गीविल्वर्द्धिपुष्करैः।।कुलीरशृंगीचपलानामेकयमजौषधैः।
पिवेत्कषायंजीर्णस्मिन्यवान्नेरवसाधितं।दशमूला [illegible] दिभिःकषायं [illegible] पिवेत्।।अस्मिन्नव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

हीनमपि हीनमपुरः कंठवक्त्रहृदुरोभिः स्वेदः स्वेदयन्नेकैः सर्वशाखैः स्फुरद्भिः हस्त...

स्वेद[य]नीयानामस्वेद्या[नां] नामपि दाहं। स्वेदयेत्समिता क्षीरस्नेहस्वेदसेकैः। उत्क्लावि
कोपनाहे स्वेदाध्यायोक्तैर्भेदैः। उरः कंठवक्त्रहृद्भिः सामेत्यामविधिं चरेत्॥ स्वेदनीयास्वे
दनीयानयामस्वेदाध्यायपानुक्तानि द्रव्याणि न स्नेहे रूक्षाविकोपनाहे स्वेदयेत्॥ सा
मत्व स्यासहिधावत्तिग्रामविधिं चरे[त्] निरामीकरणाय॥ ६॥ अतियोगोद्धतं वातं दृष्ट्वा पवन
नाशनैः॥ स्निग्धैरसाद्यैर्मांसरसघृतक्षीरादिभिराहारैस्तत्प्रयोगैश्च शमनयेत्॥ ७॥
अनुल्लिख्य कफास्रावे दुर्बलानां प्रबोध[...]नाच्च॥ वायुर्लब्धास्प[...]दाममिसं
शोष्यामदुस्तरे हस्त्वे। अनुल्लिख्यमानानाम स्निग्धानां दुर्बलानां च प्रबोधनाद्धीनैः पवनो लब्धा
स्पदः सन्तन्यस्यानाश्रयवशाद्यासादिति सामर्थ्यं। अत एव मर्मप्रावणसमावन्नान्संशोध्य
शीघ्रमस्तं न हरेत्॥ तस्मादेवंविधान्निरिध्मा श्वास्य वृते नशोधयेत्। अनेन्तयाह्न तांश्च शोधये
दित्यर्थादुक्तं भवति। तथा चैतेषां संशोधनाद्दारोगसंपद्यते॥ अनुल्लिख्य कफादीनां शो
धनायोग्यानां ह्रिविकार्यमित्याह। ८। कषायेत्तिक्तस्नेहाद्यैस्तेषां [...]प्रशमयेद्धतः। यतो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पयवा ॥ स्वरसः सप्तपर्णस्य पुष्पाणां शिरीषजः ॥ हिक्काश्वासे मधुकणायुतो पित्तकफानु-
गे ॥ सप्तपर्णकणायुक्तमाछदस्वरसः शिरीषपुष्पाणां वा स्वरसः तैतो मधुकणायुतो
पित्तकफानुगे हिक्काश्वासे सतिवा प्रयोज्यः ॥ ०॥ उत्कारिका तुगाकृष्णामधूलीघृतनागरैः
४८ २४ ॥ पित्तानुबन्धे योक्तव्या पवनेन त्वनुबन्धिनि ॥ स्थाविड्वधुरानमिबकणाघृतमात्मकशाक्ति ते ॥
पित्तानुबन्धिनि हिक्काश्वासे तुगादिभिरुत्कारिका योज्या ॥ मधूलीजलजा मधुयष्टी ॥
गोधूमविशेषो वा ॥ पवनेन पुनरनुबन्धिनि सति स्थाविदादिभिरुत्कारिका निष्पादि-
ता योज्या ॥ ०॥ सुवर्चलारससंयोगसर्पिभिः सिद्धं पयः ॥ अनुशाल्योदनं पेयं वातपित्ता-
नुबन्धिनि ॥ चतुर्गुणांबुसिद्धं वा छागं सगुडनागरं ॥ हिक्काश्वासे वातपित्तानुबन्धिनि सति सु-
वर्चलादिरससाधितैः सिद्धं पयोऽनुशाल्योदनं भुक्त्वा पश्चात्क्षीरं पयः अथवा छागं वा देशासा-
त्म्यादिवशात् ॥ अथवा चतुर्गुणांबुसिद्धं छागं क्षीरं सहगुडनागरं पिबेत् ॥ पिप्पलीमल-
मधुक गुड गोऽश्वशकृद्रसान् ॥ हिक्काभिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यान्मधुघृतान्वितान् ॥ पिप्प-
लीमलादीन्मधुघृतान्वितान् हिक्काभिष्यन्दकासघ्नान् लिह्यात् ॥ ०॥ गैरिकं नागजा श्ववरोरा
स्वरसं वा जविदूर्सं समधोकेक शालि ॥ द्याहृदुत्से स्माथवा पिबेत् ॥ चतुष्पाद्वर्मरोमा ४८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Coll

कषायं वा शिलेन तेलेन स्वदंष्ट्रामूलादिभिः साधितं पेयं पिबेत्॥ ६॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गकु
लत्थभुक्। कासहृद्ग्रहपार्श्वार्त्तिहिध्माश्वासप्रशान्तये॥ तथा शाल्यादिभुक्पस्य कार्यादिशतांश
घ्रे। सक्तून्वार्कांकुरक्षीरभावितानां समाक्षिकान्॥ यवानां दशमूलादि निःक्वाथालुलितानपि
वेत्॥ अथ यवार्कांकुरक्षीरभावितानां यवानां सं वर्धितः सक्तून् समाक्षिकान् दशमूलवटीत्यादि
३५ निर्यूहालितान् पिबेत्॥ ८॥ मूलेन योजयेत्क्षारहिंग्वाविडदाडिमान्॥ सपौष्करशटीव्योषमातु ३५
लुंगाम्लवेतसान्॥ अनेनाहारंश्च सात्त्वानि योजयेत्॥ ९॥ दशमूलस्य वा क्वाथमथवा देवदा
रुणः॥ पिबेद्वा वारुणीमंडं हिध्माश्वासी पिपासितः॥ हिध्माश्वासवान् पिपासितो दशमूल
स्य क्वाथं देवदारुणो वा अथवा वारुणीमंडं पिबेत्॥ १०॥ पिप्पलीं पिप्पलीमूलपथ्याजंतुघ्नचित्र
कैः॥ कल्कितैर्लेपितं नवं भाजनं दृढं सुधां तक्रं निक्षिपेत्॥ तच्च तक्रं मासस्थितं दीपनं श्वासकास
जित्॥ ११॥ पाठां मधुरसां दारुसरलं निशि संस्थितं॥ सुरामंडेऽल्पलवणं पिबेत्प्रसृतिसम्मितं॥
भार्गीशुंठ्यौ सुखांभोभिः क्षारं वा मरिचान्वितं॥ स्वक्वाथपिष्टां लुलितां वाष्पिकां पाययेत वा॥
पाठादिकं सुरामंडे निशि स्थितं किंचिल्लवणं पलद्वयमात्रं पिबेत्॥ अथवा भार्गीशुंठ्यावुष्णां
बुना पिबेत्॥ क्षारं वा मरिचयुक्तं वा॥ हिंगुपत्रिकां हिंगुपत्रक्वाथेन पिष्टां तेनैव लोडितां पा

कल्कितैर्लेपिते स्नेहेन निःक्षिप्तं कुंभभाजने तक्रं मासस्थितं तद्दीपनं श्वासकासजित् पिप्पल्यादिभिः [illegible] ५

गोचंडावालकपौष्करं । शाकेनाप्यतुलं चूर्णं हिध्माश्वासहरं परं ॥ वचादिकं चूर्णमपि वर्गतुल्यं ॥७॥
तुल्यं गुडं नागरं च मर्दयेत्तथा ॥ तुल्यं समगुडं शुंठी च मर्दयेत्पल्लस्य वा दद्यात् ॥८॥ लशुनस्य पलांडो
र्वा मूलेन गंजनकस्य वा । चंदनाद्वा रसं दद्यान्नारीक्षीरेण नावनं । स्तन्येन मक्षिकाविट् वा मलकं कं
रसेन वा । लशुनादीनां मूलेपि स्तन्यादीरेण पृथक् नावनं चस्या नहिध्माश्वासांतिकाय ॥ चंदनाद्वा
रसं नारीक्षीरसंहतं संदद्यात् ॥ मक्षिकाविट् स्तन्येन सहतं संदद्यात् ॥ [illegible] मूलकं करसेन
वा ॥७॥ कणासौव [illegible] चैल [illegible] नावयेत्स्या हिंगुचोरकः ॥ सकायस्य घृतं मधु दशमूलरसे पचेत् । तत्पि
वज्जीवनीयैर्वा लिह्यात्समं [illegible] धुमायि [illegible] त ॥ कणादिभिः कल्कैर्मस्तुरस्य मूलरसेन स्नेहपानविमुक्ते
परिभाषामाश्रित्य घृतं पक्का हिध्माश्वासांतिका पिबेत् ॥ जीवनीयैर्वा दशमूलकल्के [illegible] पक्कं रसमाहि
के लिह्यात्तत्पिबेत् ॥ विषप्रभेदादेकं कार्यं प्रयवाय स्तु समभावादेकं [illegible] विषयकणादिभिः
पक्कं घृतं पीतं हिध्माश्वासांतिके [illegible] पाचकं दशमूलपलाशं [illegible] कः बद्धी । पदद्वयं तन्नाम
लकजीवंती बिल्वपेशिका ॥ वचापत्रं च नालीसा [illegible] पाचयेत् ॥ हिंगुपादे घृतप्रस्थ
पीतमाशु निहंति तत् ॥ श्वासान् नि [illegible] हिध्मा [illegible] पार्श्ववेदनः ॥ तेजोवत्यादिभिः क

नामारोग्याय जीवनीयैः पुनः कल्कैः पक्वं घृतं [illegible] तथा मारोग्याय [illegible] तेजोवत्यभयाकुष्ठ [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Col

९६

स्थिरखुरस्य गोदुग्धेनामथी ॥ तेषेक्ष्वा सितोथायालिह्यात श्वासी कफोत्थणः ॥ वटीपुष्कर धात्रीवीपुष्प
रेणा एकणानि ते गोक्षिंजनक आंवा स्वरसंवाकपित्यजे ॥ रसेन वाकपित्थस्य धात्री सेंधव पिप्पली
॥ घृतक्षौद्र एष्वा पथ्या विडंग मरिच पिप्पली ॥ कोलला मामलकान्यापिप्पली नागर श्ववा ॥ गुड तैल
तनिमात्रा लाक्षरा स्वादुमानिवा ॥ पिवेद्रसं वामध्ये स्वले होष वंजा सिवा ॥ याग नादीनांवाक द्रसं वदु ५४
या६ कफः समाक्षिक मेव केसा लिह्याद ॥ अपवा पिवेत ॥ अथवा चतुष्पदां चर्माणि जां मधि पिवत ॥ ब्रा सी
कपाधिरसस्य गंधो मधीनद्र मधुना लिह्यात ॥ वटीपोष्करादीनां लिह्यात ॥ पथ्याविडंगादीन्वा घ
तक्षौद्रणवालिह्यात ॥ कोलादीनपूर्ववल्लिह्यात ॥ पौष्करं सकणंवालिह्यात ॥ मेधिकादीनं लिह्यात ॥ वा६
कपित्थजं स्वरसंवा ॥ कपित्थस्वरसेन धात्र्यादीन लिह्यात ॥ पथ्याविडंगादीन घृतक्षौद्रेणवालिह्याद ॥
कोलादीनवापूर्ववल्लिह्यात ॥ गुडादीन्वा ॥ अथवालेह्य स्यात स्वादेवौषधानां चूर्णानि मासरसादिभिः
पिवेत ॥ जीवंतीमुस्तसुरसत्वगेलाहृय पौष्करं ॥ चेडतामलकीलोह भार्गी नागरवालकं ॥ कर्कटाख्या
यटी कुभानागकेसर चोरकं ॥ उपयुज्यं यथाकामं हिक्काश्वासं केवलं ॥ पार्श्वरुक्ज्वर कासघ्नं हिध्मास्वास
हरं परं ॥ जीवंत्यादिकचूर्णं भुंजे ॥ पार्श्वरुगा हिघ्नं सूक्ष्महिध्मादिहरं लोहमगुरु ॥ ठ ॥ वटीतामलकी भा

चूर्णं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

97

वातघ्नं। तथा श्लेष्मनशीतं च कफवातघ्नं प्रायेण श्लेष्ममेव भवति। उष्णमित्यादिह्युक्तं॥ तद् ३२
ति प्रायेणोष्णं नतीव दुस्तमिति प्रतिपादनार्थं। तथा वातानुलोमनं कफवातघ्नं त्व
नेव वातानुलोमकारित्वेन लघुप्राधान्येन वातघ्नं तिपेदात्स्निग्धेनयुक्तं। तद्धि श्वा
श्वासार्तैः कफवातघ्नमधिकारं सर्वमिति प्रतिपादनायेत्यत एवाह। प्राय[illegible]शा इति॥ प्रा
४५ यशो वाहुल्येन यस्तु तरामारुतशमनं॥ तद्धि श्वासश्वासार्तैः सेव्यं। किमित्येवक्रियत[illegible]
इत्याह॥ भा०। सर्वेषां बृंहणे ह्यल्पः शक्यश्च प्रायशो भवेत्॥ नात्यर्थं शमनेऽपायो भृशो
ऽशक्यश्च कर्शने॥ शमनैर्बृंहणैश्चातो भूयिष्ठं तानुपाचरेत्॥ सर्वेषामिति श्वासार्तानां हि यस्मा
द्बृंहणेन विधीयमानेनाल्पश्चैवैकदेशेन॥ योऽपायो रोगाधिक्यमन्यरोगप्रादुर्भावो वा भवेत्॥ स प्रा
यशोऽल्पस्तथा शक्यः साधयितुं सुखसाध्यः॥ नत्वातिमात्रं शमनेन सम्यगादौ क्रियमाणेऽपाया
य[illegible]दिदेवास्यात्॥ स नात्यर्थं नातिपायेन किं तर्हि मध्यममयाद्वस्याद्धि श्वासा
सतात्यर्थं च कर्षणेन भेषजादौ क्रियमाणेनापायो जायते॥ स भृशोऽतिशयेनावाशक्यः॥ साधयि
तुं न शक्यते॥ यत एवं कर्षणेऽशक्यश्चापायो भवति॥ अतोऽस्मात्कारणात्तान् हिक्काश्वासा

मेषा।

४५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Co

ल्केः कर्षो मतो हि गुनः पादश्चतुर्थांशो ये यांतैरेवं विधैर्घृतं पचेत्॥ तत्पीतं तु इ कफावृत स्रो
तसां प्रमाथिन यो तेषां विबन्धनत्व मुन्मादयन्नश्यत्स्वानिलादीन्हंति।८। ग्रहेशो न पिबेत्सर्पिः
तोरणपटुनाथवा। धन्वंतरं [illegible] वृषघृतं दाधिकं हपुषादिवा। धन्वंतरादि घृतं स्वांशेन
तोरणश्रयवा पटुना लवणेन्त्वांशेन सर्पिः पिबेत्॥ धन्वंतरं प्रमेहोक्तं। वृषघृतं रक्त
पित्तोक्तं। दाधिकं गुल्मोक्तं। हपुषादिकमुदरोक्तं। ९। पीतेन वृत्सेक सहसा त्रासविदित पभिमु
वः हर्षर्षो छ्वाससंरोधात्हितं कीटैश्च दंशनं। सहसा गियवात्रातेन सेकस्येव द्विधा सा सा
त्रे स्पर्शीतांबुना सेको हितः। त्रासश्चितस्योद्वागाकत्त कर्मविदितपाव धनंनं। [illegible] भीर्भि
यो सुकरागकस्यतस्य संतापः। त्रासादयस्त्रेनस स्नामसगुणद्रुवाः। ईर्ष्याक्रस पायरगु
णसहिष्णुना। रजोगुणादयः तयोर्ध्वास स्परोधः। एतेन वसर्वद्विधा श्वासान्नायहिताः
तथा कीटैः पिपीलिकादिभिस्तस्मिन दंशनं हितं। एवं द्विधाश्वासानां विरोधणा चिकित्सा
मुक्त्वासामान्येनाह ८ यत्किंचित्कफवातघ्नमुष्णं वातानुलोमनं तत्सेव्यं प्रायसो यश्च वस्
तरोमरतापह। यत्किंचिदार विदारोषधादिकं कफवातोपयकुसंहितो वा निहंति ॥ तत्कप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५ ११

वमनक्षेमेत्यामदनफलादिना सिद्धया ।७। विरेचनं दद्यान्नक्षीणमांसप्रदुमान् ॥ शार्करामधुसर्पी
भिः पयसा तर्पणेन वा । द्राक्षाविदारीकाश्मर्यमांसानां च रसैर्युतान् । त्रिवृतादीनेकैकशः शर्क
रामधुसर्पिर्युतान् विरेचनं दद्यात् ॥ अथवा पयसा त्रिवृतादीन् दद्यात् ॥ लवणेन वा सह त्रिवृ
तादीन् विरेचनं दद्यात् ॥ रसैरिति बहुवचननिर्देशात् द्राक्षादीनां पृथक् । रसैरिति बोध्यम् ।८॥
शुद्धकोष्ठस्य युंजीत विधिं बृंहणदीपनं ॥ हृद्यानि चान्नपानानि वातघ्नानि लघूनि च ॥ शालि
५० षष्टिकगोधूमयवमुद्गसमाधितं ॥ शुद्धकोष्ठस्य सतोऽयक्षिणो बृंहणं दीपनं च विधिं प्रयुंजीत
॥ [illegible] तथा अन्न [illegible] पानानि हृद्यानि हृदयप्रियाणि । तथा वातघ्नानि [illegible] लघूनि
च युंजीत । बाहुल्येन तदुक्तं ॥ तथा चाह ॥ शालिषष्टिकगोधूमयवमुद्गमिति तथा शा
ल्यादिकं च बोधितं युंजीत ।९। आजं क्षीरं घृतं मांसं क्रव्यान्नं सकुलीरकं ॥ गृध्रमासवरा
हंसचटकतित्तिरापसं हितं ॥ ज्ञा तेन गुरु [illegible] तं तत्र हि । छर्दिषेन बलाजसे । काकोलूकादिकं मत
मांसं हितं ॥ किं मतं तच्छ्नाना उपसंहितं । काकादयस्ति पिण्डेशोच्छेनदयाऽस्त्यर्थेन ॥ किमि न
[illegible] सर्वत्रिप [illegible] तत्त्वाह ॥ यस्मात् तत्र गुरुसितं सनछर्दिषि संपद्यते ॥ न बलापर्वो जसे ॥
७ ॥ मृगाद्याः पित्तकफयोः ददमानप्रसहादयः । विस्कारिका नाः । पथ्यारसादि शुचक ५

सोत २ ... मा [illegible]

वयगवेकिन गाजक्षीरं घृतं मांसं हन पानं क्रव्यान्नं सचसहपत्रिने घ काकोल [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Colle

न्नं भूयिष्ठं वा हृत्स्नेन यमनं नैर्भेषजाद्यैस्तथाद्यं हे गोरूपाचरेत् ॥ पुनः कासादीनां पंचानामपेक्षा
सामान्ये न विविंसेन वनु मारु ॥ ॥ कास श्वास [illegible] नयच्छ हिक्का आश्वान्यान्य भेषजैः कासश्लैष्मे
षजैः श्वासादीनुपाचरेत् ॥ श्वासाघुन्ने कासमनुपाचरेत् ॥ एवं परस्परं सर्वं यथा [illegible]
[illegible] नैर्भेषजैः सर्वानेनानुपाचरे [illegible] इति ॥ ॥ इति श्रीमन्नारायणदत्तपुत्र श्रीमदनपाल विर
चितया मदनविनोदवृत्तिकायां श्वासहिक्काचिकित्सितं चतुर्थोध्यायः ॥ ॥ ॥ श्वासहिक्काचिकित्सानं
तरं राजयक्ष्मचिकित्सितारंभो यतः कासश्वासवयादीन् न्यान्यभेषजैरुपाचरेदित्युक्तं ॥ तथा राजयक्ष्मा
। तस्मादेतदारभ्यते ॥ ॥ अथातो राजयक्ष्माचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ बलिनो बहुदोषस्य स्निग्धस्वि
न्नस्य शोधनं ॥ ऊर्ध्वाधो विरेचनं कुर्यात्स्नेहं न कर्शनं ॥ एवं भूतस्य राजयक्ष्मिणः ऊर्ध्वाधः शोध
नं वमनं विरेचनं वा कुर्यात् ॥ अस्निग्धस्विन्नस्य शोधनानर्हत्वात् स्निग्धस्विन्नस्य ग्रहणं अतिशयार्थे
किंभूतं शोधनं स्नेहमीषत्स्निग्धं ॥ तथा यन्न कर्शनं देहस्य न कर्शयत् ॥ यक्ष्मिणः इति हेतुबहूपनाय
त्वादिना इति मत्वर्थीयः ॥ तत्र वमनमाह ॥ ॥ पयसा फललयुक्तेन मधुरेण रसेन वा । सर्पिष्मत्या यवा
ग्वा वा वमनं त्रयसिद्धया ॥ [illegible] वमनं पयसा क्षीरेण मदनफलान्वितेन राजयक्ष्मी वमेत् ॥ ए
वं तेन वमनं कार्यं ॥ मधुरेण वा मांसरसेन मदनफलयुक्तेन वमेत् ॥ अथवा यवाग्वा वमनं तथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पर्णीभिश्च नरतभिर्द्धान्यनागरकेण वा कल्पयेद्वानुकूलो यस्तेनान्नं सुचिरयन्नवान्॥ अतितरं
राणां च मद्यं जीर्णे स्रोतो विशुद्धिकरं पिबेत॥ पिपासुरिक्षुपित्तश्च प्रवातेषु पयायु नामधादीन् विवेण
पिबेत॥ अथ वा पंचमूलेन सिद्धं पिबेत॥ तामलकाद्यजलेन वर्णीनीभिश्च नरतभिर्वा जलं पक्वं पिबेत
धान्यकनागराभ्यां वा सृतं पिबेत॥ यस्य च यद्विमिलेण्नुकूलो यन्नवान् परिचारको ऽन्नं सुचि
तेन पंचमूलाद्धि जले च कल्पयेत॥ अनुकूलाद्धिर हणम नातिशयार्थे द्रव्यामूलेन पयसा सि
द्धं मांसरसेन वा॥ वलागर्भं घृतं योज्यं कृत्वा मांसरसेन वा॥ सतोद्रं पयसा सिद्धं सर्पिर्दशमूले
न वा॥ दशमूलकाथेन तथा पयसाथवा मांसरसेन वलाकल्केन साधितं घृतं योज्यं॥ कृत्वा
न्मांसरसेन वा बलागर्भं पक्वं घृतं योज्यं॥ क्षीरेण दशमूलेन बलागर्भं सिद्धं घृतं [illegible] सतोद्रं
योज्यं॥ ७॥ जीवंतीमधुकं द्राक्षोत्पलानि कुटजस्य च॥ पुष्कराह्वं शटी कृष्णा ब्राह्मी गोक्षुरकं
ल२ बलां॥ नीलोत्पलं तामलकी त्रायमाणा दुरालभां॥ कल्कीकृत्य घृतं पक्वं रोगराजहरं परं॥ जीवं
त्यादीनां कल्कीकृत्य घृतं चतुर्गुणे जले पक्वं रोगराजहरं परं॥ ७॥ घनं खर्जूरं मृद्वीकामधु
धुकं सपरूषकं॥ सपिप्पलीकं वैद्यश्च पचेत्कासश्वासज्वरापहं॥ कल्कीकृत्य पक्वमिति विज्ञेयं।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

सितः॥ भद्रमुस्तं पिबेत्तैलेन सर्पिषा वा यथायथं । रसिका मद्यवः स्निग्धाः पटुद्रव्या
भिः संस्कृताः । हिता मोलककोलाम्ला हितपूपमस्माधिताः ॥ मृगाद्याः सर्वाश्चैवर
प्रतुदाः । पित्तकफे पोहिता । वातप्रसहा महाम्भ्याप्सरादयो हिताः ॥ किंभूता वेसवारीकृताः
पथ्याः ॥ तथा रसादयो मांसरसादयः कथिताः ॥ तथा सर्षपतैलेन भक्षस्तं सर्पिषा वाद्व
कालाद्यपेक्षया यथायथं भक्षः तथा रसिकाः प्रमालरसवंतः ॥ प्रशंसायां द्विषमन्वर्थी
यः ॥ मद्यवान्नतीक्ष्णः । तथा स्निग्धाः सैंधवादिभिः कृतसंस्काराः हिताः ॥ तद्वन्नैयवमल्लका
लीद दिकृतापथ्यः ॥ ७ ॥ सपिप्पलीकं सयवं सकुलत्थं सनागरं ॥ सदाडिमं सामलकं स्निग्धमाजं र
संपिबेत् ॥ तेन षड् विनिवर्तन्ते विकाराः पीनसादयः ॥ पिप्पल्यादिभिः संस्कृतमाजं मांस
वे॰ रसं स्निग्धं पिबेत् माजं मांसरसाना । मवश्यं स्निग्धत्वे पि स्निग्धमनकेणम वाघृतौ स्नेहेन दि॰
स्निग्धत्वं कार्यमिति प्रतिपादयति ॥ तेन रसेन पीतेन षट् विकाराः पीनसादयः ॥ पीनस
श्वासकासांसमर्द्दस्वरभ्रंशारुचि रिति निवर्तन्ते ॥ ७ ॥ पित्ते च मलतरां मध्यं जीर्णे सम्यग्विरोधनं तोर
। पित्तादिषु विशेषेणाम ध्वीन्द्रियाश्ववारणीः ॥ सिद्धं वा पंचमूलेन तामलक्या यवाजलं ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

103

जीवंतीपिप्पलीयष्टिकेतीरसहितं पचेत्‌ शोषजित्‌ ॥ छ ॥ अश्वगंधापाकस्तमाहवीरा ह्नं तं च सन्हितापयः

ः अश्वगंधपाकस्तान्दीपनं हुङ्नं शार्करातीत्त्युतं पूर्ववत्‌ गुणं ॥ छ ॥ साधारणांमिषतुलां

तोयद्रोणे ह्नयेपचेत्‌ ॥ तेनाष्टभागशेषेण जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ साधयेत्सर्पिषः प्रस्थं

वातपित्तामयापहं ॥ छ ॥ मांससर्पिरिदं पीतं युक्तं मांसरसेन वा ॥ कासश्वासस्वरभ्रंशशोष

हृत्पार्श्वशूलजित्‌ ॥ साधारणस्य बिलेशयप्रसहानां मांसस्य तुलां जलद्रोणे ह्नयेपचेत्‌ ॥

तेनाष्टभागशेषेण क्वाथेन जीवनीयैः पालिकैः सर्पिषः प्रस्थं पचेत्‌ ॥ मांससर्पिः संज्ञमेतत्पी

तं मांसरसेन वा युक्तं पीतं वातपित्तघ्नं कासशोषजित्‌ ॥ छ ॥ एलाजमोदात्रिफलासौराष्ट्रीव्योषचित्र

कान्‌ ॥ सारानरिष्टगायत्रीशालबीजकसंभवान्‌ ॥ भल्लातकं विडंगं च पृथग्‌ गाष्टपलोन्मितम्‌ ॥

सलिले षोडशगुणे षोडशांशावशेषितं पचेत्‌ ॥ पुनस्तेन घृतप्रस्थं सिद्धं चापि सम्यक्‌ पला

निषट्‌ ॥ तवक्षीर्याः द्विपलं त्रिंशत्सितायाः द्विगुणं मधु ॥ घृतात्‌ त्रिजातात्‌ त्रिपलं ततो लीढं खा

जाहृतं ॥ पयोनुपानं तस्योह्र रसायनमयं परं ॥ मेध्यं चक्षुष्यमायुष्यं दीपनं हंति वाचिरात्‌ ॥ मे

हगुल्मक्षयव्याधिपांडुरोगभगंदरान्‌ ॥ एलादिप्रत्येकं अष्टपलप्रमाणं षोडशगुणे जलेषोड

५२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

१०५

स्वर्ज्ञं वादिभिः कल्की स्वघृतं पक्कं पिप्पलीचूर्णेन युक्तं वैस्वर्यादिहरं ॥ ७ ॥ दशमूलरसतात्क्षीरात्सर्पि
र्युदुह्यपानवं ॥ सपिप्पलीकं सक्षौद्रं तत्परं स्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासश्वासज्वरापहं ॥
पंचभिः पंचमूलैर्वा शृतात्पयसः स्याद्घृतं ॥ सहामलकयोस्तानक्षीराघृतं सर्पिरुद्दिग्धाद्युद्धृतं ॥ ततः पि
प्पलीक्षौद्रा [illegible] न्वितमात्रयापेनस्वरबोधनं ॥ शिरःपार्श्वांसशूलघ्नं कासादिहरं ॥ अथवा पंचभिः
पंचमूलैः सृतात्क्षीराघृतं [illegible] घृतं ॥ तत्क्षीरगुणं ॥ ७ ॥ [illegible] वानां पंचमूलेनां रसेक्षीरचतुर्गुणे ॥
सिद्धं सर्पिर्जयत्येत [illegible] न घ्नाग्निमणः समर्कंबले ॥ पंचानां पंचमूलानां रसेक्षीरचतुर्गुणे [illegible]
[illegible] ॥ पक्वमेतत्स्याग्निमणः समर्कंबलं पीनमास्विकमेतत्तघृतं जयेत ॥ ७ ॥ पंचकोल
यवक्षारषट्पलेन पचेत घृतं ॥ प्रस्थात्मितं तुल्यपयः स्रोतसां च हृच्छोधनं ॥ गुल्मज्वरोदर
प्लीहग्रहणीपांडुपीनसान् ॥ श्वासकासाग्निसदनश्वयथुहृद्रोगानिलान् जयेत् ॥ पंचकोला
स२ दिनां पलेन कल्केन घृतप्रस्थं तु सक्षीरं पचेत् ॥ तत्स्रोतसां विशोधनं स्यात् ॥ अत्रशान्तु
नमसिजले स्नेहाच्चतुर्गुणे पूर्वोक्तं स्यात् ॥ तद्यदगुल्मादीन् जयेत् ॥ रास्नाबलागो ५२
क्षुरकस्थिराबर्षाभूवाविदारीजीवंती पिप्पलीगर्भं सक्षीरं शोषजित घृतं ॥ रास्नादि घृतं ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वै२ 105

क्तकं घृतं पिबेत्॥ मार्कवो भृंगराजः॥ तच्च सर्पिः काश्मर्य्यं च स्मृतं॥ उत्तरमंत्र्या
दितिमधूरखंस्वकादित्वान्नसमासः॥ ततश्चाश्वाल्याद्विवानुक्तं॥ अथवा श्वातिगलेन नी
५२ लपुष्पसहचरेण सिद्धं घृतं मे पिबेत्॥ ७॥ बदरीपत्रकल्केनाघृतं भ्रष्टं ससैंधवं॥ च्यवावदर्याः
पत्रकल्कं घृतं भ्रष्टं ससैंधवं योजयेत्॥ ८॥ तैलं वा मधुकद्राक्षापिप्पलीकृमिनुत्फलैः॥ हंसपद्या
श्च मूलेन पक्वेन स्नेहो नियोजयेत्॥ अथवा तैलं मधुकादिभिः पक्वेन स्नेहो वसेचयेत्॥ कृमिघ्नं विडंगफ
२६ लं मदनफलं हंसपादी कीटमारिका नृत्य इति नासिकायाः यकृत्तद्दृ षित्वा नेन नसिनस्या
देशाः॥ ९॥ स्वस्वादुकानुपानं च ससर्पिष्कं गुडोदनं॥ अश्नीयात्पायसं चैवं स्निग्धं स्वेदं च योजयेत्॥
तथा गुडोदनं सर्पिषा सह स्वादुकमनुपानमश्नीयात्॥ पायसं चैवं स्वस्वादुकानुपानं मद्यात्
स्वेदं च स्निग्धं योजयेत्॥ १०॥ पित्तोद्भवे पिबेत्सर्पिः शतशीतपयोनुपः॥ क्षीरस्वदंतांकुरकाथकल्क
सिद्धं समाक्षिकं॥ क्षीरस्वदंतांकुरादिकाथकल्कसिद्धं घृतं शतशीतं क्षीरानुपः पिबेत्॥ मधुयष्टि
कान्वितं पायसं ससर्पिष्कं भुंजीत॥ ११॥ बलातिबलाविदारिगंधाभ्यां विदार्या मधुकेन च॥ सिद्धं सलवणं
सर्पिर्नस्यं वातेऽनुत्तमं॥ बलादिभिः सिद्धं सर्पिः ससैंधवं परं नस्यं स्यात्तस्य॥ विदारिगंधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

ंतापास्थितं घोऽशतावरी । पिप्पल्या सा तयापचेत् ॥ तेन क्वाथेन पुनर्घृतप्रस्थं पचेत् ॥ सि
द्धे चास्मिन् घृते नु गा हरीतकीः पलानि षट् सितायाश्चैव पलानि । माद्वीकं घृतात् द्विगुणं
प्रदोहा विसर्पघ्नः । त्रिजात ॥ कामलं त्रयं ॥ नतराः तस्मिन्नादीपनः ॥ खर्जादन्तं दर्व्या लोडि
ड्रितं पूर्वी हरीतकीं पिप्पल्यानुपानं रसायनमयं त्रणेमे धाम्यादिगुणं च स्यात् ॥ अर्शश्वय गुल्मा
दीन्हंति ॥ ॥ ये चसर्पि गुडाः प्रोक्ताः तेनयोज्यादायपि ता ॥ ये वदन्ते सर्पिर्गुडा गादि
ताः नच तेय पियोऽपाः ॥ ॥ त्वगेलापिप्पलीतीरी शर्करा द्विगुणाः क्रमात् ॥ चूर्णिताः
मर्दिताः लोद्र सर्पिषा क्लेदिताः ॥ सर्वाः ॥ कामलाय श्वासपार्श्वरुक्कफ नाशनाः ॥ त्व
ग्लादयः क्रमेण द्विगुणाः चूर्णिता भुक्ताः माद्वीकसर्पिषा पाकाक्लेदिताः सर्वाः ॥ स्वराय
हिताः सुगंकाश्यादि घ्राज्ञ ॥ विषयात्स्वरसादस्य तस्य ५ माद्रियोऽयतः ॥ अस्पतापिनः
स्वरसादविरोधेन सप्त माद्रियोऽस्ते ॥ ॥ तेना पिवाने कोऽसापिक्वत्त रम त्विकं ॥ का
समर्दकवात्नीकोमर्कस्वरसंवर्द्धतं ॥ मा ॥ धितं कासजिन्स्वर्यं निद्रुमात्रेगलेन
वा ॥ ॥ नधुचस्वरसादेषु मध्ये वातेन स्वरमां कासमर्दादित्साधितमेवान्नर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

107

५४

मिश्रितं । एवमरुचावन्योन्याधिविशेष सर्वव्याधिष्वोषगरीयान् । येन प्रपथ्यमपि यद्‌त्नं तस्मात्
दपि देयं प्राणसंधारणाय मन्नमेव प्राणिनां हि प्राणाइत्याह । एवंच सर्वव्याधिषर चिरेच पूर्वं
जेन आ । ततोऽज्वरादय इत्यर्थाद् उक्तं भवति ॥ ७ ॥ बहिरंतर्मलमार्जन्निर्वाणं हृद्यमौषधं हेका लो
दंतपवनेन मलोयन्मुखधावनेन । कषायेःक्षालयेदास्यं धूमं प्रायोगिकं पिबेत् । बहिर्मल ज्ञाव
हिः स्नुद्धिः स्नानादिना बहिःपरिमार्जनं चांतर्मलज्ञाने न स्नुद्धिः । तथा चित्तनिर्वाणमरुचौहि
तं हृद्यमौषधं यत्नयोरैकालो मुखं प्रातरारम्भो दंतधावनं भक्षयेत् । तथा मुखधावनेन कषा
येरास्यं क्षालयेत् । प्रायोगिकं स्नैहिकं धूमं पिबेत् ॥ तालीसचूर्णवटकाः सकर्पूरसितोप
लाः । शशांककिरणाख्याश्च भक्ष्याः परमतिर्भोपेन रुचिकराः । सामान्येनारुचौ चिकित्सि
तान्युक्ता विशेषमाह ॥ ८ ॥ वातादरोचके तत्र पिबेच्चूर्णं प्रसन्नया । हरेणुकृष्णाकृमिजिद्द्राक्षा
सैंधवनागरात् । एलाभार्गीयवक्षारहिंगुयुक्तं घृतेन वा पाययेत् । छर्दयेद्वा वचाम्भोभिः वा
तेनारुचौ सस्योहरेणुकादिभिश्चूर्णं प्रसन्नया पिबेत् । एलाभार्ग्यादियुक्तं घृतेन वा पाययेत् । क्वा

रुचिकरा भक्ष्याः तथा तालीसचूर्णवटिकाश्च तथा सकर्पूरसर्कराः शशांककिरणाश्च ॥ ५४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

कालं निपतितम्लेष्मा गलः प्रतिप्रसेकेन

प्राग्लिपत्ली। अथ पौष्करीकं मधुकं पिप्पली बृहती बला। साधितं क्षीरसर्पिश्च नन्त्वयेनावने परं
लिह्यान्मधुरकाणां च हंसीमधुघृतान्वितं। पौष्करीकादिसाधितक्षीरोद्भवं सर्पिः अनेन सह। मधु
२२ रकाणां च मधुरसद्रव्याणां चूर्णं मधुघृतान्वितं लिह्यात्॥ पिबेत् इति मंत्रेण कफजे रक्त
भोजनः। कटुकालामलक्कव्याघ्रीं लिह्यात्तैलमधुप्लुतं। व्योषदारुग्निचविकाभार्गीपथ्यामधुनि
वा॥ कफात्कं च कटु इति [illegible] कटुकरसानि द्रव्याणि अनेन मंत्रेण पिबेत्। रूक्षभोजनश्च स्यात्। तथा कटुकलादि
कं तैलेन मधुप्लुतं लिह्यात्। व्योषादीनि वा एवं लिह्यात्॥ यवानां यवक्षारमेकं कण्ठात्रीकृतं पि
बेत्। भुक्त्वा द्राक्षाम्लिकालीसुंठीनीलां वा वमनं भजेत्। पिबेत्स्पादाने पमकेस्तन्हुपेकणापात्रीकृतामे
तक्काथ्यसिद्धां यवागूं पिबेत्। तथा भुक्त्वा पिप्पलीसुंभुवा स्यात् ग्रथवाती वमनं भजेत्॥ शार्क
राद्राक्षामिश्राणि श्रितानि मधुरैः सह। पिबेत्पयांसि पस्तोच्चैर्वदनेनाभिहतः स्वरः। यस्योच्चैर्भाषमाण
स्य स्वरोऽभिहतः समधुरैः सहस्रतानि शर्करामाद्वीकामिश्राणि पयांसि पिबेत्। [illegible]
२५। मरवोहितैर्हि त [illegible] हितं॥ अरोचके विचित्रेनानाविधमन्नं हितं पथ्यं। किं भूतं हितैः पथ्यरूपादिने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वायुः श्लेष्माणमस्वानि कफप्रसेकं जो विहाय स्निग्धोष्णैर्वैर्निर्जयेत् वायुः श्लेष्मलं ह्नि पनि श्लेष्माणः प्रतिप्रसेकेन ॥

वर्णते ऽर्द्धभागप्रमाणे ॥ एतच्च ... पिप्पल्यादिगुणः ॥ सर्वेषु दीपनं कामादि जिह्वपाण्ड्वादि

स्रकू २ ग्रंथ हवातानुलोमनेच ॥ ७ ॥ सर्वासु तास्तीसजेतस्मात्सर्वेषु विनिमुषितं यवैः ॥ प्रसेककृत्स्वि

५५ तान् भक्तं श्राव्याह्नलीवमेत ॥ कटुतिक्तलघ्वाशूलं मनये ज्ञो जांगलं पलं ॥ शुष्कं श्लेष्म

वाच ॥ शूलघ्नं च एकादिरसानुपः ॥ अर्कादिजेलरात्रिस्थितेन यवैः सक्तून् कासितान्

भक्ताश्च प्रसेकमनये च ॥ बलवान् कटुतिक्तैर्वमेत ॥ नयान्मल्प जांगलं मांसमनये

च ॥ शुष्कां अमला च भोज्य विरोध्यान्लघुतरान्भक्तये च ॥ चणकादिरसमनुपश्चात् स्वि

न ॥ ८ ॥ अथ ... प्रसेकेनेह नु भ नेन ॥ तकफप्रसेकं ... वि ... ह्वान्स्निग्धोष्णैः खनि

र्जयेत् ॥ ~~... प्रसेके नेह वु ... ॥ तकफप्रसेकवि~~

~~... ॥~~ पीनसेपि ॥ भीम मवमयो व प्रयोज येत् ॥ त्रि

पथानुकारिका पिडः ॥ शिरः पार्श्वगलाहिषु ॥ लवणाम्लकटुष्णाश्च रसान् स्नेहोपसं

हितान् ॥ विशेषतापीनसमभ्यंगान् स्नेहान् स्वेदाश्च स्निग्धान् प्रलेपयन् ॥ केऽ

कारि कपिडः ... कुष्ठ शिरः पार्श्वगलादिषु ॥ लवणादीश्च रसांश्च स्नेहापसंहिता

न शीलयन् ॥ ७ ॥ शिरोसपार्श्व ... लघु यथादोषमौषधिं चरेत् ॥ उदकान्तपापिबेत

इमं क्रमं पीनसे च न यो ... रिष्व योजयेत् ७ ॥ विदा वाम्पीतस ... नके ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection

कृष्णाद्यं लिनिहंतिसप्तशर्करं श्लेष्मकासहिक्कापार्श्वक सश्वासगुल्मामय॥

व

जैलेवीमेत ॥७॥ पित्ताश्वगुडवातिविभि ः लिह्याद्वामार्के रामपि लवणेनसमनामादिकं । पित्तात्
रुवोगुडवारिलावमन । शर्करादिकं लिह्यान ॥ समाकुष्ठमेकिवजैले दीप्यकारग्वधोदकं । पा
नेसमघृरिष्टाश्चतीलणःसमधुमाधवाः ॥ पिवेच्चूर्णमिव पूर्वोक्तं हरेणुघृतगुडम्बा रिणकफादेवा
चकेनिबजफलेवमेन ॥ दीप्यक कणिकारपोरुदकंपानं समादीकं ॥ अरिष्टाश्चतीक्ष्णःसमाद्वी
कमाधवाःपानं । हरेणुवादिचूर्णंपूर्वोक्तं मुखांबुनाप्पिवेत ॥ ॥ एलालवंगनागकुसुमलीढा
कृष्णामेहोषधं । भागवृद्धं समशर्करं श्लेष्मकादीनहंति ॥ यवानीतिंतिडीकाम्लवेतसौषधदा
डिमं । कर्कोलकं चकर्षांशा सिताया अश्चतुष्पलं ॥ धान्यसौवर्चलाजाजीवरांगं चार्द्धभागिकं । पि
प्पलीनांशतेनैवेकं द्वेमरीचमरिचस्य च ॥ सुक्ष्ममेतन्नपरंरुच्यंनाहिद्धृद्य दिनक्तिच ॥ निवंधकासहृत्पा
र्श्वप्लीहार्शोग्रहणीगदापहं ॥ यवानीषाडिकाख्यं सिताशर्करायाःपलानिचत्वारिधान्यकादिक
मईका । विश्वं पलतेमंकोपिप्पलीनांद्वेशतेमरिचस्य चूर्णमिदंपरं रुच्यं तथाहृद्यायहितं ॥ मनाहिविवं
धादीन्हंति । तालीसपत्रेमरिचंनागरंपिप्पलीशुभा ॥ यथो त्तरंभागवृद्धात्वगेलेचार्द्धभागि
के । तद्रूच्यंदीपनंचूर्णंकल्पगुणाशर्करा ॥ कासश्वासारुचिछर्दिप्लीहहृत्पार्श्वशूलनुत ॥ पांडुज्व
रातिसारघ्नंमूढवातानुलोमनं ॥ तालीपत्राद्ययोगोत्तरमुत्तरोत्तरभागवृद्धाः ॥ त्वगेला

का ५

110

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मधुयष्टिकाद्यन्नेन ॥ वातोदावर्तहृन्नाभिपार्श्वान्तर्बस्तिपृष्ठमन्ति सार्यते नस्मान्निसारण्वद
त्तो विहितेन हृन्नमोऽर्धं बृहत्वेनावर्त्तनाग्निनात्वात्कारणान्ने पिच्छया सहान्निसाधितेय
ष्टी तस्मान्निसारण्यहत्वोचयदुक्तं मोऽर्धं न हितं ॥ पुरीषयन्त्रेणारक्षेद् बुभुक्षितो राज
यक्ष्मिणः सर्वधातुक्षयार्तस्य बलं तस्य हि विड्बलं तथा राजयक्ष्मिणः क्षुधितः सतः
पुरीषयन्त्रेन रक्षेत् किमित्याह यस्मात्सर्वशोषिणः सर्वधातुक्षयार्तस्य मलो विड्बल
मेव बलं तथा तत्त्वाद्विजबलं ॥ मांसमेवाश्नतो युक्त्या माध्वीकं पिबतोऽनु च । अविधा
रितवेगस्य यक्ष्मा न लभतेऽन्तरं ॥ मांसमेव युक्त्या देशकालसात्म्यादिलक्षणया भक्षतो मा
ध्वीकं च पश्चात्पिबतोऽवेगमधारयतो यक्ष्मा अन्तरमवकाशं न लभते ॥ सुरां समण्डां मा
ध्वीकमरिष्टान्सीधुमाधवान् । यथार्हमनुपानार्थं पिबेन्मांसानि भक्षयेत् ॥ मांसानि विविधमा
त्रार्थबलोज्जः पुष्ट्यर्थमतन तथा सुरादीननुपानार्थं पिबेत् मांसानि भक्षयेत् नतु सुराद्य
नुपानमांसभक्षणं तस्मात्तानि विविधमात्रार्थबलायोजस्संपुष्ट्यै ॥ स्नेहक्षीराम्बुकोष्ठ
बुसंप्रान्नमवगाहयेत् उत्तीर्णं मिश्रकैः स्नेहैर्भूयोऽभ्यक्तं सुखैः करैः । मर्दयेत्सुखमा
सीनं सुखं चोद्वर्तयेत्परं ॥ स्नेहादिकोष्ठेषु संप्राप्तं संतमवगाहयेत् ततः कोष्ठादुत्तीर्ण
मपः पुनर्मिश्रकैः स्नेहैर्गुल्मादौ तैरभ्यक्तं सुखं सुखावहैर्नेदुष्करैः करैः सुखेन निष्ठन्तं म
र्दयेत् परमनिरायेन सुखं यथा भवति तथोद्वर्तयेत् ॥ जीवन्तीं शतवीर्यां विकसां स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collecti

रूपनाहाः सुस्कन्नाः। तेषु ह्याः स्व चतुः स्नेहा। शिरोंसपार्श्वशूलेषु दोषानुसारेणोपक्रमः का
र्यः। नेत्रबुद्धेक्षानपमांसेष्वनु स्नेहयुताः सुसंस्कृताउपनाहाइष्टाः। दोषसंसर्गे इष्यते।। प्रलेपा
न तय घ्याहृत्यातान्नकुर्व्यच्चेत्। बलारास्नातिलस्नेहनस्य सर्पिर्मधुकोत्पले। दोषसंसर्गे च हू
डूनगरादिभिः प्रलेपइष्यते। तथैव बलादिभिः सघृतमधुकोत्पलयुतैः।।६।। पुनर्नवाकृष्ण
गंधाबलावीराविदारिभिः। नावनं धूमपानानि स्नेहश्चान्तर भक्तिकाः तैलान्यभ्यंगयो
गीनि वाह्यिक स्मिन् तथा बलं पुनर्नवादिभिः अन्तःस्नेह तथा धूमपानानीच्छंते तथाउ
त्तरभक्तिकाश्च स्नेहाः तैलान्यभ्यंगयोगीन्यभ्यंगयोग्यानि वाशस्तानि तथा वाह्यिक
र्म पाकस्नेहइष्यते। द्रव्यरस्थ ६ ७ अंगादेर्वाथवा दोषदुष्टं भवाहरेदसृक् ॥ शृ
गाद्यैरसृगजलौकालाबुभिः। पिष्टापांगेवाते पित्तकफदुष्टे रक्ते मोक्षयेद्विगलाहरेत्।
७ प्रदेहः सघृतैः श्लेष्टः पद्मकोशीरचंदनैः दूर्वामधुकमंजिष्ठाकेसरैर्वा घृतप्लुतैः
प्रलेपः पद्मकादिभिः सघृतैः श्लेष्टः दूर्वादिभिर्वा घृतनाप्लुतैः ८ वटादिसिद्धतैलेन
शतधौतेन सर्पिषा। अभ्यंगः परिषेकः स्यात् लस्यमधुकाम्बुना वटादिनाभ्यंगो
धादिनासिद्धतैलेनाभ्यंगः स्यात् शतधौतेन वा घृतेन तथा ह्रीबेरसेकः स्यात्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टी हितेन ततः लंघनं प्रागुक्तेनेव पाचनेन वमनेन तत्र योजयेत् बलिनो बहुदोषस्य वमनः श्लेष्मणे बहु उत्क्ले-
शेन मुत्क्लेशितान्दोषान्सुखेनावस्थेव ॰आमाशयोत्क्लेशितान्श्लेष्मवोजन्मयासांता॰आमाशयो-
त्क्लेशानवातः पाप छ दीपनस्तस्मात्प्राक् प्रथमं लंघनं हितं पाचनं दत्वा तेन जायो छ दी-
मन्ता माशयोत्क्लेशान्तस्य भवार्थं बाधाः कुतेषोजयेत् ॰आमाशयोत्क्लेशाभावार्थं बाधाः
तनदयोजयेत् कार्यकारणपचारादेवं निर्दिष्टं वातजो हि छर्दिमुक्ता॰अन्याः सु छर्दिवु ले-
घनं कार्यं लंघनेकृते च अनुपशांतवे गास्तु तत्र ताः सु छर्दिषु वमनं कार्यं बलिनः तुष्मा तदु-
र्बलस्य ॰अथवा बहुदोषस्य तत्प्रथमं तेन वमनार्तं तव बहुमतो वमनं योजयेत् छ ततो विरेक
क्रमशो हृद्यं मद्यैः फलाम्बुभिः क्षीरे र्वा सह समाहृ ईंगतं दोषं नयत्यधः शमनं वौषधं रूक्ष-
दुर्बलस्य तदेवं तु ततो वमनादनंतरं विरेकौषधं क्रमशो न सहसा योजयेत् किम्भूतं विरे-
कं हृद्यं हृद्यस्याय हितं कैः सह मद्यैर्माद्वीकादिभिः तथा फलाम्बुभिः श्रामन दाडिमादि-
फलानि छ्याद्विनीतारभिः ॰अथवा क्षीरेण क्षीरादिभिः सह किमेवं स्यादित्याह सहदृष्टिमि-
त्यादि यस्मात्स विरेकः ऊर्ध्वं ईदोषं छर्द्यनुगमधो नयति न केवलं शोधनं वमनं विरेचनं
वातं त्र योजयेत् यावत्तच्छमनमपि पदोषधं तद्दीपित त्र योजयेत् रूक्षदुर्बलस्य पुनः तु श-
लादेव शमनमेव योजयेत्तोषधं नात्र सहत्वात् छ वाय्वमुर्छं प्रियं सात्म्यमन्नं लघु च शस्य-
ते उपवास लंघनस्यापवारं भाः कांबलिकाः खलाः शाकानि लेह्य भोज्यानि रागषाडव
पानकाः भक्ष्याः शुष्का विचित्रा म्लफलानि स्नानं घर्षणं गंधाः सुगंधपगंधफलगुणा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collecti

114

पुनर्नवा ॥ अश्वगंधा मत्स्याक्षी गंगेरुनिर्मकारी मधुकं बला विदारी सर्षपालकुष्ठं तंदुलानतसीतिलं
माषांस्तिलाश्च हि एतेन समभागे कत्र चूर्णयेत् एवं चूर्णं त्रिगुणेन दधा पुनः समाहितं एतत् दु
ष्टेन कार्यं पुष्टिवर्णबलप्रदं जीवन्त्यादिकं सर्वमेकत्र चूर्णयेत् विकसात्मजिह्वा एवं चूर्णं सर्व
मस्त्रिगुणेन दधा पुनः समाहितं कमलदुष्टेन कार्यं पुष्ट्यादिप्रदं ॥ गौरसर्षपकल्केन स्नानी
योषधिभिस्तथा स्नापानं अनु सुरवेस्नापयेज्जीवनीयोपस्थापितैः गंधमाल्यादिकं भूषाम
लक्ष्मीनाशनीं भजेत् सुहृदां दर्शनं गीतं वादित्रोत्सवसंश्रुतिः वत्सपः स्त्रीरसकी विमद्य
५८ मांसं सुशीलता देवब्राह्मणार्चनं तद्बीजं च पूजितं गौरसर्षपाल्लकल्केन स्नानीयैः स्नानादि
गंधद्रव्यविशेषैरोषधिभिस्तथा देवादिभिः अनेहेमरत्नादिकं सुखावहे रसादिभिस्नापयेज्जी
वनीयद्रव्यस्नेः स्नापानं तथा गंधैश्चंदनकुंकुमादिभिर्माल्यैः कुसुमैः शांदिशाद्वेनालंकारा
दिनतहत् नैर्मल्यामलक्ष्मीघ्नीसेवनं तथा सुहृदां दर्शनं गीतस्यवादित्राणां तथोत्स
वस्य पुत्रजन्मविवाहादेः संश्रवणं तथा वत्सपः स्त्रीरागणां छमानि स्त्रीरसपी विमद्यमांसानां
सुशीलताः तथा देवब्राह्मणार्चनं बलिमंगलादिकं तथा अथर्वोक्तमथर्ववेदविहितं चप्रश
लमेतद्वै तमर्थः इति श्रीमद्गोविंददत्तपुत्रश्रीमद्गरदत्तविरचितायां मण्यामहृदयटीकायां
राजयक्ष्मचिकित्सितं चमोध्यायः ५ ॥ राजयक्ष्मचिकित्सानंतरं छर्द्यादिचिकित्सि
तमारभ्यते यतो यक्ष्मणएव प्रायेणैते उपद्रवभूता जायंते अत एतदारभ्यो पुत्रैत्याह ॥
अथातः छर्दिहृद्रोगतृष्णाचिकित्सितंव्याख्यास्यामः ॥ आमाशयोत्क्लेशभवाः प्रायश्छ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar

गुडूच्यंबु वा पिबेत् पित्तजायां छर्द्यां विरेकार्थं त्रिवृत्कषायेन गायत्र्याक्षेक्षुरसेन हृद्यानि लवं
वा सर्पिर्युक्तं पित्तजे छर्दिज्वरे हृद्दाहे धात्रीफलमिश्रं हिमं हृद्यं मनोज्ञं देयमिक्षुर्यः केसरैः
स्वादुनिर्जिकैः ॥ आनुरागविशुद्धिमानकृतं वमनविरेकौ लाजैर्मधुयुक्तं पिबेत् किं भक्तेन मधुशर्करं
अथवा यवागूं लाजैः समधुशर्करां चेति धुमान् स्त्रियामिश्र कफोत्थः नवामुद्गजैर्यूषैर्जांग
लमांसैश्चाश्नीयात् पुनः शालिषष्टिकमश्नीयात् मुद्गष्टलोष्टजं सुशीतलं जलं पिबेत् मुद्गादिभिर्यू
षैर्निशान्नमश्नीयात् जलं पिबेत् द्राक्षारसादि वा यथायोगं पिबेत् ॥ जंबाम्रपल्लवौशीरवटशु
ङ्गावरोहजः क्वाथः क्षौद्रयुतः पीतः शीतो वा विनियच्छति छर्दिंज्वरमतीसारं मूर्छां तृष्णां
च दुर्जयां ॥ जंब्वाम्रास्थिजः क्वाथः क्षौद्रान्वितः शीतो वा शीतकषायः पीतः क्षौद्रयुतः छर्दिं हं
न्तीति ॥ धात्रीरसेन वा शीतं पिबेत् मुद्गदलांबुना कोलमज्जासिताला जामधुकाविट्
कणांजनं लिह्यात् क्षौद्रेण पथ्यां वा द्राक्षां वा बदराणि वा मुद्गदलैः स्नानमंबु मुद्गदलांबु
न द्राक्षारसेन सह पिबेत् ॥ अथवा मुद्गदलानामंबु मुद्गदलांबु शीतं शीतकषायं पिबेत् को
लास्थिजं क्षौद्रेण लिह्यात् पथ्यां वा क्षौद्रेण लिह्यात् द्राक्षां वा बदराणि वा लिह्यात् ॥ क
फजायां वमन्निंबकृष्णापिंडीतसर्षपैः युक्तेन कोष्णतोयेन दुर्बलं चोपवासयेत् ॥ आरग्व
धादिनिर्यूहं शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् मंथान् यवैर्वा बहुशश्छर्दिघ्नौषधिभावितान् कफघ्न
मन्नं हृद्यं च रागाः साजकमत्सरागाः लीढं मनःशिलाकृष्णामरिचबीजपूरकान् स्वरसेन
कपित्थाच्च सक्षौद्रेण वमिजयेत् खादेत् कपित्थं सक्षौद्रं मधुना वा दुरालभां कफजायां
छर्द्यां निंबादिभिर्युक्तेन कोष्णजलेन वमनं दुर्बलं च नरमुपवासयेत् ॥ आरग्वधादेर्निर्यूहं शी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwa

ल्पानजाः मुद्गमात्रस्य सहस्रा मुस्तखशीतांबुसेचनं ॥ तत्रसर्वास्वपि छर्दिर्बुधरिसृष्टाह्रितुलपुन्न
मल्लश्यामनेकांबलकाद्दिलज्ञाणकृतान्लवर्गकथितं तथाफलानि स्नानमुद्गतृनाद्दिरूपेणवर्षः
सुगंधयः ... शामनागंधाः गंधद्रव्यपुष्पफलानां पानजाः शास्त्रेते ॥ अत्रगंधशाहेतनुगंधद्रव्याणि मु
द्गमात्रस्यसहस्रा ... मिल्वराजनेसकसामुस्तखशीतांबुसेचनं ॥ इति सामान्यतछर्दीनामुपक्रमाः
अधुना विशेषमाह ॥ छ ॥ वानिमारुतजां छर्दिं सर्पिः पीतं समसैंधवं किंचिदुष्णं विशेषेण लवकासहृद्
पद्वा ... दाडिमांबुना समुंठीदधिधान्येन अम्लेन तुल्यांबुनावापयः ...क्त
सैंधवसर्पिर्वाफलाम्लावेष्टिरासः स्निग्धंचभोजनंसमुंठीदधिदाडिमसाधितं कांस्यं सलवणंचा
त्रद्दितस्नेहविरेचनं वातजां छर्दिंवसर्पिः पीतं समसैंधवानिलिनं किंचिदुष्णं विशेषेणहन्ति पीतंतनु
लोदमशान्तलान् तथाचोक्तं ॥ आकृमानिलपीतामिति तस्मात्पीतं घृतं छर्दिं हन्तीतियुक्तं
अथवा त्रिकटुत्रिलवणान्वितं सर्पिः पीतं पूर्वोक्तगुणं दाडिमांबुनावा समुंठीदधिधान्येन सहस्रामा
त्रेन योगकल्पेन पाचितं घृतं पीतं पूर्वोक्तगुणं जलतुल्यं वापयः स्नेहं पूर्ववत् ॥ अथवा वेष्टिरः को
कुदाडिजीरसोवद्रसर्पिः सैंधवोमारुतजां छर्दिं हन्ति ॥ किंभूतः फलेन मातुलुंगादिना अम्लोऽम्ल
नाभाविता ॥ स्निग्धंचभोजनमशनं दधिदाडिमतसंस्कृतं हितं छर्दिं हन्ति ॥ अत्र समारुतछर्दीपित्त
हेनेरंडतैलादिनाविरेचनं स्नेहविरेचनं कोष्णं सलवणंचहितं ॥ छ ॥ पित्तजामाह विरेकार्थद्राक्षेक्षुरस
रसैस्त्रवृत्सर्पिर्वा तिल्वकयोऽस्य ... चैमूलाधामकं ऊर्ध्वमेवहरेत्पित्तं स्वादुतिक्तेर्विशुद्धिमान्
पिबेन्मंथान्यवानां वालाजैः समधुशर्करान् मुद्गजांगलजैर्याद्रजनैः शालिषष्टिकं ॥ ५८ ॥
लोहप्रभवं सुशीतंसलिलंपिबेत् मुद्गोशीरकणाधान्यैः सहवासंस्थितं निशां द्राक्षारसरसैर्वेला

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४ ष्णं विधिं हृद्रवस्माद्वजं तथा मार्गि तुर्तां हृदयोपद्याकालमुद्वपुञ्जा च्छर्हिं प्रवाक्रो गुणमर्यति
उपजाति वलं तैत्रोलरेवान्ते ॥ अजमने चदनो पीरमज्जा स्तकुशार्कशेदकं लाजाम्बुलैः पिबेत्
पञ्चमि पाग हृद्दरामिति ॥ छर्दि चिकित्सा द्वनंतर हृद्रोग साधनमुच्यते हृद्रोग तत्र हृद्यं वल
सर्वे धात ॥ हृद्रोग वातजे तैलं मस्तु सौवीरतक्रवृत्त पिबेत्सुखोष्णं सविडं गुल्मानाहार्ति
जित्तचनन ॥ वातजे हृद्रोगे तैलं सुखोष्णं किंचिद्गुणं पिबेत् विडमूतं मस्तु सौवीर तक्रास्तैलवि
शुने पास्किन्स्तेस्व तथा सह विडलवणेन सविड गुल्मादिजित ॥ तैलं चलवणैः सिद्धं समूत्रा
म्लं तथा गुणं लवणैः पंचभिः सैंधवादिभि मोमृत्रेण कांजिकेन च तैलं साधनात्वपरिभाषया
पक्कं तथागुणं गुल्मादिजित ॥ बिल्वरास्त्रायवान कोलं देवदारु पुनर्नवा कुलस्थानपंच
मूलं च पक्कानस्मिन्य चेत्जले तैलं तन्त्रा वनेपा नैवस्तौ च विनियोजयेत् ॥ बिल्वादिजलपक्कं
तस्मिन् जले काथी मतैतेलं पचेत् तत्तैलं नस्यपाने नुवासने च विनियोजयेत् नक्त ॥ सम
॥ शुंठी कयस्या लवणं वयस्या हिंगु वा पुष्करे प अथवा चूर्णं तं पार्श्व हृद्रुजा गुल्मजित् ह्नन शुंठ्या
दिभिः पक्कं घृतं पार्श्व हृद्रुजादि जित ॥ कयस्या काकोली वयस्या आमलकी ॥ सौवर्चलस्य
द्विपलेन पथ्याप्रचायसाने घृतप्रस्थं साधितं श्रष्ठ्या हृद्रोग स्वास गुल्मजित् ॥ सौवर्चलस्य प
लद्वयं पथ्या पंचाशतानयुज्ञा घृतप्रस्थ हृद्रोगादिजित ॥ दाडिमं कृष्णलवणं शुंठी हिंगु व्हि
वेतसं शपतं त्रकहृद्रोग स्वास घ्रचर्ण मुञ्जं दाडिमादि पंचक मपनं त्रकादि जित ॥
पुष्कराह्व समहौषधशुंठी बीजपूरजटामयाः वीनाः कल्कीकृताः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar

नेत्रेऽह्युत्तेषितेन यथास्नपचेवर्त्वाकृत्तुण्डच्छर्दिक्रोधपित्तमावितैः कफघ्नमन्नं हृद्यं च रागाः सा
त्म्याः सरसाः लीढं मनःशिला कृष्णामरिचवंशीजपूरस्वरसात् स्वरसेन कपित्थस्य च ससैन्धवेन च यु
जयेत् स्वादेत् कपित्थं सव्योषं मधुनावलेहयेत् कफजायाश्छर्दे निवारिणियुक्तेन कोमल
लेनवमने दुर्बलं च नरमुपवासयेत् आरग्वधादिनिर्यूहशीतनीरोहो निम्बपिवेत् बहुवार
नछर्दिःक्रोधपित्तनादिनैः पिवेत् यथानपितेन कफघ्नमन्नं हृद्यं च मधुरं न च हृष्टिजयेत् रागाः सकुठे
रकभल्लातकमिश्रयालिवीनः मनःशिलादिकं वीजपूरस्य सकपारसक्षौद्रलवणमिश्रं जयेत् कपि
त्थस्य च रसेन माक्षीकान्वितेन मनःशिलादिकं लीढं वमिं जयेत् कपित्थं वा सत्रिकटुकं म
धुनावादेत् धन्वपवासंवामधुनालिह्यात् ॥ अनुकूलोपचारेण यातिहिदार्थजा वम
हिदार्थजा छर्दिर्मनसानुकूलोपचारेण शाम्यति ॥ कृमिजा कृमिहृद्रोगगदितैश्च भिष
ग्जितैः यथास्वं परिशेषाश्च ननुजाश्च नयामयाः कृमिजाता छर्दिः कृमिहृद्रोगगदि
तैरौषधैः शाम्यति न केवलं कृमिजा छर्दिरेव शाम्यति यथास्वं परिशेषाश्चामयाः
कृमिहृद्रोगकृतोपायेनापि कृमिहृद्रोगगदितैर्भेषजैः शाम्यति ॥ छर्दिप्रसंगेन हि मातरिश्वा
धातुक्षयात्कोपमुपैत्यवश्यं कुर्यादतोऽस्मिन् वमनानि योगशास्त्रं विधिं बृंहणमत्र मनोज्ञं सर्पिर्गु
डमांसरसौदनानि कल्याणकत्र्यूषणजीवनानि यथास्वयुक्तौ यदि तानि लेह्यान्छर्दिषु
सन्नं प्रशमनयन्ति यस्माच्छर्दिप्रसंगेनानुबंधेन धातुक्षयत्वात् समाद्वातो मातरिश्वा
प्रवश्यं कोपमायाति अतो हेतोर्वमनानि योगशास्त्रं विधिं समनन्तं बृंहणं च कुर्यात् पुनस्तदुक्त

हृद्रोगे वातिके हितं क्षीरं दधि गुडः सर्पिरौदकानूपमामिषं दीप्ताग्नेरपि वातहृद्रोगे सद्रुजायामपि ५

वा६०

पुनर्नवैः भार्गीस्थिरावलावाख्यासे महास्नेहं विपाचयेत् दधिपादं तथाम्लेक्षलाभतः सनिष
विनः तथैलोत्तरं हत्वा वल्पावात हृद्रोगनाशनः रास्नादिभिर्महास्नेहं दधिपादं विपाचयेत्
दधिपादस्थानुभीगे समाख्यातःकिंस्तथाभूतं तथाम्लैः कांजिकादिभिर्लाभता यथालाभे
ऽनेनयेवकल्पनया समहास्नेहानि षेवितस्तत्फलाहं हत्वा वल्पावातहृद्रोगग्रहस्यात्
७ दीप्ताग्नेरपि सद्रुजायामपि सहद्रवेणकंपनेनसंयामे नचवर्तनेयः तस्मिंस्तथाभूतेक्षीरादि
हितं औदकामिषमत्स्यादिमांसं आनूपामिषं वराहादिजं मांसं ७ एतान्यपवर्ज्यानि हृद्रोग
पुवत्तुष्वपि रोषबुस्तमजाङ्गयामसंयुक्ते पित्तवातिके वातहृद्रोगमुक्त्वा अन्यषु शेषेषु च तेषु
हृद्रोगेष्वेतानि क्षारादीनि वर्ज्यानि तिन प्रयोज्यानि नकेवलमेष्वेतानि वर्ज्यानि यावत्तस्त्म
जाङ्गयामसंयुक्ते वातिकेपि हृद्रोगे एतानि वर्ज्यानि ७ कफानुबंधेत्रिस्तुरक्तोष्मसमाचरे
त्क्रिया तस्मिन्वातिके हृद्रोगे कफानुबंध तु सति रक्तोष्मक्रियां सेवेत येनैरक्तेस्तुनिर्यासम
नाहेतोदुपरक्तैः पुत्राविरेकाद्हृद्यः स्यात्क्रमः सुद्ये च पित्तहा सत्तपित्तज्वरात्कैव वाह्ये तनःप
रिमार्जन कटुकीमधुककल्कं च पिबेत्साम्लितमभसा येनैहृद्रोगे दाहेस्तुनिर्यासादिपुत्राविरे
काद्हृद्यः स्यात् शुद्धस्यानंतरं क्रमः पित्तहास्याते सनुपपादिकः कार्यः सतेपित्तज्वरे च यथाव
हितं तस्य शुद्धिरुक्ता साचात्रकार्या कटुकामधुककल्कं शर्करान्वितमंभसा पिबेत् ७ श्रेयसा
शर्करा द्राक्षा जीवकर्षभकोत्पलैः बलाखर्जूरकाकोली मेदायुग्मैश्च साधितं सक्षीरंमा
हिषं सर्पिः पित्तहृद्रोगनाशनं श्रेयस्यादिभिः साधितं क्षीरान्वितं माहिषं सर्पिः पित्तहृद्रो
गघ्नं श्रेयसी हस्तिपिप्पली माहिषघृतस्यात्तन्निर्दिशाशीततमज्ञात ७ प्रपुण्डरीकमधुकविशालं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Co

हारघृताम्ललवणैर्युतः विकर्त्रिकाम्लहराः क्वाथः कोष्णाम्लेन हुतः यवानीलवणक्षारवचा
जाजीकाषधैः कृतः सपूतिदारबीजपूरविजयाषट्पिपर्वैः पुष्कराह्वादयः कल्कीकृताः पिष्ट
लयाघृतादिपुक्ताः दीनाविकर्त्रिकाम्लहराः विकर्त्रिकाहृदयस्थावाताष्ठीलिकाद्वरग
विबंधः हृद्रोगप्रसंगादेतच्चिकित्सामुक्ता क्वाथश्च कोष्णो यवान्यादिभिर्देवदारुसहितैर्लद
लाविकर्त्रिकाम्लहरः ॐ बधिमुक्ती बीजपूरः बीजसारबीजपूरकमित्यर्थः ॥ वंचकोलषटी
पथ्यागुरुबीजपूरैः पुष्करं वारुणीकल्कितेन ५ पमकेलवणान्वितं हृत्पार्श्वशूलयोनगुल्मो दे
दुल्मोदरे पुच वंचकोलादिकं प्रसन्नयाकल्किते १५ पमकं ५ हैधवयुतं हृदादिशूलेषु गु
ल्मादिषु चरवादेत ॥ स्निग्धाश्चेह हिताः स्वेदाः संस्कृतानि घृतानि च इह हृद्रोगे स्वेदश्चाति घृ
हितवचनानि पक्वानि च ॥ लशुनं पंचमूलेन सुंठ्या वा साधितं जलं वातरोगे दधिमंडेन धान्या
म्लेन वा पिबेन्नृषि न्यषि सम्यग्हितेन पंचमूलेन सुंठ्या वा साधितं जलं पिबेत् वातरोगी मंडं दधिमं
डं वा पिबेत् कांजिकं वा ॥ सायामस्तु भक्तं लाभहृषिमारुतदूषिते क्रियेषा सद्वायाससमो
हृतुहितारसाः स्नेहाद्याश्चिरिक्तं वा ग्राखिववर्तकदत्तजाः आयामः श्राद्धेयः सहः आयामा
द्विभवितेयत हृदयं नास्मिंस्तथा मारुतदूषिते सति क्रियेषा चिकित्सेयं पूर्वोक्ता सद्वायपमा
हृपुनः हृदि मारुतदूषिते रसानि निर्विधाद्विजाः स्नेहाद्याश्च बहुस्नेहा हिताः ॥ बलातैलसहद्रो
गः पिबेद्वा सुकुमारकं पथ्याहृशतनपाकं वा महास्नेहं तथापरं सहृद्रोगान्तरे बलातैलं पिब
त् सुकुमारकं वा पमहोतं घृतं पथ्याहृ चतस्रशतपाकं पथ्याहृशतपाकं शतकृत्वः पाकनतै
लं वातरोगिणो नरं पिबेत् महास्नेहं तथा तं समपिबेत् नमवचाह ॥ रास्नाजीवकजीवंतीबलाव्याघ्री

प्रयोजयेत् ॥ ६ ॥ स्वाल्पलंघयस्य भुक्तेन्ने जीर्यत्यल्पं जरांगाने श्यामेन कुष्ठकृमिजिल्लवल
हृद्यतिल्वकैः सद्वदार्वीत्रिविषमूलैर्मधुकाबुनापिवेत् यस्य पुंसो भुक्तेन्ने कालेन वा निम्ल
स्यान्न जीर्यत्यन्नमध्यमायां पाकावस्थायामल्पमूलं स्यात् जरायाने किंद्रसारनयापार
लनेन्नेनुत्पन्ने स्नेहः कुष्ठादिभिः मूलैर्मधुकाम्भसा पिवेत् ॥ ६ ॥ यस्य जीर्णेधिकं स्नेहैः स
विरेच्यः पलेः पुनः जीर्यत्यन्नेन तथा मूले लीसैलैः मूलेस्सदाधिके यस्य पुंसो जीर्णेल्पमा
धिकं मूलं भवेत् स स्नेहैर्विरेचनद्रव्यास्नेहैर्विरेचनीयः जीर्यत्यन्नेन पच्यमानावस्थायाम
धिकं मूलं स स्निग्धलैर्विरेच्यः तथा च मुनिः स्नुहीक्षीरपविडंगानि खर्जूराणि यक्षषकं
॰सारग्वधोपामलकं हरीतकी विभीतकं कंपिल्लकापवित्रं चत्रपुसं च मुस्तकं नीलि
काकुवलं पीलु भवेत्फलं विरेचनमिति यस्य पुनः सदाधिकमेव मूलं केवलं न भुक्तमा
त्रे जीर्णेजीर्यति वा स पुरुषो मूले स्लैः लैः स त्रलादिर्दोषैः समन्विते विरेच्यः तथा चोक्तं
समलाशंखिनीदंतीद्रवंती गिरिकर्णिका त्रिवृच्छ्यामा दंकीया च प्रकीर्यासीत्राली त
था ॥ ६ ॥ छगलांत्री गवाक्षी च क्षीवाक्षी गिरिकर्णिका मसूरविदला चैव भवेन्मूलं विरे
चनमिति ॥ ६ ॥ प्रायोनिलो रुद्धगतिः कुप्यत्यामाशयान्ततः तस्यानुलोमनं कार्यं शु
द्धिलघनपाचनैः बाहुल्येन मारुतो रुद्धमार्गः आमाशयांततः कुप्यति तस्य मरुतः शु
द्धादिभिरवस्थावशाद्धास्नेहैः समस्तैर्वा प्रानुलोमनं कार्यं ॥ ६ ॥ कृमिघ्नमौषधं सर्वं कृ
मिजे हृद्यामये कृमिजे हृद्रोगे सर्वमेव च कृमिघ्नमौषधं ॥ ६ ॥ तृष्णासु वातपित्तघ्नो वि
धिः प्रायेण पूज्यते सर्वासु शीतो बाह्यांतस्तथा शमनशोधनः तृष्णासु सर्वासु वात
पित्तहरः सर्वो विधिः पूज्यते तथा बाह्यतो भ्यंतरश्च शीतो विधिः तथा शमनं शोधनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यकसेरुकाः हस्तिशोचलास्ताभिः सृतीरविपचेत्तुल्यं शीतं समधुनचेष्टं स्याद्दूर्वाकृतं च
पनं वस्तिवं [illegible] द्यात्सक्षौद्रं तैलं मधुकसाधितं प्रपौंडरीकादिभिः क्षीरयुतवत्कं घृतं शीतीभू
तं सन्माक्षिकं पिबेत् ॥ चेष्टरोगे स्याद्दूर्वाणद्राक्षादिनाथ वा कृतं तच्चाहितं तथा वस्तिम
धुकसाधितं मधुकेनवत्कं तैलमाक्षीकान्वितं दद्यात् ॥ काकाद्रूववसंत्विन्नः पिचुमदेववा
वुना कुलत्थधन्वोष्टरसक्षीराणमद्यपवाक्षनं ककाद्रूवहृद्रोगस्विन्नोनिबवचाभ्यां क्वथितेन
जलेन वमेत् कुलत्थजांगलादिरसभुक् ॥ पिवेच्चूर्णं वचाहिंगुलवणलहयनागरवान् सेला
यवानिककलायवक्षारान् सुखाम्बुना फलधान्याम्लकोलत्थपञ्चमूलासवे सत्या पुष्कराह्वा
भयाशुंठीवशीरास्नावचाकणाः क्वाथं तथाभयाशुंठीमाद्रीकीनदुकटेलान् चूर्णं व
चादिभिरुष्णोदकेन [illegible] पिवेत् यवानिकाथवानीभेदः तथा फलधान्यादिभिर्वा एकतरेण
पिवेत् तथा पुष्कराद्येन तां पूर्वोक्तैरक्षाराद्भिः पिवेत् तथा हरीतक्यादेः क्वाथं पिवेत् ॥
क्वाथे रोहितकाश्वत्थखदिरोदुंबरार्जुने सपलाशवराश्वत्थवनवृक्षचूर्णान्वितेन कृतः सुखोद
कानुपानस्सलेहः कफविकारहा हरीतक्यादीनां क्वाथस्त्रिकटुत्रिवृच्चूर्णयुतेन कृतो लेह उ
ष्णोदकानुपानः कफविकारहा अथाश्मरीचिकित्सितोक्तं तुलादिक्षारं भस्मपचेद्दिजिश्चमात्रानु
सारेण परिमाणमत्र निरूपं ॥ अक्षगुल्मादिनाश्यानि साराश्च विविधान् पिवेत् क
कहृद्रोगश्लेष्मगुल्मे यानि गदितानान्याज्यानि सर्पींषि तथाहाराश्च नानाविधांस्तानि
वेत् ॥ अथाजयेच्छिलाहं वा ब्राह्मीं वात्र रसायनं तथामलकलेहं वा प्राशं वा गलितानि
मितं शिलाजतुप्रयोजयेद्वा ब्राह्मीरसायनं रसायनाध्यायोक्तं तथा आमलकलेहं वा र
सायनोक्तमेव च्यवनप्राशं वा रसं ॥ अथवा प्राशपलेहं मगस्त्यनिर्मितं कासचिकित्सितोक्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा६२

रक्तैर्जनितैः [illegible] तथाम्रमुस्तमसूरादिकानां पूर्वजीव
नीयरसयुक्तैर्भोजनं हितं तथा शीतैः शीतवीर्यैः श्लक्ष्णद्रव्यादिभिस्तथा मधुरसैः सह क्षीरघृत
नस्यं हितं क्षीरोद्भवघृतं क्षीरघृतं तथा सूत्रस्थानोदितानि जीवनीयलेपनं दूर्वादिनाः
तथा दाहज्वरपठोक्तलेपा दाहादूर्वादिभिर्वर्तिर्यवित्रगैरस्याहितं घनिः हिमाश्च हिताः
तथा निरीहत्वं निर्व्यापारत्वं हितं तथा मनसो रतिनिवृत्तत्वात् तथा महासरित्तं महा
हृदां महानगानां च दर्शनं स्मरणानि हितानि इति स्नेहं समासामान्येन चिकित्सितं
नौ८ मुक्तं विशेषेणाह छ तन्नाम्नापाववौं त्यापास गुडदधिशास्त्रे रसाश्चवेद्दलां शीतः
विसर्पादिगलानां वा ववनोन्यायानां स्नापां दधि गुडेन सह शास्त्रे मांसरसाश्चवेद्द
लानः शास्त्राः तथा विसर्पादिगलांवु विद्रधिं च गुल्मादिभिः स्नेनेनापशास्त्र छ
पित्तजापासितायुक्तः पक्वोदुंबरजोरसः तत्क्वाथो वा हिमसहितसारवादिगलां वा
तद्विधेश्चगलोः शीतकषायान् ससितामधून् मधुरेषु वध्येत् सहदन्तक्षीरवृक्षैश्च कल्पिता
न बीजपूरकमृद्वीकावटवेतसपल्लवान् मूलानि कुशाकाशानां पथ्याहृचजलं स्तनं
ज्वरादिलं वा द्राक्षादि पंचसारा वा पिवेत् पित्तजान्यायासार्केरायितः पक्वोदुंबरफल
जो रसस्तेषामुदुंबराणां वा क्वाथो हिमः तद्वसितायुक्तः शास्त्रे तथैव सारिवादिग
लांवु शास्त्रे तद्विधेः शीतवीर्यैश्चगलोः कृतान् शीतकषायान् ससितामाक्षिकान्
पिबेत् तथैव मधुररसे [illegible] द्राक्षादिभिर्द्रव्यैः कल्पितान् क्षीरवृक्षैश्चाश्वत्थादिभिः कल्पि
तान् शीतकषायान् सशर्करामधून् पिबीजपूरकादिपल्लवान् कुशकाशानां मूलानि म

... चंदनाम्भान तथा च
... शकृद्भानादिरा ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by ...

वशास्यते ॥ हिमांबुशीतं सहस्रोद्वृत्तं हृद्धं मंथनकुलं निर्वापितेन प्रलोष्टकपालसिकता
दिभिः प्रशामनंवाक्वथितं पंचमूलेन वाजलं दर्भपूर्वेण मंथश्च प्रशस्तोलाजसक्तुभिः
वाद्यश्चामयवैः शीतः शार्करामाक्षिकान्वितः यवागूः शालिभिस्तद्वत्काद्रवैश्चविरेच
नैः शीतेनशीतवीर्यैश्च द्रव्यैः सिद्धेनभोजनं हिमांबुपरिषिक्तस्यपयसामसितामधु
रसेश्चानम्ललवणैर्जांगलैर्घृतमर्जितैः मुद्गादीनांनथायूषैर्जीवनीयरसान्वितैः
नस्यं क्षीरघृतसिद्धशीतेरिक्षोरसस्थापरसे निर्वापणाश्चगंडूषास्तथाप्यानोदिताहिताः
दाहज्वरोक्तकालेवाध्यानिरीहत्वमनोरतिः महाप्रहिहृदसादीनांदर्शनस्मरणादिच दिवां
बुप्रानरिक्तंजलं शीतं माक्षिकेणसह शस्यते भौमंचजलंतकुलंदिव्यांबुसमानगुणं
प्रुचिपृथ्वासितश्वेतदशाद्द्याद्दिलक्षणलक्षितं नचशस्यते नस्यादिव्यजलस्यैवगुणा
पस्यततेत्कुलंन प्रलोष्टकपालसिकतादिभिस्तप्तैनन्निर्वापितंशीतीकृतंशस्यते
ऽथवानेदवसमशार्कराशस्यते ऽथवादर्भपूर्वेणतणाख्येनपंचमूलेनक्वथितंशस्य
ते तथालाजसक्तुभिर्मंथः प्रशस्तः तथाचामेरम्लेष्टैर्यवैर्वाद्यः प्रशस्तः शीतीभूतः
शार्करामाक्षीकयुक्तः यवागूः शालिभिस्तथैवशार्करामाक्षिकान्वितावासा तथावि
रेचनैः कोद्रवैः शार्करासयुक्तायवागूः शस्ताः तथाशीतेनशीतीकृतेनद्रव्येणशीत
वीर्यैश्चद्रव्यैः सिद्धेनभोजनंहितं ऽथवापीतंजलपरिषिक्तस्यपुंसः पयसासशार्क
रामाक्षिकंभोजनंहितं ऽथवातेकेवलेपयसामांसारस्यादिवशानंमासरसैर्जांगलैः वि
चिदम्ललवणैर्घृतमर्जितैर्भोजनंहितं ऽथवातेकेवलेपयसामांसान्यादिवशानंमासरसै

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दा ६३ 125

मधयवकोलजसक्तुभिः समाणगानिलिंधत्रुलिलपिण्याककांजिकैः । पानपात्रेषिषवको
लाङ्क्षैः सक्तुभिः सशर्करमंथं पिवेत् सर्वांगिकां गानिलिलपिण्याककांजिकैर्लिपेत् ॥ शी
तस्नानात्समद्यांबु पिवेत् स्नानगुरुं बुवा शीतस्नामात्रेतरम्मान्मद्यांबु पिवेत् तृष्णमानिनि
सक्तुपिमघृत्मिलित्वेरूपं गुडजलं वा पिवेत् ॥ मद्यादद्वैजलमद्यस्नानात्म्लवणयुतं मद्य
तृष्णमानद्वैजलमद्यस्नानत्स्याम्लवणप्रायुक्तं पिवेत् ॥ स्नेहमीत्यातराग्निस्तु स्वभा
वशिमासंजलं स्नेहनमीत्यानराग्निर्घिस्यसनरस्तृष्णमान्निसर्गमूर्तिनलजलं पिवेत् ॥
स्नेहादुष्णांबु जीर्णेस्नुजीर्णान्मद्यपिपासतः स्नेहात्पुनस्त्रीतान्नपिपासेन उष्णांबु
नापिवेत् जीर्णान्तुस्नेहात्तृषमद्यपिवेत् ॥ पिवेत्स्निग्धान्नतृषितो हिमस्वद्वैगुडाद
कं स्निग्धान्नेनभुक्तेनतृषितो हिमस्पर्द्धितुहिनशीतलगुडोदकं पिवेत् ॥ गुर्वाद्यन्नेन
तृषितः पीत्वोष्णांबुनद्दुल्लिखेत् गुर्वाद्यन्नेनभुक्तेनतृषितः पीत्वोष्णांबुनद्दुर्वाद्यमन्न
मुद्धमेत् ॥ क्षयजायांक्षयहितंसर्वमंगलमोषधं क्षयजायांतृषिक्षयहितं पदं हलमो
षधं नत्सर्वंशस्तं ॥ कृशांदुर्बलस्त्वाणक्षीरछागगोरसोपवा कृशांदीनां तृषितौर
हितमथवाछागगोरसोहितः ॥ क्षीरं च सोद्भवानां नरूपकासहदैः श्रतं साईवानावा
तृषिंदपकासहदैः श्रतंक्षीरं हितं च शाहृान्मासरसश्च ॥ रोगोपसर्गजानां धान्यां
बुसस्तिनामधुपानेप्रशस्तं सर्वांश्चक्रियारोगाद्युपसृया रोगोपसर्गजातानां तृषि
धान्यांबुसास्तमाक्षीकं पानप्रशस्तं सर्वाचक्रियारोगाद्युपसृष्यायशस्ता ॥ तृष्यन्
पूर्वामयक्षीणो न लभेत जलं यदि मरणं दीर्घरोगं वा प्राप्नुयात्त्वरितं ततः सात्म्यान्नपानभेष
…भजेत्तः प्रशाम्यति
…दलाक्षीन तृष्णानु
…राकृष्णानारितं तेषा…

॥ ६३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शामिर्गुडौर्यागान्नमद्यंनरसपेइतेत ५

पुष्पं चैवन्यर्जलेसरनंपिवेत् शीतंमिनिप्रकृतंनत्वाद्यानयत्वाद्यात्रयोऽस्य ।अथवाऽत्वरुचि
किमिनिनोऽर्कं द्राक्षामधूकेस्याद्विकंफाटंश्रीतकषायं वापिवेत् पंचसारांबुवामधुरवर्ज्जी
रसहीकेस्याद्दिरसंपित्तानांपिवेत् कफाद्वायांवमनंनिवप्रसववारसेन बिल्वादकी
पंचकोलदर्भपंचकसाधितं जलंपिवेद् जम्बाम्रहृत्संदोदशार्करं मुद्गयूषंचसव्योष
पटोलानिंबपल्लवं यवान्नंनीरसंककवलंनश्यलेहाम्लसीलयेत् कफात्सूर्यावांतरसा
यांनिंबपत्रवारीयेनवमनंरास्नाबिल्वादिभिर्जलंसाधितं कफेनक्षायांपिवेत् रज
स्याहार्द्रयजलंसर्हृदपिवेन्नसंदोदशार्करंकफनक्षायांमुद्गयूषंच त्रिकटुपटोलानिंबप
ल्लवान्वितंपिवेत् यवान्नंनीरसंकवलंनीरसंनस्यंनीरसंलेहंचशीलयेत् ७ सर्वैरा
माच्चतद्वंद्वीक्रियैवमनेनयाज्ञवल्क्यःकरवचाःपलाम्लोक्षाद्यमस्तुभिः सर्वैरा
माच्चतक्षायांमहतीनद्वंद्वीसन्निपातहीयामप्रीचित्रियाइत्यतयावमनामिहंज्ञ
वणार्कक्षरवचारियुक्तेनपलाम्लेन उक्षालेनवामस्तुनावाइह ७ अन्नात्मयान्मंद्र
मुष्कंहिंसंसंपंचकोलविते ।अन्नात्ययादन्नविरहात्क्षायांसत्यामंज्जुफलंरातेनसंप
चकोलप्रकृतिसात्म्यादिविन्नपिवेत् [illegible]
[illegible] वातकफप्रकृतिनोक्षामंज्ञोपयः वातप्रकृतिनापित्तश्लेष्मप्रकृतिना
पित्तप्रकृतिनाचहिमामंथापेयाः एवंकालसात्म्यादिवुद्धिरस्यंसर्वःसर्वविधाध्वज्ञाः
शीतोदकपरिमुनाः नानिद्रवानानिसांद्राममयाइत्याभिधीयते ७ तोयक्षमान्मांसर
संमद्यंवासासहितंपिवेत् श्रमान्नषिज्ञातायांमांसरसंमद्यंसशर्करंपिवेत् ।पानपान्ससहितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ननु नह्यलानदेवसौम्यरेणग्रहणायालं मद्यं ननु हीनवृत्तिभिर्दशभिर्गुणैर्योगात्तन्मद्यं नरमपेक्षते ५

षयुक्तं न च एवं नत्स्वरूप्यानैरेव गुणैर्मद्यमपि युक्तं न तत्र मद्यस्य मद्येनैव वृत्तांनियुक्ता ननु
यदि विषसाहचर्यं मद्यस्य न तेन यथा विषस्य विषधानैरेव गुणैर्वृत्तिस्तथा मद्यस्यापि मद्यान
रेव गुणैर्वृत्तिः प्राप्नोत्याशंक्याह ॥ विषं न तर्षवृत्तिभिः तीक्ष्णादिभिर्गुणैर्योगाद्धि वा नर
मपेक्षते तन्मतं देवस्याग्रे किं तु गुणैर्दशभिरुत्कर्षवृत्तिभिरधिकशक्तिस्वरूपयोगात्तस्य
वधाद्धि विषं नरमपेक्षते एवं तीक्ष्णादीनां गुणानां हीनोत्कर्षभेदाद्धि वान्मद्यस्यैवैल
क्षण्यं ॥ तीक्ष्णोष्णेनातिमात्रेण पीतेनाम्लविदाहिना मद्येनान्नरसक्लेदो विदग्धः
क्षारतां गतः यान्कुर्यान्मदतृष्णादाहज्वरान्तर्दाहविभ्रमान् मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण रुद्धः
स्रोतस्सु मारुतः सुतीव्रा वेदना याश्च शिरस्यस्थिषु संधिषु जीर्णे मद्ये दोषस्य प्रको
पाल्लाघवे सति योगिकं विधिवद्युक्तं मद्यमेव निहंति तान् तीक्ष्णोष्णेन तथा ऽतिमा
त्रेण तथा ऽम्लविदाहिना मद्येन पीतेनान्नरसक्लेदो विदग्धः क्षारतां च गतो यान्मदादीन्
कुर्यात् तथा मारुतो मद्योत्क्लिष्टेन दोषेण स्रोतःसु रुद्धो याः शिरस्यस्थिषु वेदनाः कुर्यात्
तान्मदादींस्ता वेदना मद्यमेव योगिकविधिना युक्तं निहंति किं मतमस्य पुरुषस्य जीर्ण
मद्ये दोषस्य न था प्रकोपाल्लाघवे सति तथा तेनाम्लेनानुमानात् ह्यायाऽग्नेः शोषः ननु
यदि मद्यमेव तान्निहंति तत्किं चिकित्सान्तरारंभेनयुक्तः नैव वव द्वाहि चिकित्साः प्रतिरो
गं प्रोक्ताः न स्मात् चिकित्सान्तरापनयनसायुक्तम् एव ननु कथं तान्मद्यमेव निहंतीत्याह
॥ क्षारो हि याति माधुर्यं शीघ्रमम्लोपसंहितः मद्यमम्लेषु च श्रेष्ठं दोषविष्यंदनाल्ल
यस्मात् क्षारो ऽम्लोपसंहितो द्रागेव माधुर्यं याति ऽम्लेषु च मद्यं श्रेष्ठं दोषविष्यंदनान्मर्याप्तं ॥
...यदाशिन नत्वानु
...एकं पाना रितं नेमा...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जोल्पकषायत्वं जयेन्मधुरः तस्यां त्रिमात्रायामन्यानपि शक्त्या व्याधीश्चिकित्सेत् ॥ ६ ॥ क्षीणमयथनस्त्रीणः
मन्नन्मकृपिपासितायद्विजलेनलमने नरामरलेहीघरोगंवाप्रभुयान ननस्त्रहेतोस्तयारितं
शीघ्रनरं नस्मनरस्यपूर्वमन्यस्मा रागेभ्यः सान्यान्नपानमपवर्जेत्स्वंजयेत ननावरंरोगवि
मवंक्रियतइत्याह तस्मान्नविजितायांसत्यामन्यापिरोगउपक्रमितुंशक्यः ॥ ७ ॥ इतिश्रीमृ
गांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां ॥ छ ॥ चि
कित्सिते षष्ठोऽध्यायः ६ अथ छर्द्यादिचिकित्सादनंतरं मदात्ययचिकित्सितारंभः किन्निमित्त
सामान्यहेतुर्पित्तलक्ष्मायाद्यपानानविकाराणां तथा मदात्ययस्यापि ॥ छ ॥ अथ पानात्मदा
त्ययचिकित्सितं व्याख्यास्यामः यद्दोषमधिकं पश्येत्तस्यादौ प्रतिकारयेत् कफस्थाना
नुपूर्व्या तुल्यदोषे मदात्यये यद्दोषमदात्ययश्चापि चिकित्स्यः तुल्यदोषे पुनर्मदात्यये क
फस्थानानुपूर्व्या दोषान् प्रतिकारयेत् किन्निमित्तं क्रियत इत्याह ॥ छ ॥ पित्तमारुतपर्यन्तः प्राय
ण हि मदात्ययः यस्मात्पित्तमारुतावसानो बाहुल्येन मदात्ययः स्यात् कफस्थानानुपूर्व्या
व्याख्यातं ज्वरचिकित्सिते व्याख्यातं ॥ छ ॥ हीनमिथ्यातिपीतेन यो व्याधिरुपजायते समपीते
न तेनैव स मद्येनोपशाम्यति मद्यस्य विषमाहरणात् हीनमिथ्यातिपीतेन मद्येन यो व्याधिर्
मद्येन स व्याधिस्तेनैव मद्येन समपीतेन सम्यङ्मात्रया पीतेन शाम्यति यावन्न दृष्टेर्विभ
भ्रांतिर्यावन्न क्षोभ्यते मनः तावदेव विरंतव्यं मद्यपानात् सम्यवतासदेत्येवंलक्षणं पानं सम
मपीतं येनैव मार्द्वीकेनाथवा माधवेन गौडादिना वा यो जातो व्याधिः स तेनैव मार्द्वीका
दिना शाम्यति कुत एवं स्यादित्याह मद्यस्य विषमाहरणात् यथा तीक्ष्णादिभिर्दशभिर्गुणैर्वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्निग्धलवणाम्ल तथा रागाः वातुलाम्लाः माषान्नकपेशलीभिः संस्कृता हिताः लशुनमे
षामनुचर्यायामुक्तं तथा गोधूममाषयोर्विकृतिर्हिता किंभूता मृदुरतीक्ष्णा चित्रा नाना
प्रकारा मुखप्रियाः वस्त्ररुचिकृत् तथा आर्द्रिकादिशाकभिः प्रच्छवारुणी च हिता किंभूता
सुरभिर्विमला शीता च तथा नितान्तमधुराणि तथा दाडिमाम्लरसो हिताः पंचमूलानां
नीपसात्म्यशाल क्वाथः सुंठीधान्याकक्वाथादिहितः तथा मस्त्वादिहितं तथा अभ्यंजनादि
उष्णं हितं प्रावरणमाच्छादनं घनं हितं अगुरुजन्यधूपो घनो बहलो हितः आगुरकुंकुमः
पंकानुलेपनं हितं तथा प्रियाः हर्षिणीप्रीत्याः आलिंगने परिरंभणे नवयुवतयः संवाहने
वृशरीरमर्दने सुयुक्ता हिताः कुचाम्बुरवक्षस्थलप्रज्वलनेन शालेन तथा स्त्रा एवं
तथा यौवनेनोष्णगात्रयष्टिः शरीरलतायाः स्त्रा एवं ॥ पित्तोल्वणे वातरक्ते शर्क
रं मधु वा पुनः रसेदीडिमसर्जनमग्निहोत्रावस्थेजेः सुशीतं हिमिता समनु योज्यं नात्र
कृचपानकं स्वादुवर्गकषायेवीयुक्तं मद्यसमाक्षिकं पित्ताधिके सदा सम्यग्बहुजलं
शर्करं योज्यं मधुमाक्षीकं वा रसे दाडिमात्रिजेर्युक्तं तच्च सुखं शीतं कृत्वा पोज्यं पसष
काएव तु मधुराणि योज्यानि नाम्लानि नेवाकपित्तकरत्वात् तथा च मुनिः अम्ल
वसषकदाहावस्थाएकरकानि च पित्तश्लेष्मप्रकोपीनीति नाहं कुच सुशीतं पान
केयोज्यं किंभूतं समहायिता समनुभिर्वर्जितं पत्रदेवं एकत्र वम्रलाजानां पोज्यापोमपतर
त्वात् तनुयवानां तथा स्वादुवर्गस्य क्वाथेन संयुक्तं मद्यं समाक्षीकं योज्यं ॥ शालि
वष्टिकमसूरीयाढकशाजेलकपिंजलैः एतीनमुद्गामलकपटोलीदाडिमेरपि शालिष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नीरुजो वाग्भटाद्यैः पुराप्रोक्ते दीपनाद्यैरुपायैर्गुणैः साम्यमात्राद्युतैर्देवास्य धातुसाम्यकरं प
रं पुरा मदात्ययनिदानोक्तैः स्त्री रुजो वाग्भटाद्यैर्गुणैर्न्यायामद्यवर्गोक्तैर्दीपनाद्यैर्गुणैः कफए
भूतैस्तद्वमद्यं समुद्धधातुसाम्यकरं धातुसाम्यकरमिति तज्जाड्यहेतोर्नेव ॥ समाहृत्य द्वा
देवाकुर्धात्वात्मनात्ययोवधः जीर्णेस्तावता पानेकालेन द्वि पयाश्रितं समाहृत्य यवाग्वशेषरात्रे
पानात्ययोवधकुर्यान्नायथकं कालं पानं तावता कालेन विमार्गस्थ्यपानं परिलमति ॥
पर्यन्ततोनुबध्नाति योरोगस्तस्मभवजं पर्यायपयं प्रयुंजीत कृतपानात्ययोवधः ततस्तस्मा
त्कालात्परमं ईषयोरोगानुबध्नाति तस्य रोगस्य कृतपानात्ययोवधः स्यात् यथा सम्भवजं प्रयुंजी
त इति सामान्येन चिकित्सितमुक्त्वा विशेषं वक्ति ॥ तत्र वातोल्बणे मदात्यये ध्यान्यम्लक्ष्ण
पुष्टे बीजपूरकवृक्षाम्लकोलदाडिमदीप्यकैः यवानीहपुषाजाजीव्योषत्रिलवणाद्रकैः
शूल्यैर्मांसैर्हरितकैः स्नेहवद्भिः प्रसन्नया उष्णस्निग्धाम्ललवणं मद्यमांसरसाहिताः
आम्रात्रान्नकवेसवाभिः संस्कृतारागखांडवाः गोधूममाषविकृतिर्मृदुस्निग्धा मुखप्रि
या आर्द्रिकार्द्रक कुल्माषयुक्तमांसादिगर्भिणी सुरभिर्लवणा शीता निगदा वा ॥ वा
रुणी स्वरसोदाडिमान्नाद्यैः पञ्चमूलानके नीरसैः सुंठीधान्यानयामसक्तुसुतक्राभोदजन्म
कांजिकं अभ्यंगोद्वर्तनस्नानमुष्णप्रावरणं घनं घनश्च अगुरुजोधूपः पंकश्चागुरुकुंकुमैः
कुचोरुश्रोणिशालिन्या यौवनोष्णांगयष्टयः हर्षेणालिंगनयुक्ताः प्रियाः संवाहने कुश
ले युमदात्यये युमश्चेवातनाधिके मदात्यये पित्तकृते मधुरं द्यात् बीजपूरकाद्भिर्दाक्षा
न्यादिवशात् हमस्लेषेस्तेर्दध्यायोगयुक्तं तयामेद्यस्यमद्रसमांसमांसरसाहिताः किंभृताः उक्ताः

शूलनिपातनाद्द्रष्ट्यां नोद्गीर्णेन नासिकाहृते पः ऋजुकगलनालां छित्वा जिह्वां निःकृष्य वेष्टने वा
वधेत्काममत्तो मस्तकानि शोष्य वचमाहृते मद्यानि पानाद्धृतो द्रष्ट्यां नोद्गीर्णेन स्त्रीभृते नेत्रानासि
कावाहृते सोमते पानिवः पुरुषः ऋजुकगलनालां छित्वा जिह्वां निःकृष्य निःसार्य वेष्टने इति
श्रेतमालुठन्ति नेनरकामन दृष्टपा पंभोनि शोष्य यः पवनस्तेनाहतेपायपेत् ॥ काल
दाडिमवृक्षाम्लचुक्रीकां चुक्रिकारसः पंचाम्लको मुखालेपः सद्यः स्तस्थानि यच्छेति को
लादिभिः पंचाम्लको मुखालेपो दृगकृत् स्तोभशमयति ॥ नवे प्राश प्रकानो भागपत्रे
रक्तामभमूर्छितः दाहं प्रकुरुते घोरं तत्रातिशिशिरो विधिः ॥ स्नानमन्निरसेत्स्नोरा
हुलीमधुयष्टिशीरं पानस्नपनरचं स्यामात्वचं धारा पित्तरक्ता भामाभमूर्छितो मि
श्रितोदाहस्तारक्त प्रकर्षेल कुरुते तद्दाहशीतो विधिः कार्यः शीतोपचारं दूलशाम
ति सलिलदाहं मांसरसे स्तस्नेन रोहिणीस्तनाभिरां मधुयष्टिं इतिशेषः मधुयष्टिरि
प्रदादित्वान्तिम लेहः ॥ उल्लेखनोपवासाभ्यां जयेत् क्रामान्तं लं पिबेत् शुंठ्या
धान्यतमोदकं शीतकषायं पिबेत् ॥ निरामस्तु ये काले पायपेद्बहुमाहिकं
शार्करं मधु वजीर्णमारिष्टं सीधुमेव वा ॥ स्तन्यर्षस्यं युक्तं यवानीनागरान्वितं
ततो निरामं ज्ञात्वा स्तंधसंते काले यथाविनेशार्करं बहुमाहिकं बहुदोदुं पाययेत्
मधुमाहीकं वा बहुह्रीद्दं हृयमरूपेनतप्रमाणं तत्पाप्तारहमपयादिकृतं पाययेत्
त सीधु वा पाययेत् किमंतास्लायनर्षणस्लेः संयुक्तं यवानीसुंठीभ्यां संयुक्तं
॥ कृषलयवगोधूमं तनुनालेन भोजयेत् उभाम्लकटुतिक्तेन कोलत्येनाल्प
...नुमनसः प्रसोपलक्
...देशाह्निन नत्रानु
...शकृपानादिलखा...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टिकं भुञ्जीत केवलं सह [illegible] द्विजैरसैर्दर्शनात् क्षिप्तान्यथ वमनं पतिनीतात् द्विजैस्तरसैः ॥ ७ ॥ कफ
पित्ते समुत्क्लिष्टे मुखे लिखेन हृद्रोगवान् पीत्वा चूर्णेन मद्यं वा भूरीरसं संयुतं द्राक्षारसं वा
[illegible] संसर्गीत लाजादिः परिहितः तथाग्निदीप्तिं [illegible] दोषा वान्तवाचनः हृद्रो
हवान् समदात्ययी कफपित्ते समुत्क्लिष्टे समुत्थिते च्छर्द्यां नाभ्युत्ताभासं संप्रयमेन किंकृ
त्वा भुञ्जीत पीत्वा मद्यं वा भ[illegible] इक्षुरसेन संयुतं पीत्वा अथवा द्राक्षारसं पीत्वा वम
नेन संसर्गः तथा लाजादिभिः समुत्थितैः कृतवमनादिकस्यानेन [illegible] क्रमः संसर्गानु
क्रमेत एवं कृते [illegible] किंभूतः [illegible]
वाचनः ॥ ७ ॥ कासे सरक्ते निष्ठीवे पार्श्वशूले [illegible] सुरा [illegible] हार
घारास गुडूचीभद्रमुस्तानां पटोलस्याथवा रसं [illegible] भुञ्जीत [illegible] भोजनं
कासे रक्तनिष्ठीवसहिते पार्श्वादिरुजासु [illegible] हृद्[illegible] उरसि च
क्लेशसमूल गुडूच्यादीनां रसं मथवा पटोलस्य रसं [illegible] भुञ्जीत [illegible]
रुपानि [illegible] नामात्रोऽर्थः [illegible] भावः ॥ ७ ॥ [illegible] पित्ते समुद्धते द
द्राक्षारसं पानं शीतं दोषानुलोमनं जीर्णं [illegible] मधुराम्लेन छागमांसरसेन च अनि
[illegible] पित्ताधिके [illegible] द्राक्षारसं पानं [illegible] किंभूतं शीतलं तथा दोषा
नुलोमनं जीर्णं [illegible] छागमांसरसेन मधुराम्लेनाश्नीयात् ॥ ७ ॥ [illegible]
[illegible] हृद्यं [illegible] दाडिमलाजाम्बुजलं वा [illegible] पटोलमूलकं दैवी
स्वभादेववाहिमं [illegible] हृद्यं [illegible] पिबेत् [illegible]
[illegible] पटोलादि [illegible] पानं [illegible] स्वभावादेववाहिममिति ॥ ७ ॥ म

भिर्द्दिभिर्नाभिः मद्यपक्षाणां रतं तेन तेन चक्रपाधिका मदात्ययो द्वाभ्यां वृशामं याति ॥ यदिदं क
मं निर्दिष्टं एकयन्दोषबलं प्रति सन्निपाते दशविधे तच्च तथापि विकल्पयेत् तत्र वातोल्वणं मद्य
मित्यादि पित्तोल्वणं बहुजलं मित्यादि तथा श्लेष्मोल्वणो वक्षा भाभ्यं पयेत् श्लेष्मोल्वणमि
त्यादि च त्रिविधं सन्निपाते एकमदोषबलं प्रति लक्षणं क्रमं निर्दिष्टं कर्मेदमुक्तं न के
वलमत्र त्रिविधसन्निपाते शेषानपि दशविधसन्निपाते विकल्पयेद्द्विविधं कृत्वा कल्पयेत् कु
र्यादेव इति शेषः एतदुक्तं भवति वातोल्वणं मदात्ययजे सन्निपाते यत्कर्म निर्दिष्टं तथापि
त्तोल्वणं मदात्ययजे सन्निपाते यत्कर्म निर्दिष्टं तदेव वातपित्तोल्वणे कुर्यात् एवं दोषबल
मपेक्ष्य सर्वस्मिन् मदात्यये चिकित्सितं कुर्यात् स च दशविधः सन्निपातः त्रिषष्टिहितापमदो
हृष्टव्यं ते उत्कर्षलयहीनैकाममध्येन हीनेन द्वादिमः उत्कर्षलयहीनानुमध्येन द्वितीय
कः एकाममध्येन दोषः स्यात् हीनाबल्येन तृतीयकः उत्कर्षितो य एव स्यादल्पेन हीनश्चतुर्थकः
उत्कर्षलयहीनानुअल्पेनैकश्च पंचमः एकाल्पेन तनुमध्येन हीनो दोषावितिषष्ठकः उत्कर्षि
णा सर्वलाः स्युरेवं भवति सप्तमः मध्येन सर्वविपदनं दोषा भवन्ति चाष्टमः अल्पेन सर्वपिपदा
तदा नु नवमः स्मृतः अल्पेनैकाममध्येनकल्पराममत्याऽइति स्मृताः सन्निपातस्य मुनिनाद
शभेदाः प्रकीर्त्तिताः ॥ तर्पणागुणात्मगमधामर्खर्जूरादिधान्यकैः पंचकममदुकोलासु
राहृत्य संसिनाप्यभिनैः एककपित्थरसं हृद्यं पानकं शर्करा बोधनं मदात्ययेषु सर्वेषु पथ्यं रस्यमिति
हूपनं लवणादिभिः शार्करान्वितैः कपित्थरसयुक्तं कर्पूरसुरभिगन्धाधिवासं पानकं सर्वेषु मदात्य
येषु पानकं रस्यमग्निवृद्धिकरं ॥ नाविक्षोभ्य मनो मद्यं शरीरमविहत्य वा कुर्यात् मदात्यय
तस्माद्दिष्टे तेऽष्टमेलोक्रिया यस्मात् मानसस्त प्रनाविक्षोभ्य अपि तु मनसः प्रक्षोभ कृत्वा

मार्गे वा मुद्गमूलकजेन यूषेण गोरसेन वा धान्याम्लकारितलं धान्याम्लेन सह कृत्वाम्लयवशालीयावदाडिमैः
तथा कौलत्थेन यूषेण तवक्षीरवर्गाद्यं सर्वं भोजयेत् किंभूतेन तनुनाल्पस्वच्छेन तथा धान्याम्लेन उष्णे
नाम्लकृतानि किं नाल्पघृतेन ॥ अथवा मुद्गमूलकजैर्यूषैर्गोरसैर्वा धान्यकाम्लकारसैः
भोजयेत् किंभूतैः सहाम्लेन सह कृत्वाम्लैः यवपटोलत्रिकटुकदाडिमैः ॥ अथ मनःसक्थिमार
वहरिनाईकपाकं बीजपूररसाद्यम्लं भक्ष्यं नीरसवर्जितं करीरकरमर्दादिदेशचिभुब
दृष्टालनं प्रमत्तकाद्यं छागलवणं विकल्पितं नित्रिमर्दिकं यथाग्निभक्ष्यं यन्मांसं माधवं नित्र
दं पिबेत् मांसं यथाग्नि ॥ अग्न्यनतिक्रमेण भक्षयेन्माधवं नित्रं दं पुराणं पिबेत् किंभूतं
मांसं विविधप्रकारैः कल्पितानि नित्रिमर्दिकाद्येन मांसेन तद्विकल्पितं निमर्दकं तेन
वा विविधप्रकारत्वान्निमर्दकं स्यात् प्रथमं उक्ताः सुंठीमरिचहरिनाईकपाकाद्यानि
स्तदेवं हरिनाईकस्य पाकसंस्कृतानां दीपकाराः पेयाय उच्यते बीजपूररसादिभिरम्लस्तथा
स्तदेवं हरिनाईकस्य यथा यथा स्तेहादिना नीरसा शाकसंस्कृताः सुगन्धप्रायाः वर्जितो व्यंजनप्रकारो यत्र तेन
वं तथा प्रकर्षेणाम्लं सह छागलवणं यत्र तत्र एवं विविधकल्पनं कृतं क्रियाविशेष
लानिनानि ॥ क्लिन्नानां वर्चसां जीर्णानि तक्रं काम्लवेनतः व्रणलामरवार्द्धशम
छागलवणाहिनं स्रोतोविशुद्ध्याग्निकरकफप्रायमदात्यये क्लिन्नाद्योरछागलवणमनर्थ
संसेकपाधिकमदात्यये हितं स्रोतः शुद्धिकृदग्निदीपनं च ॥ रूक्षोक्षाद्दर्शनाद्दृढ्यलान
भोजनलंघनैः सकामाभिः सह स्त्रीभिर्युक्तो जागरणेन च मदात्ययः कफप्रायः शीघ्र
मुपशाम्यति रूक्षोक्षारदर्शनादिभिर्लंघनेन तथायुक्त्यादेशकालाद्यपेक्षिणा सकामा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा ६८

सौरंबस्यावद्गृहत्याशिवाः । अयंगोष्ठाद्रेन स्नानानां स्वन्नपानं च वानप्रिन्न तथार्विद्धियधंस
कथार्द्धनः सौरंचकिल्मिनस्यात् तथा च सत्यावद्गृहत्याः स्नावाः निरवायाः तथा अप्रभागद्वी
निपत्त्वानञ्जिदन्नपानं नत्नस्यात् ॥ पुत्रमपत्यस्य मद्यान्यानमाप्यरुजायते । अतो
स्य वस्त्रानयोगापः सुखायैव केवलं पुत्रमपत्यस्य एष सामद्यान्यादाधनेषु जायते पुत्रम
पत्यादयः । अतोऽस्माद्धेतोरस्य मद्यस्य संप्रयोगो वस्त्राने यः केवलं सुखायैव स्यात् । अधुना
सुरां संपन्नामाह ॥ आश्विनेयो महते तेजो बलसारस्वनं चया दधान्तं इं च यावीर्यप्रभाव
वेगवं च यथा । असुरमवरकेल्प्यापूर्ववर्चोबलस्य वा सौत्रामण्यां द्विजमुखेषु यात्स्नाराच
हूयते या सर्वौषधिसंपूर्णात्मथ्यमानानां सुरासुरैः महोदधेः समुद्भूता श्रीशशिना का
मतेः सह मधुमाधवमैरेयसीधुगौडासववारुणिभिः मदशक्तिमनुजनीयकस्वेबुद्धिमिष्य
ना या मासा सा वृविलासिन्या यथार्थेनाम विभर्ति कुलांगनापि यां पीत्वान पत्सुदनम
न सा । अत्र नालिङ्गिते रागैवं विवेनामुनेरपि नरंगमंगमकुलीनं कुलीनमानिनीमनः ए
कं प्रसाद्यं कुरुते याहृयारपि निवृत्तिं । यथाकाममभटावासि वारहृत्यस्वरागएण तलब
मुरवायुहेयामासाद्यस्मजतस्सन्ने या शीलयित्वापि चिरं बहुधा बहुविनदे निमह
बीनिवेगननरगर्वमिव संभवति या काद्गारातिभये याहृष्ट्वानाभिमयने ताष्टीमहा
त्स वा प्यानन यस्या शोभते विना स्नात्वा स्नात्वा च बहुस्त्रिवि पुत्रैः शात्वेनयथा । अश्रम
त्वापि यामीत्येप्रसन्नात्स्वर्गं एव वा । अपीडमनपानेदुः स्यहृदयस्थितयायया । अनिर्देश
सुरवाचास्तास्तस्य वेद्भेवयापरं ॥ इति चित्रास्ववस्था प्राप्तप्रियामनुकरोति या त्रियानिशियजेप

...नासवैः ... पंरहस्यान नेत्रानु...
...एकहस्यानामारि...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

136

एवमनयथा कथंचिन्मात्रातोयं कुर्यात् यतश्चैवं तस्माद्धितोहर्षोत्पादकान्न्कुर्यात् एवमा ना
भो॰ २ ङ्गीनामपवातानश्यपानस्य त्यवाद्देशस्यात्र दुर्लभत्वात् ॥ नस्तेमुद्गहस्तमनात्पुमहदोषः अ
थापि न चेत्सामान्यकफक्षीणाग्जातदौर्बल्यलाघवे तस्य मद्यमन्यविभक्तस्यानपित्ताधिकस्य च
क्षीबस्यापनसमानरोपयाव वर्धनयथाव यः स मुद्गिहामनाद्योपवक्तामपुअनेषापिपदिम
द्दोषामद्यान्याधिर्नेशाम्यत तस्य मद्यनवि रुधमस्यातदेवचकफासोम्य धातोद्री
लेनएवजातदौर्बल्यलाघवेश्वल्यप्रमाणेत्वेकार्षपचसलितदातोसामर्थ्याद्दानापि तद्य
रात्रि रक्तनावानापित्ताधिकस्य च क्षीणस्य त्वात्रयाप्यथ्यायथामी कोपनमस्य नरार्वे
र्वविधमितिवषअद्विधौ मधाक्षीणामुपसंख्यानमिम्यव ॥ मद्यक्षीणस्याहितोलक्षी
रमाख्यवपुष्णाति तेजस्तुल्यगुणत्वेसर्वविपरीतं च मद्यतः ॥ हिपस्मात्तस्यतुल्यंगुणैः सर्वैः गु
णैर्विपरीतमः क्षीरमद्याच्च विपरीतगुणः तथा च मुनिः स्वादुशीतमृदुस्निग्धबहलं
श्लक्ष्णपिच्छिलं गुरुमंदंप्रसन्नं च गव्यं दशगुणं पयः तद्वैगुण्यमेवजः सामान्यादस्मि
वर्द्धयेदिति तत्रश्चैवं तस्मात् मद्यक्षीणस्य क्षीणमात्रेक्षीरमारख्यवपुष्णाति वृद्धिंप्रापय
ति तत्वपरं दृष्टं यथोक्तहेतुभावात् ॥ वयस्थापितिने रोगबलेजातेनिवर्त्येयेत क्षीरप्रपा
नमद्यचक्रमलोतत्यात्यमाचरेत् नविस्रपधुसका ॥ स्पर्शनोपद्रवैर्यथा वयस्थारोगम
द्यात्ययस्त्रे निवर्तितेबलेजातेसति सहसोचितः पुमान्स्तोरप्रयोगनिवर्त्येयेत् मद्यचा
त्यालं क्रमेणोपयुंजीत यथा विस्रपधुसकाङ्गवेरपद्वेरसानस्पर्शनं विस्रपाद्रवा
विकाराः कायशिरोरोगाद्याः धुसकापद्रवाः ध्वलीमानिष्ठीवादयः ॥ तद्याल्लुब्धा तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पाः अतो नाश्चर्यादिकं शास्त्रमते यथावद्विधियुक्तः सेवनेन सेवितव्यमिति न हि मः पानाप्रसन्नाक
लुषापि प्रीत्ये प्रसन्नास्य चाहन्नीत्येव निलवणास्यान् यथा चानलः स्थितेन प्राइद्भपादुस्थितेम
मते अनिर्देश्यमसमलेनीयं सुखपानसिन्नात्स्यादेहन यावविधः मास्थाद्यपस्याः सेवयाके
वलमात्मनेव वेद्या इति पूर्वोक्तेन यथा प्रकारेण त्रिवर्गसुनानाविधास्वादस्योत्सुखिपावल
भामनुकरोत्यनुहरति प्रियाप्रसन्नमार्थः मलयकलहार्थः अप्रसन्नाकुपिता प्रसन्ना
मक्कोपा अनिर्देश्यः सुखास्वादः सुखोपलंभो यस्मात् इति यत्तं एवं या शीलयित्वेमा
हि: सर्वोपि तेषः प्रियापामपिपात्मः न पाचयस्मात्सुराप्रियाः इष्टाः प्रतिप्रियतां सुष्टव
ल्लभत्वयाति यत्प्रियस्य प्रकृतत्वात्सुराप्रियस्य विशेषलाप्रियपानं याति पा सुराधीन
ति॰ त्तियावत्तिर्यावापातिपापुष्टिरतियाहेवादिभिस्तुना पानाप्रवृत्तो सम्यं येषां पानो
धिकारोस्ति धर्मशास्त्रेषु तिषिद्धत्वात्तां पूर्वोक्तेगुणांस्तु राविधिनाव समालेनापिवेक
७ संभवन्ति च ये रोगा मदानिलकफाद्भवाः विधियुक्तात्प्रहन्तेन मद्यानेनासिद्धं तिदारणाः
तेम मदानिलकफाद्भवा रोगास्तन्संभवेदारुणाद्दुःसहाये विधियुक्तात्मद्यादन्तेनेन सिद्धं
त्ति विधियुक्तेन मद्येन सर्वे मदानिलकफजा रोगाः सिद्धं तीति भावः ७ अविधिदह
सावस्थाव स्थापानं निवार्यते अन्यत्र मद्यात्तिगदान्दिविधौषधिसमन्वतान् देहस्यसा
र्वस्थाप्रक्लिन्नदेहमहाद्रिका अप्रक्लिन्न यस्य पानं निवार्यते मद्यादन्यत्र किं मत्वानि
गदान् तथा विविधौषधिसमन्वितान् मद्यमेवं विधं वर्जयित्वा पानं निषिध्यते इत्यर्थः ७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

138

निपत्नियस्य विशेषणं या श्रीनिर्मावेधीरतिकीर्तिकावागपुष्टिरानिवस्तुना देवदानवगंधर्व
पन्नगासुरमानुषैः यानयकृतेजो सन्मानुत्तेजसुराविधिनापिवेन यासुराभिनमदनेजो
हीनस्य धाति अभिनमिन्नाभिनारिवमिन्नगण नलाद्विनइनिटिलाव याने इनलपवऌऽ
निप्रकृतिभावः याच सुरासारस्तनेबलमुत्साहमैदं च वीर्य शक्तिर्वैभवं च प्रभावमाहा
त्म्यं दधाति याचा मदनस्यास्त्रप्रहरणं बलभद्रस्य पापुरुषार्थः परप्रयोजनं याच सो
त्रामण्यायते द्विजास्तु हुताशे च यथा हूयते याच महोदधेः सर्वौषधिसंभूति देवदानवैर्विलो
ड्यमानाल्लक्ष्म्यादिभिः सहोत्पन्ना याच सुरामदशक्तिमत्यजेनी बहुभिर्मधारिभिरा
कारैः स्थितायां सुरां पीत्वा विलासिन्यो मङ्गलाचनाय यात्मन्वर्थनामविभ्रान्ति वि
लासविघ्नेयासामिति या पीत्वाकुलवामलोचना पुष्टतमानसाहसी अनंगालि
गतैरंगैर्मुनेरपि चेतः कुपितयन्ति नरंगमंगाकुटिलान्यकुटिलरंगमंगान्यकुटि सप
तेर्जनानि प्रणयकलहविशेषास्ते मीलितिनां मानसमकं प्रसाद्य हृद्योरणक्रीडसयोर्नि
वृत्तिं सोरव्यं या सुरा करोति याः सुरामासाद्य नराः समरे नलामिव प्राणान्स्यजन्ति की
दृशा पुष्टपथे प्रमदस्याप्रवृत्तस्य या प्रवाचिस्तपावदिम्भ्रष्टासुदिना स्वरः संघाय
स्मिन्नाहवे तस्मिन् याः सुरा बहुभिः प्रकारैराहाराद्भिमधावसानलस्मले सन्त्यापाव
दुविम्नहो मधुमाधवादिभिरनेक[illegible]रीरं शीलयित्वा विनिम्नं हर्षस्यातिवेगेन तन्सर्वे
मिवनत्मयप्रमिव सर्वत्र याः दृष्ट्वा उपलभ्य स्मादादिना शोकादिभिर्नाभिभूयते यस्याः सुरा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

का०८०

मल्लिकनकसमुन्थैरावनवैर्विचित्रैस्तरुलविविधलेखदोमवस्त्रावृत्तांगो ऽथविमुत्तिजनचित्र
ज्ञामसंपादितैर्नामिस्त्राकिंनहरत्तलोलशेखरलीमिः प्रियाभिः स्तनानितवकृताद्दानिगौरवाद्दल
समाकुलमीश्वरसप्रमात इति ननदधन्तौमिरसंस्थितं नरत्तचित्र विलोमनकामल यौव
नामवमत्ताभिर्विलासाधिष्ठितात्माभिः सर्वार्थमालापुनपललनले गीभिरितस्ततः नालेकृतन
लितोदलानिले सलिलोत्कृतमतीवशीतलैः दर्शनापिविदधतूरागानुरागस्यादितंकिमुनचित्र
जन्मनः कुतरसंदुमगैः कृतवासमल्लिकयाज्वलयावसनाय्यं स्फाटिकसमुत्क्षिमनंसलं
नकांतमनंगमिवाहहहता नालीसाग्रं कृतिमेलादिकवाहृत्य प्राश्य प्राग्वयः स्थापनं या
नत्यार्थिप्यां भूमिभागे सुमुहूर्तेनायान्निमस्त्रं तापयित्वानतस्त्रं प्रतिमाने स्पर्शनमानानि
मनजाधिकमावरत उचितेनोपचारेणसर्वमेवोपपादयत् ज्ञानविकसितासितसरोजेन
यनसंक्रान्तिवर्द्धितश्रीकं कांतामुखमिवसोत्सहृतमधुवजालपिबेन्मद्यं स्नानोत्तरः सुरा
हीनप्रणम्यपयास्वपथायोगपसमस्तस्पपरिकरस्य बुद्धिं कृत्वा ऽथपानभूमिगधजले
नकर्पूरशीरादिना वासितेनांबुनाऽभिषिक्तांश्रयेत् कीदृशीं ग्राहारसमुपस्थानिकटाक्षि
तां वीतमद्यसादिदूरव्रजजनसापासादिस्थाने वसंतनिलकवत्रे ऽथभूमिश्रयणाद्दनंत
रंशायनीयस्थितामद्यंपिवेदितिवस्पमाणेनसंबंधः किंभूते सुहृद्भ्यासत्रेनेपस्तत्प्रशंदप
टं नयाकमनीयरसोमित्रादिसहितैः स्वयंशाइत्यादि किंकुर्वन्सुमात्मीयंयशः कथका
दिसंघोनिशामयन् किंभूतेसहृत्भृत्येन सनृत्तं दृयमपिविलासशोभि विलासलसाणवात्तं

श्रावयन् कीदृशं उद्धृतं तथाऽप्रतिलोकमुद्भनरूपं स्नागताद्वृत्तं नयाविलासनीनां संवीत ... ... एकस्थाना दिततेमा ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰मानुषेणांगलेमांसंविधिनाप्युपकल्पितं मद्यंसहापमप्राप्यसमकारेरत्नमेकथं ॰मान
षेणांगलेमांसंविधानेनाप्युपकल्पितं मद्यंद्विजोपयुक्तं कथंसंपारिलमति पुनरपिमद्य
मपस्लघायन्नाह ७ मुनीश्वमारतमाधियानिजोलमुनस्पच मद्यमांसविधुक्तस्त्रवा
गःसात्क्रियानुलः लशुनस्यचदारुणस्याधिविनाशिनः मद्यमांसराहित्यसात्क्रियान
गुलःस्मात् ॰अल्पएवमपि ७ निगृह्यलाहरलेपाह्यसारागिनक्रमेणलि पीनमद्यावि
वहेनसुरवंवेद्यविकल्पनां ॰नयानिगृह्यसात्मर्यं शलएष्यरालस्माहरलेः॰माकर्षणेन
यापापस्त्वाद्विकर्मेलि पीनमद्योनरःसुरवमप्रैरानवेद्यविकल्पनांकदर्थनांसहते ७
॰अनलोद्भवनंरव्यथाकष्टमावितोदने नचानःपरमस्पनन्यसारोगपवलपुष्टिकृत् नया॰प्रने
लस्यागनेरहेनजनंरव्यशोपकाद्विघ नचकदाचित्तस्मात्त्मद्यात्परमन्यानश्रेष्ठमस्यस्यारा
ग्याद्विकृते ७ रासनाजीविनस्मात्स्वयमात्मवतासदा ॰आश्रितापाश्रितहितंपरमंधर्मसा
धनं यतएवमहागुणंमद्यं तस्माज्जीविनरक्षिनानरेणनेया ॰आत्मवतासुधीमतामनोपयं
॰आश्रितानामुपाश्रितानांचहितं परमंधर्मसाधनमुपायः ॰अथास्यपानेविधिमाह ७ स्ना
नःश्रणम्यसुरविप्रगुरून्यथास्ववृत्तिविधायचसमलपरिनहस्य ॰अंपानभूमिमपगंध
जलाभिषिक्तामाहारमडपसमीपगताश्रयेत् स्वास्तनेपयाशयनेवमनोपमित्रभृत्यपर
मतिसमवेतः स्वपशःकथकचारणसंघरद्भूतानि शमयेत्ततिलोक विलासिनीनांचवि
लासशोभे गीतेमनःसंकुलनूपिघोषैः कांचीकलापैस्त्रलालिकिणीकैःक्रीडाविहंगैश्वकृतानुनाद

140

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नरेशं एवं चकोनेरस्य मेगमुहूहन उत्प्रेक्षते ऽयं नेतुं वैशारमिव वारं नरत्वेन कासोत्पादक
त्वात् सेधकं चन्द्र श्वाकपूर्वनाली सार्द्धं चूर्णमेलादिकं वा हृद्यमथवा वयस्थापनं रसायनं
कृ शशवमसेवित्वा तथा मुसहेउ वलिस मूसि मार्गान्यार्थि श्राम हृद्यवानानि कृतेभ्यो देव
दानवकुमारोऽहि मलाये निमग्न मद्यदावं पीत्वा वश्याजनं सदावदनत्ववर्णमिन्यर्थः ततश्च
ननरंपिवेत् मालिनी वृत्तं किं कुर्वन् ऽयम ताधि कंपूर्वाङ्केनिम्नमाचरन् धनिमालेस्मर
लिमाश्रहन उचितेन यत्नेन तापवाटेनमूर्वमेवोचवादयन् किंभूतमद्यं विकसितचन्द
नहितासितसरोजं चविकसितासितसरोजं जितमत्यकंतं विकसितासितसरोजया भान
पनाभ्यानेन याविध तयासंक्रान्त्या प्रतिबिंबत्वेन तयासंवर्द्धिताश्रीर्यस्यमरकस्य तद
वं तथा सोरमे लोहितरसंगतिश्चाढूमरसार्थीयतेन देवं सुरमर्भावः सोरसङ्गतान्वलघु
पूर्वारिमपल तचकान्तामुखमिव पत्नाजितविकसितासितसरोजनयनयोर्यया संक्रान्तिप्र
वारः एकदा सेहितासिना तयासंवर्द्धिताश्रीः शोभा यस्य तदेवं एकदा सेहितेहिमु
बसितेन राजेन तयोत्तमस्त्रीलसमुखे सुगाधिभवतीति सोरमहूतमधुपमलं विपुला
नुयान्यथावादमाक ॰ तोनेवचषकहृद्यवाजनं तन्मान्य सर्वतेनागत्वा हारमुव
बुरः सुभिबजो भुंजीत मयोऽत्रच मांसापूपघृतादिकानि हरतेयुक्तमसावचैलेः द्वि
स्त्रिवोनिशाचाल्पमेवबनितासेवत्वाताथपिवेत् एवमनेनप्रकारेण चषकहृद्यंपी
त्वानतोनंतरंवासजनं सर्वं वेशपादिकमपि सन्मान्यतत्याऽऽहारमुवंगत्वासुभि
बजः शोभनवैद्यस्यपुरागतेभुंजीत ऽत्रचाहारमुविमांसापूपादिभिर्युक्तं द्विस्त्रिर्वासर

...ढुतमप...
...ज्ञान ततानुव
एकृष्यानारितत्तमा...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्थानासनगमनानां हर्षभ्रमनेत्रकर्मणां चैव उत्पाद्यते विशेषावः क्लिष्टः वनुविलासः सा
न यथा तद्गीतमधुरतंपशाह्वेस्तथा कांचीकलापैः स्फुटाल्लपत्या स्फुरत्मः किंकिणः सस्मय
टिकापघांतेल यथाविधेस्तथा शृंगाविहंगे सारसादिभिः कूजन्तानुनादैः उपजातिवृत्तं त
वनैर्वृक्षैर्लुतकैलतवंगीभिपुनवटिनेस्तनः सर्वार्थमाला एवं तद्यनुपमानं रामणीयक
धत्ते विभ्रमेरावनैः मणिकुतंक समुत्पन्न यथा विचित्रैर्नानाविधैः तथा सजलं नानाप्रकार
लेखं पत्नोमवस्त्रैनेनाकृतमनपेक्षानैः विभ्रमनाभिस्तत्त्वमीभिः मुनिजनचित्तेत्तोमसंपाद
नीभिः तथा चकितसत्वसंज्ञा याहरिणलक्ष्म्वेसाधुप्रवृत्ते यास्ताभिः बाहुकानकर्णैरिल्लुर
तथाबल्लभाभिः मालिनीवृत्तं तथा गतमिति प्रसंधिनमनवाष्यनत्वस्वदधतीभिः
पतल्लनाभ्यां निनंबेन च अत्यन्ताद्धिकं गौरवात्स्लस तथा स्वरस्पर्शभार्यैः सम्भ्रमाभ्यं तस्मा
दाकुलं गमनं एवं तवचनरत्नविज्ञानानाविलासमनेकार्थमिलावरीतकरणं द्रुतविलंबितमा
हृतमोमरो तथा नवंगीभिरितस्ततो पुनः यत्न सर्वार्थमालक्ष्वितिभ्रमनाभिः यौवनाहवास्पीम
त्राभिः तथा विलासेनाधिष्ठितं आत्माचित्तेयासांनाभिः तथा चकीटहंसमद्यं तालवृन्ता
दिभिरनिशनिः शीतलीकृतं दर्शनेव्यवरूपमद्यं कामस्यवशत्तनुगं जनं विदधत्कंदर्पा
द्दीपनत्वात् विलमुक्तिपुनः वीतसत्कामवशं जनं कुर्यात् मोरलोगुकपुनारयाद्धृता
तथा चूतरसाद्विभिः कृताधिवासं सुगंधीकृतं तथा मल्लिकया पुष्पावशेषेण ज्वलया
विकसितयासुनाथंयुक्तं तथा स्फटिकस्य विकारः स्फाटिकी स्फाटिकी चासौ भुक्तिस्मृत
स्फागतास्थितं स्फटिकस्य पस्फाटिकीति सुनयतो पुवङ्गावाभावो दुर्निवारः स्मात तथास

वा८२

न स्मरायीनरं। किं मतं मद्यं। वरतनुवदनसंगात्या सुरनिनरं। नयापद्मरागमलिंदु
नमिचद्रवत्वमिव प्रांतमासवरूपधरं। यनक्षरति स्वमेणत्वमपि मद्यं पिवतो मद्दा
भवति। ततो मद्यमोज्जसम्भ्रहायेहतु॥ अतःन्तुजः तपपरिहरन॥ समद्यपायीपा
नानंतरं स्मायीत्वाप्पात्॥ नजभजजलगा भवदिनर्कुटकं नुतरा॥ उजयपुत्रपापिव
न मद्यं नत्रिवर्गाद्धीयते॥ असारसंसारसुखपरमं चाधिगछति॥ एषपिस्मोप
भोगोयस्यहलीय: सुरैरपि॥ इत्यमेवप्रकारयापुत्रमद्यं पिवन पुरुष त्रिवर्गाद्ध
र्मार्थकामलक्षणा द्यस्मान्नहीयते। हीयतइतिकर्मकर्त्रेसिन३॥ असारसंसारस्यपर
मसुखं वाधिगछति। प्राप्नोति अयं मद्यपानलक्षणएषयेस्मोपयेगा: सुरैरपि स्वह
लीय:॥ ॥ अन्यथादिविपत्सु स्थान्यस्माज्ञायेधनं धनं उपभोगेनरहितं भोगवाति
तिनिश्चेतं। निर्मितो नकर्म्ये पुंसां विधिना। निधिपालकः॥ तस्मात्सर्वस्थयापानंपा
नस्यसततंहितं॥ जित्वा विषयलुब्धानामिंद्रियाणां स्वनंत्रता॥ अन्यथा एवमपि भो
गमकुर्वतो हि विपत्सु सतीषु धनं इमं यस्माज्ञायेधनंस्यात्॥ सद्येवं विपद्धि चिंतयति॥

१८२

143

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कं॥ पिबेत्॥ मां सा दूरेति केचित्। पदुःनिद्रितकांताया स्वेच्छानार्यैरंजनार्थमल्पमेवपि
बेत्तनुवकुशाहूलविक्रीडितं कांतारंजनपानं श्लाघयन्नाह। गाढं हसितदयितामंके कृत्वा
भुजांतरपीडनात्पुलकितनतं जानात्स्वेदासकं पययाधरं॥ यदि सरभसं सीधु दूरं स्नपा
ययेत कृती किमनुभवति तेभ्य प्रायेरथा॥ ततो गाढं हतं गतं भुजीवबीलणयदि प्रियैसीधोः
सरकं न पाययते [illegible]॥ ततः किं कस्मात् हीनं त्रं गतेहो एकरणसंपादन [illegible] तेरा
मनुभवति॥ किं कृत्वा [illegible] हसित्वंके उत्संगे दयितां कृत्वा किंभूतां भुजांतरपीडनात्पुलकित
शरीरां॥ नयजातस्वेदां॥ नया सेवपयुतुवां रोमांचस्वेदकंपाः सात्विका भावाः शृंगारस्य
विभावकाः। दयितायागतिबुद्धी [illegible] य दिनाकर्मत्वं। पायत इति निगरणक्लनार्थेभ्यश्च
ति परस्मैपदप्रोक्तेन पादस्पर्शान्यादिनानिषिद्धं च स्वेमाद्यान्मनेपदं॥ भवति हरणीसोमो
ल्लो गारे सद्धिसंत्नके॥ बाबरतनुवत् संगातिसुगंधितरसं [illegible] कं दुतम्भिवपद्मरागमणिमा
सबरूपधरं भवति रतिश्रमेण च मदा पिबतात्मयपि हृयमनः [illegible] र्जनः परिहर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा६२ न न्स्निग्धोष्णैर्भोविनात् श्रान्तो पानं वा तोऽन्तरः पिबेत्
अभ्यंगोद्वर्त्तनस्नानवासः धूपानुलेपनैः । स्निग्धोष्णैर्भोजिवितोऽन्ते स्निग्धोष्णैर्भोजितामद्यं
१८ वातात्पिकोऽन्तरोऽभ्यंगोद्वर्त्तनादिभिः स्निग्धोष्णैर्भोजितैर्जीनोले ः । पैत्तिकभावितस्त्रान्ते पि
पिवेत् ॥ ७ ॥ शीतोपचारैर्वि विधैर्मधुरस्निग्धशीतलैः । पैत्तिकभावितस्त्रान्ते अदनानुलेपनादिभिर्मधुरस्निग्ध
वेन्नद्यं न सीद नि ॥ पैत्तिके विविधैः शीतोपचारैः ॥ उपचारैः शिशिरैर्यवगोधूममुक्तं पि
बेत्स द्यं न सीदति ॥ ८ ॥ उपचारैः शिशिरैर्यवगोधूमभुक्तं सन्मद्य मपि
शीतले श्रान्तेः स्रम् द्य पिवन्न सीदति ॥ श्लैष्मिकोऽयवगोधूमभुक् सन्मद्य मपि
वेत् ॥ श्लेष्मिको जांगलैर्मांसैर्मद्यं मरिचैः सह ॥ श्लेष्मिकस्विन्नः सह पिवेत् ॥ ९ ॥ तत्रवान्नदिनं म
७६ बेत् ॥ श्लेष्मिको जांगलैर्मांसैर्धन्वोद्भवैर्मस्विन्नसंस्कृतैः सह पिवेत् ॥ ९ ॥ तत्रवानेषु मद्येषु सुम
शिरैरुपचारैस्तथा मांसैर्धन्वोद्भवैर्मस्विन्नसंस्कृतैः माधवं ॥ तत्रवान्नेषु मद्येषु सुम
द्यं प्रायः पैष्टिकगौडिकं । पित्तसंभोमधुकपमाद्वीकारिष्टमाधवं । पित्तस्कृतं समाद्वीकं
घ्यैवानाधिकेनैव प्रायावाहुल्येन मद्ये पैष्टिकं गौडिकं च हितं । पित्तस्कृतं समाद्वीकं मद्यं मुत्तस्या
चमद्यं हितं ॥ कफमाद्वीकारिष्टमाधवं हितं ॥ १० ॥ प्राक् पिबेत्तु श्लेष्मिकोऽमद्यं भुक्तस्या
परिपैत्तिकः ॥ वातिकस्तु पिबेन्मध्ये समदोषाय यथेष्टया । श्लेष्मिकः प्राक् तत्रंम ११२

…न ।…
…ष्नु नामहष्टाग्रयपर्श्रचम
…स्कृयानाहित्न … त तानुव ११९६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

किमयाधनंप्राप्योपभोगोस्मिन्नेवेति उपभोगंविनाभोगवानेतिसो हुंकमुच्यमानेनागृह्य
ते॥निंदि तत्वमेवास्यप्रकटयति॥निर्मलस्याद्धिमवमंस्लिकदर्थः॥उस्तासीविधिनानिधिना
पालकोनिर्मितःकृतः॥यतएवं॥तस्मात्पीतस्पमद्य स्वव्यवस्थयानियमेनपानंहितं॥न
नुकस्यंनिसर्गतोविषयलुब्धें द्रियेषुव्यवस्थापालयितुंमशक्यतस्याह॥जितेत्यादि॥
विषयाभिलाषिणामिंद्रियाणांस्थानेजितानिपमेनव्यवस्थयापानंकर्तुंशक्यतइत्य
र्थः॥३॥विधिर्वसुमतामेषमविच्छेदसवस्लथे॥यथावपत्निनेमद्यंपातव्यंमात्रयाहितं॥
वसुमतांधनिनामेषविधिः॥यतुमविच्छेदसवस्लेबांवेतेर्दिधोपपत्तियथायुक्तिहितंमद्यं
मात्रयापातव्यं॥४॥यावद्दृष्टेनसंभ्रांतियावन्नहोभ्यनेमनः॥तावदेवविरंतव्यंमद्यादात्म
वतासदा॥यावदेवदृष्ट्वनेसंभ्रांतिर्यावदेवमनोनतोभयाति॥तावदेवमद्याद्धीमतास
वैदाविरंतव्यंनिवृत्तिःकार्या॥एषएवसमयोगः॥एतदतिक्रमातियोगः॥यथाक्तास
मयोगाद्धीनसवलताहीनयोगः॥दोषदेशप्रकृत्यादीनपरीक्ष्यमिथ्यायोगः॥५॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा ६४

याञ्चनावनं। मृणालं बिसं मञ्जिष्ठा वा लिह्याद्वा गन्धेन मधुयाः। दुरालभां वा मुस्तं वा क्षीरेण स
लिलेन वा। पिबेन्मस्तुचकोलास्थिमज्जा क्षीरादिकेवलं। धात्रीफलरसे सिद्धं। पथ्याक्वाथेन
वा घृतं। प्रसन्नवेगेषु मदादिषु मुख्यस्य नासयोस्था वरोधनं हितं। मानुषावातीर पिबेत्
प्रेनेनव मानुषीक्षीरेणानस्यं दद्यात्। मृणालादीसहरीतकीमादीकेण वा लिह्यात्॥
अथवा धान्ययवासं मुस्तं वा मधुना लिह्यात्। अथवा शीतेन जलेन मरिचादीन पिबेत्
अथवा सरनागकेसरं। अथवामलकरसे सिद्धं घृतं हरीतकी क्वाथेन वा सिद्धं पिबेत्॥ ८॥
कुर्यात् क्रियां यथोक्तं च यथादोषबलोदयं। यथोक्तं च क्रियां दोषबलोदयानुसारेण कुर्यात्
॥ पंचकर्माणि वस्ति निसेवनं शोणितस्य च। सत्त्वस्यालंबनं ज्ञानमगृद्धिर्विषयेषु च॥
पंचकर्माणि वमनविरेचना स्थापनान्वासननस्याख्यानि चेष्टानि॥ रक्तमोक्षश्च॥
सत्त्वस्यालंबनमाश्रयणं॥ तथा ज्ञानं महाभूतेन्द्रियमनमात्मनो बुद्ध्यहंकारपुरुषा
दीनां। विषयेष्वगृद्धिरनभिलाषः॥ ८॥ मदमूर्छायेषु मूर्छाय स्वच्छेवयोजयेत्॥ नीदा
संन्यासविहितं चिकित्सितं योजयेत्॥ ८॥ अम्नुप्रयोज्यं संन्यासे सनीदानस्य

विषजेषु च मदेषु मूर्छायेषु च स्वच्छेषु नीदानं स्यात् संन्यासोक्तं यो
जयेत् तथा विषजेषु मदेषु विषघ्नं १

प्र २

...गुन। मदेष्वाश्रय पर्श्च चेष्टा...
...स्वान तत्रानु...
...ख्यानादिन...

ग्र ६४

ग्र ६६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

...फलगेहनतोमन

र्ध्वं पिवेत् । पैत्तिके मंत्रं मुक्तापि वेत् । । वातोल्बणे पुनर्मध्ये भक्तस्यापिवेत् । समदोषो यथोद्ध
यापूर्वमध्येत्वापिवेत् । । मदेहबुवात पित्तघ्नं प्रायो मूर्छासु वध्यते । सर्वत्रापि विषम
वणे पित्तमेवापत्तलघेत् । मेदबहुप्रायेण वात पित्तघ्नं चिकित्सितं मूर्छासु मूर्छायेषु वेध्य
ते । सर्वत्र कमेदमूर्छाय च पित्तमेवजानीयात् । एवं नेबामुपक्रमः । शमीनां प्रदेहा म
णि सकामञ्जनमास्ता । सिनाद्रा तेनु स्वर्जूरकाश्मर्यस्वरसापयः । सिद्धं मधुखर्गलस्सा
पुवाः सदाडिमा । बष्टिकाः शालयोरक्तायवा सर्पिः सजीवनं । कल्याणकं महातिक्तं षट्पलंप
यसाग्निकः । पिप्पल्योवाशिलाह्वेवा रसायनविधानतः । त्रिफलावाप्रयोक्तव्यासघृतक्षौद्रशर्कराः
शीतः प्रदेहाः पयो मधुरवर्गेण द्राक्षादिनासिद्धं । तथा रसमांसरसादयः । पूषाश्च दाडिमान्वि
ताः । तथा शालयो रक्तशालयस्त्वर्थः । बष्टिकादयश्च तथा घृतं कल्याणकादिकमुन्माद्यप्र
क्तं वेधोक्तं । महातिक्तंकुष्ठचिकित्सितोक्तं । षट्पलं राजयक्ष्मचिकित्सितोक्तं । तथा हीरेण चित्रकं । तथा
पिप्पल्यो रसायनविधानेनत्र्यथवाशिलाजतु रसायनेन विधिना । अथवा त्रिफलासघृतक्षौद्र
शर्कराप्रयोक्तव्या । । ६ । । प्रसक्तवेगमुहितं मुखनासावरोधनं । पिवेद्द्राक्षानुपीतेरनेतर

वा८५ नविरेचनाभ्यांधूमेनस्रोतोगतस्यावेगस्यच। अनुबंधभयाद्विकारणात्तस्यानुरसफलयेद्दनुलोमनःस
म्यग्मतंयतस्ततद्देकार्यमिति॥७॥ इतिश्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायाम
ष्टांगहृदयटीकायांसर्वांगसुंदराख्यायांमदात्ययचिकित्सितंनामसप्तमोध्यायः॥ ॥अस्मादनं
तरमर्शश्चिकित्सितमारभ्यते। संबंधश्चास्यनिदानएवोक्तः॥७ अथार्शसांचिकित्सि
तंव्याख्यास्यामः। कालेसाधारणेव्यभ्रेनातिदुर्बलमर्शसं। विशुद्धकोष्ठंलघ्वल्पमनुलोम
नमाशितं॥ शुचिकृतस्वस्त्ययनंयुक्तविण्मूत्रमव्यथं॥ शयनेफलकेवान्यनरोत्संगेव्यपा २०
श्रितं॥ पूर्वेणकायेनोत्तानंप्रत्यादित्यगुदंसमं। समुन्नतकटीदेशामथयंत्रणवाससा॥
सक्थ्नोःशिरोधरायांचपरिक्षिप्तमनूज्जुस्थितं॥ आलंबितंपरिचरैःसर्पिषाभ्यक्तपायवे।
शनैरजुसुखंपायौततोदद्यात्प्रवाहणे
ततोस्मैसर्पिषाभ्यक्तं निरुध्यादनुपत्रकं। [illegible]। भिषक्यथोक्तविधिनादहेत्॥
त्तं। यंत्रेप्रविष्टंदुर्नामसंज्ञातंगुंठनयानुच। शलाकयान्यतीक्ष्ण स्वभ्य[illegible]त्तपा
तोवेगेवाद्देमिनरूक्षारेणाज्वलनेनवा। मल्लाबलिनस्थिरत्वविवीनयंत्रमथातुरं। एकैकमतिसम्प्राद
युक्तघनमवगाढंनिधापयेत्॥ निर्वीनमंदरस्यस्यततोस्यावारमादिशेत्। ०२८५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मज्जने॥ धूमः प्र धमनं नेत्रादः स्त्रवीभिः कनखवांजने॥ किंशानां तुंबनं दाहो दंशो हृदयमनः खिकेः॥ कटुक नल
गालनं वमनं पिकशैव घर्षणं॥ उद्धिनो लघु संज्ञा अम्ललशुन स्वरसं पिवेत्॥ खादेन्समं बलवणं वी
जपूरककेसरं॥ लघुनं प्रतिनीतेण भ्रमं मद्याघ्राने विशुद्धये॥ संन्यासे धीघ्रं स्तुनी हंजनस्यमंजनं
धूमः प्रधमनं च प्रयोज्यं॥ स्त्रवीनेत्रादिकं चल यावककटुनामरिचादीनामम्लानं मातुलुंगादी
नां च गालनं प्रयोज्यं॥ तथा कपिकच्छुघर्षणं॥ एवमुपक्रांताः सन्तु त्यिनो लघुचेतनं अम्लनल
शुनस्वरसं पिवेत्॥ तथा बीजपूरककेसरं ससैंधवलवणं भक्षयेत्॥ स्रोतोविशोधनार्थं लघुनं
लघुनं प्रतिमंजीव [illegible] हेतुशां तीक्ष्णम्॥ लघुन प्रतीति [illegible] लघुनं प्रतिनामार्थ इति समासः॥
८॥ विस्मापनैः स्मरणैः प्रियश्रवणदर्शनैः॥ पटुभिर्गीतवादित्रशब्दैः मायामदर्शनैः॥ थं
सने हेरवनेट्रैः नस्यावसेवनैः॥ उपाचरेत् तं प्रततमनुबंधभयान्मुनः॥ तस्य संरक्षि
तव्यं च मनः प्रलयहेतुतः॥ तं मदादिमंतमुपाचरेत्॥ केशं रोमविस्मापनैर्विस्मयकारिभिः॥
विपर्यस्तास्मिडारीणि विनित्यं स्मयनेन्द्रियान्विवुध्यति स्फुटिवविस्मापनैर्विविरूपं॥ तथा प्रियस्य
श्रवणेन दर्शनेन च॥ गीतवादित्रशब्द पटुभिर्मनोहरैः॥ तथा व्यायामप्रीलिनैः॥ तथावकम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पद्मपत्रके प्रसन्नविष्णो केशपाश्रितं । अथवा अन्तरासंगेन पाश्रितं उत्सिन्न विशिष्टा
नस्थान कृविशेषः । नेरासंगेनपाश्रितमिति मनुसिद्धे कल्पतरुणा वेषस्यानि रासेष्वे
अन्योसंगेनपाश्रितमिति कथनं नापूर्वेण कायेनोन्नतं नकुत्रनाधरेणन्यथा प्रस्ता
दि न्यग्रोधप्रतिमाभिमुखेन स्थादिति प्रत्यादिन्यग्रोधं यस्मिन्ते । यस्यां दिशायां द्वितीयो
कू५ गतः तस्यां दिशायां शिरसि संमुखं मुद्देना स्थानमभिन्यघ्नं । समं च तथा सम्यगुन्नतः
कटीदेशो यस्य तत् अथ समुन्नतं कटीदेशावरणादनंतरमर्मासंसमंशो लब्धा शिरोधराया
परिच्छिन्नं समंताच्छिन्नमाकोनेककोनकेन । येन अन्तर्वाससा यान्याणार्थवासः कर्पासादिम
यं तत्र एव वासस्य कंठस्थितं । तन्मानुरंजनया पवित्र वामिकेरार्ते वितनिषिक्तं कला २१
[illegible]
[illegible] अथ सम्यक्कुस्थापितं । ततो नंतरं नामवातसर्पिषाभ्य मसेमड
क्तपापवेघताभ्यक्तं यं [illegible] नुसुखं कला मानेन प्रमाणेन निदध्यान्त्राणपत्र ॥ ततोनंतर
रगुदप्रमाणं हिनं यंत्रे नेप्रवाहणान्त्रवाहणेन हेतुनायंत्रे प्रविष्टं दुर्नामदृष्ट्वा अथ पर्श्रेच्चम

[illegible] हिनोदि [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

समुपाचरेत्॥ आधारतो धारकस्य संतानादिके कालेन यावद्मध्ये विगतो दोषः॥ तथा नातिदुर्बलमल्पमपि
चि२ तु विस्प्राणमत्रयोग्यपदत्वानक्त्वित्यर्थो हृत्यसंबंधाकार्यः॥ तथा विशुद्धकोष्ठादिकं कृत्वैन
तो स्नेह्यस्त्रिग्धमायपंत्रं निदध्यादिति॥ संग्रहे चोक्तं॥ अथ स्वस्थबलवंतं मरीचाभिः स्वपदं तु तं यथा
ईषत्स्नेहोपस्निग्धं स्विन्नमामुक्तवंतं सममेषुचौ विविक्ते देशे साधारणे काले स्नेहफलके श
न५ यायां वा प्रत्यादिंगु दमनन्यः स्मान् संगोनिषिस्य पूर्वाङ्कायमुत्तानमुन्नतकटीकं यंत्रणमारटके कृ६
न परिवित्तिमगनी वा थि संबंधिदेशमलज्ञा हैराज्ञपरिवाद्यैः॥ स्वपर्यंगाहीनं त्वा ततोऽस्मेष्टता
भ्यक्तं यंत्रकं निदध्यादिति अथ मासमिति अथ मासि विद्धेनेयस्यात्मर्थ्यः॥ अथ दित्वाद वृ किंभू
तं॥ विशुद्धो वमनविरेचनादिना कोष्ठो यस्य तं॥ तथा अकृत्तमामरीजंवल्कां किंभूतं लघुस्वभा
वात्॥ अल्पं च मात्रया॥ तथा अनुलोमनं वातवर्चसां प्रायेण प्रवर्तकं॥ तथा सुचिरं ज्ञोत्ता
भ्यां कृत्वा॥ तथा कृतं स्वस्त्ययनं यस्य तं॥ तथा भुक्ते विसृष्टे विण्मूत्रे येन तं॥ तथा अव्यथं
व्ययारीहितमन्येन व्याधिना अपीडितं॥ तथा आयतने अपाश्रितं तथा आमाशयस्थितं॥ अ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰८८

तैलेनाद्विशाल्योश्च वराहव सयापयया स्वेदयेदनुपिंडेन द्रवेस्वेदनं वा पुनः सक्तूनां पिंडेन काथि
कास्त्रिग्धानां तैलसर्पिषा रास्नापाहपुष्पायावापिंडेनकांजिकसंधवैः नश्वाजगोनाबिल्वाद
होपस्यासावस्यपञ्चहाहाहाहानहीस्त्रस्यानिगिलानवहिर्मूलां सत्याकवचानजानगुदकील
कानकीलस्यभ्यनाविल्वादिहिदेनतेलेन सचयेत् किंमत्तान् हस्तमर्कन्दूहकुशणकानएवं
मूत्रानाम्यलसत्तान् स यवाभुजंगादिवस्याशे वयेत् मनुसकाध्यानाध्याव स्त्रानिपिंडेनोपं
उस्वेदनस्वेदयेत् पिंडस्वेदामुनिनोक्तः यथानिलाम्लाथकुल्याम्लघृतनेलामिषादनैः वा
पसैः कुसारैर्मसैः पिंडस्वेदान् प्रयोजयेत् इतियाम्य यवाद्रवस्वेदस्वेदाविधुक्तेनस्वेदयेत् न८
पुनःशाहाऽवलोकिकाप्रक्ता प्रयुक्तः पयेदसारमिदंपु रसारमिति पिंडस्वेदनापवाप्तक्तूनां
तैलसर्पिषा स्निग्धानां पिंडिकाभिः स्वेदयेत् अथवा रास्नायाहपुष्पायावापिंडैः कांजिकाधि
केर्वास्वेदयेत् तैलसर्पिषा स्निग्धेरित्यत्रानुवर्त्तनीयं कुष्मांगधाधाऽस्मकाञ्जिगन्धिकाले अ
धान्लादिकं अर्कमूलशाखीपत्रनृकशाः मयंकचुकं मार्जाराचर्मसर्पिषधूपनहितम
शांसां तथाश्वगंधासुरसावृहतीपिप्पलीघृतं अर्कमूलादिवर्मसर्पिरंतंधूपनहितं नथाच
श्वगंधादिकंघृतगचधूपनेहितं धान्याम्लपिष्टजीमूतबीजेस्तज्जातकंसद्दलेपिनंधा
यथाश्रुक्तवर्त्तिगुदजशातनी कांजिकेनपिष्टैर्जीमूतस्वल्लकाबीजेस्तथानत्जीमूतपल
स्यजालकंतज्जालकंजालककाकारंपत्रवाहुर्भागः चद्दकर्कबालेपितंधायाश्रुक्तमित्रबा
वर्त्तिर्गुदजशातनी सजालमलजीमूतनलेहेवासारसंयुतेगुंजासरसणकूष्माण्डबीजेवर्त्तिस
याधगुल्मः सजालमूलजीमूतेनकृतायांलेहलसिनलेहेसारसयुनेगुंजादिबीजैः कृतावर्त्तिरस्या

...नागुदः हेतुःफिर...
...लसत्ययराम्लान तत्रानुब
...वनः शकुत्वालाहितम्...

८८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ः क्रिमभागान वह्निचूर्णा

लाक्षया वेल खंडु भावनदेहयत्तु नीयय अग्नेन त्वाद्रुनीय कुई वीजुम्निवा वेदाय यथोक्तविधिना सूत्रस्था
नादिनेन त्रोरुलाईमधेन दहेत एवमवधाराल स्नाटलोव नाग्निना इत्यादु क्तं दुर्नामदाहे ततः स्वेलनेन
वादहेत् यथोक्तविधिनस्व झावियज्वं महद्देनि वहदुर्नामनुबलवतः पुरुषस्थितवा वा सहसैव दा
राग्निमांपयथो पातं दहेत् अथानन्तरं भानु रक्षीनयत्रं बधायस्य अन्तकायु जघन मध्ये हेनिधा
पयेत्ततानिर्हितं विरधाराद्विनार्थः तेनेन नतरमस्या वारमुक्तोह्कार्य चारी स्या दित्यादिकं यादिवान
एकैकं दुर्नाम इत्यनेन पूर्वोक्तेन प्रकारेण एतान्सहायस्सम्यग् वरेत्तन्नुल्य कालम वीति अथ येषां कर्मो
दिष्टमदर्शयितुमाह अथ दहिलेनता चाम प्रपिः एषामन्तेन नतः वहुर्गौसः बहुर्गौसः प्रसुप्तः
वेदुलदत्तस्य महौषधावरेत् अनन्तरं वाम नतः एषामन्तेन भानमुपाचरेत् अथ सुरस्यानस्या
द्यायानुलोमता रुचिरन्ने ग्निवहुना स्वास्थ्य बलवर्णोदयः सुरुद्धारसोवानस्थानुलोमनं
स्यात् नयासन्ने भिलाषः अग्नेः पाटवं तथा स्वास्थ्यं बलवर्णयोर्वृद्धिः अथ वस्तिशूलेन
धानाम्लेषयेकृताकल्पितेः वर्षाभूकुष्ठ सुरभिमिश्रैलेहामराह्वये वस्तिशूले सति पुन
२६ ामेरधः वधा न्याद्वितिः सुपिष्टैर्लेपयेत् अथ कृष्णतुष्टशती धानं परिषेकावगाहयोः वरणालबु
वेरएरण्डार्कस्कपुनर्नवैः सुरवीसुरभिम्भांच कल्पमुष्णं प्रयोजयेत् एतत्तैलमथवा ह्यौरं तैल
वावातनाशनं पुष्पीताल्पराकुड्रोदिस्नेहानवानप्रदीपनानं राकूमोमूत्रस्य च प्रतिघातविवे
धसन्तिचरण्णातिः कायपरिषेकावगाहयोः प्रयोजयेत् अन्नं च पट्टादिकं शाकुह्निवंधस्नेन
यास्नेहानवानप्रानदीवनाश्च प्रयोजयेत् अथ अथा प्रयोजयदाहस्यानिर्गतानकफवातजा
न एतत्सर्वं कृच्छ्रेकसायानभ्यत्ग गुडकीलकान विल्वमूलाग्निकदारकुष्ठैः सिद्धैन सेचयेत्
रक्षं सस्नेहं प्रयोजयेत् अथवाक्षीरं वातनाशने बलातैलादिकं तैलं वापरिषेकावगाहयोः २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कोष्ठरसः शीरोगज्जातउत्पन्नः किंभूजान् वह्निचूर्णीव चूर्णितानि
नृत्यंबहलैवंगुडादीनोगुदजानजयेत् दधिपाकशीरस्योगज्जातउत्पन्नः जानागुदजानजयेत् बहुमूलावचूर्णी
त्रिवृत्कचूर्णीवकीर्णानि नमवणेरस्य पिवन्नरसैनैवचमार्सहेनभुञ्जानोगुदजानजयेत् बहुमूलावचूर्णी
नाडिनिकटस्थितंकेन बहुमूलाशनावरी ॥ कोविदारस्यमूलानामपितेनरसः पिवेत् अथ क्षीरेणयुक्ताः दुर्नाम
वध्यानिमुच्यन्तेहनानाभिभिः कोविदारमूलचूर्णमपिनेन पिवनजीर्णेचनस्मिन् अथाप्यन्नं हिंग्वादीननुगत
ला५ भिर्मुच्यते नरवलितानाम्रोगवर्गः ॥ गुडस्य पथ्यमूलं मिहाराणिगौल्मिकान् पिवेत् कलिंगमगधाज्योतिः सूरणान्वारा
वारवादेनुडहरीतकी नतैलवापिवेत् एवाबल्लादिकुटजत्वचः मंदाग्निर्नरोगौल्मिकान् गुल्म
वर्द्धितान् उष्णाबुनावात्रिवृद्धाबहिरवल्लवेनसंगुडस्यपथ्यमूलानैः सवणानसंतिविकार
चिकित्सामवान् हिंग्वादीनुचूर्णानिपिवेत् इहइवानिर्दिशादनंनरंचमपिनरा हस्रवणादर्शविकार
वह्नि्वादीनचूर्णान् नतैलवापिवेत्तितियुक्तं अनुतक्रंवातकानुपानाहुडहरीतकीभक्षयेत्
अथवापथ्यादीलतैलपिवेत् अथवाकल्नियादीनपाद्वर्द्धितान्मूलदमापत्तपाभागनयधान्तरं
वर्द्धितांस्तैलपिवेत् ज्योतिष्मतीकः अथवोपसन्नेलेनत्रिपदाशिपिवेत् ॥ पुनर्बिल्वकपित्थाभ्याम
हैयवधाविडेनवा अथवैतेर्यवान्यावापदद्यात्तत्क्षणेन दद्याद्दाहपुवाहिंगुचित्रकंनतूसयुतं मासत
क्रानुपानानिखादनपीलुफलानिवा पिवेदहरहस्तक्रं निरन्नोवाप्रकामतः तक्रेणतत्पलपवसतेहने
दद्यात् किंमतविल्वकपित्थाभ्यांपुनरथवामहौषधविडेनपुनः मल्लातकेवीपुनरथवायवान्यो
पुनर्दद्यात् तक्रनप्लमवबिल्वादिभिःपयोन्तेः सहभुञ्जीत नान्यत्किंचिद्धितसूचयितुंप्रशस्त
न्यसेत् अथवाहपुषादिसिद्धकान्वितंदद्यात् मांसपीलुफलानितक्रानुपानानिवाखादेत् अथवाइष्टपा
न२ अहरहस्तनाशीनतकंपिवेत् ॥ अन्यर्थमदकपायनेस्तक्रमेवावचारयेत् अन्यर्थमदकपायनेनरस
सायप्रातर्वातक्रमेवावचारयद्यात्तत्क्षणं अतएवैवकारात्तन्निर्दिष्टः ॥ सप्ताहंवादशाहंवामा
सार्द्धमासमेववा बलकालविकारज्ञोमिषक्तक्रंप्रयोजयेत् सायंवालाजसक्तूनांदद्यात्तक्रावले
...नानुवधः...
...नागुदः हेतुः...
...लसप्तायदास्यात् नतानुव
...वनः एक...

१५८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गु॰ ——ज्ञानं द्विपिवंवीना 156

ण्णगुदजयाननी ॥ स्नुक्क्षीराद्यानि राजलेपनं यथा गोमूत्रेण च्छिन्ने हनवातु रा क ज्ञा नवल गुजाप
लेलया स्नुक्क्षीरेणार्द्रं सार्द्रं कृता नि शुन हरिद्राणकालेपः स्नुक्क्षीराद्यानि राजलेपनं यथापूर्व
गुणानेनामूत्रेण च्छिन्ने पिष्टैः कुक्कुटस्याकृद्दाडिमिर्लेपः पूर्वगुणः ॥ स्नुक्क्षीरपिष्टैः वद्ध्यावाह
लिनीवारणास्थिभिः कुलीरस्य गोपिजिरया कुष्ठार स्वरस्नुन्यर्कैः सिग्रुमूलकजैर्बीजैः वत्रेरखघ्रानि
बजैः पीलुमूलेन बिल्वेन हिंगुना च समन्वितैः सुधाक्षीरपिष्टैः वद्ध्यावाहिभिर्लेपो हितः पीलुमूलेन बि
ल्वेन हिंगुना च युक्तैर्लेपो हितः ॥ कुष्ठाश्रीवबीजानि पिप्पल्यः सैन्धवं गुडः अर्कक्षीरं सुधाक्षीरं त्रिफला
च लेपनं कुष्ठादित्रिफलान्तः लेपनं पूर्वगुणं ॥ आर्द्रकवचः स्नुहीकाण्डं कटुकालाबुपल्लवाः करंजोव
स्तमूत्रं च लेपनं श्रेष्ठमर्शसां अर्कक्षीरादिवस्तमूत्रान्तं प्रलेपनमर्शसां श्रेष्ठं स्यात् ॥ अनुवासनं वैलेपः
पिप्पल्यादिश्रपूजितः आनुवासनिकैरपि अनुवासनेन वान्यानुवासनकानि अर्धमात्रादीनां तक्रं ते
दैर्वा पिप्पलीमदनबिल्वादिभिर्वक्ष्यमाणैर्लेपार्हैः सुपूजितः ॥ एभिरेवौषधैः कुर्यात्तैलान्यभ्यंजनानि
च एभिरेवपूर्वोक्तैर्लेपनद्रव्यैरभ्यंजनानि तैलानि च कुर्यात् ॥ धूपनालेपनाभ्यां गोः प्रस्रवन्ति गुदांकुरा
संचितं दुष्टरुधिरं ततः संपद्यते सुखी धूपनादिभिर्गुदांकुराः संचितं दुष्टरुधिरं प्रस्रवन्ति ततस्तेन स्रुतेन
सुखी रुजाविरहात्संपद्यते ॥ आवर्तमानमुष्णं कठिनेभ्यो हरेदसृक् अर्शोभ्यो जलजाशस्त्रसूची
कूर्चैः पुनः पुनः अर्शोभ्य उष्णं कठिनेभ्यो रुधिरमावर्तमानं जलौकाशस्त्रादिभिरसकृद्द
रेत् शीतोष्णादिभिरुपक्रमः कस्मात्स्वयं न क्रियत इत्याह ॥ शीतोष्णस्निग्धरूक्षैर्हि न व्याधिरुपशा
म्यति रक्ते दुष्टे भिषक् तस्माद्रक्तमेवावसेचयेत् यस्माच्छीतादिभिर्व्याधिर्नशाम्यति रक्ते दुष्टे सति तस्मा
द्रक्तमेवावसेचयेत् तु शीतादिभिर्यज्यः ॥ यजेतानेगारसः क्षीरा द्वृद्धिचूर्णावचूर्णितान् पिबं
स्तमेव तेनैवभुंजानो गुदजान् जयेत् अथवा क्षीरेण जानं तर्जनः किंभजानं वृद्धिचूर्णावचूर्णितान्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा८

द्रशादिद्रशाके दुग्धाःपिप्पलीहस्तयामेन हस्तान्द्विपिवृद्धेवीन्वा
क्षीरेणलभते बलंदेहहृन्नाशयेत् दशादिदशाके दिनं प्रथमं दिनेऽपवादंदशकानामेवं दशादयश्च
देहस्यवहेभ्यश्च बलंप्राप्नोति दशपिप्पल्याःप्रादिः प्रथमं दिनेपंचादशपिप्पलीभिस्तिलकल्कं हूयंचक्षीरेणक्षेयाःपुनर्न
तेदशाकाश्च दशादिदशाकाः प्रथमे दिने दशपिप्पलीस्तिलकल्केहूयेनसहक्षीरेणपीत्वा
रमनि दिने दशपिप्पलीः पिप्पलीवर्द्धमानन्यायेन दक्षेस्तिलकल्केहूयेनसहदिनाहेदशकालः
देहस्यागेनश्च बलंलभते अत्रकालस्यानिर्दिष्टत्वाद्देहाग्न्यादिबलमपेक्ष्यतासपिप्पलीकल्कमालोड्यनन
प्रयोगःकार्यः क्षीरस्यचात्रप्रमाणमनुक्तेऽप्यमानमपरिभाषया वक्ष्यमाणंतमालोड्यनेन
द्रवस्यपलत्रयंदिनिदानमाणकल्प ॥ दुग्धशीतेनविल्वेनयवान्याना गरेणवा एकैके ८८
नापिसंयुक्तावाकाठाहेमम्सीसाहजा धन्वयवासकेनपाठायुक्ताविल्वेनवापाठायुक्तांवा
मावापाठायुक्ताम्भुठनावा पाठायुक्ता एकैकेनाथवापाठायुक्तादुग्धलीमानांरुजंहन्ति
एकैकेनाथीन्यापिशाहा दद्यात्त्रिभिश्चतुर्भिश्च एकैकेनेसकराहसैकंबहुब्रीहिव
हिनिद्विवबहुब्रीहिविद्वावान्स्वपूलुक ॥ सलिलस्यवहेपक्वाशयस्याईममयात्वचां
प्रस्थधात्र्यादशपलंकपित्थानांततोऽर्द्धनः विशालालोध्रमरिचकृष्णावेल्लेलबालुकं
हिपलांशंपृथक्पादशेषपूतेनगुडानुले दत्वाप्रस्थवधानकाः स्थापयेद्घनभाजने
पक्षान्सशीतिलिनारिष्टः कर्षोऽग्निनिहन्तिच गुदजन्महणीपांडुकुष्ठोदरगरज्वरान्
स्वयथुप्लीहहृद्रोगगुल्मपद्मवमिकृमीन् सलिलस्यवहेद्रोणचतुष्पपकाहरीतकी
तन्वंप्रस्थाईममलपलामामलकदलानांप्रस्थंकपित्थस्यपलानिदशानंतःकपित्थाद
ईनागविशालोवंचपलांरोधाद्विकंद्विपलांशंपृथकपृथकपादशेषपूतेचास्मिनगुडान्
लेहेदत्वाधानकाः प्रस्थंच तनोघनस्ठेभाजनेस्थापयेत् पक्षान्जेंधविडिनः ॥ अभयार
[illegible] नाथारसान [illegible] नत्रानुवधंवाते ८८
[illegible] मिनोगुदः हेतुःस्निग्ध
[illegible] वयंतेलसलयरासान
[illegible] सविनः एकफानाहिलनाप [illegible] नत्रानुव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मलिनै दीपि मर्द्दनं साधयेत्
सुखं च चूर्णितानवानवर्चोऽनुलोमनानां ॥ सगुडं नागरं पाठां गुडं ... चाधु
षितां सद्यः सगुडं वा हरीतकीं नवां गुडेन सह हरीतकीं पाठां वा प्रश्नीयात् ॥ अथवा गुडं यवक्षा
रपाठीं वा दद्यात् गुडेन वा सह हरीतकीमद्यात् किंभूतां गोमूत्रे अधुषितां ॥ पथ्याशतं द्वे
पात्रे मूत्रे द्रोणेन मूत्रसंस्थान् पक्वान् खादेत् समधुनी द्वे द्वे हन्ति कफोद्भवान् दुर्नाम कुष्ठश्वय
थुं गुल्ममेहोदरकृमीन् ग्रंथ्यर्बुदापचीस्थौल्यपांडुरोगमदमारुतान् पथ्यानां शतद्वयं
पथ्याशतद्वयं तस्मान्मूत्रद्रोणेन मूत्रसंस्थं यावत्मूत्रं स्यात् तावत् पक्वान् द्वे द्वे पथ्ये खादेत्
खादेत् किंभूते समधुनी माक्षिकयुक्ते पथ्याशतद्वयं चोपयुक्तं कफोद्भवान् नाशयति दुर्ना
मानि हन्ति ॥ अजश्रृंगीजटा कल्कम् अजामूत्रेण यः पिवेत् गुडवार्त्ताकभुक् तस्य न श्यन्त्याशु
गुदांकुराः ॥ अजश्रृंगी मूलकल्कं यः पुरुषो अजामूत्रेण पिवेत् किंभूतः गुडवार्त्ताकभुक् एतदा
हारः तस्य पुरुषस्य गुदांकुरा दुर्नामानि नश्यन्ति ॥ अभयारसेन तक्रेण पथ्यां तक्रेण वा सह
पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडान्वितां ॥ अथवा तक्रेण सह त्रिवृतां मर्दयेदनुलोमनी है
ते गुदाश्रयदोषगुदजा अंकुरा निसंसयं अभयारसेन त्रिफलाक्वाथेन तक्रेण वा दद्यात् ॥ अभया
वा तक्रेण सह दद्यात् पथ्यां वा पिप्पलीयुक्तां घृतभृष्टां गुडयुक्तां भुंजीत ॥ अथवा पथ्यां त्रि
वृद्दंतीभ्यां सहानुलोमकृतां भक्षयेत् गुदाश्रयदोषहंते सति गुदजाः संसयं यान्ति ॥ आश्रया
भावे आश्रितानुपपत्तेः तस्मादनुलोमनमर्शःसु हितमित्यर्थः ॥ दाडिमस्वरसाजाजी
यवानीगुडनागरैः पाठया वा युतं तक्रं वातवर्चोऽनुलोमनं सौधुं वा गौडमघवा सचित्रकम
होदधं पिवेत् सुरां वा हपुषा पाठासौवर्चलान्वितां दाडिमादिभिर्युक्तं तक्रं पाठया वा वात
वर्चोऽनुलोमनं स्यात् ॥ अथवा सीधुं चित्रकसुंठीयुक्तं पिबेत् गौडं वा चित्रकसुंठीयुक्तं पिवेत्
॥ अथवा सुरां हपुषादियुक्तां पिवेत् ॥ दशांगदशाकैर्वृद्धाः पिप्पली द्वौ पंचतिलान् पीत्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा० ८१

159

कोलाम्लयाक्षारयवानीविडसैंधवैः सपाठाधान्यमरिचैः सबिल्वैर्दीप्यमर्दनं साधयेत्तक्रयन्त्रा
ग्रगुदवैसल्यवेदना प्रवाहिकागुदभ्रंशमूत्रकृच्छ्रपरिस्रवे चव्यकोलाग्निभिर्दीप्य सर्पिषं घृतं पचे
त तत्रगुदहृदिवेदनाशीतं जयति ॥ पाठाजमोदधनिकाश्वदंष्ट्रापंचकोलकैः सबिल्वैर्दधिचां
गेरीस्वरसे च चतुर्गुणे हंत्यर्शांसि ग्रहणीमानाहमूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकां गुदभ्रंशार्तिगुदजान्हलीमु
मरीस्वरसे च चतुर्गुणे घृतं पक्वं चांगेरी घृतमेतदग्निमाहादीन
हमास्तान् पाठाद्रिभिश्चांगेरीस्वरसे दधि च चतुर्गुणे लावर्तकानां च दद्याद्धिड
हंति ॥ सारिवानिम्बिरलावानां रसान् म्लानसुसंस्कृतान् दद्याल्लवर्तकानां च दद्याज्ज ॥
वानसंगते मयूरतित्तिरादीनां सुसंस्कृतानम्लान् रसान्विड्भेदार्थं दद्यात् लघुभेदिच
वास्तुकाशनं तु हंति पाठाम्लीकाद्यपिल्लवान् अन्यच्च पक्वान्नं शाकं च लघुभेदिच
वास्तुकान्यनतं दृढं तीपाठाम्लीकाद्यपिल्लवान् पंचकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांबुना कांजिका
सहिंगुपमके मरिचसिद्धं दीपकैः सह धनिकापंचकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांबुना कांजिका
याः किशलयैः शाकलैर्वाद्धकस्य च युक्तं मंगारधूमेन तु हृद्येन सुरभीकृतं सजीरकं समरिचं
विडसौवर्चलोत्कटं वा नेतरस्य सूक्ष्मस्य मंदाग्नेर्बद्धवर्चसः कल्पयेदत्र सात्म्यं तक्रं व्यंजनं सा
कवद्रसान् गोगाधा ॥ गलोड्यालविशेषाक्ष्यभोजनं वास्तुकादीनां शाकं तथा स्व
रसपिशाकं पक्वचान्नं घृतकोशातकीकादिकं लघुभेदिच नच सहिंगु तथा यमकेऽभ्यक्तं लिप्त
नयाद्दधिसरेण धनिकापंचकोलाभ्यां पिष्टाभ्यां दाडिमांबुना चाम्लं तथा कांजिकापाधनि
कायाः किसलयैः वल्लवैर्युक्तं तथा शाकं च शाकलैर्युक्तं तथा हृद्येन मनःप्रियेण गौरवे
धूपेन हिंगुवादिना प्रासादहृद्येन सुरभीकृतं तथा सजीरकं तथा मरिचं तथा विडसौवर्चलवणो
त्कटं ग्राम्यानूपमांसयुक्तं वा तेनेतरस्य च वात्याधिकस्य पुरुषस्य तथा सूक्ष्मस्य तथा मंदाग्नेस्तथाव
बद्धवर्चसः कल्पयेत् रक्तशालिमद्यस्य व्यंजनं तो मनाक्तं शाकं वा तक्रं पंचकोलकसंस्कारेण
कुर्यात्क्रिमियोः व्यंजनानि त्रिफलाठ पुरुषचित्रं तथा रसान् गोगाधा नेत्रानुबंधवात
... नियमितो गुदः हेतुः
... नवयं नेलसंतापराशान् नेत्रानुब
... रोसविनः शकृत्... रितं ...

९८१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

छ रुह शमनं कषायैर्निदीपयति गुदजान्दीप्तं हंति छ जलद्रोणे पच[…]न
कान् पालिकान्याद्दशोषेनुझिपत्तुदनुलोमयं पूर्ववत्सर्वमस्तुकादानुलोमिनेरस्त्वयं ज
लद्रोणे दंत्यादीन्पालिकान्पचेत् पादशेषे काथेऽस्मिन्गुडात्तुलां क्षिपेत् वरमन्यत्सर्वं
मस्तु दंत्यारिष्टस्य पूर्ववदभयारिष्टतुल्यं धातकीपरिमाणं घृतभाजनस्थापनपक्षान्तरे
कालपानादिस्थानं ॥ अनुलोमी स्यादिति ॥ अनुलोमी वातविबंधनुदभयारिष्टः ॥ अयं पुनस्त
तोयानुलोमिनरः ॥ छ पचेद्दुरालभाप्रस्थं द्रोणेऽपां प्रस्थैः पृथक् दंतीपाठाग्निविजया
वासामलकनागरैः ॥ तस्मिन्सिताशतं दद्यात्स्यादस्य च पूर्ववत् लिप्तकुंभेऽनुफलि
नीकृष्णाचव्यमाक्षिकैः ॥ अपां द्रोणे धन्वयासप्रस्थं दंत्यादिभिर्द्विपलिकैः सह पचे
त् ॥ तस्मिन्नस्यादस्य काथे सितायाः शतं क्षिपेत् ॥ अन्यत् धातकीपरिमाणादिकं पूर्ववद
भयारिष्टवत्कार्यं ॥ लिप्तेत्यादिनु विशेषः ॥ विशेषस्तु फलिन्यादिभिः कुंभं लिंपेत् ॥ यत्रा
यंनिःक्षिप्यते दुरालभारिष्ट इति ॥ छ प्राग्भक्तमानुलोम्याय फलाम्लं वा पिबेद्धृतं चव्य
चित्रकसिद्धं वा यवक्षारगुडान्वितं ॥ पिप्पलीमूलसिद्धं वा सगुडक्षारनागरं ॥ प्राग्भ
क्तात्पूर्वं घृतं फलाम्लेनानुलोम्याहारिभिरनुलोमनप्रायैरन्नैः पक्वं पिबेत् ॥ चव्यचित्रकाभ्यां
सिद्धं पक्वं यवक्षारगुडाभ्यां युक्तं घृतं पिबेत् ॥ अथवा पिप्पलीमूलसिद्धं गुडयवक्षारना
गरसहितं पिबेत् ॥ छ पिप्पलीपिप्पलीमूलधान्यकदाडिमैर्घृतं दध्ना च साधितं वातश
कृन्मूत्रविबंधघ्नं ॥ पिप्पल्यादिभिर्दधिसहितैः साधितं घृतं वातशकृन्मूत्रविबंधजित्
छ पलाशक्षारतोयेन त्रिगुणेन पचेद्धृतं ॥ वत्सकादिप्रतीवापमर्शोघ्नं दीपनं परं ॥ पला
शक्षारस्य जलेन त्रिगुणेन वत्सकादिप्रतीवापं घृतं पचेत् तच्चार्शोघ्नं परं दीपनं च ॥ छ पंच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एकलः एवंहि दृष्टव्यावित्यामपुत्ररसानिलः तत्रापरेवो
यं जलस्यात्रानुत्तरस्यापिचनुगुणः एकलः एवंहि दृ ... तत्रकोजागो दानार्थमावपेन
त्र स्नेहस्वेदौरमासादौः वातरूपत्रेरितं वृद्धिनं नत्वं चनुगुणं तत्र कोजागो दानार्थमावपेन
नमुंचानिरसंदंवासौराहिमिस्वस्नेहव्यवं वातकोन्जायेननन्समा नोकवानहिंवहिनि
नचनैलहिमुलयवनानामर्धसास्वं हिहिनं पनुवातमनास्वनेनैलमुर्द्धनिःसरणहीनजय
न ७ लिस्नेहं वा प्रयुञ्जीतसर्वशीरवंचमूलिकं एमानसीरमस्त्रस्नेहं लवणानिनपलादिभिः पूर्वान्नैः क
सायवानिस्नेहं पांचमूलिकं एमानसीरमस्त्रस्नेहं लवणान्नितपलादिभिःपूर्वान्नैःक
त्रैवृतं प्रयुञ्जीत सचपूर्वोक्तगुणः एमानं सीरं पास्मनन्तनस्सीरं पास्मनतनस्सीरं
एमानस्यषट्स्नेहवेनियानविभागानस्माहः एहस्नेहलवणेवैनेनिसमस्त्रस्नेह
लवणैर्वैनेसमस्त्रस्नेहलवणस्यापलादिभिःपूर्वोक्तैःतापएनस्यंनसंभवः एहरा
हस्नेहं षड्भागार्थः पर्शासामुष्काईतिनहेविधानत्रमुष्कार्शसाचिकिस्सितमुक्काय
धुनारक्तार्शसामाह ७ अथरक्तार्शसांचीरसमारजस्यकपस्यच पतुबंधनतःसिग्ध
रक्तवातोजयेद्धिमं रक्तास्यापिकारेपित्तस्य एवंदोषभिचारित्वात् दाचित्मारुतानु
वंधकदाचित्कफानुबंधस्वलिंगतोवीक्ष्यापलक्ष्यसिग्धं रक्तं वातानां न्नोषधं योजयेत
एतत्त्रोभयमपापयोनननं सावित्रानितसन्निहितत्वात् वातानुबंधं वीक्ष्यसिग्धं कफ
नुबंधंवीक्ष्यरक्तं चिकित्सितं योजयेत् वातानुबंधकफानुबंधयोर्लक्षणमाह ७ रक्तस्या
नुबंधंवीक्ष्यरक्तं चिकित्सितं वातानुबंधकफानुबंधयोर्लक्षणमाह ७ रक्तस्या
वतवतरक्तमधोनिर्यातनिलानिलः कटीरुगुदशूलंचहेतुर्यदिचरूक्षण तत्रानुबंधवातं
स्याज्ञेयंतोयाटिशिथिलत्था श्वेतापीतानागुरुःस्निग्धासपिच्छिलासिमेनोगुदः हेतुःस्निग्ध
गुरुर्विद्यादूष्याश्लेष्मानुबंधलक्षणानि रक्तस्यानुबंधिपलवर्जितं लक्षणंपरोक्षानि तत्रानुव
धोवातस्येवंवोधा हेतुर्यदि रूक्षणरूक्षण चेहेनुरासेविनः एक ...

... पनस्यपलादि ...

... लहहोपत ... कस्य ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जितेनांतोसमसहितं नमेवमाहारेतिसूत्रयत्नादि ॥ मदिरांस्नातकेरोगेसायुनकं ५ धान्दक
सारसमल्लयानीयंयानीयंवल्लाकृत्स्नं धान्येनधान्यस्तुठौस्यांके टकारिकवाथवा ॥ अंतेमु
नस्यामध्येवावानवर्कीनुलोमनं मदिराद्विपानयानीयंयानं ॥ अथयवागूपानीयंतल्लमतिशये
नात्सामल्यकंस्नेयुष्यायोगंकदाचिद्धान्येनकदाचिद्धान्यस्तुठौस्यांकदाचित्कंटकारिकया
स्तंकदाचिद्रनेस्यानेकदाचिन्मध्येयाग्यनावसंनेयथामात्रनावस्यादिसूपन्नेनेवामन्नेरुण
मध्येत्वषामेतेमदिराद्विपानंवानवर्तीनानुलोमनंनयोर प्रवर्तनेवाद्यदोषवयायार्गप्रवर्ते
नमिलर्थाः वानस्यानुलोमनंचयत्नेनक्वापितयोरस्यानुलोमनं पवनोहितं क्रियाकालेतियाव
नांदेहगतानांभावानामनुलोमनं संभाव्यते नयाचप्रागस्यधापिविदोषाञ्चापवत्नादिम
लाचयानांविदोषसंहारकरःइत्यादि ॥ अस्यैवस्वनुलोमनंकार्यमितिदर्शयितुमाह ॥
विज्ञानकरूपिन्नानामानुलोम्यंहितमिमले गुदेशाखांनिगुदजाःपावकस्थानभिवर्द्धते य
स्मादिह वातादीनामानुलोम्यसतिगुदेनिर्मलंभवति गुदेचनिर्मलेगुदजाःशाम्यंति पा
वकःकार्यानस्थानभिवर्द्धयेततः नस्मादर्शसांविज्ञानकरूपिन्नानुलोमनंभेषजान्नपानादि
यत्नेहृद्यमितिभावः ॥ उदावर्तपरीतायेयचान्येर्दितादिरोगिणः विलोमवाताःशूलार्त्तास्तेषि
हमनुवासनं यथुरसाउदावर्तेयुक्तायेचानिशायने विरूक्षितास्तथाविगुणपवनाःशूलधी
दिनाम्ल नेष्वनुवासनमिष्टंतत्रकृतामितिशेषः तदेवानुवासनमाह ॥ पिप्पलीमदनं
विल्वंशताह्वांमधुकंवचां कुष्ठंवटीपुष्करांहचित्रकंदेवदारुच पिष्ट्वातैलंविपक्तंद्विगुणंरौ
रसंयुतं ॥ अर्शसामुढवातानानानकृत्त्वमनुवासनं गुदनिःसरणंशूलंमूत्रकृच्छ्रप्रवाहिकां
कंडूरपल्हदीर्वल्लामानाहंवंक्षणाश्रयं पिन्नाश्चावगुदेशाफवानवर्तीविनिम्नहं उत्थान
वहूरसोपचजयेन्नचानुवासनं पिप्पल्यादीनिपिष्टाजलेनतैलंद्विगुणंरौरेणसंयुतं पक्त्वे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा८३ 163

अथ बाले नैव तं तुल्लं जले न पिष्ट्वा मधुरक्षमपानामार्गे पिबेत् ॥ अनुलोमादिशंसापि पचेद्वा द्विपाः कुटज
त्वचः नीरसा यावत् चिक्कणघृतं द्वात्रिंशत्कुटजोत्कलानां समगाकालिनीमोचरसान् मुष्टेः शक्रान्
समान् नेभ्रश्च शक्रकत्रवाणं पूतेन ततो द्वीप्रलेपनं पक्वावलेहं लीढ्वा च नेत्र यावाग्निबलं पिबेत्
पेयां मण्डं पथ्याशनं गव्यं वा छागदुग्धं भुक्तं लेहो धन्वमांसमथवा प्रसुरक्तातिसार एव प्रकुजान् बल
वद्रक्तपित्तं च यज्ञवेद्द्वहम धोपिबा कुटजत्वचं स्वार्द्धं यावत्तुल्लां दिव्यं न्नरिहे जले पचेत्
द्विविधं वद्विद्धि दिशा द्विता द्यात् एनं त्वं तु सामान्यपरिभाषा परिमाणे कल्पनं थेवक्ष
ज८ षंसामान्यपरिभाषा परिमाणेन चतुःपलमकत्वंगामिति न द्रव्यवाहार्थमाह नीरसा
यामित्यादि नावन्यचेद्याव देयाकुटजस्य त्वक् नीरसा स्यात् नीरसत्वं च क्वाथं गत्यं शरावं कु
चेमवति न स्यांचनीरसा यावत्समं परिमाणं कल्पो वस्त्रिभाजने तस्मिन्क्वाथे स्पद्रासांचूर्णी
कृतान् समंगादीन्मुष्टयः शक्रान् पल परिमाणान् द्वयान् नेभ्र समंगादिभिः सर्वैः समानिंदु
यवान् द्व्यान् ततानं तरं पूतं द्वीप्रलेपनं पक्वालीढ्वा वनमवलेहं मनतरं यथाग्निबलं ब
लानुसारेण पेयादिकं पिबेत् किंभूतः सन् छागदुग्धभोजनः अपलेहो रक्तातिसारं रक्तार्श
सि च शमयति रक्तपित्तं च प्रबलं मधीमधो वा प्रवृत्तंपथेन ॥ कुटजत्वक् तुलां द्रोणपक्वे दष्टां
शशेषितं कल्कीकृत्य क्षिपेत्तत्र नार्द्धपलिकं कुटजं रोध्रहयमोचरस बलादाडिमजात्वचां
बिल्वकर्कटिकां मुस्तं समंगां धातकी पलं पलान्यष्टौ रसाप लं कुटजस्येव तत्त्वचः त्रिंशत्प
लानि गुडतोयघृतान् पूर्णे चविंशतिं न मयं लेहतां यावत् धान्येपक्वं पिष्यते लिहन् सर्वातिसारनि
हन्ति दोषश्वासकासान्नियच्छति ॥ वत्सकत्वक्तुलां जलद्रोणे पचेदष्टांशशेषितं तावद्धे
नंतरष्टांशशेषितेक्वाथपूते सति कल्कीपिष्ट्वा नार्द्धपलादीन् पलप्रमाणान् क्षिपेत् वि
ल्वकर्कटिकां बिल्वपलानि कुटजत्वचः द्रशावलानि धनस्य पलानि ... प
लानि त्रिंशत् तदेतत्सर्वं लेहतां यावत् पचेत्स...

८३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वत्यन्ते तदावातानुबंधत्वं दोषं न शक्नविट्स्वकण्ठः...
तेष्वेव कल्पानुबंधस्यानुमापकं । अस्य कफस्य तस्य लक्षणं स्थितस्य धावंधमुक्ते ... म
स्यादिकं चलत्वमल्पत्वं हानस्यानुबंधविद्यात् कफाद्भिः स्यामस्यादिकाल्पत्वं तस्य लक्षणं कफस्यानु
बंधं विद्यात् ॥ दुष्टदोषशोधनं कार्यं लंघनं चैवपाचनं दुष्टेवातादिदूषितेन दोषे यथा बलं बला
नतिक्रमेण कदाचिल्लंघनं शोधनं कार्यं बहुदोषस्य शोधनं मितदोषस्य लंघनं मुपचारा सहकारेण
कार्यं ॥ यावच्च दोषैः कालुष्यमस्युतेः स्याद्बद्धदोषत्वात् यावच्च दोषलक्षणस्य कालुष्यमस्य तेषांमलो
सामदोषदुष्टत्वात् तावच्छुतेः प्रकृतत्वात् दोषस्य प्रपाकत्वं कार्यं तथा भुजायां रक्तस्युतेः स
रहत्वं यथान्नान कार्यमित्यर्थः ॥ दोषाणां पाचनार्थं च बहुकषधुरत्वं पायच संग्रहायचरक्त
स्य परिनिःसरण चरेत् कालुष्यरहितायां रक्तस्युतेः परमनंतरं देवालसामानां पक्वायत्थं तथा
बद्धेः संधुरत्वं पान्यारक्तस्य संग्रहत्वार्थे निःसरणस्य क्रान्ते ... समुपाचरे
त् इति सामान्योपक्रमात्कार्यं विकारशांत्यर्थमुपादिष्टा ॥ पक्वप्रक्षीणदोषस्य रक्तं वा
तोल्वणस्य वा स्नेहैः संसाधयेद्युक्तैः पानाभ्यंजनवस्तिभिः पक्वं पुनः प्रक्षीणदोषस्य निरा
मस्य रक्तस्रवेन वाताधिकस्य वा पुरुषस्य पदक्तस्रवेन वाताधिकस्य वा पुरुषस्य पदक्तस्र
वेन तस्नेहैः पानादिभिर्युक्तैश्चिकित्सेत् ॥ पक्वं पित्तोल्वणं रक्तं धर्मकाले प्रवर्त्तते स्तंभनीयं
तदेकांतान्न चेद्धानकफानुगं पक्वं पुनः पित्तोल्वणं रक्तं ग्रीष्मकाले प्रवर्त्तते तदेकांतेन स्तंभनी
यं तोयपक्वल्यं पित्तप्रकारत्वात् किं सर्वमेव धर्मकाले रक्तं स्तंभनीयं नेत्याह न चेद्धानकफानु
वानकफानुबद्धं तु लंघनादिभिरेव चिकित्सेत् ॥ सकफे ह्यपिवेत्पाकामसुंठीकुटजवल्कलं कफानुगं
रानतिक्तकं सुंठीं धन्वयासं कुचंदनं दार्वीत्वगिन्द्रयवानित्वचं वा दाडिमाद्भवां कुटजवल्कलं कि
रक्ते सुंठीं कुटजवल्कलं क्वाथितं पिवेत् किरातनिक्तकादिनां क्वथितं पिवेत् अथवा दाडिमाद्भवां कफानुगते
जांत्वचं पिवेत् ॥ कुटजत्वक्कालेनाष्टमांशिकं घृतवल्लभं पिवेत् अथवा दाडिम
वामयस्य कुटजत्वचमिंद्रयवांन रसांजनादीन्मनंतुलजलेन पिवेत् तंडुलजलेनायेनक्वथितं
घृतप्रियाः निविष्टा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा८४ 165

॰श्वरूपमिति तस्मादधिकं न ग्राह्यं पक्वमाचरेत् । अथैकत्र केचित् स्नेहे कल्काधिकानि दुर्नामानि
वृत्तान्यभवन्ति तस्माद्धितोऽस्मत्क्षये पचनं जयं पयन्नं कुर्यात् ॥ ७ ॥ इत्याद्यस्तिन्नेष्टबलमवलोक्य चक्रपा
णिना सौ तो प्रचारः कर्तव्यः । सर्वथा तन्त्रान्तरेण स्नेहे कल्काद्यपेक्ष्य द्वन्द्वं द्रव्याक फलानि लोकाग्रव
लावुपलभ्यन्तस्य शान्त्यर्थं स्नेहेनाप्रचारः कर्तव्यः ॥ ७ ॥ तत्र द्रव्याणां स्वस्थानात् स्नेहद्रव्यकल्कस्नेहर्थ
त्ततः रसेः कल्कोऽस्य सार्धभिरस्वरीतिक याजिनेः । स च पक्वं कल्कं कल्कसम्यक् कामनेलपयायने ।
पक्वेवं सामानं तस्य स्यानन्तरा रसेस्तत्पचेत् ॥ कं मूनेः । अववीडकेन रोगानुस्मारदनोपानं
नश्याजिनेः । न च कल्कं कार्यं याया तेलपयोघ्नेः । स चयेत् ॥ ७ ॥ यवाषकुराकारणानां मूले
पुष्पं चरणात्मलेः । नागनाधादुक्तासन्त्यसुगाप्यहिपलोन्मिताः । त्रिप्रस्थे सलिलस्येन
क्षीरप्रस्थे च पाचयेत् । क्षीरशेषं कषायं च तस्मिन् पूते विमिश्रयेत् । कल्कीकृतं नमो च रसं
मगां चन्दनोत्पलं । प्रियङ्गुकौटजं बीजं कमलस्य च केसरं । पिष्टा वस्तिरयं सिद्धः सघृतो
दुःशर्करा प्रवाहिकागुदभ्रंशारक्तस्रावज्वरापहः । यवासादीनां मूलं शाल्मलेः पुष्पं तथा
नागवो धादीनां च सुगाः एतेन द्वयकर्दबकं पञ्चकं हिपलप्रमाणं जलप्रस्थत्रये क्षीरप्रस्थ
च पाचयेत् क्षीरशेषं च कषायं तस्मिन् पूते सति कल्कीकृतं नमोचरसादिमिश्रयेत् मोच
रसादयोऽत्र समत्रिभागमात्रशाल्मलकर्षमात्रा नागाह्याः वस्तिकल्पे कोशनकादीनि स्नेहविंश
तिपलप्रमाणे कार्षिकाणीमेवं द्रव्याणाममनुज्ञानानां । अयं पिष्टावस्तिः सिद्धः सघृतमा
क्षीकशर्करान्तः प्रवाहिकादिहरः । स्वल्पमात्रतयानि स्नेहावस्तिरेवायं पिष्टावस्तिस्स्या
त् ॥ ७ ॥ यष्ट्याह्वपुण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः क्षीरसिद्धैर्गुदानः पक्वोऽदेयः स्नेहानुवास
वा२ नं मधुयष्ट्याह्वकौप्रपौण्डरीकेण तथा मोचरसादिभिः पक्वेनैः क्षीरसिद्धैर्गुदानः स्नेहपक्वः स्ने
हानुवासनं देयः ॥ ७ ॥ मधुकोत्पलरोध्राम्बुसमङ्गाबिल्वचन्दनं वविकाञ्जिष्ठामसृंल्पा
...

र्कः प्रमथितजयेन ॥ रोचनि त्वम्भो वरसंसर्गं गांधेंद्रनोत्पलं पाचयित्वा जदुग्धेन हृता
लीलानेवमाजयेन् रोधाहीनजादुग्धेन काथयित्वा ऽनुरसगन्धीसेनाजक्षीरेण मांजयेत्
एतच्चोपयुक्तं पूर्वगुणं ॥ पथ्याहृदयकाननापपस्याद्वीरमेतटं हरिणा मधुपानक्वं
शीतलतोयेन तेनवा पथ्याहृद्विसशर्करामाद्वीकेशीतजलेन तेनाजपपसांवा पानको
क्षीरमोरसामधुरसा वा ॥ हिमकेसरपथ्याहृसेकं वा नेंदुलावुना ऽथवाचंदनतागके
सरमधुकोशीरतंदुलाम्मसापानकं पूर्वोक्तगुणं ॥ पकानीदपवाः पाठाबिल्वसंक्षीर
सोजनं चूर्णिकालोहितः मूले प्रवृत्ते वाति सोसिते पकान्यादीनां चूर्णं जलेन पीतो वातो
मूले प्रवृत्ते वाति सर्वेनरक्ते हितः ॥ दुग्धिकाकंटकारी ध्याम्रहृद्वसर्पिः प्रशास्यते ऽथवा
धान्यकोरोधकुटजत्वक्पलोत्पलैः सकेसरैर्विवज्ञारदाडिमस्वरसेनवा दुग्धिकाकं
टकारीध्यांपक्वं सर्पिरास्मिन्विषये प्रशस्यते ऽथवा धान्यकादिभिः सिद्धं घृतं हितं पव
ज्ञारदाडिमस्वरसेन वा सिद्धं घृतं हितं ॥ शर्करामाजाकिंजल्कसहितं सहवानिलैः ऽथवा
स्वरक्तगुटजात्वनवनीतं निपछेत् शर्करापद्मकेसरसहितं मध्वम्ल बहूत्पाहानि मुक्तं न
वनीतं रक्तार्शांसिशमयति तिलैर्वासहाम्लनवनीतं रक्तार्शांसि शमयति ॥ छागा
लं नवनीतं तत्क्षीरं मांसानि जांगलः ऽथनम्लो वाकदम्लो वा रुचवास्तुकरसो रसः रक्त
शालिः सरोद्ध्रः ब्रीहिकलम रणी सुरा नरसन्नसुरामंडः शाल्मिन्सौवर्चलं छागसंबंधीनि
नवनीतानि तथा जांगलरसादीनि रक्तस्राव रमो वधं ॥ पयादुम्बरसाद्रोवुवलादुःके
वलोपिवा जयन्त्यसृ त्वमरक्तं मारं नच प्रयोजितः वेपादृश्चुप्रयोजितः वलादुःकेव
लोवा रक्तमसृत्वमवानं वजयति ॥ वातोल्वणानि प्रायेण भवेत्यर्शांसि निम्नुत्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्र्यकं जर्जरं स्नेहमत्राक्रमं नई क्षिं विपाचयेत् शरावसंधौ मृल्लिप्ते क्षारः कल्याणकाह्वयः सपीनः
सर्पिषा युक्तो भक्ते वा स्निग्धभोजिना उदावर्त्तविबंधार्शोगुल्मपाण्डूदरकृमीन् मूत्रसंगाश्मरी
शोफहृद्रोगग्रहणीमेहान् मेहप्लीहरुजानाहश्वासकासांश्च नाशयेत् त्रिवृद्दंत्यादिजर्जरी
कृतं स्नेहमूत्राभ्यामक्रमं न धूमसंकुलांतर्विपाचयेत् शरावसंपुटे ॰सन्न एवाह शरावसंधौ मृल्लिप्त
इति ॰अयं च कल्याणको नाम क्षारः सर्पिषा पीतः स्निग्धभोजिना वा भक्तेन युक्तः सन्नुदावर्त्तादीन्ना
शयेत् ७ सर्वं च कुर्याद्यन्नोक्तं मर्दितसां गाढवर्चसां यच्चोक्तं गाढवर्चसां मर्दितसां ज्ञात्वा तेन च सर्वं कु
र्यात् ७ सोमकं पुनिर्वल्के हि तुलमथयचेत्स्मादेषचनास्मिनेरथा शोनिर्गुडस्य प्रतनुकर
जसो त्रोचनो छिवलानि एतन्मासेन जातं जनयति परमम् अनलः यतिशांके शुक्रं कृत्वानु
लोमं प्रजयति गुदज स्रोत गुल्मोदराणि हृपासुलयोः समाहारो हि तुले पूतीकरंजस्त्वच
स्तुलाहयं जलद्रोणे पचेत् न स्मिन्नपादशेषे निगुडस्याशीतिः पलानि देयानि त्रिकटु
कस्य सूक्ष्मचूर्णस्य षोडश पलानि देयानि एतत् सर्वं मासेन युक्तं जातं प्रबलमग्निं कुरुते ॰प्रानु
लोम्यकृतत्वात् गुदजादीन् जयति स्रग्धरावृत्तं ७ पचेत्तुलां पूतिकरंजवल्कान् हे मूलतः
चित्रककंटकार्याः द्रोणे चपेकां वरणावरोषपूते शांते तत्र गुडस्य दद्यात् पलिकं च सूक्ष्मचूर्णं
न चित्रकात् त्रिकटुग्रंथिकदंति मासमभेदं पुरपुष्करमूलधान्यं च वत्सहपुत्रामार्द्रकमम्लवेतस
च शटीनीमन्तं लोहं विशल्पुपेनमार्द्रदाडिमबीजपूरार्द्रकैश्च युक्तं कामं गार्हिकाभिलषये तोः स
र्पिः ततः मासमात्रेण जातं चुक्रंककनामवेदं दुर्नाम्नां वह्निदीपनं परमं पांडुग्रहोदरगुल्मश्ली
हा२ हानां शमकृत् ७ पूतीकरंजत्वचस्तुलां हे तुले चित्रककंटकारीमूलयोर्जलद्रोणत्रये पचेत्
पादशेषे च तस्मिन् पूते गुडस्य शतं दद्यात् उपजातितवृत्तं त्रिजातिकादि सूक्ष्मरजीकृतं प्र
त्येकं पलप्रमाणं निक्षिपेत् उपच्छेदासकं एतच्च शटीनीमन्तं स लोहं [illegible] दाडिमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नित्यमग्निबलापेक्षी जयत्यर्शः ...

... मूलस्थानुलो... स्त्रोतसा ...
... णपि ... वातं न्यायं ... यति
... गुदज कुष्ठाद्यीनि जयति ... सर्वं ... हे

ठाज्ञारोयवागूजः दार्वीत्वग्नागरं कंसो चित्रके देवदारु च तागरास्तु ... [illegible] ...
बजिन ॥ अर्शांसि निहारग्नहरीतकी पाण्डुरोगज्वरहृद्रोग मूत्रकृच्छ्र गुदभ्रंशवस्त्यानाहप्रवाहलेपिषा
स्रावेर्षांसामूलेदेयं नस्तरसोवधं मधुकादिद्रव्यैः स्नेहचतुर्थभागप्रमाणेस्त्रां नेरीरवरसेघ
नाञ्चनुगुलेघनं साधितं त्रिदोषजित् ॥ अर्शः प्रशान्तवेननघनं देयं पनः पररसो वधं ॥ अथा
स्थान्नमधुराम्लानि शीतोष्णानि च याजयेत् ॥ नित्यमग्निबलापेक्षी याजयेत् ॥ एवं चार्शः कृता
ग्निरशामिनी हृजं जयति ॥ उदावर्त्तो निःसमभ्यज्य तैलैः शीतलतापहैः सुस्निग्धैः स्वेदयन्तिर्वे
र्निःसस्नेगुदेनतः ॥ अङ्गे कोनन्करांगुष्ठसन्निभामनुलोमनीं दद्याच्छ्यामात्रिवृद्दन्तीपिप्पली
नीलिनीफलैः ॥ विचूर्णिते द्विलवणैर्गुडगोमूत्रसंयुतैः नहन्मागधिकाराठगृहधूमैः ससर्ष
पैः उदावर्त्तनान्तेनरं नेलैः शीतलस्पर्शे हेलगुरगुरुकुंकुमादिद्रव्य साधितैरभ्यज्य सुस्नि
ग्धैः पिण्डैः स्वेदयेत् ततः स्वेदात्तनंतरं मत्से उदावर्त्तिवने गुदे ॥ अङ्गे ॥ अभ्यक्तां वर्त्तिं दद्यात् तत्क
रांगुष्ठ सन्निभामानुरहस्त्वांगुष्ठसदृशीन याऽनुलोमकरी दद्याज्झिवेत् ॥ केः कृतां वर्त्तिमि
त्याह ॥ श्यामेत्यादि श्यामादिभिः सैंधवाद्युलवणयुक्तैः ससर्षजी कृतैर्गुडगोमूत्रसंयुक्तैर्
वर्त्तिः झिवेत् तथैवमागधिकामदनफलगृहधूमसर्षपैर्गुडगोमूत्राग्वितैर्वर्त्तिं झिवेत् ॥
एतेषामेव वा चूर्णं गुदेनाड्याविनिर्द्धमेत् ॥ अथवैतेषामेव पूर्वोक्तानां चूर्णं नाड्या गुदेवि
निर्द्धमेत् ॥ नाहिघाने सुतीक्ष्णानुवासिस्नेहगंधप्रवीर्ये येन ॥ भजेकुर्यान्दृढामस्राविएम्ब्रमर
तोस्यतः ॥ अथानुबंधे वा न ग्रेरिशिरः स्नेहरेचनैः ॥ अनुवासयाग्नेरैस्थापि हि संगो मासतेवर्चसो
नाहिघाने कार्यं कर्तुमशक्रेतास्मिन्क्षेलेच्चास्तिसुतीक्ष्णं दद्यात् ॥ सर्वास्तिरस्यानुरस्यगुदेस
राविएम्ब्रचानानामनुलोमयेत् ॥ पुनरनुबंधे सति स्नेहरेचनेर्विरेचनीयः अनुवासनीयश्च
वस्माद्दोषाद्वेतोर्मारसतस्य पुरीषस्य च संगो भवति ॥ त्रिवृत्त्रिकटुकश्यामादन्त्यरकस्व

168

घृतलवणहिंगुनागरैः सदध्याम्लमाषैः तैलपक्वं तु लोके चित्रकमूलसमन्वितं ...
वामहस्तान् ततः पुराणगुडबलान्वितं हि दत्त्वा पुनरपि क्वाथ्य पाचयेत् सांद्रं तत्र गत्वा श्रीरामभद्राय
दद्यात्स्वयं विरामे त्रिकटुकहिंगुपुष्पफलेऽपि तैले हितानि मनोगुडजकुङ्कुमानि च यानि
॥ शालिचप्रकृतं कुर्यात् ... ॥ ० गुडमाषवटकान् तिलतैलपक्वान् चित्रकैः ॥ अर्पितम्
निगुलिकानि ... चन्द्रिकाः ॥ गुडादिपिष्टगुलिकाः ... हितानि च गिरिकारं
च ० मल्लिकापुष्पसारं कर्पूरं पक्वान्नं गुडपाकवत् ॥ ... तैलवर्त्तं ... ॥ विनिवेदयेत्
सारं कंदमध्ये ... गुडपाकवत् पक्वं तैलवर्तं ... पाकं निवेदयामि
० मरीचपिप्पलीनागरचित्रकान् क्रमविवर्धितभागसमान् ... चतुर्गुणतण्डुल
योजितान् कुरु गुडेन गुडान् गुडजान्वितः ॥ मरीचादीनि क्रमवर्धितभागानि चित्रकचतुर्गुण
... गुडेन गुडाकुराः ॥ दुग्धविलंबने ० चूर्णीकृताः ... भागा
हेनवचित्रकस्य महौषधानि ... गुडेन ... कृता ...
भागाः ... चित्रकभागाः ... गुडेन ... कृतादुर्नामजया
यस्मात् उपजाति ० पिप्पलीनागरकृष्णाकरंजवेल्लानि ... बज्रवामुरुरवज
पतिबहुगुडविभोजनेन चूर्णैः पिप्पल्यादिभिः ... बहुगुडचभोजनं ... वज
रपति ॥ ... पूर्वोक्तं ... विधिवत् ... नादन
रापि ० कलिंगलाङ्गलीकृष्णा ... भूनिंबसैंधवगुडैर्गुडं ... नाशनाः
कलिंगकादिभिर्गुडावटिका ... ० लवणानि ... कलिंगयवानी ... बिल्वमहा ...
मदयुतान् ... गुडजान् ... सैंधवादीनि ...
... ॥ ... ० ... कमगया

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शिमश्रोवेन भिषगुगंजिकाभिश्रयपेच्छे घृतं हार्यि: वाते कासश्वासे त्रैलज्जाने वुक्षोयनिवत्समा
लेन संबंधः शुल्कमिदमश्रीसांकुक्कवामिवक्करपत्रनुलंकक्षेनशाक्तिसामर्थ्यानं नेयाय रवपि
हीयतं वज्जादिघृतं च सलिलिनोक्तं ॰कार्यीत्व छ हिंगुलवेतसकादि वल्लमनलिनेन्यस्त हवि
र्भोजने घृजीनहिवलेमित्रामधुफला हवजूरपात्रीफले: पाठामालिङ्गुदुरालभा न्हीविडुलवा
घवनगलोलवे: त्र्यकाकालल वंगवेल्लचपला मूलाग्निकै: कालिके: गुजपलशानया
जिनंनिवानेनिहैलमिदं प्रयिवंश्चवद्रमाकाञ्चानं निशा मयानिगुजांकुरानसगुल्मानाननलव
लंप्रवलं करोति चाश्रु पीलुरसस्पंदोलंवस्तपूतं हार्यिमांजेन्यासंमदाहिमहिलप्रमाले:
वाठाहिमिश्रवालिवे घृजीन मराधानके मधुफलाद्राक्षा माद्रीरण्एका विडुलोवनस:
शार्दूलीवक्रीजिनं नवाग्गुजपलशानेनयोजितं निवाने धनवसमाज्ञाहनंतरप्रविवन्नरह
हमर्शीस्हिगुल्मंचरामयानि दुर्नामानिबलंच शकृद्धिविधत्ते वृष्टिजामना छ एवेकवा
दशापलेरशामूलकुंभवाठाहृपाके घुलवल्लमकरवल्लानां दश्येश्मुलेनुकलसेन जलेन
पक्के वाद्यान्यिनेगुजनुलापलंपं चकंच दद्याज्ञानेपके श्राषचव्याभयानां वहेर्मुस्ता द्देहय
लादीनां प्रत्येकदशपलेदग्धजलद्रोणानश्रुनेजलेपक्के वादशावे चाग्निनगुजनुलांशो
वाद्दीनां वप्रत्येकपलपंचकं च दद्यात् चित्रकस्य पलद्वयं यवक्षारस्य च पलद्वयं च दद्यात्
द्राक्षीमालिंपन्नराकीलेपीसन्त्वयंगुडोलीढो भक्तितो गुल्मादीन्प्रराकरोति वसनानिल
क वैश्वदेवीचकृतं छ नागवेल्लकचित्रकमूलतुलार्धं साधयावत्यादलस्य मन्दे ॰श्रेष
दत्वाजीर्णगुजस्य पलानि विंशकाथमपः सादनपात्रसमतेन त्रिकटुकमिसिपथ्याकुष्ठ
मुस्तावरंगकुमारगुदहनेलाचूर्णकीर्णं वलेहः जयतिगुदजकुष्ठ [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा८ (171)

नीसारेऽपि वातेनातिसारेणामाशयगतेनयः स्तब्धगात्रहृल्लेनेनातिसारकाले लंघनं हितं नदापि हि रोगस्वभा
वाद्वातस्य प्रवर्धमानो लंघनं सम्यक्पाचनं च प्रयोक्तुं अत्र सन्ततं त्वयुक्तं ॥ शूलानाहप्रसेकार्त्तं
मेयद्वितिसारत्वं शूलानाहिमवर्द्धमतिसारित्वं वामयेनलनेनज्ञात लंघनं हितं वमनं चेतनसामान्य
पित्तजाद्विमाद्यं स्वपर्युच्छ्रिवित्तं तिमिरं वाध्यानं केवलवातजे ॥ दोषाः सन्निचिता यस्य विदग्धाहारमू
र्छिताः । अतीसाराय कल्पन्ते नेतु प्रवर्त्तयेत् भूयस्तान्संप्रवर्तयेत् एवमेव बलान्मतु यचदो
षाः सन्निचिताः अपि स्वपन्नवृद्धिमतास्तया विदग्धेनपक्वापक्वेन स्वपेनाहारेण मूर्छिताः एकी
भूताः अतीसाराय कल्पन्ते सम्यक्तेन नेतु न यावत्तेनान तु तेन शास्त्रविकारेण अनुनयेनाती
सारान्कुर्वन्ति नवृद्धा नाव स्य वाजिका नाके दोषा भूयः सर्वतोऽनप्रवर्त्तनात्सती सारकारण
निसमुच्चिनात्सतु नयावद्यमेव पन्नाविनावलात्संयुत्वलस्वभावेषु नेषु नयाभूनेषु दोषेषु पेक्षा
यथा सिद्धेन सम्यक्प्रवर्त्तनमेव भेषजं न तु वाचनादिक्रियार्थः संग्रहणं वधं कुर्वन्त्वगा ।
द्विः स्याधि प्रतिपद्यते न तस्मात्तेन प्रयुज्यते अपि चामपक्वान्हेयदिव्यातिकुर्वन्ति सारइति
नसात्सम्यक्सात्सोऽबधंदानुमुच्चिनान्निज दोषमनातेनेत्यत्याह ॥ प्रयोज्यं न तु संग्राहिपूर्वमा
मातिसारिणि सम्प्रवर्तयत्वर्वामामतिसारेणगुरुवनयज्ञं नु संग्राह्योवधारणार्थ्यात्र पूर्वम
हणं प्रश्नार्हीषदोमातिसारेणाहारीयमानं कुर्यनन्देवनिरोधनयन्ति सामे ... दोषनिसारकार
म१ णि प्रवर्धमविभदन्नमोषधं दानुविशिष्टायामवस्थायां समानकार्यमपिकदाचिदतिसारेणगु
णाय संवद्यते नातीसारप्रतिपन्नः भूनमपि च संग्रहणमौषधमिति कृत्वा ॥ अविबाधमानगु
रुजा स्थूलसेमित्यकारिणि प्रागल्दाषाणासे दोषा विवद्धुस्मर्ज्जनी विवद्धैल्पाल्पं कृत्वा प्रवर्तमा व४
नदोषजनएव विबंधत्वात् साधनादिकारिणि नयाम भूनात्सम्बन्धो विसंग्रहणनवश्यमपिप्राप
दाहरीनकेप्राणान्नटदानीनिप्राणहाम वनीति एवं बहुदोषाणामतीसारेणप्रायशोऽष
उपक्रमोबोधः मध्यदोषाल्पदोषयोस्त्वाह ॥ पिवेत्प्रक्वथितं ...

८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुक्तं भैवज्यमार्द्रैर्बुनुवस्त्रकल्कं सर्वैः सर्वैर्वृकालैरयमत्र ॥ ुर्वं । सप्रतिमात्रार्थः इति –
र्णः सुमल्लातकं भैवज्यमस्य प्रधानमुद्दिष्टं । आर्द्रैर्बुनुनरर्शःसु कुटजत्वक् भैवज्यमस्य कुवि
नं सर्वेष्वर्शःसु स्नुह्यार्द्रैर्बुच सर्वैर्नुवृकाल्वमेषं वस्थितममस्य वलं मल्लातहर्द्वेषावहेचाति
इंद्रवज्रावृत्तं ॥ भिन्नाविविधानलुलोममनायपन्मारुतस्याग्निवलायपथ्य नरदन्नपानौष
धमर्शसेनसेव्यंविवर्ज्यंविपरीतमस्मात् । विविधान्स्यानकफादिरूपान् भिन्नावायदन्नपा
नौषधमार्शसंविनंमारुतस्यानुलोमनाय स्वयन्मिप्रवर्त्तनायतस्याग्निवलायाग्निवर्ध
ईनायसंपद्यते तदेवान्नपानौषधंदुर्नामवतासेव्यं । एस्माद्युष्यक्तात्कफादिपरीतंयदन्नपा
नौषधमारुतस्यविबंधकरमग्निसादनंच तत्तेनविवर्ज्यमितिसेव्यं उपजातिवृत्तं ॥ अर्शो
तिसारग्रहणीविकाराः प्रायेणचान्योन्यनिदानभूताः सन्नेनलेसंति नमंतिदीप्ते र
क्षेदतनसबुविशेषतोग्निं । अर्शोतिसारग्रहणीरोगाअन्योन्यनिदानभूताः परस्परंहेतुभूताः
वाहुल्येन । अनलेनचसन्नेएतेरोगाभवंति दीप्तेत्वग्नौ नसंतिपतः ततोस्मात्कारणा
त्तेषुरोगेषुविशेषणाग्निंरक्षेदिति इंद्रवज्रावृत्तं ॥ इतिश्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्त
विरचितायामष्टांगहृदयटीकायांसर्वांगसुंदराख्यायांमर्शचिकित्सितंनामाष्टमोध्यायः ८ ॥ अ
स्मादनंतरमतीसारचिकित्सितंव्याख्यास्यामः ॥ अतीसारोहिभूयिष्ठंभवत्यामाश
यान्वितः । हत्वाग्निंवातजेप्यस्मात्प्राक्तस्मिन्लंघनंहितं यस्माद्बाहुल्येनाग्निंहत्वा
मंदीकृत्य आमाशयान्वयोभवत्यतीसारः । अस्मात्कारणात्तस्मिन्नतीसारारम्भेऽधोवातजे
पिपूर्वंलंघनंहितं । आमाशयोन्वयोजन्मभूरस्येति स आमाशयान्वयः । अपिशब्दात्
कदाचित्कफादिजेसुतरांलंघनंहितमितिद्योतयति लंघनशब्देनचापतर्पणमेवगृह्य
ते रोगाधनादीनांलंघनानामवस्थावशाद्युक्त्यानिपातात्तु उपेक्षणमहणेनकश्चिद्रुपक्रमादाव
प्रारभ्यते अर्शोतीसारयोः परस्परंनिदानभूतेनचिकित्सासामान्यादनंतरमाह । अथातोतीसारचिकित्सितं ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वा भोजयेदिति त्वाससा हेतन घोलयति ॥ मुस्तं लघु मुस्तं लघु मुस्तं प्रति सुप्रति मात्रार्थ इति समासो
अव्ययीभावः एवं क्रियमाणे सातिसारी ज्वरगदः क्षिप्रं शाम्यति नष्टा वह्निबल देहबलं एवं च भुञ्जा
नस्य कानमुद्गमुपदिशयन्ते ॥ तक्रयुक्तानि सामैन पवाम्लानष्ठीलेन वा मुस्तया मधुना वा यव
मासात्म्यमुपाचरेत् कदाचित्तक्रेण कदाचित्काञ्जिकेन कदाचित्पयसा कदाचित्तष्ठीलेन का
ञ्जिसुरया कदाचिन्माहिषीकेणेति यथासात्म्यमुपाचरेत् ॥ भोज्यानि कल्पयेदूर्ध्वं नाहिस्तेपनपा
चनैः बालबिल्वषड्धान्यहिङ्गुवृक्षाम्लदाडिमैः पलाशहपुषाजाजीयवानीविडसैन्धवैः
लघुना पंचमूलेन पञ्चकोलेन पाठया ॥ पुस्मात्क्रमादूर्ध्वमनन्तरं भोज्यानि भोज्यानि कल्प
येदिति सातिसारे स्याहिस्तेपनपाचनैरेव स्तम्भनानि दीपनानि पाचनानि द्रव्याणि तानि
सर्वेत्वतिसारे लोपयुज्यानीति एवं संक्षेपतः सामान्येन चिकित्सितमुक्त्वा तदेव विस्तरतो लक्ष
यति बालत्यादि बालबिल्वादिभिर्भोज्यानि कल्पयेत् ॥ शालिपर्णीबलाबिल्वैः पृष्ठिपर्णी
चसाधिता दाडिमाम्ला हिता पेया कफपित्तसमुल्वणे ॥ समयापिप्पलीमूलबिल्वैर्वातानु
लोमनी शालिपर्ण्यादिभिः साधिता दाडिमाम्ला पेया कफपित्ताधिके हिता ॥ समयादिभिः पेया
वातानुलोमनी ॥ विबद्धदोषबहुलादीप्ताग्निर्योतिसार्यते कृष्णाविडङ्गत्रिफलाकषाये
स्तं विरेचयेत् पेयां युञ्ज्याद्विरिक्तस्य वातघ्नैर्दीपनैः कृतां यो बहुदोषो विबद्धमल्पाल्पं कृत्वा
प्रतिसार्यते तं कृष्णादिकषायैर्विरेचयेत् विरिक्तस्य चानन्तरं पेयां वातघ्नैर्दीपनैश्च द्र
व्यैः कृतां युञ्ज्यात् ॥ आमे परिणते यस्तु दीप्तेग्नावुपवेश्यते सफेनपिच्छं सरुजं सविबन्धं पु
नः पुनः ॥ अल्पाल्पमल्पशमलं निर्विट्कं सप्रवाहिकं दधितैलघृतक्षीरैः सशुण्ठीसगुडं पि
बेत् ॥ खिल्लानि गुडतैलेन भर्जयेद्बदराणि वा माहिषविड्विहितैः शाकैर्बहुस्नेहैस्तथारसैः
क्षुधितं भोजयेदेनं दधिदाडिमसाधितैः शाल्योदनं तिलैर्माषैर्... मनाम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भूतीकपिप्पलीशुंठीवचाधान्यहरीतकी ॥ अथवा बिल्वधनिकामुस्तनागर [illegible] वचा
वचाकृमिजिन्नागरा त्रिवा शुंठीवचाघनमार्दीबिल्वं वत्सकहिंगुवा मध्यदोषाणामतीसारी भूतीका
दीनपिबेत् किमर्थं तास्तान् नायमकुक्थितान् ननु कुक्थितान् इत्येतन्नावदेवास्तु किं प्रमाहेन ब्रूमः प्रक
र्षेण कुक्थितः प्रमथ्यारूपेण स्मृताः प्रकुक्थितान् इत्यस्यार्थस्य प्रतिपादनार्थं प्रमाहोऽकारि प्रमथ्या
याश्चनंतोनरे लक्षणमुक्तं यथा स्तनः कषायोनिर्यूहः क्वाथ्यापूर्वाकृतश्च सः कृतपूषः प्रमथ्या
वदुत्थानं हर्लीकृता कृत इति नदेवं दुग्धं कर्लीकृत्य पिबेद्वा क्रियते स कृतपूर्वामल्पेन एएवच
प्रमथ्यारूपत्वाच्च तस्मान्मध्यदोषाणां सारी भूतीकादीनि पिबेत् प्रकर्षेण कुक्थ्य पिबेत् प्रमथ्या
रूपेण पिबेदित्येवलिष्टत्वे मुनिनाप्युक्तं प्रमथ्यां मध्यदोषेभ्यो दद्याद्दीपनपाचनीमिति किं
कुर्वन् पिबेत् विशालघयन् लंघयन् प्रसृजन्त्वा [illegible] नमेव ॥ अथवा बिल्वादीनि पिबेत् ॥ अथवा
विडादीनि शुंठ्यादीनि वा पिबेत् ॥ शस्यते त्वल्पदोषाणामुपवासोऽतिसारिणां ॥ अल्पदोषा
णामतिसारिणामुपवासः शस्यते तु शब्दो ह्यवधारणार्थः ॥ अतोऽपवास एवाल्पदोषाणां श
स्यते न बहुदोषमध्यदोषाणां तेषां परउपक्रमः स ननत्वाने [illegible] इति सर्वमतीसारिणां दोष
देशाद्यनुरोधेन कदाचिल्लंघयेत् ॥ वचाप्रतिविषाभ्यां वा मुस्तापर्पटकेन वा ह्रीवेरनागरा
भ्यां वाथ पिबेद्वा पाचयेज्जलं तृषितः संजातामतीदोषवद्देशाद्यनुरोधेन कदाचिद्वचाप्रतिविषाभ्यां विप
क्वं जलं पाचयेत् कदाचिन्मुस्तापर्पटकेन कदाचिद्वालकनागराभ्यां पाचयेदित्यत्र कर्तुमिष्टा
याक्रियापल्लवस्यैव दमन्यथा पादरक्याद्यन्यादिना परस्यैव हनिषधः स्यात् ॥ युक्तेऽन्नकाले
क्षुत्क्षामं लघून्यन्नानि भोजयेत् ॥ तथा सशे [illegible] निरिच्छितमग्निबलं बलं [illegible] काले क्षु
त्क्षाममतीसारिणं लघून्यन्नानि भोजयेत् नापरमाधान्नैमिव लंघनाचितं सम्यग्लंघनादनं
नरमेव भोजयेत् ॥ अपि तु सम्यग्लंघितलक्षणोऽयमतिसारिणां किंचित्कालप्रतीक्षणं क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मकेसिद्धः खलो यमपराजितः दीपनः पाचनो मलाहीरे ग्रहणीविविधिनाशनः सर्वातिसारघ्नः ॥ पूर्वैः
बद्धुलं बिल्वं बिल्वमज्जा धातकीमरिचादीनां तैः सिद्धं सलिलं पंचमूलं दधि तथा मुद्गरसं गुडेन यावा
मकेवस्नेहे खलो यमपराजितो नाम दीपनादिगुणः विविधग्रहणीनाशनः अथ द्विकाग्रः ॥ ८ ॥ को
लानां बालबिल्वानां च कल्कैः शालिपर्ण्याश्च मुद्गमाषतिलानां च धान्ययूषं प्रकल्पयेत् ए
कधां यमके मडे दधिदाडिमसारकं वर्चःक्षये शुष्कमुखं शाल्यन्नं तेन भोजयेत् दध्नः सरकं
यमके मडे सगुडनागरं सुरां वा यमके मडे व्यंजनार्थं प्रयोजयेत् फलाम्लं यमके मडे पूर्व
गंजनकल्पना मडे यमके सन्नतं स्वादुत्वात् चूर्णितान् माषान् सुसिद्धान् दद्या
घृतमंडोपसेवनात् रसः सुसिद्धः पूर्ववत् छागमेषशशादिजं दाडिमसाराम्लं धान्याम्लं स्नेह
नागरं रक्तशाल्योदनं तेन भुंजानः प्रपिबेत् वर्चःक्षयकृतैरसु विकारैः परिमुच्यते को
लादीनां कल्कैः शालिपर्ण्याश्च कल्कैर्मुद्गादीनां च कल्कैरेकधा व्यस्तमिश्रं धान्ययूषं प्रक
ल्पयेत् किंभूतं यमके मडे तथा दधिदाडिमसारिकं अम्लं दाडिमं दाडिमसारं दाडिम
सारो विद्यते यस्मिन् तत् दधिदाडिमसारिकं वर्चःक्षये पुरीषक्षये सति शुष्कमुखं मुख
शोषोपद्रवान्वितं मतिमान् तेन पूर्वेण शाल्यन्नं भोजयेत् शालि महीन रक्तशाल्यादी
नां ग्रहणं अथवा दध्नः सरं यमके पक्वं गुडनागरसहितं व्यंजनार्थं प्रकल्पयेत् अथवा यम
के मडे सुरां व्यंजनार्थं प्रकल्पयेत् अथवा व्यंजने सहरितकं विशदत्वं पूर्वोक्तं दाडिमा
दिभिरम्लैरम्लमम्लीकृतं व्यंजनार्थं प्रकल्पयेत् यमके स्नेहद्वये वा सत्कृतं माषान् चूर्णिता
न् भर्जयेत् तथैव माषान् सुखिन्नान् घृतमंडोपसेवनात् स्वादेत् अथवा छागमेषवारं
तराधिजरसः सुसिद्धः पूर्वं तत्र भवं कृत्वा पूर्वं सिद्धं शस्यमानं तेन निर्मलीकृतं तथा दाडिमसारे
ण अम्लं धान्यकं स्नेहं शुंठी पुनः व्यंजनार्थं पचेत् तेन रसेन रक्तशाल्यन्नं भुंजानः समवमा
सरसं प्रपिबन् वर्चःक्षयकृतैर्विकारैः पुरीषवायुरं...

175

क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लकपानाद्याः काथाद्याः स्वस्तिकस्य वा सुवर्चलापाश्च ...
नैकलोध्रकारस्वरविनिरकोल्कटैः वालिसारी ... पनवरालने दीसन्न ... सुरासुरे
एकेनापि च्छिन्नया एरुजं नया सविबंधं पुनः पुनः स्तया अल्पमल्पं नया अल्पपुरीषं निर्वि
ड्पुरीषरहितं तथा सप्रवाहिकं निःस्वानिकं सहितं अमुनरभ्रे पुरीषे च वायुना विड्वि वर्जितं
प्रवाहिके निर्विरसानयान्ये नामं प्रवर्तते इति प्रवाहिकालक्षणं ॥ एवंविधो नोसारी सद्
धिते लघुनक्षीरैः समुद्धितैः संठीसगुडांपि वेत् अथवा बिल्वानि बदराल्लि गुडतैले नाश्री
पान एवं देवादिवशान्युं भेदिवाय पिच्चाक दाडिमपक्वान्यानि बदरा ... विना अन्न
रं स्तुधितमनि सज्जानवुं मुद्गमेन मनीसारशलं ... विड्हितैर्वा हलुकाहिमः शाके स्तथा
मासरसैर्बहुस्नेहैर्दधि दाडिमसंस्कृतैः शाल्योदनं भोजयेत् अथवा तिलैः क्षीरे मुद्गैर्वा सा
धु शोधनं कृत्वा साधितं शाल्योदनं भोजयेत् मूलकपानालघु मूलकं वाग्निकाससतैर्दृष्टा
नेर प्रसिद्धं चुरहेत्वादेदेश ------ ॥ बिल्वमुस्ताहिबेव ज्ञपधातुकी पुष्पनागरैः
पक्वातिसारजितके यवागू दधिकीतथा कपित्थकछुराकं जौपूथिका वटशोलुजैः दा
डिमी शालकपासी शाल्मली माचपल्लवैः बिल्वादिभिः सकैः सिद्धा यवागूः पक्वातिसार
जित् दाधिकीति कपित्थादिजैः पल्लवैर्दाडिमादीनां पल्लवैर्दधि सिद्धा दाधि यवाग
स्त्यापक्वातिसारजित ॥ कल्को बिल्वशलाटूनां तिलकल्कश्च तत्समः दध्नः सरो
ऽम्लस्नेहः खलो हन्ति प्रवाहिकां तथा बिल्वशलाटूनां स्नाककल्कजानानां लघु ... गुडः
नाककल्कस्या तिलकल्कस्तत्समो बिल्वशलाटूसमस्तथा दध्नः सरोऽम्लो न मधुरः ... बिल्वा
हादेशाद्यनुरोधानघ्नाद्निास्नेहेनयथापथ्यं पुत्रोयरवलः सिद्धः प्रवाहिकां हन्ति ॥
मरिचधनिकाजाजीतिंतिडीकं खदीविडं दाडिमं धातुकी पाठात्रिफलापंचकोलकं या
वशूकं कपित्थाम्रजंबूमध्यं सदीप्यकं पिष्टैः बदुलभ्रिले स्नेदधिमुद्गरसगुडस्नेहचय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रमंडे स्त्राम लत्वचां मसि सिंधुत्थपंचकोलाख्यां तैलं स हेमाऽग्निनाशनं दधिसुरामंडे दश
मूलकाथे च सैंधवपंचकोलकल्केन तैलं सिद्धं सद्यो रुजापहं ७ वह्निः स्नुहीभाः पलैर्द्वाभ्यामव
घ्नन् सैंधवान् तैलप्रस्थं पचेद् ध्नाग्निसार्वकरुजापहं शुंठीपलैः वह्निः पिप्पली मूल
पलद्वयेन चित्रकपलद्वयेन सैंधवपलद्वयेन चतुर्ध्नाग्नेलप्रस्थं पचेत् नाग्निसार्वकरुजापहं
७ एकतो मासद्वयं जयपुरीषमनहृक्शूलजित् एकत एकस्मिन् शूलजित्त्व पठेत् दानानुवा
हनीयगतप्रयुक्तं तैलमत्कनः नहिवानेजितामस्यं शूलं च विगुल्मानिलः एकतो एकस्मिन्सु
रीषमनहृक्शूलजित्त्व पठेमासद्वयजातं त्रयमेन प्रयुक्तं पुरीषमनहृक्शूलजित् एकत एकस्मिन्
शूलजित्त्व पठेल्पानानुवासनाभ्यां प्रयुक्तं पुरीषमनहृक्शूलजित् संबध्यतः इति वाक्यार्थ
वः कथमेवमित्याह नहीत्यादि नैतैलं यस्मात्सर्वेभ्यो वातजितामस्य प्रधानं शूलं च विगु
ल्मानिलः कुपितः पवनो नापरः कश्चित् शूलानिलयोः कार्यकारणभावाद्व्यतिरेकसम
यिशूलस्य वातकार्यस्य वातप्रकोपस्य विनाभावित्वं सूचयितुं शूलं च विगुल्मानिल
इत्येवमुक्तं कुपितश्चेद्वायुस्तत्र शूलमवश्यं भवतीत्यर्थः वायावैगुण्येकोपधातुत्रय एवात्र हे
तुरत एवाह ७ धान्वन्तरीयमर्दे हृच्छूलो व्याधी स्वधामगः तैलं मंदानलस्याधियुक्त्या
शमकरं परं वायव्याशयेस तैलहिं बिबिसी नावतिष्ठते वायुमर्दशक्तेः पित्तश्लेष्माद
योधात्वं नराणां वायुमर्दश्ले नेरदुह्न अनश्नलो वायव्याशयः संव्याधी सकलशरीरव्याप
नशीलोऽपि स्वधामगः पक्वाशयस्य लक्त्राधिकोनत स्वदृत्तेः प्रस्थान वस्थायामस्मा
तिसारत्त्वस्ले लमंदानलस्याधियुक्त्यायोग विशेषेणैव रमतिशयेन शमकरं रोगस्य
दुःखहेतोः शमनात् अपि शास्त्रात्किमुदीप्ताग्नेरतिसारिणो न सुखकरं भवति नत्वै
वहेतुमाह वायव्याशये पक्वाशयाख्ये स तैलो विबिसी प्रवासि... न

वि°

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

178

प्रवाहिकावर्च्चः स्रवेदपि तस्मात् तस्मान्न पापि मुच्यते ॥ बालाबिल्व...
षजं लिह्याद्धन्ति प्रतिहन्ते ससूलः स प्रवाहिकः । वाते प्रतिहते प्रवाहिका सशूलवान् बालबिल्व
हिंकं लिहन् ॥ वत्सकस्य च रसं पुष्पधातकी बदरीदलं । पिबेद्दधिसरक्षौद्रकपित्थस्वरसा
प्लुतं रोध्रत्वक् धातकी पुष्प बदरीपत्रमेतत् दधिसरमधुभिः कपित्थरसाप्लुतं पिबेत् ॥ वि
बद्धवातवर्च्चास्तु बहुशूलप्रवाहिकः । सरक्तपिच्छस्तृष्णार्त्तः क्षीरसौहित्यमर्हति । यमक
स्यापरक्षीरं धारोष्णं वा प्रयोजयेत् । एरण्डमूलेन बालबिल्वेन वा पुनः । विबद्धवातव
र्च्चा यस्य स्यात्तथा प्रशमनेन सप्रवाहिके यस्य तथा सह रक्तेन पिच्छा चापावर्त्तते तथा तत्पा
र्श्वार्त्ते एवंविधो नरः क्षीरसौहित्यमर्हति । अथवा पयसैकेन पीत्वानु धारोष्णं क्षी
रं प्रयोजयेत् एरण्डमूलेन वा सह बालबिल्वेन वा सह तं क्षीरं प्रयोजयेत् ॥ पयस्युत्क्वाथ्य मु
स्तानां विंशतिं त्रिगुणे भिषक् क्षीरावशिष्टं तत्पीतं हन्यादामं सवेदनं । क्षीरं त्रिगुणं भिषक्
मुस्तानां विंशतिं पक्त्वा क्षीरावशिष्टं पीतं मामं सरुजं हन्यात् । अत्र च विंशतिर्मुस्ताः आ
पलमेव भवति सामान्यकल्पेन पाच्य मुस्तापलं चात्र भवेत् ... चत्वारि प
लानि चतुर्भागावशेषं तत्पाक्यमिति । तदेवं क्षीरपलानि चत्वारि पानीयपलानि द्वादश
मुस्ता विंशतिं दत्वा क्षीरावशिष्टं पयो मिश्रयमत्र क्वाथ्यक्रमावेद्यः ॥ पिप्पल्या पिबेतः
सूक्ष्मरजो मरिचजन्म वा चिरकालानुबद्धापि नश्यत्याशु प्रवाहिका । पिप्पल्याः सूक्ष्म
चूर्णं जलेन पिबेत् बहुकालानुसक्तापि प्रवाहिका नश्यति ॥ निरामरूपं शूलार्त्तं लं
घनाद्यैश्च कर्षितं रूक्षकोष्ठमवेक्ष्याग्निं सक्षारं पाययेद्धृतं । निरामरूपं तथा शूलेन पीडि
तं लंघनाद्यैः कर्षितं तथा रूक्षकोष्ठं वह्निमपेक्ष्य सक्षारसहितं घृतं पाययेत् ॥ सिद्धं दधिस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा०द्धि १

यजमांसरसैरिति एवं मायूरादिष्वपि घृतेषु मयूरादीनां प्रमाणं चिंत्यं तेन तैलं पचेदिति वचना
त्क्षीरे तैलाच्चतुर्गुणं कार्यं अत्र द्रवस्यापरस्याभावात्तैलाच्च द्रवं चतुर्गुणमिति वाक्यक्रमः
तस्मात्तास्यतैलेन द्रवदत्र क्षीरमनावाहं अन्यत्रैतेषां समधिगद्रव्यश्च चतुर्गुणः स्नेहः स्नेहान्मुख्य
श्चतुर्गुणः क्षीरं स्नेहसममिति बहुक्षीरत्वेन तैलवानेकार्यमस्य गुडसमं शर्करामयस्य प्रयुक्ता म
करानीति चतुर्गुणमेवात्र क्षीरं ज्ञातव्यं पिप्पल्यादि सामर्थ्यं तीसारे क्षुद्रवर्जं प्रागिव लंघने पि
तेन नीसारे सामे प्रागिव यथा वातानीसारपूर्वे लंघने शरीरलाघवं कर्तुमित्यर्थः
प्रवातानिर्दिष्टं तत्सर्वं नीसारे क्षुद्रवर्ज्यमस्मिन्कार्यमिति शेषः तन्द्रानपिवेत्सदंगो
बुधमनिर्बद्धसारिणि पयादिक्षुधितेस्यान्नमग्निसंधुक्षणमिति चहुन्यादिगणो गो
रंहितवलापूर्वपितिभिः अपितानानीसारी तद्भानवगेगाबुक्षरविदिनित्तिनोक्तं मूत्रिब
सारवानामसहित पिवेद्यूममन्त्यांगजेलनेनपेयामित्यवतिष्ठते क्षुधितस्यानिशायतन
वुभुक्षितस्यैव पाद्यन्नमग्निसंधुक्षणमिति वृहस्पत्यादिनागणेन अभीरणानपाबला
द्रवनस्कंधिपर्णी द्रवनच साधितं पायपदनुबन्धेनु सद्धोइंतण्डुलाम्बुना पाठावत्सक
बीजनागरपक्कीनां कल्कसपिठीवा वत्सकस्य कल्कपिष्टं सवर्कं सघृतलपिपं कार्यं वानिवि
बाबिल्ववत्सकोदीच्यमुस्तकं अथवा निविषामबीजनिंदुयवनागरजं समधुनिवि
बासुंठीमुस्तेंदुयवकटफलं एवं लंघनपपादिके कृते अनुबन्धे नीसारे
सारेलं कुटजस्यफले पिष्टं सवर्कं पृकृतत्वात् कुटजस्य त्वचा युक्तं
नयासघृतप्रियं नपासद्धोइंतण्डुलांमसापायपेत अथवा पाठादिष्पिष्टं तण्डुलांमसा
नमनीसारिणपायपेत अथवा कृष्णमनिविषादिकं नेपायपेत अथवा त्रानिविषामे

179

चि०टी० १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३६

त्रोक्तं ॥ सौलेमले साधनं तच्चुलं गुदाधानेर क्षीरे एरण्ड क्षीरे केवलं निष्ठन्न प्रातर्लिनि स्तोष्ठ मूलेना
त वृद्धिलेलपयोगा दिस्याने मलबुद्धेर्वा कोसौ लेन वा तांलग्र रेखुदा पनर्व जिने शुधितं कल्प हिताय
नन च्युत गुदा धारमष्ट शूल कृच्छ्रेवं रक्षपा बद्धे वचनं इतिलेवाप ये क क्षीरे एरण्ड नाय केवाय दो पाणा
सय्यानम्भष्ठत्वा केवलं निमार्गे निष्ठन्न प्रवाहिका कुर्वन प्रातर्लिनि नक्षिप्य जीवनि वर्ति दिनाने
वद्धेसभयत्र पानानुवासनानां नेत्रे लेपरा निरूपणनेत लसेवीनस्यात् ‍ मांडं दनपूर्व सम्यक् मु
पवशाने निष्ठन्नम मुखानेह द्वनाजन्न ॥ गुदभ्रंशे ब्रायोपुंज्याने क्षीरं साधितं हवि: रसकं
लाम्लवांगे पीढ़ ध्रुपिष्ट वनाग गुदभ्रंश जिगुदभ्रंश वच घनसहीर कोलादि रसेनौ भ्रमा मरिच
कल्किनेपक्वं पुंज्याने ॥ अत्रवक्षीरं सर्पि: प्रमाल घनाल्कोलादिरसादि कवनुर्गुलघनमिरिचिपा
कत्रम: ॥ नेरवचाम्ले: सर्पिात्य: सद्भुक्तेन कल्कितै: धान्याववला विडजाजी पंचक
लकदाडिमै: नेरवपूर्वोक्तै: कोलादिभिरम्लै: सर्पिास्सज्जर जीकुत्रेस धान्यकादिभि: सि
द्धघृतं पूर्वगुणं ॥ वाजयन्त्यहवाल्लिकास्थमूलेन साधितं बहिरालाहाकुष्ठं वाचयादि त्रिके
ह्विपनं पूर्वगुणं ॥ रज्जवालास्तनसद्यादिभिर्वा वचपावा साधिते तैलं घृतं
लवा गुदभ्रंशे चकमूलेन साधितं हविर्विपाचयेत् ॥ प्रवेशयेद् गुदं धृतं समम्यक्तं स्वेदिते मृदु: कृथीच नाव लावं धम
वा: पनुवासनं पाजयेत् ॥ प्रवेशये गुदं धृतं सम्यक्तं स्वेदितं च मृदु कृत्वा प्रनः प्रवेशयेत् गोःप लावं पंच
धायिष्टलचर्मला गुदे धृतं सम्यक् स्वेदितं च मृदुकृत्वा प्रनः प्रवेशयेत् गोःप लावं पंच
धायिष्टल चर्मला गुदं धृतं सम्यक्ते स्वेदितं च मृदु कृत्वा प्रनः प्रवेशयेत् गोःप लावंपंच
बिल्लमध्यायिष्ट द्वयनाकुर्यान् ॥ पंचमलस्य महत: क्वाथ क्षीरं विपाचयेत् उदरं चात्र रहिते तेन
वात प्रकल्कवन्तं तैलं पचेत् गुदभ्रंशं पानाभ्यंगेननज्जयेत् महतः पंचमूलस्य बिल्वादेः क्वाथ
वात प्रकल्कवन् तैलवच गुदभ्रंशं पानाभ्यंगेन नज्जयेत् महत: पंचमूलस्य बिल्वादे: क्वाथ
तेलसमं कृत्वा क्षीरं विपाचयेत् उदरं चात्र रहितेन तस्मिन्नेव क्षीरं विपाचयेत् तेनेव क्षीरेण
तेलपचेत किंम्भजेवात प्रकल्कवन वातप्रानाश लौरण्डा नोकत्रः सप्तस्यापियवानप्र
कल्कवन उदरबाररक्तसलाद्यघनानुसारेण प्रमाललनिरुप्यकार्य नत्रेवेषपठनेन तुलाद्ि
कल्कवन उदरबाररक्तसलाद्यघनानुसारेण

चित्रकेणवा साधितं पोजयेतच्च पूर्वगुणं ॥ प्रवाहणे गुदभ्रंशे मूत्राघाते कटिग्रहे मधुराम्लै: शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनं प्रवाहणा
दिषु मधुराम्लै: शृतं तैलं घृतं वाप्यनुवासनं प्रवाहणादिषु मधुराम्लै: शृतं ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मस्तवन्येवं द्व्यस्या स्नेहेन मले प्रसृतां स्यात्सुदूरमधः अन्यास्सः परस्मात् स्नेहे पलं शकृद्दत्तं निवारितं
शकृत्स्वेवमेवं त्र्यस्या स्नेहेन च उपवेशयेत् स पलाशकृत् कार्येद्वेवलं द्वे देयवायव कायुक्तं
ततस्तं शय्यापर्यङ्के ततस्तं दोषं तोरमेवयन्याववलं बलानां निरूहमलवयं तेन स्नेहो रसम
मलप्रवाहितो निःसारितः स्यान्नीहारः स्यात्स्यात् ॥ बलाबलं गत्वा ज्यायो व्यायाममात्राविशेषतः नी व
लाशं पयानथा त्र्यपमात्राविशेषतः ज्वालपवेध्या ॥ संसर्गीक्रियमात्रायां स्नेहपद्यनुवर्तते
स्नुतदोषस्यानं शीघ्रयथाव स्यानुवासयेत् स्नुतदोषस्याप चिन्नमलस्यानिःसारितः संसर्गीक्रि
यमात्रायां वक्तारिके त्र्यहे पीयमाने वा स्नेहलमनुवर्तते निवृत्तिं न वास्ति न मातुरमोऽशुयथा
वह्निं न निरूहमलानुवासयेत् नेदवानुवासनघृतमाह ॥ स्नेहपुष्पावशीर्णां च बिल्वेन मधु
कनव तैलपादं वापि यष्टिकपक्वमत्ताम्लं घृतं स्नेहपुष्पादिभिस्तैलपादं क्षीरयुक्तं घृतेन पक्वमनुवास
नस्यात् ॥ शतपुष्पाविपक्वमन्येषां विशुद्धावस्थः परिहितः इत्यनेन प्रकारेण कृतेनानीसारस्यापा
नेहसेवनमनेनरूपविच्छावास्तवं देहस्यमात्रा हितः स्वल्पमात्रं यानि स्नेहाः स्यादावोसः पिच्छावासः
॥ पारवेदस्थुकुमाराईराईवंतानानि शाल्मलेः कुसुमानि कर्पासेस्य पदपद्मा समपानिनां मस्तो
वतानि संस्कृत्य तत्पितं मुष्टिं सम्मितं मदंपल्ययसः प्रस्थं पूतेनाभ्यायवेतनः ततपच्या हकलं
स्य स्नेहपुतैलं वत्तानुच स्नेहो नो भुञ्जीत पपसजांगलेन रसेन वा पित्तानिसार ज्वर शोफ गुल्म समी
रणास्रग्रहणीविकारान् जयत्ययं शीघ्रमितिप्रवृत्तिं विरेचना स्थापनयोश्च वासः ॥ आर्द्र
रसुश्चेदृशः शाल्मलेराई वन्तानि कुसुमवधनानि पारवेष्टय ततस्तमं मृत्तिकया प्रालिप्य
गोमयाग्निना स्वेदयेत् मृन्मोषसंजितानाति समलसं सच्चूर्णं तपिंडं मुष्टिसम्मितं पलप्रमाण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कोद्रजं पायवेन नारिकेलसंजनं समधिन्वाहि समङ्गाधातकीमोचविल्वादिकांकाथपयेन ॥ पलेव
त्सकबीजस्य पथिन्वा रस पिबेत् यासास्रिक्तोजंतः सौ ससेवेत्तं जठराम्यं मुस्तोत्कक्वाथमे
वं वापिबेत्मधुसमायुतं ॥ ससौदु शाल्मलीवृंतकषायं वाहिमाहृतं वत्सकबीजस्य वापलं
जलेन क्वथयित्वा तेदूससयोमांसासौहित् पिबेत् ॥ पित्तजे मतिसारजे पीतं शाल्मलीवृंतक
षायं वाहिमाहृतं शीतकषायं ससौदुं वापिबेत् ॥ किरातातिक्तकं मुस्तं वत्सकं ससाञ्ज
नं कटंकटेरीहीवेरं विल्वमध्यं दुरालभा तिलामोचरसं लोध्रं समंगां कमलोत्पलं नागरं
गोरोध्रं समंगां कमलोत्पलं नागरं धातकीपुष्पं दाडिमस्य त्वगुत्पलं ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृताः
योगाः सक्षौद्राः तंडुलांबुना किरातातिक्तकादयश्चत्वारो योगाः ॥ अर्द्धश्लोकैः स्मृताः स
माक्षीकाः तंडुलजलेन योज्याः ॥ नीलोत्पलयवदारुधेलाक्वाथः पक्वातिसारं नुदेत् निरामादिक्वाथ
पक्वातिसारजित् ॥ राधाबहत्यापिप्पलीवृषे नगरोत्पलहनस्याक्वथितं पिबेत् राधादीनि समानि पष्ट
कं समाक्षिकास्तथैव तंडुलांभसापिबेत् ॥ वत्सकत्वगवलयेष्ठ चूर्णं तंडुलोदकेन दाडिमांकुरैः पेया
विलेपीखलकान् कुर्यात् सदधिदाडिमान् ॥ नहन्दधिन्व बिल्वा मूत्रवृक्षमध्ये प्रकल्पयेत्
कटुंगत्वगाद्दिभिः पयादीन् सदधिदाडिमान् कुर्यात् ॥ तथैव दधिमस्त्वादिभिः पेयादीन् सद
९५ धिदाडिमान् कल्पयेत् दधित्थः कपित्थः ॥ प्रजावपुः प्रयोगे क्षुधानिरामेनेन चेत्क्रमः दोषाधि
क्यान्लाघयेत् बलिनं तेन विरेचयेत् ॥ प्रजावपुः प्रयोगे निरामस्सकत् तेनाजक्षीरेण पादिक्षो
बाधिक्याद्धनेः श्यामानमेवत् तदान्नबलवत्तविरेचयेत् दुर्बलं ॥ अन्यपाहेन शक्रदेने
मूढविरेपनयापिवा पलाशफलानि थंहयुक्तं वाप्रसमापिबेत् ॥ तेनानुकोष्णं पात्रमक्षीर
मेवपश्याबलप्रवाहितेनेनमले प्रशमम्प्युपरामये ॥ यमासः परस्सार तेपलाशारदत्तं हिपेतेस्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

छागपयोहितं ॥ वदान्यलसमन्नाभिः स्मृतं मेचरमलं च सारिकायाहितं राधूलं पूर्ववैकीवटाहिजैः
प्रसोदु शर्करयानभोजने गुदसेतने पिक्काभिसमेघिनेकाले वपः सेवने नस्यापितं कर्णे रक्तानी
सारकुरुते रक्तेमलतनस्मान्नरपुतं नघादाहरुलगुदपाक कुर्यात् नवं वि घृतं नीसार छागंक्षीरं
वत्साहिमेमेचरमलनमूर्तंहितं ॥ पथ्यवत्सारसवाहिभिः स्मृतं छागंक्षीरं ॥ पयवाव टाहिजैः पल्ले
वैः स्मृतं सोदु शर्करान्वितं यानभोजने गुदस्रवे ॥ चछागंवयोहितं ॥ छ नदरद्रसादयान स्मृता सा
मापानान्नकारिमाः कार्यमर्धपलपर्यक्ष्माकिंचिदुक्ताः सशर्करः नयेवरसायूवादयानस्मृ
लघुनाः पानान्नयोहिताः कार्यर्धपलपर्यक्ष्माकिंचिदुक्ताः सशर्करः नयेवरसायूवादयो
नहूताः लघुनाः पानान्नयोहिताः कार्यर्धपलपर्यक्ष्माकिंचिदुक्ताः सशर्करोहितः ॥ छ
वपस्यहृद्रुके छागहीवेराम्यलनागरैः पथ्यारक्तातिसारघ्नं पृष्ठे पत्तिरसान्विताप्रागभ
क्तं नवनीतं वा लिह्यान्मधुसिताघृतं छागपयस्यहृद्रुके वालकाम्यलनागरैः पृष्ठेपणी
क्कायनचघृतंक्वापयारक्तातिसारहृत् ॥ अथवानवनीतं प्राग्भक्तं मधुशर्करान्वितं लिह्या
त ॥ छ वालिम्बसहसमेवाजं मार्गवा घृतभर्जितं क्षीरानुपानं क्षीराशी अहर्हो रेद्रुवंधृत
कापिंजलरसाधृतेवालिहन्ना रोग्यमश्नुते पच्छेदे रक्ते छागारक्ते मध्यवामार्गमिगसंब
धिरक्ते घृतभर्जितं भुंजीत एवकारान्नं चवरांकिंचिदजस्य च गस्य चेतिगम्यते उभयम
प्यक्षीरानुपानं क्षीराशीचरसेन भुंजीत ॥ अथवाक्षीरादुवंघृतं लिहन् कपिंजलरसाशनोन
रस्यारोग्यप्राप्नोति ॥ छ पीताशतावरीकल्कं क्षीरेणक्षीरभोजनः रक्तातिसारं हत्याशु
नयावासाधनेघृतं शतावरीकल्कं क्षीरेणपीत्वा क्षीराशीसन रक्तातिसारं द्वाग्वत
हत्करोति ॥ अथवा नयाशतावर्यापक्वं घृतं रक्तातिसारहृत् ॥ छ लाक्षानागरवेदेहीकटु
कादार्विकल्कैः सर्पिः सदुग्धवैःसिद्धं पयामद्रावचारिनं ॥ पातिसारं [illegible] गवम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पयसः प्रस्थमर्द्धयेत् तेन च पूतेनानेन ननादिमना आस्थापयेत् ननननार कुटजो वृक्षमाच
वेद्यापयमेव विधिः आस्थापित सुखोष्णाने स्नानः पयसा भुंजीत सान्नादि वराहजांगल
रसेनवा एष एव बस्तिः प्रयुक्तः पित्तातीसारादीन् विरेचनास्थापनयोश्चापि प्रवृत्तिं रोगानाम
निग्रहं जयति एतद्युक्तं भवति बहुदोषस्य पाप्रवृत्तिं विरेचनविधिं प्रस्थापनवि वध्ये वान्ताच
प्रयुक्तं यजयति ॥ कालिंगकुटजोन्यश्च सर्वातीसारनाशनं वत्सकादिकमायुक्तं साव
ष्टादिरमाहिकं कुटजोन्यश्च कालिंगं वत्सकादि युक्तं मंवष्टादि सहितं माहिकयुक्तं स
र्वातीसार पक्वातीसारः पक्वातीसारं तस्य नाशनं स्यात् ॥ नीलोत्पलरामदीप्ता
न्नरथिसासेचिरोत्थितं नानावर्णमतीसारं पुटपाकेस्पाचेरन् नीलकूर्चासोत्पलमध्य
नी ... मतीसारं मपि साहसमपि ... मुनेरिसेन यश्चिरोत्थितं नथानाना
वपिमनेकवर्णं दीप्ताग्नेः पुटपाकेस्पाचेरन् ॥ त्वक्पिंडादीर्घवृंतस्य श्रीपर्णीपत्रसंवृता
न मृत्तिकालिप्ताग्निना स्विन्नादुद्धृत्य निःपीड्य रसं हिनं अतीसारी विवेद्युक्तं मधुना सितयाथवा
त्वचः पिंडं स्तकपिंडः दीर्घवृंतस्य त्वक्पिंडः काश्मर्यपत्रसंछादितं मृत्तिकालिप्तं स्वाम्याना
वपिकृष्णमंगारेकपालेन्नाराहिनिधाय प्रयुक्तं हि कृष्णमंगारकपालि दाह्यं निःपीड्य
न्नादुद्धृत्य निःपीड्य रसं शीतीकृत्य अतीसारी मधुनाप्युक्तमथवा सितयायुक्तं पिबेत् दीर्घवृंतः
श्योनाकः ॥ वटादीरं हुमलुंगमिलन्तरेहेस्यकल्पयेत् कट्वंगत्वकघृतयुक्ता स्विन्नाना सलिलो
प्मणा कट्वंगाह्वं अतीसारबलवंतमपि हंते एवमनेन प्रकारेण दीरं दुमालानवमिसन्त
रहेः कामलेर्विगतमलेश्यकल्पयेत् प्रराह्णं कुराइमन्य श्योनाकत्वक घृतयुक्तानवा
९० प्रसलिलोष्मा स्विन्नामाहीकयुक्ता अतीसारबलवंतमपि शीघ्रं हंति ॥ पित्तातिसा
रीसेवेतपित्तलान्नवयःपुनः रक्तातिसारंकुरुतेतस्याशुजनयेत्ज्वरं दाहणगुदपाकचनत्र

ङ्गुलमितैः कपित्थाष्टगुलैः कृतः चूर्णितैः सैरम्नहलीमयगुलैकोदराम
यान् कुमस्तासाग्निसारदौः वीजसारैश्च कुर्याज्जयेत् यवान्यादिभिर्द्वाभ्यां
हृमेः रसाम्लादिभिश्चगुलैर्मूलद्राक्षयेनया किमनेः बहुलाभिनावेषाचर्नाः
हीनानत्वं नेः बहुलमितैश्चूर्णैः कृतं इतियोज्यं एवं शार्करा भागानां शानमष्ट
धिकं भवति केः कृतश्चूर्णैः मूलद्राक्षयेसपाम्लष्टगुलैः कपित्थैः कचित्संवेपठ
ति बहुलाभिनेकपित्थैष्टगुलइति नन्वेचेदं व्याख्याने मूलद्राक्षयेसपाकपि
त्थैष्टगुलैनपाकिंमते बहुलानामिनावसानपानासिन एवं शार्करा भागा
अष्टचत्वारिंशत्सु इति ।अथचूर्णानी सारादीन् जयेत् ८ कर्षाभ्यामितं नवही
श्चतुर्जातं ह्रिकार्षिकं यवानी धान्यकाजाजि नचिग्रावपलाशाकं पलानि
दाडिमाद्धोसितापाश्चैकतः कृतः गुलैः कपित्थाष्टकवच्चूर्णाय दाडिमा
ष्टमः मातुलुंगवानानिसाराकैपिपावन्छरवलादिभिः नुगाहीरचतुर्जातं च
कर्षाभ्यामितं कर्षप्रमाणं यवानीचधान्यकं चाजाजीचयवानीधान्यकाजा
जिहिकार्षिकं नचियग्रावं वनस्पलाशाकं पलभागिकं पलानि दाडि
मादष्टौ वराङ्गासितापाः अष्टौपलानि एवमप्येकतः एकस्मिन् कृ
तश्चूर्णदाडिमाष्टकं एतत्संज्ञः तेन चतुर्जातं कर्षमेवमेवास्यसमुदायाद्यवात्
एक एव भागं यावन्मध्येकमेवास्यापिसमुदायाद्ययात्कएकएव भागः एव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ठीवचाभयाकपित्थनागरहिङ्गुविडैः श्लेष्मातीसारमेव हन्ते एते कोष्ठं द्वयं दै
यिताः पाचनन्यायेन चूर्णं पाचनवाप्लेष्मातीसारमेव जयन्ति ॥ ७ ॥ त्रापिवह्न
माल्लसिंहावलोकनन्यायेन कोष्ठमदारेणान्यनस्यबंधने ॥ सौवर्चलव
चाभयाबहिंगुप्रतिविषाभयाः पिबेत् श्लेष्मातिसारार्त्तः स्फूर्जितानः कोष्ठवा
रिणा सौवर्चलादीः स्फूर्जितानः कोष्णजलेन श्लेष्मातिसारार्त्तः पिबेन् ॥ ८ ॥
मधुलीढ्वा कपित्थस्य सव्योषं सक्षौद्रं शर्करं कल्कं लेहमधुयुक्तं वा मुच्यते ज
ठरामयात् कपित्थस्य मध्यसव्योषमार्द्दीकशर्करं लीढ्वा अपच्यवाकट फ
लं मार्द्दीकान्वितं लीढ्वा जठररोगान्मुच्यते ॥ ९ ॥ कल्कं मधुयुक्तं लीढ्वा न
रः पीत्वा सचित्रकं मुक्ता बालबिल्वानि अपाहन्युदरामयं ॥ कल्कं मा
र्द्दीकान्वितं लीढ्वा नरः सचित्रकं पीत्वा बालबिल्वानि वा मुक्ता जठर
रोगं अपाहन्ति उपसर्गादशाम्यहादीवचनमितिनिः ॥ पाठामोचरसा
मोदधानकौ बिल्वनागरं सुकृष्णमथातीसारं गुडेन केणना शयेन पाठा
शिशुडनकेण पीत्वा अतीसारं सुकृष्णमपि नाशयेत् श्लेष्मातीसारपक्वे
अतीसारमहत्तमनप्रसाधि निरामस्यान्नाशनमितिद्योतनाय ॥ ११ ॥
पंचानीपिप्पलीमूलचाव्यजीरकनागरैः मास्त्वाग्नि जलाजाजी धान्य
सौवर्चलैः समैः रत्ताम्लधानकीकृष्णा बिल्वदाडिमदीप्यकैः त्रिगुणैः व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तनोर्नेकोमनान्नाममनेहिते विल्वमज्जाम्बु उमन्नेनेनेविल्वनेनेनेनवचादैःप्रके
नायवानेलेननिलनेलेनवचादैःसाधितेन उभयनाम्बुसेनबहुशानुवासनेक
फवातान्नेहिते ७ शोलेकफगुदंदीर्घकालानैसारदुर्बले ऽनिलःप्रबलो
वर्धस्वस्थानस्थःप्रजायते सबलीसहसाहन्यात्तस्मात्तंत्वरयाजयेत् वाकर
नंतरं पित्तंपित्तस्यानंतरंकफं जयत्पूर्वंतयाग्नेयाभवेद्यो बलवत्तमः कफद्धी
णेगुदंचदीर्घकालेयानैसारस्तेनदुर्बलेबलहीनेसत्यनिलःस्वस्थानाच्च
नःपायुस्थानेवशंप्रबलेजायते सवायुर्बलवान्सहसाऽग्नित्यव्यापाद
येत् तस्मात्तंवायुंशीघ्रंजयेत् नवायुंजित्वाऽनंतरंपित्तंजयेत् पित्तस्या
नंतरंकफंजयेत् ऽथवात्रयाणांमध्ययोबलवत्तमोदोषस्तंप्रथमं जये
त् ७ भीरोगात्मापामाविचलःशीघ्रंकुर्यान्मृदुलेयाः कार्याक्रियावा नहरा
हर्षगलाश्वासमन्ना निच सथगात्मापामध्यनिलोयस्मात्कुर्यान्ति ऽनस्तथा
ध्यरोगातैसारपार्श्वेनहराक्रियाकार्या नवेबलेवानहराक्रियाकार्या ह
र्षगलाश्वासमन्नानिचकार्याणि ७ यस्याज्जाराह्निनामृत्तंपवनोवाप्रवर्त्तते दीप्ता
ग्नेर्लघुकोष्ठस्य शांतिस्तस्योदरामयः यस्यपुरवस्यात्चाराग्न्युच्चूर्त्तोर्विनामूत्रम
थवावातःप्रवर्त्तते दीप्ताग्नेर्लघुकोष्ठस्यसतस्यजठररोगःशांतइति इति
श्रीमद्वैद्यवरचितायामष्टांगहृदयटीकायामतीसारचिकित्सितं ...

द्व्यहमम्लुदायस्यैवकृत्वेवदत्त्वेनाघ्यत्राघ्राताथस्याभिमतेन पथ्यानिचकुल्मनो
तिलाद्रकरज्जमाञ्जिकाहितेनापलाविहितानुल्लेनाद्रस्यायनेकुलित्थव्रखोचस
प्रमेमत् सपच्यते तुमाजीर्यिका चतुर्जातंहिङ्गुनीयं यवानीनतीया धान्यकंचतु
र्थं प्रजाजीवचमो पिप्पलीमूलंषष्ठं शोधसप्तमं दाडिममष्टमावापति प्रत्येत
वंघाचन्द्रने पलामितिप्रकृतेदाडिममष्टकमष्टप्रमालपाभितन्चूर्णसदाडिमा
ष्टकइति पथ्या कञ्जिरातोहितमपरिचमात्रामकंचतुर्थितोहितियुक्तचूर्ण
वातातिसारान्नैर्निरोरवस्थावरतत् खलपथ्यादिभिः सहभोजनीय ॥ ७ ॥ सविकृताः
समरिचः सकपित्थः सतामः वंगरोगेतक्रकास्याम्लः खलः श्लेष्मातिसार
जित् खलः श्लेष्मातिसारजित् किंचनःविजगादिपुनः वातरोगेतक्रकालेरम्लः
॥ ७ ॥ शोथाश्लेष्मकफलिपूर्वोक्तमम्लपदेनगुदस्रकृमंशापाषुज्यात् सशीरसाधितहवि
रत्यादि तथालासादिः लाजानानारवेदेहीत्यादिवटपलंयस्मात्कृपुरा
णंवाघृतंयवागमंडमिश्रितंदद्यात् ॥ ७ ॥ वातश्लेष्माविविधेवासवत्यतिकफ
पिवा शूलेसवाहिकायांवापिच्छावास्तिः प्रशस्यते वचाबिल्वकल्काकुष्ठश
ताह्वालवणान्वितः वातकफविविधेवाप्रतिशयेनकफेस्रवति तथाशूलेसति
प्रवाहिकायांवासत्यांपिच्छावास्तिः पूर्वोक्तएवपल्लवान्जर्जरीकृत्यादिको
वचादिभिःयुक्तःप्रशस्यते ॥ ७ ॥ बिल्वतैलेनतैलेनवचाद्यैः साधितेनवा बहुशःकफ
शोणिश्लेष्माणिपूर्वोक्तमम्लंलाजादिवटपलं पुराणंवाघृतंदद्यात्यवागूमंडमिश्रितं ॥ ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.२८ 189

तां तथासाम्लामीबदरस्तां पानेतिसारविहितेनवारतक्रं चसुरादिवसान्पादिवमाद्य यायो
ग्यतस्मेदद्यात् छ ग्रहणीदोषिणांतक्रं दीपनग्राहिलाघवात् पथ्यंमधुरपाकित्वान्नचपि
त्तप्रदूषणं कषायोष्णविकाषित्वाद्रूक्षत्वाच्चकफेहितं वातेस्वाद्वम्लसांद्रत्वात्सद्यस्कमवि
दाहिन्नत। ग्रहणीदोषिणांतक्रंपथ्यं कस्मान्नदीपनलाघवात् दीपनग्राहिलाघवयोर्भा ग्राहि.१
वप्रधानयोः निर्देशः यथाद्वेषकपोहितं चेनेकवचनद्वयत्र अतएवततोभावप्रत्ययांतेनला
घवशब्देनसहनिर्दिष्टो भाष्यकारस्त्वाह द्वंद्वांतपरोयः श्रूयतेससर्वैः संवध्यतइति तेन।
दीपनग्राहिशब्दयोरपि भावप्रत्ययार्थ संबंधोभवतीति। मधुरपाकत्वात्पित्तप्रदूषणंच
नभवति नञ्पदेनप्रकृष्टदूषणंपित्तस्यतक्रं निषिध्यते तेनार्थात्किंचित्पित्तकरमितु
क्रंभवति कषायोष्णविकाशित्वाद्रूक्षत्वाच्चकफेहितंतक्रं रूक्षत्वाच्चेतिपदपृथङ्निर्देशात्स पा४
तंत्रस्यतक्रगतस्यैवयथाकफेहितत्वं रूक्षस्वभावात्तथाकषायादीनामेतद्द्योतयति। वाते
स्वाद्वम्लसांद्रत्वात्तक्रंपथ्यं किंभूतंसद्यस्कंसद्योविहितं अतएवनचदाहि ननुग्रहणीदो।
लो३ षिणांतक्रंपथ्यमित्येतावदस्तु, विदेतुनिर्देशेन अत्रोच्यते लघ्वादिगुणेभ्यः आग्नेयपित्तमो
धिकानविकाशित्वमधुरपाकादीनभिधातुदीपनादयोपितत्रप्रसंगान्निर्दिष्टाः अपिचग्रह
ग्र२८

~~[illegible] विरुद्धानां चान्येषां ग्रहणीरोगकारिणां [illegible]~~
अतिसारचिकित्सादनंतरं ग्रहणीदोषचिकित्सितं मुच्यते निदानसामान्यात् । तथा
च प्रागुक्तमतीसारवत् एतद्विकारादिमायत्ते आह ॥ अथातो ग्रहणीदोषचिकित्सि
तं व्याख्यास्यामः ग्रहणीमाश्रितो दोषो ग्रहणीदोषः ग्रहण्याश्रितस्थाने [illegible] तत्रातीव
नाधमस्तस्य चिकित्सितं ग्रहणीदोषचिकित्सितं ॥ ग्रहणीमाश्रितं दोष
मजीर्णवदुपाचरेत् अतीसारोक्तविधिना तस्यामं च विपाचयेत् ग्रहणीदोषमाश्रितम
जीर्णवदुपाचरेत् तत्र लंघनैर्लघनोपवासादिनोपक्रमेत् [illegible] न अतीसारोक्तवि
धिना तस्य ग्रहणीदोषवतः पुंसो पचेद्दोषमामं विपाचयेत् अन्नकाले पवमस्यादि पंचको
लादिभिर्युतं विलेपीसकुल [illegible] पुनर्यवाग्वा दीपनात् ॥ अन्नकाले सम्यग्जाता
यां तु धिय वाग्वायन्नले पेयाविलेप्यादनलवर्द्धिलेहेद्यात् किंभूतं पंचकोलादिभिर्युतं आ
दिशब्दोनान्येष्वेवं प्रकारेद्रव्यैर्दीपनादिगुणयुक्तं तथा पटुलवणं लघुउभयथामात्रया ला४
प्रहसाच पुनर्यवाग्वा दीपनात् विलेपत् ॥ दद्यात्सातिविषां पेयामामे साम्लां सनागरां पा
नेतिसारविहितं वारितक्रसुरादि च ॥ तथामामे सतिपेयां दद्यात् किंभूतां नागरातिविषु पा१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा१९८

ष्णेकोष्णवारिणा पुरीषक्षामतया समवाढ्विडेनोपलक्षितेन लवणं विडलवणं पिबेद्दाडिमांबु 191
नापिबेत् सामेवात्कफेकोष्टजाकरे विल्वादीनि कोष्णवारिणापिबेत् ॥ ॥ वलिंगहिंगुत्रिवि
धाक्षारसौवर्चलाभयं ॥ ॥ हिंग्वग्न्यम्लवेतसुपयमुष्णेन वारिणा पथ्यासौवर्चलाजाजीचूर्णं।
मरिचसंयुतं ॥ ॥ हिंगुकलिंगादिकं कोष्णेन वारिणा पेयं पथ्यादिकं चूर्णं समरिचमुष्ण।
जलेन पिबेत् एवंगुणं ॥ ॥ पिप्पलीनागरपाठासारिवांबृहतीद्वयं चित्रकंकोटजंतारं तथा
लवणपंचकं चूर्णितं तदधिसरातन्मंडेसांबुकांजिकैः पिवेदग्निविवृद्ध्यर्थं कोष्णवातहरं परं
दी पिप्पल्यादिकं ... रजीकं तदधादिभिरग्निस्यार्थं पिवेत् तस्याः सुरायाः मंडस्तन्मंडः कोष्ण
वातहरं चेतन्न स्मृतात् ॥ ॥ पटुत्रैपंचहस्ताराै मरिचं पंचकोलकं दीप्यकं हिंगुगुलिकावीज
पूररसेकृता कोलदाडिमतोयेवा परंपाचनदीपनी लवणपंचादिभिर्गुटिकाबीजपूररसेकृता
कोलदाडिमजेनवाकृता अतिशयपाचनीदीपनी स्यात् ॥ ॥ तालीसपत्रचविकामरिचनागपलप च
ल१ लं कृष्णानतस्त्रयोद्वि हे पलेसुंठीपलत्रयं चतुर्जातमुशीरं चकर्षांशं स्नेनचूर्णितं गुटेनवद् वा
कानुकुर्यात्रिगुणेन सदा भजेत् मद्यसंस्कारसात्मिक्यम् लपेयापयेनुपः वातश्लेष्मात्मना छर्दि
ग्रहणीपार्श्वहृद्रुजां ज्वरश्वयथुपांडुत्वगुल्मपानात्ययार्शसां प्रसेकपीनसश्वासकासानांच
निवर्तये अभयानागरस्थाने दद्यात्त्रैवविरुद्धे ॥ छर्द्यादि ... वृचयेत्रेषु चतुर्गुणसमन्वितः
निवर्तये अभयानागरस्थाने दद्याद्द्वैव विहृते । पक्वं वद्धेकाकाथा गुडेन सितया पिवा परं हि वह्निः संपर्कात् लघिमानं भजति तेन ॥ तालीसपत्रा
पचेत् नवदृढकांकाथा गुडेन सितयापिवा परं हि वह्निः संपर्कात् लघिमानं भजति तेनः ॥ तालीसपत्रा
दीनां प्रत्येकं पलं पिप्पलीपले द्वे पिप्पलीमूलस्य द्वे सुंठीपलत्रयं चतुर्जातमरिचानि ... भाग

वा१९८ २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णीदोषिलं तंत्र पथ्यं यथा दीपनादिगुणयोगात्तथा अन्नदपि यतद्रव्यमेवं गुणं महद्गुणं दोषघ्नं विकि।
न्सितेनोक्तं नदपि महद्गणीदोषिणां पथ्यं यतिहेतुर्निर्देशेन शोत्यते इयस्सभावं तु विशेषलक्षणं ग्रहणीदो।
षिणां तत्र पथ्यमिति एवं च न्यायोऽन्यत्रापि सहेतुक द्रव्यनेयोऽर्थः किंच यन्नदोषनित्याभिसंबधादेव
निर्देशपादवायसर्थीवतिष्ठते यदेव विधं तत्र न ग्रहणीदोषिणां पथ्यं नान्यादृशं यदनुहतस्तदस्य
वाहोहते स्तहेतया अभिजातत्वाद न्तेनयात्र सैव स्वविदादिव तत्सर्वं ग्रहणीदोषिणामपथ्यमेव
तेऽत्र च स्तस्मादस्माद्येगुणाः परस्परविरुद्धा अपि द्रव्यप्रभावात्कफविजयित्वे वातविजयित्वं च य
थायोगं कुर्वन्त्येव स्वं स्वं कर्म यथा सत्वरजस्तमः संज्ञागुणाः ॥ छ ॥ चतुर्णां प्रस्थमम्लानां त्र्यूषणा।
च्च पलत्रयं लवणानां च चत्वारि शर्करायाः पलाष्टकं तत्र शाकसूपान्नरागादिषु अवचारये
त् कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पाण्डुप्लीहगुल्मनुत् अम्लानां चतुर्णां कोलदाडिमवृक्षाम्लचुक्री।
काणां प्रस्थं केचित्त्वम्लानाम्लवेतसदाडिमवदराणामित्याहुः त्रिकटुकानां पलत्रयं लवणा
नां चत्वारि पलानि शर्करायाः पलान्यष्टौ तदेतच्चूर्णं शाकादिषु अवचारयेत् त्रिस्तयेच्च तस्य का
सादिजित् ॥ छ ॥ नागरादिति विषामुस्तपाकममामहरं पिबेत् उष्णाम्बुनाथवा तत्कल्कं नागरं वा
चा यवाभयं ससैंधवं वृहिवातछन्नमदिरयाथवा नागरादिपाचकं क्वाथयित्वाऽऽममघ्नं पिबेत् ॥
अथवा तेषां नागरादीनां कल्कमुष्णाम्बुना पिबेत् अथवा शुंठीमुष्णाम्बुना पिबेत् हरीतकीं वा।
वचादिं वा गणे सैंधवान्विते तद्दुष्णाम्बुना पिबेत् वचादिमेव मदिरया वा पिबेत् ॥ छ ॥ वर्चसा
मे सप्रवाहे पिबेद्दाडिमाम्बुना विडेन लवणं पिष्टं बिल्वचित्रकनागरं सामे कफानिले कोष्ठे

वा८८

193

प्यनुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः मुहुर्मुहुस्तच्छोधयेत्पस्य एवं न यावद्धं वर्चः।
पुरीषपस्तनेमुहुर्मुहुस्तावशयमितिहेतोप्रथमा मुहुर्मुहुस्तावशयत्वेन वृद्धवर्चस्त्वमित्यर्थः तथावि।
धिनरमनुवासयेत् वेनादीपनीयानिनागरादीनि [illegible] न्तानि वर्ताम्लमातुलुंगदाडि।
मादीनि वातघ्नानि कुष्ठरास्नैरंडादीनि नैदीपनीयान्नवातघ्नैः सिद्धतैलेन निरूढविरिक्त।
चविधिनावानुवासितं लघ्वन्नप्रतिसंयुक्तंपुनः सर्पिःशीलयेत् ॥ पंचमूलाभयाव्योषपि।
प्पलीमूलसैंधवैः रास्नाक्षारद्वयाजाजीविडंगसटिभिर्घृतं शुक्तेनामातुलुंगस्य स्वरसेना
र्द्रकस्य च शुष्कमूलककोलाम्लचुक्रिकादाडिमस्य च तक्रमस्तुसुरामंडसौवीरकतुषोदकैः
कांजिकेन च तत्पक्वमग्निदीपनिकरं परं शूलगुल्मोदरश्वासकासानिलकफापहं पंचमू
लादिभिः कल्कद्रव्यैः शुक्तादिभिर्द्रवद्रव्यैः सामान्यपरिभाषया घृतं पचेत् पंचमूलमिह समट
द्धाद्धंसतनरांवानघ्नत्वात् एतच्च घृतं परमग्निदीपनिकरं शूलादिघ्नं ॥ सबीजपूरकरसं सिद्धं वा
पाययेत् [illegible] घृतं बीजपूरकरसेन सह सिद्धं वा घृतं वा पाययेत् तैलमभ्यंजनार्थं च सिद्धमेभिश्च
लापहं एभिः पंचमूलादिभिः सिद्धं तैलं वाभ्यंजनार्थं हितं ॥ एतेषामौषधानां वा पिबेच्चू।
र्णं सुरयाम्बुना वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा वायुनोद्धृते एतेषामौषधानां पंचमूलादीनां
चूर्णमुष्णाम्बुना वा पिबेत् कस्यामवस्थायामित्याह वातश्लेष्मावृते सामे कफे वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुडेन त्रिगुणेन वटकान् कृत्वा सहाम्लद्यादीनपि वत्नभजेत् किमर्थमित्याह वातकफाभि
न्नकव॰छर्द्यादीनां शमार्थं नत्रचैतेष्वेव वटकेषु विड्दृढे विड्विबंधे समपभंतानागरस्यानेद
याज् छर्द्यादिषु पर्वोक्तेषु पिप्पलीद्वयेषु सस्यचन्दगुणास्तितयायुक्ताः कार्याः वटकानां विधा
नमाह। पक्वेन गुडेन वटकाः कार्या स्तिनायावापक्वपाकायांकिमिति पक्वेन क्विपनड।
त्याह। यस्मात् कच्चाद्ग्निसंपर्कात् वटकाः परंलघुत्वमजंति लघोर्भावो लघिमा तस्य्वा।
कि॰६ दिवादिमनटेरितिटेलोपः सामविंस्तासुक्तानिरामचिकित्सां विशेषेणाह ॥ प्रयत्नं
परिपक्वासु सामारुतेनगृहणीगदे दीपनीययुतं सर्पिः पाययेदल्पशोभिषक्‌ किंचित्संधु
क्षिते वन्हौ सत्‌ विण्मूत्रमारुते द्वपदं वासस्नेह्यपित्ताम्पक्वं निरूहयेत् ततएरंडतैलेन।
सर्पिषातैल्वकेनवा सक्षारेणानिलेशांते व्यक्तदोषं विपाचयेत् मारुतगृहणीगदाविर्युते।
यस्मात्पर्वाश्रादित्वादन्‌ एतेनमारुतगृहणीभाद्रवं तंदीपनीयौषधयुतं पंचकोलाप्रायद्रव्यान्वि
तमल्पमात्रयापूर्वंपाययेत् किंचित्संधुक्षितेतम नाकृसंदीपितेत वन्हौ सति सत्कविण्मूत्रपवने।
तरद्वेदिने त्रीणिवासस्नेह्यपित्वाद्दूतनतरं स्विन्नाम्प तेक्क्त्वोनिरूहादनंतरमारुतेनरोगेतसन्धेरं
डतैलेनाथवानैल्वकेन घनेनसक्षारेण व्यक्तदोषं विरेचयेत् ॥ रुक्षंतामायवन्हेः
वर्चस्कंवानुवासयेत् दीपनीयाम्लवातघ्नसिद्धतैलेनततनंतनः निरूढंच विरिक्तं च सम्यकृत्वा
निरूहयेत् ततो॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ल्लितैस्तोयद्रुतं तुल्यजलाम्भां सहैव तैः । ग्रहणीरोगशूलार्त्तिहिक्काहिक्कादिषु च ॥ ७ ॥ चव्यं त्र्यूषणकोशी रंपाठां
मूर्वीं कुटन्नटं बद्धूयासारिवास्फोतासमपलीहरूषकाजं पटोलोदुम्बराश्वत्थवटप्लक्षकपीतनं कटु
कं रोहिणी मुस्तां निंबं च द्विपलांशकान् द्रोणेंऽपां साधयेत् तेन पचेत् सर्पिः पिचून्मितैः । किराततिक्तंद्र
यवबीरा मागधिकोत्पलैः । पित्तग्रहण्यां तत्पेयं कुष्ठोक्तं तिक्तकं च यत् चंदनादि द्वय प्रत्येकं द्विपलांशि
कमर्धोंद्रोणेपचेत् तेन क्वाथेन पित्तमात्रेण युक्तं किराततिक्तकादिभिः कल्कैः सर्पिः पचेत् कुटन्नटं ग्रंथि
नाकः मृद्वीका नाग उत्पल सारिवा कपीतनोवानीरः मुस्तं च सर्पिः प्रमाणं क्वाथयेत् तथा द्रोणे त्रिपलपला ग्रा८
निकल्पानि तत्तु तक्रकापलत्रया पंचपलानि क्वाथ्यानि द्रव्याण्यस्य स्नेहपाकप्र[illegible]धान्यमेव पुनः क्वाथ्या
द्विगुण[illegible]वमतं[illegible]स्नेहपाको पिनोपपद्यते तत्तुल्याकल्कं [illegible] विना तस्मात् क्वाथस्य शोधनं क्वाथ्य
तयेन सर्पिषा [illegible] नदेतं हृतं पित्तग्रहण्यां पेयं पक्वकुष्ठचिकित्सितेऽगदितं तिक्तकं घृतं तच्चापेयं।
चंदनाद्यं महातिक्तं वस्यापिग्रहण्यां यः श्लेष्मग्रहणीचिकित्सार्थमाह ॥ ग्रहण्यां श्लेष्मदुष्टायां
ग्रहण्यां तीव्रास्वेऽवः प्रच्छर्द[illegible]नेकैः सति प्रथमं कटुम्ललवणक्षारैर्वह्निं विवर्द्धयेत् ॥ पंचको
लाभयाधान्यपाठागंधपलाशकैः बीजपूरप्रवालैश्च सिद्धेयवा विकल्पयेत् पंचकोलादिभिः सिद्धैः
कपित्थबिल्वयाद्विकल्पयेत् गंधपलाशो गंधपत्रः बृहत्या मधुकपुष्पाणां विडंगं वततोद्धृतैः चित्रकं शी २
स्तनतोऽईवनत्था भल्लातकाढकं मंजिष्ठाष्टपलं चैतज्जलद्रोणे त्रयेत् द्रोणशेषं सुतं तं मधुखंडाढकसं
युतं एलामृणालागुरुभिश्चंदनेन वरुतिते कुंभे मासस्थितं जातं मासवं तं प्रयोजयेत् ग्रहणीदी
पयत्यवर्द्धहरणः पित्तरक्तनुत् शोषकुष्ठकिलासानां प्रमेहाणां च नाशनः । मधुककसमानां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेनोद्धृते साम्येवा अधुना पित्तजग्रहणीरोगचिकित्सामाह ॥ अग्नेर्निर्वापकं पित्तं रेकेण वमनेन वा 196
हत्वा तिक्तैर्लघुभिरन्नैर्दीपनैः शर्करादिभिः अन्नैः संधुक्षयेदग्निं चूर्णैः स्नेहैश्च तिक्तकैः अग्नि पित्त यो निर्हे
एवाग्रयत्वात् द्रवत्वा [illegible] च यद् अग्नेः [illegible] नापकं पित्तं मूढात्पः प्रथमं तत्पादेयं वमनेन विरेकेन वहन्नाम्र
नेनरेचनमवमनमन्ने [illegible] तिक्तैः लघुभिरन्नैर्दीपनैः संधुक्षयेत् । किंभूतैः शर्करादिभिर्युक्तैः सामान्ये
नदीपनैः नकेवलमेवं [illegible] विधेरन्नैरग्निं संधुक्षयेत् यावच्चूर्णैः स्नेहैश्चाग्निं संधुक्षयेत् किंभूतैः तिक्तकैः ति
क्तद्रव्यमयैः पित्तघ्नैः स्नेहैश्च चूर्णैरग्निं संधुक्षयेदित्यर्थः अन्नतद्ग्रहण्यामाह ॥ श्रीप
टोलनिम्बत्रायन्तीतिक्तारोहिणीकटुकपर्पटं कुटजत्वक्फलं सर्वाम्ब मधुयष्टिगुडूचीलवङ्गं दार्वीत्वक्पद्मकोशीरयु।
वानीमुस्तचंदनं सारिवा [illegible] च्छानि विधायाष्टादशगलपञ्चदशेव चूर्णितं मधुना लेहयेत्
येजलेनवा हन्यात्पित्तग्रहणीरोगगुल्मशूलाद्विज्वरान् कामलां सन्निपातं च मुखरोगांश्च नाशयेत् ॥
मधुशिग्रुरामाञ्जनकविशेषः नस्यफलं यस्य तन्मरिचाख्यं एतत्पटोलादिकं चूर्णितं मधुना [illegible] लेहये
मथवाजलेन पेयमथवा न च हृद्रोगादीन् [illegible] नाशयेत् ॥ अथ निम्बकुटकामुस्तागुडूचीपवानसमा
न द्वाविंशत्रिकाहस्तकलभागान् बोडशचूर्णयेत् गुडभीतावुनापीतं ग्रहणीरोगगुल्मनुत्कामा।
लाज्वरपाण्डुत्वमेहारुच्यतिसारजित् भनिवायानसमभागानचित्रकान्द्वौ कुटजत्वचां षोडशभागां
चूर्णयेत् तेदत्तचूर्णं गुडयुतं शीतांबुनापीतं ग्रहणीरोगादिहरं ॥ नागरातिविषामुस्तापा
ठाबिल्वरसाञ्जनं कुटजत्वक्फलं निम्बधातकीच चूर्णं तेजः [illegible] तण्डुलमधुयुतं
रोगेवारिभांपत्तिके ग्रहणीगदे प्रवाहकाभ्यां गदे रक्तपूर्वोत्थानेषु चैते नागरादिद्वयं च ली ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कृत्वा पंचकर्माणि ग्रहणीतु तेच शद्धान्नपदेतद्ग्रहणीत्रये प्रति दोषसाम्नित्यो न्नंकर्मात
दधिनिश्चयोत्थेऽग्रहणीदोषे युंज्यात्॥ इति ग्रहणीदोषस्य चतुर्विधस्य चिकित्साप्रति
द्यपदानं प्रतिपुरुषं प्रतिदोषं मंदाग्नित्व सात्मित्व यथावस्थं चिकित्सितं निर्दि
ज्ञात्वा॥ प्रसेके श्लेष्मिके चाल्पे दीपनं रूक्षतिक्तकं॥ योज्यं कृशस्य व्यत्यासात्स्नि
ग्धरूक्षं कफोदये॥ क्षीणक्षामकृशशरीरस्य दीपनं स्नेहसंयुतं॥ दीपनं बहुपित्तस्य ति
२६ क्तं मधुकैर्युतं॥ प्रसेके कोष्ठिकविघे वातिकः श्लेष्मकफस्यात् तत्र मंदाग्नेः श्लेष्मप्रकोपजे
प्रसेके दीपनं रूक्षतिक्तं यत द्रव्यं तत्प्रयोज्यं॥ न घृतं नापि मधुराम्ललवणादिकं॥
श्लेष्मजे प्रसेकस्य चलत्वं॥ श्लेष्मणेति प्रसेकेन वायुश्लेष्मणा गमस्यनीत्यादि
कृशस्य पुनर्मंदाग्नेः कफोदये सति व्यत्यासात्पर्यायेण व्यतिकर्मव्यतिहारार्थः
व्यत्यासात्स्निग्धरूक्षं योज्यं॥ स्निग्धं योजयित्वा रूक्षं योज्यं॥ रूक्षं योजयित्वा स्निग्धं
योज्यमित्यर्थः॥ यदि हि कृशो बहुकफे रूक्षं च नरे रूक्षमेव युज्यात्तदा ते रूक्षं केव
ले युज्यमाने कार्श्यस्य वृद्धिः स्यात्॥ अथ स्नेहमेव युंजीत तदा ततः स्नेहे केवले युज्य
माने कफवृद्धिः स्यादिति व्यत्यासेनास्निग्धरूक्षमुपयुक्तं॥ क्षीणक्षामशरीरस्य तु क
फोदये दीपनं स्नेहसंयुक्तं युज्यात्॥ बहुवातस्य मंदाग्नेर्नरस्य स्नेहोम्ललवणैर्यु
क्तः प्रायेण शस्यते॥ स्नेहस्य मंदाग्निविषये न्योन्यदृढो व्यः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७ मातुलुंगवटीरास्नाकटुत्रयहरीतकी स्वर्जिका यावशूकश्चैतौ... ५ अंकोलरेचनिकस्य
खांबुपीतेन न चूर्णेन बलवर्णाग्निवर्द्धनं मातुलुंगादिकं चूर्णं मुञ्चोदकेन पीतं बलादिवर्द्धनं
नं ७ श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे सवान्ते निर्घृते पचेत् पानं नरं बपलं वमं भल्लातकघृतं नाभयं ॥ 198
श्लेष्मिके ग्रहणीदोषे वातानुलोमने मातुलुंगादि भिर्घृतं पचेत् स्वघवाधान्वेन रंध्रं ते प्र
मेहचिकित्सिते दयामलघट्टीमादिकं घटपलं राजयक्ष्म चिकित्सिते पंचकोलयव ...मा
दिकं भल्लातकघृतं भल्लातकानां द्विपल द्विपल मित्यादिकं श्रमयाघ्नमूत्र चिकित्सिते हरी
जं तकीमृतमरंस्मादिकं ७ बिड्कालोपलवणस्वर्जिकायावशूकजान् समभागं टंकारी
चचित्रकचव्यजोदहेत् समकल्कः स्नुनस्वास्यन्तास्यन्नाहकेसापिषः पयं नरक्षा क्लवर्द्ध ।
का५ ये विडलवणं कालवणं कृष्णलवणं ज्ञार लवणं सर्जिदी श्रेकस्मिन्कल्वादहेत् समवा पचेत् गा
रानस्वहारस्वस्धुजस्वपादके सर्पिषश्चाढकं पचेत् ननघृतं बलादिवर्द्धपेपयं ७ निचये टकं ६
पंचकर्माणि युंज्याद्वैनेन यथाबलं निचयेस... निपातने ग्रहणीदोषे पंचकर्माणि वम।
नविरेचनस्थापनानुवासनेय यथाबलं युंज्यात् यद्यपि ...विरेचनास्थापनकर्मणा वा
ऽल्पेन ग्रहणीदोषप्रयोजनं ननयाप्रमत्तेयथावमनादीनां तथापि भयस्तु मुररी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बा. १९ निर्वा ... तीं घनेन बहुभिर्दारुभिर्निरुद्धो न हूयते न दीप्यते। एवं कोष्ठाग्नि
तेन हूयति। अल्पैर्वा ह्रो ... न हूयति न दीप्यत इत्यर्थः॥ अथवा शीलेन रूपापितं स्वस्था
रुपजो जन्नाति जो जनना एवं न हूयति न दीप्यते। सौ सानिलो नलः। पक्वान्नमाशु धात्. स सको
नेपवनानुगः। प्रवृद्धं वृद्धं पचत्यग्निः तदा सौ सानिलोऽनलः जीर्णेऽनुतान्यति। तत्र कारणादाहः नश्व ६
नो जन्तु संक्षिप्य पन् ... मारयेत्तस्मात्तनाः स्वस्थो न लैः जीर्णेऽन्नयं याते अत एव स्वस्थाने
पे कोष्ठाश्वाधिष्ठितोऽग्निः संज्ञकः। यस्मिन्काले कफे क्षीणे कृत्यं याते [illegible] नावेन पश्चाद्धुत्क्रम तत एव
अमाशयात् हृत्वा पितं वृद्धं। किं कृत्वा पवनानुगः मारुतेन धमन् जठराग्निः सानिलः पवन
तत्पितं मल्लिन वर्द्धयति। तदा तस्मिन्काले सा पवनतो जठराग्निः सानिलः पवन ना ९
संहृतोऽन्नं पक्वान्नान्तरं प कृत्वा सानाभ्यं धातून् पक्त्वा अन्नपुरुषं मारयेत्। किं
रु कुर्वन्नाह जन्तु संक्षिप्य संहृतं न दिनान्नायानुत्यर्थः॥ ननु पितं नालयो हृद्योः प्रकृत्या
सहित्वा नैव पितं च वर्द्धयं चेति। कुतो दानी जठराग्निना
त्यपितान्निलोऽनल इति वक्तुं स्यात्। तत्र निर्दिष्टः। सोऽत्वग्नि पीडितो नापुरुषो मु
सहृकृतं प्राप्तं पितं तत्रैते सानिलोऽनल इति अनेकार्थ ... नामुपता पार्थस्ता
के स्वस्थः स्यात्। जीर्णेऽनुतान्यति। उपतप्यते। अनेकार्थं वाद्वातु वान्वान्ते तदादयो रागाश्र
स्याति तमकलहूले पित्तप्रागाधारी च। अथास्यो वद्वान्वान्ते सर्वे द्विदोषस्थैरैः॥ अन्नपानेन ये क्षांति
त्यसेसं च ति। छाान मत्यन्तिंगुरुस्निग्धमं दूसंद्रि द्विमस्थैरैः॥ अन्नपाने ... ईशांति
दीप्तमान्निमिवं बुत्तिः। न मत्यग्निं तन्नस्मकारं गुरुस्निग्धादिभिरन्नपानैः शांति
स्वा १९

२००

नावप्रधाननिर्देशः। पूर्वमाशुग्रयोज्यः। ननु प्राग्न्यधायि। गुरुभ्यास्निग्ध
मधुरत्वगुणाश्च तेषामेतरमिति। इह च प्रसृष्टानां लघुत्वमुच्यते। तदिममेव वक्ष्याव
रस्यारंभाजघुतेग्रत्र ब्रूमः। लाघवरूक्षत्वक्रियादिविशेषाधानायैव न प्रबलं लघुनादि। न२
काचेष्टान्तस्माकटवविशेषो लाघवं। यथा च प्राग्घ्यगीष्टलाघवं कर्मसामर्थ्य
मिति। एवं चात्राविरोधः। हेतुनिर्देशाद न्येष्वेवं प्रायापेमांसरसास्तानध्येतान्
नोजयेदिति। ते च प्रसृष्टमांसो पचितमांसत्वाद्धेतोः मुष्टवलेवद्धयेति। छागस्नेह
मवसनुनारीष्टचूर्णकाथहितानानैः। सम्यक्प्रयुक्तैर्देहस्यबलमाविश्यवर्द्धते
तेस्मात्तस्ने हादयो यथैवस्यंप्रयोज्याद्धिति जावः। अधुनास्नेहस्याग्निवर्द्ध
करत्वं दृष्टान्तेन दर्शयति। छादीमे यथैवस्याघृतमाजाद्योनिः सारदारुभिः। स्नेह
हैजायते तद्वद्दाहार्यैः कोष्ठजोनलाः। यथा येनप्रकारेण सारदारुभिरशुष्कखदि
रादिभिः स्नेहैर्वकोष्ठोग्निदीप्तः स्याद्धृतः स्थिरश्च जायते तथैव कोष्ठजोग्निः स्नेहैः न
पथ्यस्यैराहार्यैः पटुतरः स्थिरश्च संपद्यते। छागानां जोजननकायाग्निदीप्यते ना
तिजोजनानां। यथाग्निरिंधनोवद्धिरल्पेकाले धनानां नानानाजोजननकायाग्नि
दीप्यते। न चाति जोजननेनाग्नेर्वैवदृष्टान्तमाह। यथाकाष्ठोग्निविरिंधनो नदीप्य
स्नेहाद्दामिः सम्यक्प्रयुक्तैः शरीरस्याग्नेश्च बलं वर्द्धते।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

201

अस्मादनंतरं गुल्मचिकित्सितमारभ्यते संबंधश्चास्य प्रागेवैकयोगेहमस्त्ववानकारणत्वात् ॥
श्रीः ॥ अथातो गुल्मचिकित्सितं व्याख्यास्यामः गुल्मं बद्धशकृद्वातं वातिकं तीव्रवेदनं रूक्षशीतोद्भवं
तैलैः साधयेद्वातरोगिकैः ॥ पानान्नान्वासनाभ्यंगैः स्निग्धस्य स्वेदमाचरेत् आनाहवेदनास्तम्भ
विबंधेषु विशेषतः स्रोतसां मार्दवं कृत्वा जित्वा मारुतमुल्वणं भित्वा विबंधं स्निग्धस्य स्वेदो गु
ल्ममपोहति पानयोजनस्नेहपानं वेचं स्निग्धस्येति वचनात् आनाहादिषु विशेषेण स्वेदमाचरेत्।
यस्मात्स्वेदः स्निग्धस्य पुंसः स्रोतो मृदुत्वं विधाय मारुतमुल्वणं च जित्वा तथा विबंधं भित्वा गुल्म
मपोहति ॥ स्नेहपानं हितं गुल्मे विशेषेणोर्ध्वनाभिजे पक्वाशयगते बस्तिरुभयं जठराश्रये गुल्मे
स्नेहपानं हितं ऊर्ध्वनाभिजे गुल्मे विशेषेण स्नेहपानं हितं पक्वाशयगते बस्तिर्हितः जठराग्नेरु
भयं स्नेहपानं च [illegible] स्याद्बस्तिश्च हितं ॥ दीप्तेग्नौ वातिके गुल्मे विबंधेनिलवर्चसोः बृंहणान्यन्नपाना
नि स्निग्धोष्णानि प्रदापयेत् पुनः पुनः स्नेहपानं वातिके गुल्मे वह्नौ समिद्धे सति वातशकृतो
विबंधे सति बृंहणान्यन्नादीनि स्निग्धोष्णानि च प्रयोजयेत् तथा पुनः पुनः स्नेहपानं प्रदाप
येत् ॥ निरूहाः सानुवासनाः प्रयोज्या वातजे गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणा ॥ निरूहाश्च सहानुवास
ना वातिके गुल्मे कफपित्तानुरक्षिणा नरस्य प्रयोज्याः ॥ बस्तिकर्म परं विद्याद्गुल्मघ्नं तद्धि मारुतं ॥
स्वे स्थाने प्रथमं जित्वा सद्यो गुल्ममपोहति तस्मादभीक्ष्णशो गुल्मा निरूहैः सानुवासनैः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रयुज्यमानैः शाम्यंति वातपित्तकफात्मकाः वस्तिकर्म परमतिप्रायेन गुल्मघ्नं विद्यात् यस्मात्तद्वस्ति
कर्म स्वस्थाने पक्वाशयाख्ये प्रथमं पवनं जित्वा सद्यः शीघ्रं गुल्मं जयति यत एवं तस्मात्कारणान्नि कां२
त्यं गुल्मान् निरूहैः सानुवासनैः प्रयुज्यमानैः शाम्यंति वातपित्तकफात्मकाः ॥ हिंगुसौवर्चलव्योषविड
दाडिमदीप्यकैः पुष्कराजाजिधान्याम्लवेतसक्षारचित्रकैः वचीवचाजगंधैला सुरसैर्दधिसंयु
तैः शूलानाहहरं सर्पिः साधयेद्वातगुल्मिनां हिंग्वादिभिर्दधियुक्तैः घृतं साधयेत् तच्च वातगु
ल्मवतां शूलादिजित् द्रव्येभ्यश्चतुर्गुणं घृतं घृतसमं दधि घृताच्चतुर्गुणं जलमित्यत्र पाकक्रमः ॥
॥ हपुषाव्योषपृथ्वीकापंचकोलकदीप्यकैः साजाजिसैंधवैर्दध्ना दुग्धेन च रसेन च दाडिमान्मूल
कात्कोलाम्लवे सर्पिर्निहंति तच्च वातगुल्मोदरानाहपार्श्वहृत्कोष्ठवेदनाः योन्यर्शोग्रहणीदोष
कासश्वासारुचिज्वरान् ॥ हपुषादिभिर्घृताच्चतुर्थांशैर्द्रव्यैर्दधिदुग्धाभ्यां दाडिममूलकबदररसैः
सर्पिःसमैः सर्पिः पचेत् तच्च वातगुल्मादीनपकुर्यात् ॥ दशमूलं बलां कालां सुषवीं द्वे पुनर्नवे
पौष्करैरण्डरास्नाश्वगंधाभार्ग्यमृतावृषीः पचेद्द्विपलांशांश्च द्रोणेऽपां द्विपलोन्मितं यवैः कोलकु
लत्थैश्च माषैश्च प्रास्थिकैः सह ॥ क्वाथेऽस्मिन् दधिपात्रे च घृतप्रस्थं विपाचयेत् स्वरसैर्दाडिमाम्रात
मातुलुंगोद्भवैर्युतं तथानुकांजिधान्याम्लशुक्तैश्चाहेन श्चकल्कितैः भार्गीतुंबरुषड्ग्रंथा
मेषिरास्नाग्निधान्यकैः यवानकायवान्यम्लवेतसासितजीरकैः अजाजीहिंगुहपुषा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कारवीवृषकोषके निकुंभकुंभमूर्वी भपिप्पलीवेल्लहादिमेः श्वदंष्ट्राऽपुसर्वात्क्वीजदिंसाश्म
४१ भेदके मिसिद्धितारसुरससारिनीलनीफलैः त्रिकटत्रिपटूपैनैदाधिकं तद्यपोहति रोगाना।
मुत्तरांपूर्वांस्कृष्टानपिवशीलिनं अपस्मारगरोन्मादमत्त्रोघानिलामयान् दशमूलादीन्।
द्विपलप्रमाणान्यवादिभिः प्रस्थप्रमाणैः सहजलद्रोणेपचेत् कालानीलिनी सपवीसु
५५ त्नजीरकः गंधपलाशोगंपत्रं अस्मिन्नकाथेसामान्यपरिभाषयाकृते हयिपात्रेचयतप्रस्थे
विपाचयेत् किंभूतं दाडिमादिजैःस्वरसैस्तथानुवां चादिभिश्वसर्पिःसमैयुतं तथाभार्ग्यादि
भिःकल्कीकृतेरेपेतं यवानकोयवानीभेदः कारवीकृष्णजमोदः वृषकोवासकः उत्षकऊरुः
इभपिप्पलीगजपिप्पली अश्मभेदःपाषाणभेदः तदेतद्घृताधिकंनामघृतंसर्वान्ज्ञानामया
न्द्राकुवरंहंति अपस्मारादींश्चकृष्टानप्यपस्तंहंति यदिचात्रस्वरसालाभ स्तदानंत्रोनराका। घृतं
कल्पनाकार्यातंत्रांतरेचोक्तं प्रस्थंगृहीत्वाचूर्णस्यतोयस्यप्रस्थमावपेत् अहोरात्रस्थितंतस्मा। ८१
स्वरसवद्गुणः मुनिरप्युचे स्वरसानामलाभेत्वयंविधिः चूर्णान्नामाढकमाढकमुकस्याहोरात्रस्थि। ३२
तंमृदितपूतमावपेततस्वरसवत्प्रयोज्यमिति छ अथयणत्रिफलाधान्यचविकावेल्लविकैः क।
तंमृदितपूतमावपेततस्वरसवत्प्रयोज्यमिति अयवणादिभिर्घृतंसमानक्षीरंचतुर्गुणजलपक्वंवातगु
ल्मीकृतेघृतंपक्वं सक्षीरंवातगुल्मनुत् अथयणादिभिर्घृतंपचेत् पंचमूलंमंजिष्ठावृभारोर्हितान्द्विपाचयेत पाद
लेननुदंति तलांलशुनकंहानांप यवसंचपलांशाके

ह।

शोषेनदईनदाडिमस्वरसंसुरो धान्याम्लंदधिचाढ्यपियेक्षाईपलांशकान् अबलाविड
लाहिंगुयवानीचव्यदीप्यकान् साम्लवेनसर्पिर्घृत्यंदेवदारुपचेद्बुधान् नेप्रसंधनमरेस।
वंवातगुल्मविकारजित् तस्मुनमूलतुलांपलशानेमहत्पंचमूलेचप्रस्थेकंपचपलदघं।
तदेतन्मेपाहृशाशनेपादशेषंविपाचयेत् पादशेषाद्वईनदाडिमस्वरसंसुराधान्याम्लंद।
धिचमडीत्वाच्च्यवणदीप्यकाचिकांशपतेघं तान्सप्यपचेत् तनघृतंसर्वंवातगुल्मविकार
जित् ॥छ॥ पवलंवापिवेघपियतुंक्रराजयक्ष्माणि प्रसन्नयावाक्षीरार्थः सुरयादाडिमेनवा घ
तेमारुतगुल्मघ्नःकार्योद्विप्रस्थेरएवा राजयक्ष्मविकित्सितेयदुक्तं षट्पलंघृतं नद्दापिवेत्॥
राजयक्ष्मणिनिर्दिष्टंषट्पलंस्वघृतस्य घृतेषट्पलाख्येक्षीरार्थः प्रसन्नयावाक्वार्थः अथवा।
सुरयादाडिमेनवाक्षीरस्थेरएवा एवंक्षीरत्यागप्रसन्नाद्यन्यतमेनसाधितंघृतंषट्पलं
वातगुल्मजित्स्यात् ॥छ॥ वातगुल्मेकफो [illegible] वृद्धोहत्वाग्निमरुचिंयदि हृल्लासंगौरवंतंद्रांजनये
दुल्लिखेत्तदा वातजेगुल्मेश्लेष्माहुहृःसन्तर्पणंहत्वाययच्चस्यादीनजनयेत् तदानं [illegible]
ल्लिखेद्बुद्धिमान् ॥छ॥ स्थलानाहविबंधेषुतात्वासस्नेहमाशयं निर्यहस्तूणवटकाः प्रयोज्याघ्र
तमेघजेः स्थलादिषुसन्सुसस्नेहमाशयंतावापृतोक्तेरोगधेः काथा [illegible] याःप्रयोज्याः ॥छ॥ २
कोलदाडिमघर्मांबुतक्रमद्याम्लकांजिकैः मंडेनवापिवेत्प्रातश्चूर्णान्यन्नस्यपुरः कोला

2.09

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

छेवु भिर्लाक्षादिभिर्वा प्रातश्चूर्णानि पिबेत् अथवा भक्तस्याहारस्य पुरः सर्वं पिबेत् ॥ चूर्णा
न्यूर्णानि मातुलुंगस्य भावेनैव्यस कदूसे कुर्वीत कार्मुकतरान्वटकान् कफवातयोः कफवातिके गुल्मे ।
मातुलुंगरसेन मुहुर्मुहुर्भावितानि वटकान् कर्मकरणसमर्थान् कुर्वीत ... कफवातयोः कफ
वातिके गुल्म इत्यर्थः ॥ हिंगुवचाविजयापशुगंधादाडिमदीप्यकधान्यकपाठाः पुष्कर ।
मूलशटीहपुषाग्निक्षारयुगत्रिपटुत्रिकटूनि साजाजिचव्यसहितानि डीकं सवेन सारन्लविनिहे ।
नित्यं सहसार्शवस्तित्रिकयोनिपायुशूलानिवायामककोष्ठवानि कष्टानगुल्मा ... नवि
एमत्रसंगकोठवंध हृद्गृहंपांडुरोगं स्वन्ताम्रहा शीधुर्ज्ञा मदि धावधौ धमानश्वासकासाग्नि
सादान् हिंग्वादिकमेतच्चूर्णमिह शूलादीन् निहन्ति तथा कफगुल्मादींश्च दोधकेन वजानि
शालिन्यः ॥ लवणयवानीदीप्यककणनागरमुनरोत्तरं वृद्धं सर्वसमो शाहरी किंचूर्णमिदं भा न५
नरः सातान् लवणहिंगं क्रमेणोत्तरोत्तरं वृद्धं सर्वसमभागहरीतकी तच्चूर्णमेनत्सातोदिदं भा
नरः दीपनगुणसामान्यात्नश्चायो ॥ त्रिकटुकमजमोदासैंधवं जीरके द्वे सम धरणधृतानाम
ष्टमो हिंगुभागप्रथमकवलभोज्यः सर्पिषा चूर्णको यं जनयति भृशमग्निं वातगुल्मं निहंति ॥
त्रिकटुकादीनां समानां सम धरणधृतानां समप्रमाणस्थापितानां हिंगुभागोष्टमो देय इत्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा१२२

धरणखाढेनपलसप्तदशमोभागउच्यते धरणोधृताः 208
पादार्थे केचि त्त्वेवं व्याख्यानयंति धरणधृताःसमाश्च तेधरणधृताश्चतेषांसमधरणधृतानांत्रिकटुकादीनामष्टमोहिंगुभागो
देयःसचप्रथमकवलेभोज्योभुज्यमानीयः सर्पिषासमकंप्रयुक्तोमिश्रितेजठराग्निंजनयति
वातगुल्मंचहंति मालिनीवृत्तं ० हिंगूग्राविडशुंठ्यजाजिविजयावाह्वाभिधानामयैश्च
संकुंभनिकुंभमूलसहितैर्भागोत्तरंवर्द्धितैः पीतंकोष्णजलेनकोष्ठसरुजोगुल्मोदरादीं ७६
नयेशार्द्दूलप्रसभंप्रसभ्यहरतिव्याधीन्मृगौघानि हिंगूग्रेत्यादिभिर्भागोत्तरंसंवर्धितं
वर्द्धितैः चूर्णंकोष्णजलेनपीतंजठररुजादीन्पराकरोति अयंशार्द्दूलाख्यश्चूर्णःसिंहवत्।
प्रसभ्यव्याधीन्मृगौघानिवशार्द्दूलःसिंहोऽयमतएवश्लेषोपमायमलंकारः तद्यथा।
र्द्दूलशब्देनशार्द्दूलविक्रीडितेनवृत्तमुपलक्ष्यते यथाभीमशब्देनभीमसेनइति शार्द्दूलवि
क्रीडितेवृत्तं ० सिंधूत्थपथ्याकणदीप्यकानांचूर्णानि तोयैः पिबतांवोष्णैः प्रयातिनाशं ८४
कफवातजन्मानाराचनिर्भिन्नइवामयौघः उपजातिवृत्तं ० पूतीकपत्रगजचिर्भिटचव्य
सिंधूत्थादीनांचूर्णानिकोष्णैस्तोयैःपिबतांकफवातजोरोगसंघोनाशंयाति कइवनाराचे।
ननिर्भिन्नइवेसुपमा उपजातिवृत्तं ० पूतीकपत्रगज चिर्भटचव्यवह्निव्योषं चसंस्त

वि।१२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रविनं लवणेन पयानं दद्याद्विचूर्णमुदधिमस्तुयुतं प्रयोज्यं गुल्मोदरक्षय पांडुगुदोद्भवेषु प्लीहादि
द्रव्यसंस्कारविनं यथाक्रमं निर्दिष्टसुपथ्युपर्णभावेन संकीर्णेन यावलवणेन धान्तेलवणं सर्वोपयुर्वपथ्या
नंदताम्लेनन वेदगंधामंचचूर्णेन तैलोदधिमस्तुनायुतं गुल्मादिषु प्रयोज्यं वर्त्तितिल्किकाः तं ० हिंगुत्रिगुणं
२४ सैंधवमस्मात्त्रिगुणं तु तैलमेरंडं तत्त्रिगुणं रसोनरसं गुल्मोदरवर्धमुत्तलघ्नं सैंधवं हिंगुतत्त्रिगुणं ब्रसाच्चसै
धवादेरंडतैलं त्रिगुणं तस्माच्चैरंडतैलात्त्रिगुणं रसोनरसस्य नदेतद्गुल्मादिघ्नं ग्राह्या ० मातुलुंगरसोहिं
गुदाडिमंबिडसैंधवै सुरामंडेन पातव्यवातगुल्मरुजापहं मातुलुंगरसाहिंगुसुरामंडेन पातव्यं वातगुल्म।
त्मपीडाहरे। ० मुंजतः कंपगुडस्यहोधोनाथ्कानिलाम्ल खादेत्रकचूर्णसंकोक्षीरानुपेज
२६ येन वातहद्रोगगुल्माशीर्योनिशूलेषाक हृहानं शुंठ्याः कर्षेगुडस्य द्वाक्षेपोलुचिनकृष्णतिलान पलमि
त्यकत्रमिश्रितिल्वा खादेत् कोष्णक्षीरानुपः सनवातहृद्रोगादीन् जयेत् ० पिबेदेरंडतैलंतु वातगुल्मीप्र नद
सन्नया श्लेष्मण्यनुवले हा यापित्ते तु पयसासह वातेकफानुगते सन्येरंडतैलं प्रसन्नपा सहगुल्म
वातपिवेत् पित्तेत्वनुगते पयसासह एरंडतैलं पिवेत् ० विबद्धंयदिवापित्तं संतापं वातगुल्मिनः॥
कुर्याद्विरेचनीयाःसोसक्तेहैरानुलोमिकैः नपानुवृद्धावेवंचरतं नस्यवसेवयेत् वातगुल्मिनः पित्ते
विवृद्धंयक्षिप्तंतापं कुर्यात् नदाम्लसेवा वातगुल्मीविरेचनीयार्हैः कैः आनुलोमिकैर्द्रव्यैः स्निग्धयुतैः॥
एवमपित्तापानुवर्त्तिनेसतितस्मसाधं कुर्यात् ० साधयेच्छुद्धशुष्कस्य लसुनस्य चतुःपलं।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्षीरोदके षड्गुणिते क्षीरशेषं च पाचयेत् वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषमज्वरं हृद्रोगं विद्र 208
धिं शोषं साधयत्याशु तन्मतः त्रिगुणिते क्षीरे शेषं च पाचयेत् वातगुल्ममुदावर्तं गृध्रसीं विषम
ज्वरं हृद्रोगं विद्रधिं क्षीरं च उदकं च क्षीरोदकं तस्मिन् लघुनाद षड्गुणे शुद्धमुष्कस्य च तु पले। न४
साधयेत् ततः क्षीरशेषं पाचयेत् तच्च क्षीरशेषं वा गुल्मादीन्यभिभवति तैलं प्रसन्नागोमू
त्रमारनालं यवाग्रजः गुल्मं जठरमानाहं पीतमेकत्र साधयेत् तैलादिकमेकत्र मेलितं गु।
ल्मादीन् हंति ॥ चित्रकं ग्रंथिकैरंडशुंठीक्वाथः परं हितः शूलानाहविबंधेषु सहिंगुविडसैंध।
। वः चित्रकादिक्वाथो हिंग्वादियुतः परं शूलादिषु हितः शुष्कैरंडयोर्मूलं यवा धन्वयवासकं ज
लेन क्वथितं पीतं कोष्ठदाहहरं जायते शुष्कैरंडमूलादिकं जलेन क्वथितं पीतं कोष्ठदाहं हरेत् ॥ हा६
वाट्यायैरंड रभी रास्नामूलं दारु महौषधं पीतं निःक्वाथ्यतोयेन कोष्ठपृष्ठांसशूलजित् ॥ वाट्या।
ह्वाहीनां मूलं देवदा   र्वादिक्वतोयेन क्वथितं पीतं कोष्ठादिशूलजित् ॥ शिलाजं पयसानल्पं पंच
दा२ मूलरसेन वा वातगुल्मी पिबेद्वाट्यमुष्णं तेनु भोजयेत् स्निग्धं पैप्पलिकैर्यूषैर्मूलकानां रसेन वा॥
बहुशः विरामास्त्रो भीयान्धीरेण छेमनपाचकं कुल्माषान्वा वहुस्नेहान् भक्षयेल्लवणान्वितान् शिला
जतु वा महत्पंचमूलक्वथितेन क्षीरेण वा सहवा जगुल्मी पिबेत् उदावर्तैर्मर्तिवा धन्विगं स्नेहं पिप्प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

209

लीसंस्कृतैर्यूषैः सक्षौद्रं भोजयेत् अथ यवान्कल्कसैनाम्नीयात् बद्धेविएमात् ततउष्णेनक्षीरेणपाययेत्।
कमश्नीयात् अथ यवाकुल्माषान्बहुस्नेहान्लवणमुद्गाश्नानन्भक्षयेत् ॥ नीलिनीत्रिवृतादंती।
पथ्याकंपिल्लकैः सह समलाय घृतं देयं सविडं सारनागरं नीलिन्यादिभिः सह सदोषायपुनरामवि
ज्वरिपुनेघृतंदेयं ॥ नीलिनीत्रिफलारास्नाबलाकटुकरोहिणी पचेद्विडंगंव्याघ्रीचपालि।
कांजिजलाढके रसेचतुर्भागशेषेनुघृतप्रस्थंविपाचयेत् दध्नःप्रस्थेनसंयोज्यसुधाक्षीरपलेन
न८ च ततोघृतपलंदद्यात् यवागूमंडमिश्रितं जीर्णेसम्यग्विरिक्तेचभोजयेद्रसभोजनं गुल्मकुष्ठो
दरव्यंगशोथपांडुमयज्वरान् श्वित्रंप्लीहोन्मादंहंत्येतन्नीलिनीघृतं नीलिन्यादीनपलिका
नजलाढकेपचेत् अष्टभागशेषेचरसेदधिप्रस्थेचसुधाक्षीरपलेनचमिश्रयित्वाघृतप्रस्थंवि
पाचयेत् ततोघृतपलंयवागूमंडमिश्रितंदद्यात् जीर्णेचघृतेसम्यग्विरिक्तेनरंरसयुक्तंभोजनं।
भोजयेत् एतच्चनीलिनीघृतंगुल्मादीन्हंति ॥ कुक्कुटाश्चमयूराश्चतित्तिरिक्रौंचवर्तकाः शालयो
मदिरासर्पिर्वातगुल्मचिकित्सितं कुक्कुटाद्योवातगुल्मचिकित्सितमुपक्रमः ॥ मितमुष्णंद्र
वंस्निग्धंभोजनंवातगुल्मिनां समंडावारुणीपानंतप्तंवाधान्यकैर्जलं वातगुल्मिनांचभोजनं।
मितमुष्णंद्रवंस्निग्धंचस्यात् वारुणीसमंडाधान्यकंसृतंजलंवापानंस्यात् ॥ स्निग्धोष्णेनो
दितेगुल्मेपैत्तिकेस्रंसनंहितं द्राक्षाभयागुडरसंकंपिल्लंवामधुद्रवं कल्याणकंरक्तपित्तोक्तं, पैत्तिके

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुल्मे स्निग्धोष्णेनानिलेन सनिःसृतेन स्नेहितेन तदेव विरेचनमाह द्राक्षाभयागुडरसेन संस्नेहितेन
अथवा मधुदुग्धेन कंपिल्लकं ससनेहितेन कल्याणकं विरेचनं कल्पाविरेचनात् कल्पविहितं तरजस्पिप्पलीनेति
वृता त्रिफलेसाधिकैर्हितं ॥ गुल्मोदरोत्तमे पुनः पदे संशमनं सर्पिःलिङ्गं वा साधयेत् स्नेहे तृण
स्यपंचककाथे जीवनीयगणेन वा स्नेहेनेनैव वातीरस्य न्यग्रोधादिगणेन वा रक्तोद्भवे पित्ति
के गुल्मे सर्पिःतिक्तकं कुष्ठविविसितो त्कैजं यावत्साधयेत् संशमनं श्रेष्ठं तृणपंचकं क्वाथे।
द्विभ्यादि ॥ तस्य क्वाथे स्नेह वा घृतेन हितं अथवा जीवनीयगणेन स्नेहितं तेनैव जीवनी
यगणेन च्यवनेनीरेहितं । न्यग्रोधादिगणेन वा स्नेहितेन हितं ॥ तत्रापि स्नेहसन्नेयुज्यात्क्षीरं प्र
मात्रया पिवेद्भिषक् वैरेचनिकसिद्धेन सर्पिषा वाय वा पिवा तत्राप्यनेन केवलं स्निग्धोष्णजे रक्तो
ष्मजे पित्तगुल्मे श्राम्यति के शीघ्रं स्नेहनं प्रयुञ्ज्यात् केनेत्याह विरेचनविहितं तदृष्णसिद्धेन सर्पि।
पाली वा ॥ रसेनामलकेक्षूणां घृतप्रस्थं विपाचयेत् पथ्यापादं पिवेत्सर्पिस्तत्सिद्धं
पित्तगुल्मनुत पिवेद्वा तैल्वकं सर्पिः पञ्चोक्तं पित्तविद्रधौ श्यामा तल्वकसेतोत्रस्थेन पथ्यापा
दं घृतप्रस्थं विपाचयेत् तत्सिद्धं पित्तगुल्मे हंति तैल्वकमथवा सर्पिः पिवेत् पञ्च पित्तवि
द्रधावुक्तं घृतं तत्रापि पिवेत् ॥ द्राक्षापथ्यास्यामधुकं चेदनेपद्मकं मधु पिवेत्तदुलतोयेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पित्तगुल्मोपशान्तये द्राक्षादिकं तंदुलजलेन पित्तगुल्मशान्तये पिबेत् ॥ द्विपलं त्रायमाणाया ज
लद्विप्रस्थसाधितं अष्टभागस्थितं पूतं कोष्णं क्षीरसमं पिबेत् पिबेदुपरि तस्याः कोष्णं क्षीरमेवं यथा
बलं तेन निर्हृतदोषस्य गुल्मः शाम्यति पैत्तिकः त्रायमाणाया द्विपलं जलद्विप्रस्थसाधितमष्टभा
गावशेषं पूतं क्षीरसमं पिबेत् तस्योपरि कोष्णं क्षीरमेव यथाशक्ति पिबेन्नान्यत्किंचित् तेन नी
न२स५ रणापहृतदोषस्य गुल्मः पैत्तिकः शाम्यति ॥ दाहस्य गात्रे घृतैः शीतैः साज्यैर्लेपो हितो वधैः स्व
धीः सरोरुहैः पत्रैः पात्रैश्चाप्युत्पलजैर्जलैः दाहे सति घृतैः शीतैः शीतवीर्यसाधितैः स्पर्शः तथा शीतैर।
भ्यंगः तथा लेपः शीतवीर्यौषधैः सघृतैः स्यात् पद्मपत्रैः पात्रैश्चोत्पलजैर्जलैः स्पर्शः ॥ विदाहपूर्व।
रूपेषु शूलेवह्नेश्च मार्दवे बहुशोपद्रवे दुष्टे पित्तगुल्मे विशोधनैः विदाहरूपपूर्वरूपेषु गुल्मेषु जनयाम्
लेन वह्निमंदत्वे सति बहुना वारान् रक्तं हरेत् पित्तगुल्मे विशोधनैः स्रोहरेत् ॥ छिन्नमूला विदह्यन्ते न गु
ल्माः पाकं नियच्छंति रक्तं हि व्यम्लतां याति तच्च नास्ति न चास्ति रुक् ॥ छिन्नमूला गुल्मा न विदह्यन्ते न च पुनः द
पयांति हि यस्माद्रक्तं व्यम्लीभावं याति तच्च रक्तं नास्ति रुगपि नास्ति ॥ हृतदोषं परिम्लानं जांगलैस्तर्पितं छ४
रसैः समाश्वस्तसर्वांगं सर्पिरभ्यासयेत्पुनः हृतदोषं परिम्लानं जांगलमांसरसैस्तर्पितं समाश्वस्त न२
सर्वांगं सर्पिरभ्यासयेत् ॥ रक्तपित्तातिवृद्धत्वात् क्रियामनुपलभ्य वा ॥ गुल्मे पाकोन्मुखे सर्वा पित्त।
विद्रधिवत्क्रिया रक्तपित्तातिवृद्धत्वाद्वा क्रियायां वा अनुपलभ्यमानायां गुल्मे पाकोन्मुखे सति सर्वा पित्तवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इंधनत्वात्क्रियास्तान् ॥ ७ ॥ शालिर्गव्याजपयसी पटोली जांगलं घृतं धात्रीपरूषकं द्राक्षाखर्जूरं दाडिमं
सिता भोज्यपानेषु बलयावृहत्याद्यैश्च साधितं शाल्यादिभोज्यं पानेबलयासाधितं जलं बृहत्या
दिनावा ॥ ७ ॥ कफजे वामयेत्पूर्वं मध्यमुपवासयेत् तिक्तोल्मकटुसंसर्गग्राहद्भिः संधुक्षयेत्त्वनः॥
हिंग्वादिभिश्च हिंगुलवणताम्रहिंगम्लवेतसैः ॥ कफजे गुल्मे पूर्वं वामयेत् वमनार्हं तुलंघयेत् कृतोपवा
सस्यतिक्तोल्मकटुद्रव्ययुक्तयासंसर्गीवह्निं दीपयेत् तथा हिंग्वादिभिरग्निं संधुक्षयेत् क्षिप्रैः हिंगु
णानितारहिंग्वम्लवेतससाधितैर्युक्तैः ॥ ७ ॥ निश्चलं यदि वोन्नद्धं स्निग्धं कठिनं स्थिरं ज्ञात्वाहादियुक्तेगु
ल्मं संशोधयित्वनयेदनु घृतं सक्षारकटुकं पातव्यं कफगुल्मिना निरूहादिधर्मयुक्तं गुल्मं संशोध्यवि
नेयदुपशामयेत् पश्चात्गुल्मिना घृतं क्षारकटुकयुतं पातव्यं ॥ ७ ॥ सव्योषक्षारलवणं सहिंगुविडदा
डिमं कफगुल्मजयत्याशु दशमूलसंयुतं घृतं व्योषादियुतं दशमूलपक्वं सर्पिः कफगुल्मं शीघ्रमेव
हंति ॥ ७ ॥ भल्लातकानां द्विपलं पंचमूलं पलोन्मितं अल्पतोयाढके साध्यं पादशेषेणतेनच॥ ६
तुल्यं घृतं तुल्यपयो विपचेद्दतैस्सम्मितैः विडंगहिंगुसिंधूत्थयावशूकवटीविडैः सद्वीपरास्ना
पथ्याद्रवद्भूयावकणनागरैः एतद्भल्लातकघृतं कफगुल्महरं परं प्लीहपांडुमयश्वासग्रहणी
रोगकासनुत् भल्लातकानां द्विपलं बृहत्यं पंचमूलं पलप्रमाणं तोयाढके साधनीयं पादशेषेण
तेन तक्रपेन समं सर्पिः तुल्यं क्षीरं विडंगादिभिः कार्षिकैः विपचेत् एतद्भल्लातक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

213

घ्नं लघु कफगुल्महरं लीढादि निक्त ॥ छ ॥ तैलास्य गुल्मे देहे च समले स्वेदमाचरेत् न तेऽग्नि नया
ननाद्येनेनरं गुल्मे देहे वास्य समले स्वेदमाचरेत् ॥ छ ॥ सर्वेषु गुल्मेषु प्रथमं स्नेहस्वेदोपपादिते यात्रि
याक्रियते या तिसा सिद्धिं न विरूहिते. सर्वस्मिन्गुल्मे स्नेहस्वेदाभ्यामुपपादिते सति या क्रियते सा
सिद्धिं याति यानुविरूहिते सति क्रिया सा सिद्धिं न याति ॥ छ ॥ स्निग्धस्विन्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यमा
गते यथोक्तं घटिकां न्यसेद्गृहीते पनयेच्छृंगैः वस्त्रान्तरं ततः कृत्वा विध्याद्गुल्मं प्रमाणवित् विमा
र्गजपहादर्शैर्यथालाभं प्रपीडयेत् ॥ छ ॥ प्रमृज्याद्गुल्ममेवैकं न त्वेवं हृदयं स्पृशेत् ॥ स्निग्धस्वि
न्नशरीरस्य गुल्मे शैथिल्यं जाते सति यत्र विध्युदितां घटिकां योजयेत् गृहीते च गुल्मे नामयसार
येत् मृन्ने नरं वस्त्रव्यवहितं गुल्मं कृत्वा प्रमाणवित् विमार्गाहिभिर्यथालाभं भिषग्विदारयेत्स्तवका
दिना विमार्गो दारमयः शास्त्राकृतिर्वस्तु विशेषस्य मेकारसंबंधी नयागुल्ममेवकेवलं पीडयेत्प्रम।
ज्याच्च न पुनरं च हृदयं स्पृशेत् ॥ छ ॥ तिलैरंडातसीबीजसर्षपैः परिलिप्य च श्लेष्मगुल्ममयःपा।
त्रैः सुखोष्णैः स्वेदयेन्नरः ॥ अथवा कफगुल्मं तिलादिभिः परिलिप्य तैरंत लोहभाजनैः सुखोष्णैः स्वेद
येत् स्वयपात्रैरिति मन्नःकक्ष्मीत्यादिना सोढे ॥ सः ॥ छ ॥ एवं च विरुढे स्यान्नाकफगुल्मे विरेचनैः सस्ने
हैर्बस्तिभिश्चैनं शोधयेद्दाशमूलिकैः एवमस्मिन्प्रकारे कृते सति स्यानाच्चलिनं कफगुल्मे स्नेहयुक्तै
विरेचनैर्बस्तिभिश्च दाशमूलिकैः शोधयेत् ॥ छ ॥ पिप्पल्यामलकद्राक्षाश्यामाद्यैः पालिकैः पचेत् एरंड
तैलहविषोः प्रस्थौ पयसि षड्गुणे सिद्धो ये मिश्रकः स्नेहो गुल्मिनां शस्यते हितं वृद्धिविद्रधिशूलेषु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वातव्याधिषु वा स्मृतं पिप्पल्यादिभिः पलोन्मितैः रंडतैलं सर्पिषो प्रस्थौ द्वौ गुडेन्दीरे पचेत् अथ
मिश्रकाख्यः स्नेहो गुल्मिनां परं संसनं वृद्धादिषु वा स्मृतं तन्तुल्यं ॥ पिवेद्वानीलिनीसर्पिर्मा
त्रया द्विपलीनया तथैव सुकुमाराख्यं घृतान्योदरविकारिणां अथ वानीलिनीघृतं द्विपलमा
त्रया पिवेत् तथैव द्विपलमात्रया सुकुमाराख्यं घृतं पिवेत् उदरचिकित्सितोक्तानि वा घृतानि पिवेत्
॥ द्रोणेम्भसः पचेद्दन्त्याः पलानां पंचविंशतिं चित्रकस्य तथा पथ्यास्तावतीस्तद्रसे स्रुते ॥
द्विप्रस्थसाध्ये पूते क्षिपेद्दंतीसमं गुडं तैलात्पलानि चत्वारि त्रिवृता पाश्च चूर्णितः कणा कर्षौ
तथा शुंठ्याः सिद्धेलेहेतुशीतले मधुतैलसमं दद्याच्चतुर्जाताच्चतुर्थिकां अतो हरीतकीमेकां सा
वलेहपलामदन् सुखं विरेच्यते स्निग्धो दोषप्रस्थमनामयः गुल्महृद्रोगदुर्नामशोफानाहग
रोदरान् कुष्ठोत्क्लेशारुचिप्लीहग्रहणीविषमज्वरान् घ्नंति दंतीहरीतक्यः पांडुतां च सकामलां
तलेशो दंतीपलानि पंच विंशति चित्रकस्य पलानां पंच विंशति हरीतकीसंख्या वतीः पंचविं
शति पचेत् तद्रसे शुते द्विप्रस्थ दग्धे पूते पथ्यासहिते दंतीतुल्यं गुडं क्षिपेत् तैलपलानि चत्वा
रि त्रिवृतपलानि चत्वारि कणायाः कर्षौ द्वौ शुंठ्याश्च सिद्धे वास्मिंस्तले हेतु सुशीते तेन तुल्यमाक्षि
कं दद्यात् चतुर्जातात् चतुर्थिकां पलानि परं संज्ञां दद्यात् अतो लेहात् पथ्यामेकां सावले
सु२ ह पलां लेहपलयुक्तां भक्षयेत् स्निग्धो नरः सुखं दोषप्रस्थं विरिच्यते निरामयः एता दंतीहरीत
क्यः स्त्रीहादीन् घ्नंति ॥ सुधाक्षीरद्रवे चूर्णं त्रिवृतायाः सुभावितं कार्षिकं मधुसर्पिर्भ्यां लीढ्वा सा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

215

ध्रुविरिच्यते सुधाक्षीरेणप्रवं शिवृत्तार्थं सूक्ष्मं ... नाथास्नुभाविते ॥ ५ प्रकृतत्वात्सुधाक्षीरेणैव
सभाविते कर्षप्रमाणं मधुसर्पिभ्यां लीढ्वा सम्यग्विरिच्यते ॥ कुष्ठ ... रप्यामात्रिवृद्दंतीविजयाक्षा ७२
रगुग्गुलुं गोमूत्रेणपिबेदेवं तेनगुग्गुलुमेव वा कुष्ठाहीनगोमूत्रैं पिबेत् तेनगोमूत्रेणगुग्गु ७३
लुमेवमेकं पिबेत् ॥ अनिरूहान्कल्पसिद्धमुक्तान्योजयेद्गुल्मनाशनान् कल्पसिद्धमुक्तान्निरू
हान्गुल्मनाशनान्योजयेत् ॥ ॥ जमलं महावृंस्नुकष्ठिं नक्तिमिंग गुरु ... सज्जये ॥ गु
ल्मेक्षारारिष्टाग्निकर्मभिः एकांतरं ह्यंतरं वा विश्रम्याथवा त्र्यहं शरीरदोषबलयो गुल्मे हृतेन ताप वि८ मे८
त्तापनः कृतमलादिधर्मयुक्तं गुल्मं क्षाराद्दिभि नियेत् एकांतरं ह्यंतरं वाथ त्र्यहं वा विश्रम्य शरी
रदोषबलयोर्यथाक्रमं वह्निनतापणयोरद्यतनःस्तत् अश्मर्यामश्मरीमहत्सुक्तः क्षारयोज्याः कपोतव
र्णे वदाधिके गुल्मेश्मर्यामश्मरीमवदली युक्तायेत्क्षारास्तेयोज्याः ॥ देवदारुत्रिवृद्दंतीकटुकापंचको
लकं स्वर्जिकायावशूकाख्यौ श्रेष्ठापाठोपकुंचिका कुष्ठं सर्पसुगंधं च वृद्धदारं च पंचकं पालिकं
चूर्णितं तैलवसादधिघृताप्लुतं घटस्यांतःपचेन्मृत्कमाग्निना ... ७४
... मधादिभिः पिबेत् गुल्मोदावर्त्तवर्धमांगज ... महाग्निकृमीत् अपस्मारगरोन्मादयोनिशु
क्रामयाश्मरीः क्षारागदोयंशमयेद्विषं चाखुभुजंगजं देवदार्वी ... हिंगु ... वर्णपंचकं पा
लिकं चूर्णीकृतं तैलवसादधिघृतेराप्लुतमालाविंतघटस्य मध्येपचेत् सर्पसुगंधानाकुली ॥

सान्द्रैः सह सस्नेहमस्त्रं ताम्रासवादीन्मार्गं सुहृदे योजयेत् अधुना अन्नपानमाह ॥ शालयः षष्टि ५

वा०१२८

अग्निवर्णे च घटे सति पक्केनैतारे गहीनाय याहोयेन्द्रीराहिभिः पिबेत् गुल्मादीन् जयेत् अयं
तीरागदस्यास्य खुजे भुजे गमजे चवि चव्य कृष्णमयेन ॥ शालयो मधुरे स्निग्धं रसक्षीरघृताशिनः ॥
छिन्नाच्छिन्नाशयाहारः हारनातारयमधः श्लेष्मालामधुरे स्निग्धं मांसरसाशाशिनः नाडुः हारना
दाशये छिन्नाभिन्नाश्रयधस्तान्नयानयति ॥ मन्देऽनावर्त्तोऽस्यान्मैत्रैः सस्नेहमस्त्रं नो योजयेदास
वारिष्टान्निगदान्मार्गसुहृदे मन्दे वह्नावरुचौ च सन्मांसधैः काञ्जीकैः कुलत्थ्याजाङ्गलं पलं विविधि
ल्वाग्निनर्करीयवानीयरसांकुराः शिग्रु सुरसा बिल्वानि बालं शुष्कं च मूलकं बीजपूरकहि
ग्वमूलवेन सत्वारदाडिमं ओषधं तक्रं घृतं तैलं भक्तं पानं तु वारुणी धान्याम्लमस्तु तक्रं च यवानीवि
डचूर्णितं पंचमूलस्तनेवारिजीर्स्यं माहींकमेव वा आसवं [illegible] भक्तं भक्तं पानेऽनुवारुणा
दिमाहींकान्ते ॥ पिप्पली पिप्पलीचित्रकाजाजे सैंधवैः सुरा गुल्मं जयमाशु जंगलं नाविमिश्रितः
मूल ६ पिप्पलादिभिः सहसुरा शीघ्रमेव गुल्मं जयति जंगलमपि पिप्पल्यादिभिर्विमिश्रितो गुल्मं जयति
॥ वमनैर्लंघनैः स्वेदैः सर्पिःपानैर्विरेचनैः वस्तिताराम [illegible] गुलिकापथ्यभोजनैः श्लैष्मिको बहु
मलत्वाघदि गुल्मो न शाम्यति तस्य दाहं हृते रक्ते कुर्यादितेराराभिः वमनादिभिः श्लैष्मिको गुल्मो दि३
बहुमूलत्वान्न यदि न शाम्यति तस्य हृते रक्ते अग्निदाहं शरादिभिः कुर्यात् अथ दाहविधानेन मल्प
ने ॥ अथ गुल्मे सपर्यन्ते वा ससंतते ते मिथका नाभि वस्तं च हृदय रोमराजी च वर्जयेत् नाडिना

वि१२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वज्वरला किंभूतेन-श्वा...केनाप्येन -मथवा तैलं घृतेनकाष्ठेन -अनंतरमपानवेगशामिते शीते तु...

दंपतिमस्रो छरेणतत्र लताप्यचा लोष्टेनारणिकेण स्वेदनदार एणातैलं घृतेनवा ततोग्निवेगशामिते
शीतेवृणस्रवजिया गुल्मंपर्यंतेसह वर्हण्णेन दिनमा...हितेनाभ्यावृत्तिवर्जी यन्त्रातिशयेनपरा
मर्शोहेतुः श्रवेणलोहेनप्रदेहादिभिर्वृणस्रवक्रियास्यात् ॥ आमान्वयेपाये: स्निग्धुत्त्वाग्निविल स्नेप३
२२ घये स्वस्वकुर्यात्क्रमेण निश्चयेन स्वदोषेचकांक्षित आमान्वये च स निवृत्तेपि पाये: संधुक्षितवह्निसंधिते सिं४
सति स्वस्वक्रमं यथादोषं कुर्यात् निश्चये दोषेभिः यत्क्रमं कुर्यात्कालविहेतु: ॥ गतप्रसवकालाये
नार्येगुल्मे रक्तसंभवे स्निग्धस्विन्नशरीरायैदद्यात् स्नेहविरेचनं नार्याः रक्तसंभवे गुल्मे सति स्ने
हविरेचनं दद्यात् किंभूतायै गतः प्रसवकालो यस्यास्तस्यै इति एवं हि पुराण...सु...साधानार
क्तगुल्मस्य स्यात् स्तनिश्चितत्वेच तथा स्निग्धस्विन्नशरीरे यस्यास्तस्यै ॥ तिलक्वाथो घृतगु
डव्योषभार्गीरजोन्वितः पानेरक्तभवेगुल्मे नष्टपुष्पेचयोषितः रक्तोत्थेगुल्मे तिलक्वाथो घृता
दियुक्तः पानेयोषितः पुष्पेचनष्टेपानं भवेत ॥ भार्गीकृष्णाकरंजत्वककृष्णग्रंथिकामरजे तुल्यैस्ति रक्ता५
लानां क्वाथेन पीतं गुल्मरुजापहं भार्ग्यादिजंचूर्णं तिलक्वाथेनपीतं गुल्मरजापहं ॥ पला
१२ ...तारपात्रेद्वे द्वेपात्रे तैलसर्पिषो: गुल्मशोषिल्यजननी...मात्रां प्रयोजयेत् नप्रभिद्येवयद्येवं
द्यावोनिविरेचनं ... पलाशक्षारपात्रेद्वे तैलसर्पिषोर्द्वे पात्रे पक्त्वा गुल्मशो... षिल्यजननी
नीमात्रां प्रयोजयेत् स्नेहाज्जनुगीएतेनायमत्रदेवसंयं एवंकृते सतियदिनप्रभिद्येत रक्तगुल्म: ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तद्वायौ विरेचनं दद्यात् ॥ वातोरणगुह्ये फलं तु सुधाक्षीरेण वा ॥ ततः ताम्रपो वा भाविता न दद्या
द्योनो कटुकमत्स्यकान् वराहमत्स्यपित्ताभ्यां तत्काव्वा सुभाविनान् किं एवंवास गुडस्तारे दद्या
द्योनो विसृष्टद्वये रक्तपित्तहरं तारं लेहयेन्मधुसर्पिषा लशुनम हिरांनी तं गमन्स्यस्त्रास्य प्रयोज
येत् वर्त्ति स्तीरमोमत्रे सहातरसाशाम्रूले बं तावपुत्रेमधर्मिलचूर्णेनन स्न सर्पो नोद दद्यात्।
सुधाक्षीरेण वाखन्त्रिते पललं दद्यात् ताम्रपोतारसुधाक्षीराभ्यां भाविता न कटुकमत्स्यकान योनो
दद्यात् वराहमत्स्ययोः पित्ताभ्यां सुभाविनान् तत्कान्वा योनौ दद्यात् ॥ यवाकिं एवं गुडतारा न्वि
तं योनि विसृष्टद्वये योनौ दद्यात् रक्तपित्तहरं तारं लेहयेन्मधुसर्पिषा लशुनं महिरांनी तं गम
मन्स्यांस्त्रास्य प्रयोजयेत् टाम्रमूलिकं वर्त्तिकं त्यां तारान्विनमस्पे दद्यात् ॥ आवर्तमाने रुधि
रे हि ते गुल्मप्रभेदनं वर्तमानेस्त्राव वर्तमाने सति गुल्मप्रभेदनं हितं ॥ यमकाभ्यक्तदेहायाः प्रव
र्तते समुपेतानां रसोदनं तथाहारः पानं च तरुणी सुरा प्रवृत्ते रक्ते सति यमकाभ्यक्तगात्र्याः स
मुपेतानां समुपेतानां हितं तथाप्याहारो रसोदनौ हितः तरुणी च सुरापानं ॥ रुधिरेतिप्रव
र्त्तेन रक्तपित्तहराः क्रियाः कार्या वातरुगार्त्तामाः सर्वा वातहराः पुनः आनाहे दोषावर्त्ते बलामपुष्प
पथापथ्य रुधिरेतिप्रवृत्ते पुनरक्तपित्तहराः क्रियाः कार्याः वातरुगार्त्तायाः पुनः सर्वा वा
तहराः क्रियाकार्याः आनाहे दोषे सति उदावर्त्ते बलामजिनः क्रियाः कार्याः ॥ इति श्रीमद्गोवर्द

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

219

य॰१ नपुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने गु
ल्मचिकित्सितं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ गुल्मानन्तरमुदरचिकित्सितं प्रक्रम्यते संबंधश्चास्य
ग्रा॰२ गुल्मोपन्यस्तौ किल यथा वायुः प्रधानं कारणं एवमुदरयोर्हरणमप्यतीसार ॥ अथातो उदर
चिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ दोषातिमात्रोपचयात् स्रोतोमार्गनिरोधनात् ॥ संभवत्युदरं व५
तस्मान्नित्यमेनं विरेचयेत् ॥ दोषाणामतिमात्रमुपचयोऽतिवृद्धिः स्रोतसां मार्गाणि द्वारा
णि तेषां निरोधाच्च संभवत्युदरं यतः तस्मिन्नेनमुदरिणमभीक्ष्णं विरेचयेत् प्रायेणैवान प्र
नेवादस्य व्याधेः स्निग्धविरेचनमाह ॥ पाययेत्तैलमैरंडं समूत्रं सपयोऽपि वा मासं द्वौ
वाप्यथ वा गव्यं मूत्रं माहिषमेव वा ॥ पिबेद्गोक्षीरभुक्स्याद्वा करभीक्षीरवर्तनः ॥ दाहानाहार्ति
तृण्मूर्च्छापरीतस्तु विशेषतः ॥ तैलमैरंडं गोमूत्रान्वितं क्षीरयुक्तं वा मासमेकमपि वा द्वौ मासौ
पाययेत् दोषादिविशेषात् गव्यं मूत्रं माहिषं वा मूत्रं पिबेत् ॥ अथवा गोक्षीरभुक् पिबेत् करभी क्षी
रवर्तनो वा स्यात् दाहादियुक्तस्तु विशेषतः एवंवृत्तिः स्यात् ॥ रूक्षाणां बहुवातानां दोषसंशुद्धि
कांक्षिणां ॥ स्नेहनीयानि सर्पींषि जठरघ्नानि योजयेत् ॥ रूक्षादीनां स्नेहनीयानि सर्पींषि उदरघ्
नानि योजयेत् ॥ षट्पलं दशमूलाम्बुमस्तुद्व्याढकसाधितं ॥ पंचकोलं यवक्षारमिति षट्प
लं दशमूलांबुना मस्तुना द्व्याढकेन च साधितं घृतप्रस्थं षट्पलेन पलतश्च ... नहेतेन योजयेत्
॥ नागरं त्रिपलं प्रस्थं घृततैलात्तथाढकं ॥ मस्तुनः साधयित्वैतत् पिबेत्सर्वोदराप

हृत्कफमारुतसंभवेगुल्मेपरमंहितं तथाशुंठ्याःपलंत्र्यंशंप्रस्थंघृततैलात्मस्तुनश्चाढकमेतत्
साधयित्वासर्वोदरापहंपिबेत् कफमारुतोत्थेचगुल्मेसुहितमेतत् ॥ चतुर्गुणेजलेमूत्रेद्वि
गुणेचित्रकात्पले कल्के सिद्धंघृतप्रस्थंसक्षारंजठरीपिबेत् सर्पिषःप्रस्थंचतुर्गुणेजलेगोमूत्रे
द्विगुणेचित्रकपलेकल्केसिद्धे [illegible] सयवक्षारमुदरीपिबेत् ॥ यक्कोल
कुलत्थानांपंचमूलस्यवांभसा सुरासौवीरकाभ्यांचसिद्धंवापाययेद्घृतं यवादिक्वाथेनसुरा
कांजीकाभ्यांसिद्धंवाघृतंपाययेत् ॥ एभिःस्निग्धायसंजातेबलेशांतेचमारुते स्रस्तेदोषाश
स्नेहैः ८ येदद्यात्कल्पदृष्टंविरेचनं एभिःस्निग्धायनरायबलेचसंजातेसतिपवनेचशांतेस्रस्तेदोषाश
येसतिकल्पोक्तंविरेचनंदद्यात् ॥ पटोलमूलंत्रिफलांनिशांवेल्लंचकार्षिकं कंपिल्लनीलिनी
कुंभभागान्द्वित्रिचतुर्गुणान् पिबेत्सचूर्णमूत्रेणपेयापूर्वंततोरसैः विरिक्तोजांगलैस्त्र्या
त्ततःषट्दिवसंपयः स्नतंपिबेद्व्योषयुतंपीतमेवंपुनःपुनः हंतिसर्वोदराण्येतच्चूर्णंजातो
दकान्यपि पटोलमूलादिकार्षिकंकंपिल्लादीनांभागान्क्रमेणद्वित्रिचतुर्गुणान् संचूर्ण्यगो
मूत्रेणपिबेत् अनंतरंविरिक्तःसनपेयांभुक्त्वाजांगलमांसरसैःशाल्यादिकमद्यात् ततोनंत
रंषट्दिवसान्निवर्षितंदीरंत्रिकटुयुतंपिबेत् एवंपुनरेतत्पीतंसर्वोदराणिजातसलिलान्य
पिहंति ॥ गवाक्षीशंखिनीदंतीतिल्वकस्यत्वचंवचां पिबेत्कर्कंधुमृद्वीकाकोलाम्भोमूत्र।
सीधुभिः गवाक्ष्यादिकंचूर्णंकर्कंधादिजलमूत्रसीधुभ्यनमेनपिबेत् ॥ यवानीहपु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षाधान्यं त्रिफलासोपकुंचिका कारवी पिप्पलीमूलमजगंधा शटीवचा [illegible] त्रिजको।
जाजिकं व्योषं स्वर्णक्षीरी फलत्रयं द्वौ क्षारौ पौष्करं मूलं कुष्ठं लवणपंचकं विडंगं च समांशानि
ना २ दंत्याभागत्रयं तथा त्रिवृद्विशाले द्विगुणे सातला च चतुर्गुणा एष नारायणो नाम चूर्णो रोगग
णापहः नैनं प्राप्याभिवर्द्धंते रोगा विष्णुमिवासुराः तक्रेणोदरिभिः पेयो गुल्मिभिर्बदरांबुना आना
हवाते सुरया वातरोगे प्रसन्नया दधिमंडेन विड्भंगे दाडिमांभोभिरर्शसैः परिकर्ते सवृक्षाम्लैरु
ष्णांबुभिरजीर्णके भगंदरे पांडुरोगे [illegible] कासे श्वासे गलग्रहे हृद्रोगे ग्रहणी
दोषे कुष्ठे मंदेऽनले ज्वरे दंष्ट्राविषे मूलविषे सगरे कृत्रिमे विषे यथार्हं स्निग्धकोष्ठेन पेयमेत
द्विरेचनं यवान्यादीनि समांशानि दंत्याभागास्त्रयः त्रिवृद्विशालयो द्वौ द्वौ भागौ सातलाया
श्चत्वारः एष चूर्णो नारायणो नाम रोगगणापहः एनं चूर्णं प्राप्य रोगा नाभिवर्द्धंते यथा वि
ष्णुमिवासुराः उदरिभिः रेचनं तक्रेण पेयः गुल्मादिभिर्बदरांबुक्वाथादिभिः पेयः आध्मानी रोगिणीति
क्रमात् सौवर्चलं त्रिवृत्ता वचा सैंधवं काललवणं पिप्पली चेति चूर्णं पेयं दाडिमत्रिफलामांसर
समद्यसुखोष्णैः पेयो यं सर्वगुल्मेषु प्लीह्नि सर्वोदरेषु च श्वित्रे कुष्ठे सुज्वरके सदने विषमेऽनले प्रा
कार्याः पांडुरोगे सकामला यां हलीमके वातपित्तकफाश्चासृग्विरेकेण प्रसाधयेत् हपुषादि क्रमे
ते चूर्णं सदाडिमाद्भिरसैः पेयं गुल्मादिषु विरेकेणैव तदा सृग्वातपित्तकफान् संप्रसाधयेत् काल
लवणं कृष्णलवणं ७ नीलिनी त्रिवृद्दंत्याथ द्वौ क्षारौ लवणपंचकं चित्रकं च पिबेच्चूर्णं सर्पिषोदरगु

भगंदरादिषु तथा स्यात्लिह पीतेन विरेचनमेतत्पेयं ७ हपुषां कांचनक्षीरीं त्रिफलां नीलिनीफलं ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ल्मनुत् नीलिन्यादिकं चूर्णं सर्पिषां पिबेत् उदरगुल्मघ्नं ॥ छ ॥ पूर्ववच्च पिबेद्दुग्धं क्षामः शुद्धो नरो
नरः कारभंगव्यमाजं वा दद्याद्वा स्नापयिके गदे स्नेहनेव विरेकार्थं दुर्बलेभ्यो विशेषतः पूर्ववच्च
पथ्यापटोलमूलादिके चूर्णकं पिबेत् नवैव शुद्धः क्षामः सन् जांगलरसादनेन रसमंनरानरः।
मध्यमध्ये दुग्धं पिबेत् कारभंगव्यं छागं वा क्षीरं आनाहपिके रोगे विरेकार्थे स्नेहानेव दद्या
न् दुर्बलेभ्यो वा विशेषेण ॥ छ ॥ हरीतकीकाथसक्षार जः प्रस्थयुक्ते घृताढकं अग्नौ विलाप्य
मथितं खजनेयवपल्लके निधापयेत्ततो मासादुद्धृतं गालितं पचेत् हरीतकीनां क्काथेन
दध्ना चाम्लेन संयुतं उदरं गरमष्ठीलामानाहं गुल्मविद्रधी हंत्येतत् कुष्ठमुन्मादमपस्मारं च
पानतः हरीतकी सक्षारजप्रस्थयुक्ते घृतस्याढकमग्नौ विलाप्य खजेनालोड्य तं यवपल्लके
यवराशिमध्ये निधापयेत् ततो मासादनंतरं समुद्धृतं गालितं हरीतकीनां काथेन सामान्यपरि
भाषोक्त प्रमाणेन म्लेन दध्ना संयुतं च पचेत् एतच्च पानेनोदरादीन् हंति ॥ छ ॥ स्नुकक्षीरघृता
ह्वो क्षीराष्टकं तच्चीनात खजेनाहननात् पक्वान्नं सर्पिः तच्च स्नुकक्षीरपक्वं पूर्ववद्गुणं ॥ छ ॥ क्षीरद्रो
णसुधाक्षीरप्रस्थार्द्ध सहितं दधि जातं मथितं तान सर्पिस्त्रिवृत्सिद्धं चन द्गुणं क्षीरद्रोणस्नुकु
क्षीरप्रस्थार्द्धेन युतं दधि जातं मथितं तान सर्पिस्त्रिवृतापक्वं पूर्ववद्गुणं ॥ छ ॥ तथा सिद्धं घृतप्रस्थ
पयस्यष्टगुणं पिबेत् स्नुकक्षीरपलकल्केन त्रिवृता चपलेन वा तथा सिद्धं पूर्ववत् पक्वं घृत
प्रस्थं क्षीराष्टगुणे स्नुकक्षीरपलकल्केन त्रिवृतानावयले नव पि . वेत् एषां चानुपिबेत्पयो

खजाहतात् पक्वात् माज्यं स्नुक्क्षीरसिद्धं तत्त्वनयागुणं स्नुक्क्षीरमिश्रितानाह्वो क्षीराष्टकं तच्चीनात् ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसं स्वादु पयो यवा एषां च घृतादीनां पश्चात् पेयादीन् पिबेत् ॥ घृते जीर्णे विविक्ते स्रस्ते कोष्ठे नागर
साधितं पिबेद्द्रवं ततः पेयां ततो यूषं कुलत्थजं घृते जीर्णे विरिक्ते स्रस्ते तनुकोष्ठे शुण्ठीसाधितं जलं
तं पिबेत् अन्नेन रपेयां पिबेत् कुलत्थस्य यूषं चापिबेत् ॥ पिबेद्घृतं स्नेहेनैव च मयो वा प्रतिभोजितः
पुनः पिबेत्सर्पिरानुपूर्व्येण पेयं च एवं स्नेहेन स्नेहः पुनरपि प्रतिभोजितः पुनः पुनः स्नेहेनैव क्रमेण
सर्पिः पिबेत् ॥ घृतान्येतानि सिद्धानि विदध्याद्वातगुल्मिनां गुल्मानां गरदोषवालामुदराणां च
शान्तये एतानि प्रयुक्तानि सिद्धानि घृतानि कुशलो वैद्यः कुर्वीत गुल्मादीनां शान्तये ॥ पीलुक
ल्कोपसिद्धं वा घृतमानाहभेदनं तैल्वकं नीलिनीसर्पिः स्नेहं वा मिश्रकं पिबेत् पीलुकल्कपक्वं।
घृतमानाहभेदनं पिबेत् तैल्वकं [illegible] वा नीलिनीघृतं मिश्रकं वा स्नेहं पिबेत् ॥ हृतदोषः
क्रमादश्नन्लघुशाल्योदनं प्रति हृतदोषः क्रमेण शाल्योदनमनिलघ्नं गुणयुक्तं मल्परसं वा देन एवं
ससर्जनक्रमश्रद्धा दत्तिमः ॥ उपयुञ्जीत जठरीदोषघ्नं वनि रजेय हरीतकीसहस्रं वा गोमूत्रेण
नोवाह पयोनुपः सहस्रं पिप्पलीकल्कं क्षीरेण सुभावितं पिप्पलीवर्द्धमानं वा क्षीराशी वा शिलाजतु॥
तद्वद्गुग्गुलुं क्षीरं तुल्यार्द्रकरसं तथा जठरीदोषरोगस्य निवृत्तये हरीतकीसहस्रं गोमूत्रेण न२
सकृद्भावितं पयोनुपः सन्नुत्सादेत अथवा स्नुहीदुग्धेन सकृद्भावितं पिप्पलीसहस्रमुपयुञ्जीत।
पिप्पलीवर्द्धनं वा अथवा दुग्धाशनः सन् क्षीरे युञ्जीत तथैव गुग्गुलुं प्रयुञ्जीत घातुल्यार्द्रकरसं न२
सुप२ क्षीरं युञ्जीत ॥ चित्रकामरदारुभ्यां कल्कं क्षीरेण वा पिबेत् मासं युक्तस्तथाह्निंपिप्पलीविश्वभे
षजं अथवा चित्रकदेवदारुणोः कल्कं क्षीरेण पिबेत् तथा मासं दद्द्रिं पिप्पलीविश्वभेषजकल्कं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प१ पुरुषोनिरंनः सनतीरणं पिबेत् विडंगचित्रकोहंतीचव्यंव्योषचतैःपयः कल्कैःकोलसमैःपी
त्वाम वृद्धमुदरं जयेत् विडंगादिभिःकल्कैःकोलप्रमाणैःस्तालोडितैःपीत्वा प्रवृद्धमुदरं जयेत्
छ मो मंभुंजीत [illegible] वामासंस्नुही
तीरघृतान्वितं उत्कारिकां वा स्नुक्षीरपीतं पथ्याकणाकृतां स्नुक्षीरघृतान्वितं भोज्यमाह।
रं मासं [illegible] वा भुंजीत स्नुक्षीरस्थ दंड घनं स्नुक्षीरयुतं वा घनं स्नुक्षीरघनं
उत्कारिकां वा स्नुक्षीरादियुतां भुंजीत पीनःकोष्टकः छ पार्श्वशूलमुपस्तंभं हृच्छूलं च समीरणः
यदि कुर्यात्ततस्तैलं तिलक्षारान्वितं पिबेत् पक्वं वा टिंडुकबलापलाशतिलनालजैः क्षी
रैकदल्या पामार्गनकारीजैः पृथक्कृतैः समीरणः पार्श्वशूलादिकं यदि कुर्यात् ततस्तैलं बिल्वा
दियुतं पिबेत् अथवा मयूर जं घादिजैः क्षारैः कदल्या पामार्गजैः कोरिजैः पृथक्कृतैः पक्वं तैलं
पिबेत् कफवातेन पित्तेवा नाभ्यां वाप्यावृते तिले बलिनः स्रोतस्युपुत्रमेरंडजं हिते कफवातेन तैल६
वजे पित्तेवा वातेनावृतेनाभ्यां कफपित्ताभ्यां वाम्रं तिले स्वनिवलिनो न रस्यो बधेयुतमेरंडतैलं
हितं छ देवदारुपलाशमर्कहस्तिपिप्पलिशिग्रुकैः साश्वकर्णिसगोमूत्रैः प्रदिह्यादुदरं वहिः १२
देवदार्वादिभिर्गोमूत्रसहितैरुदरं वाह्यतः प्रलिंपेत् छ वृश्चिकालीवचाशुंठीपंचमूले
म२ पुनर्नवान् वर्षाभूधान्यकुष्ठा च बृहत्यैमूत्रैश्च सवयेत् वृश्चिकाल्यादीनां क्वाथैर्मूत्रैश्च
जठरंसेवयेत् छ विविक्तस्नानमुदरे स्वेदितं साल्वलादिभिः वासवावयदेवं वा पुनः

224

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ध्मापयेत्पुनः उदरे विरिक्तं स्नातं स्नाल्वलवणादिभिः स्वेदितं ततो नावस्नेहेन वेष्टयेत् एवं कृते तेनैस
निवायुर्नेत्रुनरा ध्मापयेत् ॥ सुविरिक्तस्य यस्य स्यादाध्मानं पुनरेव तं सुस्निग्धैरम्ललवणै
निरूहैः समुपाचरेत् सुविरिक्तस्य नरस्य ध्मानं स्यात् ततः पुनरेव निरूहैः सुस्निग्धैरम्ल
लवणैश्चाप्याचरेत् ॥ सोपस्तंभोपि वा वायुराध्मापयति यं नरं तीक्ष्णाः सक्षारगोमूत्राः शास्यते
नस्य वस्तयः सहोपस्तंभेन कफायाधारके एव तं नेत्र वस्तंभो वायुर्येन नरं ध्मापयति तस्य
तीक्ष्णा वस्तयः क्षारगोमूत्राम्लसहजासने ॥ इति सामान्यतः प्रोक्ता सिद्धा उदरिणां क्रियाः ॥
इत्येव सामान्येनोदरिणां क्रियाः सिद्धाः प्रोक्ताः वातोदरे पूर्वविलिन्नं विदार्यादिसिद्धेन घृतं पाय
येत्ततः स्निग्धं स्वेदितं गात्रं विरेचयेत् तैल्वकेन तेन सर्पिषा मिश्रकेण वा वातोद
रे सन्निवृत्तेऽपुनः विदार्यादिगणेन पक्वं घृतं पाययेत् अनेन रेस्निग्धं स्वेदितं शरीरमेनं
दुष्यासे तैल्वकेन घृतेन विरेचयेत् मिश्रकेण वा घृतेन विरेचयेत् ॥ कृते संसर्जने क्षीरं बलार्थं
मवचारयेत् प्राग्गुल्मे शाल्मलिवृन्तप्रचवलेन शुद्धमात्र यः कृते संसर्जने सन्निहीरं बलदानाय
दद्यात् उक्षेसानप्राक्प्रायेण कफपयिनेत्रं स्नेहपूर्वमन्नं तत्स्वेले ल क्षेसन्निक्रमेण तीरं निवर्ज
येत्तत्सहसैव ॥ पूर्वरसैर्वामदाम्ल लवणैरधिनानलं सादावर्जे पुनः स्निग्धं स्विन्नमास्थाप
येत्ततः नीलिकाभागपुत्र्येन श्यामा मूलिकवस्तिना ततो यवादिभिः समेहागिनमुदावर्जेवत ।
पुनरपि स्निग्धस्विन्नं श्यामामूलिकवस्तिना निरूहयेत् श्यामामूलिकोवस्ति हिंगं च मूलं त्रिफ

लापत्ताविल्वानि साधयेद्धिमाद्रिः श्लोकः तेन किंभूतेन जीर्णे अधोभागयुक्तेन अधोभागे
अधस्तात् शरीरे युक्तो योग्यः नीलाम्श्लात्स्वधोभागयुक्तखनेन छ तिलोरुबूकतेलेनवात
घ्राम्लस्नेनेनव सुरणादेयसंधास्थिपार्श्वे पृष्ठत्रिकान्निषु रुक्तं बद्धमाकृद्धानं दीप्ताग्निमनु।
वासयेत् अविरेच्यस्य शमनावस्तिनीरघृतादयः रुक्तं बद्धमाकृद्धानं दीप्ताग्निमनुवास।
येत् अविरेच्यस्य शमनावस्तिनीरघृतादयः रुक्तं बद्धमाकृद्धानं दीप्तानलं तिलैरंडतैलेन।
वातघ्नैर्द्रव्यैरम्लैश्च सस्नेहेनानुवासयेत् सुरणादि सद्भावे सति अविरेच्यस्य शमनावस्था
दयः प्रयोज्याः ननु विरेच्यो न वक्तव्यस्तस्माद्धयो विरेचन विधावुक्ताः छ बलिनं स्वादुसिद्धेन पेय्ने
संस्नेह्य सर्पिषा श्यामात्रिभंडीत्रिफलाविपक्वेन विरेचयेत् सितामधुघृताढ्येन निरुहो स्य
नतो हितः न्यग्रोधादिकषायेण स्नेहवस्तिश्च तत्कृतः बलवन्तं पुरुषं पेय्नजठरे सतिमधु
सं१ रवरीसिद्धेन घृतेन स्नेह्य श्यामादिभिर्विपक्वेन सर्पिषा विरेचयेत् श्यामामालविकान् १२
वृत् त्रिभंडीकासीत्रिवृत् अनेन तरं शर्करामाक्षिकघृतवद्बहुल्येन न्यग्रोधादिकषायेणास्या
नुरस्य निरूहो हितः तेनैव न्यग्रोधादिना विपक्वः स्नेहवस्तिरनुवासनेहितः ननु बलि
नमित्युक्तं यतः प्रागप्यधापि न वचेष्टा बलाहारादिति अत्रोच्यते भेषजवेगा सहित्व
मात्रम अबलवत्वं प्रविकल्पवलिनमित्युक्तं ननु प्रकृष्टबलवंतमित्यदोषः छ दुर्बलत्वन्
वास्यादेषाधयतीरवस्तिभिः जातवाग्निवलेस्निग्धं मृयोमृयो विरेचयेत् क्षीरेण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्रिवृत्कल्केनोरुबूकस्नेहेन वा तं सातलात्रायमाणाभ्यां स्नेहेनारग्वधेन वा सवृद्धे वाम
न२ स्ने द्रोणस्वतिक्ताख्येन सानिले पयसान्यग्रोधेन वा विदार्यादिस्नेहेन वा भुंजीत जठरं चा
स्य पायसेनोपनाहयेत् दुर्बलं तु नरं प्रागनुवासनक्षीरबस्तिभिः शोधयेत् संगेन ब
लेवजाते स्निग्धं सतं पुनः पुनर्विरेचयेत् केनु क्षीरेण त्रिवृत्कल्केन युतेन एरण्डतैलस्ने
न वा क्षीरेण सातलात्रायमाणाभ्यां स्नेहेन काम्पिल्यकारग्वधस्नेहेन पित्तोदरिणः सुतरां
बलापचितानाहुर्बलमपि तु कफवृत्ते पैत्ते सम्यक् क्षीरेण श्यामान्यतमेन स्नेहेन साति
लोपिनेतिक्ताख्येन सहपयसा पूर्वोक्तद्रव्याणामन्यतमेन स्नेहेन विरेचयेत् तिक्तद्रव्यपुन
माख्येन तिक्ताख्येन कुष्ठोक्ततिक्तघृतेन वा विदार्यादिस्नेहेन वा पयसा भुंजीत जठरं चास्य पा
यसेनोपनाहयेत् पुनः क्षीरं पुनर्बस्तिं पुनरेव विरेचनं क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन् यत्नतः पित्तो
दरं जयेत् पुनः क्षीरं पुनर्बस्तिं पुनरेव विरेचनं क्रमेण ध्रुवमातिष्ठन्नात्वरमाणो यत्नात्
वातसमं पित्तोदरं जयेत् पुनः क्षीरं सुरादि पुनः प्राग्दोषिसार्यः एतेनैव क्रमेण ध्रुवमा
निवृत्तिमुपनालयेत् वृश्चिकादिविपक्वेन कफं संस्नेह्य सर्पिषा स्विन्नं स्वेदितं क्षीरसिद्धेन
बलवन्तं विरेचनेन संसर्जयेत् कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफापहैः कफं रूपोदरस्वेदस्य कादिविप
क्वेन सर्पिषा संस्नेह्य स्विन्नं संतं मूत्रक्षीरसिद्धेन बस्तिना विरेचयेत् संसर्जयेत् पथ्या
द्यन्नैरुपक्रमेणात् त्रिकटुकैः कटुक्षारयुक्तैरन्नैः कफघ्नैः कटुक्षारयुक्तानां कफ घ्नैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पिबेत्पयो वा सतैलमतिसारार्तः ॥ छ ॥ मूत्रकृच्छ्रे तैलयोगान् स्नेहासन्नमोहितः मुष्कककादिक
षायेण तैलं बस्तिरन्नहीनः भोजनं वा पयसा तैलेन पथ्येन रसेन वा ततः संसर्जनात् नंतरं
निरूहो गोमूत्रक्वाथ कटुतैलयुक्तो मुष्कककादिकषायाहितः स्नेहबस्तिरनुवासनेन तैलेन स्नेहिता
हितः भोजनं वा पयसा न दध्ना न सर्पिषा कुलत्थरसेन वा ॥ छ ॥ कृमिषु तैलं पि
बेत्तैलं रसदया विड्गान्तरा क्वथितैः स्थिरोदरे मधुपायन मधुरं मद्यं
सपायी रुचिदन्तासमं भोजनं मद्यं पायं च दद्यात् विड्गान्तरा क्वथितं स्थिरोदरे
मधुपा यनरायमं हेनोलोमिमयादौ चतुतिम्रविड्गान्तरा श्रेष्ठद्यानकपेन स्थाने
स्थिरं जठरं यस्य तस्मिन्निदं कार्यं ॥ छ ॥ हिंगुपंचकुलत्थविषलाटेवदारु निशाद्वयं मल्लानकपीलु
पलेकटुकांतिनकं वचा शुंठी माद्री पनं कुष्ठं सरलं पटुपंचकं दारुयेत्नाने सौवर्चलदधिस्नेहं।
चतुर्गुणं वन्हि अंतर्धूमेन ततः क्षारा द्विगुणं पट्कं पिबेत् मदिरादधिमंडोष्णजलादि युक्तान्
 वे उदरगुल्मग्रंथी लोहितवायोः पांडु विषं प्लीह हृद्रोग गुदजानुदावर्तनाशाय तेन हिंग्वादिक ४५
न जीर्णकुष्ठदधिस्नेह चतुर्गुण पुनर्मन्दर्धमेदाहयेन तस्मात्क्षारान्निविडालपट्कं मदि
रादिभिः पिबेत् एवं क्षार उदरादीन्नाशयेत् ॥ छ ॥ जयपदरिवयो गोमूत्रचूर्णपयस्तु ति
पानतः सक्षारतैलपाने स्युः दुर्बलस्य कोदरे दुर्बलस्य नरस्य कोदरे मरिचा
दिपानेन जयेत् अंसस्तुतिः प्रमेहचिकित्सितेन प्रोक्ता क्षारः पुनस्तैलपाने जयेत् ॥
य।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपनाहस्य सचिहार्य किं एववीजे समूलकात् कल्किनेदं दद्यात् मभीहलं बात्रप्रयोजयेत् तथाउप
नाहं जठरस्य मेनर्मलकवीजैः कल्कि॰ ते सर्षपकैश्च तैः तथानित्यं स्वेदमत्र प्रयोजयेत् सन्नि
पातोदरे कुर्यात् नातिती एवकलानले दोषादिकानुरोधेन प्रत्याख्याय क्रियामिमां दन्तीद्रवन्ती।
मूलजतैलपानेवस्ता स्थाने सन्निपातोदरे ब्रूर्यात् सन्निपातोदरे वनितेरेनानिश्चीएकलान्नेस्यादि
कदोषानुरोधेन तद्दृशोनेव क्रियामिमामनेन रोगार्त कुर्यात् किंदृत्वा प्रत्याख्याय एतदुदरमसाध्य।
प्रतीकारमित्येवमुक्त्वा अथोपक्रममाह दन्त्यादितैलपानेवस्ता स्थाने ष्ठि क्रियानिमित्तेजठरे त्रि
दोषेतु विशेषतः दद्यादा छ्युनतज्ञातीन्यातु मद्येन कल्कितं मूलं काकादनीगुंजा फलवी
बकसंभवं किं यामतिक्रांते जठरे दिमासेयएनिहोवजेत स्योदरिणांवधन पश्यपयेत द्विषवि
षमं किं जीवयत्युत न मारयतीति संदेहः इस्याचुक्त्वा प्रयोज्यं वत्समाणेचेत् पातुमित्यादि।काका
दन्यादिर्जमूलं कल्कितं मद्येनपातुं दद्यात् काकादनीकाकलंतिका छ पानभोजनसंयुक्तं दद्यात् दू६
स्थावरं विषं यस्मिन्वा कुपितः सर्पो विमुंचति फलेविषं तेनाश्सदोषसंघातः स्थिरोलीनो
विमार्गगः वहिःप्रवर्त्तते भिन्नो वि षप्राप्युप्रमाथिना तथाव्रजत्यगदता शरीरांतरमे
वना तथावापानभोजनसंयुक्तं स्थावरं विषं दद्यात् यस्मिन्फले सर्पः कुपितो विषं मु
चति तद्दादद्यात् तेनवि षप्रमाथिना सुसाद्दोषसंघातो भिन्नो वहिःप्रवर्त्तते किंभतः
स्थिरस्थालीनो धात्वादिषु तथा उन्मार्गगामी तथा तेन प्रकारेणानुष्ठितेनोदरी अगद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोग्निर्व्याधितोव्रजति शारीरानवंवायानिन्यत इत्यर्थः ॥ हृतदोषंनुपीतोतेषु ह्रातोनेपा
पाययेत्पयः पेयांवात्रिवृतः शाकंमेहूकयावाल्लकस्यवा कालस्वस्तकंपवा ॥ स्वेवारवा
दे स्वरसस्तंधितं निरम्ललवणंस्नेहं धिन्नाल्पित्मन्वने मुक्तं मासमेकत्तत्रैवत्यपि
नः स्वरसंपिबेत हृतदोषंचतेशीतजलेनग्लानंसंतंपयःशीतंपाययेत पेयामथवा ॥
२५ त्रिघ्राकंमंडूकीशाकंवास्लकशाककालशाकंपवशाकंवारवादेत कि भन्तेस्यवस्तेनसर्पिणं
तथाम्लतवणं स्नेहवर्जितं तथाल्पित्ताल्पस्निग्धमन्नल्पभोजीसन् स्वित्ताल्पितमिति ।
...तेनतत्त विशिष्टेनेति समासः मासमेकं यावत्शीयात् तृषितः सन्स्वरसंप्र
कृतंवा शाकस्यापिबेत ॥ एवंविनिर्हतेनशाकैर्दोषैमासास्यं ततः दुग्धेनयुयुञ्जीतप्राण
मन्त्रारंभयपः एवंशाकक्षिरादेणदोषनिर्हतेप्रायेणजलाख्यतनेनेतरंमासान्तरंदुर्बला
य पुरुषायकारमंदीरं प्राणकरंप्रयुंजीत ॥ लीहोदरेप्याहसंक्लिग्धस्य स्वेदितस्य च
सिरांमुक्तवनोदक्षावामर्वहोविमोक्षयेत लीहोदरेदोषानुसारेण स्निग्धस्यस्वेदितस्य च ७५
दक्षिणभुजेवत्नः सिरांवामवाहोविमोक्षयेत ॥ लघ्वेबलेचभयोपिस्नेहपीतंविशोधितं ॥
समुद्रसुक्तिजेतारंपयसापाययेत्तथा खम्लस्तनेविरकणम्चूर्णादंनन्क्रमालते यो भंज
नस्यवाद्यार्थसैंधवाग्निकणान्वितं हिंग्वादिचूर्णंहराजंप्रयुंजीत यथाबलं ॥ बलेचजा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उपमीलिः ॥ रोहीतकलताः कृमाः खेरगाः सम्भवजते मदेकासुतु बाकलं समरामिश्च्वि तंपिवेत् २८

नेपुनरपि स्नेहपीतं विरोधितं संतं नारं समुद्रमुत्रुसंचयसापायपेन न चाकरंज। 231
जेलावमन्लेकांजेकादिभिः शुनं विडङ्गकुत्सं सुसिम्भपिवंपाययेन अथवासोभोजनस्यकाथंसैंध
वादिपुनंपिवेत ॥ हिंमादि जेचूर्णनारंनचाघृतंघटपलादिपयावलेप्रयुजीत ननु यथावल
मिहोच्यते पाकचास्यपाधि नच्चेष्टाकल्लाहाराइति नहिमेवाको यस्यखाघाते ब्रूमः वलश
ब्देनेहभयजवलेसोदुग्राकेयद्ब लमात्रेनदि हपरिकल्पितं पूर्वचप्रक्षेप छलेनहिवहितमि
तिमात्रर्खावरव्याहतंत ॥ पिप्पलीनागरंदंतीसमांशंहिंगुलाभयं विडार्धंरायुतंचूर्णमिद
मुष्णांवुनापिवेत् पिप्पलीनागरयोर्हावंशंदन्त्यादैभागो हरीतक्याश्चतुर्भागो विडलवणस्या
र्द्धभागइत्येवं चूर्णमुष्णांवुनापिवेत विडंगाग्निकौ सकृत सघृतानुसैंधवावचां दग्धाकपाले
पयसा गुल्मप्लीहापहंपिवेत विडंगादिकंकपाले कर्पेदग्धातीरोगगुल्मप्लीहघ्नंपिवेत।
॥ तैलाग्निश्वेद रक्तपत्रैः सुमर्दितैःसमुपनदृः मुशलेनपीड़ितोनुयातिप्लीहापयोम्जो
२५ नाम्नां वर्द्धकस्यपत्रैः तैलमिश्रितैःसुमर्दितैः समुपनद्धोनुपश्चान्मुशलेनपीडितः
प्लीहादोषाश्चिनोनाशंयुनति कामलाप्लीहगुल्माद्याःकृमिमेदोदराप्रहं रोहीतकस्यलताःसं
डेखंडंकृत्वाससहरीतकीजेलेमज्जयाम्वासनुपानं नत्त्वसम्प्रवामंचेश्चि तैलमिश्रत्रपिवेत हरीतकी
॥ मलेहवद्भुंजीत नश्योनेकामलादिघ्नं ॥ रोहीतकत्वचंस्थापलानांपंचविंशतिं कोलद्विप्र
स्थसंयुक्तं कषायमुपकल्पयेत् पालिकैःपंचकोलैःतुनेसममस्तैश्चत्तुल्यपा रोहीतकत्वचापि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ई छेदनमस्य विपाचयेत प्लीहा ... मिरुद्दिंशा ... मदन्त्येतत्द्वाभ्यु प्रयोजितं रोहीतकत्वचः
पलानां पंचविंशतिं कुनावदरप्रस्थह्वय संयुतं क्वाथमथनारयेत पंचकोलैः ससलिलैः तैः सम
स्तैः रोहीतकत्वचानुलप्य यापि छेदनमस्य विपाचयेत एत ... छे. नप्रयोजितं सीहाभिरुद्दिंशगेव
प्रामयति ७ कदल्यास्तिलनालानां क्षारेणाटरुषकस्य च तैलं पक्वं जयेत्पानात्प्लीहानं कफवातजं॥
कदल्यादीनां क्षारेण तैलं पक्वं पानेन कफ... वातोत्थं प्लीहानं पराकरोति ७ अग्रतो गुल्मविधिना
योजयेदग्निकर्म च अप्रशमे पित्तोत्थस ... तिले प्लीह्नि वातकफोत्थे एतस्मिन्नपुनः शान्तो वातकफो
त्थे प्लीह्नि अग्रे जात पित्तोत्थादके गुल्मविधानेनाग्निकर्म योजयेत ७ येत्निके जीवनीयानि सर्पींषि पित्ती
रवस्त्वचः रक्तावसेकः सम्पृहिं क्षीरपानं च शस्यते येत्निके प्लीह्नि जीवनीयगणसाधितानि सर्पींषि
नयात् क्षीरवस्त्रि रक्तावसेकादि च शस्यते सिरां भुजे वर्तनात् प्राक् वाम बाहौ विमोक्षये दिमनेनैव रक्ता
वसेकस्योक्तत्वात् पुनर्वचनं प्रकर्षार्थं विज्ञाय... स्मादनिरक्त स्रावो योज्यस्तिप्रति
पादनार्थमिनदमुक्तं ७ यकृति प्लीह्नवत्कर्मदक्षिणे तु भुजे सिरा यकृति प्लीहवत्कर्म कार्यं सिरां तु १९
दक्षिणे बाहौ व्यधयेत ७ शिन्नापयक्रोदरिणे मरुत्नीणेण बधान्वितं सतैललवणं ... निरूहं सा
नुवासनं परिणसी निवान्नानि नीर्तणा ... विरेचनं उदावर्तहरं कर्म कार्यं यस्यानिलापहं बद्धोदरि।
णे पुरुषाय शिन्नाय गोमूत्रनीतेण बध... तैलसैंधवाम्यां सह निरूहदयात् सानुवासनं एवमनु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वासनेषु मार्गेत्यर्थः उदरिणः स्वेदनिषेधाद्धेतुं हरिणः स्वेदानुत्तानमपवादयन्निनेन मर्यापरख्या
हतं परिस्त्रसीत्यनुलोमकरणपनानि श्लेष्मचनरोधिले नीहारां च विरेचनं दद्यात् उदावर्तहरं कर्म
कार्यं पत्ववानमन्नकार्यं ॥ छर्दिरोगस्य मते स्वेदान श्लेष्मा हरेत् दावरेत् जातेजाते जलं स्राव्यमेवं नन
यापयेद्वृषकुच्छिद्रोदरं स्वेदमन्तरेण श्लेष्मा स्वेदवदुपक्रमेण यदानुकंपयेद्व सच्छिद्रे प्रपः परिस्रवन्जठ
रमापूरयित्वा जलं भवेत् तदानन्तानं सलिलं स्राव्यं न च सकृदेव स्राव्यमिति प्रतिपादनार्थं वीप्सा
जाते जाते जलं स्राव्यमिति किं यत्नेकाले स्राव्यमित्याह एवमित्यादि ॥ वमनेन प्रकारेण हेतुहरे।
पायये न स्यास्यमिति योगयत्न वाच सेवयते नेनैव स्यास्य प्राप्य वेहिति वा ध्यं नतुयाध्यविरुध्या
दितिस्वारेव वे नहि वाद्यमुदरमस्ति ॥ छ ग्रन्थयोगहरणाद्यो योजयेदुदकोदरे मन्त्रयुक्तानिनी
लणतिविविधतारवंतिव दीपनीयैः कुपथ्यैश्च तमाहारैरपाचरेत् उदकोदरे प्रथमं पांशोवहरणि
योजयेत् तानिसर्वाणि गोमूत्रयुतानि तत्र यानीहणनि तत्र याविविधाः क्षारा विद्यते येयुतानि वि
न४ धक्षारवंति क्षेत्रेण स्नारयुक्तानीत्यर्थः तत्र यामिनर्थकं योजयेदुदकोदरे रघने नैवोदकदरत्वस्यासि
द्धत्वात् श्लेष्मवेदोष्यते अयं चहरणानि यस्य तत्र संसृष्टदोषो भावद्धिः तस्य च हरणानि तत्र संसृष
दोषहरणानीति प्रतिपादयितुमुक्तं । अपादितिनिर्दिष्टमात्र पश्चाद्दानादिदोषानुसारेण चोपक्र
मः कार्य इति द्योतयति तथा भोजनैः दीपनीयैः कुपथ्यैश्चापाचरेत् ॥ छ दारंधाम करीषाणां

233

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूत्रेण मन्दाग्निना पचेत् घनीभवति तस्मिंश्च कूर्चेनाचूर्णितं पिबेत् पिप्पलीचिव्यलीमूलं
शुंठीलवणपंचकं निकुंभकुंभत्रिफलाखलीतीरीवित्राण्यक्का स्वर्जिकाक्षारवह्नेपामानलाय ९२
स्यकं जंकोलाभागुटिकाः कृत्वानरः सौवीरकालुनैः पिबेद्दरके सर्वेष्वर्दह्वेदकोदरे छा
गक्षीराणितारंमत्रेस्तनं वाग्निनापचेत् ग्रसिंमन्नग्नारजलेघनीभवतिसमिकूर्चाणारजी
कतं पिप्पल्यादिकं पिबेत् ततस्वस्यात्वारफुलिकाः कोलाभाः कृत्वासौवीरकेनार्दितश्च जरका
रोपिवेत् इयेषधरप्रणेत्रिपुवद्दोदराद्दिषु प्रयुं जीतनभिषक् शस्त्रमार्गेवेधुनपार्यिनः इमेव
मौषधेरशांतोसत्यांत्रिपुवद्दछिन्नोदकेदरेषुवद्ध्याधनंसानिभि रेवणाशमप्यिनः सन्
शस्त्रप्रयुंजीत छै स्निग्धस्विन्ननतोमेरपोवद्दतनौत्रयोः पारयेदुदरं मुक्त्वावामतश्च
रंगुलान् चतुरंगुलमानेनतुनिष्कास्यांत्राणितेनच निरीक्ष्यापनयेद्दालमलक्लेपोपलादिकं
छिद्रेतुशल्यमुद्धृत्यविशेणांत्रपरिस्त्रमे मर्कोटैर्दशायेत्। छिद्रंतेबुलरनेषुचाहरेत् कायमं १६
नुषांत्राणिवथास्थानेतान् [illegible] वेशयेत् [illegible] ग्रन्थानिमधुसर्पिभ्यांम [illegible] यसीव्येद्बुद्धि
र्व्रणं ततःकृष्णमृदालिप्तंवध्नीयाद्युक्तिमिश्रया निवातस्थःपयोवृत्तिरस्तद्द्रोणिवा
से वरनः बद्धगुतनौत्रयोश्चैद्दोदरेछिद्रोदरेचस्निग्धस्विन्नशरीरस्यवामलतेपोवलादिकमध।
नयेदितिवद्धोदरेषक्रमः छिद्रोदरेपक्रममाह। छिद्रेतुपतितस्याविशिणशल्यमुद्धृत्यपतिस्त्रव
नाभेरधउदरंचतुरंगुलाद्वमेनमुक्त्वाचतुरंगुलप्रमाणंपाटयेत् तेनचछिद्रेलांत्राणिवहिर्निःकास्यर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मात्रेविभागोध्यानेनरेमर्कोटे [illegible] छिद्रं दंशयेत् तेषुमर्कोटेषुलग्नेषु मूर्द्धः सोरसा
परिकापेमर्कोटानामाकर्षेदनुपश्चात्तां गलितमपुसर्पिर्भ्यामक्त्वानिघ्र्यास्यानेस्याप सूग २
येत् अनेनतरेवहिर्व्रणसोद्येन वहिः स्त्रा छिनिदैदान्यन्तरगतेन सीव्येदिति गम्यते नतोने
नरेकलमस्त्रानपुपष्टिकामिश्रयाश्रालिप्यवध्नीयात् अनेनतरं निवातस्थः क्षीरवृत्तिः स
जलो ४ नस्नेहद्रोण्यांवसेत् अधुनोदरस्याभ्येवामधिजान जलोदराणां चिकित्सामाह ॥ ७
स्नेहलेनजठरेतैलेरभ्य क्तस्यानिलापहैः स्विन्नस्योष्णांबुनाकृतसुदरेपट्टवेष्टिते वहष्ठि।
ह्येदिनस्यानेविधेदंगुलमात्रकं निधायतस्मिन्नाडींचश्रावयेत् [illegible] मसः अथास्यनाडी
माकृष्यतैलेनलवणेनच त्रणमभ्यज्यवध्नीयात् वेष्टयेद्गाससोदरं ततोयेन्हिचतुर्थंवाचाव
दाषोडशेदिने नस्यविश्रस्यविस्रस्रावयेद्दल्पशोले विवेष्टयेद्गाढं ततोजठरेवल्लया जठ
श्रयं निरूहतैलं घृतैः पयसासोदरंलवणेनविवेत् सजलेजठरेणजठरेतैलेक्लिन्नानां।
तैलैःसर्षपैरंडतैलादिभिरनिलघ्नैरभ्यक्तस्यतथोष्णांबुनास्विन्नस्यास्यकक्षं तं यावदुदरेपट कृते
नवस्त्रेणवेष्टितेदूदरेवस्त्रेणवेष्टयित्वावहिच्छिद्रपार्श्वकल्पितेस्थाने तस्मिन्स्थानेत्रीगु
लप्रमाणंविध्येत् तस्मिंश्चछिद्रेनाडीनिधायजलस्योदरस्यात्स्रावयेत् जलस्यावादने
नरमस्योदरिणोनाडीमाकृष्य [illegible] सलवणेनतैलेनत्रणमभ्यज्यवध्नीयाच्चवाससाजठरं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेधयेत् ततो वेदिस्ये अथवा चतुर्थे पादे षोडशे हि दिने तस्योदके विस्राव्य सर्पिरल्पाल्प
शोल्पमल्पं स्रवज्जलं दोषे स्रावयेत् सहसा हि प्रचुरजलस्रवणे तृष्णा दाहः स्यात् तस्मात् कृ
ति दिवसान्तरेण [illegible] ततो षोडशे चतुर्थे पंचमादौ वा दिने शरीरकालाकलमपेक्ष्य षोडशे दिने। १२
मर्यादीकृत्य जलस्रवणं कार्यं जठरं शिथिलं वाससा गाढतरं विवेष्टयेत् निःस्रुते च जले
सेऽजठरी लंघितः सन् पेयामस्नेहलवणां पिबेत् ततः षडवर्षे ह्यतस्नेहलवणं हृदरजा
यवानकोपरसाद्यैः स्वस्थ्या दिवसं जीवितेन वर्णांश्च वेद्यः निर्दिष्टा मासा वर्षे ॥ ततः स्यात् क्षीरवृत्तिः कुपित ६
त्रय मासांस्त्रीन् पयसा पिबेत् त्रीन् मासान् पयसा घातफलाम्लेन रसेन वा अल्पशोऽस्ने
हलवणं जीर्णश्यामाककोद्रवं पयतो वत्सरेण वै विजयेत् जलं [illegible] दरं वत्सरान् क्षीरवृ
त्तिः स्यात् त्रीन् मासान् क्षीरपेयां पिबेत् त्रीन् मासान् पयसैव पयसैकजी श्यामाककोद्रव
मद्यावफलाम्लेन वा मांसरसेन कथ्यं अल्पमल्पं तथैव तत्स्नेहलवणं अनेन प्रकारेणाप्र
यतः सलिलोदरं वत्सरेण विजयेत् ॥ वर्ज्येषु पथ्येषु जितोदरे नाम दृष्टे जितेन्द्रियः वर्ज्येष्वाहार १८
विहारादिषु यथा पथ्ये सा स्नेहलवणादिषु यंत्रित उदरी स्यात् दृष्टे कथितेऽन्नपानादौ नातियं।
त्रितः स्यात् अदृष्टे कथिते पुनरन्नपानादौ जितेन्द्रियः स्यात् लोलुपेन न भवितव्यमित्य
र्थः जलोदरचिकित्साप्रसंगेन सर्वोदरचिकित्सामाह ॥ सर्वमेवोदरं प्रायो दोषसंघा
तजं यतः अतो वातादिशमनी क्रिया सर्वा प्रशस्यते सर्वमेवोदरं वा तुल्यं न दोषसंघा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोयं यस्मात् अस्मात्सर्वेषामुदरेषामादिशमनी क्रियाप्रशस्यते प्रायेण हि तं किंचित्प्राप्तमङ्ग
मं निमित्तमुदरेनाप्युदरे यो संघातजमिति ॥ वह्निमंदत्वमात्रेण तेषेः कुतो प्रवृत्तिरिति तस्माद्दुर्ज्ञानि
भोज्यानि दीपनानि लघूनि च सर्वेषु मलानामल्पानामपटुत्वेन हेतुत्वेन च वह्निमंदत्वेनतर्मग ॥ नि दोषेद
रे सप्तरि ते सति तस्मात्कारणाद्दोज्यानि ज्ञातव्योज्यानि भेषितव्यानि नरेभिः दीपनानि ल। ह४
घूनि च तथासह पंचमूलेन तथास्वल्पाम्लकादय यथुतानि ॥ भाविनानि गावां मरे यवषिकानां च
तंडुलैः यवानपयसा सिद्धपक्वामे भोजयेन्नरं पिबेद्धितु रसं वा नु जठराणां निवृत्तये स्वेस्वस्थानेव
जे सर्वो वातपित्तकफात्मका गोमूत्रे भाविता नां यवषिकानां तंडुलैर्यवान् क्षीरेण सिद्धां प्रकामं मितथ्या
नरं भोजयेत अनुपस्थाने हितुरसं च पिबेद्दुदराणां शमाय तथा वातपित्त कफात्मकानामुदरि
णां स्वस्वस्थाने व जेति ॥ अम्लरसात्मकलवणोदकंतं स्वादि मंगुरु गुरुतैलकृतेमांसं वारिपानावगाहयोः हि
श्रायासाध्वदिवास्व प्रयानानि च परित्यजेत् अत्यधिमाम्ललवणादिकं जठरी त्यजेत् ॥ वारिपा
नावगाहयोर्यदि त्यजेत् तर्हि किं पेयमित्याह ॥ नात्यधिसांद्रं मधुरं तक्रं पाने प्रशस्यते सकणाल
वणं वाते पित्ते सोषणशर्करं यवानीसैंधवाजाजीमधुव्योषैः कफोदरे अवल्क्षारलवणैः संयुतं नि
चयोदरे मधुतैलवरा शुंठीशताहा कुष्ठसैंधवैः सीहिवद्धे त्वहपुषायवानीवहूजाजिभिः सकसामा
हिकं छिद्रे व्यायवत्सलिलोदरे तत्रमीवदथसांद्रमधुरं पाने प्रशस्यते तच्च पवने सपिप्पलीसैंधवं पै
त्ते पित्ते समरिचशर्करं यवान्यादिभिः सस्वकादरे हितं त्रिकटुकादिभिः संयुक्तं सन्निपातोदरे॥

237

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भि: मधुतैलादि । प्लीहोदरे हस्तिक्षारादिभिर्युक्तं बद्धोदरे पिप्पलीमधुयुतं छिद्रोदरे । जलोदरे व्यो
षयुतं श्रेष्ठं । गौरवारोचकानाहमन्दवह्न्यतिसारजित् तक्रं वातकफार्त्तानाममृतत्वाय कल्पयेत्
वातकफार्त्तानां गौरवारोचकादियुतानां तक्रममृतत्वाय कल्प्यते संपद्यते एतच्च युक्तं वातकफयोः
शुद्ध्यावपि रेचनमिति द्योतयति । प्रयोगाणां च सर्वेषामनु क्षीरं प्रयोजयेत् स्थैर्यकृत्सर्वधातूनां
बल्यं दोषानुबंधहृत् भेषजापचितानां क्षीरमेवामृतायते सर्वेषां च प्रयोगाणामनु क्षीरं प्रयोज
सर्वे० येत् तच्च क्षीरं धातूनां स्थिरत्वं करोति तथा बल्यं सानदोषानुबंधं च हरति भेषजेनापचितशरीराणां २६
तेषां क्षीरमेवामृतत्वाय संपद्यत इति । इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टांगहृ
दयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सिते पंचदशोऽध्यायः । अस्मादनंतरं पांडुरोगचिकित्सितं व्या
ख्यातुमुपक्रम्यते संबंधश्चास्य निदान एवोक्तः । अथातः पांडुरोगचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ।
पांडुरोगी पिबेत्सर्पिरादौ कल्याणकाह्वयं पंचगव्यं महातिक्तं स्नेहमारग्वधादिना पांड्वामयः कल्याण अ० चि०
काख्यं सर्पिरादौ पिबेत् आदावित्यनेनेतद्गमयति अस्मिन्व्याधौ प्राधान्येन पित्तचिकित्सा कार्या:
तदनु वातकफयोः तथा च पित्तस्यैवेतद्व्याधिकर्तृत्वे प्राधान्यं अत एव च निदाने भाषितं रामक १५
पित्तप्रधानाः कुपिता इत्यादि तस्मात्पित्तस्यापशांत्यै सर्पिःपानं युक्तं पंचगव्यं घृतमपस्मारप्रति
षेधोक्तं महातिक्तं कुष्ठचिकित्सितोक्तं आरग्वधादिगणेन क्वाथकल्केन घृतं पिबेत् । दाडिमात्कुडवो धा
न्यात्कुडवार्द्धं पलं पलं चित्रकाच्छृंगवेराच्च पिप्पल्यर्द्धपलेन तैः कल्कितैर्विंशतिपलं घृतस्य सलिलाढके

त्वा १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वहृद्‌हृत्पाण्डुगुल्मार्शः श्लीहवातकफार्त्तिनुत् दीपनं श्वासकासघ्नं मूढवातानुलोमनं दुःख
प्रसविनीनां चैव ध्यानां च प्रशस्यते दाडिमस्य कुडवं धान्यकात्कुडवार्द्धं चित्रकशुण्ठ्योः
प्रत्येकं पलं पिप्पल्या द्वौ कर्षौ तैः पिष्टैर्घृतस्य पलानि विंशतिं तोयाढके पचेत् तच्चापि हृद्‌हृद्
दयाद्वह्निजित् दीपनाग्निमुणस्युक्तं च दुःखप्रसविनीनां स्त्रीणां वंध्यानां प्रसविनीनां
च शस्यते ॥ स्नेहितं वामयेत् तीक्ष्णैः पुनः स्निग्धं च शोधयेन् पयसा मूत्रयुक्तेन वहुशः केवले
न वा स्नेहितं पाण्डुरोगिणं तीक्ष्णैः शोधयेत् पुनर्स्निग्धं च वहुशस्तीक्ष्णम् त्रयुतेन शोधये
न केवलेन वा पयसा शोधयेत् ॥ देवदालीफलरसेन कोष्ठमकाश्मर्यांजलिमासुते द्व्यांजलिं वामय
दितेन तस्य वसं पाण्डुरोगजित् मूत्रेण पिष्टं पथ्याया वातलिहं वा फलत्रयं देवदालीफलरसेन कोष्ठमका
श्मर्यामांजलिमासुतं पिवेत् अथवा द्वात्रांजलिं मदितं पिवेत् तदेतदुभयमपि पाण्डुरो
गघ्नं गोमूत्रेण पिष्टां हरीतकीं वा पिवेत् तेन गोमूत्रेण सिद्धं कृष्णितं फलत्रयं वा पिवेत् ॥
सप्तसप्ततीरीत्रिवृच्छ्यामाभद्रदारुमहौषधं गोमूत्रांजलिना पिष्टं तस्मिन्नेव वा पिवेत् साधितं ने २
क्षीरमेभिर्वा पिवेद्दोषानुलोमनं स्वर्णक्षीर्यादिकं गोमूत्रांजलिना पिष्टमथवा तेनैव साधितं
गोमूत्रेण सह तेन पिवेत् एभिर्वा स्वर्णक्षीर्यादिभिर्द्रव्यैः क्षीरं साधितं दोषानुलोम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कर्षं पिबेत् ॥ मूत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा वायोरजः पिबेत् जीर्णे क्षीरेण भुंजीत रसेन म
धुरेण वा गोमूत्रे सप्ताहं स्थितं लोहचूर्णं क्षीरेण पिबेत् जीर्णे तस्मिन् दुग्धेन भुंजीत ॥
मांसरसेन वा मधुरेणान्नं तन्मेन ॥ गुडूच्यामयतो लिह्यात् त्र्यूषणं मधुघृतप्लुताः गु
डूच्यामयतः पाचुतो मूढेत स्वहरीतकीं मधुघृतं तु नालिह्यात् ॥ विशालाकटुकामुस्त
कुष्ठदारुकलिंगकाः कर्षांशा द्विपिचुमूर्वा कर्षांशा माघुणप्रिया पीत्वा तच्चूर्णं भोजिभिः
सुखे लिह्यान्नतो मधु पांडुरोगं ज्वरं दाहं कासं श्वासं मरोचकं गुल्मानाहामवातान्नो
रक्तपित्तं च तज्जयेत् विशालाद्यः षट्कर्षमात्रः पूर्वा विद्धि कर्षप्रमाणम् अर्द्धकर्ष
द्वप्रतिविषा तदेतच्चूर्णं कोष्णांबुना पीत्वा माक्षिकं लिह्यात् एतच्च पांडुरोगादीन् हंति
॥ वासागुडूचीत्रिफला कटुकी भूनिंब निंबजः क्वाथः क्षौद्रयुतो हंति पांडुपित्तास्र
कामलाः वासादिक्वाथ मधुयुतः पांड्वादीन् हंति ॥ व्योषाग्निवेल्लत्रिफलामुस्तै
स्तुल्यमयोरजः चूर्णितं तत्समधाज्यक्षौद्रभोगिभिः प्रयोजितं कामलापांडुहृद्रोग
कुष्ठार्शोमेहनाशनं व्योषादिभिस्तुल्यमयोरजश्चूर्णितं तत्क्षौद्रादिभिरुपयोजितं का
मलादिनाशनं ॥ गुडनागरमंडूरतिलांशान्मानतः समान् पिप्पली द्विगुणा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

241

अथेतिनस्यविधिंव्याख्यातुंप्रतिजानीते तत्रनस्यविषयमाह ऊर्द्धजत्रुविकारेष्विति विशेषादि
ति वचनादितरेष्वपिसंग्रहेतु नाशायांप्राणीयमानमौषधंनस्यनावननासाकर्मेतिचसं
मूर्धनिकम ज्ञालभते नासाहिशिरसोद्वारं तत्रनिषेवितमौषधंस्रोतःशृंगाटकंप्राप्यमूर्द्धानंचक्षुःश्रोत्रकं
ठादिशिरोमुखाजादिवैकारिकांविसक्तांमूर्द्धजत्रुगतांवैकारिकामशेषामाशुदोषंसंहरतिमु
ञ्जमिवेषीकादपकर्षतीति विरेचनंबृंहणंशमनंचेति त्रिविधंनस्यं तत्रविरेचनस्यविषयमा
ह विरेचनमित्यादि जाड्यंशिरसःस्यंदोनेत्रकोपः संग्रहेतु उपदेहकंडूस्तंभस्रावप्रसेकवैर
संग्र८ स्यारोचकस्वरभेदगंधाज्ञानार्बुददद्रुकोठादिकेषुश्लेष्मजेष्विति बृंहणनस्यविषयमाह बृं
हणमित्यादिहेतु अर्द्धावभेदकवातशिरोरोगादिसंकोचस्पंदनतिमिरदंतकर्णशूलाना
ह मन्यारोगघ्नतानकनिद्रानाशादिष्वनिलोत्थेष्विति शमनंतस्यविषयमाह शमनमित्या
दि अस्रराजयक्ष्मत्वगिरेखाकाराःशिराः संग्रहेतु अकालवलीपलितखलतिदारुणके
रक्तपित्तेष्विति विरेचनस्यस्वद्रव्याण्याह यथास्वमित्यादियथास्वयोगस्योचितःस्नेहस्ते
न यथास्वंयद्यस्योचितमौषधंतेनसाधितैःस्नेहैःकल्कैःक्वाथैःस्वरसादिभिश्च आद्यंविरेचनं
पटुसैंधवंसंग्रहेतुतत्रभीरुस्त्रीकृशासुकुमारेषु स्नेहोगलरोगेसन्निपातज्वरातिनिद्रा
मनोविकारकृमिशिरोरोगादिस्पंदनतिमिरत्वक्षुविषासिपन्नाभिघातसर्पदष्टविसंज्ञेषु

रो॰

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शोषात्तेष्वेव च भूयसि दोषघ्नी धूमकारिणि च चूर्णः सहि नासायामेव वेगकारितरो भवतीति बृंह
णस्य द्रव्याण्याह बृंहणानीत्यादि असृक् रुधिरं खपुरं निर्यासो मांसरसादिः अपिशब्दाद् बृंह
णद्रव्यसाधितस्नेहादिभिश्च शमनस्य द्रव्याण्याह शमनमिति पूर्वैर्धन्वमांसरसादिभिः
शमनौषधसाधितः स्नेहादिभिश्च मर्शादीन् पंच नस्यभेदानाह मर्शश्चेत्यादि मर्षप्र
तिमर्षौ स्नेहस्य बहुत्वाल्पत्वकृतौ भेदौ अवपीडः शिरोविरेचनौ कल्कादिनस्य मृदुतीक्ष्ण
णत्वकृतौ भेदौ विरेचनचूर्णकृतं नस्यं ध्मानः प्रधमनाख्यमिति पंच प्रधमनविधिमाह
युज्यात्तमिति प्रधमनस्य बहुदोषहरत्वे युक्तिमाह सहि भूरितरमिति चूर्णो हि द्रवं नाहित्वाद्ब
हुदोषापकर्षणं मर्शादिमानज्ञानार्थं बिंदुमानमाह प्रदेशिनीत्यादि यावत्पतति बिंदुर्न
प्रथमपलितस्य च मर्शस्य मात्रात्रयमाह दशाष्टाविति ते बिंदवः अवपीडशिरोविरेचनयोर्मात्र
त्रयमाह ताएव चेति बिंदुरूपो वा अष्टषट्चतुर्बिंदुकाः पीततोयादीनां नस्यनिषेधति योज
येदित्यादि पातुमिच्छतो तोयादीनेव भुक्तं भुक्तो भुक्तवान् नवपीनसो ऽपक्वपीनसः वेगान् न४
उत्पन्ने विण्मूत्रादिवेग अनार्त्तवं दुर्दिने अवार्षिकाळे आत्ययिका व्याधेरन्यत्र निषेधः
संग्रहे तु भुक्ताभुक्तस्य तेरितो दोषः स्रोतांस्यावृत्य छर्दिश्वासकासप्रतिश्यायान् जनयेत्
स्नेहादपि तथा तु कामानामहिता तास्यं दोषप्रदेहमिति शिरोरोगात् शिरस्नातस्य शिरो

अ.हृ.२

292

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रि।

स्र ७ कौटजत्रिफलानिंबपटोलघननागरैः भावितानिह ॥ ज्ञानि रसे द्विगुणानिवा शि हा।
लाजतुपलान्यष्टौ तावतीसितशर्करा त्वक्क्षीरीपिप्पलीधात्रीकर्कटाख्यापलोन्मिताः नि
दिग्धःपलमूलाभ्यांपलंयुक्त्यात्रि जातकं मधुत्रिपलसंयुक्तं कुमारकसमानगुडकान्॥
सर्जिभोजुपयः पादिरसतोद्यसुरासवान् तानभक्ष पिबानुपिबेन्निरक्षेत्रेत्वच पांडु
कुष्ठज्वरप्लीहतमकार्शोभगंदरं घ्नन्तिहृत्मूत्रकृच्छ्राग्निसादशोषवमीमेदोदरं कासास्र।
दरपित्तासृक्शोषगुल्मगलामयान् मेहवर्ध्मभ्रमानहन्युः सर्वदोषहरा शिवाः कौ
टजादिभिर्दक्षैः रसैः रसतांगतैः क्वाथीकृते विसर्पेः शिलाजतुपलान्यष्टौदशाहानि
द्विगुणानि त्रिगुणानि वा भावितानि अहः शाद्योगाविकारात्मशुष्का कृतानुरापलतस्ता नल४
पेः नदयमजायोवतिष्ठते शिलाजतुपलाष्टकं केवलंधौतेकोटजादिकं तत्तुल्यमथ गृहीत्वा
तेष्वेकैक्य क्वथितैः ततोष्टभागावशेषैर्रसैः गृहीत्वा तेनरसेनत शा वासरान् द्विगुणा २१
त्रित्रिगुणान् वा भावयेदिति तावतीमष्टपलप्रमाणामितशर्करा त्वक्क्षीर्यादिकं पलोन्मि
ते कंटकार्याः फलमूलयोः पलं त्रिजातकं युक्त्या यावता त्रिजातकेनातिसौगंध्यं हीनसौगं

त्रि।४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मजरकं शोथमस्तस्सम्ममेरोचकं श्वासंहिक्कां कामलां मेहान् प्लीहानं ग्रहमयांनि च नाप्याहिवंधावादि ५

नरदद्याद्गुडिकां पांडुरोगिणे मृजाद्धिकान्समभागान् पिप्पलीमूलतानि मांगुलिकां पांडु। द्वि १
रोगिणेरद्यात् ७ नाम्यं दार्व्या त्वचं चव्यं मरिचं देवदारु च ओषधं दीनवकं चैतन्नुक्लि च।
हिंगुलेनतः मंडूरं चांजनानिभं सर्वतो द्विगुणेन्यतन्तर् पृथ्वाविपचेत्गोमूत्रे वटकीकर
णतमे प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यान्नान् खादेत्तक्रभोजनः एते मंडूरवटकाः प्राणदाः पांडु
रोगिणां कुष्ठानि वकं च पुर्वीजं च लेपयेत् नैतत्त्योहिंगुलं मंडूर मंजनसदृशं सर्वो
भ्योद्विगुणंमूत्रे पृथक्कुर्यिवपक्वे वटकीकरणतमेघने सति प्रक्षिप्य वटकान् कुर्यात् गो
श्रेनक्रप्रधानभोजनः सन्प्राश्नीयात् एते मंडूरवटकाः पांडुमयिनां प्राणदा हास्तया
कुष्ठादीन्घ्नंति ७ नाम्या द्विनत्रुष्यायोमलाः पंचपलाः पृथक्कुचित्रक त्रिफलाव्योष
विडंगैः पालिकैः सह शर्कराष्टपलोन्मिश्रा शुक्तिनामधुनाप्लुताः पांडुरोगं विषं कासं
यक्ष्माणं विषमज्वरं कुष्ठान्यजरकं मेहं शोथं श्वासमरोचकं विशेषाद्धंत्यपस्मारं
कामलां गुदजानि च नाप्याद्यः पृथक्पंच पलाः चित्रकादिभिः पालिकैः सह शर्करा
ष्टपलयुतासूक्तिकृत्वा मधुनाद्रवीकृताः पांडुरोगादीन्घ्नंति विशेषेणापस्मारादी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धं वा नस्यात् मधुनस्त्रिभिः पलैः संयुक्तान् कार्षिकान् गुडान् विदध्यात् तान् गुडान् समवाप्य त्वाश्र
नु पश्चात् हरिमन लादीनि पथ्या ये ... विवेन्निरन्नं कृताहारो वाने च वटकाः पांड्वादीन् हन्युः सर्वदो
षहराः शिवा श्रेयस्युः ॥ द्राक्षाप्रस्थं कणाप्रस्थं शर्करार्द्ध तुलां तथा द्विपले मधुकं शुंठी त्वक् क्षीरी
च चूर्णितं धात्रीफलरसे द्रोणे जनाहि साले हवमवेत् शीतान्मधुप्रस्थयुतान् लिह्यात् पाणि
तलं ततः हलीमकं पांडुरोगं कामलां च नियच्छति द्राक्षायाः षोडशपलानि पिप्पल्याश्च श
र्करायाः पलानि पंचाशत् ... यष्ट्याह्विकं जीवकं ते द्विपलप्रमाणं धात्रीफलरसस्य द्रोणेन
विमतहिमालेह मिव पचेत् तस्माल्लेहाच्छीतात् मतो मधुनः प्रस्थयुतात् पाणि... तलं कर्षमात्रं लि
ह्यात् स च लेहो हलीमकादीनां नि... पच्छति निवारयति वा करोति ॥ कनीयः पंचमूलांबु शस्यते पानभोजने
पांडूनां कामलार्त्तानां मृद्वीकामलकाद्रसः पाने भोजने च शस्यते ह्रस्वपंचमूलजलं मृद्वीका
रसश्चामलकरसश्च पांडुरोगा... एणं कामलार्त्तानां च शस्यते ॥ इति सामान्यतः प्रोक्तं पांडुरोग
भिषग्जितं विकल्पा योऽस्य विद्वान् यथा... दोषं कल्पयेत् प्रति इत्येवं पांडुरोगे सामान्येन भिषग्जि
तं मोषधं प्रोक्तं भिषक् पुनः समकः भिषग्जितं तदभिप्रेतं न वेद्येन विकल्प्य निरूप्य दोषव
लं लक्षण... योज्यं ॥ स्नेहप्रायं पवनजे तिक्तशीतं तु पैत्तिके श्लैष्मिके कटुरूक्षोष्णं

मिश्रेसाद्भिः पातिके पवनजेन पंडोऽन्ये च्छेदभृत्यदिं हभेषजेनं निरूहीतनप्राप्तं पेत्तिके क्षीरिके कटु
रूहोत्स्नेभूपिं वैसान्निपातिके विमिश्रं विकी स्निग्धं ॥ ठ ॥ मद्ये निदानं येल्कायाद्रीस्नेहैः संशोधनैः
पुनः बलाधान्यानि सर्पींषि शुद्धे कोष्ठे तु योजयेत् ॥ क्रायाक्षीरी तान्म दंशाल्पम तस्थितोनी
तैलैः संशोधनैः शुद्धेस्तान् हित्निहरेत्तैव सर्वे शुद्धे तु कोष्ठे बलाधानानि घृतानि योजयेत् ॥
नं५ तान्येवाह ॥ ठ ॥ बोध्वबिल्वहरिद्रारजनी त्रिफलाहिंगुनेत्र मुस्ता पयोरजः पाठाविडंगदेवदारु च
वस्त्रिकालीचमार्गीति सतीरैलेः स्नंघृतं सर्वान्प्रशमयत्याशु विकारान्स्त्रिकादजान् ॥
व्याघ्रादिभिर्यतोज्ञानं र्थ्येशैः स्नं जनितानं नदीरेणानं च तु गुणलेन घृतं स्नं सर्वान्वि
कारान्स्त्रिकाकृतान् शमयति ॥ ठ ॥ मद्ये केसरपथ्या दू पिप्पलीदीर्घ्राद्वलैः केसरादि।
भिः पक्वं सर्पिस्तु द्रव्यं गुणं ॥ ठ ॥ मतदेव्यणायन ज्ञोल्पविनरेड्डावेतो वेज्ञानिनिंवप्रसवे मू दं ५
पाठयामवे पायवा मद्ये व्यणाधितस्मामदिसोल्पेलैलुपवेसतिक्लादिभिर्भाविनांमदंदया
त ॥ ठ ॥ मद्येद भिन्नदोषानुगमाद्योज्यं च भेषजं मदो भेदो विशेषकस्मपांडुरादिः तेनभि
न्नाविशेषिता यो दोषस्पवाता देतीनान् मज्जषापानिलंपित्तम वरामधुरकेलं दूषपि
ताएवंलत्वणादोषानुगमाद्भेषजं योज्यं नैवमैमद्भूतणमात्रविस्तानेन मत्निर्हेरलोव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंचैवहेतुविपरीतमथैवन्यावहि यो नाम्नद्रोहेतुमन्नकाय: पांडुरोगाउदश्मज्ज समनुक्नि हेतवं विपरी
तमेव ॥ कामलायां तु विरेचनं पांडुरोगाविरोधि पथ्यं कामलायां पित्तहरं सौषधं पथ्यं पांडु
रोगाविरोधि ॥ पथ्याश्नातरसेन पथ्याहृं दार्वी प्रातकाले नः प्रस्थः [illegible]
सिद्धं घृतं नाहन्त्यसकामलापांडुरोगान्तुतत् पथ्याशनक्वाथ पथ्या [illegible] पंचाशनकल्कघृते प
नप्रस्थ: पक्व: कामलादिघ्न: ॥ आरग्वधेरसेन वा विदार्या मलकरसेन वा सम्भुवर्णं वल्लमा
त्रपाययेत् कामलापहं कुलिंककाराद्यन्यतमरसेन त्रिकटु कं पलप्रमाणं कामलापहं पाययेत्
कुं॥ ॥ पिबेत्तिं मकल्कं वा हिंगुडं धातवा विल्ला कुंभ स्यवर्णं स तोढ्यं त्रैफलेन रसेन वा निकुंभ
कल्कं वा पलहृय प्रमाणकं शिशिरजलेन पिबेत् कुंभवर्णं तोढ्यं सर्पि वा त्रैफलेन क्वाथेन
पिबेत् त्रिफलायागुडूच्या वा दार्व्या निंबस्य वा रसं प्रातः प्रातर्मधुयुतं कामलार्तः पयो
जेपेत् त्रिफलाद्यन्यतमरसं मधुयुतं प्रातः प्रातः कामलिने योजयेत् ॥ निशागैरि
कधात्रीभि: कामलापहं मंजनं निशादिभिरंजनं कामलाहृत् ॥ तिलपिष्टनिभं पल्ले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कामलावान्जयेन्मलं कफरुद्धपथं नस्यपित्तं कर्परैर्जयेत् ॥ ब्रंहुनः कामला ह१

वान्मलं तिलपिष्टसदृशं मुञ्चेत् तस्य कफरुद्धमार्गस्यानुरसकफघ्नैश्चैःपित्तं

जयेत् ॥ रूक्षशीतगुरुस्वादु व्यायामबलनिग्रहैः कफसंमूर्छितोवायुर्यदा

पित्तंबहिःक्षिपेत् हारिद्रनेत्रमूत्रत्वक्श्वेतवर्चास्तदानरः भवेत्साटोपवि

ष्टंभोगुरुणाहृदयेनच दौर्बल्याल्पाग्निपार्श्वार्त्तिहिध्माश्वासारुचिज्वरैः क्रमे

३ णाल्पोऽनुषक्तेनपित्तेशाखासमाश्रिते रूक्षशीतलकटुक्लैः शिखितित्तिरिदक्ष

जैः शुष्कमूलककौलत्थैः कुलत्थ्यात्यैश्चभोजयेत् भृशाम्लतीक्ष्णकटु

कलवणोष्णंचशस्यते सबीजपूरकरसंलिह्याद्धोषंतद्धारयं स्व

पित्तमेतितेनास्यशकृद्यनुरज्यते वायुश्चयाति प्रशमे ॥ सहाटोपा

द्युपद्रवैः निवृत्तोपद्रवस्यास्यकार्यः कामलिकोविधिः रूक्षादिभिः पवनः।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुपितः कफेनाभिस्थितो यदा पित्तं बहिः क्षिपेत् तदा हारिद्रनेत्रादिः पुरुषो भवेद्दातो
पाद्भिमांस्र हृदयेन चैगरणम्युक्तः दौर्बल्यादिभिः क्रमेण कुपितो वायुरन्ये पित्ते।
शाखासमाश्रितेनुबध्येत अनुबध्येतेतिकर्मकर्त्तरि ततोहयान्तरे रसेः रक्तकदम्ले
मधुराहिमां सजैस्तथा सुपथ्यमूलकोद्भवैर्यूषैस्तथा कुलत्थयाद्यैर्भोजयेत् मथाम्लादि
कैश्च भोजनैः सास्वेन तथा बीजपूरकरससहितेनव्योषं लिह्यात् रसेषु तेषु त्यस्य पित्त
स्य मा शायमेति शाखाश्चानुरज्यते वायुश्च प्रशमं याति ततोष्यः कूजनादिरुपद्रवैः
सह आस्यानुरसापगतोपद्रवस्य सतः कामलायां हितो विधिः कार्याः ॥ ७ गोमूत्रेण
पिबेत् कुंभकामलायां शिलाजतु मासं मार्द्वीक धात्रीं वा किंद्विवाथ्याहितमण्पजं कुंभका
मलायां गोमूत्रेण लोहितं शिलाजतु पिबेत् धात्रीं माक्षिकं वा गोमूत्रेण मासं
यावत् पिबेत् हि रसापजेरुण्यात्यमलं वा गोमूत्रेण पिबेत् ॥ ८ ॥ गुडूचीस्वरस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ ॥ ॥ [illegible]

रीरसाधनेनहलीमकी महिषीहविषाग्निमध्यः पिबेद्धात्रीरसेनतु त्रिव
तांतद्विरेकोप्यान्तकेऽपि तान्निलापहं द्राक्षालेहं च पूर्वोक्तं सर्पींषि म
धुराणि च पाण्डुनाशीरवल्ली च शीलयेत्सानुवासवान् माहीकारिष्ट
योगांश्च पिबेद्युक्त्याग्निवृद्धये कारिकेवामया लेहं पिप्पली मधुकं
बलां पयसा च प्रयुंजीत यथादोषं यथाबलं हलीमकवानतु
द्रवीस्वरसक्षीरपक्वेन सर्पिषा घृतेन लि गधा सा न त्रिवृतांधात्रीरसेनपि
बेत् गुडूचीस्वरसोत्र्यतावनलेलःक्षीरंपलसममितिपाकक्रमः नपाक्विनपाविरेकेनादेरितेसर्पिमधुरेवानपित्तप्रवो
वाधिनामित्यायात् पाण्डुनाशालकादिलःक्षीरवल्लीशीलयेदनुवासनसहितानमाहीकारिष्टयोगांश्चयुक्त्याग्निवृद्धये
नेयवकाथेविंशतिविजपाश्यादिशीलयेत् वीरेणाचपिप्पलीमधुयष्टिकांचबलां चप्रयुंजीतयथादोषंयथाबलाच्च

[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तं

पांडुरोगेधिकारः॥ ७॥ पांडुरोगचिकित्सितानंतरं शोफचिकित्सितं व्याख्यानुप्रक्रम्यते 251
७॥ अथातः श्वयथुचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥ सर्वे च श्वयथुस्यानिदानवर्जनं रोक्तं इत्याह॥ सर्वत्र सर्वांगस
रदोषजे श्वयथौ पुरा॥ सामे विशोषितो भुक्त्वा लघुकोष्णं जलं पिबेत॥ नागरातिविषादारुविडंगं
द्रयकोषणं॥ अथवा विजयाशुंठीदेवदारुपुनर्नवं॥ नवायसं वा दोषघ्नः शुंठीमूत्रहरीतकी॥ वरा
क्वाथेन कटुकां कुंचा यस्त्वथ पक्वा॥ अथवा गुग्गलुं तद्वज्जलेन पीत्वा संशमनं॥ सर्वत्र दोषजे श्व
यथौ सर्वांगजे तथा सामे विशोषितः सन् लघु भुक्त्वा कोष्णेन जलेन नागरादि पिबेत॥ विरे
चनं सन्नोपवासः॥ अथवा विजयादीन्कोष्णं जलेन सार्पिबेत॥ दोषबहुलो नवायसं पिबेत॥ शुद्ध
र्वगो मूत्रेण हरीतकीः॥ शीलयेत्रिफलाक्वाथेन सह कटुकां शीलयेत॥ वराक्वाथेन कुंचादी
न गुग्गुलं वा शिलाजतु वा त्रिफलाक्वाथेनैव शीलयेत॥ ७॥ मंदाग्निः शीलयेदामगुरुभिन्न
विबद्धविट्॥ त्र्यक्षसौवर्चलं क्षारषड्दौ द्रपत्रं गुडान्भयां॥ तक्रानुपानाभयकां तद्वद्वा गुडनागरं॥
मंदाग्निरामगुरुभिन्नविबद्धविट् सन् तक्रं सौवर्चलादियुतं शीलयेत गुडयुतामभयां त
क्रानुपानं वा॥ तथैव गुडनागरं तक्रानुपानं शीलयेत॥ ७॥ आर्द्रकं वा समगुडं प्रकुंचार्द्धविव
र्द्धितं॥ परं पंचपलं मासं पयूषाहारी रसाशनः॥ गुल्मोदरार्शश्वयथुप्रमेहान् श्वासप्रतिश्यायाल सः
सकाविपाकानन॥ सकामलाशोफमनोविकारान्कासं कफं चैव जयेत्स योगः॥ आर्द्रकं वा
तुल्यगुडं पलार्द्धेन प्रतिदिनं वर्द्धितं परं पंचपलं यावदकास्मिन्नेवदिने पलपंचकप्रमाणं स्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तुनरपि द्रुत्सयेदर्द्धपल्लं यावत॥ एवं सामं यावद्देव प्रयोगो यथोचितं कफपित्तवातादिको पस्कारि
णे जीस्यात्॥ एष च प्रयोगो गुल्मादीस्तुन्दृशाकफांतान्जयेत॥ छ॥ घृतमार्द्रकनागरस्य कल्के
स्वरसात्स्यंपय यसाथ साधयित्वा॥ स्वयमुष्ट्रच पूरपानि मार्द्दै रविनिन्तो पिपिवन नवत्स रोगः॥ घृ
तमार्द्रनागरकस्य कल्क स्वरसात्स्यंपय सा वसा धायीत्वा पक्लापि वन शोफादिन्नि रत्नि न्तोविनि
रामयः स्यात्॥ आर्द्रक नागरमार्द्रक मुच्यते॥ उपजात्यौ छंदसि केवले॥ छ॥ निरामो बद्ध शकृन्मलः
पिबेत्क्वथ्य पुपीड तन्त्रिकटुत्रिवृतादंतीचित्रकैः साधितं पयः॥ मूत्रं गोमहिष्याकासक्षीरं क्षीरं रजोज
मः॥ सर्ष्टं मासमप्य वा स्याद्दुष्टं क्षीरं रवर्त्तनः॥ निरामो बद्ध पुरीषः शोफार्त्तः सन् त्रिवृतादिभिः सा
धितं पयः पिबेत्॥ गोमहिष्याकासंबंधिमूत्रेसक्षीरं क्षीरं रजोजनः सन् पिबेत्॥ तथोष्ट्रं क्षीरं रजोज
नः पानाहारान्नाविना सप्ताहं म थवा मासं स्यात्॥ उष्ट्र क्षीरं वर्त्तनः त्यत्रकुकुट्याटीनामंड्राद्रि
षु पुंवद्भावो वक्तव्यः॥ इत्युष्ट्री शब्दस्य पुंवद्भावः॥ केचिदुष्ट्रीक्षीरेति जगुः॥ छ॥ यवानकं यवक्षा
रं यवानी पंचकोलकं॥ मरिचं दाडिमं पाठां धान्यकाम्लवेतसं॥ बालबिल्वं चक कर्षांशं साधये
त्सलिलाटके॥ तेन पक्को घृतप्रस्थः शोफार्शोगुल्ममेहहृत्॥ यवानकादिकर्षांशं जलाढके पा न८
चयेत्॥ तेन क्काथेन घृतप्रस्थः पक्कः शोफादिहा स्यात्॥ वृत्स्नादिदुग्धस्य प्राप्तिं कृत्वा छो फपा
ठात रादावत्विहं ते क्रिय॥ छ॥ दधुरुम्निवक कृगर्णो ज्ञादांघृतं तत्त्वकसंयुतं॥ पक्वं सचित्रकं तद्वदुल्लैः
चित्रकनागरैः॥ दधुम्निवक चूर्णमिश्रनात क्षीरात पजातेदधिन स्मान्मथ्यमानात् जाते एतच्चित्रक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त

तक्रेण संयुक्तं पक्वं तद्घृतं कानकादि घृतसदृशगुणैः॥ ६॥ युंज्याद्वा कालवित् धन्वंतरं म
ज्जातिकं कल्याणमनयाघृतं॥ कालविद्वस्यादेः कादिविद्वान्नरं मज्जातिकं कल्याणमनया
घृतं युंज्यात्॥ ७॥ दशमूलकषायस्य कंसे वप्रस्थशतं पचेत्॥ दत्वा गुडतुलां तस्मिन् लीढे द
द्याद्विचूर्णितं॥ त्रिजातकं त्रिकटुकं किंचिद्यवक्षारकं॥ प्रस्थार्द्धं च हिमे क्षौद्रं निःसृतं स्तुपयोजितं
॥ ८॥ मवलंशोफज्वरमेहगुल्मकार्श्यामवातान्नकरक्तपित्तं वैवर्ण्यमूत्रानिलशुक्रदोष
श्वासकासारुचिप्लीहगरोदरं च॥ दशमूलकषायस्यार्द्धके पप्रस्थशतं पचेत॥ अत्रेदं सामा
न्यपरिभाषया क्वाथ्यद्रव्यस्य च दशमूलस्य द्वात्रिंशत् पलानि च वंति॥ एवं च तंत्रांतर
विरोधः॥ तथा च तंत्रे वंकष्यते॥ द्विपंचमूलस्य तुलां कषायेकं से गृहयानां च एतंग
डाच्चैत॥ तदेवं विरोधं वक्ष्यं तोऽयार्थ्यामेवं विद्यां विद्वांसो विदधति॥ दशमूलस्य तुला
दशमूलतुला तस्याः कषायो दशमूलकषायः॥ इति मयूरव्यंसकादित्वादुत्तरपदलोपी
समासः॥ एवं दशमूलस्य पलशतं तत्क्वाथस्यार्द्धके पप्रस्थशते पचेत्॥ गुडतुलां दत्वा त
स्मिन् लीढे द्वे विचूर्णितं त्रिजातकादि दद्यात्॥ एतेषां च प्रमाणं वाङ्गिणलेहवत्कल्प्यं॥ य
वक्षारस्य कर्षमात्रं देयं॥ तंत्रांतरे युक्तं॥ क्षौषाद्ये तु षपलं दद्यात् विपलं त्रिसुगंधनः॥ कर्ष
मात्रं यवक्षारादिति॥ शीते च सति माक्षीकात् प्रस्थार्द्धं देयं॥ तदेतद् उपयोजितं द्विशो

प्र

CC-0: Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कादीन्नृहृंति॥ रवरिरणादस्तुजरण्द॥ दशमूलादकमजयाशनसहितं याषयेदयां॥
ट्रेलेअवलेषितचलरं शोतस्मिन्पुनः हिपेत्पप्यादति॥ उपजातिवृत्तं॥ छ॥ पुरा
णयवक्षालवनं दशमूलांबुसाधितं॥ अल्पमल्पपटुस्नेहं नोजनं श्वयथौ हितं॥ हा
रव्योवान्वितैर्मौद्गैः कौलत्थैसकलैरसै॥ तथा जांगलजैकूर्मगोधाशल्यकजैरपि
॥ अवलम्नमथतं पानेमद्यान्योषधंलिवं॥ श्वय [illegible] थौ पुराणयवकादिदशमूलका
पसाधितमल्पं तथा अल्पलवणस्नेहं नोजनं हितं॥ कैः सह मौद्गैः रसैः॥ किंभूतैः हा
रव्यूषणयुक्तैः॥ तथा कौलत्थैः रसैः किंभूतैः सविल्वकैः॥ तथा च मुनिः॥ कुलत्थपू
षस्तु साविल्वलीकोमौद्गस्तु सत्र्यूषणो यावमूलकः॥ रसैस्तथा जांगलविष्किराणां स
कूर्मगोधाशारिविशल्यकानामिति॥ अत्र वाशिरिविनो जांगलविष्किरत्वेनग्रही
ता अपि पृथक्तरत्वप्रतीपादनार्थं पुनरुपात्ता॥ तथा अयमेव तंत्रकृत् दशोणावतारे
ध्यायीणादशमूलांभसा सिद्धैर्व्योषवत्क्षारैरजोग्विते॥ रसैः जांगलजैर्मौद्गैः कौलत्थै
र्मूलकैः रपीतैः॥ तथैवत्याद्दि॥ तथा जांगलमांसजैस्तथा गोधादिजैस्तथा कच्छपादि
जैश्च पानेमथितमनन्नेमद्यानि च सौवर्चलादि हितानि॥ छ॥ अजाजी षट्ग्रंथी का
रवीपौष्करानिर्दे॥ विल्वमध्यवव्रहार बृहत्पंदसोषिते॥ कृताये यान्यनेला

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नानं वा निंबवर्षा ... तैः सा लार्कवारिणा ॥ लिंपेद्दारुणा च स्नानं कुर्यात् ॥

संयुक्तं च स्नपरं हितं ॥ प्रयोगकातीसार रुद्धे गुल्मार्शेस्यामिनये हितं ॥ गुजाजीपूर
तिभिः पेयापाचनतैलाभ्यां युक्ताचस्मान्न शयेन प्रकाद्दिनतां हितां ॥ ८ ॥ गुल्मे स्तद्व
स्तद्धच पंचकोलेन साधितं ॥ पंचकोलेन साधिता पेया गुल्मे स्तद्वाच प्रवेके गुल्मे ॥ तथैव
कटुपा साधिता पेयास्या ॥ ८ ॥ तैले यकृत्प्लीह ... यरे गुल्मरूपदाके ॥ श्रीवेष्टक
नरवस्पृक्कादेवदारुप्रियंगुभिः ॥ मांसीनागरधकान्याधान्यध्यामकत्वावकैः ॥ कुर्या
द्धर्भंजयं तैले लेपं स्नानायत्ने दकं ॥ तथा तैले वादिभिः रसंजने तैलं तथा लेपरसा
ग नार्थमुद्रकं च कुर्यात् ॥ ८ ॥ एकांगोपेवर्षात्करवीरकर्किमुकैः ॥ विशालात्रिफला
रोधनक्तिकादेवदारुभिः ॥ हिंस्राकोशातकीमाद्रीलालपार्शिजयंतिभिः ॥ स्थूलकाका
दनीपालनाकुलीबबवल्गिभिः ॥ वद्याद्रि हस्तिकर्णस्त्रुरवो ग्ने लेपनं हितं ॥ ए
न कांगजे श्लेपवे बुर्नवादिभिः जलप्रप्रेष्टेः सुरवो ग्नं लेपो हितः ॥ इति सामान्येन श्लीपदोरु
पक्रमः ॥ ८ ॥ अथानिलोत्थे श्लीपदे मासाद्वुत्विद्यनं पिबेत् ॥ तैलमेरंडजं वातं विद्रधिवंधे
न देवतुं ॥ ... पयसायुक्तं रसेर्वा कारयेत्तथा ॥ स्वेदाश्चेगात्रसमीरघ्नान् लेप
कांगजे पुनः ॥ मातुलुंगाग्निमंथेन मुंडीहिंस्रामराहयैः ॥ अनिलजे श्लीपदे वर्षायावक्ष
वन्तं तथैरंडतैलं पिबेत् ॥ वातविद्धिवंधेसति नदेवपवोन्मी वधं प्रासतंत्रे हीरे ए

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न पाययेन्नैं ... एकांगगतशोफे मातुलुंगादिभिर्लेपं कारयेद्वै यइति शेषः

सिद्धं मांसरसेन वा पिबेत् ॥ तथा स्वेदांगानां वातघ्नान् कारयेद्वैद्य इति शेषः ॥ हिंस्रासिद्धी ॥
७ ॥ पैत्ते तिक्तं पिबेत्सर्पिर्न्यग्रो धाद्येन वा सृतं ॥ क्षीरं वा वृद्ध्वमोद्रेषु लेपान्यां नाम्ल शीतलाः
पित्तं श्वयथौ तिक्तं कारवेद्घृतं पिबेत् ॥ न्यग्रोधादिगणेन वा सृतं पिबेत् ॥ तथा तत्तादि वृद्धौ
रं पिबेत् ॥ तथा लेपान्यं गाङ्गीतादिः ॥ ७ ॥ पटोलकमलजायंतीघष्टाद्धकटुकान यथा ॥ दा
रुदार्वीहिमं दंती विशाला त्रिवृत्लेकरण ॥ तक्राथपा सद्यतः पीतो हंत्यं स्यास्तदुं द्रुमान् ॥ मस
त्रिपातकीसर्वं शोफदाहविषज्वरान् ॥ पटोलादीनां क्वाथो घृतसहितः पीतः ... दोन हं
ति ॥ ७ ॥ गारग्वधादिनासिद्धं तैलं श्लेष्मकोद्भवे पिबेत् ॥ कफोद्भवे शोफे गारग्वधादिना सिद्धं तै
लं पिबेत् ॥ ७ ॥ श्रोतोविबंधे मंदाग्नावरुचौ स्तिमिता शयाः ॥ क्षारचूर्णासवारिष्टमूत्रतक्राणि
शीलयेत् ॥ श्रोतोविबंधे सति वह्नौ च मंदे ऽरोचके सति स्तिमिताशयाः सन् क्षारादीन् शी
लयेत् ॥ ७ ॥ कृष्णापुराणपिण्याकशिग्रुत्वकसिकतातसी ॥ प्रलेपोन्मर्दने युंज्यात् सुखोष्णा
मूत्रकल्किता नं युंजीत ॥ ७ ॥ स्नानं मूत्रैं नस्या सिद्धैं कुष्टतकारिचित्रकैः ॥ कुलच्छनागरा स्यां
वा चंदनागुरुविलेपनं ॥ मूत्रजलेकुष्ठादिभिः सिद्धैः स्नानायहितं ॥ विलेपने चंदनागुरुणा हितं ॥
कालाजशृंगीसरलवस्तगंधहयाकुपाः ॥ एकैषीकाचलेपः स्यात्तथया वेकगात्रगे ॥ काल
जेशृंग्यादिरेकांगगतशोफे लेपः स्यात् ॥ कालानीलिनी वस्तगंधकारवीएकैषीका त्रिवृता
॥ ७ ॥ यथादोषं यथास्वं शुद्धिरक्तावसेचनं ॥ कुर्वीत मिश्रदोषे तु दोषोद्रेकबलाक्रियां ॥ यथा
कृष्णादीन्प्रलेपे उन्मर्दने च मूत्रकल्कितान्संजीत ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

257

दोषं दोषानुसारेण शुद्धिं तथा रक्तावसेचनं यथा प्राक्तनं कुर्वीत ॥ संसर्गजे तु यथा स्वाधिक दोषा
नुसारेण क्रियां कुर्यात् ॥ ७ ॥ अजाजिकाघनपंचकोलव्याघ्रीरजन्यः सुखतोयपीताः ॥ शोफं
त्रिदोषं चिरजं प्रवृद्धं निघ्नंतु नूनं बहुमन्नौषधेन ॥ अजाज्यादयः कोष्णजलपीताः शोफं त्रिदोषं दो
चिर[illegible]कालोत्पन्नं वृद्धिंगतं निघ्नंति ॥ नूनं बहुनागरे चहृतेऽपि वचनवपृशेणाथे
न संबंधः ॥ उपजातिवृत्तं ॥ ७ ॥ अमृतादि तत्पंसिकारिका सुरकाष्ठं सपुनर्नवा सगोलजं ॥ श्वय
थूदरकुष्ठकंडुताक्रमिमेहाढ्यं कफानिलापहं ॥ अमृतायुगलादिकं गुग्गुलसहितं गोमू
त्रेण पीतं शोफं हंति ॥ ७ ॥ वैतालीयं ॥ ७ ॥ --- क्षारादोष्णसमस्थूलः नस्समाज्वरेण युज्यते ने
ताः बहुविरंतरायुतः ॥ ७ ॥ इति निजमधिकृत्य वक्ष्यमुक्तं हृतजं विसोधनीयं ॥ स्मृतिहृदि मध्यन ननतेहृ
लेपसेकरेकैर्विषजनिते विषजित् शोफं इष्टं ॥ इति प्रकीर्तितेन प्रकारेण निजं शोफं दोषजमधि तत्रा॰
कृत्य चिकित्सितमुक्तं ॥ हृतोत्थे शोफे हृतजमस्रकृविशोधनैः रक्तस्रावादिभिः ॥ विषजन
ते शोफे विषहरमिष्टं ॥ पुष्पिताग्रा ॥ ७ ॥ स्नाम्लाजानूपपिशितमबलं शुष्कशाकं तिलान्नं ॥ गौ
डं पिष्टान्नं दधिसलवणं विज्जलं मद्यमम्लं ॥ धानावल्लूरं समशनमथो गुर्वसात्म्यं विदाहि
॥ स्वप्नं वा रात्रौ श्वयथुगदवान्वर्जयेन्मैथुनं च ॥ स्नाम्लादि मांसादि शोफी वर्जयेत् ॥ स्तोमैः
येऽत्रैककुसुम तललतावेल्लितास्य नुल्लोकैः ॥ इति श्रीमद्गांकदत्तपुत्रश्रीमद्दुर्गदत्तविरचिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पामलकं गडूचीपटोलकाथं सर्वसुंदरारव्याथं चिकित्सितं स्थाने स्वपथ्युचिकित्सितं समतदर्शोघ्ना
यः॥१॥अस्मादनंतरं वीसर्पचिकित्सितमुक्तौषधस्य कामलाचिंतायां सांद्रदृष्या[illegible]क्षपते॥ छ॥ अ
स्मानंतरं पालोवीसर्पचिकित्सितं कामलाख्यायः॥ आदावेव विसर्पेषु इति लंघनं रूक्षणं॥ रक्तो
वसेकोवमनं विरेकः स्नेहनं न तु॥ विसर्पेषु पूर्वमेव लंघनादि इति॥ छ॥ प्रछर्दनं विसर्पघ्नं सय
ष्टींद्रयवेः फलैः॥ पटोलपिप्पलीनिंबपल्लवैर्वा समन्वितं॥ वमनं विसर्पघ्नं मदनफलं मधुय
ष्टकेंद्रयवान्वितं इति॥ पटोलादिनियुक्तं का मदनफलं इति॥ छ॥ रसेन युक्ते जायंत्या द्राक्षाया
स्त्रिफलेन वा॥ विरेचनं त्रिवृच्चूर्णं [illegible] पयसा सर्पि वा पयसा॥ योज्यं कोष्ठगते दोषे विशोष
णं विशोधनं॥ त्रिवृच्चूर्णं त्रायंत्या रसेन युक्ते द्राक्षारसेन वा कौविरेचनं योज्यं॥ क्षीरेण घृते
न वा त्रिवृच्चूर्णं युक्तं कोष्ठगते दोषे विशेषेण शोधनं योज्यं॥ छ॥ अविशोध्यस्य दोषेल्पे शम त्रिफला
नं चंदनोत्पलं मुस्तलिंबपटोलं वा पटोलादिकमेव च॥ सारिवामलकोशीरमुस्तं का क्वथि रसेन वा
तं जलं॥ अशोधनार्हस्य पुंसोऽल्पे दोषे शमनं चंदनोत्पलं योज्यं॥ मुस्तनिंबपटोलं
वा योज्यं॥ पटोलकटुरोहिणीत्यादिकं वा योज्यं॥ सारिवादिका जले क्वथितं॥ छ॥ दुराल
भा पर्पटकं गुडूची विश्वभेषजं॥ क्वाथं शीतकषायं वा तृष्णावीसर्पवान्पिबेत्॥ दुरा
लभादिकं क्वथितं शीतकषायं वा तृष्णादिमान्पिबेत्॥ दार्वीपटोलकटुका मसूरा त्रि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कुष्ठि२

फुल्लास्तथा॥ सन्निबध्यन्ते धारयन्ती क्वथिता घृतमूर्छिताः॥ तथा दार्व्यादीन्निंबादिभिः स
हितान् सर्पिर्विमिश्रितान् पिबेत्तु॥ ७॥ रक्तखुडुके तु रुधिरे रक्तसेकादितो हरेत्॥ त्वग्मांस
स्नायुसंक्लेदे रक्तक्लेदादि जायते॥ रक्ते च खुडुके सति प्रथमं रुधिरमेव हरेत्॥ कुत इत्याह॥
त्वग्मांसेत्यादि॥ यस्मात्त्वगादिषु क्लेदो रक्तक्लेदाज्जायते॥ निरामे … कालपि
त्तान्तरे दृष्टं॥ घृतं तिक्तं महातिक्तं … यथा॥ विरामे पुंसि॥
तथा कालपित्ताधिके कफे च … घृतं तिक्तकादिकं हितं॥ पूर्वं … विसर्पिणः
स्नेहनं निषिद्धं॥ अवस्थाविशेषेण स्नेहनमिति … परत्वाहृतं …
… नीयं॥ ७॥ निर्हृते … विशुद्धेन दोषेण त्वग्मांससंधिगो॥ बहिः क्रियाः प्रदेहाद्याः सद्यो
वीसर्पशान्तये॥ रक्ते निर्हृते अन्तरविशुद्धे दोषे त्वग्मांसगाश्रिते॥ सति प्रलेपसेकाद्याः बहिः
क्रियाः परिमार्जनविधेयाः अविलंबविसर्पशान्तये …॥ ७॥ शतावरी मुस्तकारा … शा …
गलधान्यकं॥ … कुष्ठं … बालेपनं चले … तपुष्पादिकं चले वाते वीसर्पे प्रले
पनं हितं॥ अपरतगलो नीलः सहचरः॥ ७॥ न्यग्रोधादिर्गणः पित्ते तथा पद्मोत्पलादिकं …
…॥ न्यग्रोधादिर्गणः पित्ते वीसर्पे प्रलेपो हितः॥ तथा पित्ते वीसर्पे पद्मोत्पला … दिकं
दशाङ्गं यथाहं … तत्र … यस्माद्बहुरक्तो … संगृहीतं … ते॥ पद्मोत्पलसेवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्यग्रोधादिनिषेकः शिशिरः मौक्तिकं वा जलपिष्टं सकांजिका वा शिशिरः विद्रुमो मुक्ता सौवीरं अथवा गैरिकं घृतयुक्तं लेपो दाहनः ५

वा।१४८ ५२

लेपं कदंबकं नलं शैवलं स्वं गांगेरुकं कसेरुकं शाकं तालं ह्रीबेरं चंदनं मुक्तामणिं गैरिकं पद्मपद्मकं प्रपौंड
रीकं मधुकं पद्मकेसरं घृतं तथा शालीति ॥ ॥ मध्यौ कदाम्रतरुणेः कदलीगर्भसंयुता ॥ चित्रांग
धं सल्लेपः स्याच्छतधौतघृतान्वितः ॥ पद्मिनीकर्दमः शीतः पिष्टं मौक्तिकमेव वा ॥ शंखः प्रवा
लं शुक्तिर्वा गैरिकं वा घृतान्वितं ॥ न्यग्रोधस्य पादास्तरुणा ग्रन्थिनवा कदलीगर्भसन्वि
ता ॥ बिसग्रंथिप्रलेपो वा शतधौतघृतं तथा ॥ ॥ त्रिफलापद्मकोशीरसमंगाकर
वीरकं ॥ नलमूलान्यनंता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥ त्रिफलादिनिलेपः श्लेष्मविसर्प
हृत ॥ ॥ धवसप्तच्छदखदिरदेवदारुकुरंटकं ॥ समुस्तारग्वधं लेपो वंशीवारुणादिकः ॥ अ
रग्वधस्य पत्राणि त्वचः श्लेष्मांतकोद्भवः ॥ इंद्राणि शाककाकाह्वा शरीषकुसुमानि वा
धवादिकं वर्णे ऽर्थ केत्यादिकौ कर्णिकारस्य वा पत्राणि श्लेष्मांतकत्वचौ वा इंद्राण्येदये
वालेपः ॥ ॥ सेकवर्णाभ्यंगहविर्लेपचूर्णान्यथापर्यं ॥ एतैरेवौषधैः कुर्याद्धायौ लेपा
घृताधिकाः ॥ एभिरेव श्लेष्मवीसर्पलेपौषधैः सेकादीन् कुर्यात् ॥ व्रणाभ्यंगाय हविरित्यभ्य
घाः सर्वत्समासः ॥ वा यो येलेर्यात्रस्ते घृताधिकाः कार्याः ॥ अधिकशब्दनिर्देशाच्चेदं गमयति
॥ अन्यत्रापि पित्तवीसर्पैककफविसर्पे च ये लेपा उक्तास्ते पि सघृताः कार्या न त्वघृता इत्यर्थः ॥
॥ कफस्थानगते सामे पित्तस्थानगते पक्का ॥ अशीतोष्णा हिता रूक्षा रक्तपित्तघृतान्विताः
॥ अत्यर्थं शीतास्तनवस्तनुवस्त्रांतरस्थिताः ॥ योज्या क्रमेण क्रमेणान्येऽन्ये मर्दकार्यस्ते एव च ॥ क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

फस्यान्नगतेसामेवायौकिंचित्सितोछ्वासह्रास्वप्रलेपादितः॥रक्तेपित्तेनुघृतान्विताः॥अ
त्यंतशीतास्तनवलेपास्तन्नवस्त्रांतस्थिताः॥कुलेकुलेपरेपरयोज्याः॥चशब्दोयस्मादर्थे॥यस्मा
तेएवपुनःपुनःप्रयुज्यमानामंदवीर्याःस्युः॥संसृष्टदोषेवीसर्पेउभयरूपेचसंसर्गारब्धेस
न्निपातारब्धेवैतत्कर्मद्वंद्वचिकित्सितं॥यत्पृतेदोषमुक्तेतदेवपृथक्पृथक्संसृष्टंकृत्वातत्रप्रशस्य
ते॥इतिसामान्येनसंसृष्टदोषचिकित्सितमुक्त्वावातपित्तजाग्निवीसर्पप्रादिष्टकर्मप्रमाह॥ १५
शतधौतघृतेनाग्निप्रदग्धाल्केवलेनवा॥सेवयेत्घृतमंडेनशीतेनमधुकांबुना॥सितांभ
संत्येदु[illegible]जलैःक्षीरेक्षुरसेनवा॥काननलेपनसेकेषुमहातिक्तंघृतं॥अग्निशब्दे
नाग्निवीसर्पउपलक्ष्यते॥तस्यचलक्षणंवातपित्तात्ज्वरेत्यादिनावक्तदुःप्रबोधोक्त
तेनिद्रासोग्निवीसर्पउच्यतइति॥तमग्निवीसर्पंशतधौतघृतेनप्रलेपयेत्॥सेवये
दित्यादि॥अथवाकेवलेनघृतमंडेनसेवयेत्॥क्षीरिरेणमधुपयसाजलेनवासेवयेत्॥
एवंशर्करागजलेनमुस्तजलेनक्षीरेणइक्षुरसेनचेतियोज्यं॥काननादिषुमहातिक्तंसृष्टंहि
तं॥ग्रंथ्याख्येरक्तपित्तघ्नंकृत्वासम्यक्पयोदितं॥कफानिलघ्नंकर्मेष्टंपिंडस्वेदोपना
हृतं॥ग्रंथिवीसर्पेरक्तपित्तघ्नंकर्मकृत्वाततःकफानिलघ्नंकर्मपिंडस्वेदादिकमिष्टं॥
॥ग्रंथिवीसर्पमूलेनुतैलेनोष्णेनसेवयेत्॥दशमूलविपक्केनतद्वन्मूत्रैर्जलेनवा॥
ग्रंथिवीसर्पमूलेसतिदशमूलविपक्केनोष्णेनतैलेनसेवयेत्॥तथैवमूत्रैर्दशमूल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुषेणमपाप्रदिह्यात् हरीतक्याकृष्णगंधया नन्नमान्तत्वचामुष्कमूलकैः कल्लिनाप्यवाप्यवाकृष्णगंधकापिष्टया॥

वा।१४९ वचन

विपक्षैरितैः परणामेण संबंधः॥ जलेन चार्द्रशमूलकल्पितेन सेवयेत॥ आसुरको छर्दिं प्र

दिह्यात्॥ [illegible] कापिष्ट

ष्या [illegible] दिह्यात्॥ प्रपवानन्नैमान्तत्वचापिष्टपासुरको छयाप्रद

ह्यात॥ शुष्कमूलकैः पिष्टैः सुरको छैरपवाकल्लिनाविजीतकेन सुरको छेन लेपयेत॥८

॥ दंतीचित्रकमूलत्वक् सौधार्कपयसा गुडः॥ भल्लातकास्थिकासीसं लेपो निहन्त्यर्श

सामपि॥ वह्निमार्गात्यतं ग्रंथिं किंपुनः कफसंभवं॥ दीर्घकालस्थितं ग्रंथिं भेत्तुं निर्हा

च्छेषजैः॥ दंत्यादिभिर्द्रव्यैर्लेपः शिलामपि निर्ह्यात्॥ किंपुनः कफजं वाह्य मार्गास्थि

तं ग्रंथिं लेपेन निर्ह्यात॥ चिरकालावस्थितं ग्रंथिं भेत्तुं रेवपूर्वैस्तै रौषधैर्निर्ह्यात॥८

॥ मूलकानां कुलत्थानां यूषैः सक्षारदाडिमैः॥ गोधूमान्नैर्यवान्नैश्च ससीधुमधुशार्क

रैः॥ सक्षौद्रैः कारुणमंद्रैर्मातुलुंगरसान्वितैः॥ त्रिफलायाः प्रयोगैश्च सर्वैः पथ्यात्मकौद्र

संयुतैः॥ देवदारुगुडूच्योश्च प्रयोगैर्गोजिस्पचा॥ मुस्तभल्लातशंठीनां प्रयोगैर्गोमूत्रक

स्य च॥ धूमैर्विरेकैः शिरसः प्रकॉनिंगुल्मभेदनैः॥ तप्तायोहिमलवणकाबाणादि

प्रपीडनैः॥ मूलकादि पूर्वादिभि सक्षारदाडिमैर्गोधूमादिभिर्गोजनैस्तथापानैः॥

ससीधमधुशर्करैस्तथाक्षौद्रैः कारुणमंद्रैर्मातुलुंगरसान्वितैस्तथा त्रिफलायाः॥

प्रयोगैरित्यारभ्य यावत्तथायोहिमलवणकाबाणादिप्रपीडनैः॥ दीर्घकालस्थितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्रंथिर्विद्रध्यादनुवर्त्यथोत्यं ॥ ७ ॥ ग्रंथिः क्रियाभिः सिद्धाभिर्विविधाभिर्वल्ले स्थिता ग्रंथिः पा
षाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ अथास्य दाहः क्षारेण शस्त्रैर्वा प्राप्यपि वा हितः ॥ पाकमित्रं पाच
यित्वा वा पाटयित्वा तमुद्धरेत् ॥ ग्रंथिः पूर्वोक्ताभिः क्रियाभिः सिद्धाभिः सिद्धर्षिप्रणीतत्वाद विसं
वादिनीभिस्तथा विविधाभिरनेकप्रकाराभिर्वल्ले स्थितो दीर्घकालानुबंधत्वादिति प्रवृद्धो तत एव
पाषाणकठिनो यदि नैवोपशाम्यति ॥ अथानंतरमस्य दाहः क्षारेण हितः शस्त्रैर्वा प्राप्यपि वा हितः
अपक्वापक्वमिति संबध्यते वा ह्यंततः शोधितैः पाचयित्वा पाटयित्वा तं ग्रंथमुद्धरेत् ॥ ७ ॥ मोक्षयेद्ब
हुशश्चास्य रक्तमुत्क्लेशमागतं ॥ पुनश्चापहृते रक्ते वातश्लेष्मजिदौषधं ॥ अस्य ग्रंथिवीसर्पव
तो रक्तमुत्क्लेशमागतं विकारकरणं प्रत्युन्मुखवर्तमानं बहुशो मोक्षयेत् ॥ पुनश्च रक्ते पहृते वा
तश्लेष्मजिदौषधं तच्च हितं ॥ ७ ॥ प्रक्लिन्ने दाहपाकाभ्यां वाह्यांतरव्रणवत्क्रिया ॥ दार्वीविडंगकं
पिल्लैः सिद्धं तैलं व्रणे हितं ॥ दूर्वास्वरससिद्धं तु कफपित्तोत्तरे हितं ॥ प्रक्लिन्ने सर्वस्मिन् वीसर्पे दा
हपाकाभ्यां चोपलक्षिते ॥ बाह्यांतरव्रणवत्क्रिया स्यात् ॥ तथा दार्व्यादिभिः सिद्धं तैलं व्रणे हितं ॥
वातप्रधाने वीसर्पे इत्यर्थो दृश्यते ॥ तथा कफपित्तोत्तरे वीसर्पे दूर्वास्वरसेन पक्वं घृतं हितं ॥ ७ ॥
एकतः सर्वकर्माणि रक्तमोक्षणमेकतः ॥ एकतस्तत्र कस्मिंश्चिच्चिकित्सापथे सर्वकर्माणि यथावि
हितानि रक्तमोक्षणमेकतः एकस्मिन् पक्षे एवं वीसर्पे दिष्टया सर्वचिकित्सापरं रक्तमोक्षण
स्य च वीसर्पशमने तुल्यत्वात् तानि तुल्यमेतस्मादित्याह ॥ ७ ॥ विसर्पो न ह्यसंसृष्टः सोऽसृपि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेन जायते॥ रक्तमेकाश्रयमस्यास्य बहुशोऽसंसृष्टे रेदतः यस्माद्विसर्पः सर्वो रक्तपित्तेनासंसृ
ष्टस्स्वयं वृद्धो न जायते॥ न कश्चिद्दोषो रक्तपित्ताख्यमपि तैरेनोत्पद्यत इत्यर्थः॥ अस्यैव वीसर्प
रक्तमेकमाश्रयो नान्यः अतोऽस्माद्धेतोः बहून् वारान् रक्तमेव हरेत॥ ॥ लंघितं बहुदोषाय
देयं यन्न विरेचनं॥ तेन दोषो ह्युपस्तब्धस्त्वग्रक्तं पिशितं पचेत॥ बहुदोषाय विसर्पिणे न
लंघितं न देयं॥ यद्विरेचनं न भवति॥ पित्तश्लेष्मसर्वप्रधानेन चिकित्सापि तस्य च विरेच
नमुपक्रमप्रधानमिति॥ लंघितेनापि विरेचनेन यस्माद्दुपस्तब्धः स्तिमितो दोषस्त्वग्रक्तमांसानि
पचेत्॥ तस्माद्विरेचनकर्मैव घृतेयोज्यमिति॥ ॥ इति श्रीमदंकदत्तपुत्र श्रीमदरुणद
त्तविरचितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने विसर्पचिकित्सितं
नामाष्टादशोऽध्यायः॥ ॥ अथातः कुष्ठचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥ त्वग्रक्तमांसादिदू
ष्यगणेन तत्स्ववर्णादामयमष्टनावाच्य कायकार्श्यं कुर्वन्नः प्रायेण च स्पर्शं नाविज्ञाने नैवा तैः
नुसारेण वक्ष्यति॥ स्नेहैरास्याय पेयैर्नं कुष्ठिनं तं नरं इत्याह॥ ॥ कुष्ठिनं स्नेहपानेन पूर्वं
सर्वमुपाचरेत॥ कुष्ठिनं तं नरं सर्वमेव स्नेहपानेनैरुपक्रमेत्॥ अध्यायनार्थं प्रवेशस्य स्नेहप
योगाइत्यर्थः॥ ॥ तत्र वातोत्तरे तैलं घृतं वा साधितं हितं॥ दशमूलामृतैरंडशाम्पा ष्टाभेव
श्रीमद्भिः॥ तस्मिन्वातोत्तरे कुष्ठे दशमूलादिभिः पक्वं तैलं घृतं वा हितं॥ ॥ पटोलनिंबकटु
कादार्वीपाठादुरालभाः॥ पर्पटं त्रायमाणं च पलांशं पाचयेद्दपां॥ द्विद्रोणेऽष्टांशशेषे

यस्मादनेन तं कुष्ठचिकित्सितमारभ्यते संबंधप्रतिपादनाय इत्याह॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

265

बेणतन्नकबीन्कितैलपा॥ त्रायंतीमुस्तनिंबकलिंगकणचंदनैः॥ सर्पिर्बीद्रा
दशपलंपचेन्नतितेकंजयेत्॥ पित्तजंकुष्ठपरीसर्पपिडकादाहहद्रुमान्॥ कंडूपंडु
मयान्गंडान्कुष्ठनाडीव्रणापची॥ विस्फोटविद्रधीगुल्मशोफोन्मादमदानपि॥ हृ
द्रोगतिमिरव्यंगग्रहणीश्वित्रकामलाः॥ भगंदरमपस्मारमुदरंप्रदरंगरं॥ अर्शांस्यसृक्पित्ते
मन्यांश्चमुत्कषाद्यान्पित्तजान्गदान्॥ पटोलार्द्धपलंजलेद्रोणकेपाचयेत्॥ तेनेष्ट
नागंशेषेणकषायेनतेनाककर्षमात्रैस्त्रायंत्यादिभिर्घृतस्यपलानिद्वादशपचेतन्न
देवंतिक्तकाख्यंसर्पिर्विपित्तकुष्ठादीनजयेत्॥ अपरानपिपित्तजानामयान्हंति॥ एते
म्बद्वादशपलमात्रंपक्वंप्रकुष्ठगुणंस्यादितिदृष्टंतत्वदशोनिशहाक्षिनिः॥ ८॥ सप्तछदःप
र्पटकाशम्याकःकटुकावचा॥ त्रिफलापद्मकंपाठारजन्यौसारिवेकणे॥ निंबचंदनयष्ट्या
ह्वविशालेंद्रयवामृता॥ किराततिक्तकंसेव्यंवचोमूर्वाशतावरी॥ पटोलातिविषामुस्ता
त्रायंतीधन्वयासकं॥ तैर्जलेष्टगुणेसर्पिर्द्विगुणामलकीरसं॥ सिद्धंतिक्ताख्यंहंतितंगुणै
र्व्यधिकंमतं॥ सप्तछदादिनिकल्कैः घृतात्दष्टगुणेजले॥ द्विगुणामलकरसेसर्पिःपक्वंम
हातिक्तसंज्ञंगुणैश्चाभ्यधिकंतिक्ताख्यतंमुनीनामितिशेषः॥ ७॥ कफोत्तरेघृतंसिद्धंनिंब
सप्ताह्वचित्रकैः॥ कुष्ठघ्नवचारास्नापिप्पलीचतुरंगुलैः॥ कफोत्तरेनिंबादिभिःपक्वंघृतं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्धितं ॥ ७ ॥ सर्वेषु चारुष्करजं तैलवरं स्यार्षपं पिबेत् ॥ सिद्धं घृतं वा कुष्ठजित्स्यथा भल्लातकैः स
तं ॥ सर्वेषु च कुष्ठेषु भल्लातकोत्थं तु वरजं ॥ सर्षपजं स्नेहमथवा घृतं विडङ्गादिभिः साधि
तं पिबेत् ॥ ७ ॥ आरग्वधस्य मूलेन शृतक्वाथः सतं घृतं ॥ पिबन्कुष्ठं जयत्याशु नजन्तुसरव
द्दिरं जलं ॥ कुष्ठिकारस्य मूलेन शृतवारान घृतं पक्वं पिबन्कुष्ठं जयन्ति ॥ खदिरयुतं कनी
पं सेवमानः ॥ ७ ॥ एतैरेव यथा स्वं च स्नेहैः रसं जनं द्धितं ॥ एतैरेव पलैः स्नेहैः यथा
योजेमनस्यं जनं द्धितं ॥ ७ ॥ स्निग्धस्य शुद्धदेहस्य योज्यं विसर्पेषु दारुतो ॥ स्निग्धस्य च कुष्ठि
नः शोधनं यं यदि विसर्पैक थितं ततत्र चौलेर रसेन युक्तो ... यं त्वा ... इत्यादि
॥ ७ ॥ ललाटरुद्धसिरापादे बुद्धिरात्प्रस्य विमोक्षयेत ॥ प्रच्छानमन्यकेकुष्ठे ... यथाप
यं ॥ ललाटादिषु वा सिरां वि मोक्षयेत ॥ अन्यत्र कुष्ठे प्रच्छानं स्यात् ॥ तथा यथा स्वमुखाद्या
स्प्रस्पृः ॥ ७ ॥ स्नेहैराप्याययेद्वैनं कुष्ठघ्नैरंतरांतरे ॥ मुष्कर तैचिरक्तो स्यातिक्तकोष्ठस्य कुष्ठिनः कोरेर
प्रजनं जनस्तथा स्यात्स्यादेद प्रजनं जनः ॥ प्रतं रैतरास्मुतरक्तो कृतविरेच कुष्ठघ्नै रेन कुष्ठि कंदं
नमाप्याययेत ॥ कुष्ठिनो मुष्करक्तो स्यात्तथा विरक्तो स्यात् ॥ एवतिक्तकोष्ठस्य प्रजनं जनादेद
स्पप्रजनं जनो विघातकोनस्यात् ॥ ७ ॥ वाक्पतीनिर्वापटोलव्याघ्रीकरंजोदकं कल्कैप वर
कं ॥ सार्धं विसर्पज्वरकामलासकुष्ठापहं ... वत्सकनामनंति ॥ वात्सादिभिः ॥ सिद्धं सर्पिर्विस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कारिघृतं ॥ एतच्च बहुरूसंहृष्टं घृतं वदंति ॥ ७ ॥ त्रिफलाद्विकटुद्विकं दारुकारीकटुकाकुंभनिकुं
भराजवृक्षैः ॥ समचाति विशालानि कल्कैः पाठैः पिचुमानैः नवनवनीतघृतप्रस्थं ॥ पिष्टैः सिद्धं सर्पि
षः प्रस्थं भवेत्तैः क्रूरकोष्ठे सेवेद्दं नरेचनं च ॥ कुष्ठं एवं श्वित्रप्लीहं दद्रुवर्धकं श्लेष्मगुल्मानन्नदन्नात
कृच्छ्रं सतम्म हाककका त्रिफलाद्वैः कार्षिकैः ॥ प्रत्येकमस्तु हरीतकीरपलेनसहपिष्टै र
त्ने सैंधवयोर्घृतं प्रस्थं चतुर्गुणजलं सिद्धं क्रूरकोष्ठे सेवेद्धनेस्मानं ॥ रेचनं च ॥ तथा कुष्ठादीन्
दारुण्यान्नदन्त्याततलशुनमहावज्रकं नाम ॥ ७ ॥ पथ्यं द सिकशाल्मिन्यौवृतं ॥ ७ ॥ दंत्यादकमपं
द्रेलेपकाते नघृतं पचेत ॥ धामार्गं च पलैः पीतं तत्तद्दू धौ विशुद्धकृत ॥ दंत्याकाडुरापल्लानि
द्रोणे पचेत ॥ धामार्गं च पलानि ... घृतं पचेत ... तन्त्री
जलद्रोणे पचेतातेन काथेन रजकौ इात नकी पलं घृतं पचेत ... तन्नू ले सत्ववाले यूहे
तत्कृद्रौ धौ विशुद्धकरं ॥ ७ ॥ मावर्ते कीनुत्तंद्रो ऐप चेद दौंगश्लेषिते ॥ तन्न्मूले सत्ववालेयूहे सं ५
तत्कृद्रौधौ विशुद्धकरं ॥ ७ ॥ गजावर्तकीनुर्द्रोणे पचेद्दशांशशेषितं ॥ ... कृत्तेन कांजिकेन कु
घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ पीत्वा दिकादिवसांतरितं सुजीर्णे भुंजीत कोद्रवसस्कृतेन कांजिकेन कु
लत्थैः सममपचीचादिजेतु निःशिष्टं प्लिहत्यजोंचाविपुलाग्रहृदं स्मृतिं च ॥ गजाचर्मक्वाथः श्रुते
द्रोणे पाक्षमणं शरावतं पचेत ॥ तच्च क्वाथेन स्नामूलैः कल्कीकृतैर्घृतप्रस्थं विपाचये
नातततघृत भैकादिवसांतरितं पीत्वा सुजीर्णे च घृत कोद्रवमसंस्कृतेन कांजि के
नसह भुंजीत कुष्ठादीन् विजगीषुः प्रजां च विस्तारमिच्छति महदं स्मृतिं चाग्निलघना

११८८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वसंततिलकं वृत्तं ॥ छ ॥ वते लेलीनकवसा क्षौद्रजातीरसान्विता कुष्ठघ्नी समसार्षिकी
सगव्यक्षसनोदका यते वृस्तवर्यास्थिते सप्त लेलीनकवसा माक्षीकरसयुता कुष्ठघ्नी
स्यात् लेलीनकवसा सौवर्चललवणतैलो गंधकसे कुनालीरसे बोल्काः ॥ अथवा समघ
तासवदिरासनोदकसहिता कुष्ठघ्नी स्यात ॥ छ ॥ भल्लातकोपवर्गोधूमाकोरदूषांप्रियंगु
कामुद्गमसूरतल्लवराणि तिक्तराकाविशेगलोवरापटोलवंदरनिंबारुष्करयोजिताम
घान्यौ बधगर्जासेंमधितचेंदुराजितत ॥ अन्नपानं द्धितं कुष्ठे न तत्त्व मूललवणोष
णां दधिदुग्धगुडान्नूपतिलमाषांस्त्यजेन्नरः ॥ शाल्यादिकमन्नपानं कुष्ठे हितं ॥
इंदुराजिकाकुचीः ॥ अम्लादिकमन्नपानं न हितं कुष्ठे स्यात ॥ तथा दध्यादीनानि शा
येन वर्जयेत् ॥ प्रतिरोगं च यन्निदानवर्जनं तानं चिकित्सितमेवेत्यवगंतव्यं ॥ छ ॥ वरी
लमूलत्रिफलाविशालाः प्रपत्रिजातागपाचितात्रिका एताः स्युस्तायमाणा कटुरोहि
णीचता गार्ह्वकेनागरकादयुक्ते ॥ एतत्पलं जरिजतैर्विपतेजलेपिवेदोषविशोधन
याजीर्णरसे छ विमगाद्रिजानां पुराणशाल्योदनमादरीता ॥ कुष्ठांकितासंग्र
हणीप्रदोषमर्शांसि कृच्छ्राणि हलीमकं च ॥ षड्रात्रयोगेन निहंति वैबहृतवत्ति
स्मलोविषमज्वरं चाप पंचप्रत्येकं त्रिजातेनापचितोन्भूनस्तौती यः शाणो येबांते

क

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंचानामपि तिक्तानकाः॥ त्रायंतीकटुकयोः शुंठीकाद्युतयोः षोडशधानकाः इति वचनं ति धान्यक
पटोलादयः पंचपलकास्त्रिंशताद्याचितत्रिद्रोणः॥ लोके पि चैवं प्रयुक्ताः एव। यथा
त्रिनागो नास्ययोर्द्रव्यादेया इति। अत्र हि द्वौ द्रव्यौ त्रितीयस्य द्रव्यस्य त्रिंशाते न द्वौ न इति
गम्यते। तदेवं पटोलस्य गुणेणै द्वौ धान्यकाश्च तस्मैः तथैवं ति। षट्धान्यकोऽद्विगुणः॥ एवं
पटोलमूलादिद्रव्याणां पंचानां प्रत्येकं षोडशधान्यकाः स्युः स्यात्रायमाणकटुरोहि
णी च नागरादिके किं कृते नागरपादयुक्तैः सत्यो ननु केवलेन दयमर्थः॥ त्रायंत्या धानकाः
षट् कटुकाया धान्यकाः षट् नागरस्य धानकाश्चतस्रः॥ षोडशधानकाः॥ एवं त्र मूलद्र।
व्याणां गः॥ तदेवं पटोलादीनेकादिनिः पलं न चतीन दिदं पलं जर्जरितं किंचिच्चूर्णितं
जलेऽविपकं दोषविशुद्धये पिबेत्॥ जीर्णे सत्यौषधे जांगलमृगपक्षिणां मांसरसैः स
ह पुराणशाल्योदनमश्नीयात्॥ उपजातीवृत्तं॥ एतच्च पीतं द्वात्रयोऽनेन षटदिनान्युप ष
युंज्यात्कुष्ठादीन हंति॥ इंद्रवज्रावृत्तं॥ ६॥ विडंगसाररामठकानयानोपलत्रयं त्रीणि पला
नि कुंभाता गुडस्य बद्धा दशमासमेव जितात्मना हृत्युपयुज्यमानः॥ कुष्ठत्रिसाष्टका
ष्टौदराशौमेहं ष्ठी हंत्य नजं तु गुल्मानन्नाशसिद्धयोगं प्राह पक्षोमुमकुष्ठोर्नि कृष्टः प्राणा
न्यानि नष्टाः किले सं॥ विडंगसारादीनां पलत्रयं त्रीणि पलानि॥ कुंभाति व्रतायासी
पलानि\ त्यगुडस्य द्रदशपलानि॥ एवं प्रयोजनेति तद्द्रव्याणां मासमुपयुज्यमानो वद्धमाण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नगदानहंति।उपेद्रवग्रंथानुजानातीजगौरा॥मांसशब्दोपादानाच्चप्रत्यहमस्मातयोगा
दर्द्धपलंधानकानवरत्नेकाद्धयसद्भिलमन्यवद्दरणीयत्वेनावावतिष्ठते।अन्यत्रापिप्र
देशेयएवंविधोनिर्देशस्तत्रपरीयाणकल्पनायामयमेवन्यायोनुमंतव्यः।मालिन
द्राक्षोपद्रोत्सिद्धोंप्राणान्मुद्धोजीवितंजिह्वामोरिमंसिद्धयोगंप्राणकरंप्राहजग
द्रत्यर्थः।अत्रनतेकालेप्राहेतिननपासाधुकिलेत्यामाभिकत्वंचसचयति।शालिनी
वृत्तं।छ।नक्तंनिंबनिंबत्रिफलापद्मदारुविशालकलिंगाः।मूर्वापटोलीहरिद्राशापाठातितैः द्र
वारुणीः।सकलिंगवचास्तुल्याद्विगुणाःस्युर्यथोत्तरं।लिह्याद्दंतीत्रिवृद्दारुलीसूर्णितान्म
धुसर्पिषा।कुष्ठमेहप्रमुप्रार्नेपरमंस्यातेदेषधं।नक्तंनिकादयस्तुल्यादंत्यादयस्तुयथोत्तरं ५८
द्विगुणाःसूर्णिताःमधुसर्पिषालिह्यात।कुष्ठादीनामेतत्परंभेषजं॥छ।वराविडंगकृ
ष्णावालिह्यात्तैलाज्यमाक्षिकैः।त्रिफलादीनवरातैलघृतमाक्षिकैर्लिह्यात॥छ।काकोदुं
बरकावल्गुनिंबक्ष्योषकल्कवानांहंतिवह्नकुष्ठिनः।पानात्सर्वकौष्ठान्यया नां॥का
वा१ कोदुंबरकादिकल्कचानवह्नकषायः।पानात्सर्वकौष्ठानहंति।काकोदुंबरका
कल्कः।वह्नकोवत्सकः॥छ।कुटजाग्निनिंबवन्यपतरुखदिरासनसप्तपर्णनिर्यूहे॥
सिद्धामधुघृतयुक्ताकुष्ठघ्नीमहायवागूः।कुटजादिक्वाथसिद्धाःपक्वाहरीतकीमधु

पे१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घृतसंयुक्ताः कुष्टतृदोजहृद्येता ॥ ग्रकर्या ॥ ७ ॥ दार्वीखदिरनिंबानां तु क्वाथः कुष्टसूदनः
दार्व्यादीनां त्वक्कषायकुष्टनाशनः स्मृतः ॥ निशोत्तमालिंबपटोलमूलत्रिफलावचालो
हितयष्टिकाभिः ॥ कृतः कषायः कफपित्तकुष्टं सु सेवितो घर्म्मेश्वेत्यच्छिन्नति ॥ एतैरेव च
सृतं घृतमुरवं तेषजैर्जयति [illegible] कारुतकुष्टं कल्पयेत् खदिरनिंबगुडूची देवदारुर
जनीद्वयपटोलानि त्रिफलादिनिकरवां यः कृतः कफपित्तजं कुष्टमुद्वलपतिसुष्टसेवतो यथाधर्म्मः
एतैरेव घृतैः सिद्धैः संशोधैः पक्वैरव घृतं कातकुष्टं जयति ॥ वमनये वक्रत्मनयावच्छकवद
रादीनां कल्पयेत् ॥ ३ पञ्चतिक्तागव्येवन्नं ॥ ७ ॥ दार्वी दार्वीवाकुचीलेप्यकटुकानेस्त्रीयुक्ते
शकपवेत्रोष्मजलंकाकुष्टी पीत्वा मासमेकस्यान्मुंदकीलामेह्रीशोफपांडुरजालीकामं
पुत्र। मेक्षपामादिविसर्पत्वयवक्षयगोमूत्रमेषपकोष्णजलेमासंपीत्वा कुष्टीनीरुकस्यात ॥ अशीमा
दिनामूवावेदरं घ्रौस्त्रीयसगामन्नमयूरं ॥ ७ ॥ लाक्षादंतीमधुरसवराहडीविडंगा ॥ प्रत्य
कपुष्पीत्रिकटुरजनी सप्तपर्णास्तरुषं ॥ रक्तानिवंसुरतरुक्तं तंपंचमूल्यौ च चूर्णानि पीत्वा मा
संजयति हितमुग्मम्मूत्रेण कुष्टं ॥ लाक्षादिचूर्णं गोमूत्रेण मासंपीत्वा हिताशी सनाकुष्टं
जयति ॥ रक्तामंजिष्टासुरतरुशाहूस्यमनपुंसकत्वमौषधकाचित्वास्नोकाश्रयत्वात्लिंगस्येते
वापेचमूल्यौदशमूलमित्यर्थः ॥ मंदफलातामनेयंनततगागः समुद्रांतलोके ॥ ७ ॥ विश्ता
कणानागरवेल्लतीवरंसवह्नितापथ्यक्रमशोविवर्द्धनंगवांनुपीतंवटकीकृतं तत्पातिद्दंतेकु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टानि सुदारु एला न्यासः॥ त्रिकटादिकं कल्कं मेलवित्वा वर्द्धितं गोमूत्रे पक्तं मधुयोज्यं कृतं॥ कुष्ठानि सु
कृष्टान्यपि विनिहन्ति॥ उशीरं तिक्तं शस्यं मिदं जं शौ॥ छ॥ त्रिकटु त्रेमात्रिला रुष्कर चव्यमाक्षिकं कृमि
तोपल्ला विहृता॥ गुलिका रसायने स्यात कुष्ठ जित् चव्य हरीतकी च समसमा॥ त्रिकटुकानि गुलि
काविहिता रसायने॥ कुष्ठ कृष्ण हरीतकी च समभाग॥ एवं च समभागं सम रव्यात्रिकटु त्रिफले द्युम्नं समगुडा
यस्य पल्ला तद्विगुणकृतं॥ तोयं युक्तं विपुल्लानु पानं पथ्या कारं नाकः॥ चेद्रु शुंकल्लादशीवंटकानु
दुंशेन कृष्णः शीतले॥ निः शोधकुष्ठानि घ्नंति॥ चंदु नाकल्ला वाकुची॥ कार्यसहिता॥ छ॥ चेद्रु
नाकल्लास्तिरजनी विडंगं तु बराक्षिरकं रक्तिफलानिः वटकानु दुंशकृष्णः समस्तकुष्ठानि
३८ नाशयंत्यो स्तां॥ छ॥ विडंग भल्लातक वाकुची नं सदीपिका राह्निहरीतकी नंा सलांगली
कृष्ठातिल्लोपकुल्याकुटुंनपिंडी विनिहन्ति कुष्ठं॥ विडंगादी नो गुडेन पिंडी त्वां गुलिका
द्यन्विता कुष्ठं विजयति॥ छ॥ शुंठी कल्लेपास विडंगमूला सपिप्पल्ली कासहृतं समू
ल्ला स्यांभल्लात्स भल्लकासतैला कुष्ठानि कष्टानि निहन्ति लीढा॥ शुंठीकं वावि ले
डंगादिभिः सह लीढा कुष्ठानि कुष्ठानि विनाशयति॥ उपजातिवृत्तं॥ छ॥ पथ्यातिलगु
डैः पिंडी कुष्ठं सारुष्कर जयेत॥ गुडारुष्कर जं तु घुसोमराजी कुलाथकां॥ पथ्यादि निसान
ल्ला हकैः पिंडी कुष्ठं जयेत॥ गुडादि निर्कं कृतापिंडी कुष्ठं हंति॥ छ॥ विडंगादि जंतु शौद्रस
पिब्बसत्ववादिरर जः॥ किटिजन्यु वदद्रु घ्नरवादेन्मिति हिता ज्ञान॥ खदरचूर्ण विडंगादियु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तंदृष्ट्वा तमित्तद्धितं न ज्ञो जनः॥ किटिभादिषु स्वादेतत्॥ ॥ सितातैलकं मस्तुलानि धान्याम्लयोर्म
लात्रिविषल्लोः॥ लिप्तानः सर्वकुष्ठानि जयंत्यतगुरूणपवित्सितादीन्मल्लिहानो रोषकु
ष्ठानिकृष्णानयिजयति॥ ॥ मुस्तकंस्मौषंत्रिफलामंजिष्ठादारुपंचमूलत्वक्॥ सप्तछ
दनिंबत्वकुसावशालाम्चित्रकोमूर्वा॥ चूर्णंतर्पणनार्गैमेवलिः संयोजितं समघु
ष्टं॥ नित्यंकुष्ठानिवचर्मणमेतत्प्रयोज्यकं पादेन॥ क्षयपुंसपांडुरोगांश्चित्रं नरकूर्ण
प्रदोषमर्शांसि॥ वर्धमानगोदरपिडिकांकंडूकोठपचीर्हंति॥ मुस्तादिकंसन्नेत्र्या
रो गैर्नवलिः संयोजितं मधुनेयुतमेवचूर्णं प्रायोगिकं प्रयोगयोऽयंकुष्ठघ्नस्तनोते
स्वादेत॥ आयोगिस्तः॥ ॥ रसायनप्रयोगेतु वरास्थिनीशीलयेत्॥ नल्लातकंवा
कुचिकांवद्धिमूलंशिलाद्रुयं॥ रसायनोक्तेनविधिनानुवरास्थिनीशीलयेत्॥ मल्ला
तकंवासोमराजीवाचित्रकमूलंवाशीलंतुवा॥ ॥ इतिदोषविनिर्जितं स्वल्पकेषशमनं ना
वद्धिःप्रलेपादिहितं॥ तीक्ष्णर्णलेपो क्षिप्तंकुष्ठं हित्विचवद्धिमेति॥ मलिनोदं द्वोऽल्पे
वंप्रकारेणोत्तरविजितेदोषे॥ प्रतएवस्वल्पकस्यैववद्धिःप्रलेपादिहितं॥ आदिशब्देनस्ना
नादिपरिग्रहः॥ ननुवद्धिर्जोऽगस्यंकुष्ठंकिंनितिपूर्वमेवप्रलेपादिनानतजीयतऽस्या
जि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

~~स्थिराणि कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्ठानां तेषां पोटल्लैः स्वेदो हितः ॥ स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपनैर्लिप्तेन ५~~
वा१४५ स्वेः

हू॥ [illegible] ॥ यस्मान्नीरोगानलेपेनो लिंपोनकुष्ठेशं प्रापिते कुष्ठं मलिने सदोषे
काये विवर्द्धयातीति तस्मादंतःशुद्धिः काये प्रलेपादिकं हितं ग्रेपाकारीति ॥ ७ ॥ स्थिर
कठिनमंडलानां कुष्ठानां पोटल्लैर्हितः स्वेदः ॥ स्विन्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेप
नैर्लिप्तता ॥ स्थिराणि कठिनानि च मंडलानि येषां कुष्ठानां तेषां पोटल्लैः स्वेदो हितः ॥ स्वि
नै५ न्नोत्सन्नं कुष्ठं शस्त्रैर्लिखितं प्रलेपैर्लिप्तेत्याशीतिरार्थः ॥ ७ ॥ येषु न शास्त्रं क्रमते स्पर्शेंद्रिय
नाशनेषु कुष्ठेषु तेषु निपात्यः क्षारो रक्तं दोषं च विस्राव्य ॥ येषु कुष्ठेषु स्पर्शेंद्रियनाश
नेषु शस्त्रं न क्रमते ॥ तेषु रक्तं दोषं च विस्राव्य क्षारो निपातनीयः ॥ क्रमं इति कंतत्सुन्सा त
हृत्यादिनातहुः ॥ ७ ॥ लेपो नि कठिनपरुषेसुप्ते कुष्ठे स्थिरे पुराणे च पीतागदस्य कार्यो
विषैः समंत्रो गदस्थानु ॥ पाषाणवत्कठिने तथा परुषस्पर्शे तथा सुप्ते स्थिरीभूते तथा
पुराणे च कुष्ठे सत्यागुरस्य पयुक्तागदविषैर्मत्रसाहितैर्लेपः कार्यः ॥ अनुपश्चादगदैस्त्र
लेपः ॥ ७ ॥ स्तब्धानि सुप्तसुप्तान्यस्वेदनकंडुलानि कुष्ठानि घृष्टानि शुष्कगोमयफेनकश
स्त्रैः प्रदेह्यानि ॥ कुष्ठानि स्तब्धानि तथा गतिसुप्तानि तथा अस्वेदनानि कंडूवंति शुष्कगो
मयादिनिघृष्टान्यनंतरं प्रलेप्यानि ॥ ७ ॥ मुस्ता त्रिफला मदनं करंज आरग्वधकलिंगयवाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सप्ताहात्कुष्ठफलिनी दार्व्यः सिद्धार्थकं स्नानं॥ एष कषायो वमनं विरेचनं वर्णकरस्तथोद्व-
र्तः। त्वग्दोषकुष्ठशोफप्रबाधनः पांडुरोगघ्नः। मुस्तादयः स्नानं स्यात्। एष एव कषायो व-
मनं वर्णकरस्तथोद्धर्षः त्वग्दोषादिप्रबाधनः पांडुरोगघ्नं स्यात्॥ करवीरनिंबकुटजा-
छम्याकचित्रकाच्च मूलानि गोमूत्रे दर्वी लेपी क्वाथो लेपेन कुष्ठघ्नः। करवीरदुग्धी मूलादि
नागो मूत्रे कथिते दर्वी लेपो क्वाथो लेपेन कुष्ठापहः॥ श्वेतकरवीरमूलं कुटजं करंजानफ-
लं त्वचो दार्व्याः॥ सुमनः प्रवालयुक्तो लेपः कुष्ठापहः सिद्धः॥ सितकरवीरमूलादयः सु-
मनः पल्लवयुतो लेपो निश्चितं कुष्ठघ्नः॥ गौरी बीलत्वगपुष्पं कर्पासं राजवृक्षपत्राणि
॥ विडंगचक्रमाची चतुर्विधा कुष्ठहा लेपः॥ शरीरतुगादिको लेपः स्नुतुप्रकारकुष्ठ-
जित् गजहां श्रायोग॥ गोमयरसं पतनीशाकं हंघ्नमैर्यवबलूकपटचित्रककुष्ठैः। कोलमात्र-
गुटिका हि विषाशाश्वित्रकुष्ठहरणो वरलेपः॥ ज्योषादि निर्द्वंद्वैः समांशैस्तद्वद्विषोपे-
तैः। कोलप्रमाणवटिका लेपात् श्वित्रं कुष्ठं हंति॥ निंबहरिद्रे सुरसं पटोलं कुष्ठमश्व-
गंधे सुरदारु शिग्रुः॥ ससर्षपं तुंबरधान्यवन्यं चंडा च चूर्णानि समानि कुर्यात्। तैलक्रष्टि-
ष्टैः प्रथमं शरीरं तैलाक्तमुद्वर्तयितुं यतेनात थास्य कंडूर्पिटिकास कोठाः कुष्ठानि शोफ-
श्च शमं व्रजंति। एवं तैलाभ्यक्तं शरीरं निंबादिभिः समभागेन चूर्णीकृतैरुद्वर्तनार्थं य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वं कुर्यात्तथा एवं कृतेस्यात्तु रूक्षकं द्रूदयः शाम्यंति॥छ॥मुस्तामृतासंगकरंजकटेरीका
सीसकंपिल्लककुष्ठलोध्रः गंधोपलः सर्जरसो विडंगं मनःसिलाले करवीरकत्वक्॥
तैलाक्तगात्रस्य कृतानि चूर्णान्येतानि दद्यादवचूर्णनार्थं दद्रुः सकंडू किटिभानि कामा
विचर्चिका चेति तथा न संति॥मुस्तादीनि समान्येतानि चूर्णानि कृतानि तैलाक्तस्य ते
देहस्यावचूर्णनार्थं दद्यात्॥तथा एवमवचूर्णितः सति दद्रुरित्यादयो नश्यंति॥च
त्वार्येतान्युपजाते संज्ञानि बद्धानि॥छ॥स्नुग्गांडे सार्षपार्कक्षीरेः कुकूलानलपाचि
तः॥लेपाद्धि चर्चिकां हंति रागवेगइव द्रुपां॥मनःसिलालेमरिचानि तैलमार्कप
यः कुष्ठहरः प्रदेहः॥तथा करंजप्रपुन्नाटबीजं कुष्ठान्वितं गोसलिलेन पिष्टं॥सर्ष
पार्कक्षीः स्नुहीगांडे कुकूलाग्नौ पाचितो लेपेन विचर्चिकां हंति॥रागवेगोलजां
यथा॥मनःशिलादयः प्रलेपात् कुष्ठहृतः॥तद्वद्देच करंजादिगोमूत्रपिष्टं उपजा
ति॥छ॥गुग्गुलमरिचविडंगैः सार्षपकासीससर्जरसमुस्तैः॥श्रीवेष्टकालगंधैर्म
नःसिलाकुष्ठकंपिल्लैः॥उत्पचदद्रूरिजाप्रैत्रैसाद्रितैस्त्वार्कैकितैलेनाभिक्षितैरेभिः
दिनकरकराभितप्तैः कुष्ठघ्रष्टं च नष्टं चा॥गुग्गुल्वादिरेतैः कृत तैलेनाभिस्वतैः॥
सूर्यरश्मितप्तैर्घृष्टं कुष्ठं दद्रूकं नश्यति चार्किकं तैलं सद्यः पीडितं चकस्य मेवोष्मं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तैलं॥ केचित्तु बहुकालकृते तैलपीडनान्नकोल्हुककाष्ठं देवदारुकाष्ठं वर्त्तुलं
डश्नः पाटित्वा यन्त्राय तैलं ग्राह्य तेनचक्र तैलमित्याहुः॥ छ॥ मरिचं तमालपत्रं कुष्ठं स
मनःशिलं सकासीसं तैलेन युक्तं मूर्च्छितं सप्ताहं ताम्रे नेताम्रे तेन्यालिप्तं सिंहस्य मता
ह्राद्वमंसे विनोपैति॥ मासचक्रे वंदिलानं संस्कानेन विनाविशुद्धस्यामरिचादि कं तैल
नयुक्तं सप्तदिनानि ताम्रभाजने स्थितं तेन चमरिचादिना सिध्मपालिप्तं घर्मसेवि
नो नरस्य सप्ताहेनापैति॥ पकसात्ताय त्वक्षोच्छितं चित्रं तेन नश्यति स्नानेनाविनाविशु
द्धस्य नरस्य॥ चत्रसृण्यर्थ॥ आर्यपुत्रं घनं च पलाशः॥ छ॥ सप्त रक्तहारजले सप्तकृत्वा
परिस्रुतो॥ सिद्धं ज्योतिष्मती तैलमभ्यंगात्सिध्मनाशनं॥ अपामार्गक्षारोदके समभा
गेन पारि॥ नै॥ सुवर्णलता तैलं पक्वं मभ्यंगेन सिध्मनाशयति॥ छ॥ काकजंघामूल
वमन्नीपत्रालि मूलकालबीजे तक्रे तैलं पचेत् तैलपः सिध्मापहः सिद्धः॥ छ॥ काकजं
घामूलं वमन्याः पत्रं मूलकबीजं तक्रेणारक्तादि तैलेपः सिध्मघ्नः सिद्धः॥ छ॥ जीवं सिद्धः २
तीमनःशिलाष्ठं दार्वीकंपिल्लकं पयसा युतं एवं घृततैलपाकः॥ सिद्धवसर्जरसः॥ दयासप
घ छिष्ठं विपादिकां तेन नश्यति ह्यनतो॥ चर्मैककुष्ठं किटिभं कुष्ठं शाम्यत्यलसकंच॥
एवं घृततैलपाकः॥ घृततैलानां पाके यस्य योगस्य घृततैलपाके गमकत्वान्तमात्रः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सिद्धं निम्बपत्रैः सिद्धं स्विन्नकाकोमजरसोनमर्दनेन तु सहृदयः ॥ तेन सिद्धेन यओनु विक
टिकानस्यमन्यानइयति ॥ तथा च मैंककुष्ठादिकं च कुमाम्यति ह्रीरमत्राकं ग्राह्यं योग
कल्का द्वि द्रवैश्च यवद्वारद्युग्रा यो सिसद्रः ॥ छ ॥ मूलनसत्प्र हान्ते तु कुष्ठी रीबाष्पमानद
कीन्नमालत्याश्लिन्नकास्फेतनिंबानांकीजकारं जं सार्षपं प्रपुटं नो मे छ जंतुघ्नं त्र्यू
षणं द्वे हरिद्रे तैलं तैलं साधितं तैः सम्यक् त्वग्दोषाणां दुष्टनाडीव्रणानां ॥ ग्रस्यं ग
नमेषं वातोद्भवानां नाशार्थं लं च चक्रं चक्रं तुल्यं ॥ सप्तपर्णमूलं शिरीषकादीनां
त्वक् कटजादीनां बीजं तथा त्रिफलादयः ॥ एतैर्योगमूत्रसिद्धैः तैलं तैलं पक्वं वा
नककफोद्भवानां त्वग्दोषाणां तथा दुष्टनाडीव्रणानां मत्स्यं गे न नाशाय वह्निकसं त
मेतदलें समर्थं तथा वज्रतुल्यमव्याहतेनशान्तिं त्वा तां ॥ छ ॥ एरंडतार्क्ष घननीपकर
बमार्गिकं पिप्पलीवेल्लफलानीसुरवारुणीचित्रकैः ॥ निर्गुंडारुष्करसुरादाष्वसुवर्णादुग्ध
क्षीवह गुग्गुलुशिलापट्टतालविषैः ॥ तुल्यसम्तग कं दुग्धं सिद्धं तैलं स्मृतं महावज्रं ॥ ग्र
तिशयेतवज्रकगुलं श्लिताद्दौ गंधिमालाघ्रं ॥ एरंडादिक्त्तिस्तुल्यसम्रगं कं दुग्धं तैलं पक्वं
महावज्रसंज्ञं स्मृतं ॥ ग्रतिशयवज्रकगुलं श्लितादिघ्रं वसंततिलका ॥ ग्रा यो चा ॥ छ ॥ कु
ष्ठाश्वमारजं ॥ गार्कमूत्रासुक्क्षीरसैंधवैः ॥ तैलं सिद्धं विषाबापमस्यं गात्कुत्पर ॥ इति ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कु सर्षप

कुष्ठादिभिः॥ सिद्धं तैलं विषाकाकघ्नम न्यग्रोधादिरं कुष्ठघ्नं॥५॥ सिद्धं सिध्मकुष्ठं दद्रु परं तुत्थ
कतर्हन्ति जैः कर्षं वि चार्चिकां चामुं कटुतैलं नियं ॥६॥ सिध्मका दिभिः पक्वं तैलं कर्ष्नाद्दि
त्रिदंति ॥७॥ लाक्षा व्योषं प्रपुन्नाटं चवीजं समं गोवेछं कुष्ठं सिद्धं र्थं कं मूत्रं जं कोल्मिमूः स्याद्
टू चलेपो दद्रूणां जोमूलकोछं च बीजं लाक्षा दयो निगा चनको ल्मिको दद्रूणां लेपउक्तः
लं मूकबीजं च तक ल्मिमूंत दद्रूतां मालिनी व तेः॥८॥ चित्रक सोर्जनन कौगडूच्या पा पा र्गी देवदा
रु एणी खदिरो धव वृक्षलेपः स्फमादं तीद्रवं तीचा द्रौ हार संजनैला पुनर्नवा चेति कुष्ठिनां ले
पाः दधिमंडयुतां पा दौ बट प्रो क्रमा रु लकफघ्नाः॥ चित्रकादयो दधिमंडान्विता पादैः बट
कातम्से षु कुष्ठघ्नादिनाः॥ तत्रापि चित्रकसौ न कावित्सेको लेपः गडूच्या पा मार्गी देव
दारु एणीति द्वितीयः एवमन्येपि वेद्याः॥९॥ जलका पलोट्रू के सरपत्रपुवचंदनमए
लाविजामोत्तरा ॥ सिद्धं प्रलेपनं ये तत्कफ कुष्ठप्रलेपनं जलं वा जलकं वा ब्यां कुष्ठं जेघ जलादीनि भागो न्नाता सिद्धः प्रितनका स्टे ६
न चपला यो॥१०॥ लेन्कृत तैं घ्रौं न घते रम्यं गोदृश्यमान कुष्ठेषु॥ तैलं स्यंदनमधुक प्रपौ
डरीकोत्पलैः स्नः॥ क्लेदे प्रप ताति चां गोदा द्रू विस्फोटके च चर्मदलो ३ पीताः प्रदेह धाना त्वि
कं च दूतां व्यघने सिरा व्यधः॥११॥ खदिरं वकृनिंबकुटजाः॥ श्लेष्मा क्मिमजित्वटोलमधुप
एकैः॥ ग्रेतरवि द्रिः प्रयुक्ताः क्रमि कुष्ठनुदः॥ समो मूत्राः॥ खदिरादिपोगो मूत्रान्विताः गमे
तरं काद्यतरू प्रयुक्ताः क्रमयुता कुष्ठघ्नाः॥१२॥ तातो तरे बुसत्धि विमनं से षकोत्तरेषु कुष्ठे

प्रदेहे स का क्षधनात्तरे मा पू नने तेकूं निकृ दूत्वा सा धने पै ने त्सि नघ ने त्स्य जा ले न पाने पैने रंभ गोदार सुकृ पुकुष्ठेषु हिता: क्लेदेब
प्रकर्षे तत्पतनाम्र सानि ने ने स्म्र दनो हि भि पु ने र स्भगः वरा ह्वानघ ने स्म्रप्र कृ न त्वान हि नः शमो दासा हि म नि शो न

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ठु॥ पितृन्नेत्तरेषु मोहो रक्तस्य विरेचनं चाऽसंभावनात्माधिकेषु कुष्ठेषु सार्धं विंशतिमतं ततो न्तरेषु कु
ष्ठेषु॥ पितॄन्नेत्तरेषु मोहो रक्तस्य विरेचनं चाऽरेहिते॥ ७॥ यत्नेपाकुष्ठानां पुत्रं तेन निर्द्दिष्टं पृष्टं
षाणां संशोधिता ज्ञापानां सद्यः सिद्ध्यन्ते वर्त्तते तेषां॥ ७॥ निर्दिष्टानां प्रदोषाणां ततः पासंशोधि
ताशयानां कुष्ठानां यत्नेपापुत्रं तेनैव सद्यः॥ सिद्धिरमपयान्निवर्त्तितं निवर्त्तते॥ अतएव
वेदमाहु॥ ७॥ दोषे द्रुते पनीते रक्ते काष्ठांतरे कृते ऽश्मनो स्वेदे च कालेयुक्ते न कुष्ठमति
वर्त्तते स्यादृश्यं॥ दोषेकालादौ द्रुते रक्ते ऽपनीते वाह्ये ऽभ्यंतरे ऽश्मने कृते स्वेदे च कालेयुक्ते कु
ष्ठसाध्यं नातिवर्त्तते अपि स्यध्या ध्याति॥ अर्थोपघटाऽजन्य त्रजघनं च वला॥ ७॥ वहुदे
षः संशोध्यः॥ कुष्ठी बहुशो रक्तमाप्रमाणान् दोषे दृष्टिमात्र द्रुते वायुहन्या दल वलमा
सु॥ बहुदोषा कुष्ठी प्राणान् रक्षन् तान्निषज्य पुनः पुनः संशोध्यः॥ एकं हेतुलये वकस्मा
न शोध्यस्तत्स्याद्॥ यस्मात् दोषे अतिमात्र द्रुते सति अवलेन रंकातो ऽत्र ग्लौ वहन् स्यात् अ
र्था॥ ७॥ पक्षात्पक्षात् छर्दनान्यभ्युपेयान्मासान्मासान् संशोधनान्यत्र्यहात् त्र्यहात् सुद्धि वृद्धि
... षष्ठे मासे स्यस्रमोक्षणानि॥ असौ कुष्ठी पक्षात्पक्षाद्वमनानि सेवे
स्या॥ त्रिरात्रात् त्रिरात्रात् बष्ठे मासा सस्रमोक्षणानि॥ त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिस्यात्॥ बष्ठे मासे स
त मासान्मासाद्धः शोधनानि सजेत॥ त्रिरात्रे त्रिरात्रे शुद्धिः स्यात्॥ षष्ठे मासे स
रक्तमोक्षं स्यात्॥ ७॥ योदुर्वीता दुर्विरेको पवा स्यात् कुष्ठी दोषैर्वद्धते र्यो पाते स्ये॥ निसं
देहं यात्यसाध्यत्वमेवं तस्मात्कृत्स्नान्निर्हरेत् स्यदोषान्॥ यः कुष्ठी कृतास यथा वमन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

 281

विरेचनः स्यात्॥ अस्मा बुद्धिर्नैर्दौर्बल्यतो एवं निश्चयेन साध्यत्वं याति॥ तस्माद्धेतो रस्य
कुष्ठिनः कृतस्नानादिविलासादि दोषानिर्हरेत्॥ मालिनी वृत्तं॥ ७॥ घृतदमयमसेकात्स्वाग
शीलान्नियोगो द्विजसुरगुरुपूजा सर्वसत्वेषु मैत्री॥ शिवशिवसुतताराभास्कराराध
नानि प्रकटितमलपापं कुष्ठमुन्मूलयंति॥ घृतादि सेवा स्वाध्याय स्नान साद्विजादपूजा
सर्वसत्वमैत्री॥ शिवाद्याराधनानि कुष्ठं प्रकटितमलपापं नाशयंति॥ मालिनी
वृत्तं॥ ८॥ इति श्री [illegible] नगरांकदत्तपुत्र श्रीमद्रुद्रदत्तविरचितायामष्टांगहृद
यटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सास्थाने कुष्ठचिकित्साध्याय एकोनविं
शः॥ १९॥ अस्मादनंतरं श्वित्रकृमिचिकित्सितं व्याख्यायते॥ चिकित्सा साध्यत्वे
त्याह॥ ९॥ कुष्ठादपि वीभत्सं यच्चाशु घृतरं च यात्यसाध्यत्वं [illegible]॥ श्वित्रमतस्तच्छांत्यै
यतेत दीप्ते यथा भवनो॥ यथा स्मादकुष्ठादपि बीभत्सं जुगुप्सितं निंद्यं तदाशीघ्रत
रमसाध्यत्वं याति॥ अतोऽस्माद्धेतोस्तस्य श्वित्रस्य शांत्यै यत्नं कुर्यात्॥ यथा प्रज्वलिते त्रस्य
गृहे॥ आर्या॥ १॥ संशोधनं विशोध्यान्नयोजयेत् पूर्वमेव देहस्य॥ श्वित्रेषु संसनम
स्त्रमलयूरसः श्रेष्ठस्तेस गुडः॥ तं पीत्वा स्निग्धतनुर्यथावलं सूर्यपादसंतापं सेवे
त विरिक्तः तनुः सत्र्यहं पिपासुः॥ पिबेत्॥ यथा पथ्यमेव शरीरस्य संशोधनं विशोधयेत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रयोजयेत्॥ तद्देवाह॥ श्वित्रे मल्लपूरसो वाकुचिकाक्वाथ सगुड यामुद्याम गुडे विरेच
नमिष्यते॥ मुखचपलां तं क्वाथं पीत्वा ग्रस्यन्नकशरीरः सन् यथाशक्ति सूर्यकिरणसंता
पं भजेत्॥ विरिक्तः सन् ... पिपासितः पेयां त्रिदिनानि पिबेत्॥ ७॥ श्वित्रांगे ये स्फोटा
जायंते कंटकेन तान् निर्भिद्यात्॥ स्फोटैः बुनिःसृतैः बुप्रातः रपि वेलकं॥ मल्लपूमसतं त्रिदिनं
त्रिपंचगुणितपक्वं चांनुसामगुल्का थ्य॥ पालाशं वा कृ रं यथाबलं कालेन ते पेलं॥ श्वित्रे
सामं ये ये स्फोटा उद्भवंति॥ तान् स्फोटकान् कंटकेन निर्भिद्यात्॥ स्फोटैः बुनिःसृतैः बुस
त्सु प्रातः प्रातः पंचदशदिनानि मलैः ... पिबेत्॥ पालाशं वा कृ रफाणित
युतं यथाशक्ति पिबेत्॥ निःसंशयः॥ ८॥ कल्ल... ... दुराजिका कल्कं
पीतो ... स्य जाते स्फोटे तत्क्षणं जोजनं निर्लेवणं॥ फल्गु ... चत्वचो या निर्यू ...
थ सोन वाकुच्या क्वाथं पीत्वा उष्णे ... स्थितस्य स्फोटे बुनाते बुसत्सु तत्क्षण सद्दू
षणं निर्लेवणं हितं॥ ... ॥ ९॥ ... मूत्रे चित्रक ... युतं ... कुं ...
पितं ... पक्वाः ... श्वित्रजैः पथ्ये तत्कार्यं चास्मै कुष्ठघ्नं विधानं॥ गोमूत्रे चित्र
कादियुक्ते माक्षीका ... तं ... पक्वं यावता ... श्वित्र बलैः ... ॥
अस्मै च श्वित्रे कुष्ठघ्नं विधानं अस्मै इति ... ॥ संप्रदानत्वे॥ १०॥ ...

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वमथवकाष्ठादृद्रुहं तैलैनलोहपात्रस्थं बीजकस्रुते च दुग्धं तदनु विवेष्टित्र नाशायान्ने
गराजेकातैलो नन्नष्टं लोहपात्रस्थं रवोदतान्मुक्ताचपश्चाद्बीजकस्रुते हीरं स्थित्र शांत्यै पि
वेन्नाग्रसार्य॥छ॥पूतीकाद्यं र्भधियाने खलु हीनं स्मृतैर्पिष्टा पल्लवा जातिर्जंस्वाद्यं तालेप
स्थित्र दुर्नोम दहकमाकाष्टान्नुष्टनाडीवृणस्मा पूतीकादीनां पल्लवा गोमूत्रेण पिष्टा
त्वथाजातिपल्लवागोमूत्रेण पिष्टाः प्रलेपेन स्थित्रादीनघ्नंति॥छ॥हैंपदग्धंचर्मसा
तेगजांकास्थित्रे लेपस्तैलपक्कोवरिष्टः॥द्वीपिसंबंधचर्मदग्धंहस्तजंचचर्मदग्धंतैला
स्थितंलेपस्थित्रेतिरूपेनवरः॥छ॥पूतीकीटोराजवृक्षोदुर्वृक्षारेण तः॥स्थित्रमेकोपिदं
ति॥पूतिःकीटोराजवृक्षजेनक्षारेणलेपतएकएवस्थित्रंदंति॥पूतिःकीटोवर्षाकालोद्
वः॥चीलिदृकेतिलोके प्रसिद्धः॥शालिनो वत्रै॥छ॥नगोमूत्रेवासितान्जर्तरांगाने
द्विछायायांशोषयेत्स्फोटहंतनाववंवारास्तैस्तैलतः स्नेहेनापिष्टैःखलुद्यः हीरेणश्वि
त्रनाशायलेपः॥स्फोटहेतुनमल्लातकानजर्जरीकृतान्त्रिदिनगोमूत्रेस्थितानदिवसेछा
याशोषयेतान्वंशेलिकारसेनमूत्रेस्थितान्शोषयेत्॥शोषितांस्ततस्ततोऽन्तरं तै
स्खुद्धीहीरेणस्नेहेनापिष्टैःस्थित्रनाशायलेपः वैस्वदेवी॥छ॥गदातैलहृतालेपः कृष्ण
सर्पेंद्रकामरवीशिरवपित्तं तथा दग्धंद्वीपेरजातदग्धंतोकृष्णसर्पजामरवीगदातै
लेनद्रुतालेपः॥मयूरपित्तचर्मवाप्यवृंजराः॥स्फोकाद्वीपेरदग्धंतेनाष्टातैलेनालो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दुतं लेपनं सद्यस्तनाश् ॥ कुष्ठं कोचन्द्रजवीजा हरितालं चतुर्थं नागसर्जसमांशं मूत्रेण गवां
८२ पिष्टं तत्र लिकलंकवर्ष्मश्वित्रं ॥ काकुचीवीजपलं चतुष्टयं हरितालपलं गोमूत्रेण पिष्टं श्वि
त्रे सवर्णकरं स्यात् ॥ ८ ॥ क्षारे सुदग्धे गजलिंडजे च गजस्य मूत्रेण परिस्रुते चाद्रोणप्र
माणे दशनागयुक्ते दत्वा पचेद्बीजनवत्सु जातं ॥ श्वित्रं जयेच्चिक्कणतां गतेन तेन प्रलि
प्तं बहुशः प्रघृष्टं ॥ कुष्ठं मसकानीलकाकलकं वा पदावल्येस्यादधिमांसजातं ॥ गजपुरी
षजे क्षारे सुदग्धे द्रोणप्रमाणे यथा विधानं गजस्य मूत्रेण क्षारविधिना परिस्रुते अस्मि
न्काकुचीवीजं दत्वा पचेत् ॥ किं च तं दशनागयुक्ते दशांशे नागैः प्रकृतत्वात्क्षारस्य सं
धिः सिद्धं तं तेन चिक्कणतां मदनस्रुपतां गतेन ॥ पुरुषो बहुशः प्रघृष्टं श्वित्रं प्रलिप्तं ज
येत् ॥ कुष्ठं दीर्घ ॥ अधिमांसरूपता यश्वत्र ऐस्यात चज येन्नाउपजातो ॥ ८ ॥ नल्लातक
द्वीपसुधार्कमूलं गुंजाफलं स्यूषणं शंखचूर्णं तुत्थं सकुष्ठं लवणानि पंच क्षारद्वयं
लांगलिकां च पक्ता ॥ स्नुगर्कदुग्धे घनमायसस्थं शलाकया तद्धि ददीत लेपं कुष्ठे
किलासेतिलकालके च मशांवदुर्नामभुचर्मकीले ॥ भल्लातकेन मोहे विरूढं
लेप्यं कुले ग्रसने नां श्वित्रे कस्य चिदेव प्रशमयति शीघ्रं कपस्यान्नल्लातिकादिकं
स्नुगर्कयोर्दुग्धे पक्कं घनमायसपात्रे स्थितं तत् शलाकया लेपं कुष्ठादिषु वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दधीत ॥ इंद्रवज्रोपजाती ॥ ७ ॥ चिरं तं कफस्वेदैर्व नरस्य हीनाकल्कस्वकस्य सद्यहादैन्निः
शाम्यति ॥ आर्या ॥ इति क्रिमिचिकित्सा ॥ ७ ॥ अथ स्यादनंतरं क्रिमिचिकित्सितं व्याख्यायते ॥ चिकि
त्सासामान्यात् ॥ स्निग्धस्विन्ने गुडक्षीरमत्स्याद्यैः क्रिमिकोदरे उत्क्लेशितक्रिमिककफे शर्वरी
तं सुखोषितं सुरसादिगणेन मूत्रे क्वाथयित्वा द्वारिणा ॥ तं कषायं कणागालक्रिमिजित्क
ल्कयोजितं सतैलस्वर्जिकाक्षारं युञ्ज्याद्दूर्मितं ततो द्रवैः ॥ तस्मिन्नेव विरिक्ते तं कायसंन
विरेचनं ॥ त्रिवृत्कल्कं फलकल्कं कषायालुडितं ततः ॥ ऊर्ध्वाधःशोधिते कुर्यात् पंच
कोलयुतं क्रमं ॥ कटुतिक्तकषायैर्यणां कषायैः परिभावितं ॥ काले विडंगतैलेन ततस्त
मनुवासयेत् ॥ क्रिमिणमुदरं यस्येति पञ्चमादित्वान्नप्रत्ययः ॥ तस्मिन्नक्रमिसोदरे
नरे स्निग्धस्विन्ने तथा गुडादिभिरुत्क्लेशिताः ॥ स्वस्थानाच्च्याविताः ॥ क्रमयः कफमु
यस्न तस्मिंस्तथाभूते उदरे तथा समुत्क्लेशितादनंतरं रात्रं सुखोषितं सहैव सतैलस्वर्जि
काक्षारं वास्तिपुंज्यात् ॥ कथमित्याह ॥ सुरसादिगणेन मूत्रे ह्यद्वारिणा क्वाथयित्वा
ततस्तं कषायं कणादीनां कल्केन योजितं मिश्रं कृत्वा ॥ ततो विरूक्षादनंतरं तस्मिन्नेवा
ह्वलितं निरूढं विरेचनं ॥ त्रिवृत्कल्कफलादिकषायालुडितं कारयेत् ॥ ततोऽनंतरमू
र्ध्वाधःशोधिते तस्मिन् पंचकोलयुतं क्रमं पेयादि विलेप्यादिकं कुर्यात् ॥ शिरोरोगानि

च

ततःकृमिघ्नैः काथैः परिषेचितं समनन्तरं यदा संधुक्षितोऽग्निस्तदा तस्मिन् काले विडं-
गतैलेन तमनुवासयेत् ॥ छ ॥ शिरोरोगनिबेधे कृमीनाचारन्तद्वद्विधत्तु ॥ उद्रिक्तैः कटुकैस्म-
ल्पस्नेहं च भोजनं ॥ छ ॥ विडंगकृष्णामरिचपिप्पलीमूलशिग्रुभिः ॥ पिबेन्मस्तुसर्जिकाक्ष-
रं यवाग्रतक्रसाधितं ॥ शिरोरोगप्रतिबेधे यदुक्तं तत्सूक्ष्मं गोबुकृमिघ्राचरेत् ॥ अनुप-
क्वानतप्रजूतातिक्तकटुकमल्पस्नेहं च भोजनमाचरेत् ॥ तथा विडंगादिभिस्तक्रसाधि-
तां पेयां पिबेत् ॥ छ ॥ रसांजीरीबकिंशुक[illegible]पारीन दृक कंबुकानापलाशबीजपन्नेरपू-
तीकाह्वा प्रथकपिबेत् ॥ सक्षौद्रं सुरसादीनालिह्यात् क्षौद्रयुतं प्रथकूझीरीबाह्यदर-
सं पिबेत् ॥ किंशुकहीगिरिकर्णिकापलाशबीजादीनां वा रसं माक्षीकान्वितं प्रथकपिबे-
त् ॥ अथवा सुरसादीन् क्षौद्रयुतान् प्रथकलिह्यात् ॥ छ ॥ शतक्रत्वोऽस्वविरचनं [illegible] विडंग-
म८ काथनाविनंकृमिमान् मधुनालिह्याद्भावितं वा वरारसे ॥ अथ पुरीबचूर्णं बद्धनवारा
[illegible] विडंगकाथेन नवं तमथवा चूर्णं त्रिफलाकाथेन साधितं मधुना कृमिलो
लिह्यात् ॥ छ ॥ शिरोगते पुकृमि बुचूर्णं प्रधमनं च नत्नं ॥ शिरोगते बुतच्छिरोरोगनिबेधोक्तं
चूर्णं प्रधमनं वाचरेत् ॥ छ ॥ अबुकर्णीकिशालये [illegible] सुविष्टैः पिष्टमिश्रितैः ॥ पत्रपू-
पलिकां षाढ्यं [illegible] चापि वेदतु ॥ सपंचकोललवणमसांद्रं तक्रमेव का ॥ तस्यापूपकर्णी-
पत्रैर्वेसत्समेतैः ॥ शालिचूर्णमिश्रितैः पूपलिकां [illegible] दद्यात् उपशमा च धान्याम्लं पिबेत् ॥

कृमि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ

अथ वातकफघ्नं च कोलकल्कवरायुतं पिबेत् ॥ ७ ॥ नीपमार्कंडिनिर्गुंडीपल्लवैर्धूपयेद्वि व १
धिः ॥ विडंगचूर्णमिश्रैर्वा पिष्टैर्नेस्नानप्रकल्पयेत् ॥ नः कादिघयमेव प्रकैः क्रमघ्नकृणी
पल्लवविधिः कल्प्यः ॥ अथ वाथि हि विडंगचूर्णमिश्रितैर्नेस्नानप्रकल्पयेत् ॥ ७ ॥ विडंगतं
दुलैर्युक्तमर्द्धांशेन पक्षिपेत् ॥ दिनमात्रस्थकरं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ॥ सुरा द्रुसरलस्नेहं
मधुयोगं च कल्पयेत् ॥ अरुष्करजं तैलं पाने वस्तौ च योजयेत् ॥ किं तु लं मद्यनागप्रमाणेन वि
डंगतंदुलैर्मिश्रितं तथा दिनमात्रं पेस्थितं दिनमत्वं त्यसं योगे द्वितीयादेवदार्वादितैल
प्रयोगं विडंगतंडुलान्वितमातपस्थितं कल्पयेत् ॥ ७ ॥ पुरीषजेषु सुतरां द्राघ्न निविरे
चनैः पुरीषजेषु कृमिषु सुतरां वस्तिविरेचनं च स्मृतम् ॥ ७ ॥ शिरोविरेकं वमनं शमनं कफजे
न्मसु ॥ कफजन्मसु कृमिषु शिरोविरेकं कुर्यात् ॥ ७ ॥ रक्तजानां प्रतीकारं कुर्यात्कुष्ठचिकि
त्सितानाइं दलतुप्नाविधिम्त्र विधेयो रोमन्नो जन्तुं ॥ रक्तो ७ जानां कृमीणां कुष्ठचिकित्सिता
तत्प्रतीकारं विदध्यात् ॥ न्यट्लोपपंचमी ॥ कुष्ठचिकित्सितोक्तमपेक्ष्येत्यर्थः ॥ रोमनो
जिसु कृमिषु इद्रलुप्तविधिः कार्यः ॥ ७ ॥ क्षीराणि मांसानि घृतं गुडं च दधीनि शाकानि च
वर्णवंति ॥ समासतोम्लान्मधुरान् रसांश्च कृमीन् जिह्वासु परिवर्जयेत् ॥ कृमीन् जिह्वा
सुः क्षीरादीन् वर्जयेत् ॥ उपजातिवृत्तं ॥ इति श्रीमृगांकदत्तपुत्रश्रीमदरुणदत्तविर
चितायामष्टांगहृदयटीकायां सर्वांगसुंदराख्यायां चिकित्सितस्थाने कृमिचिकि

त्सितनाध्यायो विंशः ॥ छ ॥ अस्मादनंतरं वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यातुमुपचक्रमे ।
सर्वचिकित्साकांक्षितत्वात् ॥ अथातो वातव्याधिचिकित्सितं व्याख्यास्यामः ॥ छ ॥ केवलं नि १८२
रुपस्तंभमादौ स्नेहैरुपाचरेत् ॥ वायुं सर्पिर्वसामज्जातैलपानैर्नरं ततः ॥ स्नेहक्लांतं समाश्वा
स्य पयोभिः स्नेहयेत्पुनः ॥ यूषैर्ग्राम्यौदकानूपरसैर्वा स्नेह [illegible] संयुतैः ॥ पायसैः कृ
शरैः साम्ललवणैः सानुवासितैः ॥ नावनैस्तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः स्वेदयेत्ततः ॥ स्वभ्यक्तं
स्नेहसंयुक्तैः शंकराद्यैः पुनः पुनः ॥ केवलं तथा निरुपस्तं न संस्येना धान्य केनसम्मी
पसं नवतः ॥ अन्नाधारनमीद्रांशो वायुं स्नेहैरादावेवोपाचरेत् ॥ कथमित्याह ॥ सर्पिरि
त्यादि ॥ नवतैलस्य पवनविजयप्राधान्यादेवं निर्देशः ॥ कर्तृयुक्तः ॥ तैलवसामज्जास
र्पिः पानैरिति ॥ युक्तमाह नवान् ॥ किंत्वाजन्मसात्म्यात्सर्पिः प्रधानमनवरतामिति
सर्पिः प्राग्गुपन्यस्तं ॥ सर्पिः पानादिभिस्तावत् ॥ स्नेहयेत् ॥ तथा तर्पणैश्चान्नैः सुस्निग्धैः
स्नेहयेत् ॥ ततोऽनंतरं सुष्ठ्वभ्यक्तं संतं शंकराद्यैः स्वेदैः स्वेदविधिगदितैः पुनः पुनः स्वेदये
त् ॥ एवं स्वेदे सति पायुः गुणः स्यात् ॥ तमाह ॥ [illegible] ॥
[illegible]
[illegible]
[illegible]
धयेत् ॥ [illegible]

पावकस्नेहोद्दीपनः [illegible] चि०१८२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्नेहाक्तं स्विन्नमंगं तु वक्रं स्तब्धं सवेदनं । यथेष्टमानामयितुं सुखमेव हि शक्यते
स्नेहाभ्यक्तं गात्रं स्विन्नं सहृद्वं न था स्तब्धं न था सरुजं यथेष्टं सुखमेवानामयितुं श
क्यते ज्वलह्वलह्मलनमामनुपसर्गाद्वा इति नामयितुमित्यत्र न ह्रस्वत्वं ए
तदेव दृष्टान्तद्वारेण प्रतिपादयन्नाह ॥ शुष्काण्यपि हि काष्ठानि स्नेहस्वेदोपपादनैः
शक्यं कर्मण्यतां नेतुं किमु गात्राणि जीवतां ॥ हि यस्माच्छुष्काण्यपि काष्ठानि स्नेहस्वेद
योजनेन न कर्मण्यतां नेतुं शक्यं किं पुनर्जीवतां गात्राणि न शक्यन्ते शक्यन्त एवेत्यर्थः
शक्यमिति पूर्ववदत्र नपुंसकमेकत्वं च ॥ यथा कालिदासस्य शक्यमङ्गुलिभि
रुन्नतैरधः शाखिनां पतितपुष्पकोमलैः ॥ पत्रजर्जरशशिप्रभालवैरेभिरुत्कचयि
तुं तवालकानिति ॥ हर्षतोदरुगायामशोथस्तम्भग्रहादयः । स्विन्नस्याशु प्रशा
म्यन्ति मार्दवं चोपजायते ॥ स्विन्नस्याशु हर्षादयः शीघ्रं प्रशाम्यन्तीति मृदुत्वं च
गात्रेषु जायते ॥ स्नेहश्च धातून्संशुष्कान्पुष्णात्याशु प्रयोजितः । बलमग्नि
बलं पुष्टिं प्राणांश्चास्याभिवर्द्धयेत् ॥ असकृत्तं पुनः स्नेहैः स्वेदैश्च प्रतिपा
दयेत् न यास्नेहमसौ कोष्ठे न तिष्ठन्त्यनिलामयाः ॥ तस्मात्तं पुनः स्नेहस्वे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

(६) २९०

दाभ्यांयोजयेन नयाएवंकृतेस्नेहमृदीकोष्ठेसन्निवातनेगानन्दयंति ॥ ७ ॥ पचे
नेनेर्वे मेदाघृत्वाकर्मणान प्रशाम्यंति मृदुभिः स्नेहसंयुक्तैर्भेषजैस्तंविशो
धयेत् ॥ अनेनकर्मणाचेन्नप्रशाम्यंति वातामयस्तदानेवानामायनं मृदुभि
र्द्रव्यैः कर्णिकारादिभिः स्नेहान्वितैर्विशोधयेत् ॥ ८ ॥ पूर्वेनित्वकर्मसु हृत्वा मा
नत्वाम्मिद्धमववा पयसेवं ढेनेत्तंवापिवदोष हरैर्विवैः । मित्यकेनप

वि१६३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चा॰१९३ र्दित शिरोरोगश्वासकासोन्निद्रेषु रात्रौ तिमिरस्य रक्तेतु भेदनमूर्वाह्नादिषु सातपे वर्षासु पर्दैवातपस्त
देवसंग्रहेतु पंचकर्माणयाचरता वस्तिकर्मोत्तरकालमेवेति बालाक्षिमतशिरस्कादिषु पंचस्व
प्रस्यहघ्रातसायेच अन्येतु रोगोत्पेकांतरं स्वस्वे दोषकाले नस्यात्तरविधिमाह सप्ताहंच
तदाचरेदिति तत्र नस्य संग्रहेतु अनेन विधिना पंचसप्तनववादि नानि द्वे घादास्यापे
गादिति नस्यविधिमाह स्निग्धस्विन्नेत्यादि अवश्यकं दंतधावनादि पर्यायेणान पुनाय
न्नासापुटे ध्येयघ्राणनाड्यानालिकया उच्छिंचानासयोश्वासमर्धनीत्वाऽभयोः
पार्श्वयोर्नि क्षिवेद्यावद्भेषजत्वयः नश्येषु टसंख्यामाह स्वमिति नष्येमूर्छापांप्र
तीकारमाह मूर्छायामिति विरेचननस्यानन्तरं तीत्ता त्वदोषपरिहारार्थं स्नेहनेन
स्यमंगत्वेनाह स्नेहमिति निवृत्तिनस्यस्योत्तानशायनमाह नस्यान्तर इत्यादि वाक
शतेगुशतगुर्वक्षरोच्चारपर्याप्तकाले उत्तानशयनानन्तरं धूमगंडूषानाह घ्राणेपि
ति संग्रहेतु अथनस्याँ नरमव्याहतवेगंधौ तांत्तर्वहिर्मुखं नालिदृढधितं स्वपंस्थि
 तसिरसंप्रातस्ववस्थितसिरशोपृयालं स्ववरिस्थितं रसंप्रायोगिकधूमपानविशु
द्धश्रोतसं स्वास्तीर्णो निवातशायनस्य मुत्तानशीर्षमंषु दुन्नतपदम् प्रसारितच
ररांचजत्रूर्द्धपाणि तापेन पुनःपुनः स्वेदयेत् ततः कनकरजतताम्राद्यन्यतमस्रु

291

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दिवर्णाङ्गमलरोगपीनसहनुमन्यास्तंभार्दितशिरःकंपान् स्नातुकामस्य मूर्द्धस्तेनस्य 292
जाड्यारुचिपीनसान् क्षुत्तृष्णस्य स्नानस्नामरुचिमग्निसादं च मूर्छितो चारितानि ताद्वे
गाङ्गानां भृशतं वेगधारजान् विकारान् अभिहतस्यतीतरां रुजम् रुतवमनादीनां श्वास
कासस्वरेंद्रियहानिशिरोगौरवकंडूरुमिदोषान् दत्तवस्तीनां विसृतश्रोतसस्तयाति व्याख्या
श्वासकासादीनेवगर्भिरायाभक्तद्वेषज्वरमूर्छाङ्गावभेदकाः स्फुरपत्यं च व्यंगः विकलेंद्रि
यमुन्मादापस्मारपुत्रं पासूतिकासुतरक्षोक्त दोषनचप्रतिश्यायस्यश्रोतोरोधादुष्टप्रति
श्यायके घ्राघ्रातक्रिमिकंडूः विचर्चिकाः श्वासकाशार्षिनोर्वातव्याधिविरद्धिः अकाल
दुर्दिनं सहसेवशैत्यात् शिरोरुक् वेपथुः स्तैमित्यतालुनेत्रकंडूपाकमन्यास्तंभकुष्टरोमप्र
तिश्यायरूषिकाः तेषु यथास्वमापतनदोषाद्रेकं चावेद्य स्नेहस्वेदशिरोवक्रलेपसेकस्ती
ट्गापिंडधूमगंडूषादीनि यथास्वं कुर्यात् विशेषेणात्तुगर्भिरणीरूदेनस्यकर्मणि वर्षाभू
काकोलीकछुभिः श्रुतं पयः पिबेत् बलाविदार्यंशुमतीमेदाभिर्वा अभिरेव क्रूतहविः
वातघ्नसिद्धः स्नेहः शिरोवस्तौ कर्णपूरणे पूरणो योज्यः सर्वं च वं हराम न्नपाने भुक्तभक्ता
दिः षपि चात्यपि केव्याध्यातुरमपेदेतेति विरेचनस्य कालमाह अथेति चलेवायो संग्र
हेतु लालाश्राव सुप्तप्रलापदंतकंठकटापनकृच्छ्रोन्मीलिनमूतिमुखकर्णनादिलक्षा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्वीः शिरोभेषजेन सम्यक्कृत्वाप्यन्ते पुनः पुनः श्चैनं स्वेदयेत् ॥ अथास्य स्नेहोक्तमाचारमाह प्रत्य
॥प्रति द्रवपानं च वर्जयेत् स्नेहनस्य सम्यग्योगमाह सम्यक् स्निग्ध इति स्वप्न बोधे सुखेन स्नेह
नस्य हीनयोगमाह रूक्ष इति स्नेहनस्यातियोगमाह स्निग्धेति विरेचनस्य सम्यग्योगमाह सुचिर
न४ क्त इति विरेचनस्य हीनयोगमाह दुर्विरक्त इति विरेचनस्यातियोगमाह क्षामेत्यादि प्रतिमर्शस्य
विषयमाह प्रतिमर्शइति ॥ अकालवर्षेपि ॥ अनावर्त्तव दुर्दिनेपि संग्रहे तु तृष्णा मुखशोषभीरुषि
त्यधिकम् दुष्टपीनसादौ प्रतिमर्शं निषेधति नल्पिष्टइति ॥ अबल अश्रोत्रेश्व द्व अनवराणा समर्थे
हि१ तत्कृष्टदोषेऽल्पिष्टदोषे च यस्मा द्धीमान तयायुक्तः स दोषं निर्हर्तुं न समर्थत्वादेते पुनयो
ज्य इत्यर्थः प्रतिमर्शे पंचदशकालानाह निशाहर्भुक्त इत्यादि ॥ अहः स्वप्नो दिवास्वप्नः श्रमो
व्यायामः प्राग्मात्रो मात्रं द्विविंदुका विंदुद्वयमात्र संग्रहे तु विंदुर्वा येन चोत्क्लेशो नातु तत्स्निग्ध
स्य जायते निष्ठ्यूते यत्र वा स्नेहो नसायद्रूपलक्ष्यते इति उक्तकालानां फलमाह पंचस्विति
पंचसु निशान्नादिषु स्रोतसो शुद्धिः त्रिषु अध्वश्रमरेतांतेषु क्लमनाशः पंचसु शिरोभ्यं
जनादिषु दृग्बलं दंतधावनांते तु दंतदार्ढ्यं हास्यांते वातोपशमः वयोविशेषरास्य ध
मकेल सोधनातिनिषेधति ननस्य मितिप्रतिमर्शस्य सुखसेव्यतमाह आजन्मेति नि
त्यनस्ये तैलमेवोचितमित्याह तैलमित्यादि संग्रहे तु आशु रुच्चिरकारित्वं गुणोत्कर्ष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

294

क्तिस्थंप्रदेयौषधविभागंवामहस्तांगुष्ठकनिष्ठकाभ्यामाक्रम्यनपनप्रछ्छादनेनचतुर्गु
णंवासोमध्यमयोनासापमुन्नमय्यप्रदेसिन्यनामिकाभ्यांचैकैकेनाशापुटंपर्याये
णाघ्रापयेत्तरस्मिन्नपिनाशास्रोतसिदक्षिणहस्तेननाष्टापिचुनावानावछिन्नधा
रमासिंचेत् नचहीनाधिकंसकृदेवसर्वमत्युष्णशीतमत्युन्नतावनतसिरसेसंकुचि
तगात्रायवातत्रहीनेदोषमतक्लेश्यनिर्हरेन्न गौरवारुचिकासप्रसेकपीनसछर्दिकं
ठरोगान्कुर्यात् अधिकमतियोगदोषात्महदेवसर्वदत्तेउत्सेहनशिरोरोगप्रतिश्या
यघ्राणक्लेदानुछासोपरोधंच अत्युष्णदाहपाकघोररक्तागमनूरदृष्टिदौर्वल्यमूर्छाभ्र
दो६ मान् अतिशीतहीनंषानेव अत्युन्नतशिरसोपिसम्यकृशिरोप्रतिपद्यमानंतानेव अ
त्यवनतसिरश्चोतिदूरगमनान्मूर्छाजाड्यदाहकंडूज्वरान् संकुचितगात्रस्यसम्यक् न५
धमनीरप्राप्नुवत् दोषोन्तेषांवदनस्तंभंवानचनस्पंदीपमानेकोपहासकौर्वीहारस्यं
दनोछिघनान्याचरेत् तथाह्येवंशिरोरुकप्रतिश्यायकासतिमिरखलितिपलितव्यं
गतिलकदुमुखदूषिकानास्संभवः अनभ्यवहरंचवामदक्षिणपार्श्वयोरेवधं ष्टीवेत्
सकफंहितदभ्यवहृतमग्निमवसादयेत् दोषंचसंवर्द्धयेत् एकपार्श्वेनिष्ठीवनेनतस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गोदिव्यांभसि दशभागावशिष्टे क्वाथयेत् ततस्तस्य क्वाथस्य दशमांसे समांशं तैलं साधयेत् द
शमे वात्र पाके तैलतुल्यमाजमपि पयो दद्यात् तदप्यणुतैलं सर्वस्माद्विशेषान्नु पदार्थ्य करं
केश्यं बल्यं त्वच्यं कंठ्यं बृंहणं दोषत्रयघ्नं चेति तत्रांजनात् नस्यं विदध्यादुडनागरं वास सैंधवं
मागधिका मध्यो वा घ्राणस्य मन्याहनुवाकुपृष्ठ शिरोदिकं श्रवणामयेष्विति नस्यशील
नस्यफलमाह घनोन्नते त्यादि पुनः त्वचः उन्नतस्कन्धग्रीवावक्षः प्रसन्नास्या इति य
थायोगं संबंधः इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने नस्यकर्मप्रकरणं समाप्तं निरूपितं अ
थेति धूमपानविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते तत्र धूमस्य सामान्यतो विषयमाह जत्रू
र्ध्वेत्यादि धूमभेदानाह स्निग्ध इत्यादि संग्रहे तु तत्र शमनः प्रायोगिको मध्य इति पर्याया इति
बृंहणस्नेहनो मृदुरिति शोधनो विरेचनस्तीक्ष्ण इति च तथा कासघ्नो वामनो व्रणधूमश्चेति
अन्ये द्वयं स्निग्धादीनां विशेषतो विषयमाह वात इत्यादि योज्यं इति क्रमेणोक्तविशेषः
रक्तपित्तादीनां धूमनिषेधति न रक्तपित्तेत्यादि धूमस्याकालेपाने तियाने च दोषमाह रक्त
पित्तेत्यादि उक्तदोषस्य प्रतिकारमाह तत्र शीत इत्यादि संग्रहे तु एषहि भ्रमज्वरा शिरोभि
तापे क्षिपोपस्थात तालुशोषपाकधूमायनछर्दिमूर्छा रक्तपित्तार्दितानिस्तत्र तु वाजन
पत्यदि मातृष्णान्येषामपि तत्र वातकफान्यतरसंसृष्टे पित्तमुपलक्ष्य पैत्तं सर्पिः कषा
या।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२९६

परुषत्वामर्षेचैवंविशेषोनभवेद्यदिकोमर्शस्यपरिहारंस्यात्पदंचभवेत्ततः अच्छपानविचारंख्यो
कुरीवातातपस्थितो अचासमात्रावस्तिश्चतद्वदेवानिर्दिशेतइति नस्यतैलेषु अणुत्वाद
णुतैलमाह जीवंतीत्यादि जीवंत्यादीति शतगुणजलेनेति क्वाथः जीवंत्याद्यपेक्षयैव
दशगुणं रसंपरिशोष्यतैलंतेनेतितैलं दशगुणेन पातिलेनक्वाथेनदशवारं तैलंपचेत
अर्थात्सप्तिवारंतैलसमः क्वाथः दशमेपाकेतैलं समभाजदुग्धंक्वाथेनावशिष्टंक्षिपेत् से
व्यमुशीरंप्लवंदरुद्रमुस्ताधावन्यो वृहतीद्वयंसुरभिरास्नास्थिरेशालिपर्णी पृष्टपर्णीक
मलापद्मालिंजल्कंपद्मकेशरं अत्रजीवंत्यादीनामेवकल्कपरः क्वाथस्ततः कल्ककेवल
क्वाथभागविरोइतिवचनात् कल्कंविनैवपाकमित्यपरे संग्रहेतु अणुतैलविधानंतुमंजि
ष्ठामधुकप्रपौंडरीकजीवकऋषभककाकोलीद्वयंपस्पासारिवानंतानीलोत्पलोजनसा व५
स्नाविडंगतंडुल मधुपर्णीभावरीमेदाकाकनाशासरलागरुभद्रदारुचंदनैः सुपिष्टै
रष्टगुणांषड्गुणेन पयसातैलं विपचेत् घृतंवापिज्ञौल्वरोगेषुदोषेषु अथवाचंदनाग
रुपत्रदार्वीत्वङ्मधुकबलैलाद्वयपद्मोत्पलपद्मकेशरप्रपौंडरीकविडंगोशीरह्रीवेर
त्वङ्मुस्तासारिवावृहतीद्वयकमलाश्मतीद्वयंजीवंतीदेवदारुसुरभीशतावरीशतगु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.१९६

धनार्थं यो धूमस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत् पश्चाद्वक्त्रेण तस्मिन्नेवार्थे उक्तं हेउक्ते पानार्थं यो धू
मस्तं पूर्वं नासिकया पिबेत् वक्त्रेण पश्चान्नासिकया कंठगते तु स्निग्धे पूर्वं वक्त्रेण पश्चान्नासिक
यान्ततु स्निग्धे प्राङ्नासिकया पश्चाद्वक्त्रेण धूमोद्वमनं नियममाह मुखेनेत्यादि नासोद्व
मने दोषमाह नासयेति धूमपानावधिमाह आलेपमोदैरिति त्रिषु पानेषु प्रत्येकं आपमा
लेपमोक्षाः स्निग्धादिभेदानां व्र[illegible]माह अहरिति अहः सकृत् अहोरात्रमध्ये स्निग्धमेक
वारं पिबेत् द्विवारं मध्यमं त्रिवारं चतुर्वारं वा तीक्ष्णं स्निग्धधूमस्य द्रव्याण्याह मदाविति
नलदं मांसी वृशं गंध्र कृष्णागुरुकं कटुतरणम् मदनं मधुच्छिष्टं कुंदुरुकः सल्लकी निर्यासः फल
नांस्नेहः शंडतैलादिः सारारामस्नेहो देवदारुतैलादिः मध्यधूमस्य द्रव्याण्याह धामनस
ल्लकीत्यादि सिताशर्करा सुवर्णात्वक् आरग्वधः रक्ताचष्टका मंजिष्ठा तीक्ष्णधूमस्य द्रव्या
ण्याह तीक्ष्णो ज्योतिष्मतीत्यादि आलं हरितालं स्वेता कीराही तीक्ष्णानि गंधद्रव्याणि कंके
लादीनि मूर्द्धविरेचनोगरो वेल्लापामार्गेत्यादि धूमपानार्थं धूमवर्त्तिमाह जले स्थितामि
ति इषीकां काशशालाकाम धूमोपघे[illegible] अंगुष्ठादिभिः पंचभिर्लेपैरंगुष्ठस्थूलापव
मध्याप यथा भवेदेवच्छायायां विशोष्य प्रलेपयेत् धूमवर्त्तिं धूमपाने स्थितामिति प्रल
रमाह छायाशुष्कां विगर्भामिति विगर्भां अपनीतेषिकाम् यथायथं मृदुमध्यतीक्ष्णैः स्ने

हे १९६

297

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यपानतस्यालपांजनपरिषेकान् स्निग्धरूक्षशीलान्प्रयुंजीत एतेन सर्वधूमोपाधेः प्रतिकारो
व्याख्यातः विशेषतस्तु सर्वस्रोतोभिगतधूमे तीव्रतरा वेदनाभावस्तृषा ध्यायन नेत्ररोग
श्वासकासपीनसांगस्य सादाम्लकाः तत्र घृतरसक्षीरेक्षुद्राक्षाशर्करोपयोगस्तु धेरेववम
नकटुतिक्तैरपि च नस्यगंडूषा इति स्निग्धधूमस्यापि कालानाह दत्तेत्यादि मध्यधूमस्या
पि कादिषा कालानाह कालेष्विति तीक्ष्णधूमस्य पंच कालानाह निद्रेत्यादि धूमनेत्रमा
ह वस्तीत्यादि वस्तिनेत्रसमद्रव्यं हेमादि घटितं त्रिकोशं यथापर्वानुप्रविभज्य त्रिकांड
तीक्ष्णादिभेदेन धूमनेत्रस्य प्रमाणमाह तीक्ष्णेति धूमपांगुलानि चतुर्विंशति तीक्ष्ण
नेत्रं द्वात्रिंशत स्निग्धनेत्रं चत्वारिंशन्मध्यनेत्रम् संग्रहे तु स्वैहि धूमो दूरात्प्रवृत्तो ने
१५६ नेत्रस्य नेत्रपर्वच्छेदादूर्ध्वं तनुत पाचशनैः क्लिष्टं न तवाधको भवतीति तथा कासघ्नेवम
ने च दशांगुलं व्रणधूम नार्थमष्टांगुलषडंगुलं वा परिडुलं कलर्षवहिस्रोत इति का
सघ्नादिषु नेत्राभावे देवनलवंशरंगदीनामन्यतमां नाडीं योजयेदिति धूमपानविधिमाह ऋ
जूपविष्ट इत्यादि त्रिपर्वपत्रिपरिवर्त्तवामपि प्राव दक्षिणे न पिवद्दक्षिणां विधाय वामेन पिवे
दित्येकः परिवर्त्तः संग्रहे तु प्रकृतो ब्भ्रासनिस्वासो नेत्राग्न विनिषसा दृष्टिरिति दोषस्याना
वस्याभेदेन धूमपाने शेषमाह प्राकूपिवेदिति घ्राणशिरोरोगते दोषे स्वयमुत्क्लिष्टे शा त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰१९८

299

हादीतिनवयोग्यत्वानुक्तारेणायथास्वंकल्कैः सिंधैर्मूर्छितैः पच्यपयोशीतिनात्युक्तानिवाप्रयोजये
त उक्तं च संगहेतु तत्रस्वाद्वम्ललवणोष्णैरौषधैः सिद्धो युक्तो युक्तो वातोत्थे तु स्नेहो मांसरस
तैलकल्कोदकक्षारं च स्नैहिकः तिक्तकषायमधुरपीतैः पटोलारिष्टजंबाम्रमालतीपल्लवोत्प
लमधुकक्वाथसितोदकेक्षारक्षीरेक्षुरसघृतादिः शमनः कट्वम्ललवणोष्णैः शिरोवि
रेचनादिद्रव्यैः सुक्तमद्यधान्याम्लमूत्रवान्यतमकल्कितालोडितैः शोधन इति दन्तहर्षादौ
गंडूषमाह दन्तहर्ष इत्यादि स्वस्थे गंडूषमाह नित्यमिति ऊषादाहमुखपाकादिषु गंडू
षमाह ऊषेत्यादि ऊषादाहे सौवदाहामिति नैव पाकाद्योमुखस्य मुखपेछित्यादौ गंडू
वकारपीत्ता दलेकरमान तीनिशानीप र्यजनहपाठ पेरपकुनाह
षमाह वैसद्यमिति श्वासवैरस्यगंडूषमाह धान्याम्ल इति मुखशोषेगंडूषमाह सदैवेति
तद्धान्याम्लम् अर्धात्पूर्वं विषघ्नो वार्येक्तेति त्रिविधः वातघ्नकफघ्नावुक्तौ कार्यो विल्व
हशोथ विद्वित्यादि हिनमध्योत्तमभेदेन मुखालेपप्रमाणमाह त्रीत्यादि मुखलेपावधि
माह भुक्तस्येति मुखलेपापनयनमाह तमार्द्रयित्वेत्यादि मुखालेपवर्ज्यानाह विवर्ज्य २८
येत्यादि मुखशोषः पीनसादौ मुखलेपं निषेधेति न योज्य इति मुखालेपस्य फलमाह स
तुहेत इत्यादि नीलिकालिङ्गतापोपद्रवः कार्ये स्य मुखालेपस्य ऋतुभेदेन द्रव्याण्याह
कोलमज्जेत्यादि धान्वं रोध्रं तंडुलाः शालीनां कालीयकं पीतचंदनं वरार्पमुखालेप

हे॰१२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हे रम्य ज्ञां संग्रहे तु इषिकामध्येन चांगुलं लेपयेत् प्रतिलेपं चाद्यमात्र लेपद्रव्यमित्युक्तं कासी
नां धूमपाने विशेषमाह सरावेत्यादि सरावसंपुटः संग्रहोक्तः खदिर वदरदारु निर्धूमदीप्त
स्थिरांगार चूर्णे शरावे कासहरं चूर्णं सस्नेहगुलिकां वांदित्यान्येन मध्यच्छिद्र सरावे
णापिधायनादीमष्टांगुलां दशांगुलां वा निवेश्य कासामयी धूमपिबेदिति धू
मशीलनस्य फलमाह कास इति संग्रहे तु धूमो हि शिरोदिकर्णामूलाभिष्यंदगौरवार्द्धाव
वैरस्प ६ भेदकाश्वपंग्रसेकप्रतिपाराणमुखगलरोगदंतमूलदौर्बल्यारुचि हनुमन्याग्रहक्र
मिप्रद्रवधदवथुनाशावाकुल्यालिद्राहतपनादि जत्रूर्ध्वगतवातकफव्याधिषु प्रशमनाय
य प्रयुते तथा शिरः कपालेंद्रियमनोवृंहणप्रसादनायचैतद्रव्यनिरुक्तोपित्यगितसंयो
गादुष्कृतयापित्तरक्तविरुद्धइति इति हेद्रीटीकायामायुर्वेदरसायने धूमपानप्रकरणं सामा
न्येन निरूपितम् अथेति गंडूषादिविधिमथ्या यंद्व्याख्यातुं प्रतिजानीते गंडूषादीनि गंडूष
कवलप्रतिसारणामुखलेपनर्द्धतैलकर्णपूरणानि गंडूषभेदानाह चतुरिति गंडूषानां दोष
भेदेन विषयमाह त्रयस्तत्रेति स्वस्थोरोपणार्थः शोधनो मुखघ्नी रोगघ्नः स्निग्धे द्रव्याण्याह स्नि
ग्धोत्रेत्यादि सशमनस्य द्रव्याण्याह सशमन इति शोधनस्य द्रव्याण्याह शोधनस्तिक्तेत्या
दि रोपणस्य द्रव्याण्याह रोपणाः पुनरित्यादि गंडूषार्थद्रव्याण्याह तत्र स्नेहमित्यादि स्ने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बा.१९८

301

कफो वक्त्रं प्रतिपद्यत इति गंडूषधारणविधिमाह कफपूर्णेत्यादि संग्रहे तु भेषजस्यो
नुपहतिः कफेन रुद्धत्वं च स्कंधगंडूषान् धारयेत् यावद्धास्यमवधमवीतलिंगोत्पत्ति
तस्य स्वास्थ्य नयो गंजानुद्धरसो ज्ञादौ रुचिप्रसेको पलेपैरयोगं मुखशोषपाकक्लमारु
चिहृदयः इव स्वास्स्याकरणं नादेरिति योगमुपलक्षयेत् तेषां यथास्वं घृते कुर्वीत गंडूष
योगः कवलयोर्भेदमाह असंचार्य इति असरणिं किंचिदूनो संग्रहे तथैवाज्ञत्वात् क
वलोन्यथा कपोलौ कंठं संचार्यः कवलस्य विषमाह नन्येत्यादि प्रतिसारणमाह क
ल्कइत्यादि रसक्रियावलेहः प्रतिसारस्य विषयद्रव्याणायाह युंजान्नदित्यादि गंडूष
प्रतिप विहितैः शोधनगंडूषोक्तैः प्रतिसारणमंगुल्या घर्षणम् संग्रहे तु तदीर्घव्यंदौर्भि
मेघगलशुंडिकादिषु युक्त्याप्रयोज्यम् अतिसारणादूषाज्ञोषदाहक्लेदशोफाद
योभवंतीति मुखलेपभेदानाह मुखालेप इति दोषघ्नो विषघ्नो (वि)धारणविधिमा
ह धारयेदित्यादि अरुजत्वेकम् मात्रास्वहस्वे मात्रामाने हैदासे [illegible] भवेत्क्लेदत्व
चोपगम्यनिवर्तते वस्थेतेस्कसमाह स्कंधादिति वसारत्स्य वधिमाह परममिति स
ग्नसौंभ्यानुनास्नानं यथार्हं भोजयेत् स्नेहोक्तं चास्याचारमादिशेत् एवं विंशतिपंच

विषप्रपर्यंजपाठप्रथमपत्रना
परणपत्रला करणयावउनार

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वर्त्ते पी' आदिलेक
र'श्वनालीनिश्ग
नीवर्धन प्रथम
पङ्ना ५

नषीलस्य फलमाह मुखालेपनेत्यादि मूर्द्धतैलभेदानाह अभ्यंगेत्यादि अभ्यंगादी
नां तारतम्यमाह बहुगुणानित्यादि अभ्यंगस्य विषयमाह तत्राभ्यंग इति सेकस्य वि
षयमाह अरुंषिकेत्यादि पिचोर्विषयमाह पिचुरित्यादि प्रातः सदनं धूपनं धूमो
र इव पिचुस्नेहार्द्रपिचुधारणं वस्तेर्विषयमाह वस्तिस्त्विति प्रसुप्तिः स्पर्शाज्ञाने जा
गरो निद्रानाशः तस्मिन्वस्त्रवेष्टिते आकर्णोकर्णादयो न वेष्टयेत् आवेष्टनस्या
नयावति प्रदेशे वस्तेर्बंधनं तावत्प्रदेशं वेष्टयेत् शिरः समं शिरः परिधि मित्यर्थः
वेष्टनवस्त्रमप्युभयतो माषकल्केन लेपयेत् उक्तं हि संग्रहे केषांते श्लक्ष्णं द्व्यंगुलं
सुसूक्ष्मेण माषपिष्टेन लघुः सुखवुनाम दितेनोभयतः प्रदिग्धं वस्त्रपट्टं धूपयादिति व ६
वस्तिं बध्वा तैलवशात्म श्लेष्मसंचये गंडूषमाह अच्छमिति द्वाभ्यां वुदारगालितोदके वि
मुखगौरवे गंडूषमाह मुखोस्नेत्यादि गंडूषविधिमाह निवातइत्यादि संग्रहे तु सुखोप
विष्टस्सन्नतांसः स्विन्नमृदितगलपोनललाटः पोवरमध्ये वरक्रमात् अर्द्धभाग त्रिभाग
चतुर्भागपूर्णां द्रवमात्रां कल्की नाकोलप्रमाणां कवलेतु पर्याप्ते गाकपालं कंठं चरयेत्
अयमेव च कवलगंडूषयोर्विशेषः पुनश्चास्य स्वेदनमर्दनान्याचरेत् एवमुत्क्लि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह कषायेत्यादि कषायवर्त्मतां रूक्षवर्त्मत्वम् अत्यल्पस्य दोषमाह विकारवृद्धिमिति नेत्रा
दपपरिस्रोतनस्य दोषमाह संरंभमिति संरंभशोफादिप्राकुलीवः अतिस्रोतनस्य कफ
माह गत्वेति नेत्रेन्यस्तमौषधं संध्यादीन् गत्वा जत्रूर्ध्वजान् रोगान् हंतीति अंजनस्य वि
षयमाह अथांजनमिति शोफाल्पत्वाद्युपलक्षिते पक्वलक्षणे रोगाति तथा वर्त्मसु अल्प
त्वे दूषिकाघनत्वे च अंजनस्य भेदमाह लेखनमिति संग्रहेतु न दोषवेगोदये न चानि
र्हृतदोषे तत्र हि दोषात् हृदादिना रागादिवृद्धिः अकपाक इति मरोत्पत्तिश्च लेखनस्य द्र
व्याश्रयाह लेखनमिति रोपणस्य द्रव्याश्रयाह स्वाद्विति शला[illegible]कामाह दशांगुले
ति लेखने शलाकामाह लेखनेताम्रेति रोपणशलाकामाह रोपणाइति: प्रसादने दे
शलाकामाह सवर्णास्येति अंजनकल्पनाभेदामाह पिंडो रसक्रियेति पिंडो गुटिका
रसक्रियावलेह कल्पनात्रयस्य विषयमाह गुरुमध्ये त्यादि तीक्ष्णायोः पिंडरसक्रिययो
र्विषयमात्रामाह हरेणुवदिति हरेणुरेणुका वेल्लम विडंगं मृदोः पिंडरसक्रिययोर्मा
त्रामाह द्विगुणां तस्येति तस्य हरेणुद्वयं रसक्रियायां वेल्लद्वयं तीक्ष्णास्य मात्रामाह चूर्णी
तस्येति मृदोश्चूर्णस्य मात्रामाह तिस्रस्तदिति अंजनकालद्वयमाह निशिस्वप्ने त्या
दिरात्रौ निद्रया वर्धिता दोषा आदिरागाघातः प्रातरं जयेत् मध्याह्ने पानात्राभ्यां पीडि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

च सघृतादिनानि योजयेदिति तथास्यायाम् मंथिं सायं रात्रिर्वा कालः वेदनोपशमो वा
वधिरिति कर्णविधिमानं चाह धारयेदिति मात्रालक्षणमाह यावत्पर्येतीत्यादि मू
र्द्धतैलस्य स्य धीलनस्य फलमाह कचसदनेत्यादि इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेद
रसायने गंडूषादिप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् अथेति आश्च्योतनांजनविधिमध्या
य व्याख्यातुं प्रतीजानीते आश्च्योतनस्य विषयमाह सर्वेषामिति संग्रहे तु नानाद्रव्य
कल्पनपाचरागाश्रु घर्ष रुक् दाहतोदभेदशोफ कंडू घ्नमन्ये त्वेवंरुजामेव पत्तप
रिहारेणादिकोणालेपनं तत्र पुनर्बिडालक संज्ञं तत्पोरकालो रात्रिः कालस्तु सर्वमह
दिनोत्पत्तिर्वा आश्च्योतनस्य भेदेनो [illegible]त्वादिविधं ते उक्तमिति आश्च्योतनविधिमाह
स्व ५ निवातस्येति उत्तानदक्षिणहस्तेन मुक्तोपलेपयाशुक्तिस्थद्रवनिमग्नार्द्रपाहृती
ति केनसासंगेनतत्रादौ द्व्यंगुलात् नेत्रवर्त्मयो द्व्यंगुलमंतरं कृत्वा संग्रहे तु एवम
स्य बिंदुपातेनाक्षिताडनाद्रागादयो जायंते इति आश्च्योतनानंतरं कृत्यमाह ततः
प्रमृज्येति प्रमार्जनं सर्वत्र कफवातयोस्त्वचेयनं स्वेदनं च अत्युष्णतीक्ष्णस्याश्च्योत
नस्य दोषमाह अत्युष्णेति अतिशीतस्य दोषमाह अतिशीते त्विति अतिमात्रस्य दोषम

चैलेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.२०..

येः तं उक्तग्रंथे अलिक्कार मदिकाद्रिन्यादि नीहृतं
जन्तानि योगे प्रनीकार मोह नीहृतं जनेति प्रमथ्य रे

माह । अथेत्यौषधमिति क्षालनानंतरं शोधनमाह दक्षिणां गुह्यकेनेति वस्त्रेणाद्दक्षिणां

गुह्येन वामे संशोधयेद्वामेन दक्षिणां क्षालनशोधनाकरणे दोषमाह वर्त्मे त्यादि अंज

नस्य सम्यग्योजनमित्यस्यांजनस्य संज्ञा इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने सेको

ज्ञनप्रकारस्य सामस्त्येनानिरूपितम् अथ तर्पणपुटपाकविधिमध्यायं व्याख्या

तुं प्रतिजानीते तर्पणस्य विषयदेशं कालं चाह नयन इति काल इति ताम्यति अव

लोकनासमर्थे जिह्मे रूक्षे अनिले तरोऽस्पष्टदर्शने कृष्णोन्मीलादिभिर्दर्शिभिर्व्याधि

२८ भिरातुरे शिरोविरेचनादिपंचकेन तर्पणं योज्यम् तत्र निवाते देशे नस्यादौ कृते प्रा

तःशायं वा योज्यं तर्पणविधिमाह उत्तान इत्यादि तत्रांतु प्रविलापितं न तु अंगुलकुंभी

वाष्पेयापि वलीकृतम् नेत्रकोशादिषु तु सर्पिः स्थानेव सामान्यवपरेत् आपक्ष्माग्रात् प

क्ष्माग्रे निमज्जनेपर्यन्तं संग्रहे तु अथ दिवसस्याद्य भागे गते शेषे निर्वातातपरजो

धूमे कृतनीलपीतादीन्यतरजावनिके वेश्मनि जीर्णाभुक्तस्य सुखशयनगतो

त्तानस्य सम्यक् स्विन्नमाषपिष्टकल्केन नेत्रकोशाद्बहिर्द्व्यंगुलोच्छ्रायावाधारो पारिमण्ड

लां असंबाधो समां अपरिस्राविणीं कृत्वा तत्र उष्णोदकप्रविलापिते मीलिते नेत्रे

यथा स्वौषधविपक्वं क्षीरं सर्पिर्मंडं च सेचयेत् यावन्निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि भ्रूरोम

णि चेति तर्पणधारणावधिमाह अथोन्मेषानिति वर्त्मरोग एकस्मिन्ते संधिरोगे

हे.२०..

305

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ताः सूर्यरश्मिभिर्द्रवीकृताः अद्गिरोगा प्रातः सायमंजयेत्तीक्ष्णांजनस्य दिवानिषेध
माह वर्दत्यन्ये त्विति निषेधे युक्तिमाह चिरेकीत्तितीक्ष्णस्य रात्रिप्रयोगयुक्तिमाह स्व
प्नेनेति दृष्टिस्तावद्दतिपत्वादर्कसंतापपीडिता अतएव शीतसात्म्या सा च तीक्ष्णांजनेना
तितप्ता रात्रौ स्वप्नेन सौम्येन कालेन च गतसंतापा पुनः स्थिरतां लभते कफोद्रेके
लेखनसाध्ये च रोगे दिवापि तीक्ष्णं योज्यमित्याह अस्तु द्विक्त इति तेजसस्य तेजः
सहकृतस्य च नेत्रस्य कथं ते सोपघाल द्रव्यमाह अस्मन इति रात्रावप्यति शीतेती
क्ष्णांजनं निषेधति नरात्रीविति शीतेप्रयोगे दोषमाह दोषमिति भीत्वादीनामंजनं
निषेधति नांजयेदिति संग्रहेतु रवामंजनाद्दृष्ट्योर्धगः संरंभाश्रुवेदनाविलत्वो
पारागदूषिनिस्तोदकृष्णन्मीन् स्वपयुगकृलितिमिरादीन् जनयति नांतमुखादिना
ग्लानमादि अवलितीक्ष्णा दिनविवधमंजनं निषेधति अतीक्ष्णेत्यादि अंजनानं
तरं कृत्यमाह अथानुन्मीलयन्निति अंजिते नेत्रे दृष्टिमनुन्मीलयन् अतएव सं
२२ चाल्येत् वर्त्मनी च किंचिच्चालयेत् उक्तकृतस्य फलमाह एवमित्यादि स्पष्ट्येनेत्यो
त्तो तीक्ष्णं लभ्यम अंजितनेत्रस्योन्मेषादि निषेधति नचोन्मेषेति क्षालनकाल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰२॰१

307

प्रसादनः पुटपाकाँनुक्तमीतभेदमाह कोष्णाविति ह्लेस्वनस्नेहनयोरंते कृत्यमा
ह धूमपमिति पुटपाकस्य सम्यग्योगालक्षणमाह योगा इत्यादि निषिद्धेन स्थानां
तर्पणपुटपाकौ निषेधति तर्पणमिति तर्पणपुटपाकयोराचारमाह पावतीति
संग्रहेतु तथापक्वातिसारेपिपुटपाकस्यायमेव विधिः भवतिचात्र सेकेंजनेत
र्पणेच पुटपाकेच योगदः जायते विधिविभ्रंशाद्यथास्वतं प्रसाधयेदिनेवरद् त्रि ५
रोपत्नः कार्य इत्याह सर्वात्मनेति दृष्टिश्चेति च शब्दश्चेदर्थे इति हेमाद्रीटीका
यामायुर्वेदरसायने द्वक्तर्पणप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितं अथेति यंत्रवि
धिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यंत्रलक्षणमाह नानाविधानामित्यादि श
ल्याहरणोपाय उपायो पश्चाशः प्रभृति दर्शनपश्चशस्त्रादिदेयसमीपांगरक्षणोय
श्चवत्यादि पूरणपनेपश्चघटिकादिभिराचूषणादौ लघं त्रं एवंविधउपायविशेषोयं
त्राणीत्यर्थः यंत्रविशेषाणां अनेकत्वात् दुर्ज्ञाकल्पत्वमाह अनेकेत्यादि निर्देश
नार्थं कांश्चियंत्रविशेषान्वक्तुमाह यथास्थूलं च वक्ष्यत इति स्वस्तिकसंदंशता
लनाडीशलाकानुयंत्रभेदात् षोढा यंत्राणि तत्र स्वस्तिकान्याह तुल्यानेत्यादि
ततसंज्ञकानिकंकमुखसिंहमुखादिनामानि आयामो दैर्घ्यम् मानिरिणाइति वचनात्

हे॰२॰१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

308

त्रीणि शतानि शीतरोगे पंच अक्षिरोगे सप्त दृष्टिरोगेऽष्टौ तथा मंथे दश वाते दश पित्ते स्व
स्थवर्त्मे च षट् बलासे पंच धारयेत् तर्पणानंतरं कृत्यमाह कृत्वापांग इति वातादि
भेदेन तर्पणावधिमाह त्र्यहं प्रतिदिनमित्यादि आवृत्त्यवधिमाह आवृत्तेरिति
तृप्तलक्षणमाह प्रकाशक्षमतेति अतृप्तलक्षणमाह विपर्ययोत्पि इति अतितृप्त
लक्षणमाह तद्वैतीति पुटपाकस्य विषयमाह स्नेहयेतीति पुटपाकानिति स्नेह
पीतापीतस्नेहा सर्वेष्वेषु पक्ष्मरोगेषु पुटपाकस्य त्रैविध्यं सविषयमाह स वातइत्या
दि यदि सोविष्कर प्रतुदः प्रसादस्य द्रव्याण्याह स्नेगेत्यादि मधुरैर्जीवनीयैः पुट
पाकस्य साधनमाह बिल्वमात्रमिति मांसपीडमौषधपिंडं च पृथक् बिल्वमात्र
मेकीकृत्य स्नेहादिष्वेव एरंडपत्रैः क्रमाद्विसिष्टतम कुशमंज सत्राण्यतमेनव
५४ द्धा द्व्यंगुलोत्सेधेन मृल्लिप्तं वादुरं घनैः पचेत् संस्रहेतु धवधान्वतमधुकन्यग्रो
धकाश्मर्यराजादनार्जुननक्तमालपाटलान्यतमैः काष्ठैः सकृत्तोवा गोमहीष
योः पचेत् इति पुटपाकावधिमाह अग्न्याभमिति तत्पिंड अग्निवर्णत्वेन पक्वत
त्वा निष्पीड्य संतर्पणं च युंज्यात् पुटपाकधारणावधिमाह शतानित्यादि अत्र:

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यंत्राख्यां नाडीमाह अर्शसामित्यादि चतुरंगुलः दैर्घ्ये परिणाहेतु पुंसां पंचांगुलं व्याधिद
र्शने द्विछिद्रं दर्शनादि योजने ये एवाग परिरक्षणार्थमेकछिद्रं द्विछिद्रस्य तु द्वयोः पार्श्वयोश्छि
द्रं एकछिद्रं एकस्मिन्पार्श्वे तच्च त्र्यंगुलं दीर्घमंगुष्ठोदरविस्तारं मध्ये कार्यं छिद्रादूर्द्ध्वभा
गे त्र्यंगुलोर्द्ध्वं अंगुलोच्छ्रायावहिः कुंचिताग्रा कर्णिका कार्या तृतीयमर्शः पीडनं शम्याख्यं
यंत्रमाह शम्याख्यमित्यादि लांगूलगोस्तनाकारादिलक्षणम् अच्छिद्रं पार्श्वछिद्ररहितं
भगंदर यंत्राख्यां नाडीमाह सर्वथेत्यादि अर्शोयंत्रमेवाधनीलोष्ठं भगंदरयंत्रं मुख
छिद्रस्य पार्श्वभागश्लिष्टः घ्राणार्शोर्बुदयंत्राख्यां नाडीमाह घ्राणेत्यादि अंगुलीत्राणाख्यां ना
डीयंत्रमाह अंगुलीत्राणकमित्यादि वक्त्रविवृतो वक्त्रविकारनाशनार्थं प्रवेशितानमंगुली
रक्षती त्यंगुलीत्राणकं योनिव्रणोक्षणी नाडीमाह योनिव्रणेत्यादि चतुर्भिश्चतुःसक
लं नाडीव्रणाभ्यंजन नाडीव्रणाक्षालनाख्यं नाडीद्वयमाह यंत्रे नाडीत्यादि मूलेऽगुष्ठे
प्रवेशच्छिद्रे अग्रेकपालो प्रवेशच्छिद्रे अग्रतो कर्णिके अग्रे कर्णिकारप्लिते वर्त्तिर्यत्राक
र्ति इतिनाडीविशेषणम् यंत्रविशेषणात्वेतनुमप्रसंगः जलोदरयंत्राख्यां नाडीमाह
द्विद्वारेत्यादि नलिकावंशादिनाडी पिच्छनलिका पिच्छनाडी धूमयंत्राद्या नाड्य उक्ता
इत्याह धूमेत्यादि अगारख्यां नाडीमाह अंगुलान्येत्यादि चूषणोरक्ताद्यपकर्षणो अष्ट
मांगुलं अष्टांगुलं दशांगुलं वा संग्रहे द्वादशांगुलमप्युक्तम् अंगेलद्रस्वमध्यदीर्घमष्ट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दार्व्यादि कृतान्याति कंठे मुखाकारसंपादक सकल द्रव्यसंधानस्थाने मूलसंधारस्थाने
स्वस्तिकानां कार्यमाह तेईहेति इत्यादि संदेशाश्चत्वारः तत्र कीकीवद्धात्र कीलाविमुक्ता
ग्नो संदशावाह कीलेत्यादि षडंगुलसंदंशमाह षडंगुल इत्यादि उपपद्मराणां नेत्रेषु
वान्तरपद्मराणाम् मुचूड्याख्यसंदंशमाह मुचूंडी त्यादि सूक्ष्मदंता सूक्ष्माग्रा ऋजु
ख ऋोरूचकमूषराणा मूले मुद्रिकावद्धा गंभीरेषु व्रणेषु यानि मांसानि यानि च नेत्रेषु
छिन्नशेषाणां पक्ष्मणां तेषां हरणे तालयंत्रद्वयमाह द्वादशांगुले मत्स्यवालवत् एक
तालके तालयंत्रे स्मृते एकताला द्वितालइत्यत्र तालशब्देन प्रदेश उच्यते मत्स्यता
लो मत्स्यगलः नाडीयंत्राण्याह नाडीत्यादि विस्तार छिद्रस्य परिणाहः स्थौल्यं यंत्र
स्य कपठन्नः शल्या वलोकिनी नाडी माह (कंणादीनां डादीवतः उपवेश्यार्थ कीलकः ८६
वारंग षोरवाकारः इति पदार्थचंद्रिका) दशेत्यादि अर्शसां नाहा पंचांगुलस्थौल्या चतुःकर्णिकः वारंग
शल्यं (चतुकोणाके शल्यानि कर्णानि नाडीत्यर्थः) संग्रहणी नाडी माह नाडीत्यादि मुखेछि
द्रपंचकयुता द्विकर्णा वारंगसंग्रहणी नाडी माह द्विकर्णेत्यादि तत्प्रमाणात् संग्रह्यमानस्
एतच्च नाडीद्वयेपि छिद्रमानं अन्यानि नाडीयंत्राण्याह वरांगेत्यादि संस्थानमाकृति मानाह
स्थौल्यम् शल्यनिर्घातिनी नाडी माह पद्मेत्यादि तन्तुर्थे सुषिरा त्र्यंगुलदीर्घविवराग्रे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.२.३ 311

शलाकेत्यादि स्थूला स्थूलेच अणुश्च अणुच दीर्घा च दीर्घेच तानि स्थूलाणु दीर्घाणीत्ये
कशेषे निर्दिष्टाः अणुसूक्ष्मं ह्रस्वंच तेन स्थूलं दीर्घं सूक्ष्मं ह्रस्वं मध्यं चेति त्रिविध शलाका
यंत्रम् जांबवौष्ठम् जांबूफलवदोष्ठो यस्य तत् श्लोष्टाकारमग्रम् जांबवौष्ठ शलाकाविशे
षएव संग्रहेप्युक्तम् तासांतु कर्मार्थे जांबवौष्ठानि द्वादशांगुलानि क्रमात् षडंगुलाद्यंगुलो
र्ध्वप्रमाणफलानि शलाकाश्च स्थूलदीर्घसूक्ष्मह्रस्वमध्या इति अर्बुदोद्धरणार्थं शलाका ग्रं ५
माह शलाकामंत्रेत्यादि मूले मध्ये दंडा शलाका उर्ध्वचंद्राकृतिं वि
धाय तन्मध्ये उर्द्धवृत्तोदंडः कार्य इत्याह नाशार्बुदरवहार्थं शलाकामाह कोलास्थीत्यादि
दर्व्याखस्यास्तित्वः शलाका आह अष्टांगुलानीत्यादि मेदुशो घनाग्राः शलाकास्तत्र
तत्रोक्ता इत्याह स्वं स्वमित्यादि अनुयंत्राण्याह अनुयंत्रेत्यादि अयस्कान्तादीनि एको
नविंशतिरनुयंत्राणि संग्रहेतु एतानि देहे सर्वस्मिन्देहस्यावयवेपिवा संघोष्टेधम
न्यां चयथा योगप्रयोज्यानीति अनुयंत्राणि स्वयम्भूह्यानीत्याह तत्क्रियाइत्यादि यंत्र
कर्माणि गणयति निर्घातनेत्यादि संग्रहेतु विवर्त्तनिर्घातने इत्यादि ऋजुकरणोत्य
न्नं यंत्रकर्माणि पंचदश जातीरंतत्वविवर्त्तेत्यादि १६ विकर्ष १७ प्रवच्छन्न १८ दूषण १९
दारण २० प्रक्षालन २१ प्रमथन २२ अंजन २३ प्रत्याजेनानि २४ नवाधिकानीति चतुर्विंशतिः
यंत्रेषु कंकमुखस्य प्राधान्यमाह विवर्त्तेइत्यादि संग्रहेतु ह्रस्वदीर्घस्थूलतनुवक्रविषम ग्रासगाढ़ि

हे२.३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षड्द्वादशांगुलायतमिति तेष्वाख्यां नाडीमाह स्याद्द्वादशेत्यादि चतुरंगुलास्य त्र्यंगुलास्ये
वा अंतर्दीप्तः प्रदीप्ते तत्रास्य दृष्टपत्त्वना घटिकाख्यां नाडीमाह तद्वत् घटी हिता गुल्मवि
योन्नमने च सेति अलाबु सदृशी गुल्मविलये गुल्मोन्नामने च चकारात्कफरक्तावचूष
णे च शलाकायंत्राण्याह शलाकाख्येत्यादि एषिण्यौ शलाके आह तेषामेषणाकर्मणी
ति उभे गंडूपदमुखे इति एषणामवलोकनं शल्यहारिण्यौ शलाके आह स्रोतोभुदिति आदि
शंक्वाख्याः शलाकागणायंति शंकवः षडिति व्यूहने शंकू आह उभौ इत्यादि व्यूहनं पृथ
स्या सं [illegible] विन्यासः चालनौ शंकू आह द्वावित्यादि शरपुंखमुखारकर्त्तरी आहरणौ शंकू आ
कुरादीनां ह आहार्ये वडिशाकृतीति वडिशं मत्स्यवेधनं सप्तमं गर्भशंकुमाह नतो ग्रेत्यादि [illegible]
[illegible] नतो वक्रः शकुनातुल्यकीलकाकारः अश्मरीहरणं शलाकायंत्रमाह अ
श्मर्यो इत्यादि दंतपातने शलाकायंत्रमाह शरपुंखेत्यादि प्रमार्जनी शलाकागणा पति
कर्पासेत्यादि उष्णीषः शिरोवेष्टनम् पायुप्रमार्जन्यौ शलाके आह वापावित्यादि घ्राणप्रमा
र्जिन्यौ शलाके आह द्वे षट्सप्तांगुले घ्राणे इति कर्णप्रमार्जिन्यौ शलाके आह द्वे करीष
नवांगुले इति कर्णशोधने शलाकायंत्रमाह कर्णेत्यादि द्रवस्य मलस्यापनयनमार्ज
नं कठिनस्य शोधनम् क्षाराग्निप्रवेशार्थे तिस्रः शलाका [illegible] चजांबवौ इत्याह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मुखमाह तद्वत्साद्येवृ्ीहिमुखमाह तयेत्यादि कुथरीमाह यथइत्यादि कुठारीकमाह तयोर्ध्व
दंडइत्यादि शलाकामाह ताम्रीत्यादि कुमवकं कुम्दकमुलम् अंगुलीशस्त्रकमाह कुर्पादित्या
मुद्रिकानिर्गतमुखेकंठस्यतद्वि कयोगतः स्यानरोगा योगानुसारेणाविकल्प विडिश महणम
ह महसोइत्यादि करपत्रमाह छेदे स्थूलमित्यादि स्नुधुत्सरूवधनम् महराणार्थ यस्य कर्त्ती तीमाह स्नायु
इत्यादि नखशस्त्रमाह वक्रर्जुइत्यादि नवांगुलं नतुषडंगुलन खछेदनके प्रसिद्धं एकस्मिन्
मुखे वक्रधारान्यस्मिन् ऋजुं दंतलेखनमाह एकधारमित्यादि प्र वृद्धे षितवदा
कृतिर्यस्य तत् सूचीत्रयमाह वृत्ता गूढे इत्यादि पाशच्छिद्रस्थाने गूढा दृढा अत्र त्र्यंगुला
सूचीमाह व्रीहीइत्यादि कूर्चमाह सर्वे वृत्ताइत्यादि सर्वे वृत्ताः पाशरहिताः सूच्याः वृत्ते एक
स्मिन् पठिनिखाताः खजमाह अर्द्धांगुले इत्यादि कर्णव्यधनमाह कर्णव्यधने इत्यादि
आरामाह आरा अर्द्धांगुले इत्यादि तत्प्रवेशांगुलं प्रवेशाउर्द्धं ततः वृत्ता तत्र खा दूर्ध्वं चतुरस्रा
पक्कामसंशये पक्कत्वामत्वसंदेहे वहलाघनाम् वहलकर्णपालीव्यधनार्थं सूचीमाह
वहलायामित्यादि अनुशस्त्राण्याह जलौकइत्यादि उक्तेभ्यो शस्त्रेभ्यं त्रेऽन्यान्यपिस्व
बुद्ध्या कल्पनीयान्याह तान्येवमित्यादि तानिशस्त्राण्यनुशस्त्राणि यंत्रादीनि यंत्राणुयंत्रा
णि तेषां योगमुपयोगं च कल्पयेत् शस्त्रकार्याणि गणयतिउत्पाद्य इत्याहरसिध्ये ३ष्य ४ प्रदन ९

लेख्य।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इति।

शिथिलता इत्यष्टौ पंचदोषाः इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने पंचकर्मप्रकरणं स
मस्तेन निरूपितं प्रथेति शस्त्रविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते शस्त्राणां नाम
न्यलक्षणामाह षड्विंशतिरित्यादि ग्रायोद्धिचार्णि त्यंतन्न सुकर्मारैरुत्तमं लोहकारैः रोम
वाहीनि रोमच्छेदीनि अकरालानि आधीयते अयसि लोहे घटितानि तानि यथैव सप्तमी
समाहितं सम्यग्घटितं मुखाग्रं फलं येषां तानि एकैकशो द्विचाणि प्रत्येकं द्वे द्वे चाणि का
रयेत् वृद्धिशास्त्रिरूपयोगमाह पुंजितलानि स्थानविशेषवल इति मंडलाग्रशस्त्रमाह
२५ मंडलाग्रमित्यादि तुण्डीकागलशुण्डिकाः वृद्धिपत्रधारायाह वृद्धिपत्रमित्यादि उन्न
ते गंभीरे च शोफे कंडुग्रस्तस्यथा अतेशोफे दृष्टतो न तागतं स्थानवशेन दीर्घ मुखं
ह्रस्वमुखं च उत्पलपत्रमर्धधारं चेति शस्त्रद्वयमाह उत्पलेत्यादि एते च स्वनामन्ता
न रूपेसर्ववक्रमाह सर्पास्यमित्यादि अन्वेषणार्थमेषणीमाह गतेरित्यादि गतेनां २४
डी व्रणस्य भेदनार्थमेषणीमाह भेदनार्थे इत्यादि मे दत्वं तारा तु सत्वप्रवेशनेन वे
तसशस्त्रमाह वेतसं व्यधन इति शरारिमुखं त्रिकूर्चिकं चेति शस्त्रद्वयमाह स्नाव्ये शरारी
स्य त्रिकूर्चक इति स्नाव्यप्रच्छालेन रक्तस्रुतौ भावे कुत्सराय स्वल्पयः शरारिः पदिविशे
षः कुशांत्रमांत्रमुखं चेति शस्त्रद्वयमाह कुशाटेत्यादि आटापदिविशेषः अंतर
प

314

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·२·५

रोमचर्मपुष्पफलालाबुत्रपुसोदकपंकपूर्णा दृतिवस्तिवधूमाँयेसीकोत्पलनालादिषुयथा
हे माहदरागादियोग्यां कुर्यात् तथा घटपार्श्वस्रोतस्यं भोभिः दृतिनेत्रप्रणिधानवह्निपी
डनयोग्यां अपि च युक्तिकारी भिषक् नूतनं पुरुषं संपूर्णगात्रमविषहतमदीर्घे व्याधि
पीडितमतिः कृष्णोत्र मवहेत्यामायुगायां मुंजवल्कलवेष्टितपंजरस्थमप्रकाशे देशे कारयेत्
सम्यक् प्रकुपितं चोद्धृत्यापत्स्ये हत्वा शरवेशाकूर्चादीनामन्यतमेन शनैः शनैरव
घट्टयत्त्वगादीन् सर्वान्देवाह्याभ्यन्तरानंगानि शिरास्नाय्वादीन् अवयवान् आचार्यो य
दर्शिते नगमेन न च दृष्ट्वा चलत्त्वयेत् इति घाम्रेशाय हृष्टं हृष्टे प्रत्यक्षं तत्रापत्सामासत
दुमर्यं भयोज्ञाने विवर्धयेत् इति जलौकसां विषयमाह जलौकस्तु इत्यादि वर्ज्या जलौ
कसंग्रमाह दृष्टाश्चु इत्यादि दृष्टांतु मत्स्यादि शवकोथमलेषु च जाताः वर्ज्याः प्रयोगादे
षमाह ताभिः केऽथ पांडु मयेमाइति वर्ज्या दोषे चिकित्सामाह विषपित्ताः स्वन्त्वत् कार्यं तत्रे
ति ग्राह्या जलौकसंग्रमाह सक्ष्मा इत्यादि ग्राह्या स्वापिमञावर्ज्या इत्याह ता अथ सम्पत्ति
त्यादि पुस्तलं निपातुं मात् अविमृश्य अप्रयोगात् सीदंतीश्च मत्यजलीरञाम्रंताइति रक्तम
त्वा द्वैलौः जलौकसां प्रयोगमाह अथेतुरानित्यादि इतरा वर्ज्या अवलिप्तो मे कांजिके
घृतं घन्यतमेन प्रदेशमभ्यज्य शस्त्रेणावा प्रच्छायगालेत् इहच्छ्रद्धसंपन्नो जलौका

हे·२·५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्र
कुष्ठं

पूर्वपं८ भेद्यं९ व्यधो१० मंथ्यो११ अगृहो१२ दाहः१३ १४ तच्छिद्यादिति इत्याद्यमुत्पाटनं भावे शायप्रत्ययः
एवं पाट्यादिषु सीव्यं सीवनं शस्त्रदोषनाह कुंठ१ खंड२ तनु३ स्थूल४ ह्रस्व५ दीर्घत्व६ वक्रत्व७ श
स्त्राणां खरधारत्व८ मष्टौ दोषाः प्रकीर्तिता इति तत्र दोषाः प्रत्यक्षरूपज्ञात शस्त्रधारणा
विधिमाह छेदेत्यादि छेदनादिकर्माणि वृंतफलयोर्मध्ये तर्जन्यादिभिर्मिलितैः शस्त्रं गृह्णीयात्
विस्रावणानि तु तर्जन्यंगुष्ठाभ्यां वृंताग्रेण गृह्णीयात् व्रीहिमुखं तु पाणितलेन छन्नाग्रम्
प्रच्छाद्यमुखे ग्राह्यं आहरणे तु शस्त्रं मूले ग्राह्यं पाशस्योपरि मध्ये लघुत्वं दंष्ट्राकर्षणी
च शेषेषु कर्मसु पत्रगृहीतो सो कार्यं तत्र गृह्यमन् शस्त्रस्थानार्थं शस्त्रकोशमाह स्याल
वेत्यादि संग्रहेतु हस्त एव चात्र प्रधानतमस्तदधीनत्वाच्छेत्र शस्त्राणां तत्र हारिणाया
थि तं शरशल्यास्थिछेदेषु उदकेन मांसछेदेषु तैलेन पायनं भेदन शिराव्यधस्नायुच्छे
दनेषु च प्रयुंजीत धारा पुनर्भेदनानां मासूरी लेखनानामर्द्धमासूरी विस्रावणानां कै
शिकी व्यधनानामर्द्धकैशिकी छेषानिशानि तु श्लक्ष्णाशिलिका माषवर्णप्रधाना
धारासंस्थापनार्थं शाल्मलीफलकम् प्रयाधिगतशस्त्रो प्यकृतयोग्याभ्यासः स बहु
शोवाप्यदृष्टकर्मा शस्त्रकर्मणि भ्रावर्तेत शिरास्नायुमर्मादि व्यापृत्वा देहस्य तस्मात्स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा नाडीमाह मुखालेपनस्य गुणानौषधाराज्ञि शायेदोषमाह
सजास्रजस्माह उक्तदोषश्नीकारमाह २

तत्र माह त्वक्स्थं लाबुघटीभ्ङगं इति सिराव्यधस्य निपततत्वमाह शिरेव व्यापके सृजी लिंगादीनां
विषपानतारस्याह तं सर्पिषा लेपनं सेवेदिति संग्रहे तु सर्वासां च प्रमाणामष्टादशांगुलानि त
८४ त्र चतुः पंच षडंगुलं न युयोजयेत् गजवाहादिषु ताः तास्तु कुमारास्तनुत्वचो ल्पशिरस्का स्क
धरका पाश्चाक्षिप्ता विपरीताः पुंसां सो ऽर्धचंद्राकृति मुखे विभागश्च तत्र वाहतत्र वातदोषे
शुचिरोस्थितेषु चाम्बेषु तु मोसो योजयितव्याः क्षिप्ता विपरीतेषु जलौकसस्त्वार्द्रं च मार्ध
चायेगृहीत्वा स्तुरभिपंक गर्भेन वे घटस्थापयेत् श्रृंगाटक कसेरुक शाल्कशैवालुप
र्णालवर्णस्तन्या पुष्कर बीजचूर्णां स्वादु शीतं स्वच्छं च तोयं ग्रन्नपानार्थे ताभ्यो
दद्यात् लालादिकोपपरिहार्थमेवच त्र्यहात् त्र्यहात् पूर्वमन्नपानमवनीयान्यद
द्यात् पंचाहाच्चतद्धिधाराव घटान्तरे ताः संचारयेदिति इतिहेमाद्रीहीकायां मायुर्वे
दरसायने शास्त्रप्रकरणां नाम सामस्त्येन निरूपितं अथेतिशिरावेधविधिमध्यायं व्याख्यातुं
प्रतिजानीते संग्रहे तु बहवोपि रक्तावसेचनोपायाः प्रागभिहितास्तेषामन्येषां चूषिकादीनां
मुपक्रमाणां तत्साध्येष्वामयेषु शिराव्यधनं प्रधानं ते सम्यक् लाभशोपमा यान्ति केदारसेतुभे
देनशाश्वपादपत्र वत्तथा च शिराव्यध श्चिकित्सार्द्धम् संपूर्णा वाचिकित्सितमम् शल्यतंत्रस्मृतं
यद्वत् वस्तिकायाश्चिकित्सितं तथा रक्तमधिष्ठानं विकारविकारणां प्रत्यन्तिहि तस्मादृष्टं
कर्मेदं प्रथमं ततः तत्रांबुशरीरमाहारसारभूतं रसाख्यमविकृतमविकृतेन सारंजितं

प्रधाय र्णा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पूर्वं दुष्टं पिबंती स्याह वामयेच्चता इत्यादि जलौकसो मोक्षकालमाह देशस्य तोदे कण्डूं वा मो
क्षयेदिति मोक्षणानां रूपमाह वामयेच्चेताइत्यादि करण्डने लवणः सप्ताहादर्वाक् जलौ
कसां पुनः प्रयोगनिषेधति रक्तमित्यादि जलौकसां सम्यक् वमनलक्षणमाह पूर्ववदि
त्यादि अतिवांतैः लक्षणमाह कन्नोति योगान्कस्तु वेति दुर्वान्तलक्षणमाह दुर्वान्तेस्त
ब्धलामद इति जलौकसां पालनविधिमाह अत ऊर्ध्वमित्यादि देशाप्रतिस्रावे स्रावरोधौष
माह अपभ्रष्टावित्यादि देशान्नावानंतरं रूपमाह शतेत्यादि स्रावफलमाह दुष्टेत्यादि द्विती
येऽह्नि पुनः स्रावमाह अशुद्धमित्यादि अग्नी भवेत्स्याकोन्तुरवे भवेत् अलाबुघटिकयोरविष
यमाह पुंज्यादित्यादि अलाबुघटिकयोर्विषयमाह पुंजात्कफवायुनेति शृंगस्याविषयमाह
वातपित्ताभ्यां दुष्टं शृंगेरा निर्हरेदिति प्रच्छानविधिमाह गात्रं बध्वेत्यादि पदैः शस्त्रं तैः अ
धो देशाप्रस्थैरधस्तादारभ्य शस्त्रैरधोदेशमारभ्योर्ध्वं क्षिपमार्गौः प्रच्छानस्य विषयमा
ह प्रच्छानेनैकदेशस्थमिति जलौकसां विषयमाह ग्रथितं जलजन्माभिर्हरेदिति ग्रथितं
रक्तं पिण्डितम् शृंगालाबुघटिकानां विषयमाह शृंगादिभिः सुप्तमसृगिति सुप्तमज्ञातस्पर्श
म् शिराव्यधस्य विषयमाह व्यापि शिराव्यधैरिति व्याप्य सर्वदेहस्थं प्रच्छानस्य विषय
त्तरमाह प्रच्छाने पिंडिते मास्यातइति पिंडिते घने जलौकसां विषयांतर विषयांतरमाह अव १२
गाढे जलौकसइति अवगाढे गंभीरे अलावादीनां विषयं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा० २०८

जत्रूर्ध्वे इत्यादि उन्मादे शिराम्याह उरोपांगललाटस्था उन्मादे इति अपस्मारे शिरामाह अपस्मारे तु हनु:
हनुसंधाविति ईक्षणेषु शिरोरोगादिषु सामान्यतः शिरामाह समस्तेषु वा शिरोरोगमध्यगामिनी इ
ति विद्रधि पार्श्वयोः शिरामाह विद्रधावित्यादि तृतीयज्वरे शिरामाह तृतीयके शयोर्मध्यग इ
ति चतुर्थकज्वरे शिरामाह स्कंधस्याधश्चतुर्थके इति सम्लग्रबाहिकायां शिरामाह प्रवा
हिकायामित्यादि शुक्रमेढ्रयोः शिरामाह शुक्रमेढ्रा मध्ये मेढ्र इति गलगंडमालयोः शिरामाह:
उरगो गलगंडयोरिति द्विवचनसामर्थ्यात् गंडमालाग्रहणं गृध्रस्यां शिरामाह गृध्रस्या
मित्यादि अपच्यां शिरामाह इंद्रवस्तेरधो अपच्यां द्व्यंगुल इति इन्द्रवस्ती जंघामध्ये मर्म सक्थि
मूले क्रोष्टुकशीर्षे च शिरामाह चतुरंगुल इत्यादि पाददाहादिषु बहुषु शिरामाह पाददा
हखंडे हर्षे च विपादिकायां ४ वातकंटे ५ विश्वच्यां ६ द्व्यंगुले बिंदुपरि क्षिप्रमर्मणः इति हर्षपा
दहर्षे विश्वाचीरवरोगे क्षिप्रमंगुष्ठांगुलीमध्ये मर्म संग्रहे तु एते नेतर सक्थि बाहूच व्याख्या
तो विशेषणस्तु वामबाहावभ्यन्तरतो बाहुमध्ये प्लीहोदरे एवमेव च दक्षिणबाहौ यकृद
रव्य तथा कासश्वासयोरित्यादि सन्धीति विश्वच्यां शिरामाह गृध्रसीभिर्वा विश्वाच्यामिति सं
ग्रहे तु बाहुशोषावबाहुकयोरिति एवमपयोक्तशिरासामदर्शने शिरांतरमाह यथोक्तानिमि
त्यादि शिरावेधविधिमाह अपथ्ये इत्यादि अल्पस्निग्धरसालं स्निग्धरसान्नप्रति सुप्रति मा
मात्रार्थे इत्यव्ययीभावः संग्रहे तु व्याधिबलसात्म्यप्रपेयस्निग्धं जांगलमनुसंयवागूं वा ३१९

हे २०८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रक्तमोक्षमिति स्रुतरक्तलक्षणमाह मधुरमित्यादि सहन्तद्वंद्वेभावमजिरास्रुतरक्तस्यारोगहेतुत्वमाह तत्तस्तेने
वसंसिध्यतेरिति संग्रहेण तथा द्रव्यदोषमिति कश्चिच्च भयात्मकमिति येन हैवं विधि विधि देदाहारविहाराभ्या
सद्विपक्षि लवणस्वायुषां योनिरिति रक्तस्य दुष्टिकारणमाह तस्मिन्नेश्लेष्मलः प्रायोदृष्यति इति दुष्टरक्त
स्य कार्यमाह कुरुते तेन इत्यादि दुष्टरक्तकार्यस्य सामान्यलक्षणमाह शोफेत्यादि चकारात् रुपकारणं दुष्टेषु
रक्तेषु चेदं लक्षणं ज्ञेयं दुष्टरक्तकर्मस्य प्रतीकारमाह तेष्वित्यादि ऊनषोडशाब्दादीनां पि
रावध्यनिषेधातिनतत्त्वेत्यादि अत्रासपि कारकदादिस्पले पंचसुकर्मसु वमनविरेचननिरूहानु
वासननस्येषु वमनादौ स्नेहपाने च यावत्कृतदोषप्रवृत्तिस्तावन्निषेधः अपंक्ति
नामलं तिवर्त्य मासायं त्रयाणाम् तिर्यगित्यपि गतान् अनुत्थितान् मेंकपाम् संग्रहेन् तत्र स्नेहपीता
दिषु सम्यग्विद्धा अपि शिरा न स्रवत्यतिस्त्रवलिवासम्यक् स्निग्धस्विन्नस्य पुनर्द्रवीभूतादो
षा शोणितेमनु प्रविष्टस्सम्यक् प्रच्यवते न त्वेव निषेधो विषसंसृष्टोपसर्गादात्ययिकव्या
धिषु इति शिरोरोगे नेत्ररोगे च व्यध्यां शिरामाह शिर इत्यादि ललाटे भवेल लताद्या शारीरा
वयवाद्युप एवमपांगम मुपनासयोर्वा उपनासिका कनीनिका वा कर्णरोगेषु शिरामाह क
र्णरोगेषु कर्णाज्जामिति नासारोगेषु शिरामाह नासारोगेषु नासाग्रं पिनासिति पीनस शिरा
माह नासाललाटयोः पीनस इति मुखरोगेषु शिरामाह मुखेत्यादि जंत्रुईगंधिषु शिराश्रि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चूलिनैःसैल।

321

वा.२.९
लंत्तारस्रेवनेऽश्रुतिविद्धलक्षणमाह अविद्धलक्षणमाह सम्यग्विद्धामित्यादि दीक्षावरोधकादसा
माह भेरुग्मेईत्यादि वेगितामत्त्वादेः अव्वेदः अस सम्यकूस्वेदः सम्यकूस्नावार्थमोषधमाह
वा.४ अस्सम्यगित्यादि सम्यकूश्रावनिर्वाहार्थमोषधमाह सम्यकूप्रवृत्तकोस्नेनतैलेनलवणो
नचेति दिवादित्य लुषजुपलेस्वभोत दुष्टस्यवेऽश्रुगते शिरास्नवलिइत्याह अश्रेवेइत्यादि
सम्यकूश्रुत्वायस्वयंस्थितेरक्तेतत अशुद्धात्वाल्लाहरेदित्याह सम्यकूश्रुतेत्यादि मूर्छापो
प्रतिकारमाह यंत्रं विमुच्येत्यादि पुनर्मूर्छापातदहने स्नावयेत वातदुष्टरक्तस्यलक्षणा दि.६
माह वातेभेनं वातोच्छावेत्यादि पित्तदुष्टरक्तस्यलक्षणमाह पित्तादित्यादि श्रोष्ण्यां स्कं
दिघनीभावरहिते कफदुष्टस्याह कफादित्यादि घनेस्रावरहितं द्वंद्वदुष्टरक्तस्यल
क्षणमाह संसृष्टलिंगो संसर्गात्इति त्रिदोषदुष्टस्यरक्तस्यलक्षणमाह त्रिदोषमलि
नाविलमिति मलिनंनीलं आविलंकलुषं संग्रहे तु कषायरसं लोहगंधि शीतंचरक्तं
वातात् स्नेहधूमाजनोदकरूक्षं हरितपीतं वसागंधि मत्स्यगंधि वा कटुत्वानष
द्वि.३ मथिकानिष्ठंगोमूत्रामंचपित्तात् कोविदारपुष्पगौरिकोदकपांडुशीतस्कंदि व्र
णाद्धारावसादि लवणरसं वसागंधि कफात् कांस्यनीलंदुर्गंधिच संनिपातादिति
स्नावप्रमाणमाह अश्रुद्धावित्यादि किंपुनःश्रुद्धो वलिनोपि किंपुनर्वलपस्यप्र

हे.२.८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पयित्वा मुहूर्तमात्रमाश्वासितं पर्वांक्षेपराङ्के वेति कंधोर्द्ध्वशिराणां यंत्रणामाह मृदुपट्टेनेत्यादि
पट्टो वस्त्रखंडः पृष्ठतो नरः वस्त्रवावेष्टयन् वस्त्रवलं कुर्वन् कंधरायां परिक्षिप्य कंधरावेष्ट
यित्वा वामतर्जनीयत्र कर्त्तुः अंतर्मुखवर्ज्यानां मुखांतर्मुखवर्ज्यांतर्गतशिराणां जर्व्यानां शिरो
त्थापनविधिमाह तथेत्यादि शिरोदीक्षणामाह उत्थितामित्यादि उत्थितां स्वंदमा
नां स्पर्शेन ज्ञात्वा गंभीरां त्वं गुष्ठपीडनेन ज्ञात्वा फलोदेशो वामहस्तेन सुनै निष्कुंचं
गृहीतकुठार्या मध्येन लक्षयेत् शिरामोक्षणविधिमाह तद्वदुन्मोक्षयेत् ताडयन् पीडयन् तत्रे
नामिति एनां कुठारिकां अंगुष्ठगृहीतया मध्यमांगुल्या ताडयन् [illegible] रोण चापीडयन् शिरा
मोक्षयेत् उपनासिकाया व्यधनमाह विध्येदित्यादि जिह्वाधःशिराव्यधनमाह अधमुन्नतेत्या
दि ग्रीवाशिराणां यंत्रमाह यंत्रयेदित्यादि [illegible] मासोत्यादि हस्तशिरायंत्र
णामाह [illegible]त्यादि पार्श्वशिराणां यंत्रणामाह विध्येदालवेत्यादि मेढ्रशिरायंत्रणामा
९८ ह प्रहृष्टे मेढ्र इति जंघाशिराणां यंत्रमाह जंघाशिरां [illegible]न्यं केचित् इति पादशिरायंत्र
णामाह पादेत्वेत्यादि हस्तवद्वंध्यात् देशादूर्ध्वं चतुरंगुले पट्टिका वद्धा अन्यत्रशिराणां
यंत्रणामाह इत्थमित्यादि व्रीहिमुखस्य निखननमाह मांसलेत्यादि कुठारिका नि
खननमाह यवार्द्धमित्यादि सम्यक् सम्यग्विद्धेत्यादि दुर्विद्धालक्षणामाह अल्पैर्वदित्ये
विद्धालक्षणमाह। त्यादि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰२०५

चेत् पद्मकादिक्वाथशर्करा मधुरक्षीरमिक्षुरसमेरणाहरिणाजोरभ्रमाहिषवदाहारणामन्यतम
नस्य वा शिरां विध्वा रुधिरमामं घृतभृष्टं वा पानं दद्यात् तेनैव वा दर्भपादप्रदिग्धे नानुवासये
त् स्निग्धैश्च पूर्वरसैर्भोजयेत् सर्वथा चानवतिष्ठमाने वाचनायक्षारं दद्यात् नच क्षतमप
पेद्वेत् क्षीणरक्तस्याहि वायुर्मर्माण्युपसंरुद्ध्य संज्ञानाशशिरःकंपश्रम मन्यास्तंभो
पतानकहनुग्रहहिध्मापांडुत्ववाधीर्यधातुक्षयदेपकादीनकरोति मारयति वा प्राणाः प्रा
णाभृतां रक्तं तत्क्षयात् तु पतेवलः वर्द्धते चानि[illegible]पुत्तथा बृंहणमाचरेत् दुर्व्यधा
तिव्यधकुद्धितलिर्यग् व्यधादि व्यधदोषात् व्यापदोषाः स्युस्ता यथास्वं साधयेदिति स्नु
तरक्तस्य पथ्यानियमकालस्यावधिमाह उन्मार्गेत्यादि पथ्यमाह नात्युष्णमित्यादि उ
क्तेपथ्येयुक्तिमाह तदित्यादि अतो हेतोः विशुद्धरक्तस्य लक्षणमाह प्रसन्नेत्यादि प
ञ्चाभिः वेगोविरामतादि प्रकृति इति हेमाद्रीटीकायामायुर्वेदरसायने शिराव्यधप्रकरणं
सामस्त्येन निरूपितं अथेति शल्याहरणाध्यायं व्याख्यातुं प्रतीजानीते शल्यगतिभे
दानाह वक्रा १ ऋज्वी २ तिर्यग् ३ ऊर्ध्वा ४ अधः ५ शल्यानां पंचधा गतिरिति संग्रहेतु त्रिधा गतिः श
ल्यानामूर्ध्वमधस्तिर्यक् च सा पुनः प्रत्येकमृजुवक्रभेदेन द्विधेति अतः शल्यस्य लक्षणा
माह श्यावमित्यादि त्वग्गतशल्यस्य लक्षणमाह विशेषेत्यादि विशेषादिति व्र
णसामान्यलक्षणमप्यत्र ज्ञेयं मांसगतस्य लक्षणमाह मांसस्थेत्यादि चोषप्राचूषशोने

हे॰२०५

323

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१९

स्योऽत्र सार्द्धत्रयोदशपलः अतिस्रावे भेषजमाह तत्राभ्यंगेत्यादि स्रुतरक्तस्यानंत
रं कृत्यमाह क्षतेरक्ते इत्यादि ~~...दूषितं पुनः शोधयित्वा प्रदातव्यं~~ प्रातैवस्त्रखराडन
प्रथमश्रावादसम्यक्स्रुते पुनः स्रावकालमाह अपस्त्रुतमित्यादि भूयः दूषितं पुनस्ते
ऽपयित्वा पत्रास्त्रावयेत् दुष्टव्यनेनैव क्रमेण स्तुलिः कार्या न त्वति स्रुतिरित्याह किंचि
द्विशेषइत्यादि अतिवर्द्धते बाधते तिस्रु शिरांकायां श्रृंगादिभिर्हरेदित्याह हेतुः श्रृंगा
दीनि शोधं इति श्रृंगादिभिरल्पस्रुति संज्ञायां समयेदित्याह प्रसादमित्यादि पित्तासृग्
क्रिया रक्तपित्तचिकित्सा अकृताशिराव्यस्यापयेत देवारक्तप्रसादनमित्याह दुष्टरक्त
मित्यादि अनुद्रिक्तमदृष्टभावात् स्रावयोग्यं अतिस्रावे स्तंभनमाह रक्तेत्वती
त्यादि स्तंभनविधिमाह रोध्रेत्यादि मत्स्यकपालं खर्परं शंखो ममषी वस्त्रभस्म विचूर्णि
येत्चूर्णाम् विकोल पद्मकादिभिर्मं पद्मकादिगणस्य शीतकषायं संगृहेलु लिखति
तु रक्ते शिरामुखं संधातुचूर्णैरिव चूर्णां गुल्मगैराजी उपेत धातम्लपयोदकापि
छिवा क्षौमं मुखे दत्वा गाढं बध्नीयात् मधुच्छिष्टप्रलिप्तं पट्टकं शीताबुना वा
सिंचेत् शीतमधुरकषायान्नपानैः सेकप्रदेहप्रवातवेश्मभिर्वा स्कंदनायोप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टशल्यज्ञानोपायः तत्र त्वङ्नष्टस्योपायमाह त्वङ्नष्टेत्यादि मांसनष्टस्योपायमाह मांसेति
त्यादि शोधनेन कर्शनेन ज्ञाने शिथिलस्य शल्यस्य क्षोभाद्रागादयस्तत्र शल्यमवेक्ष्य
दिषु त्रिषु नष्टस्योपायमाह तद्वदेव च पेश्यस्थिसंधिकोष्ठेषु नष्टमिति अस्थिनष्टस्यो
पायमाह अस्थिष्वित्यादि क्षोभाद्रागादिभिरित्यनुवर्तते संधिनष्टस्योपायमाह प्रसा
रणेत्यादि अस्थिवत् अभ्यंजनादिभिः स्नाय्वादिषु चतुर्षु नष्टस्योपायमाह नष्टेत्या
दि अश्मस्वेपि उच्चनीचमार्गे मर्म नष्टस्योपायानुक्तौ हेतुमाह मर्मेत्यादि तेषां मर्मणां मां
सादिगतत्वात् मांसादिकथनेनैवोक्तत्वात् नष्टस्य सामान्यलक्षणमाह सामान्येने
त्यादि अहृदयशल्यस्याकृतिं वृत्तामुक्त्वा ज्ञेयत्वाह वृत्तमित्यादि वृत्ते कोणारहि
तं यत्र प्रतिकूलमाहरणं स प्रतिलोमः यत्रानुकूलं सोनुलोमः तयोर्विषयमाह अर्वाची
नेत्यादि अर्वाचीनमधोगतम् तद्विपर्ययात् ऊर्ध्वं निर्हरेदिति पराचीनं ऊर्ध्वगतं तद्विप
र्ययादधो निर्हरेत् इति ऊर्ध्वं निर्हरणं प्रतिलोममधोनुलोमं उक्तंच संग्रहे प्रतिलोम
वाचीमानयेदनुलोमं पराचीनमिति तीर्यग्गते त्ववस्थाभेदेनोभयोर्विषयमाह
तुषेत्यादि तीर्यग्गते येनोपायेन सुखाहार्यं तेन हरेत् प्रवेशपार्श्वादन्येन पार्श्वेन
यदाहार्यं तदा छित्वा शस्त्रेणाद्वारं कृत्वाहरेत् उरोगतादिषु शल्येषु निर्घातनं निषेध

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वव्यथा पेशीतस्यलक्षणमाह पेशीत्यादि स्नावगतस्यलक्षणमाह आक्षेपइत्यादि स
ततस्नावगमनदुःहरं शिरागतस्यलक्षणमाह शिराध्मानंशिराक्षिप्तइत्यादि शिराध्माने
शिरापूर्णात्वम् स्रोतोगतस्यलक्षणमाह स्वकर्मेत्यादि स्वकर्मगुणा घ्राणादीनां यथाव
हनम् स्वगुणोमार्दवादिधमनीगतस्यलक्षणमाह धमनीस्थेत्यादि अस्थिसंधिगत
स्यलक्षणमाह संहर्षइत्यादि वलवान्संघर्षो दुःसहसंघट्टनम् अस्थिगतस्यलक्ष
णमाह नैकरूपारुजोस्थिस्थेशोफइति संधिगतस्यलक्षणमाह तद्वच्चसंधिगोचेष्टाश्चि
वृत्तिश्चभवेदिति कोष्ठगतस्यलक्षणमाह आटोपइत्यादि मर्मगतस्यलक्षणमाह
विद्यादित्यादि उपलक्षणलक्षणमाह तत्रविद्धेजसमस्तु स्यावइत्यादिना शारी
रकेवदपतेत्वगतानांस्यावलोलक्षणमाह यथास्वंपरीक्ष्यावैस्त्वगादिषु विभावयेदि
ति यथास्वमिति पत्रपदाश्रितं पूर्वंतत्रलक्षणंभवति यथात्वगाते मेलसीकाशिरादिमतेर
तं अस्थिगतेमज्जेत्यादि अंतःशल्येपित्वगुरोनैवरूढीव्रणोभवतीत्याह रूढल
इत्यादि रूढलेस्वयमेव कर्मकर्तर्यात्मनेपदं लंशाल्यं शल्येनशल्यं तंतेलक्षयते
तस्यैववणोपरामाहेत्वात् अंतःशल्यंरूढमपिपुनः वाधतेइत्यादि दोषेत्यादि अपिन

ने

वा॰२११

तिर्यग्दत्तपार्श्वे शिरउत्क्षिप्य वेगेन यथा शल्यमुद्धरेत्तथा ताडयेत् पृष्ठौ पार्श्वसंभवे उर्ध्वयांतरमा
ह एवंवाराग्याघात् कल्पये हरोति दुर्बलवरोगस्योपायमाह वध्येत्यादि कुशाभिः केविकाभि
शोफस्यस्तवरोगस्योपायमाह स्वयथ्वित्यादि श्रोफास्पीडनेनवारंगमुत्थाय उत्क्षीडतस्यो
पायमाह मुहुरेत्यादि नैनेव नाडी विनामुक्तैरो वनिर्वाधु अमार्गी त्क्षीड तस्योपायमाह
नयेन्मार्गममार्गीतु पीडनंतुयत्नइति तत् शल्यंमार्गं नयेत् मार्गानयनपूर्वकमाहेतु निर्घा
तनेनैव कर्णामुक्तस्योपायमाह मृदित्वेत्यादि निर्गमप्रतिबंधः शल्यावयवः कर्णिकेत्वात्
करणाः तं मृदित्वा संक्षोदनेनाशिथलीकृत्यापवानाड्यास्येन नाडीयंत्रमुखेन निरहा
तिपीडनेनैकीकृत्य निःकर्णस्योपायमाह अथवइत्यादि अयस्कांतो लोहकर्षकः पाषा
णः विवृतास्यमत्सुस्थितमिति निःकर्णस्यविशेषणं पक्वाशयगतस्योपायमाह पक्वे
त्यादि दुष्टवातादीनामुपायमाह दुष्टेत्यादि चूर्णैः शृंगादिभिः कंठगतस्योपायमाह कं
ठेत्यादि विषेनम्रणालेन अग्नितप्ते गृहीते जातुषस्योपायमाह नाडीत्यादि अग्नितप्ता तापिता
शलाकानाड्याकंठेक्षिप्ता ततोपांगानेन स्थिरीकृतो शल्यसंलग्नां ह्रतां जातुषंत्वादा
मयेशल्यं कंठादानयेत् अजातुषोपायमाह जातुदग्धामजातुषामिति जातुदिग्धंला
त्वालिप्ता शलाकापूर्ववत् शल्यसंलग्नामकृत्वा जातुषादन्यत् शल्यमाहरेत् मत्स्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुखरंहरेश्रु ६

ति शल्यमित्यादि पुलिलोमर्धगतम् अनुलंडे अहृदयमुखं छेद्यं छेदनार्थम् अना
हरणीयं शल्यमाह नैवाहरेद्विशल्यघ्नं नष्टं वा निरुपद्रवमिति विशल्यघ्नं तद्वेयोस्य प
नीत्रीति। विशल्यघ्नास्तु केषु मर्मसु स्थितम् हस्ताहार्यशल्यमा अथाहरेदित्यादि इतर
त्करेणाप्राप्यम् कंकमुखादिस्वस्तिकयंत्राहार्यं शल्यमाह अहृदयमित्यादि इतरदित्यनुव
र्त्तते संदंशाहार्यमाह संदंशाभ्यां त्वगादिष्वणम् इति त्वगादिनित्वक् शिरास्नायुपिशिताति ५५
तालयंत्राहार्यमाह तालाभ्यां सुषिरं सि[illegible]धं नाडीयंत्राहार्यमाह शल्यमाह सुषिरस्थं तु
न लिंकेरिति शेषं यंत्राहार्यं शल्यमाह शेषं शेषैर्यथायथमिति यंत्रेणाहर्तुमशक्यं श
ल्यस्योपायमाह शस्त्रैर्वेत्यादि विशल्यविदार्यनिर्लोहितसुतरक्तम् अप्राचीकं प्राहर
विरादिनियमम् शिरास्नायुविलग्नस्य शल्यस्योपायमाह शिरास्नाव्वित्यादि हृदयलग्न
शल्यस्योपायमाह हृदयद्दृत्यादि यथायथसंस्थितं शल्यं स्थानानुरूपेण यंत्रेण शोधुने
न दुराकर्षे हृदयाकर्षमशक्यं हृदयोपायमन्यत्राप्यादिशति अन्यलोव्विव माहरेदिति
अस्थिलग्नस्योपायमाह अस्थीत्यादि पूर्वोपाया शाक्यस्योपायन्तरमाह इसीत्यादि
सुग्रहीतस्य शल्ये डुः सम्यकूधलस्य स्वमप्यशाक्यस्योपायमाह तथापीत्यादि वरां
गः शस्त्रमस्तके शिरवाकोऽवयवः पंचांगी चतुर्षु चरणेषु मुखे च बंधविशेषः तवाजिनं द

रा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·२१२ विलयनं।

दनैर्विलपनंदर्शनार्थं विलयनाभावे युक्तिमाह घ्रायइत्यादि निरुज्यतेवक्षोभवति ततश्चप्री
लेवतशल्यं कुण्डलीभावकृतेन ह्रोभेसामांसरक्तेपाकस्तेन वहिरेव निर्याति नतु विलीयत
इत्यर्थः अपेोन्महतासूचितहेतुं विनापविलेपनंदर्शयन् विदाहीपायमाह शल्येत्यादि अनु
क्तशल्यसंग्रहार्थमुपायमाह पाल्येत्यादि इतिहेमाद्रीटीकायामायुर्वेदरसायने शल्याहृतिप्र
कांसिसामस्त्येननिरूपितं अथेतिशस्त्रकर्मविधिमध्यायंव्याख्यातुंप्रतिजानीते शस्त्रकर्म
म८ विषयस्यव्रणास्योत्पत्तिमाह व्रणा इत्यादि व्रणास्योत्पत्तिपूर्वलिंगमाह तमेवेत्यादि तमेवस्व नि६
स्वपथुमेव शस्त्रकर्मणि वजविधानमेवजसाध्येशस्त्रकर्मणि विधानव्यभिज्ञापनार्थं
उक्तंचसंग्रहे द्विविधेपिव्याधावुपायापेक्षेति जेश्रावणो वामे वजविषयातीतेशस्त्रकर्मप्र
युज्यतइति अपक्वस्यपच्यमानस्यलक्षणमाह शोफइत्यादि आमोपक्वउष्माश्रोष्टुंरुक्भूलं
स्थिरः शनैर्वर्द्धमानः पच्यमानस्यलक्षणमाह पच्यमानइत्यादि विवर्णस्त्वग्वर्णविपरीत
वर्णः रागीरंजनशक्तिमान् लेपौषधंवर्णान्तरंनयतीत्यर्थः स्फुरति विश्लेष्टावयवंइवजाति
सुरंगोम्रटिलिरुजाप्रवृद्धिः पक्वस्यशोफस्यलक्षणमाह पक्वेत्यादि अल्पवेगता उपद्रवा
ल्पत्वं कंडूशोफादयोलक्षणानि उपद्रवास्त्वंगमर्दादयः रक्तदोषत्रयकार्यत्वंपाकस्याह अ
लमित्यादि अतिपक्वशोफस्यलक्षणमाह पाकेइत्यादि अतिरक्तप्रमाणानि कोतेस्थविरःअ
नादरः तनुत्वक् विरलत्वक् दोषेरतिमितोपपन्नादितमांसादितनूरुहरोमरक्तपाकस्य हे२१२

329

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दिकंठकस्योपायमाह केशोंडइत्यादि सूत्रबद्धेन केशोंडकेन केशपुंजेन द्रवैः सहपीजनव
मतः सहसा कंठकमाहरेत् केशोंडकस्योपायमाह सूत्त्माणि च यानि ग्रंथिषु बद्धाणि शल्या
नि त्वक्तानि वस्त्रादिभिः निर्हरेदित्यर्थः रेते न चेतरदिति तेन कंठकेन द्रवैः सहपीतेन तरत्
केशोंडकमाहरेत् ऊर्ध्वमाहर्तुमशक्यस्योपायमाह अशक्यमुखनासाभ्यामाहर्तुं पातो
नुदेत् इति पक्वतो नुदेत् कोष्ठं नयेत् ग्रससल्यस्योपायमाह अश्यानेत्यादि अश्यानं
५६ अंभः पानैस्त्वस्माराणामद्वगतानां वृराशल्यानां चोपायमाह सूद्रमादीत्यादि सर्वस्मि
तस्योदकशल्यस्योपायमाह अपां पूर्णमित्यादि विधुनयात् कंपयेत् वामयेद्वमन
द्रव्ये अथवामुखपर्यंतं भस्मराशौ च निखनेत् कर्णगतस्योदकस्योदकशल्यस्योपा
यमाह कर्णौ बु इत्यादि अचूषुयेत्तशृंगादिभिः कर्णगतस्य कीटशल्यस्योपायमाह
कीटे इत्यादि लवणांबुना लवणपुक्तेनांबुना जातुषादिशल्यं देहोष्मणो ववि लीय
ह विषाणेमा २ त इत्यादि गतेन मदादि जातुषमित्यादि विलीयते विनश्यति मदादिशल्यं चिराद्वि
लीयत इत्याह मदेष्वा इत्यादि विषाणादि शल्यं चिरादपि न विलीयत इत्याह विषाणे
त्यादि एतेन मदादिशल्यं चिराद्विलीयत इत्युक्तं भवति विषाणा वेणयोरुभयतो प

वा·२१३

विधिमाह सकृदेवाहरेत्तं च इति सकृदेकवारं आहरेत् अन्तरान्तरानुच्चैदित्यर्थः पाटनप्रमाणमाह
पाकेत्यादि मांसलेषु पाटनेषु द्व्यंगुलं त्र्यंगुलं वान्तरेकार्यं पाटनस्थाने कृत्यमाह एषित्वेत्या २४
दि एषिरायोदिविभागाउक्तः संगृह्य विवृते प्रदेशवामप्रवेशितं येषित्वा नातिविवृते गंभीरे मांसले
चैषिरायाविपरीते करीरादिनाहेन अति संवृत्ते मूकवालेनेति देशाः शरीरावयवाः आशयो व्र
णस्थानं गतिर्नाडीव्रणास्तंगः अपस्खलनस्थाने विभक्तो मांसादिलेशरहितः आशयउत्संग
पाटनैव घगतसामग्रीमाह शौर्यमित्यादि ललाटेति यैकपाटनमाह तिर्यगित्यादि भ्रू
प्रदेशांतरे तिर्यक्पाटनेनिषेधति अन्यथा छेदनादित्यादि पाटनानंतरं कृत्यमाह शरीे
वचारिते इत्यादि सर्जरसो राला षडुणाक्वाथयायास्वंपस्मिन्व्रणे पदेषजमक्तं तेनचप
टः समुच्चये दिग्धां लेपितां तैवर्तिः लेपोपधीः तंव्रणमूर्ध्वं सर्वलेपस्य घृताक्तः प्रा
क्तिमिलिप्पेत संग्रहेतु नातिभ्रष्टं यवसक्तुभिर्घृताक्तैः भोजनानंतरं मसादलिताग्गुलिभिः सु
मदिसेरिति कवलिका वस्त्रखंडमथ पालीपदेन वस्त्रखंडेन सुसमाहितेसुसान्नि विष
यथाभवति तथापार्श्वेवध्रीयात गूपिरघातसंग्रहेतु वातश्लेष्मोद्भवास्तत्रद्वित्रिवीवे
ष्येदृशां तामन्रुद्धेवपरिदिप्यपित्तरक्ताभिघातजान् शास्त्रदत्त रुजायां घृततायां
यष्टिमधुकसर्पिषोसेन व्रणं सिंचयेत पट्टकं वलिकाविकेशिकानां विशेषमाह शुचि

हे२१३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लक्षणमाह पाकजेष्वित्यादि गंभीरं पक्वं अस्य कृतः पाकमेतेन मांसं तत्तस्मादुत्तपक्वलिंगस्य
इह नोदयति तेनैव शीतशोफत्वादि लक्षणं पाकं कृपालुः अथ पाटनेतत्र दारणपाटनयोर्विषयभेद
माह अल्पसत्वेत्यादि सत्वे मानं संवलपाके चात्यर्थं मुद्धतेति पक्वेशोफे मर्मसंध्यादिषु नचार्थप्र
स्वेषु गेषु स्थितेच दारणां अन्यत्र पाटने दारणां ज्ञानादिनाक्षारकारणम् पाटने शस्त्रेण अपक्वस्य दार
णपाटने निषेधति आमछेदेत्यादि शिरास्नाय्वादिदोषाद्दामो नछेद्य इत्यर्थः पक्वस्याछेदने
दोषमाह तिष्ठन्नित्यादि तस्योलुपं तस्यांछलं आमपक्वलक्षणमभिरूपतिपछिन्नवतीत्या
दि शस्त्रकर्मणः पूर्वं भोजनमाह पूर्वमित्यादि तीक्ष्णमद्यपानमाह पानेत्यादि योवेदनार्त
मः शस्त्रव्यथां सोढुमशक्तः मद्यपस्यमद्यपानमितरस्य भोजनमेव मूढगर्भादौ भोजनम
द्यपाने निषेधति अन्यत्रेत्यादि शस्त्रविधिमाह अथाहृत्य इत्यादि संग्रहे तु अपोपहृत्य पं
शस्त्राणि जांववौष्ठपिचुप्लोतसूत्रचर्मपट्टमधुस्नेहकषायालेपकल्कशीतोदकं
तोष्णोदककटाहव्यजनादि रोगापयोगी सर्वोपकरणमाहृत्य शापनीयमुपस्थितस्थिर
स्नेहबलवदल्लवकपुरुषमिष्टे हनि मग्रहूर्ते चदधिदक्षतान्नपानैर्मरत्नार्चितविप्रं प्रणाते
इष्टदेवलं भुक्तवन्तमातुरं प्राङ्मुखमुपवेश्य संवेश्य वा यंत्रयित्वा प्रत्यङ्मुखो वैद्यो मर्म
शिरास्नावसंध्यस्थिधमनीपरिहरन्ननुलोमं शस्त्रं निदध्यादिति निखालशस्त्रस्याहरणं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्विविधमाह तत्रीये ह्नीत्यादि द्वितीयदिवसे प्रक्षालनादि निषेधति दिवसे द्वितीये नाघरे तइति
निषेधति क्रमे दोषमाह तथातीवेत्यादि त्वि[illegible]गध्ये तो विषमस्य स्थानः स्निग्धादि वि
केशिकां कल्कंच निषेधति स्निग्धामित्यादि निषेधति क्रमे दोषमाह स्नेहादित्यादि रोतत
चत्वारो दोषाः विकेशिकायां गुणमाह संप्रतीत्यादि आमपाटने चिकित्सामाह अम्ल
इत्यादि अम्लमविदग्धं तन्द्रां रक्तं विगताम्लरसं भवति इतिपादन विधिः अथसीवनवि
धि सीवनस्य विषयमाह सद्य इत्यादि सद्यव्रणोत्पत्ति दिने सद्योव्रणान् शोफपाकादि
पूर्वरूपरहितान् सद्योव्रणानामभिघातजत्वाद्यभिचारेपि तदुपा[illegible]दाने दोषसंसर्गाद्यु
दासार्थं लिखितान् लेखने तोधस्य मेदसी वर्त्तिपाली स्फुलि खिताः लेखने नो द्रुत
ह्रस्वत्वहेतु दुष्टावयवाः शिरः प्रभृत्त पोगंभीर्यमांसला अमांसलाश्च प्रदेशा तेषु स्थिता
न्व्रणान् शीवनाविता विषयमाह नत्वित्यादि वायुनिर्वाहिणः वायुनिर्गमद्वारभू
तान् सीवनविधिमाह सीव्येचलेत्यादि चलपदास्थिप्रभृष्ठे चपदस्क[illegible]
वाते[illegible] पित्ता[illegible] वातपित्ते[illegible]
द्वि[illegible]षिसा[illegible]माह वधूपापादित्यालि द्रव्यादिषु गाढं शास्त्रादिषु हे.२१४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्मरद्धाः पट्टाः केवल्यञ्च विकेशिकाः धूपितामददवः झल्लदगानिर्वलीका करोतिहि साइतिवि
शेषविकेशिकासूत्रवर्त्तिः एतामाह कुर्वीतेत्यादि संग्रहे तु उदकुंभाद्यायो गृहीत्वाप्रोत्तपेत्र पी
तोऽयोऽवकीर्णार्थं पर्णाभवर्च्चाभिरस्यरक्षां कुर्यात् इति बलिमाह बलिश्चोपहारः तेभ्यः इतिमंत्रो
षधीधारणमाह सेदेत्यादि लक्ष्मीसमीम गुहालिगुहे शालिपर्णी पृश्नपर्णी जटिला मांसी
ब्रह्मचारिणी ब्राह्मी छत्रातिछत्रे श्यामपुष्पाद्वयम् आहारविहारनियममाह नलइत्यादि
स्नेहादिने होत्रस्नेहविधिदिनचर्योक्तो दिवास्वप्नं विशेषतो निषेधति दिवेत्यादि त्रिसंग
विशेषतो निषेधति स्त्रीणामित्यादि भोजनतामा भोजनमित्यादि कटुकाफलं कटुरोहि
णीफलम् भोजनविशेषमाह जीर्णे इत्यादि विषमासनेसमसनंच निषेधति अशितं इ
त्यादि अध्यशनं निषेधति अजीर्णेत्यादि नवधान्यादिवर्गमाह नवमित्यादि संग्रहे तु
नवधान्यमाषकलायकुलित्थनिष्पावशिंबीशीतांबुमद्य तक्षीरपिष्टतिलविकृति
शुष्कशाकविशिंतहरितकाम्ललवणकटुकक्षारानुपानि षाणि वर्जयेत् इति नवधान्या
देरित्यपथ्यत्वमाह कर्णीयमित्यादि मद्यस्य ततोप्यपथ्यत्वमाह मद्यमित्यादि व्रणा
क्रषणमाह कालेत्यादि कालेऽश्मगैरेः उशीरैश्चीर्णव्यजने त्रितीयदिवसे प्रक्षालना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्व स्तनामेन्यादि संगृहेतु कोशमंगुलीपर्वसु विदधान दाम
प्रबंधंगे उत्संगविलंबि स्वस्तिकं संधि कूर्चं स्तनांतरं कंठा
त्रिकपोलकर्णेषु ।मनुवलितं शशस्वासु मुनेत्राली ग्रीवामद्ध
यो मंडलं वृत्तंगे स्थामिकामंगुष्ठांगुलिमेढ्रां तमत्र वृद्धिषु यमकंयम
लवृणधा बट्टाहेतु शंखवज्रेषु चीनम पांगयोः बंधमुद्दशार
पृष्ठेषु वितानेमहीदा दयुलांगे गोपनानां सोष्ठा चिबुक साक्षिषु पंक्ते
गीजयर्ष्टु मितिननु व्रणस्योपरि कुर्यात् नष्यिनवाबाधकरोपयास्यान् वध
स्तव्हेष्टान लेढु है हष्टे भगनेव्रणेषुचन ज्ञायांपाईधाबंधः सयदहणमेदतं वि
विधस्तेवसर्वत्र गाढ्हस्तय समन्वतेः कपवानेघनेगादः पिनरुक्तेननुमुस्थः वज्रपि
तेसमोबंधः कपपिनदलेषु चेति देशविशेषेणबंधविशेष माहनबध्रीयादित्यादि उवीदिगादशास्वादिषु

[illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तदेवनीयन्तव्रणानिरोमाणि च संधिगतमस्थि च सर्वाँणि वेश्यासि
नरन्नैश्चावाग्नि रन्ते बंकेलविशेष उक्तः संग्रहे शाणश्लेष्माने
कमूर्बालसीनोवक्रलेशिति न यासीवनादिवल्कासु समासेन
चत्वारोमोपल्लिकान्तनसेवनावेल्लितकरंजमंथिंबंधविति
तेषांनामाभिरवाकृतिविभागः प्रहारवशात्वोपयोगः सीवना
नन्तरंकृत्यमाह सांनयित्वेत्यादि पंजनेश्चानोनेनं फलिनीष
यंगुः पूर्ववत् पाटनवत् शुष्कव्रणमाई कृत्वा सीव्येदित्याह
व्रणइत्यादि निशेललनमाक्षालाबाधनीयदेशायस्य सनथाइतिसीव
नविधिः अथबंधनविधिः तत्रबंधनस्यसाधनान्याह बंधनानी
त्यादि सानननेतेतु फलकंकाष्ठपट्टिकाकुशाबेलुदलं बंधनामा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰ २१६ रुणीनश्चमृदुस्वरोपतां निषेधति नचैवमित्यादि रूढव्रणस्य सप्तमासावधि नियममाह
रूढेपीत्यादि आदिशब्दात्‌ भपादपः अनुक्तं स्वयमह नीवमित्याह उत्पाद्यमाने
त्यादि वान्नीसु अवस्यासु उत्तरोत्तरं उत्तरस्यां इति हेमाद्रीटीकायामायुर्वेदरसायने श
ल्यकर्मप्रकर्णप्रकरणं समस्यानतिरूपितं क्षाराग्निकर्माध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजा
नीते अथात इत्यादि तत्रादौ क्षारविधिः तत्र क्षारप्रसंशामाह सर्वेत्यादि संग्रहेतु क्षारो हि
२६ नानौषधिसमवायात्‌ त्रिदोषघ्नः सर्वसाधिष्ठानं कटुकलवणरसः स्थिरः तीक्ष्णो दहनः का ६
पाचनो वदारणो विलयनः शोधनो रोपणः सम्यानाभेदो विषापहः सर्वशस्त्रानुश
स्त्राणां च वरिष्ठः छेदनभेदनपाटनलेखनकारणात्‌ यतः संबंधाव शल्ये षु दुःखाव
चारणीयशस्त्रेषु नाडीभगंदरार्बुदादिषु शस्त्रसाध्यात्‌ सदुष्टव्रणेषु बहुशः प्रकोपि
बाह्यान्तः परिमार्जनभेदेनेति अन्तः परिमार्जस्य विषयमाह स
बे वियुज्यते साहूधा व ह्यान्तः परिमार्जनभेदेनेति अन्तः परिमार्जस्य विषयमाह स
येयमित्यादि संग्रहेतु सर्वधा स्वमुदेदय तद्‌ इति वहि परिमार्जनस्य विषयमाह योज्यइ
त्यादि द्वयोरपि क्षारयोर्निषेधमाह न तूभयोपीत्यादि चले काले अबले दुर्बले प्रोढूत्वा
संस्थानविपर्ययं प्राप्ता फलयोनि गर्भाशयाद्यर्थस्यासा तथा तरुणास्थिनासाद्यस्थिपव हे॰ २१६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

समम् नेत्रादोषलक्षणं च महान्तरं नोदरां सावं प्रातर्मोत्तरां च सर्वर्त्तेषु प्राप्तस्ये कहान्तरमोद
गास्य मन्दविशेषेपवादः वंधाश्रितोदोषमाह अवदसामित्यादि स्नेहस्यभेषजं चेत्ति वंध
संग्रहेतु स्नेहस्यात्र चिरंतिष्ठति भेषजमचिराद्रूक्ष्येति वंधनकरणगुणमाह वद्धइत्या
दि उद्धृतजंघचलित स्नायुप्रांतोपस्य समस्तसन्नोविवद्धमांसः विषमः कुचिदुःखः
चितीचः सत्रिविधोपिसम्नोभवति ततः ते दोषत्यागात् कठिनामर्दुर्भवति अनि
रूकूरुजाभवति अस्वरूः अस्वरूद्धेति अरूढो रूढोभवति व्रणविशेषे लेपस्य यत्रछा
दनमहेस्थिराराणामित्यादि यथा दोषशीते दोषे उष्णैः उष्णेशीतैः एवं पथ्यतुः अजी
र्णितरुणौः वच्चत्ववालत्वरहितैः क्षीरगोऽभ्य स्यादपस्त्रदनयोनग्राह्याः व्रणा
विशेषेवंधनं निषेधति कुष्ठनामित्यादि ते च कुष्ठादि व्रणास्त्रयोदश तत्र मधुमेहि
नांपिडिकाः उदंसविषेकर्णिकामक्षकविषजपद्मकर्णिकारामांसवृद्धयः विसर्पि
इतस्ततोव्रणाः व्रणोक्तमिप्रतिकारमाह अप्रदयेत्यादि सुरसादिगणस्य क्वाथेनधावनं
चूर्णेनपूरणम् राज्ञा दनो राजादनः मांसपेश्या मांसगर्भपेश्याः तान्मांसलोभात् पेशीप्रविष्टान्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्धाग्नौ विगते पृथक्कृत्वा सुधास्मानां भस्म द्रोणां त्वितरं भस्मनः मुष्कको त्तरमादाय पृते
वं जलमत्र पोः गालयेत् दधिभारेण महता वा ससा चलतर यावत्पिच्छल रक्ता स्ती हलोज्जाल
इति दग्धा भस्मीकृत्य अग्नौ विगलेशां तेसातिसुधास्मानां भस्म पृथक् कृत्वा इतरभस्मनो द्रोणान्
मुष्कक भस्मना उत्तरे पादतानीतं घोसे कानां समानां चत्वार आढकाः मुष्कस्येक पुनः
आढकइत्यर्थः जलस्य द्वि भारो मत्रस्या द्विभार इत्युभयोर्भारेण द्य महता वस्त्रेण गालयेत्
पुनः पुनस्तेनैव परिस्रावेण गालो द्य यावत् पिच्छलो रक्तो छती तीक्ष्णवती स्याद्वोभवृतिपि
त्रेपचेत ताडमुष्क भस्मनः पृथकृत्वा क्षीरपाकं घटिका शंख नाभिः शंखपणावर्तः व
हुशो वहून्वारान् त्रीणि तापनानि त्रीणि निर्वापनानीत्यर्थः घेषणास्य ताशेदकस्य
मानो तपावेश्यमानमनु लोमपिकल्प द्वादीनां पदिशांस कृतपुरीषं च तुष्यदांपदिशा
चपित्त ग्वलहरितालं रसादिविषादिकमल्पता चूर्णीकृत्वा निक्षिपेत् अत आवपमानं
तरं सततां पतितो दर्व्या विघट्टयेत् लेहवत् घनो लहद्रवसांद्र अथयोमये लोहपात्रे विनि
क्षिप्य यवराशि मध्ये स्थाप्यः अयं मध्यमस्तारः मन्दतीक्ष्णयोर्द्वयमाराणात्वात् मृदुतीक्ष्णता
रविशेषमाह ननु तिष्ठेत्स्यादि मदो तारमध्ये भवत सर्वमावपेत् तस्य विशेषः निर्वाप्यापनेपतेनन्
तृतीयः
क्षीरशंखपाकादीनां भस्मनो द्रोणां मुष्ककोत्तरं मुष्कक प्रधानं शंखपाकादीनां सम्मुष्ककस्य चतुर्थभाग
संपाकभस्मनः सेतु चत्वार आढका महाभस्मकभस्मनय के

हे २१८

किंचीतनं दत्ति बहुली कृत्वेर्थ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हिः परीमार्जनस्यदहनविधिमाह कालमुष्ककेत्यादि स्वंगहेतु गृणवहिः परीमार्जनस्यविधे
मध्योमदुत्तीहात्क्षलस्यपाकविधिः शरदिशिशिरोह्नपोषितः शुस्कद्विवासाः प्रसस्तेहनि
प्रसस्तप्रदेशलजाते मध्यवयसमनुपहतंमहांतं कालमुष्ककं सुरापलसुमनोदत
तादिभिस्तुर्दिष्वावलिं दत्वाप्रदक्षिणं चाभ्यर्च्यैनमधिवासयेत् देवलेभ्योनमस्तेभ्यो
म५ निवसंतोहयेस्थिताः गंधपुष्पैःकुद्धास्तन्तुमेचास्तसमर्पयन् पयलभलेवेल्लतेवाकिंचिन
पश्येत ततोयुगमात्रमारूढे सवितारंब्राह्मणान्वाचयित्वालेपादयंपूर्वाग्रमुत्तराग्रं
मु६ वापातयेत् एवमपातिभद्रकादिषु कालेष्ककः कुम्भयाज्ञः महावृक्षः स्नुहीश्वास्फोतःको
विदारःवृहतकः कुटजः इंद्रवृक्षोऽर्जुनःपरिकसिताव् छिन्नान् चतस्यःकोशातकीः दवेंगेधा कडुतोरी तोरी
मार्गवः पटोली देवदाली चनिचयी रूस्यपुंजी कृत्य पृथकृषत्स्वेकं तेषु पुंजेषु मध्ये यःका
लपुष्पकपुंज तत्र सुधाश्मानिप्रक्षिपेत् सुधाश्मासादादिधवलीकरणात् व्यमतप्रम
भ्योदग्धेभ्योजायते इति तानिसुधाश्मानि ततःसर्वान्पुंजान्तिलानांकुलालैः प्र
दीपयेत् समूलनालसुष्कतिलःकुंतालेदीपनं वह्निनाप्रज्वालनं गालनविधिमाह द
तःभिन्नारत्ताराः भविष्यंति एव त्तारोभिन्नः स्नुही त्तारेभिन्न
श्वमस्याविरवारभागोयोवर्द्धितेसेधपत्तिश्रुतान् पुंजान एपकोला
ज्वालयेत्प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

341

वा॰२१८ घ्नो न घ्रवन्तदेहपामाञ्चाशनमुपेदेत्तेति ॥ अर्शसां विशेषमाह ते चार्शइत्यादि हस्तिना चूताना
नं पाणिना छुरेषु पित्रमुखं चूर्णीकृत्य शलाकायंत्रतस्य मुखे तेन शलाकयंत्रे मुखं द्वारं लापयेत् मद
रणो ॥ अधउपरिभागौ विहितं वर्त्मरोगेषु शेषमाह वर्त्मरोगेष्वित्यादि वर्त्मनीनिर्भुज्य उद्धृत्यलांनी
त्यापि चुलावत्स्य भागमाछाद्य रोगेषु द्वारं विनिर्दिशेत् घ्राणार्बुदविशेषमाह घ्राणार्बुदस्य
दि ॥ अग्रन नासिकां नाशयांयं कर्णार्शसां विशेषमाह तद्वदर्शसिकर्णजेष्विति तद्वन्नासार्बुदवत्
द्वारप्रयोगानंतरं कृत्यमाह द्वारमित्यादि सुदग्धमवगम्य सम्यग्दग्धं ज्ञात्वा पयोमस्त्वादि
भिः सिंचेत् पयोमस्तुकांजिकानां विकल्पः सुदग्ध अपरिपक्वघृतशीर्णं कृत्यमाह पदित्यादि
धान्याम्लबीजधान्याम्लसलरयं द्रव्यं संगृह्य स्वर्णाद्दीरयुक्तं स्त्रिविहिं उग्रसारखड्गीति
लैपालेपयेत् मालतीवृषांकोनिंबास्योतपटोलीकापत्रक्वाथो वा व्रणप्रक्षालनम एव
मेवचवल्कक्वाथे सिद्धिसर्पिस्तैलं वा रोपणं नागपुष्पमंजिष्ठाचंदनतिलपर्णिकासुवा
पथाव्याधिदोषे चव्रणाबहुपक्रमेतेति सुदग्धस्य लक्षणमाह पक्वजंबूसितसन्नं सम्य
ग्दग्धमिति पक्वजंबूफलवत् असितं श्यामं सन्नं निम्नम दुर्दग्धस्य लक्षणमाह विप
र्यये ताम्रता तोद कण्डु घेदुर्दग्धमिति विपर्यये ताम्रादिवर्णत्वउत्सन्नत्वेच ताम्रता हे॰२१८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पिष्टा क्षिपेत् निर्वापास्तु द्रवमेव क्षिपेदित्यर्थः दन्तीविष्टादिकं च क्षिपेत् तीक्ष्णोपि सर्वं ध्यमव
त् लांगलिका यवक्षारोधिकः तालपत्रानुशाली संविधो पि क्षारः मध्यमात्वयं योज्यः मध्यमव
पवराशोस्थाप्य इत्यर्थः क्षारत्रये पि विधानं समाह मृदुः क्षार इत्यादि तत्र कफवातमेदोजेषु क्षारसा
ध्येषु तीक्ष्णो पु तीक्ष्णो योज्यः तेष्वेव मध्येषु मध्यः पित्तास्रजन्मसु क्षारसाध्येषु अन्यो मृदुः त
था गुदजन्मसु कफवातजेषु पि तीक्ष्णः पानीयक्षारेऽन्यत् क्षारांबु निक्षिपेत् क्षारमध्यमाह ना
ति तीक्ष्णा इत्यादि शीघ्रगः शीघ्रव्यापी सितः शुभ्रः शिखरं चिरसंस्थस्य द्रव्यापरी पीडिकात
क्षत शिखरीसुखेन निर्वाप्यः शीततानेयः न विष्यन्दी क्लेदं नोत्पादयति मध्यस्त्रेशाग्नि नात्ये
कार्यम् तत्र क्षारः करोति आचूषन्नन्तर्गतं समाकर्षन् आपीडयन् संकोचयन् संरंभावेगेन
संग्रहेतु दश क्षारगुणा दशैव च दोषाः तथया अनुष्णोतिशीतो मृदुः तीक्ष्णोतिलिम्पदुरतिरतनु
ति घनोतिपिच्छलो ति विसर्पी हि नोषधो हीनपाकश्चेति अथ क्षारप्रयोगविधिः तत्र संग्रहे त
त्र क्षारकर्मशापुपहरेत् पिचुवर्तिशलाका दर्वीजलिक घृतमधु सक्तं तुषोदकमस्तु क्षारोदक
शीतप्रदेहशयनासनादीनि अथ क्षारार्हस्योपविष्टस्य संविष्टस्य वा परिचारकोगृहीतस्ये
ति क्षारप्रयोगमाह क्षारसाध्ये गदे छिन्ने लिखिते स्राविते तुष वा तीरं शलाकया दत्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बा॰ २२९

३९

कृत्वा गोदंतो गवां दंताः सूर्यकांतः स्फटिकः आदिशब्दात् पिप्पल्यजाशकृच्छलाकादयः
मांसदाहविषयमाह अर्शी इत्यादि आदिशब्दादर्बुदगंडगंडमालाश्लीपदौ रुग्चवगाढ्रप
लसीकान्नगादयः मांसदाहसाधनान्याह मधुस्नेहजांबवौष्ठगुडादिभिरिति लिंगआदिशब्दा
त्सूचिशलाकामधूच्छिष्टताम्रयोरूप्यकांस्यादयः शिरादिदाहस्य विषयमाह क्लिष्टेत्यादि शिरादाहसाधन
आदिशब्दात्तथास्नायुसंधास्थिच्छेदंद्रेलनाडुष्टप्पयस्मकलगगादयः शिरादाहसाधन... अन्तःशल्यान् अर्शेत्तरस्य
न्याह तैरेभिस्तैर्मांसदाहो ज्ञेयः अथेति दाहनिषेधति नदह्येदित्यादि स्वस्वपनमुपहस्तपूर्वोपकरणा
जम्ब्रसंग्रहे तु उक्तंच स्थिरदीप्तखदिरबादराघेंण
ग्राकुप्शिरःसेविष्टप्राणप्राणबलं विलं कृत्वा वेघो निर्धूमं... नोर्ध्वानिर्गच्छतज्ज्वालतयापायादितायाघमानभास्र
रेखयो घटनघृकारेण शाल्पद्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविशेष
लिंगवराङ्जीवेघोष्ठादिभिः व्याधिप्रदेशे... शालपद्धचंद्रस्वस्तिकाष्टापदविशेषलिं
मुहुर्मुहुर्हितोपहितासाभिर्वाकुभिरद्भिश्चातुरमाश्वासयन्देहासम्यकृतदाहलिंत्वादहेदिति दाह
गोत्स्वन्ने: उच्छूलनस्वरपूल्लुनदतन्नाडीसज्जेन्दुष्टरोगेषु तुः तस्येत्यादि तालंतालफलम्
नन्तरंकस्यमाह स्पृग्धमिस्यादि स्पृग्धलत्तराम्माह

हे॰ २२९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धेऽन्न दुर्दग्धे पुनर्दाहं गुडेत्यादि नासादिदग्धलक्षणमाह नासापाकमित्यादि तद्धन्नासावत
वेशस्थाने तदेव पचो ज्ञेयः अथ दग्धप्रतीकारमाह विशोषमित्यादि विशेषमाह माहक्रो त्रा
घसिदग्धलक्षणमाह सद्वन्छो त्रादिकेष्वपि इति पूर्वोक्तैरेव निर्वापणोः उक्तं च संग्रहे तन्नि
वृत्तमासु पूर्वोक्तैरेव निर्वाणोः पुनर्पुनर्निर्वापयेत् अतऊर्ध्वमति प्रमाणमसकृदेव दहेदिति
तथा ज्वरोतिसारतृष्णामोहमूर्छाहिक्कान्नातितिभिः कदंदहस्यगतिविशरीरविभ्रमः पाययेत
लिपांगेत्रलेशीघ्रं सघृतं [illegible] दधिसगुडं वा दधिरसं तैलं वा सर्पिस्तोपलं धात्रीफ
लरूपिस्याम्लदाडिमस्वरसे घृतं हिंगुरोसाधितं पानमे[illegible] कदातातितृष्णतं दाडिमा
मलकाम्रास कपित्थकारमर्दकानथ्राम्राद्य करमर्द मातुलुंगाम्लरसेमृदुवह्निनापचेत त
तोनिवृत्ते तारापदग्धान्माद्यपथावलम्ब तारोनिवर्त्तते नप्रसादं त्वकुचाश्छति शोणितानि
वि० ८ पूर्वतोवबाह्यान्ताशिशिरौषधीरिति इतिक्षारविधिः अथाग्निकर्मविधिः तत्राग्निप्रसंगमा
ह अथग्निरित्यादि अग्निर्गिभेदानवडाह त्वचीत्यादि त्वग्दाह विषमाह नासेत्यादि संग्रहेतु
सतुकुत्तलाद्यप्रम्लापदंगानिष्वं दाधिमन्यशिरोभूशंखललाटकूजादितेषु यथास्वमीन
च्छेदादिषु तभ्रूशंखललाटदेशेष्विति त्वग्दाहसाधनान्याह वर्त्तीत्यादि वर्ति गुडात्यादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माहेश्वराद्विति तथा तेज स्विपद स्वन्त्वादिकं प्राप्त्वरे तद्धने जो नितिसं जोऽयः परपति तेज
सीति ॥ पश्यावामे धायाद्व्यादि नाविति तद्धंति तेजस्या तेजो दर्शिनेन तु त्वं नहन्
गुलं कं स्वयं पः परपति ॥ सद्व्यहस्तु नन्स ह्यपरपति हनरपति तेत्रपुरुषो तेत्रवे
गस्य विद्युते पस्ते वयः सात्तेत्रराणां तिमरादिकमंनरेण बहुरूपं चेदं परपति एवुव
धनी पुरुजमिन्यादि वुविशिष्टे वुवस्तुविपर्यासदर्शनमात्रत्तत्त्वलस्ये कास्मिन्नेवोदाहर
णत्वेन तदिदं दर्शयितुं पुरुषं यदनेकरिशंदर्शनं तन्मपं वाच्यं वेद्य जाग्रदित्यादि ॥ जाग्र
त्स्वप्नयोस्तज्जाग्रद्धेषयायास्य रूपाणि रत्नःपिपासा चालिनिपः परपति तविपर्यवि
लवस्तुरूपाणि पतन्त्रलपानि नेरवसउपासते तथा च बरात्ति यमद्रष्टापिपत्तवाद्वे
पत्त्वस्तुरूपा स्पन्दति रत्नं नानिवद्वहवचनं निर्दिश्य बहुराज्ञस्पर्शने तु तरामस्य
रिहस्वपदं पूर्णत्वमिति यानि यितुमेकास्मिन्नापि दृराससे हष्टेरिहं मवन्त्यवजाग्रतो
वा बहुवचनं ॥ नाम्ना तद्विधानरात्त्रसादि यकारान्त्यः परपति तथा विकल्पाद्दृष्टा
दृष्टं दुःशकाङ्क्षा कृतिपिस्य रूपस्पन्दं पयाकृतिः रत्नःपिपासाचादिकानारकं तद्दृने ९४
कंयः परपति सनरपति एतद्वीणामित्यादि पापरादंधनीसत्रबीलस्मोपस्पत्ने
परपति हनो समानपरपति स्वस्य संवत्सरस्यानसियतं स्पर्थः एतद्बीलसस
मीनस्यामित्संधत्ता विशेषत एतद्विपमोपरंधत्ता स्थितिर्भवनीति वेदयति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नश्यतीत्यसेचनकान्येनैवार्थः तथाप्रकृत्यजीवध्रुवंचैवसोमच्छायांमहापदे पानवदपत्यन्तरेण
त्वनरः संवत्सरात्परमिति तथाचाध्रुवेनवपश्यति तथाऽश्वाश्वरूपाणि कान्यपश्यति सतो
हस्तं नवपश्यतो इदानीष्व्यात्ते द्विपस्यार्द्धकृतिमाचिरस्याम्भुराहमं घ्नत्यादि तघृहिं ज्ञानेन वा
नवर्धनान्वाहान् तथान्यामुखाद्द्वान् तयारूपानमहतायः पुरुषात्स्वन्नवरेः रक्तपलम्भमा
ना न स्पृशतीति तयामेघाद्विजान्तथान्यांस्पृशः शब्दानुसतः विद्यमानंस्पृशतीति ने
वांमरल्लमादिकादिति वस्मात्रचनतिपरिलनमाणत्रं संबंधः कार्यः फधुकधुकृता
हे कल्लितंगुल्फानि नद्यायान् नहाभिन्नत्यादि तेमेघा द्विजैः शाहेस्तुल्यः नदद्यया
मघादीन्नशाहान्यासतः स्पृशतीति सनस्नानमस्पृशतीति नदद्योगन्धरसस्पर्शान् निर्विवेच
या पथा मधुरमम्लम्लमधुरमित्यादि स्पर्शविपर्ययायथा मृदुस्पर्शं खरस्पर्शमिन्य
न सर्वं सर्वेक्रियाणां धातीः तवायोऽपि नमनन्ते सोऽपि नस्पृशति यस्मात्यादि नव्रताजानिवी
ताः स्वदीपस्यकोशं धनजिघ्रति घ्राणेन्द्रियेण नानुभवति विधिनेत्यादि विधिनाप्रयोगेण
पुत्रेन मयुक्तारसाः यस्मद्दीपावरागाय अविधिना शास्त्रविरुद्धेन क्रमेण प्रयुक्ताः स्वा
स्थ्यापसुः तथायः वायुनारजसेव कीर्णगात्रः धूलिमलं शरीरः यस्मात् शाखादि सु
हारं घ्राणं हन्ति नवन्ति तथास्त्रीत्रमंनरलालमत्ते उक्तं नयविनायः पुरुषा
द्रियाणि द्वियस्यानिकर्मेन्द्रियाणि इन्द्रियालानि गोचरं स्वकर्मदिवति तयापामनावाविधि
पूर्वं तमं नरेतानि द्वियं जानाति नेकपूर्वान्तानां सर्वदामरणमारिवात् यागमिन्नसरीरे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यास्य सतनेनाक्रमस्तु महाप्रभुर्गते त्ववयवे बुभुत्सुंसे रोमस्तु पुलकस्तेन उपलक्ष्यते शीतेषु वा
तेषु भग्नमांसपेशीपलक्ष्यते भू शीघ्रहृद्याचं ह्लिविषयदये पि संबंधः यस्य हेतुक
निर्निमित्तः संगेषु भग्निस्वेद स्वयास्वेद विषयाय संभः सापि यस्य तानुसापि वर्धनजी
वनीतियोऽयं योजानेत्यादि जाताः शीताः पिटिकाः यस्य सजात शीतपिटिकः कफ
डून पिटिककालेदहायाखिद्यते विदाहमनुभवति शीतांगः सप्र यावाविदस्तेन न
याउष्मंदह्यिपयुरवः शीतार्तः सन्नस्मनाधिवगोचरः सम्यक्नुनान्मवशीकृतः आत्म
सान्तिक्रियनतस्यर्थः उरस्थियस्याकाउमाभवेत जठरे उदरे चानि शैत्यं पुरीषभिन्नं
नक्कामवति सपेत तुल्यः प्राप्तमरत्वादिति भावः यस्य मूत्रं पुरीषं नि [illegible] नेषु कं वा
[illegible] निमज्जति [illegible] तिपस्यवानि [illegible] तंनिष्ठीवन मनकवर्णमव मसेमासेनन स्य
ति घनीभूतमित्यादि मरणाभिमुखस्य पुरुषा विपरीतस्कारिमिदोषैर घनादिघनादि
रूपं मन्यते घनादिवा अघनादि मन्यते न ह्रिपर्ययेण एवोप मार्थमिव शाहं प्रा
युक्तं अच्चनोयुनः संपन्नोघनीभूतं नंह्रि [illegible] स्य अस्य च्चाविनीतसमर्दिनीधर्म
मतनरित्तम ईस्येयत्नं दधस्य वातालस्य अपि वपरूपति [illegible] स्वरूपतो
निवरूपमात्रेन संबंधः अमर्तमित्यादि वशाहोमिन्नक मडवशाह [illegible] अमर्त्यवा
नादिकमर्त्यमिव परूपति मूत्रं च बहुलादिकममर्त्यमिवाध्यतेयः वशपति सनरूपति
मेडोपधीने यस्य दर्शनमायाति वापुरं बरगोचरः वह्निना यातिदीप्तापितस्यायुः क्षय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुनरजस्रं नातत्या हि पूर्वं सुखस्पर्शो रोमहर्षा भिन्नस्तनं सार्द्रेषु सर्वगात्रेषु भिन्नवर्णोऽकस्मान एव यस्य
पापूर्वं स्नेहत्वमनर्थकस्यान्नेनैव मन्त्रहिम शागर हणान् पूर्वमुरोमहर्षं सुखानि नपुनरन्या
त्रविनागात्राणि न सुखानी स्पाणानि नचैनत् हृष्टशाब्द कुनश्चुनएवां दीर्घिन्याह न दयम
धीत्रामिमे ना: पथे वा रसाम्नां शैलव स्तथे वशावा णोमगानां म स्मार्द्रेना स्पादित्यनत्र
प्रतिपादयितुमाह्रिग्रिमुक्त सर्वगात्रे व्वार्द्रेषु सत्सु पूर्वं सुरोम संप्रभुष्यती त्यत्र न दाखयेन्त्या
रिष्टं अकस्मादित्याह तत्र स्नानं न नावर्णा गोरादिः स्यात् उक्तः कृत्न वैकृतैर्वर्णैर्नीलादि
र्लोपाकृत्तं वैकृतो वर्णोऽपरस्यानि सित्रमंतरेणापि तुल्यकालं दृष्टेभवत स्नेनमस्पवे नेयो
वोपचय ग्लान्याह यः परस्परं प्रतिपद्यते भूतायुगवदस्योपपद्यते नस्य मस्वकादिक्ष
हूतशेन्याक्षारी निगच्छते वस्य गाक्रस्यान गुल्मन स्फुटेयुर्ने त्रुटेयुः स न जीवति यस्य
त्वाच्चपूर्वं ध्वनिरलौकिको शरीरे स्यात्स न जीवति यस्यात्स्वलितिहृत्स्वानि दीर्घा वा
भवेद्यथा उच्छ्वासः पूतिर्गन्धः सुरभिर्वा यस्य स न जीवति त्वय्याण प्रास्तुनानासूनस्त्रा
नास्नाने कायस्य मानुषमतिक्रान्तो मानुषागन्धः सुरभिरसुरभिर्वा भवति यस्य च
मलवस्त्रव्रणादिष्वागन्धः मानुषागन्धः स्याद्धर्षान्ते तस्य जीवितं न तत्र णादारभ्यनावद
साध्यवस्थितं जीवितं यावद्वर्षं न दंतेवत्सरान्ते मृत्युभाग्जानाप्यत इत्यर्थः भवतं इति
वाभनस्य रसस्य भावः सौरस्यम् गमस्य सौरस्य मंग सौरस्य गन्धि शयेना ग सौरस्य ा द्
तापूकामक्षिकादयो यं भजेन यं वंकाय मनिवेरस्यात् त्यजंति सापि वर्षं न जीवति न

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

349

रोगिणा राजयोहयेने ॥ यवकाबालेहाहनयोवक्ताः स पुमान्षण्मासान्नजीवंति तथा
यस्यपुंसः प्लवमानस्यजलेस्नानंकुर्वतःशरीरेपद्मिनीपत्रवत्पद्मिनीपत्रस्थिततोयव
त्तोयंप्लवनेनतवस्थितिर्भवति तस्यापिषण्मासाज्जीवितं पद्मिनीपत्रवदिति हस्तस्य चे
वति तथाप्यर्थं शरीरे इति सप्तम्यानिर्दिष्टम् तथा चोक्तं भाष्यकृता उपमानेयः संज्ञ
यः सउपमेयाद्यावर्तत इति हारितानि यस्यशिराहारिताभाः सेमकूपाश्चसंरनाः सुः स
तेरामलामिलानीसनपितेनमृत्युं प्राप्नोति यस्येति यस्यपुरुषस्यगोमयसदृशं चूर्णं
सूत्रेहंस्मृद्धिमुरके वामवेतयाम्मूर्ध्निधूमोपस्यकामभवति तमासान्तजीवितस्यात्
मूर्ध्नीत्यादि सीमंततान्ताः ॥ आवर्तकाः सीमंतनावर्तकाधारासिभुवाकीनवाः ॥ अस्मवीः स
स्यस्यवड्गात्रान्यस्तुकुर्वन्ति ॥ मानुरस्यपुनम्हिराज्ञाकुर्वन्ति ॥ तेनेकार्यत्वाद्दानं नाम्ह
चयंतीत्यर्थः ननु विषवत्स्मारत्ते नेषाकर्तन्तवनार्हिसः चयंतीत्यनदेवकस्मान्नकृतवृ
मः यदेतन्यदांतेसीमंतनावर्तकासदानिश्चितं स्यापि रिह समुत्पन्नमित्यवगंतव्यमि
ति प्रतिपादयिता नार्थं कुर्वतीत्युक्तं तथायस्यजिह्वाश्यावाभवति तथामुखंपूतिगंधि
दुर्गंधितथा सव्यं वामम्माक्षिनिमज्जत्यंतःप्रविशति तथायस्य खगाः पक्षिणः म
मस्तिष्कं लीयंते भक्षयंति नवाखर्वजीयचेदेहइतिशेषः यस्येति यस्य स्नातानुलिप्तस्यपू
र्वं स्नानः पश्चादनुलिप्तस्य स्यादिषु सर्वगात्रेषु पूर्वमार्दो मध्ये शुष्यत्यनिशाये
नवतसर्वंशमायामानिसोर्द्धमासंपक्षं न जीवति तन्नार्दिषु मध्ये सर्वगात्रेषु शुष्यतितवत्क्रूषं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुरुस्तब्ध तथा शयानो वा तथालिंगमालिंगमा स्तब्धवत्सुमार सालानाद्विचलनेत्यर्थः तथा सकंट
कार्कटकाश्चितेव शिरउत्थाप्य यस्य पुरुषः शिरोधरा ग्रीवा शिरो वोढुं न शक्नोति तथाप्य
स्य पृष्ठं वा आत्मनो भारं पृष्ठस्य वोढुं समर्थ नयर्थ हस्तौ वा हिक्कं धारयितुं न शक्नोति
यस्य वा पुरुषो हनुमर्पिंडकवलमास्यस्य वोढुं न शक्नुतः एवं शिरोधरादीनि त्रीण्यपि गात्राणि
स्वमात्मीयं कार्यं यस्य वोढुं न शक्नुवंति एकुल चोदितं इति यस्यानिमित्तं कारणं विना योज्यं ५
गात्राणि गुरूणि कदाचिदतिलघूनि वा भवंति तथा स्याद्विवर्णमंतेरणस्य अपक्षेप्त द्र
व्यारक्तं प्रवर्तते आयाति उत्सिक्तं मेहनं यस्य वृषणौ चातिनिःसृतौ अतोऽन्यथा वा यस्य
स्याकारणं स्यात्सर्वत्र काले चोदितः यस्य मेहनं लिंगमुत्सिक्तं ऊर्ध्वगतं वृषणौ चातिनि
सृतौ प्रलंबौ अतोऽन्यथा वा उक्तात्प्रकाराद्विपरीतः प्रकारोऽयः सोऽन्यथा यथा वृषणावु
त्सिक्तौ चातिनिःसृतं मेहनमिति केशरोमनिर्भ्रंशगमित्याह अपायं वदतेत्यथावेदि
तत्पर्यंतगतं यत्तेलद्दललयर्वानुपूरणपाणिजातं तेपुरुषाः सर्वकालेतमस्तुनाचादि
ताः अंतकेनात्मसात्कृताः इत्यर्थः नन्वत्र कालनियमो न कृतः इयता कालेन मृत्युर्भव
ति मासेन वा अर्द्धमासेन वेति एदेहाल्लघुक्रमेण तद्वन्वतःसतः आनिर्दिष्टकालानां संवत्स
रावधिरिति विवस्याविद्यात्तथा चाह वर्षांतिनस्यजीवितं तथाऽसोपि वर्षं न जीवनं च चेतना
न्नास्ति वर्षाद्दूर्ध्वं जानाति एष्यजीवितमिति निश्चयः यस्यत्याद्वि यस्य पुरुषः स्वस्य
स्य निर्निमित्तमेव ललाटे वसलकीर्तिरस पूर्वाः अभिनवाः ननु प्रागवाच्यताः सिराले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

याति स्रोकुटिले तथा यस्य वित्रस्ते विस्तारं गतेन तथा यस्याने वे संक्षिप्ते संकुचिते तथा संश्लिष्टे
विशेषेण नते भ्रुवौ ययोस्ते संश्लिष्टे विनते भ्रुवौ तथा ब्राह्मण दर्शिते विभ्रान्त दृष्टी तथा हीन
दर्शिने अस्वदर्शिने नष्टदृष्टि नीवा तथा नकुलोपम नकुललोचनाभे समुदायबुद्धि
प्रवृत्ताः अहाः अवयवेष्वपि वर्त्तन्त इति नकुलशब्दोत्र नकुललोचनविषयावेद्यो यथा
च गोनर्दनाटकः वसुलामरसानुकारि हरिणलोचनासुस्थलं स्पर्द्धत इति अत्रापि हरिवद
सावस्तः स्पर्द्धत इत्ययमर्थो वेद्यः अथवा नकुललोचन उपमा ययोः तेन नकुलोपम इत्यु
त्तरपदलोपी समासः एवंकपोनाभे तथा अलाताभे उल्मुकसदृशे तथा अशुनिर्निमित्त
मस्तु परिस्रवतः तथा लुलिते कातरदृग्नेइव समालीययोस्ते लुलिते पक्ष्माणि
तथा यस्मिन् नासिका नाहकानिर्निमित्त मनिरायत विरला अथवा सवृत्ता संकुचित तत
या पिटिकाचिता पिटिकाप्रमीता तथा चूर्णात् उद्धृष्टवपुषा आक्रान्ता तथा स्फुटि
ताभ्यांनाच पक्षिपाटि पस्वजोष्ठाद्दंतच्छदः अधरानुत्तरो अधो याति द्वितीय उपरिष्टा
द्धेवो पादंतच्छदः सफुरंड्याते तथा यस्य चपकजंबूफलनीलौष्ठावोष्ठौ भवतः तथा य
स्यदंतास्सशर्कराः शर्करायराचिताः तथा श्यावाः तथा नाम्नावर्ण्णतः तथा पुष्पिता
संजातपुष्पाः तथा कपिनाः संजातपंकाः कर्दमेनोपलिप्ता इव तथा सहसैव रुक्षितेव
यस्य वाङ्जिह्वाः पव्वपुंसेदुः तथा यस्य जिह्वा जिह्वा दिव्यावधिष्ठाने जिह्वा कुटिला तथा वि
सर्पिणी कारणं विना विशेषेण सर्पति तच्छीला तथा स्रुतानिमित्तं विनापि तथा स्रुष्टु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लवणगाः समवर्त्तिन इति समवर्त्ती हि कालमस्तीत्यारेव विशेषं कर्त्तव्यात् कालमन्तरेव किं न दृष्ट
मित्याह रूपेंद्रियेत्यादि रूपं गौरत्वादि वर्णविशेष गौरो गौरश्यामः कृष्ण इति तद्देशसूप
लम्भो गौरादयो देहप्रकृतिर्वर्णिनी लश्यामता इतीन्द्रियज्ञादयस्तथा चक्षुषोपलब्धाश्च वर्णा
जातं संस्थानादि तद्ग्रहणे रूपं इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि स्वरस्पर्शः प्रतिपुरुषं विशिष्टा रावः छा
या वर्णप्रभा च्छाया वर्णसमालक्षणा छाया च प्रतिबिम्बं क्रियादेहवाङ्मनो व्यापारस्तत्र धा
वनप्लवनादिकं रूपं व्यापारान्तरस्य स्थानकादिः कायिको व्यापारो गीताध्ययनादि वा
चिकोपि व्यापारः रागद्वेषलोभमयेर्ष्यादि मानसः अप्रादिशः अन्यकामविषयो रागा
नां भावानां ग्रहणार्थं रूपं चक्षुरिन्द्रियाणि च स्वरस्य छाया च प्रतिच्छाया च क्रियादयश्च
प्राकृतेषु तेषु रूपादिषु भावेषु तथान्येष्वपि भावेषु अनिमित्ततो कस्मात् निमित्तमन्तरेणैव या विकृ
तिः सा समासेनारिष्टमिति लक्षयेत् जानीयात् प्रकृतो भवाः प्राकृताः यथा वर्णादि प्र
कृतौ बलधृतिस्मरत्यादयः तदेवं रूपादिषु भावेषु क्रियादिविपर्यये ष्वन्येषु च प्राकृतेषु भा
वेषु प्रकृतिः स्वभावप्रवृत्तिः सा संक्षेपेण लक्षिता विस्तरतस्त्वनेकधा वर्णसमालं केषां
समन्यादि केशाग्रे रोमाणि च तत्केशरोमस्य निरस्यन्ते मस्तकरहितमप्यत्र मिव द
रूपेण सकालचोदित इति वचनविपरिणामेन संबंधः एवमुत्तरत्रापि एतद्रूपविकृतेरु
दाहरणं इंद्रियाणामधिष्ठानस्य विकृतिरिंद्रियविकृतिरित्याह यस्येत्यादि नेत्रशा
ह्मेन नेत्राधिष्ठानमिष्टं नेत्रं यस्य चलेलोचने अनिशायेन इतस्ततश्च परिभ्रमतः
तथा यस्य नेत्रे लम्बनिश्चले तथा यस्यानतिरंते शंनः प्रविष्टे तथा यस्य निर्गते बहिर्यातेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टे न निष्प्रयोजनं तस्मिन्नरिष्टविज्ञानेऽरिष्टज्ञानावगमो न चारिष्टेपि रिष्टविज्ञानं केषांचिद्र
वति कुतो हेतोरित्याह ॥ अनैपुणात् निपुणस्य भावो नैपुण्यं प्रायेणातन्नैपुणादित्यनित्यल
ननैपुणमनैपुणं तस्मान्मिथ्याज्ञानादित्यर्थः तदेवं प्रदर्श्यानरिष्टं तदाभं चारिष्टात्म
कं लिंगनिष्प्रेनस्तवयति यदस्य हृष्टे छाया ॥ नुकारिपनरसहसारोगइत्यादिलक्षणं तद्ज्ञान
मवषपव्याद्विधमेवाबाधिदोधुमसइतिज्ञाने तस्मिन्मिथ्याज्ञानं तस्मान्मिथ्याज्ञानाद्वंस्मुपल
ब्धिर्निष्प्रिनामभवति तस्मादुक्तमुक्तमरिष्टं नास्ति मरणमित्यादिमुनिरप्याह ॥ अरिष्ट
नास्ति मरणं हृष्टरिष्टं च जीवितं ॥ अरिष्टरिष्टविज्ञानं न चारिष्टमनैपुणादिति तथुत
लुपठति धुवंहिरिष्टे मरणं ब्राह्मणैस्तत्किला मलैः रसायनतपोदानतत्परैर्वा नि
वार्यते कृष्णात्रेयस्तु द्विधारिष्टमिच्छतीति तन्मतमाविःकुर्वन्नाह केचिदित्यादि के
चिदाचार्याः तद्रिष्टं द्विधा वदंति कथमित्याह स्थायीत्यादि तमेवार्थं तसे स्थायप्य
स्थायिभेदेन द्विप्रकारं तत्रास्थायि स्थायि रिष्टभेदं दर्शयन्नाह दोषाणामपीमा
द ॥ अपि शब्दः समुच्चये भिन्नक्रमार्थ रिष्टाभासमपि दोषाणां बाहुल्यात्समुद्भवेत
दोषाणां प्रशमे दोषवशान्नोत्पन्नं सरिष्टाभासः शान्तमेतत् सतु न मरणाय प्रभवतीति
स्थायितु रिष्टमवश्यं सर्वमेव मरणायजायते नत्वरिष्टं नास्ति मरणमित्यायुक्तमि
वाभातिरिष्टमंतरेणाप्यकालमृत्यो राजचोरागसुदकादाभर्दर्शनात ॥ अत्रस्व
त्सहेकालमृत्योरेवरिष्टपूर्वकत्वात् यथा च वक्ष्यति सर्वे नेकालचोदिताः तथा चका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तो निरस्तः यस्मात्मर्माभिघातः सुहृच्छत्रुनिरूपयेतालक्ष्योपि प्राप्य सो बाधते पापवृद्धो रोगश्च
विमर्मोपघातश्च कालत्रयेण बाधते यत्नेनातो वाहरेल्लोपि प्रक्रान्ता उपक्रान्ता इति इति श्रीमद्गर्गात्म-
दत्तसुत० शारीरे षष्ठोध्यायः मर्मविभागादनन्तरं विकृतिविज्ञानीयं शारीरमा-
रभ्यते यतो मर्मविभागे मर्मशाहत्योपाप्तो मरणकारित्वान्मर्म मृत्युच्यते विकृतेरन-
न्तरमरणं च दृश्यते मरणं चरक्षाइत्यपमुच्यते अथात इत्यादि प्रकृतेरन्यथात्वस्वभा-
वप्रच्युतिर्विकृतिः तस्या विज्ञानमवबोधः स विद्यते यस्मिन्निति कायतेनोध्यायस्तं
शाम्नोरिति स्युः अध्यायानुवाकयोर्लुगित्यस्य लोपाल्लिकन्यानलुक् विकृतिविज्ञानी-
यं लं शारीरलक्षशारीरस्थानः शेषं पूर्ववत् विकृतिः पुनररिष्टमेव विरेयमतोवा
ह पुष्पमित्यादि यतः फलस्य भाविनो भविष्यतः पुष्पमग्रे भाविनायसः वर्षस्य भावि
नो जलदोदयस्तथा तेनैव दृष्टान्तेन मृत्योर्भविष्यतो रिष्टलिङ्गमसाधु वनिश्चितं ध्रुव
शाह्निर्देशादिदं दर्शयन्ति रिष्टच्छायानुकारितदाभासरूपं मन्त्येन लिङ्गमिति अत
एवाह अरिष्टमित्यादि न विद्यते पूर्वारिष्टं यस्य मरणस्य तदरिष्टं तथाविधं मरणं नास्ति
तथाह दृष्टरिष्टस्य जीवितस्य तदेवमतं जीवितमपि नास्ति यत्पुष्पादर्शनेऽपि वटवृ
त्वादेः फलसद्भावोपि दृश्यते ननु क्वचिदेवमभवेदिति नायं दोषोऽत्र चिन्त्यः ननु दृष्टरि
ष्टं जीवितं नास्तीत्यपुत्रमनव्यभिचारात्तथा च वक्ष्यति यत्नरसहसारोगादुर्बलं यदि
मुंचति संशयप्राप्तमात्रेयो जीवितं तस्य मन्यते इत्याह अरिष्टं इत्यादि यस्मात्यतनयदि

355

प्रतनोतिकरोति किंकुर्वन्नोजः पित्तं समीरयन्नुदीरयन् वृद्धिं नयन् ततस्तेज उद्धतं वृंहन् स पवनो स
न रूक्षादीन्यत्नेन करोति तमोनंतरं त्वक्यादिम एतं पुरुषमर्मविद्धमतं को हरति किंभूतं सिन्ना
स्नेहात्मकत्वात्तनुर्यस्य तेन तरथमर्थः मर्माभिघातेन रक्तवाहिनीनां सिराणां मुखविवृतो वेग
जायते न हि कश्चिज्जीवितनाधिष्ठानस्य स्रोतस्यपर्यायानि: स्तोतिपोवतस्य स्तपलज्ञपाच
जीवितनाशनः ॥ शाम्यथाभावात् ॥ अथ पुनाम मर्माभिघाते चिकित्सामाह वईपेदित्यादि म
मित्यभिहतेषु तिगात्रं शरीरमात्मैव छेदयेत् कुतस्संधिप्रदेशात् हि यस्मात् स
धिदेश स छेदनात् सिराः संकुचंति संवृतमुखा भवंति वईपेहि निवर्द्य छेदनादाविति
वोराहिकस्य शंतः सिरा संकोचात्कारणाद्रक्तं न हि स्रवति नत्ररक्तं निष्क्रति वहिरव
हति सततिजीवितं तिष्ठति । तद्वेतत्प्रकारेण मर्माभिघात सत्त्वान्मरणं तत्त्व मर्माभि
घातं सतताद्वतइदमाह सुविस्तत इत्यादि एतान्मर्माभिघातं सत्त्वान्याणीश्रियते नान्य
थाज्ञतमात्रादेतोस्मात्कारणात्तत्र दृष्टान्ता विशेषवणाद्धतोपि शरशांतै विद्धोप्य मर्मणि
कुशल्लेतल्लापि विद्धा जीवति ॥ अथ पुनर्वाल्लियतनापुरुषप्राणघातिन्यपि मर्माणि विद्धो
वैद्यगुणेनासमग्रस्यापस्य कलस्य मर्मणोभिघाताच्च कश्चिद्यदि विद्धो जीवेत्सोपि वैक
ल्यमस्तुते विकलतां प्राप्य जीवतीत्यर्थः वैद्यशाहप्राधान्यात् इत्यादि पादत्रयमुपल
क्षयति वैद्यगुणेन पादत्रयसंपन्नेत्यर्थः एतच्चैव मर्माभिघातस्य स्वल्पोपि प्राणप
हांकृत्स्मादित्यादि ॥ भग्नपादीनयत्रापि विशाहेन भल्लाकरसमकपिकच्छुशूकादीनां म
र्हणं तस्मात्कारणात्मर्मस्थानासारादीन्यत्नात्पर्येण वर्जयेत्परिहरेत् एवं मर्माभिघा

६१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जाकराः अग्निवायुसोमगुणबाहुल्यादग्निवायू हि विशेषेण मूलकरौ सोमस्य प्राणा
वलंबकश्चेति नेत्रानि प्राणहरत्वात्। तत्र कूर्चशिरांसि हस्तपादेषु चत्वारि गुल्फौ द्वौ मणि
बंधौ द्वौ विटपौ इदानीं मर्मणां यथायथं प्रमाणमभिधातुमाह तेषामित्यादि तेषां मर्म
णाम् ऊर्ध्वविटपादीनि द्वादश मर्माण्यंगुलमानानि अंगुलप्रमाणानि मणिबंधने मणि
बंधौ द्व्यंगुलप्रमाणेन गुल्फौ स्तनमूलेन द्व्यंगुलप्रमाणे प्रत्येकं एकस्य ग्रहः समुच्चयार्थो
द्वितीयः पादस्य त्र्यंगुलप्रमाणौ जानुकूर्परौ च अपांगेत्यादि अपांगवस्त्यादयस्त्रि
शदेकवर्जिता एकोनत्रिंशदात्मपाणितलोन्मानाः स्वहस्ततलपरिमाणाः शे
षाणि बहूनि चाशेषान्मर्माणि स्वेनांगुलपरिमाणेनार्द्धांगुलप्रमाणान्याहितेन अन्य
बांतेत्रकर्णानि तिलप्रमाणानि व्रीहिप्रमाणानि वा मर्माणीत्येतान्यभिमतानि परमतेन म
प्रतिषिद्धमनुमतमेवास्माभिरपि नयपरस्त एतद्देवमतमिति बोध्यं इदानीं यथा मर्मा
भिघातेन मरणं संपादयंति तथा दर्शयति चतुर्विधेत्यादि याः सिराश्चतुर्द्धा उक्ता मा
निर्द्दिष्टा वातपित्तकफरक्तवाहिन्यः सप्तशतसंख्याः कृत्स्नमशेषं शरीरं त
र्पयंति प्रीणयंति ता मर्माण्याश्रिता नागताः स्नायुस्नातादित्यादि यत एवं सर्वा
त्मकानि मर्माणि प्रायशस्ततः कारणान्मर्माभिघाते लक्षणं तल्लक्षणं तेषां मर्मणां ज्ञाने
तज्ज्ञाने तस्मान्मर्मज्ञानात्कारणालक्षणात् क्षतजस्य रक्तस्यातिप्रवृत्तिः तस्माज्ज्ञाने
जात्यर्थं प्रवृत्तेः कारणाद्धातुसंक्षयः परंपराक्रमायातो मांसादिधात्वपचयस्तस्मि
न्धातुक्षये सति याबद्धस्तेनावायुः सानीला अत्यर्थं दुःखदायिनी रुजः शूलविशेषान्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तादीनि मर्म्माणि ॥ एकोनविंशतिरस्थ्नोरिति तास्वेकैकस्यां षौ द्वौ ॥ अधिप एकः ॥ अपा
नापि एकः कृत्न एकस्मिन् गात्रे कानि चत्वारि विस्तरे कोष्ठे मानेकाएव एकोनविंशतिरिति
नविंशतिरिति त्रिषु नञ्समासः नञ् एकेन ऊना विंशतिरिति नञ्पतिपद विभागा
समासस्तत्र एकाद्विभक्ते कृत्स्यान्तादिनामतः प्रकृतिभावः एकस्यादुगागमः ऊना थेत्र
नञ् एकोनविंशतिरित्यर्थः त्र्यपस्त्रवस्थादयवस्त्रमादयः कालान्तरप्राणहराः मासंमासा
र्द्धं जीवन्ति येषु विद्धेष्विति मासंमासार्द्धं जीवितं येषु विद्धेषु मासो न प्राणान् हरन्ति मा
सार्द्धेन वेत्यर्थः संप्रत्येहे चोक्तं सोम्याग्नेयत्वात्तेषां पञ्चाग्नेतरकालस्य तिचयस्त्रिंशादिति
त्रेस्थ्यमितित्रयस्याद्येशः नअपसलभो द्वौ नलहृनि चत्वारि पार्श्वसंधी द्वौ कटीकतरुणे द्वे
सीमन्ताः पंच स्तनमूले द्वे इन्द्रवस्तयश्चत्वारो जघाममध्ययो द्वौ बाहुमध्ययोर्द्वाविति प्राणि चत्वा
रहस्तयोर्द्वे ॥ अपालापवहृहृती नितंबस्तनानन्तरा हिताः स्तन्यके द्वौ द्वाविति उत्क्षेपौ द्वौ स्थप
वनीहृस्वनानि त्रीणि विशल्यघ्नानि तत्र कारणं हेतुरित्याह तत्र द्वौ त्यादि हि यस्मात्तत्र अध
रास्थापायवायुर्निगच्छन्ति यान्मांसादीन् शोषयन् श्वासकासाभ्यां प्राणान् हरति ॥ अत्र
वहेतोशूलंनञ्प्रत्ययः निर्गमे नद्विहेतुना मांसादीनां शोषणं भवति ॥ फलाविस्यादि ॥ फल
दीनि विटपानानि स्तन्यके द्वौ द्वौ उर्व्यश्चतस्रः कुकुंदरे द्वौ द्वे जानुनी लोहिताक्षाणि चत्वा
र ॥ आणयश्चत्वारः कक्षाधरौ द्वौ कूर्चाश्चत्वारो हृदयार्द्धौ पादयोर्द्वौ कूर्चशिरो द्वौ इत्येच
त्वारि चत्वारिंशच्चेति चतुश्चत्वारिंशन्मर्म्माणि वैकल्यमंगस्य कुर्वन्ति कदाचिदभिघा
तात्तान्यपि चतुश्चत्वारिंशन्प्राणान् हरन्ति ॥ अष्टाविस्यादि ॥ अष्टौ कूर्चादयो मर्म्मविशेषाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विद्धे न स्यान्मन्यादि मांसजे मर्मणि विद्धे सत्यनेन रक्तेन मस्तकस्रावो भवति मांसधावनोदके
न तुल्यस्तथा न तु रक्तो भवति न व हृत्नः पाण्डुत्वं पीतानामन्ये शरीरस्य इन्द्रियस्य च त्वगादिभिर्वि
व्याख्यानमनवबोधः मरणं चाशु प्रस्फुरणं च तदेवमिंद्रवत्स्मादिकं मांसजे मर्मव्यधे निरंत
रस्रावादिरूपैर्लिंगदर्शनानुमानेन मरणमनुमीयमानं बुधा वेद्यः प्रत्याख्याय चिकित्सा
व्यजयेन नियतानुबंधं कुचिन्मरणं स्यान्माभिचारादिति शिराय्यमर्मणि शिरा
विद्धे मज्जान्वितरक्तं विच्छिन्नो नमांसवधिरवसिरं तरसा याच्छ्रान घनो भवति रक्तेन तने
नात्यंतं पीडा भवतीति प्रतिपादयति इत्यादौ सर्वमर्मस्वपि सद्भावात् स्नायुजे नर्कादि
के मर्मणि विद्धे आयामाद्यो भवति आक्षेपकः आक्षेपकं भयपाशमंगानां गतिर
जाच तथा यानस्थानासनाशक्तिः पीतनुस्थानुभाषितुं वा स्नायुमर्मे वैकल्यं चांगानां गप
वा ... मरणं भवति धमनीभ्यो ... समादौ मर्मणि विद्धे सति विचेतनत्वं मूर्छितत्व
मनोरतंत्रवेन कीदृशं ... नामर्म च ... अस्थिमर्मणोर्वृ
त्तादिबंधेसमस्तकसंदं घनमजत्वं निरंतरं बहुत्वं भवति तदुपायेन ... अस्थिजः ... पा
तद्बाहुभिरतेकाजीवितनाशः संधिज इत्यादि संधिजे मर्मणि ... अधव ... स्तुप
कैरिवाकीर्णं भवति ... नाधिष्ठानं विद्धदेशात् उच्यते ... शान्तियत्तादिस्व
धिभिः किंशारूभिः ... भवति ... नस्मिन्मर्मव्यधे कुणित्वं खंजत्वं वा
भवति तथा बलचेष्टयोः क्षयः तथा ... संधिजो भव
ति इदानीमेषामेव मर्मणां व्यधजीवितनाशे कालं नयनयति नाभीत्यादि नाभिरुरा

द्वयो र्द्विबाह्वोः ऊर्व्वोर्मध्य इति तत्स्थानलक्षणं इति सक्थ्नोर्यथा बाह्वोरिति तानि द्वेशः
लोहिताक्षानीति लोहिताक्षनामानि चत्वारि ऊरुमूले लोहिताक्षं सक्थिवद्बाह्वोरिति
तल्लक्षणं तत्संख्यानि संधिमर्माण्याह संधावित्यादि संधौ विंशतिर्मर्माणि आव
र्त्तौ स्कंधे तत्पालक्षणं तथा वरि भ्रुवोर्निम्नौ आवर्त्ताविति मर्माणि बधो द्वे तल्लक्षणम
ल्लं बधो त्ययगुल्फवदिति कुकुंदरौ द्वौ जघनस्य बहिर्भागमर्मणी तावुकुंदराविति
सीमंतास्थानि पंच तल्लक्षणं कपालसंधयः पंच सीमंता इति कूर्परौ द्वौ बाह्वोः कू
र्परसाहसंधिलिंगः गुल्फौ द्वे मर्मणी तत्पालक्षणं जंघाचरणयोः संधौ गुल्फाविति
कृकाटौ द्वे तल्लक्षणं कृकाटिके शिरोग्रीवसंधी इति जानुनी द्वे तत्पालक्षणं जं
घोर्व्वोः संगमो जानुनीति अतिरधिपतिमर्मैकं तस्यैकं अंतरे मस्तकस्योर्द्ध्वं सिरा
दित्यादिना क्रमेणं समोत्तरं मर्मस्थानं मांसादिपरिकल्पनया कल्पितं मांसमर्मसिरा
दि ऽन्येषामाचार्याणां मतेन गुदो मांसमर्म तथमनी स्नायवीत्यादि तेषामेव मते
न कक्षाधरौ स्नायवाश्रितौ तन्तु शिराम्ययोर्विटपौ विधुरांख्यौ वस्नावाश्रितौ पूर्वमते
तन्तु वर्टिपौ सिराश्रितौ विधुरं च धमन्याश्रितं श्रृंगाटका॰नि चत्वारि अधिपतिसिराश्च वनु
रक्ताधारत्वेन तु धमनीस्थानि अपलंभोत्था अपांगौ चापतहमनीस्था मन्येराचार्ये
न स्मृतमपि तु स्नायवाश्रितमभिहितं इदानीं मांसादिजातानां मर्मणां वेधलक्षणमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुल्फांगुलिमध्यस्थं क्षिप्रमिति न चपादहृदयोर्द्विविधं हस्तहृदये च तत्क्षेपो द्वौ केषांचि
द्वंद्वयोस्तर्द्दमुक्तेपाविनि ॥ अंसस्कंधे ह स्कंधांसमीठं संबंधा र्थाचसाविनि वस्ति
रेकोमब्राशयइत्यादिनोक्तः एवं स्नावमर्माण्यत्र योविंशति गुदस्त्वादिः गुदः स्थू
प१ लांत्रबद्ध एकः ॥ अंसंसमांसे ह ॥ अपस्तंभावुरःपार्श्वे नाड्यावनिलवाहिनी इति वि
धुराख्ये ह मर्मणी ॥ अथ स्नान्कर्णयोर्निम्ने विधुरे इति श्रृंगाटकाख्यानि चत्वारि
जिह्वाक्षिनासिकेत्यादिनोक्तानि एवं धमनीस्थानि धमन्याश्रितानि नव मर्मा
ण्याशिराश्रयाणि मर्मविशेषाः सप्तत्रिंशत्तान्याह वृहत्यौ हृदे स्तनमूलजीव
भागइत्यादिनोक्ते मातृकाख्यानि कंठनाडीमुभयतो जिह्वानासागता इत्यादि
नोक्तानि ॥ अपांगे नीलाख्ये हृद्योरे मन्याख्ये ह कंठमुभयतः शिराहनुमाश्रिताः
चतस्र इत्यादिनोक्तानि कृकाधरौ द्वौ यथोक्तं कृकाटमध्ये कृकाधनित्यादि
फणौ द्वौ फणावुभयत इत्यादिना कर्णलक्षणोविस्रेप हृमुष्टकविस्रेपणयो अधिप
त्यकं सशंखः कदनीयमुच्छ्रं हृदयमेकमेव नस्यलक्षणं द्वारमामाशयस्य च
त्यादि नाभिरेकएवन लक्षणं देहामपकेत्यादि पार्श्वसंधी द्वौ पार्श्वान्तरनि
बद्धौ चेत्यादिनोक्तौ स्तनौ नाम रे इति स्तनौ नामा रधोहृ ॥ अपलापौ द्वावेव एएवंशो
रसावित्यादिनोक्तौ स्यपनी एकैव तल्लक्षणं भ्रुवोर्मध्य इति उर्ध्वमान स्वः उर्वी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भावानामनेकसंख्याश्रयत्वात् तथा च मांसपेशीशतान्यपि पंचशतसमुक्तानि स्त्रीणां तु विं
शत्यधिकानि एवमस्थ्यादीन्यप्यनेकान्युक्तानि तत्र मर्मणामसंख्येयत्वं प्राप्तमेव
च सप्तोत्तरं मर्मशतमिति निर्दिश्यते तत्राह बाहुल्येनेत्यादि सप्तोत्तरमेव मर्मणां शत
मित्युक्ता ततः किं तर्हि पूर्वोक्तेन न्यायेन बहूनि मर्माणि सप्तोत्तरमर्मशतमित्ययं तु
यो निर्देशः स बाहुल्येन मर्यादायेषां मर्मणां मर्मत्वेन शास्त्रे प्रसिद्धिस्तदुपदेश एव एवमपरेण
प्रकारेण मांसास्थ्यादीनां समागमो मर्मेति मर्मणां बाहुल्याद्बहुधा कल्पना भवति
कल्पनाशङ्कनेन न तन्निपादयति तदेवमनुवक्ष्यमाणसिद्धिमतो जीवितधामत्वेन मर्मा
णां कल्पनानिरूपणं प्राणेत्यादि प्रायशो न मर्मणामधिका कल्पना किं तर्हि प्राणा
यतनसामान्यात् जीवितस्याधिष्ठानमित्येवंलक्षणादेकत्वमेकत्वं मर्मणामतः ।
न पृथक्त्वमेवमेकैव मर्मकल्पना एवं संक्षेपविस्तरकौशले मर्मसु दर्शितं मांसादीनां
संख्यातानां यथास्वं शास्त्रे नियतानि मर्माणि संख्यया अभिधातुमाह मांसजानीत्या
दि जंघयोरिन्द्रबस्ती द्वे मर्मणी बाह्वोर्द्वे एवं तलहृदाख्यानि चत्वारि पादयोर्द्वे तलहृ
दये इति स्तनरोहिते द्वे प्रत्येकं स्तने एकैकमेवं दश मांसजानि शंखावित्यादि [illegible]
ष्टौ मर्माणि शंखौ द्वे मर्मणी कटीकतरुणे द्वे नितम्बौ द्वौ [illegible] पार्श्वयोः [illegible] फलके द्वे
इत्येवमष्टौ मर्माणि स्नावमर्माणि त्रयोविंशतिकथं आणयश्चत्वारि प्रत्येकं
सक्थिमध्ये एकैकं बाह्वोः प्रत्येकमेकैकं एवं चत्वारि आणयः कूर्चाख्यानि चत्वारि अं

५८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तदापन्नानि हि सर्वाणि मर्माणीत्यर्थः ॥ साधिको विंशो नरस्यापद्योऽस्तत्र हंति पुरुषं मा
रयतीत्यर्थः इति सप्तोत्तरं मर्मशतं तत्र स्थूललक्षणं सूक्ष्मलक्षणं यन्मर्मेति लक्षणं तद्दर्शयि
तुमाह विषममित्यादि यत्र यस्मिन् देहदेशे विषमं स्पंदनं रुजा च तन्मर्मेति चेदं देहदेशपी
डने सति रुजं विषमां भवति न च मर्मसु प्रत्यापि हि विषमस्पंदितं बधाने विषमं च विषमा
न विषमं नपुंसकं अनपुंसके नैकवचनं नपुंसकैकवचनं देवं मर्मलक्षणं हि धामनो
रूप्यमित्यर्थः सिराधमन्यादि कस्मात् विषमं स्पंदनं प्रायेण लक्षणं मांसादिष्वपि जानीया
त्तन्मर्मणः पीडनात्प्रायः पीडनात् लक्षणमिति संनिहितमर्माविदूरस्थलक्षणमुक्तं
यथा देहमसृग्ग्रिगुरुनागसमोहः शीतकामता स्वेदो मूर्छा वमथुः श्वासो मर्माविद्धस्य लक्ष
णमिति मरणकारित्वान्मर्म मरणसदृशं दुःखदायित्वाद्वा इदानीं मर्मणां स्वरूप
मेदं लक्षणं वक्तुकाम आह मांसास्थीत्यादि मांसादीनां संधानानां स्वजात्यपेक्षया यः स
मागमः संनिपातः समवायस्तन्मर्म इति तस्यैव नाम न देवं मांसपेशीसमागमो मांस
मर्मः अस्थ्नां समागमोऽस्थिमर्म स्नायूनां समागमः संनिपातः समवायस्तन्मर्मेति
तस्यैव नाम न देवं मांसपेशी स्नायुमर्म धमनीनां समागमो धमनीमर्म सिराणां समाग
मः सिरामर्म संधीनां समागमः संधिमर्म ननु मांसादीनां यः समागमः स एव मर्मेत्यु
च्यते तेन हेतुनाऽत्र सुतरां जीवितं स्थितं शालाकावत् स्थितानामनुपदि मांसादीनां यः समाग
मोऽसौ मर्मत्वमधीयते तदानीमनेकसंख्याकानि मर्माणि शरीरे संभवेरन् मांसपेश्यादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽनुकर्णमित्यादि ऽभ्रुवोः पुच्छान्तयोरुपरि ललाटावसाने ऽनुकर्णं कर्णसमीपं
खौ मर्मविशेषौ तौ विद्धौ पुरुषस्य सद्यो विनाशनौ भवतः केशान्त इत्यादि केशान्तसा
नेऽथ शंखयोरूर्द्ध्वमुपरि उत्क्षेपौ मर्मणी स्थपनी पुनर्मर्म भ्रुवोर्मध्ये त्रयो सप्तास्मिन्मर्म
त्रयं ह्यावुत्क्षेपावेका स्थपनी एवं पञ्च नो चेत् पुरुषानुद्धृते शल्ये जीवेत् कालान्तरेण पाके
त्पाकेन हेतुना स्वयं वा पतिते शल्ये सति ननु उद्धरणे हेतुना जीवेत् पुरुषः सद्य
इत्यादि उद्धृते तु शल्ये सद्य एव नरो नश्यति वायुकोपादिति भावः जिह्वेत्यादि
जिह्वा चाक्षिणी च नासिका च श्रोत्रे च त्वक् चेति तेषां च चतुष्टयं चत्वारि स्रोतां
सि तस्य संगमः सन्निपातस्तस्मिन् तालुनि चत्र जिह्वादीनां तर्पणादीनि स्रोतांसि सं
निपत्यावतिष्ठन्ते जिह्वादिस्रोतसां चत्वारि स्थानानि शृंगाटकाख्यानि तेषु मर्मसु
विद्धः पुरुषः सद्यस्त्यजति जीवितं विद्धमात्र एव प्राणैर्वियुज्यते कपालेत्यादि शिरः
संबन्धिनः पंच संधयः पंचानां कपालखण्डानां ये संश्लेषाः शिरसि प्रवर्तिष्ठन्ते तिर्य
गूर्द्ध्वगास्त एव सीमन्ताख्या मर्मविशेषास्तेषु सीमन्ताख्येषु विद्धेषु भ्रमेण त्रासोन्मादेन
नष्टा मनोनाशेन चित्तविभ्रमेण नश्यति ऽधानरं इत्यादि मस्तकस्याभ्यन्तरतोपः
रिष्यन्तस्तथैव प्रकृतत्वात् मस्तकस्यैवोपरि शिरासन्धसमागमः शिरासंधीनां सं
निपातो रोमावर्त्तलक्षणः सोऽधिपतिर्नाम मर्म विशेषो मर्मणामधिपो यथार्थनाम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृदो॰ कंठेत्यादि कंठनाड्याः पार्श्वयोर्द्वयोः शिरा याश्चतस्रो धमन्यः एतास्विति तासु म
ध्ये द्वे शिरे नीले नाम द्वे मर्मणी मन्ये नाम द्वे मर्मणी एवमेते नेत्र कुष्ठिरिति शेषस्तासां व
धलद्दौ लक्षितं लक्ष्यध्वे स्वरप्रणाशाद्यो जायते स्वरप्रणाशः स्वरहानिरथवा वैकृ
तं नेत्रमकृतन्तात्स्वरस्यैव स्वरभावान्यथात्वमित्यर्थः रसाग्रहणं रसानवबोधः कंठ
मादि कंठनाड्या उभयपार्श्वयोः शिराः जिह्वागता नासिक्या नासागताः पृथगेक
कस्मिन्पार्श्वे चतस्रो द्वितीयेपार्श्वे चतस्रस्ता मातृकाह्वयाः मातृकासंज्ञाः नाविद्धा
सद्यो॰ मरणं घ्नंति एतानि मातृकाख्यानि शिरामर्माणि कृकाटिकेत्यादि शिरोग्री
वानयोः संधाने ये संधी पार्श्वद्वये कृकाटिकाख्ये ते द्वे मर्मणी तत्रास्मिन्मर्मद्व
यविद्धे चलमूर्धकं वा शिरो भवति ॰अधस्तादित्यादि ॰अधस्तात्कर्णयोः कर्णपृष्ठयोरधो
निप्रेनान्तने विधुराख्ये द्वे मर्मणी ते च संविद्धे सती श्रुतिं शब्दग्रहणं हरतः श्रुतिहारि
णौ फणावित्यादि फणौ नाम मर्मविशेषौ घ्राणमार्गमुभयतः पार्श्वयोः स्रोतपथा
नुगौ स्रोतोमार्गप्रतिबद्धौ ॰अंतर्गतौ लक्ष्यितौ गता अभ्यंतरे छिद्रितौ फणाविव संस्थाने रूपम
नयोः फणाविति नाम तेनैव धाकृं गंधविज्ञानं गंधोपलब्धिस्तद्धरतो लोगंधविज्ञानह
रिणौ नेत्रयोरित्यादि नेत्रयोर्द्वयोर्बाह्यतो नाम निम्नौ भ्रुवोः पुच्छांतयोरावस्थानयोरधः अ
पांगौ नाम मर्मविशेषौ प्रसिद्धावेव तत्रापरीति तेनैवाणयोगादृष्टिन्नाशे येन भ्रुवोः पुच्छा
नयोरुपरि निम्नावावर्तसंज्ञौ वेधनु॰अपांगावर्तौ ख्येषु चक्षुर्विद्धस्य नरस्यांध्यं भवति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

365

पाताच्चमत्वं ततो दौर्बल्यादनंतरं मरणं भवति पार्श्वांतरेत्यादि पार्श्वयोरंतरं मध्यं तत्र निब
द्धौ संश्लिष्टौ हौ पर्मविशेषौ पार्श्वसंधी इति निर्दिष्टौ तत्रैकस्मिन्पार्श्वांतरे एकः संधि
र्द्वितीयस्मिन्पार्श्वांतरे द्वितीयः संधिः कुक्षिस्थितौ कथं जघनस्य पार्श्वे जघनपार्श्वे जघन
पार्श्वयोर्मध्ये तिर्यगूर्ध्वं च एवमेकस्मिन्जघनपार्श्वमध्ये एकः संधिर्द्वितीयस्मिन् द्वितीयः स्थि
त इति भिन्नपार्श्वधास्तु सा रक्तपूरितकोष्ठस्य शरीरांतरसंभवोपशरीरान्तर्निमरणमित्य
र्थः स्तनेत्यादि स्तनयोर्मूले स्तनमूले तस्माज्जेवे भागस्योष्ठ उद्दिष्टौ पृष्ठवंशस्याश्रयेस्थिर
पृष्ठवंशस्यास्थाश्रयपार्श्वे शस्तिबंदोसिरे बृहत्याविति एतत्संज्ञे मर्मणी तत्र मर्मद्वयविद्धस्य
मरणं भवति रक्तसंहतयान्त्राण्यपा बृहतीत्यादि बाह्वोर्मूले बाहुमूले तत्र बाहुमूलनिष्ठितौ
मूलं हि प्रतिष्ठा वृक्षमूलवत् पृष्ठवंशस्य पार्श्वद्वयो बाहुमूलयोरभिमुखे तत्संबद्धे संश्लि
ष्टे के ते अंसयोः फलके अंसफलके इति निर्दिष्टाः छेदानुरोधात् फलकस्येव तनुपृथुत्वात्फलका
कारत्वाल्लिंगमस्यति अंसफलकाख्ये द्वे मर्मणी तयोर्विधाद्वाह्वोः स्वापशोषौ भवतः स्वा
प इव स्वापो पयासमस्पनिश्चेतनमंगं भवति तयोर्बाह्वोः अंसफलकाख्यौ विद्धे भवतः ग्री
वामित्यादि ग्रीवायाः उभयोः पार्श्वयोः स्थानेवनीहु अंसावुक्तौ कुक्षिस्थितौ ग्रीवाबाहुशि
रोंतरे ग्रीवायास्तस्या बाह्वोः शिरसश्च मध्ये तयोर्मध्यंतरालेऽस्थितौ कियत्यो जनेः स्कंधस्या ५२
दि अंसयोः पीठ इव पीठं प्रतिष्ठानं यत्रांसौ तिष्ठतः स्कंधपीठे च तत्र सबद्धः प्रया
जनं यपोस्तावे वंसौ विद्धे बाह्वोः क्रियाः आकुंचनप्रसारणादिकानां हरतस्तौ बाहुक्रिया

५६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्ती॰ अनिलवाहिनीवा तनवहे अत्र मर्मणि हृदये विद्धे कृत्ते न पूर्णः कोष्ठः॰ स्वासकासाभ्यां विपद्यते
इदानीं पृष्ठमर्माण्याह पृष्ठवंशमित्यादि पृष्ठवंशस्योभयतः॰ अनयोर्मध्ये तालेनयोरेव च पृष्ठे
रसार्थं कार्यं ते नयोः परिमाणयोः स्पर्शाद्वधः॰ अथ कालान्तरप्राणहरं मर्मणि विद्धान्ते न
वार्विद्धयोः रक्तेन कोष्ठपूर्णेन पूर्वतापाने न गते नलोहितेन न शोथवान् पूर्वनो
नयानां नाबद्धीवतेन न तु रक्तकोष्ठपूर्णमात्रादेव म्रियत इति भावः॰ पार्श्वयोरित्यादि
इदानीं पृष्ठवंशस्य पार्श्वयोः स्पर्शनप्रानिःश्वासौ लोहितपूर्णे प्रतिहिते वंशपार्श्वे
वंशसमन्वितं जानु उपरि पृष्ठवंशस्य नीकटीकतरुणे॰ एनत्संज्ञे मर्मणि स्थाने
उक्ते नतन्नमिन्नमर्महृदयविद्धे रक्तं सयाप्यादुर्भिगनकांक्षितः सन्निवेशविनश्यति पृ
ष्ठवंशमित्यादि पृष्ठवंशस्योभयतः कटिकापार्श्वयोर्यो संधीजघनस्य बहिर्भागे नानस्यो कुकुं
दरे नितम्बाकारे संधिमर्माणी तद्यथा नायाधादयः शरीरे चेष्टाहानिः नमनाकुंच
नप्रसारणाद्वधः कायाधामकसंघचानइत्यर्थः स्पर्शज्ञाने स्पर्शाभावितिर्भवति पृ
ष्ठवंशमुभयतइत्युभयवतनसारस्मादिनाहिनीया पार्श्वत्वात् पार्श्वानरेवार्श्वमध्ये
निवद्धोलग्नौ पार्श्वान्तरनिबद्धौ येन तथाश्रोणिकर्णयोरूर्ध्वपृष्ठवंशस्य न्यस्ताद्दीनां य
थाशायाः साधारणवस्तु आद्दयः तेषां छादनौ नितम्बौ नितम्बसंज्ञौ मर्मविशेषौ तौ च त
रुणास्थिगौ वर्णस्य संज्ञे॰ अधःस्थि स्थितावित्यर्थः॰ अत्रास्मिन्नमर्महृदयविद्धे स्मधः
कायशोषो भवति तथा दौर्बल्यमुत्कृत्तनादधः शरीर एव दौर्बल्यमल्पबलत्वं स्वमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेस्मरीवत्तोन् ॥ अथस्पृष्टेर्वा हस्तणेर्थपावत्तलः क्षिप्रनेनं तलं वर्जयित्वा नवात्पद्मरीवलेउभय
तः उभयकर्म्मत्तनस्य विद्धस्तलहृदयो सासृतलनलि हंति ॥ तस्मिन्नबस्त्रावेकपार्श्वेनाविद्धस्तिमूत्र
स्त्रावी तलः स्त्रावस्त्रचयन्नतः सार्द्धत्रेणपकार्तोरोहतिनान्यथा देहेत्यादि ॥ आमं च पक्कं च ॥ आ
मपक्कं स्थानंच स्थानं आमपक्कयोः स्थानं आमपक्कस्थानं देहस्य आमपक्कस्थानं च देहामप
क्कस्थानं तेन तेषां मध्ये नेत्रे कृत्वा देहस्य देहमध्यप्रदेशेन यो मया रामपक्काशयोर्मध्यं त
स्मिन्नाभिर्नाम मर्म्म सद्यः प्राणहरं तलं सकलशरीरगानां मार्गस्य आधारः स्नायुहिह सद्योघ्नः
नाभि प्रान्नसपुस्त्वंचि तं द्वारमित्यादि ॥ हृदयं नाम मर्म्म तदृप्पिसद्योघ्नं तच्चामाशयस्य
द्वारं मुखं तेन हि द्वारेण तत्पानमामाशयं प्रविशति ॥ तच्च सत्वादीनां स्तनरजस्तमसा
नयाधिष्ठानस्थो द्विपात्तलं त्वाथर्पं चकस्तनयोन्मनमध्ये नेत्रो धामस्थानं तच्च स्तनतारः कोष्ठ
मध्यगं स्तनो चउरस्थकोष्ठश्च स्तनतारः कोष्ठं तस्य मध्यं नेत्रे गच्छति निष्ठ्यन्निवधाति कोष्ठव
त्तमास्तनयोस्थम ध्योष्ठ्य नामित्यर्थः ॥ स्तनेत्यादि ॥ स्तनरोहितं च मूलं च यक्कतन्नाम स्तनरो
वेने स्तनरोहितं मूलं ॥ आरभ्यस्तनयोर्स्तनरोहितं मूलाख्यं द्वे मर्म्मणी वदन् ॥ कफ्वदेशाल
नयोः कमादिनिबन्धमाणामिहापि संबंधाते तेन स्तनयोरर्द्धद्व्यंगुले स्तनरोहितं स्तनयोर
धोद्व्यंगुले तयोः स्तनरोहितं स्तनमूलाख्ययोर्मर्म्मणोर्विद्धयोः पुरुषस्य कफपूर्णकोष्ठः
कमाद्यथाक्रमं तस्मात् ॥ तेन स्तनरोहिते विद्धस्तनस्य सृजा पूर्णकोष्ठान रोतस्मात् ॥ स्तनमू
ले विद्धे कफेन पूर्णकोष्ठान तस्मात् ॥ अपस्त्यादि ॥ उरसः पार्श्वान्तद्वेनाड्यो अपस्तम्भाख्ये मर्म्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्तामध्यपार्श्वयोरप्यपि ऊर्वी मूले वंक्षणसंधेरधस्तान्मेढ्रादिनाशु नाम मर्म तद्विद्धं वर्द्धं हंस स
कक्षयोरध्यधोप्यपि मुष्कवंक्षणयोर्मध्ये विटपं नाम मर्म तद्विद्धं पुंस्त्वं घटनाकरं निरवद्यनाव
रं इत्येवमनेन प्रकारेण सक्थ्नोर्द्वयोः प्रत्येकमेकादशमर्माणि भवंति तथा बाह्वोः ते वप्रक
रणा बाहुमूले हृदादीत्येकादशमर्माणि भवंति अथ किंचित्तत्र मर्मविशेषमाह मणिबंध
इति अत्र बाहुमर्मसु गुल्फे तनुत्वमणिबंधः संज्ञामात्रभेदो जानुत्वेन कूर्परं तथा मणिबंध
कूर्परादयो बाहुमर्माण्येव विज्ञेयाः केचिदयं पाण्यंगुलिकुक्षिं तु विटपमादि कक्षाधरस्य
कक्षायां तथा मध्ये विटपेन च तुल्यं कक्षाधरः संज्ञेयं मर्म तत्र विद्धे सति कुणित्वं जायते बाहु
वाण्यंगुलिकुब्जता इति वाग्भटो हि मर्माणि चतुश्चत्वारिंशत्संज्ञान्यनतरा धोकव्यपति स्थूल
त्वेत्यादि स्थूलांत्र सूक्ष्मांत्र भेदात् द्विधा अत्र स्थूलांत्रबद्धो गुदो नाम मर्मविशेषः स
विद्धो नो वातवर्चसोर्विमर्गो नितिविद्धोन्तवमनः बाहुलत्वात् कठिनं विलुपति सगुदः स्थ
लान्त्रसंलग्नो बहुभिः सद्यः प्राणहरमनुष्यकं तत्र कोशेन इव गुदस्यान्तः अत्र पुंस्त्वं चितं न च द्वि
कीर्तितं विद्धं मर्मेति अधुना बस्तिलक्षणमाह मूत्रस्याशयमाधारं मूत्राशयापरत्र मूत्रनिष्ठान
सधनुर्वक्र अल्पाय वक्रकुटिलः तेनाशस्त संस्थानमुक्तं सच बस्तिर्नाम मर्मविशेषः अल्पत्वं मा
संच अल्पमांसे अल्पास्त्रमांसे न छिन्ति अन्यथा विद्धस्यपतत इति टः तत्र स्थानं बहुमांस
प्रदेशासंस्थ इत्यर्थः तथैकमध्योबदनं यस्या सा वेकाधो बदनः कटामध्य इति स्थानगति
र्देशः कटामध्यप्रदेशस्य साव बस्तिष्टति सविद्धः सद्यः स्वन्द्रलगत्वेवा सत्त्वाणान्निहंति स्त

अथ तेन विशिष्टहेतुत्वानुरागात् विशिष्टकर्मोत्पत्तिं दर्शयितुमाह मध्यइत्यादि पादतल
स्य मध्यप्रदेशे मध्यमांगुलिमभितो मध्यमांगुलेः पादसंबंधिन्याः सामनुरूप्येन यस्या
दतलं पृष्ठं तत्र तलहृन्नाम मर्म ॰ आहुः पूर्वाचार्या इति शेषः मध्यमांगुलिमित्यभितः
शब्दप्रयोगे द्वितीया तत्र तस्मिन्विद्धस्याहतस्य वच नाम मरणं भवति कया रुजया वे
दनया ॰ अंगुष्ठस्यांगुलिस्तनयोर्मध्ये ॰ अंगुष्ठांगुलिः मध्यस्थितं क्षिप्रं नाम मर्म
र्म तत्र विद्धमाक्षेपमारणं मारक्षेपकारणेन वातव्याधिना मारयति तस्योर्ध्वं तस्य हि
सार्धस्य मर्मण उपरिष्टाद्व्यंगुले ह्यंगुलं विमुच्य कूर्चो नाम मर्म तत्र विद्धे पादस्य भ्र
मणं वेपनं च करोति गुल्फसंधेरधः कूर्चशिरो नाम तत्र विद्धे शोफरुजाकरं जंघाच
रणयोः संधौ गुल्फो नाम मर्म तत्र विद्धे रुक्स्तंभ च मांद्यं च नाम करोति जंघान्तरे जंघा
मध्ये पार्ष्णिप्रत्यभिमुखं द्वादशभिरंगुलैः इंद्रवस्तिनाम मर्म तत्र विद्धे रक्तक्षयान्मारयति तान्य
न्ता तस्मादुत्सन्नरक्तत्वेन पतनेन स्यादिति प्रतिपादनार्थं रक्तक्षयादिति हेतुरुपन्यस्तः
एवमेवान्यत्राप्यन्यत्राप्यनुसर्तव्यः तेन पत्रवद्धेतुकं मारणादिकं कर्म कथितं तत्र चिकि
त्सायां यतितव्यमिति जंघोर्वोः संगमे संधौ जानु नाम मर्म तत्र जानुनि विद्धे पुरुषखास्ति
पतत एव ॰ अथ जीवति तदास्य जीवतः पुंसः खंजता स्यादित्यपर्यायेण मरणं पुरुषस्य
ति जानुनोर्जानुसंधेस्त्र्यंगुलादूर्ध्वमाणिर्नाम मर्म तत्र विद्धे श्वयथुवृद्धिः स्तब्धसक्थिता च ऊर्वी नाम
मर्म ऊरुमध्ये तत्र विद्धे शोणितक्षयात् सक्थिशोषः ऊरुकार्श्यं सक्थिशोषो वास्त संनयास्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वर्णान्नि मैत्री सर्वसत्वानामात्मभावनं न केवलं पूर्वोक्तं स्वस्वहस्तादिषु वर्द्धमानं शाने
रित्यंतमस्यर्थनियतत्वात् शालनंतं शरीरस्यायुर्वृद्ध्यादिहेतुर्यथावदयं ज्ञानशीलादिना लोमेऽत्र
वसानः पुण्यायुर्वृद्धिकृत् दानादयश्च यथासंभवं केचित्पुण्यकृतः केचिदायुर्वृद्धिकृ
तः केचिदुभयकृतश्च ॥ अत्र महायुरुपलक्षणं तत्तल्लक्षणं गुणसज्ज्ञायात्र शाति
पादयता शारीरकृता ॥ अध्यायावसाने ग्रंथसमाप्तिनिर्देशः कृत इति ॥ इति श्रीमद्
गांकदत्त० शारीरे तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ अंगविभागादनंतरं मर्मविभाग व्याख्येयः शा
रीरः प्रक्रम्यते मर्मणां मांसास्थिनन्वाद्यनेकमर्माण्येवं गत्वा गम्यमांसास्थिनाद्यनल
त्रेव व्याख्यातुं युक्तानि बहुवक्तव्यत्वात्स्वयमेवोच्यते तस्मात्प्रत्येकाध्यायस्यारंभो युक्त
इत्याह ॥ अथात इत्यादि प्रत्येकमर्मनिर्देशं इति मर्मविभजनं विभागो मर्म
णां विभागो मर्मविभागः सोऽस्मिन्नध्याये स्तीति मर्मविभागो ॥ सप्तोत्तरमित्यादि ॥ व
व शारीरस्थानसंनिवेशत्वाच्च शारीरः प्रत्येकवन् सुखमनहलाद्यर्थं चपूर्वम
र्मणां संख्यामनुमाह सप्तोत्तरमित्यादि सप्तोत्तरशतमधिकानि यस्मिन् शतेन
तद्वं तेषां मर्मणां मध्यमपरकुन्येकं कृत्वा एकैकस्मिन् हृदयो बाहुवोश्च हृदयोरकादशादि
त्यादेवं चतुश्चत्वारिंशत्मर्माणि शाखासु विद्यात् कोष्ठे जठरे त्रीणि मर्माणि
उरसि द्वादशनवपृष्ठमानि पृष्ठे चतुर्दशजत्रोरूर्ध्वं जत्रुणः उपरि षट्त्रिंशत्तथा
सप्तएवं सप्तत्रिंशदिसर्थः जत्रोरितिपुस्त्वमत्रचिंत्यमयवानिमानमशासन
मित्यत्र तुकृतः इदानीमेषां मर्मणामापादनलानामलक्षणावहिर्विभेदाससमा

त्रिकमष्टादशोत्सेधं पृष्ठं द्वादश कं कल्ल नालं रंध्रं अंगुलस्य नवर्धनं चतुर्विंशत्यंगुलविशालं द्वादशोत्सेधमुरोंगुलं हृदयमष्ट
कोस्तनौ चकक्षे च अष्टाविंशो वाद्वाड्शकौ प्रवाहौ पंचदशो प्रवाली द्वंशांगुलौ पाणी तत्रापि पंचांगुला मध्यमांगुलि
५२ स्तत्पर्धांगुलहीने प्रदेशिन्यनामिके सार्धंगुलौ कनीनिकांगुष्ठौ चतुरुत्सेधा द्वाविंशत्यारणाह्यो ग्रीवा द्वादशोत्सेधं १

पं चतुर्विंशत्परिणाहमाननं पंचांगुलमास्यं चतुरंगुलं पृथक्चिबुकोष्ठनासा द्वयं पुनर
कर्णौ ललाटं शंखे गण्डाश्चतुरंगुलाः त्रिभागाङ्गुलविस्तारो नासापुटो द्व्यंगुलायतमं
गुष्ठोदरविस्तरं नेत्रं नेत्रत्रिभागस्तारा तत्तारात्रिभागः कृष्णः कृष्णान्तर्नवमांशस्तारा मस्त्रदल
मात्रा दृष्टिः षडंगुलोत्सेधद्वात्रिंशत्परिणाहं शिर इति सर्वं पुनः शरीरमंगुलानि च
तुराशीतिरायामविस्तारसममुच्यते तत्र यथोक्तं परिमाणमिष्टं तथा स्तानानुलिप्त
मापादानुपूर्व्या शुभमुष्करमनिष्टं हीनमधिकं वा यथोक्तं प्रमाणादि इत्यादि प्रकृती
नां तिसृणां कथं सुखदुःखानुभवः स्यादित्याह अनुत्सेकमित्यादि अनुत्सेकं क
त्वाभिमानं हित्वा सत्त्ववान् पुरुषः सुखं सेवते अनुभवति तथा दैन्यं कार्पण्यं हित्वा
स दुःखं सेवते सत्त्वप्रमाणं सत्त्वमिति नितुष्टितिरेकेपिन्नत्कर्मा राजसः पुनः पुरुषः सत्त्व
मानाहमेवामुना प्रकृष्टेनान्येन साधारणेन सुखेन सुखीत्येवं सुखं सेवते अहंका
राक्रान्तमानसो हमेवदं दुःखं सोढुं शक्त इत्येवं रजेमानेरा दुःखमनुभवति तामसः
पुनः पुरुषो नैव सुखं सेवते न दुःखमत्यन्तमूढत्वात्तामसो सुखेन सुखी न च दुःखेन दुः
खी प्राज्ञन्नीयमदायनपुरुषः एवं द्वंद्वप्रकृतिरपि सुखं न सेवते नापि दुःखं तस्य
मूढत्वात्समत्वादि प्रकृतिस्त्वनुत्सेकेऽहीनः ससुखदुःखं सेवते इदानीं प्रधा
नफलदायि यत्प्रधानं प्रशस्तलक्षणं वपुषस्तद्दर्शयितुमाह दानेत्यादि दानं धना
दित्यागः तच्छीलयस्यास्य स दानशील: शीलकामीत्यादिना ण दयाहीनेषाभ्यु

371

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हास्यिकजञ्च सुक्रसाराः ते स्त्रीप्रियोपभोगाः बलवंतः सुखारोग्यवित्तैश्वर्यसंमानापत्यभा
जनश्च भवंति स्मृतिमंतो भक्तिमंतः कृतज्ञाः प्राज्ञाः शुचयो महोत्साहा दक्षा धीराः सम
रविक्रांतयोधिनस्त्यक्तविषादाः सुव्यवस्थितगतिगंभीरबुद्धिचेष्टाः कल्याणाभिनिवेशनश्च
सत्वसारास्तेषां स्वलक्षणैरेव गुणा व्याख्याताना सर्वैः सारैरुपेताः पुरुषा भवंत्यतिबला
परंगौरवयुक्ताः क्लेशसहाः सर्वारंभेष्वात्मनि जातप्रत्ययाः कल्याणाभिनिवेशिनः स्थि
रसमाहितशरीराः सुसमाहितगतयः सानुनादगंभीरमहास्वराः सुखैश्वर्यवित्तोप
भोगसंमानभाजो मंदजरसो मंदविकाराः प्रायस्तुल्यगुणविस्तीर्णापत्याश्चिरजीवि
नश्च भवंति अतो विपरीतास्त्वसाराः संनहे च प्रमाणमप्युक्तं यथास्वांगुलैः पादांगु
ष्ठप्रदेशिन्यौ द्व्यंगुलायते तिस्रोन्याः क्रमेणोत्तरोत्तरं पंचभागहीनास्तन्नखहीना
वा चतुरंगुलायतना पृथक् प्रपदपादतलपार्ष्णयः वरं च चतुरंगुलविस्तृताश्चतुर्द
शैवमायामेदपादश्चतुर्दशेन परिणाहेन तथा गुल्फजंघामध्ये च चतुरंगुलोत्सेध
त्वादोष्टादशायामा जंघा पादाद्रूर्ध्वं परिणाहेन चतुरंगुलं जानु षोडशपरिणाहं अ गुल
ष्टत्रिंशत्परिणाहे अष्टादशायामावूरू षोडशौ बाहुशतायामौ परिणाहेन वाष्टांगुलो मेढ्र
षडंगुलयामाद्यं पंचपरिणाहः बाहुः शविस्तारा कटी पंचाशत्परिणाहा दशांगु
लं वास्ति सिरो द्वादशांगुलमुदरं चतुर्विंशतिविस्तारं द्वादशायामे पार्श्वे द्वादशोत्से

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५२

स्थिरः कर्म्मसु स्थिरबुद्धिः मुनिनाचलसत्वमुक्तं तद्यथा त्वग्रक्तमांसमेदोस्थिम
ज्जशुक्रसत्वानि तत्र स्निग्धश्लक्ष्णमृदुप्रसन्नसूक्ष्माल्पगंभीरसुकुमारलोमसप्रभा
वत्वक्साराणां सा सारता सुखसौभाग्यैश्वर्योपभोगबुद्धिविद्यारोग्यप्रहर्षणा
न्यायुष्यानि च समाचष्टे नालुरोमदंतकर्णनासाक्षिजिह्वास्वोष्ठपाणिपादतलन
खललाटमेहनं स्निग्धरक्तंश्रीमद्भ्राजिष्णु सुखम्मिरक्तसाराणां सा सारता सु
खमुदग्रतां मेधात्वमनस्वित्वं सौकुमार्यमनतिबलमक्लेशसहिष्णुतां मां चाचष्टे
शंखललाटकृकाटिकाक्षिगंडहनुग्रीवास्कंधोदरकुक्षावक्षःपाणिपादसंधयः
स्थिरगुरुशुभमांसोपचितं मांससाराणां सा सारता क्षमांधृतिमलौल्यं वित्तं विद्यां सु
खमार्जवमारोग्यं बलमायुश्च दीर्घमाचष्टे वर्णस्वरनेत्रकेशलोमनखदं
तौष्ठमूत्रपुरीषेषु विशेषेण स्नेहो मेदःसाराणां सा सारता वित्तैश्वर्यसुखोप
भोगप्रदानान्यार्जवं सुकुमारोपचारतां चाचष्टे पार्ष्णिगुल्फजान्वरत्निजत्रु
चिबुकशिरःपर्वस्थूलास्थिनखदंताश्चास्थिसाराः ते महोत्साहाः क्रियावंतः
क्लेशसहाः स्थिरशरीरा भवंत्यायुष्मंतश्च तनुत्वगाबलवंतश्च स्निग्धवर्णस्वराः
सं५२ स्थूलदीर्घवृत्तसंधयो मज्जसारास्ते दीर्घायुषो बलवंतः श्रुतविज्ञानवित्तापत्यसन्मा
नभाजनाश्च भवंति सौम्याः सौम्यप्रेक्षणाः क्षीरपूर्णलोचना इव प्रहर्षबहुलाः
स्निग्धवृत्तसारसमसंहतशिखरदशनाः प्रसन्नस्निग्धवर्णस्वरा भ्राजिष्णवो म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दैर्घ्यं बाल्ययौवनादीनां वयोवस्थाविशेषाणां तत एवं नन्वहि देवानीरजायस्य वपुरस्य
कुत्रहि दिनीरजं वपुः सुमं ॥आयामेत्यादि ॥आयामो दैर्घ्यं ज्ञानं लौकिको व्यवहारलेपः वि
ज्ञानं विज्ञानं ज्ञानं शास्त्रज्ञानं शास्त्राभ्यासादि सुखसुखं परमार्थावबोधपर्यन्तं नैर्थद
पुः प्राप्तेर्दैर्घ्यमानं दृष्ट्वा मात्र मुक्त्वा नखसहस्रादिनखसुम इत्यादि इति एवं प्रकारेण यथोक्तेन
सर्वगुणेहवनेयुक्ते शारीरे शरदां समानां शतमायुर्जीवितं तथैश्वर्यं च पूर्णशुभाय के
चिद्रूपाज्ञानं तत्तत्पाप्मने देहे सर्वप्राणिषु एनां व्यवस्थितानां विज्ञानानुबोधिनः एवं वपुषः
प्रमाणलक्षणमुक्त्वा बलप्रमाणं ज्ञानार्थमाह नवनक्षत्रादीन्यादि नवनक्षत्रादीनि एतानि
नानि देहिनां सारबलानि पञ्चानन्तरं सेष्टान्युक्तानि ते नव नव रसमांसमेदोऽस्थिमज्जाशुक्रबला
नीतिबोध्य मेवं वर्षशतमायुःप्रमाणं मस्मिन्काले संति वपुनस्कर्मविशेषाद्न्यूनाधिक
वर्षशतजीविनो मनुष्या इत्यादि बोध्यम्: प्रकृतिविशेषेरायुः प्रमाणमुपलभ्य वपरिव्र
धाविभज्येदिति किमर्थं ज्ञानं एतेषु युक्तानि बलप्रमाणज्ञानार्थं तथा वक्रदेहमात्रदर्शिना
देवहिमग्नमुहुरेतन ॥अल्पमुपचयेन महाशरीरत्वाद्बलवानयं कृशत्वादल्पसारत्वा
त् ॥अल्पशरीरत्वाच्चाल्पबल इति नचैवमपथ्यमपथ्यं तथाह एगजसिंहेह सर्वैः सारै
रुपेतः परमं सायेन गौरवं संयुतः स्यात् सर्वत्यादि सर्वारंभेषु रोगचिकीर्षितं का
र्येषु ग्रामान्स्यात् कृतादिद्रव्यदत्वयन इति ॥आकाशादेह... लघ्वासहिष्णुः स
हेन शीलानत एवं शारीरमानसैर्दुःखैर्नाभिभूयत इति पाचनतयानुमतिः सुधीस्तथा
॥अस्मात्कर्तव्यान्॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३७५

छत्रवत्समुन्नतं । तन्विमित्यादि । ननवोरःक्षोरूजंघाननानखायस्तनदेवंमूर्त्तिकालिपा
दं प्रतिष्ठितं प्रशस्तं भवति । तथाच्छिरः प्रशस्तं तथाश्रवणाभ्रुवंतत्त्वंसस्त्लं सुमना
ज्ञाघ्रमांसलं सुपचितमांसं । तथाशीर्षाश्छायातात्मः छिद्रापरस्परं संश्लिष्टाः अंगुलयो
यस्यतद्देवं नदामहृद्धिल्लीलं गूढशिरं । तथानृठोदृश्यते वंशोयस्यतद्देवंविधंपृष्ठं
प्रशस्तं तथावृहद्धिल्लीलं संपद्यानिर्मूढाः अंगनर्गीताः दृढाः मृदुटनमर्मिलाः धीराः
कृपणाः स्वराः प्राहुः अनुनादीघंटादिवदनुरणनन्यायेन वर्त्तिः स्निग्धः स्नेहास्थिरा
प्रभाकांतिर्यस्यप्रशस्तं एवंप्रशस्तं सत्वंस्वभावजातं स्वभावजं अनाहार्यंप्राकृतं मवाद्य
हेतुजंनमद्यादिहेतुजंस्थिरमहार्यमतएव विपत्स्वप्यविकारि अन्योपि अपिशब्दा
त्कि मुतसंपन्नस्तत्स्यादेवास्तिद्वन्सत्वं स्वभावजमहार्यंच उत्तरोत्तरमित्यादि क्षेत्रमिव
क्षेत्रं शोभनं क्षेत्रं सुक्षेत्रं वपुः तत्रशरीरस्यपथावन्यप्रशस्तप्रमाणलक्षणं सर्व्वंह
लक्षणं प्रशस्तम् इमित्यादिनेथोक्तं तदवयवानां ललाटादीनांयथावत्प्रशस्तगुणल
क्षणं ललाटमुन्नतमित्यादि । तथोक्तं तथाप्रशस्तसत्वलक्षणस्वभावजंस्थि
रमित्यादि । तथोक्तं उत्तरोत्तरं सुक्षेत्रं यस्मिन्वपुषि तदुत्तरोत्तरंसुक्षेत्रप्रशस्तलक्ष
णं भर्मिकं वपुः शुभमित्यत्रयोज्यं एतदुक्तंभवति यथोक्तप्रमाणलक्षणसुक्षेत्रंवपुःशुभं
तत्तोपिवयोक्तललाटाद्यवयवं सुक्षेत्रंवपुः शुभतरं ततोपियथोक्तसत्वलक्षणगु
णं सुक्षेत्रंवपुः शुभतममित्युत्तरोत्तरंसुक्षेत्रंशब्दस्यार्थः तथागर्भादिनीरजंगर्भा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुखायुषोः पात्रं केशाः सुस्निग्धादिगुणयुक्ताः स्त्रीणां स्युः अनुक्तमर्थाद्विगम्यते तथा चैवं गुणविशिष्टैः केशैः युक्तं वपुः ३

सुखायुषोर्न पात्रं ॥ अस्निग्धादिदोषदुष्टं वपुः योज्यं दीर्घादिभिः लक्षणानि दीर्घं वपुः स्वार्द्धह
स्वत्वयुक्तं न तत् सुखायुषोः पात्रं ॥ अतिह्रस्वादिदोषदुष्टं वपोज्यं एवमीषद्दीर्घादियुक्तं
वपुः ह्रस्वत्वं च सार्द्धं तत्सुखायुषोः पात्रं भवति एवं ललाटादिदोषविचित्रं ललाट
मुन्नतं मृद्वर्धचंद्रतनत्वात् स्निग्धं वर्तुलं लोमयस्मिंस्तदेव तथा ॥ अर्द्धंदुसन्निभमर्द्धचंद्राका
रं कर्णौ नीचावुन्नतौ ॥ अधानी चावृद्धौ उर्ध्वमुन्नतौ बधानान्महान्तौ विस्तीर्णौ चलयो
स्निग्धौ च तौ मांसलौ च स्निग्धौ मांसलौ स्निग्धौरस्था मांसलावुपचितमांसौ ने
त्रे स्वक्षे सुरोमिनासिते वर्णौ पयालं एवं कृष्णो भागः कृष्ण एव शुक्लः शुक्ल एव
च नवर्णौ नरख्याभिरूप्या तथा सुवद्ध सुसंधि नीघने संहतेनपक्ष्मलौ याचालत एवं
नासिका घ्राणमुन्नतं नमस्त्यपस्याः सेवमहानुच्चासोयस्याः सेव तथा पीना ॥ अधि
पिला अनुरवक्रा तथा समा ॥ अनिम्नालला उष्ठौ रक्तौ तथानुद्धौ वहिरनिर्ग
तौ हनुमहान्तौ नाल्पलौ नौ नत्वतौ हनूशाहू स्त्रीत्व मतविंतं ॥ आस्यं मुखं महत्
दन्ताः जिह्वाः घनाः अविरलाः श्लक्ष्णाः कोमलस्पर्शाः स्निग्धाः स्निग्धकान्तयः
सिताः शुक्लाः समाश्च भवन्त्यः जिह्वा रसनारक्ता तथा ॥ आयता दीर्घा तथातन्वी
तथा स्थूला चिबुकं मांसलं महच्च ग्रीवा शिरोधरा ह्रस्वा ॥ अदीर्घा घनानि विडन्नाव
र्तुला स्कंधावंसावुन्नतौ च पीवरौ च तौ उदरमित्यादि दक्षिणावर्त्तयस्याः नाभेः
स दक्षिणावर्त्ता गूढा निम्ना नाभिर्यस्य तत् दक्षिणावर्त्ता गूढनाभि उदरं समुन्नतं से

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह वयः पुनराषोडशाद्दशावर्षं यावद्बालं तदपि त्रिविधं क्षीरक्षीरान्नान्नम्
रेत्यादितस्मिन्काले वयसि धातूनां रसादीनामिंद्रियाणां चक्षुरादीनां तथा सर्वेषां धा
पकस्यौजसो वृद्धिः श्लेष्माधिक्याच्च बालस्य स्नेहमार्दवसौकुमार्यालस्यक्रोधत्व
सौभाग्यानि भवंति ॥ आसप्ततेर्मध्यं वयः ॥ आ ऽष्टमर्यादायां तावद्विधौ तत्तत्को
न सप्ततिं यावन्मध्यं वयः तदपि त्रिविधं यौवनं संपूर्णत्वमपरमपरिहानिस्तस्मि
न्मितोद्देकल्लनदीप्ताग्निता प्रत्तापरिपाकौजोबलासायश्चेति तत्रात्रिंशतो यौव
नमाचत्वारिंशतः सर्वधात्विंद्रियबलवीर्यपौरुषस्मरणवदनविज्ञानमध्ययगु
णसंपूर्णत्वमतः परं परिहानिः तेत्येपादि तस्मिन्मध्ये वयसि धात्वादीनामवृद्धि
रवर्द्धनं भवति परं वयः परमेकासप्ततेरजीर्णं यावद्धात्विंद्रियौजसां क्रमेण
क्षयस्तथा बलवीर्यपौरुषवचनस्मरणविज्ञानग्रहणगुणानां च तथा बलीपलि
तखालित्यकासश्वासादिभिरभिभूयमानं जीर्णं भवनमिवाभिवृष्टं सीदति
तस्मिन्वातोद्रेकस्तेन श्लथासारमांससंधिवस्थिमात्वकपारुष्यावनामाः का
सश्वासवेपथुश्लेष्मादिरोगकार्दीरणधातुक्षयश्चेति हंसहंसमित्यादि हंसहंसमात्मी
यं हस्तत्रयं सार्द्धं प्रमाणं तेन यद्वपुः शरीरं तत्सुखायुषां पात्रं भाजनं नचेत्यादि ए
वं प्रमाणमपि वपुरतिदिनैरधिकैर्निर्गतैर्निर्दिनैः स्वरसालैर्निजैः सहजैरिष्टाभिर्नपुनः कैः
प्यरोमश्रुतादिभिः तेन नारोमशं यद्वपुः तत्सुखायुषां नपात्रं तथा यदतिरोमशं तत्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्वादिगुणैः स्वभावैः सह सत्वादिगुणमयीश्च प्रकृतीः देशकालजन्मना प्रमूलक्षणैः आदिभिः ४

देशवर्णादेशाश्चवार्धा स्वप्रयोगित्वं न दोषानुशायित्वात् विशेषतश्च हृद्यप्रकृतय
श्च बुद्धिगुणमिश्रविकारकारित्वेन तु निपातना दिग्वारोगव्यपदेशाः एवं वातादिप्रकृ
तीनां निर्दिश्य सत्वादिप्रकृतीर्निर्दिशन्नाह सत्वेत्यादि तत्र ह्यभिलक्षणो गुणम
यीश्च स्मृताः पुष्टं एवं वातादिप्रकृतिवत्पृथग्द्वंद्वसर्वाभ्यां सोऽपि चालिकादिभिः सत्वा
पा० ६ दीनां गुणैर्पर्यायपर्यं सत्वादिप्रकृतेर्येऽपि सत्वे वजातिकुलदेशकालावयोबलप्रकृ
त्यात्मसमुत्था याश्च स्वभावेन हि दृश्यन्ते पुरुषाणां जात्यादिनियतास्ते भावविशेषाः प
रस्परविलक्षणाः वातादिप्रकृत्या च संख्या भेदो वेशाच्च रूपस्वरवर्णानुकरणैः श
द्वैर्वा प्रमाणसंख्याभेदं भवति सत्वाद्यास्विशास्तु नंतरजन्माभ्यासवासनया जन्यन्ते
तस्मादेवमनुष्ठानेर्थ्यक् येन नारकाणां न दोषाणां च पर्याय पर्यायमेवानुकंपु
रुषप्राप्त्वे सेन तस्माच्छरीरं सत्वादीननुरुध्यते सत्वादयोऽपि शरीरं प्रकृतिविभा
गश्चायमनुरूपे चिकित्सायां वर्तनीय चोपयुज्यते वैद्यैर्योपयुज्यते तत्राद्यास्त्वयोनि
त्यानुरागः दोषानुशायित्वशारीरत्वात् विशेषतश्च हृद्यप्रकृतयः तस्माद्विपरीतगुणे
नाविधिना दोषापक्रमणीयोऽन्येन तानुपचरेदेव सम्पधानुप्रकृतिस्तु सर्वरसेन सा
त्म्येनोपाचरणीय स्तथा च मुनिः समसर्वरससात्म्य समधातोः प्रशस्यते इति
एवं वातादिप्रकृतीः सर्वादिप्रकृतीश्च परस्परानुरोधिनीर्निर्दिश्य वयोनामाप्रमा
ह वयस्त्यादि कालकृता शरीरावस्था वयः तत्त्रिधा बालमध्यवृद्धत्वभेदेन सा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

379

कफेषु क्लाशिते तथा पद्मले एवं भूते·प्रह्लिणीयस्य स एव इंद्रवज्रावृत्तं ·अल्पाश्नाहार
ह्यापस्य स एवं आहारो भावलं प्रज्जेय मत्तं·अधुर्विज्ञेयस्य स एवं दीर्घदर्शी·मवषपभा
विकार्थ पश्यनीदं कुर्वन्न इदमवशं पसंपन्नस्मनः इति वदान्यो वल्गुभाषी दानाच स्माद्दा दा
नादो महावान् गंभीरो महाचिन्तनः स्थूललक्ष्यो भूरिदाता क्षमावानद्भानि पुनः स्था
थः सज्जनः निद्रालुर्बहुनिद्रो दीर्घसूत्र चिरकालकार्यकारी कृतज्ञानानीति कृतज्ञः
वेश्मवदेवीवृत्तं कुञ्जर कुटिलचित्त विपश्चित्पण्डितः सुभगो जनप्रियः सुष्ठुलज्ज नत्तिति
सुलज्जः गुरूणां पित्रादीनां भक्तः सेवकः तथा दृढस्थिरसौहृदमैत्रीकस्य स एवं सम
स्त्रुरागाः त्वापारार्थादीन्सजलजात पद्दिपंक्तिपुनांश्च वशयति तोपदांश्च वशयति उपजाति
वृत्तं ब्रह्मादिभिः श्लोकप्रकृतयः समानानासिंहादिभिश्च एवं पृथ्वानादिप्रकृतीर्लिखे
अभिधाय द्वंद्वसर्वदोषप्रकृतिः लक्षणमभिधित्सयेदमाह प्रकृतीरित्यादि द्वयात्मंस
र्गाद्दुद्रुजातास्तु ः प्रकृतयः सर्वात्मया सर्वदोषोद्भूतेका प्रकृतिरेवं प्रकृतयो द्वयस
र्वात्मयाश्च तेषां गुणशाहोत्र धर्मवचनो लिंगवचनो वा द्वंद्वशब्देन दोषद्वय सर्वशब्दे
न च दोषत्रय लक्ष्यते द्वंद्वं च सर्वं च द्वंद्वसर्वे तेषां गुणदोषद्वदोषत्रयाणां धर्माः लिंगानि
वा तेषामुदयः प्रादुर्भावो द्वंद्वसर्वे द्वयसर्वे तेभ्य उत्थाने पासांनाएवं द्वंद्वदोषगुण
द्वयद्वंद्वात्याः प्रकृतीर्वदेन सर्वदोषगुणोदय सर्वात्म्यां प्रकृति वदेत् उत्यइत्युक्तर्वा
न्निष्ठेतः सुपिस्यशनियोगविभागात्कः उदस्थात्स्तंभोः पूर्वस्येति सस्थानकारादेशः पू

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मश्रयः अप्रमत्ता उच्चाभ्यासाद्योग्यस्य स एवं रूपेऽप्यन्विकः सुमः सन्कर्णिकारादीनामेव शालिनी वृत्तं
एषां च पैत्तिकानां लोचनानि ताम्रादिगुणयुक्तानि भवंति तानि च क्रोधादौ दीर्घाणि लोहितं
कानि उपजातिवृत्तं ते च पैत्तिका मध्यायुष्याद्गुणयुक्ता भवंति आयुषादीनामेवान कं येषां तए
वं श्लेष्मप्रकृतिलक्षणमाह श्लेष्मत्वात् यस्मात् श्लेष्मा सोमः तस्मात् हेतुः तान् श्लेष्म
लो नरः सौम्यो भवति कारणानुविधायित्वात् कार्याणां सोम इति सौम्यः शशित्वादित्वात्
तथा गूढास्थिसंधिस्निग्धानि संधयस्थिमांसानि यस्य स एवं तथा अनुद्रादि भरनतः श्लेष्मा
भवति तथा बुद्ध्यान्वितः अप्रमत्तसत्त्वप्रसात्त्विकः सत्त्वप्रधानः तथा आरंभसंदधाति प्रति
जानीते इति सत्यसंधः अनयोर्षपमर्गोऽयं उपजाति शालिनीवृत्तं प्रियंग्वादितुल्येन वर्णेनैकेन
युक्तः कश्चित्प्रियंगुसमानवर्णः कश्चित् दूर्वासमानवर्णः कश्चित् शरकांडसदृशवर्णः क
श्चित् शस्त्रतुल्यवर्णः कश्चित् गोरोचनतुल्यवर्णः कश्चित् पद्मतुल्यवर्णः कश्चित् सुवर्णव
र्णः तथा प्रलंबबाहुर्दीर्घभुजस्तथा विस्तीर्णपीवरवक्षास्तथा महल्ललाटमलिकं यस्य
स तथा तथा घननीलकेशः उपजातिवृत्तं मृदंगः कोमलावयवः समसुविभक्ताविभ
क्तावयवस्मारदेहो यस्य स एवं बहव तेजोरत्निसदृशो यस्य स एवं तथा जलदादिसदृश
शब्दस्तथा शरीलस्थितिः भनताभियोगाविनपीच बालत्वपि नातिरोदनः उपकृदृश
कं वृत्तं सदाल्पं तिक्तादि भुंक्ते तथा अल्पमपि भुंक्ते स्वभावात्तथापि बली भवति रक्तांतो
पयोस्ते रक्तांते तथा सुस्निग्धविशालदीर्घं च तथा सुव्यक्तौ शुक्लासितौ पयोस्ते सुव्यक्तासित

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१८

लानि अत्र वातप्रकृतेश्च लक्षणानि वनयाप्युक्ते स्वल्पत्वात्मी लिंगानि नीचे द्रष्टव्यानि तानीव भवन्ति
वातप्रकृतयः स्वप्ने सलिलेषु लङ्घमाना गगनेचरा इति इदं वक्ष्याबन्ते तेनाधनाश्च अल्प
मत्सरेणाधमानाः स्वपूर्वोक्त्या लता नासिकाग्राः स्वाद्वावृष्टिकाले घायास्मात्स्मानमा
नान् प्रकृत्येणाल्पानां पित्तकार्यबलानाएवं अनेकस्वभावोस्य चेष्टानुकरणात्स्वादीना
मिवान्न कर्येषां वातिकानां न एवं वातिका इति सुश्रुतमत्व पीपः ठक अधुनापित्तप्रकृति
लक्षणं प्रस्तौति पित्तमित्यादि धन्वतरिमतेपित्तमेव वह्निः पाकादिकर्मकरणादथवा
वह्निजं वह्निजीन मन्याधारत्वात् पतञ्जवमतो हेतोः पित्ताधिकः पुरुषः क्लीबतस्तावनु
द्रो भवति तथा विधाल्काररणाद्युत्पन्नत्वादस्य धातुः रस धातुश्चानेन स्वादा गंधवान्सुगन्धी
तिभावस्तत्याभोर उष्णगात्र तेषां ताम्रवर्णिहस्ताग्रवक्त्रं यस्य सएव तथाम्रतामा
नीवकपिलकेशः खल्परोमाच शालिनीवक्त्र इयतानि मालवादीनि यस्य सएवं त
थायामनवद्विजितस्तस्यामधुरिः कायवाङ्मनोव्यापारैः लिङ्गेरसस्पृष्टः आश्रितानां
वत्सलप्रियकृत्स्निग्धवादि पुत्रकसुतयाभीत्युभयधुष्टिवता मयिगतिः शारद्पत्वाद्भवति
अपिशालात्सुहृदामधारस्यानां किमुस्वगतिर्नभवतीति व्यात्तयति तुत्रविलंविनवृत्ते
मेधावीति प्रसंसार्थे प्रस्मायामेधापाद्इति विनिः संधिवैधाश्रमां संचतानिप्रशिथि
लानि यस्य सएव तथा स्त्रीणामनभीष्टः अल्पोपश्रुक्तकामोयस्य सएव पलितादीना
मावासः तान्यस्य वहूनसंतीत्यर्थः सचमधुरायन्नं भुङ्क्ते पहर्षणी वृत्ते घर्मद्वेषी न्याभी
त्रणाणि लिः स्विद्यतीति स्वेदनः पूतिगंधोयस्य सपूतिगंधिर्गस्यादित्यादिनाइदादेशः

१८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रयोगतत्हत्वं विसर्गविचारार्थं ॥ तएवास्मादेवकारणात् पवनाधुषिताः वायुनाधि
ष्ठिता मनुष्याः प्रायः एवंरूपा भवंति कारणानुविधायित्वात्कार्याणां दोषात्मकान
नुगुणस्वभावान् अनुभजु स्वस्वभावा भवंति स्फुटकार्त्तवरूपा वस्यात ॥ साजी वि
तपवनाधुषिताः मानवाः स्फुटितधूसरकेशगात्राः स्फुटितानि धूसराणि केशगा
त्राणि स्फुटितधूसरकेशगात्राणि येषां ते एवं तथा शीतं द्विषंतीति शीतद्विषः उष्णाभि
लाषित्वात् तथा चलधृत्यादयो गत्यंता येषां ते तथोक्तास्तथा निश्चयेन बहुप्रलापा अस
त्संबंधभाषणे येषां ते एवं वमनतिलकं वृत्तं ॥ अल्पाः पित्तादयो निद्रा येषां ते एवं त
था सन्ना रुक्षा चला जर्जरा वाक् येषां ते एवं केषांचित् सक्ता ॥ अवसादन्तीना केषांचि
त्सक्ता भाषते विलम्ब्य विलम्ब्य प्रवृत्ता केषांचिच्चला केषांचिज्जर्जरा भिन्नकांस्यधनिस
दृशी वागिति तथा नास्तिकदृष्टमतिर्येषां ते नास्तिकाः ॥ अस्ति नास्ति दृष्टमतिरिति उ
क्तः तथा बहुभुजोऽनल्पाशनाः तथा सलीलास्तथा गीतहास्यादिलोलास्तत्प्रियाः
रागतावृत्तं तथा मधुराम्लपटूष्णसात्म्या मधुराद्यभिलाषिणोऽस्यन्ते कृशाश्च ते दीर्घा
कृतयश्च ते कृशदीर्घाकाराः स्तपाः सशब्दगतयस्तेषां ते सशब्दगतयः नदृढा न दृ
ढशरीराः नजितेंद्रियाः न च आर्याः अस्सतः कान्ता न स्त्रीणां न च दयिता अभिमतानां न च
बहुप्रजाः ॥ अपि तल्पसत्ततयः पांचतः दोषं पूर्वसाम्यादोषं दृष्टं इति केवदंति सतः एषां चक्षू
तसहतीनां नेत्राणि खराणि धूसराणि तथा धूमराणि पांशुनेवावकीर्णानि रक्तानि वर्त्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८८ 383

त नैकदोषाधिकं प्रकृतीनां हि दोषाधिकप्रकृतीनां काले ऽपाययोः कालहानेन एवंजलि प्रमाणेन
हिकार्यापाययमज्जाहीनां हि दुर्लयोर्भिद्यात् अधुनाप्युक्तमायुष्कामीयः ध्याये शुक्र
नैवस्यैर्जन्मादौ दोषविषयोर्वा विषक्रमः तेष्वतिस्वः प्रकृतयः इत्यादि सूत्रस्यैव विवरणमाह
शुक्रार्त्तवस्थैरित्यादि शुक्रं चार्त्तवं चेत्यादिर्हेतुः गर्भिणी संपद्यमानागर्भमाता तस्या भोज्य
चेष्टाहारविहारास्तेनैव दोषावानादिलिन प्रकृतिः सप्तधा सप्तप्रकाराभिर्हिता सूत्रस्था
नय इति जानीतावक्कवचनं तेन यादोषा यो दोषौ ये दोषा इत्यर्थो वा निष्पन्ने एकदोष द्विदोष
त्रिदोषप्रकृतिषु यथासंख्यमेको दोषो द्वौ दोषौ त्रयो दोषा अधिका इत्यर्थः ननु समाधा
तोर्वातादीनां समत्वात् कथमिवाधिकास्यात् ब्रूमः समधातोरपि समानानां त्रयाणा
मपि दोषाणां तस्मिन्काले स्वप्रमाणेनापि यथास्वं तुल्यैनाधिकत्वं भवतीति युक्तं तत्राप्या
धिक्यं यदि वा दोषाधिक इति बाहुल्येनोक्तं तेन बहुत्वप्रकृतिषु दोषाधिकभावो ननु सम
धानाविति निवेद्यं अधुना वातस्य प्राधान्यं बहुभिः कारणैः प्रदर्शयन् प्रकृतिं प्रागपि पथ्ये वि
मुत्वादि विभुत्वाद्व्यापित्वात् तथाशुकारित्वात् तथा बलित्वाद्यथाह वायुर्बली आशुकारी
बली च न तथापि तस्य प्रमाणेन तथान्यकोपनात् तज्जानीयात् पित्तस्य प्राप्तो पित्तश्लेष्मणाव
तेन यथा कार्यं तेन न तत्साम्यं न तथायं तथास्थानत्रयान्तरकत्वात् यथाहि नासावन्येन प्रेर्यते
मतः स्वतन्त्रोऽसौ न तथा बहुरोगत्वात् तथा चोक्तमशीतिर्वातजा रोगाश्चत्वारिंशच्च पित्त
जाः विंशतिः श्लेष्मजाश्चेति एवं त्रयाणां दोषाणां मध्ये ऽनिलः प्रवरः प्रधानः प्राय इति

गर्भिणी भोज्यचेष्टेत्यस्य प्रमाणमस्य एव हीनतरदोषावेष्टया प्राधिकत्वेन न तथा प्रत्येनेन दोषणं शुक्रादि ८८
दुष्ट्येनेन प्रकृतिसप्तधा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुखसाध्यः कालयोगो बीजहेतुगुणशरीराहारसत्त्वसंपन्नश्च तथा वयोगाः रसायनवाजीक
रणोक्ता स्तम्भाजानमज्जोरस्करयोगजं बहुलं तद्देवियुक्तिजं संप्रति त्रिविधं देशं दर्शयति देश
इत्यादि स्तोकजलवृक्षशैलाकान्तस्य स्य रोगदे जांगलो देशः सुदुश्चो न तथा न तथा च म
रुदेशाद्भवाः स्वल्परोगाः स्थिरजीविनश्च दृश्यन्ते । अस्माज्जांगलाद्विपरीतो बहूदकनरगिरिस
मधिष्ठितः बहुरोगदश्च आनूपः समं स्तुदेशापोनानां बहुवृक्षपर्वतो न चात्यल्पवारिनरगिरिः
समाधारणो मध्यश्च रोगारोग्यः एवं भूमिलक्षणे देशमुक्त्वा मज्जादीनां परिणामार्थमा
ह मज्ज इत्यादि मज्जादिद्रवजलाद्यवसाने ऽञ्जलिन्योऽरोषदेहएके कृतजलिवर्द्धितं
तेन मज्जा एकाञ्जलिर्द्वी मेदः यावज्जलस्य देहाश्रितस्य दशाञ्जलयः उक्तो मस्तिका
शुक्राणां देहगानां पृथक् प्रत्येकं स्वप्रसृतिप्रमाणं स्त्रियास्तन्यस्य द्वावञ्जली रजसश्च
त्वारश्चत्वारोऽञ्जलयः स्वेन मानेनाञ्जलिप्रसृता विहरहस्तस्य स्यात् न विशेषवाच्योग्रहे
ने ननु चतुःपलद्विपलपरिमाणोन्मानवाच्योऽस्वशब्दप्रयोगात् प्रसृतिशब्देनानुमा
नवाचिनि गृह्यमाणे स्वशब्दोऽनर्थक एव हि स्यात् ननु यथा मज्जादीनां समत्वाधिक्यादि
तथा विद्यते तथा पवनस्यापि तथा च शार्गभ्यधायि उच्चश्वासोच्छ्वासनिश्वासेत्यादि त
था च वृद्धस्तु कुरुते निलः कार्श्यमित्यादि तथा लिंगं क्षीणे निलेगस्येत्यादि तस्माद्वायो
रपि प्रमाणं वाच्यं स्यात् तत्र यद्यपि हीनोत्क्रमवृद्धीभ्यां ने पवनस्य मूर्त्तत्वात् प्रमाणं वक्तुम
युक्तं तथा चरकः नमानोन्मानतावायोः रूपत्वान्न युज्यते इति तस्मा[illegible]व
समत्वाधिक्यहानयोऽनिलस्य वक्तुं युक्ताः समधातोरित्यादि समप्रकृतेरेतन्मानं विद्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७६

विधिमुक्तमन्नं सम्यगेव पच्येत समम् एवं भवतीति तु शब्दो वावधारणे ॥ अन्तमितिशब्दं तेयोस
मशनविदेशकालमात्राविधिः ॥ एतमशन्नं मुक्तमाशु पच्येत सम्यक् कालमुक्तं चिरात् पच्येत साधि
बमयोः ॥ सम्यगशन्नं मुक्तं द्राक् पच्येत सतीहशारपस्तु सम्यगशन्नमुपयुक्तमा समशाबादी
न्तस्याचिरात् पच्येत समदः ॥ आटोपः शूलमामंदाग्नौ च समन्तं मेवाबद्धं प्रायेणेनचयानुपु
ज्यते तथा च समनेहेपपाठ पामेभ्रतुभिर्हीभ्यां च भोज्यमेवजयोः समम पाकोग्नौ प्रयु
ज्यते तथा चसमनेहेपपाठ ... पाकोग्नेर्युक्तमिति इत्यादिना एकरूपतया
क्तयाः प्राकृती लोमदेपुनश्चिरात् समन्तं मोवबद्धं तस्मान्नदेन खचारयदिति ए
वमग्निमुक्तागन्यायत्तत्वाद्बलस्य बलं त्रैविध्यं दर्शयति सहजमित्यादिना सहजं का
लजं युक्तिकृतं देहबलं त्रिधा सहजायन इति सहजं कालाज्जातमिति कालजं यु
क्तिभिरूपजातं युक्तिजं तत्र सत्त्वशारीरसाम्यमिति सत्त्वमादि तत्रेतेषु बलेषु मध्ये स
त्वरजस्तमः समुत्थं शारीराङ्गं वं च यद्बलं तत्प्राकृतं स्वाभाविकं सत्त्वशाहेन गुणत्रय
त्व रजस्तमः ... बालयौवनादितेन कृत
मत्र लक्षणे शरीरं त्वगन्त्रादिसारमयं यद्बलं जातं बलो बाल्ययौवनादितेन कृत
मत्र लक्षणे राशीरंत्वगन्त्रादिसारमयं ... अनुमाहेमन्तादिभ्य उद्भूत मनन्त्य एतदुभय
वयस्कृत वयोनुसारेणानिष्पादिते ॥ अतः कृतकमिकं सेत्यादिनासः तथा युक्तिज
बलं कालजं बलं वयः कृतमिति ॥ अतः कृतकमिकं सेत्यादिनासः आहारः पूर्वमुक्तः विहा
बलं पुनर्विहरणं विहारो व्यायामनिद्राद्यालक्षणेनानेकप्रकारः ॥ आहारः पूर्वमुक्तः विहा
राहाराभ्यां जनितं विहाराहारजनितं यदेतद्बलं तद्युक्तिजं युक्तिर्योगा इति कर्त
वता तेनेजातं युक्तिजं तथा जेस्करास्त्विमे योगाः तद्यथा बलवत्पुरुषे देशे जन्म ७६

राणां तेषां मूलं प्रधानं येषां भूतानामग्न्यादीनां तेन स्मात् तन्मूलाः मूलमिव मूलं यथा वृक्षा
णां प्रधानमवयवो मूलं सर्वेषां हि तदवयवानां जन्मादिषु तत्कारणं तेन विना तेषां
जन्माद्यसंभवात् तस्माच्चैवं मूलं सर्वावयवेभ्यः प्रधानमवयवस्तस्मात्तेन तत्पल वृद्धिह्र
सवृद्धिक्षयात्मका वृद्धिश्च क्षयश्च वृद्धिक्षयौ तस्य जाठरस्याग्नेर्वृद्धिक्षयौ ययोश्च यो
तान्मांसादिवृद्धिक्षयौ तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षयौ तावात्मा स्वभावो येषां तेन तद्वृद्धिक्षयवृद्धिक्षया
त्मकः तेनेतदुक्तं भवति जाठरानलवृद्ध्या परेषामग्नीनां वृद्धिः तत्क्षयेन तेषां क्षयस्त
स्मात्तं पावकं मतिमान् विधिवत् शास्त्रोक्तेन विधानेन युक्तैः पथ्यैरन्नपानेन्धनैर्हितैः प
थ्यैः पालयेत् अन्नपानान्येवेन्धनानि तैः कथं पालयेत् प्रयतो यत्नवान्नावहेलया
हि यस्मात् तस्यान्नस्य पक्तुः स्थितौ सद्भावे आयुर्बलस्थितिस्तन्नस्थित्यां नावापुरवति एत
बलं च तथा चोक्तं मग्निमूलं बलं पुंसां बलमूलं हि जीवितमिति जाठराग्निमधुना च
तुर्विधं वक्ति समइत्यादि समाने वायौ स्वस्थानस्थे स्वाणस्थिते सति समाग्निर्भवति
विमार्गगे मार्गमुक्तत्वात् तथा प्रकृते समाने सति विषमाग्निर्भवति पित्तेनाभिमूर्छिते ए
कलीलीभूते समाने तीक्ष्णोऽग्निर्भवति अस्मिन्समाने कफपीडिते श्लेष्माभिभूते म
न्दोऽग्निर्भवति समइत्यादि एवं समादिभेदेन चतुर्विधोऽग्निर्भवति इदानीमस्य चतुर्वि
धस्याग्नेर्लक्षणं वक्ति यःपचेदित्यादि वक्ष्यमाणेन संबंधाः यो वह्निः सम्यग्यथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तमेव तस्मिन्विकारं कुरुत इति तदत्र न प्राप्नोतीति रसस्य तत्कर्तृत्वाभावात्तर्हि रसस्यावि
तमुत्पादयतेत्यगं करोतीति भ्रमः उपचारिककर्तृत्वाभिप्रायः कल्प्यः ॥ अनेनैव न्यायेन व्रीहिणा
तपः शोषयतीत्याद्युपपन्नं यानेतः रसधातुं पचनयति तत्र विकारइति तावद्रसस्य विद्ध
ष्टः दोषाणामित्यादि एवमिति दोषप्रकोपक्रमानतिदेशार्थं यथा रसः द्विष्यमाणः स्व
वैगुण्यात् यत्र सज्जति तस्मिन्विकारं कुरुते एवमनेनन्यायेन दोषाणामपि वानादीनां
यानेन विहितिष्यमाणानामेकदेशप्रकोपणं विकारकरणं स्यादत एवसिध्यद्दूष्य
प्राद्युक्तरसेजायते एवं तेषाणां स्वभावनामप्यस्थानं स्थाने विकारिकारित्वं भवति
॥ अन्नेत्यादि भुक्तमेव भौतिकं विनाथाग्निना कुणम् ॥ अन्नं च भौतिकं च धातव एव ॥ अन्नभौ
तिकधातवस्तेषामग्निरन्नभौतिकधात्वग्निः तस्य कर्मान्नभौतिकधात्वग्निकर्म्म
इति प्रकारेण एवं पूर्वोक्तेन प्रकारेण ॥ अन्नभौतिकधात्वग्निकर्म्मपरिभाषया तत्पुरः
निश्चयीकृतं तत्रान्नकालेऽपि वहतमित्यादिना कुतमारभ्य इत्येतेन ग्रन्थेन तत् यान्त
सारं किट्टं च यापत्तिरित्युक्तमिति तदेतज्जाठराग्नेः कर्माभोमाव्यानेतत्परस्य शोषाः
शोषांश्चदेहगातानित्येवमनेनन्यान्ति हिट्टं नद्युः तो ग्नेः कर्म्म सारस्तु समाभिर्भूयि इमा
रम्य प्रसादकिट्टो धातूनामित्येवमनेन यान्ति हिट्टं तद्धात्वग्निकर्म्मेति ॥ अन्नस्य
त्यादि सर्वेषां वक्तुमण्म सर्वेषा ॥ अन्नस्य पक्ता पाचकोजाठराग्निः सोऽधिकोमतो
बलीयानभिप्रेतस्तत्र कुतामितिशेषः कुतः ॥ इत्याह तन्मूलाइत्यादि सज्जाठ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यामनमूढगर्भजरायुभिः कमलादिकापुष्पाणि सद्यस्तत्क्षणादेव स्फुटत्वं दुर्लक्ष्यं न यावि
धं नादृश्यं प्रभावमाहात्म्यतानि परिणमंति शुक्रबलादिः कुर्वन्नेनापरिणमंति प्रायइत्यादि
॥अन्नद्विमवज्रं चूर्णगुटकादिदीपनक्रियमहाराजेण प्रायः स्वं स्वं कर्म करोति प्रायोमदृ
णं किंचिद्वज्रमहाराजाद्दृष्टं किंचिन्नतोपर्दीक्ष वीर्याद्विवशनकर्म करोतीति द्योतनो
र्थं ॥आहाररसारेरसधातुनासहैकतामापन्नो रसरक्तादिभावेन परिणमति यावच्छुक्रप्रसा
दोगर्भत्वेनेत्युक्तं ततः कथं कदाचिदेकदेशो रोगोद्भूतिःस्यादिति तत्रसयुक्तिवचनमाह
कदाचिदेकदेशादेशे रोगकृतरुधिरमांसादेरेकदेशवृद्धिक्षयविकारकृत्त्वाद्भवतीति संश
यापनोदार्थमिदमाह व्यानेनेत्यादि यस्मादाहाररसोजाठराग्निनापक्वः प्रसादोधाता
कारकत्वान्धातुवाच्योयस्माद्व्यानेनेन सदा सर्वतः सर्वस्मिन्देहे विक्षिप्यते विशेषणपू
र्पते सर्वतइत्याद्यालापः किंभूतेनविक्षेपप्रेरणमेवोचितं योगपत्कर्मयस्यतेनविक्षेपो
चितकर्मणा कथं विक्षिप्यतेयुगपदेककालेन यतो जस्रमनवरतं हारसधातुराहारप्रसाद
रुपोव्यानेनविक्षिप्यमाणः स्ववैगुण्यात्कुतो दुष्टःप्रदेशे स्रोतोवैगुण्यात्प्रकुपितोपि संजायते
स्वोव्यानेनविक्षिप्यमाणः स्ववैगुण्यात्क्वचित् दुष्टप्रदेशे ... एतदेव दृष्टांतद्वारेण स्पष्टयति खे
तः संपद्यते तस्मिन्प्रदेशे देहविकारं कुरुते न सर्वत्र एतदेव दृष्टांतद्वारेण स्पष्टयति खे
वर्षमित्यादि यथा खवैगुण्यात् तो यदाम घावातवशाद्भिन्नो वर्षति क्वचिदेव देशे कुरुते न
सर्वत्र खवैगुण्यात्खवैगुण्यमितिषष्ठीसमासः पूरण
गुणात्स्वादिना चात्रयथासमासनिषेधो न भवति तथाभिधानाधीश्रियदौर्बल्यमित्यत्र यतिपादिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कैः पाकक्रमादिभिः पाकस्य जाठराग्निना भूताग्निभिर्धात्वग्निभी रसरक्तादिविशिष्टा
द्यत्वेवं प्रकारक्रमः स्वस्थादिर्वीर्यप्रभावादीनां तैः । अन्ये त्वाचार्याः षडहात् षड्भिर्दि
नैरन्नं पाकक्रमादिभिः शुक्रत्वं यातीति वदन्ति । अन्ये त्वहोरात्रान्मध्यमन्ति मासपर्यन्तावधिं
प्रमाणेनावधिरन्नस्य रसादिपाकक्रमादिना परिणाममतः शुक्रत्वगमने ननु उक्तं ईदृकदा
चिदपि तथा च पाराशरे षडरात्रेण अन्नं परिणम्य शुक्रत्वं यातीति निषेधयन्ति तथा च
तद्वचः । आहारो भुक्तमात्रस्तु प्रथमे रसत्वं समागच्छति द्वितीये रक्ततत्वं तृतीयेऽह्नि चतुर्थे मांस
तामपि मेदस्त्वं पंचमे षष्ठेऽस्थित्वं सप्तमे व्रजेत् मज्जानां शुक्रतामेति दिवसेऽष्ट
मे तथा । तस्माद्विपथ्यापथ्याभ्यामाहाराभ्यां तं ध्रुवं सप्तरात्रेण शुद्धमिति मदु
र्वान्तिरधानवदिति । अन्येत्वन्नं तद्रसादिभावेन परिणामेन शुक्रत्वं यातीति किंच तच्छ
न्नं कृत्वा च कालवदन्तरं तं कृत्वा पाकक्रमेण तानपाह संततेत्यादि भोज्यपक्वं तेधानव
भ्र भोज्यधानवभोज्यशाल्मलीनेहयस्य पातार्थं आहारस्य सर्वस्य ग्रहणं उक्तं हि धानके
धान्याहाराद्भिन्न एतदुक्तं भवति यस्य धातोर्यस्मादुत्पत्तिः स तस्याहार इति भोज्य
धातूनां परिवृत्तिः परिकीर्तितं भ्रमणगतिः सा चक्रवदनुच्छिन्नप्रबंधस्वरूपता आ
हाररसेनाप्यायितत्वात् एवं पूर्वोक्तेन कालावधिना पानविधिना हृष्यापथ्याद्यपिपद्व
लजातं तदपि शुक्रत्वं यातीत्याशंकायामिदमाह वृष्याणीत्यादि वृष्याणि
क्षीरमधुकमाषकूष्माण्डहंसादिप्रयोगा यान्ति तथा आशुप्रग्रहणात् विषगरव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माह कफ इत्यादि कफादयो धातूनां क्रमेण मलाः रसस्य कफो मलः रक्तस्य पित्तं
मलः खेषु नासिकाकर्णविवरादिषु ये मला नः संभवन्ति ते मांसस्य मलः यच्छरीरे प्रस्वे
दो रोमकूपः सलिलसंभवस्स मेदसो मलः नखरोमाणि चास्थ्नो मलः मज्ज्ञो मलः
स्नेहः कर्णसंबंधी नेत्रयोस्त्वचो विट्शः पुरीषस्य च यत्तेजः सर्वधातूनां तेजः शा
रीरसमुत्थस्य मलः न केवलमाहारस्य प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यं यावद्धातूनाम
प्याहाररसाप्यायितानां प्रसादकिट्टतया द्वैविध्यमिति दर्शयन्नाह प्रसादेत्यादि
धातूनां स्नेहः सारो धातुस्नेहः आहारस्य धातूनां रसादीनामेवमनेन प्रकारे
ण यथा दर्शितेन पाकादग्न्याहितात्प्रसादकिट्टौ द्विधा रूपतां द्वैविध्यं व्रजतः कि
ट्टभागस्य पोषणं त्वस्ते लोकाश्रयत्वाल्लिंगस्यैव निबोधयं अर्दैर्घ्यादिषु तत्पाठ एवास्य पर
स्परोपसंस्लमादित्यादि धातूनां स्नेहः सारो धातुस्नेहः आहारस्य धात्वात्मना प
रिणमतो यथायथं धात्वग्निभिः पच्यमानस्य क्षीरस्येव स्तनस्य सारस्तथा पाव
कवशात् धातूनां यथान्तरं धातुस्नेहोत्कर्षक्रमपरिणतिः सा धातुस्नेहपरंपरा
परस्परमुपसंस्तंभादुपसंश्लेषाज्जायते अत एव शोणितप्रभृतीनां धातूनामुत्त
रोत्तरं गौरवं यथोत्तरं स्नेहोत्कर्षः इदानीं परिणामकालमाहारस्य निरूपयन्ना
ह केचिदित्यादि केचिदाचार्या अहोरात्रान् रात्रिंदिनेनान्नं प्रभुक्तं त्वं यातीत्याहुः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वपरिणामेन वर्द्धिशुक्रं प्रवर्त्तते कथं सर्वगतं शुक्रं प्रवदंति मनीषिणः ॥ अथ प्रसादात्
मज्जायाः शुक्रं भवति देहिनां छिद्रं न दृश्यते स्थौल्या चतन्नि:सरति वा कथं एवं पृष्टः सुश्रु
तेन गुरुः प्राह हे सुश्रुत तेजो रसानां सर्वेषामंबुजानां यदुच्यते विनोक्षणः स रागे
ण रसो रक्ततां गच्छति वायुनाग्निना तेजसा युक्तं रक्तं मांसत्वं गच्छति श्लेष्मणा च समा
श्रितं मांसं स्नेहादिसंयुतं स्थिरतां प्राप्य शुक्लं च मेदो देहे भिजायते पृथ्व्यप्तेजोनि
लादीनां संघातः श्लेष्मणा कृतः खरत्वं प्रकरोत्यस्य जायते स्थितो ततः करो
ति तत्र शौषिर्यमस्थ्नां मध्ये समीरणः मेदसा तानि पूर्यंते स्नेहो मज्जा ततः स्मृतः
तस्मान्मज्ज्ञः प्रपरस्य च शुक्रं संजायते तदा वाय्वाकाशादिभिर्भावैः शौषिर्यं जाय
न८ तेस्थिषु येन स्रवति शुक्रं तवा कुंभादिवोदकं स्रोतोभिः स्यंदते देहात् समंता शुक्र
वाहिभिः हर्षरोदीरितं रागात् संकल्पाच्च मनोभवात् विलीना सम्यक् स्थानात् निर्याति स्थ
लान्निम्नमिवोदकं तथा चरकमुनिरपि साक्षात् दोधजगो स्रोतसा च तथा स्वेन धा
तुः पुष्यति धातुनेति तथा धातवो हि धात्वाहाराः प्रकृतमनुवर्त्तंत इति तत्र जि
त्याह तत्राहाररसात् सर्वरसधातुर्विवर्द्धते रक्तधातू रसात् एव रक्ताख्यान्मांस
मेव च मेदोधातुस्ततो मांसात् दस्थ्यास्थ्नो मेदसस्तथा मज्जधातुस्ततोस्थ्याख्य
न्मज्ज्ञः शुक्राख्य एव च शुक्रात् गर्भः संभवः परिकीर्त्तितः तस्मात् क्रमपरि
णामपक्व एव शुक्रः एवं रसादीनां धातूनां प्रसादं दर्शयित्वा किट्टं यथाक्रमं दर्शयितु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जातानि तथा रसपाद्यम्याशुक्रस्य तत्तथानान्त्यवनिष्ठते यानि कार्याणि तथा परिणते सर्वाण्ये
भिव्यक्तिं यान्ति कार्याणि दृश्यन्ते ननु क्रमपरिणामपक्षे धातोर्धात्वन्तरस्य पन्नावाक्षी यथा प्राग
प्राप्तो यो धातुर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति न स धातोर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणत
त्वाद्भावः प्राप्नोति पूर्वस्य पूर्वेवन तस्य शुक्रं प्रसादस्यैव देहे सद्भावः स्यात्तद्रसादीनां धा
तूनां तथा चैवमाहारविनिवृत्तावपि स्त्रीगमनसामर्थ्यं स्यात् शुक्रस्याविद्यमानत्वा
रज्ञोच्यते ऽव्युच्छिन्नप्रवाहसन्तानक्रमेण सर्वाणि कृत यथा धातूनां धात्वन्तरभावापत्ति
र्न तु स्वकाले सर्वैरवयवैः कृत्स्नान्निरिति कृत्वा यो यो धातुर्धात्वन्तरभावेन देहे परिणमति
न तस्य धातोः पूर्वस्याभावः प्राप्नोति सर्वैरवयवैरपरिणतत्वात् तदेवं सर्वथा क्रमपरि
णामपक्ष एवाश्रयितुं न्याय्यः तथा चाक्षपाणिसंग्रहेऽप्यधीतं तत्राहाररसो व्यानविक्षि
प्तो यथास्वं स्वेषु धात्वग्निषु क्रमात् पच्यमानः स्वात्मभावप्रच्युतिसमनन्तरमेव प्रा
प्नोति रक्तादिसंज्ञः कालवदस्सवलिप्राप्यते देहमज्जैव नित्याह तथा चरकसंहितायामाह
रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शु
क्रवक्तोऽप्याह रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदस्ततोऽस्थि च मेदसोऽस्थि ततो मज्जा ततः शुक्रं शु
क्राद्गर्भः प्रसादजः इत्युक्तं तन्मा चार्थविभ्रमाच्चिदमचोदयत् रसाद्रक्तं विसदृशात्
यं देहेऽभिजायते रसस्य न चरागोऽस्ति स कथं याति रक्ततां रसाद्रक्तान्न स्थिरं मांसं क
यं तज्जायते नूनं रसाद्रक्तात्तथा मांसान्मेदः सम्भवतीति तत् कथं स्नेहस्निग्धमांस
मेदोभ्यां खरत्वं कथमस्थिषु खरेष्वस्थिषु मज्जा च केन स्निग्धो मृदुस्तथा मज्ज

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

८२

रिणमंति मेदसः अधारोहति पूर्णे स आहाररसो मेदस्त्वं प्राप्तः पुनः प्रतिस्रोतोन्यायेन मां
सस्य विशेषवती वृद्धिं करोति नन्वेवं रक्तस्य अनंतरं रसस्य पुनरस्र रसाधारोहति पूर्णः
रक्तस्य वृद्धिं विधत्ते रक्तधातुर्मांसस्य मांसधातुर्मेदस इत्येवमस्ति स्थूलस्य मेदोवृद्
साद्येषां मांसावसानानां अप्युपचीयते अस्थ्यादयः अस्थ्यादि स्रोतसां मेदसा वृत
त्वान्नतथोपचीयंते तस्मादाहाररसेन मेदोभावेन परिणमता उदकपूर्णाभिन
व मृत्कुंभजललेवस्पंदनन्यायेनास्थ्यादयो धातवः केवलमाप्याय्यंते न तु तथोप
चीयंते तथा च मुनिः स्थूलस्य मेद एवोपचीयते तस्मादाहाररसेन मेदोभावेन पर
णमता ननु तथेतरे धातवः अस्य ह्ययमर्थो मेदसोपि अस्थ्यादयो शुक्रावसाना स्रोत
स्याप्याप्यायंते न पुनः पूर्वरसादयो धातवः स्थूलस्येनोपचीयंत इति अत एवाह मुनिः
मेदोमांसातिवृद्धत्वाच्चलस्फिगुदरस्तनः अयथोपचयोत्साहो नरोतिस्थूल उ
च्यत इति अपि च यदि क्रमपरिणामपक्षोंगीकरी क्रियते तदानीं गर्भस्य शुक्रधा
तुसारोत्पन्नस्य रसादयो मज्जावसाना धातवो नस्युः कारणानुविधायीनि हि का
र्याणि भवंति शुक्र क्रमपरिणामपक्षे पुनः शुक्रप्रसादस्य सर्वधातुप्रसादरूपतया
परिणतत्वात् शुक्रप्रसादो गर्भतया परिणमत्सर्वधात्वात्मरूप एव परिणमति कारणा
नुरूपत्वात् कार्याणां तथा च बीजकारणे वटधानकादौ सकलान्यवयवान्यपदार्थ

८२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णं च विज्ञेयो नाविरुद्धः ॥ अन्ये तु न रसधातुरेवाऽन्यतत्त्वकथमुक्तं यतो रसाख्यो धातुस्तेन नवि
क्षिप्यते किन्त्वाहाररसेनैव धातुसाह्यो वा दानमनर्थकं क्रमः धातुरसाह्व प्राकारानि
षेधत्वेनेहोक्तं रसस्य देहधारणत्वं दर्शयितुं सर्वेषां हि धातूनां यद्देहधारणं स्वभावत्वं न
दाहाररसस्य प्रापितानामप्याकूकूलाप्यापितानां मतः यत आहाररसो धातूनामाकरः सु
द्रवस्थाने यथा लोके हेमादीनामाकारः प्रतीतो यतो विशिष्टो रसो धातु
सत्यामप्येतेन इयं रसादिमधातुरिति व्यञ्जनं धातुरेभिव माहाररसो ध्यानेन विक्षिप्यते न
रसाख्यो धातुरिति स्थितमेतत् किं चाऽऽहाररसादेककालं सप्त सु धातुष्वागतः सुरस
वेशितानादुष्टरक्ता रसाद्धातव उत्पद्यन्त इति यद्यपि एककालं धातुपोषणपक्षे प्राप्नोति तत्ते
नसानामिदं विरुद्धमते पूर्वो धातुः परं कुर्याद्वृद्धः क्षीणश्च तद्विधमिति यतः सर्वधातवश्च
हाररसेनानुगतव्याख्याने विक्षिप्ते न स्वस्वोष्मणा न स्वव्यानिश्चमानाः स्युस्ते आहाररसाप्यायि
तानुबन्धेनानाप्यायिताः क्षयं यान्ति ततो वेदेकं यत्र पूर्वस्य धातोर्वृद्ध्या परस्य धातोर्वृद्धिः पूर्व
स्य धातोः क्षयेण परस्य क्षयः स्यान्न हि कदाचिदपचयदर्शनेन रक्तेन सुहितः स्यात्तदनेनैवासुहितः
स्यात् तथा स्थूलस्य मेदसो वा प्रचीयत इति दर्शनेन च समं कृत्वा सप्त धातुष्वागतः सुविनि
क्षिप्तेरसेमेदसोऽधिकावृद्धिः कथं सप्त धातुष्वागतः सुनिक्षिप्तेन मेदसः क्षयः न हि कदाचि
दाहरदत्तेऽप्यधिकावृद्धिः कदाचिद्यवद्याने क्रमपरिणामपक्षेतु स्थूलस्याहाररसोरस
धातुं तथा परिणमति रसधातुरक्तं तथा रक्तं धातुर्मांसं तथा ततो मांसधातुर्मेदस्तथा प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मनोत्यमुमर्थं चोनयितुमुवाच रूपादिष्वित्यादि रसाद्यानुरसादाहारहेनस्वहेकनामावन्ना
दुक्तम्प्रनापने स्वधातुरसस्तथाम्नो रक्तनयाम्मपद्यते तावद्यावत्स एव नमेत्त्वेनेनियाज्य
त्यत्रवादयन्ति ननु यद्याहाररसाद्यानविच्छिन्नारएधानुनाम्सहेकनापरिणमनक्रमेण
क्वाहीनभावान् नभीवसानाम्परिणमति नहि कथमुक्तसाररस्तु सप्तभिर्भेदोपयाति [illegible] सं
वत्सरेनाग्निभिरिति अत्रोच्यते कार्यकारणोपचारादेतदुक्तमित्यवेहिसारकार्येषु रसादेः
हि वसुसप्तभिर्दिनैरग्निभिः पच्यमानेषु सारस्तु सप्तभिर्भेदोपयाति स्वपच्यमानेग्निभिरित्युक्तं न
स्मादसादिधातव एव सारसाम्यान्मलकारणादुन्यपिनाः परमार्थेन पच्यन्त इति बाध
ननु पदिक्रमेणाहाररसादसारसादक्तरक्तान्मांसमित्यादि क्रमआश्रीयते तत्कथ
मुक्तं व्यानेनरसधातुर्हि विच्छिद्यते चिनकर्मणोति अत्रोच्यते युगपदेतानि निर्दिश्यन्ते युगप
देककाले व्यानेनरसादेहविच्छिद्यते विच्छिन्नाश्चरसात्सर्वधातून्यनिरिति शतशत्ताविद
हरसरक्तमांसादिक्रमेणाहाररसाद्यातुनिष्पत्तिरित्युच्यते तदेतत्परस्परं विरुद्धमि
वलक्ष्यते क्रमयुगपत्राहोत्रशोधक्रमार्थं तथाचोवाच सांख्ये युगपच्चतुष्टयस्य वृ
त्तिः क्रमशश्च तस्य निर्दिष्टेति अस्यार्थः मनोबुद्ध्यहंकाराणां त्रयाणामेकस्य श्रोत्रादीनां मध्या
दन्यतमः इत्येवं चतुष्टयमेतत् अस्य च वृत्तिर्युगपन्निर्दिष्टा क्रमेण च नच युगपत्वृत्ति
रुत्पलपत्रशतसूचीभेदनन्यायेन क्रमेण च वृत्तिर्यथा च सुरादीस्यादिकं पश्यति म
नसात्रसंकल्पते बुद्धिर्निश्चिनोति अहंकरोमीत्यहंकार उद्यमं याति तदेतदपि युगपत्क्रमे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाङ्कं तत्र शरीरगतं तत्सौकारिकावदेशं प्राप्नोतीति अन्ये त्वेवमाहुः देहे त्रयोदशाग्नयस्त
था हि पञ्चभिराशयस्थानेषु हन्ना ग्निशानानि पंचसु मांसाशयेषु स्थितैः स्थानेषु पंचाग्निशाना नीति
एवं च महाभूतात्मकाद् आहाराद्यथास्वमग्निना पक्वाद् देहः आहारसारः तत्र स्थैर्ये महाभूत
गुणैर्देहगा महाभूतगुणा रसधात्वाग्निना पच्यास्वपभिवर्द्धते किंरूपमित्यादि तदन्नपक्व
द्विधा संभवति द्विप्रकारं जायते किंरूपं प्रसादरूपं तथा किंरूपमपि यदेतदन्नस्य पक्वस्य तद्
अ च्छानच्छभेदेन द्विधेत्याह तत्रेत्यादि तत्र तयोरच्छानच्छभेदभिन्नयोः किंद्रव्यमि
त्याह अच्छमन्नं किं ट्टं तन्मूत्रं विद्यात् यच्छन्नं संहतमन्नस्य किट्टं तच्छकृत्पुरीषं जानीया
त् सारइत्यादि सारः प्रसादाख्यो भागो भूयः सप्तभिरग्निभिः पच्यते उदराग्निनापच
मितस्य भूताग्निभिः पूर्वं पक्वः स्वस्थाशारीरभूतान्वितं धातुभिः पच्यत इति प्रतिपाद्यनार्थ
भूयो ग्रहणं कथं पच्यते यथा स्वं योगस्य सारस्य रसादिषु धातुस्थस्य योग्निः स्वप्रा
तीयस्तेनैव तेन स सारः पच्यत इत्यर्थः स धातुस्थः सारो रसधात्वग्निना पच्यते इति भा
वस्य नु विधो व्याहारो भवति जाठराग्निना भूतसहायेन पक्वः किं सारतां या
ति ततोयः सारः प्रसादाख्यः सपूर्वं हृदयं याति ततो हृदयावस्थेन व्यानेन विक्षिप्तस्त
त स्याभिः सिराभिर्दशाभिर्मूलभूताभिः कृत्स्नं शरीरं सह्यमानो रसधातुना स हैकतां
प्राप्तो रसधात्वाशयस्थेन वह्निना भूताग्निसहायेन पच्यमानो रक्तधातुसारतया
परिणमते मांसधातुसारतया परिणमति यावत्सर्वाहाररसक्रमेण गर्भतया परिणम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्य कृत्वा नैकं सर्वेण सर्वाणि कृत्वा मेवं प्रत्येकं भूतगुणानुप्रविश्य वोष्मपक्वाहारगुणं कृत्वा
समुच्छ्रीकुर्वन्नाह पार्थिवा इत्यादि पार्थिवा महाभूतगुणाः पार्थिवानेव गुणान् देहगतान् स
कुर्वन्ति पुष्णन्ति वृद्धिं नयन्ति शेषाः पार्थिवगुणेभ्यो ये महाभूतगुणा आप्याग्नेयवा
यव्यनाभसास्तेन शेषाः पार्थिवगुणव्यतिरिक्ता आप्यादिमहाभूतगुणानुपुष्णन्त्याप्याय
यन्ति गुणानां च निराधाराणामसम्भवात् सहाधारेण पृथिव्यादिना महाभूतेन वर्द्धः
एते महाभूतगुणास्तथाविधानेव महाभूतगुणान् पुष्णन्तीति सामर्थ्याल्लभ्योऽर्थः अत्र
चोदयन्ति ननु च पृथ्व्यादिमहाभूतचतुष्टयव्यतिरिक्तस्य उद्देशमात्रत्वादाकाशस्य
तत्रैव दुर्घटा कुतः पुनस्तस्योष्माणः सम्भवति अत्रोच्यते आकाशस्य सत्तानावगद्
व्यतिरेकपयस्तावेशावकाशप्रदानेनैव तथा नासिकास्यश्रोत्रास्यादिषु सुषिरेषु स्थानेषु स्थि
न ऊष्मा दाहपाकादीकुर्वन्नाभस ऊष्मस्वपचर्यत इत्यौपचारिक ऊष्माऽप्युपपन्नत ए
व पंचभौतिकाः पञ्चाग्नयः एक उदराग्निः सप्त धात्वग्नयो वक्ष्यमाणा इति त्रयोदशाग्न
यः ननु पार्थिवाद्यूष्माभिः सत्यमेवैतत् किन्तु न एवं पञ्चोष्माणः पार्थिवादयः स्थानान्त
रप्राप्ता धातूष्माण इति व्यपदेशमासादयन्ति पुनः पाककृत्यैव महादशां प्राप्नुवन्ति ए
कस्मात्पुनश्च धातूष्माभिः पाककाले धातूनामविपाचभौतिकत्वात्तेषां पार्थिवाद्यू
ष्माभावस्तेऽप्य पार्थिवाद्यूष्माभिः पच्यादकं स्थानान्तरगतं लसीकादिव्यपदेशं लभते तथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथाहि मात्रावस्तिविधावभिधानं यथा वा स्नेहपक्तिः स्यादतोऽल्पुल्वणमारुतानामा
पामनिमान्द्रीप्राग्नीत्यादि तदेवं पक्वाशयस्थस्यानुवासनस्य स्नेहपाकोऽभिहितः
तस्मात्पक्वाशये अग्निना पक्वस्य पुनः पाको युक्त एवं तत्रांतरेषु मांसादीनामपि वि
क्लेददर्शनादन्यत्रापि पाकोऽनुज्ञातः एकत्रा ठरस्याग्नेः कर्माभिधायेदानीमन्येषाम
ग्नीनां कर्माभिधानुमाह भौमेत्यादि भूमेरयं भौमः आप्य इति चित्रं आग्नेय
इत्याग्नेयमिति ठक् वायव्यमिति सोमदेवतेत्यर्थं वाय्वृतुपितृषसो यादिति यण न
दत्तोऽपमार्थेन बोधो वायव्यवायव्य इति किंपुनस्तदित्याह पंचोष्माण इति किंभू
ताः सनाभसा सनाभसेनोष्माणः पंचोष्माणः पंचाग्नयो भौम उष्मा याव नाभस
उष्मा तदेते न यः पंचाहारगुणाननुपच्यन्त्यत्र च ति कुतोऽनुप्रकृतत्वादुदर्याग्निनिव
र्त्तितादन्नपाकात् किंभूतानाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् यथायस्य महाभू
तोष्मणः पार्थिवादेरात्मीयो गुणस्तं गुणः स एव पार्थिवाद्यूष्मा पचति अनया चो
क्त्याहारः शरीरगतानां भावानां समानगुणानां गुणहारेणवर्द्धनहेतुर्विपरीत
गुणानां च ह्रासहेतुरिति प्रतिपादयति यथास्वमित्यादि तेषु च गुणाः पंच महाभू
तोष्मणा यथास्वयेषां महाभूतानामात्मीया गुणास्ते यथास्वमात्मीयेन वह्नि
ना पक्वा आत्मीयान्वे देहस्थान्महाभूतगुणान्पुष्णंति कथं पुष्णंतीत्याह पृथक्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्राप्यं प्राप्तं जाठराग्निना शोषितं सन्नं तथा पिण्डितं तदानीं पिण्डं जातं संहतं संपन्नं तथा
कटुकटुकं जातं सन्नं सन्मात्रं नीयात् अवस्थां प्राप्य मारुतं कुर्यादिति योजना एतच्च सर्वं स्व
भावसिद्धत्वात् स्वसंवेद्यप्रायं कार्यानुमेयं च अत एव रसबहुत्वेपि यतद्द्रव्याणां विपाकः त्रिवि
धः मधुराम्लकटुकत्वलक्षणमुक्तं तदनयानीत्योपपन्नं वं तं त्रैभवन्ति तथा हि बहुरसस्याप्य
न्नस्य जाठराग्निनापच्यमानस्य रसत्रयेणापि लक्षितेन मधुराम्लकटुकस्वभावेनावस्थात्र
येण परिणामो वैभेति तथान्नमिति त्रैकस्मादुदाजग्धिर्लघिकृतीति जग्धादेशान्न भ
वति [illegible] अन्नात्त्वं ब्रूमः अन्नाम इति निपातनाद्बहुलं छन्दसीति बहुलव
चनाद्जग्धादेशाभावः ननु विदाहादम्लत्वं गतमिति सामान्येनोक्तं मधुरमि
वाभाति यतो द्राक्षेक्षुशर्करादीनामविदाहित्वं श्रूयते अपि च विदाही निवर्जयेदिति
तंत्रकारः पठति अनया च रीत्या अविदाहिद्रव्याभाव एव स्यात् तस्मात् सामान्येना
विदाहित्वमभ्युपगम्यमानमन्याय्यमिव मन्यामहे उच्यते विदाहस्य द्वैविध्याद्दो
षः इह द्विविधो विदाहः अग्नेर्दोषस्थानकृतो द्रव्यकृतश्च तत्रेह दोषस्थानकृ
तस्य ग्रहणं आमाशयाच्युतमग्निनापक्वमिति कथमुक्तं यतः पक्वाशयस्थ
स्याग्निनापाकोनुपपन्नो दूरव्यवधानाद्ध्यग्निरामाशयस्थस्तस्मात् पक्वा
शयस्थस्यान्नस्य पक्वत्वमनुपपन्नमतोऽभ्यन्ते पक्वाशये योऽस्ति पाकस्तत्र कारवचना

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेशमाहारणं करोतीत्यन्नप्रवेशकृत् प्राणानिलाहृतमित्यनेनाप्ययमर्थः प्रत्यायादि ततः किमे
तेनाग्नेत्याह अन्नप्रवेशकृदित्यनेनान्नप्रवेशकरणमात्रमुक्तं ननु कोष्ठप्रापणमिति प्राणस्य
हि वायोर्मूर्द्धाश्रितस्य उरोयावत्संचार उक्तो न तु नाथः एवमन्नप्रवेशकरणं तावत्प्राणो यावत्कोष्ठमिति
कोष्ठं प्राणानिलाहृतमित्यनेन तु कोष्ठप्रापणमेवार्थविशेष उक्त इति द्वयमप्यनेन दत्तं पुनः संधुक्षि
तः समानेनेति न वाच्यं यतः प्रागुक्तं समानोऽग्निः समीपस्थः कोष्ठे चरति सर्वतः इति एवं जाठरेण
ग्निना सहचरः समानो वायुः संधुक्षयतीत्यर्थो वर्णितः तस्मात्संधुक्षितः समानेनेत्यनेन नार्थः
उच्यते ऽर्थविशेषणमन्यपार्थमेतदुक्तं तथाहि समानोऽग्निः समीपस्थः कोष्ठे चरति सर्व
तः ऽन्नं गृह्णाति पचतीति समानस्य वपाकक्रियां प्रति वृद्धिसंधुक्षणमाहारणकर्तृत्वमुक्तं नाग्ने
रिह पुनः संधुक्षितः समानेनाग्निः पचति न समानो वायुरित्यपौनरुक्त्यमेव यद्यपि चैकस्यापज
लेन न किंचिदस्ति तथाप्यन्नपाकक्रियां प्रत्यग्नेरेव कर्तृत्वं न समा[...]नादेः समानादयो ह्युप
कारकाण एव उक्तमिदमग्निः पचतीति तस्मान्न स्यादानीमग्निसमीपस्थस्य स्यायाः ऽवस्थायास्त्नाः कुत
यस्मात्तस्यैव पाकं निर्दिशति आदावित्यादि आदौ प्रथमं षड्रसमपि ऽपिशब्दान्नहि त्र्यादिरस
मप्यन्नमभ्यवहृतं माक्षितपीतादिकं तत्समानं मधुरीभूतं मधुरं मधुररससंपन्नं सफेनमीरये
त् किंभूतं कफं फेनभूतं पानीयादेरपि पच्यमानस्य प्रथमं फेनोत्पत्तिदर्शनादेवमुक्तं विदाहादम्ल
तां ततः पित्तमामाशयात्कुर्यात् च्यवमानं ततः प्रथमावस्थातो माधुर्यप्राया ऽनन्तरं मध्यमावस्था
प्राप्य जाठरेण वह्निना पक्वषड्रसमप्यन्नमभ्यवहृतमम्लतां यातमनम्लमम्लसंपन्नं पित्तं विदग्धा
न् कस्मात् पुनरम्लतां यातीत्याह विदाहाद्विदग्धोऽविदग्धभावाद्दाहाद्विदाहस्ततो विदाहाद्धेतोर
म्लत्वं यातं किंभूतमन्नमामाशयाच्च्यवमानं ततः ऽऽमाशयादित्यनेनैव च सूतं पुनस्तच्चामाशयात्पक्का
द्रा।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२८

कृतेनस्य चान्नपाकस्य हेतुरग्निरत: आह यदन्नमित्यादि यदन्नमाहारो देहधात्वादिकोबलं भवति न
त्वग्निरेव तु कुत इत्याह नहीत्यादि हि यस्मादपक्वाद्रसाहाराद्रसरुधिरादयो न संभवंत्यतो देहधात्वा
दिपोषणे सर्वे ऽग्नि: कारणं पाकक्रियानिर्वर्त्तनात् एवमन्नपक्तिरेकाग्न्याश्रयत्वाने ऽन्नं देह
धात्वादिहेतुरग्निप्रभावादेव तस्मादग्नि: पाककरणं पक्वमन्नं देहादिपोषणमिति परस्परकारणं
त्वमनयोर्न इत्यपक्वाद्रसादय इत्युक्तं अन्न:पाकस्य कस्य निकर्षितानि रूपयन्नाह अन्नमित्यादि
कालमप्रहृष्टविण्मूत्र इत्यादिनान्नस्य तत् प्राणिनः स्थिति अन्नमभ्यवहृतं कोष्ठं हरत्याहृतं नाभिबंधने
स्थाने प्राणाख्येन वायुना आहृतमानीतं क्षीवनसंबंध्यन्नारेत्यादिनैव प्राणानिलाहृतं तेनलब्ध
पुनरुक्तमप्यर्थं न च द्वेदेवं गलोपलक्षितेन स्रोतःसंजननमपूतीरादिभिर्विभिन्नसंघातमपनी
तविकृतिमवनयाह स्नेहेन मृदुत्वं प्रापितं तथा आमाशयस्थितमग्नि: पचति नाभिस्तनान्तरं जंतोरामा
शय इति स्मृत: इति आख्यानं आमाशयस्तत्रान्तरे किं भूतोऽग्नि: उदर्यो जठरभवस्तथा समाना
ख्येन वायुना संधुक्षित: उद्दीपित: कालमहत्वमुपावलत्वमार्थितान्नमात्रादिसहायेन जाठराग्नि
ना समानोद्दीपितेन पक्वमन्नं देहधात्वादिपोषणं ननु उदर्योऽग्निर्देहरूपत्वादन्नसाधने कथं पच
त्यात तदर्थं बाह्यदृष्टान्तेन निदर्शयन्नाह यथेत्यादि यथा बाह्योऽग्नि: स्थालीस्थितो
यन्तु तलं पचति तोयं च तण्डुलाश्रितं तोयं तु तलस्थं केवलद्राव: तथैवामाशयस्थोऽग्नि: संधुक्षित: समा
नेनामाशयस्थितं चतुर्विधमन्नमशितपीतलीढखादितं भेदभिन्नं प्राणानिलाहृतं पचति
ननुद्रावमदीयध्यायप्रवमुक्तायप्राप्तोत्तमइत्यादि आमपालिखासातिर्नवेराकुरिति अन्नमप

२८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दीनयन्ति किंकृत्वा विपाच्य विविधैः प्रकारैः पाचयित्वा बलवन्तीत्यादि बलवन्तीत्युक्तं
विपाच्याधीनयन्ति अबलाः पुनः रसाः स्वं स्वं साम्यमेवावस्थामेव विमुञ्चन्ति ननु जाठराग्नि-
ना मन्दहुतो ह्यपचन्ति न मन्दहुतो ननु स्वरूपमुक्तं सान्निपात्यं न यन्त्यध इति अत्रोच्यते
जितिमन्दहुतेनाधाराधेयभावे न ह्येवं तत्वात्युच्यते एतेन दृष्टं मन्दहुतो ह्यनेनाधारस्त-
स्याधस्तादुक्तं कल्पान्ति न धराहूयन्ति पित्तं च वह्निरित्यादि पुनैवबध्नाति पित्तेवदुष्टानीत्यादि
न रवेवं दुष्टा धराधाकला सा श्लेष्म मन्दहुताद्दहन्ति मुख्यते ननु स्वाधारतया मन्दहुतो नास्ति
त्वाग्निः पाककरणे समर्थो भवति नाधारत्वं तेनैकेवलएव न देवमन्त्वाधारस्य मन्दहुत
त्वस्य पाकनिर्वर्तनं प्रतिकर्तृत्वं पुनः मेवेन्यनः सान्निपात्यं न यन्त्यध इत्येन दुपपन्नमेव
अग्नितमन्दहुतेनाधाराधेयभाव न यावदुष्यानामरस्य बलाधानेनापकार्यांवकारकमा
वः संभाव्यतइत्याह मन्दहुतादित्यादि हियस्मादर्थे यस्मान्मन्दहुतस्य बलं साम्यं तेन स्य
हेतुरस्ति यस्तितो मन्दहुतो बलमुत्पाद्यते स चाग्निर्मन्दहुतो बलो मन्दहुते बलं यस्माने
एवं अदिधातो लक्ष्यं केवलमग्निमन्दहुतो बलं मन्दहुते प्यग्नेर्बलं यतो हेतो दूषितेनाग्ने
दुष्टमन्दहुतो रोगकारी संपद्यते एवं चार्थान्मन्दहुतोपि दुष्टा यामग्नि इच्छन्ति दुष्टस्य
सापि रोगकारी संपद्यते एवं यापित्तधराकला सा दुष्टा सती ग्रहण्यादीनां दुष्टये भवतीत्यु
क्तं दुष्टस्य सापि रोगकारी संपद्यते एवं यापित्तधराकला सा दुष्टा सती ग्रहण्यादीनां दुष्टये
भवतीत्युक्तं अन्नमन्दहुतान्मन्दहुता एवं रूपता न स्वान्नविवेकं देहधात्वादिपोषणं नाप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३८ ४०३

चयन्तो निधनं तनुहिमतं ॥ आत्रेयेनादि ॥ अत्रिपुत्रस्य शासनमात्रा इति एवं दोषादीना
मुख्याश्रयित्वमिति दोषावानाद्व्याधाविव रसादयमलामूत्रपुरीषस्वेदाः ॥ आदिरादे
न दूषकदण्डल्वं दोषादीनां संबंधो ऽत्र ॥ आग्निर्धः स एवान्नस्य पक्तानं तु पित्तं पा
चकाख्यमिति तदधिष्ठानमित्यादि ॥ तस्याग्नेर्जाठरस्याधिष्ठानमाधारो पक्वाशया
माशयोराग्निर्लिङ्गमिति साम्यस्य ग्रहण्यान्नसंज्ञा ग्रहणीति मानात् ॥ आमाशयस्था
विशिष्टोऽधमनो विशेषः ग्रहण्यर्थः ॥ सेवनादिलोधन्वं तनूरेमनेकलापित्तधरा नामकला
तं यत एवं ग्रहण्यग्नेराधारभूता तथान्नग्रहणान्नसंज्ञा ॥ तन ॥ आयुरादिरित्युपस
पद्यत इति वाक्यशेषो धात्वाग्निनाः सह संबंधः ॥ आयुरादीनां द्वंद्वं ॥ आ
युः शरीरेन्द्रियसत्वात्मसंयोगविशेषः ॥ आरोग्यं धातुसाम्यं वीर्यं शक्तिः कर्म
ण्यसामर्थ्यमोजः ॥ ओजः रसस्य परप्रसादः सर्वधातूनामाप्यायकं वृद्धिकरं प्रदहस्तुजातं तदु
क्तं ॥ आयुर्वृद्धये ॥ आरोग्यवृद्धये वीर्यवृद्धये ओजः वृद्धये पंच
महाभूतानामग्निवृद्धये धात्वग्निवृद्धये च पक्वाशयस्य द्वापक्वाशयवद्धा ॥ तस्या स्थितना साहि
ग्रहणीमन्नस्य सद्यः सावष्टम्भप्रवेशा रोधिनी वार्गलेव यथा द्वारकपाटमार्गरो
धायवार्गला महाविभ्रान्ते देशः कोष्ठावस्थम्भवती एवं ग्रहणी गृहीत्वा वनिष्टते ॥ अ
नं तरं जाठरेणाग्निना विपक्वं शनैः पक्वाशयमुच्यमपत्तए वोच्यते स्थितना पक्वाशयपह
रिमुक्तमार्गार्गलेवेति पक्वाद्यान्नादा पुरीषादयः वृष्णाति ना पक्वादिमाह मुक्तमिमा
दि मुक्तमप्यवहृतमन्नमामाशये आमान्नस्यानेपक्वामप्यन्नेनेत्रसाग्रहणीरधावत्या

३८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ध्या मूत्रवाहिस्रोतसां प्रमेहवद्बहुमूत्रता संगो प्रवृत्तिः किंचिद्वा प्रवृत्तिर्मूत्रकृच्छ्रवत् साकु
द्वाहिनां स्रोतसामतीसारवत् पुरीषातीसरणमतिप्रवृत्तिः संगः स्तोकस्तोकं कृच्छ्रात्पुरीष
स्य प्रवृत्तिरेव वा सर्वं सर्वत्र बिंदुकयोः द्वावत्रैव पुरीषस्य प्रवृत्तिरेव मूत्रवाहिस्रोतसां मूत्राति
प्रवृत्त्यादयः प्रवृत्ती तत्रस्रोतोदुष्टिलक्षणं एवमन्येषामपि स्रोतसां यथायथ वस्तुवाहिनां
पथास्वेव स्वातिप्रवृत्तिः प्रवृत्तिर्नैवादुष्टिलक्षणं । अथवा स्रोतसां स्रोतसामन्ययथः कु
दिलभावस्तु दुष्टस्य लक्षणं [illegible] विमार्गतो वेति । अथवा स्वमा
र्गमुक्त्वा मार्गान्तरानुसरणं स्रोतसां दुष्टिलक्षणं विस्रोतसां यथास्थूलानि द्वाराणि च्छि
द्राणि दूरं प्रसृतानि सकलविसृतानि च येव स्रोतसां द्वाराणि मुखानि सूक्ष्माणि दूरं
प्रविसृतानि कृत्स्नदेहप्रकर्षेण गतानि येह्यारे: छिद्रैर्देहशरीरे प्रवहन्त्याहारस्य का
यानि तान्यपक्वमानस्य रसस्य भावाय समुद्भवन्ति सरसः प्रसादस्य वा उपचीयते वृंहणीय
ते अधन्विदत्वादि स्रोतसां च अधनाडिते सन्ति मोहादयो भवन्ति मोहादीनामितरेतरहं
दुः प्रलापादीनां च विषमूत्र्योर्बाधनसंबंधः । अथवा मरणमेव भवति । अतो स्मार्त्तो वि
नसंज्ञापादेनार्वैद्यः अस्मात्स्वात्यः शक्रियाया धुवोऽस्मात्पुरिषाद्युक्त्वा शलासु हृद्य वहिनि
कास्य प्रसाधयन् कथयन्नेनानावहेलया केन प्रसाधयन्त्स्वयः स्तनविधाननः सद्यो
बणमानिषधात्केनाविधिना । मल्लस्तम्भादि तुरवधारणं । अनेकविधस्याहारस्याम्भव
हृनस्य पित्तमेवपक्ता किंभूतं पित्तं वा वकारग्रयपुरेरितं पर्वर्द्धो वमदीपकेऽत्र यथा पक्ता
मात्र्यमध्यगामित्यारभ्य यावत्पाचकनामतत्स्मृतमिति तदीहशं पित्तमाहारपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

405

३६

पन्नो वा हि त्न्यः वंध्या नेता नेत्ययः ॥ अथ पञ्चानि मार्गणः हारीरूपिङ्गालि हंवन्तानि द्य्यानान्या
श्यायाः ज्ञायानि कुलाक्ष्मानि शारीरे धात्वावक्रा शानानास्त्यालह्यालवर्णा वे लनामा
लानि ॥ अहितेत्यादि ॥ अहितानामाहारविहाराणां सेवनात् शीलनानानि ह्योताति
रागाय संवधने नत्साधनार्थं दोषादिविज्ञानीयान्क्रमवगच्छेत् विमुह्यानि चाउश्रो
निश्चानां हि सुखार्थे रागयायस्वयद्येते स्वधात्वित्यादि स्वो धातुः स्वधातुः योयस्यस्वो
तस्य ॥ आधारभ्यात्मीय प्राधान्येन स्थितो धातुस्तेन स्वधातुना समः समानो वर्णोयेषां
स्रोतसां तानि स्वधातुसमवर्णानि यथा रसधातुतुल्यवर्णानि रसवाहिस्रोतांसि यथा
वन्त्युकधातु सहशावर्णानि सुक्त्वाहिश्चानानि तथा कानि चिद्वृत्तानि वर्तुलानि
कानिचित्स्थूलानि कानिचिदणूनि सूक्ष्माणि स्रोतांसि तथाप्याकृत्या सस्या
नेन दीर्घाणि सर्वाण्येवतनया प्रतानसहशानि पत्रेरेखानुल्यानि पत्ररेखानुल्प स
वर्तन रूपरवाप्ररूपा स्वनयानेकधादूरप्रविस्तानीतिगमयनि यतश्चाहितानाहारवि
हारसेवनं स्रोतोदुष्टेः कारणं मतसदुष्टिकारणानिवक्ति ॥ आहारश्चेत्यादि ॥ आ
हारः पानाशनादिलक्षणो दोषवगुलैर्वीनपित्तश्लेष्मगुणैरोरुक्षादिभिर्यः समतुल्य दोष १
समानगुणः स स्रोतसां प्रदूषको विहारोपि यो वागेहमनश्चेष्टालक्षणः सापि गु
णैः समः समानगुणो वच्यापथ्यं स्रोतसां प्रदूषकः पत्त्वाहारस्तथाविहारो धातु
भिरसादिभिर्विगुणो विरुद्धगुणो न समानगुणैः विपरीतगुणः सपथ्यापथ्यमेवस्रोत
सां प्रदूषकः स्रोतोदुष्टकथं तापनदित्याह ॥ अतिप्रवृत्तिरित्यादि ॥ अतिशयेन प्रवृत्ति

३६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रोत्रं नरे त्रयोदश स्रोतांसि वदन्ति ॥ आचार्या इति शेषः स्रोतांसि च स्रोतांसि हि जीवितायतनानि
विशेषेण जीवितस्याधिष्ठानानि किंभूतानि प्राणधातुमलाम्भोऽन्नवाहीनि प्राणं च
वायुं वहन्ति यानि तानि प्राणवाहीनि धातुवाहीनि रसादिधातून् यानि वहन्ति मलवाहि
नि मूत्रशकृत्स्वेदाख्यानि वहन्ति तेषामम्भोवाहीन्युदकवाहीनि तथान्नवाहीनि ॥ अन्ने
मन्नं वहन्ति यानि वहन्ति स्वेदं त्रयोदश संख्येह चोक्ता तत्र प्राणवाहिनां हृदयं मूलं महास्रोत
श्च तानि क्षयरौक्ष्याद्विषमाशनाद्व्यायामवेगविधारणादिभिर्दुष्यन्ति ततो विसृष्टमतिब
द्धं कुपितमल्पाल्पमभीक्ष्णं वा सशब्दशूलमुच्छ्वसन्तं कुर्वन्ति तत्र स्रोतःस्वेव साधनं रस
वाहिनां हृदयं मूलं दश धमन्यश्च रक्तवाहिनां हृदयं मूलं यकृत्प्लीहा च मांसवाहि
नां स्नायवो धमन्यश्च त्वक् मेदोवाहिनां वृक्कौ मांसं च अस्थिवाहिनां जघनं मेदश्च म
ज्जवाहिनां पर्वाणि मूलमस्थीनि च शुक्रवाहिनां स्तनौ मुष्कौ मज्जा च मूत्रवाहिना
बस्तिर्वंक्षणौ च शकृद्वाहिनां पक्वाशयः स्थूलान्त्रं च स्वेदवाहिनां मेदो रोमकूपाश्च उद
कवाहिनां तालु मूलं क्लोम च तान्यामपानि पानशुष्कान्नवह्निमद्यादिभिर्दुष्यन्ति
ततो जिह्वाताल्वोष्ठकण्ठक्लोमशोषं तृष्णामादर्शनं च तत्र तृष्णोक्तमौषधं अन्नवाहिना
मामाशयो मूलं वाममपार्श्वं च तेषां दुष्टानां सर्वं मात्राशितीयोक्तमनुगच्छेदिति स्रोतसा
मेव विशेषाः शिराधमन्यो वर्तन्ते तत्त्वमिच्छन्ति शिराधमनीस्रोतसां सरणात्सिराः
ध्मानाद्धमन्यः स्रवणात्स्रोतांसि केवलं परस्परसान्निकर्षात् सदृशाकर्मत्वाच्च विभक्त
कर्मणामप्यविभाग इव लक्ष्यते ॥ अन्ये पुनरेवमाचक्षते स्रोतांसि शिराधमन्यो रसा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नाः शिराशतानि सप्त परित्यजेत — ॥ तद्वायमानुगमहे कुर्वंति नाभिस्थं देहः प्राप्या
प्यते ॥ आराममिव जलहारिणीभिः केदारमिव कुल्याभिः उपस्नेहयंति ॥ नाम्ना च धम
नीनां मध्याद्दशोर्ध्वगमन्या ॥ ऊर्ध्वं हृदयस्तनाद्दशाधः प्रस्तनाति तिर्यक् गतिश्चतस्रास्वधिर्यायांस्व
गंगावयवाश्रधीधतिर्यक्समान्विता धार्यते ॥ आकाशत्वेन च नाम्नाम् ऊर्ध्वगा हृदयमभिप्र
पन्नास्त्रेधा व्यक्तं त्रिधा भज्यन्ते ॥ एवं ताश्चिंशत्त्रिंशत्तासां च मध्यात् द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसा
न्वहंतः ॥ एवं दश ह्यर्ध्वगा स्पर्शरूपरसगंधान् गृह्णंते ॥ एवमष्टाभिः स्पर्शरसरूपगंधान् गृह्य
ते द्वाभ्यां द्वाभ्यां भाषते घोषं करोति स्वपिति प्रतिबुध्यते चेवमष्टौ द्वे चाश्रुवहंतः
न चैव द्वे स्तनाश्रिते नार्यास्तन्यं नरस्य शुक्रं ॥ अधोगमाः पक्वाशयस्थाः दश विधा जा
यंते ॥ एवं ताः त्रिंशत् ... अधोगमाः पूर्ववद्द्वे द्वे वातपित्तकफरक्तरसान्वहंतः द्वे च
हृतान्नमन्नाश्रये ... ते अयं हम् ... वहंतो द्वे मूत्रं वहंतः ॥ ते एव नार्यामार्तववहे
ता द्वे वर्चो निरसने स्थूलान्त्रप्रतिबद्धे ॥ एवं द्वादश ... धमनीभिः स्थिताः
स्वेदमभिवर्द्धयंति ॥ तिर्यग्गामिन्यस्तु चतस्रो विभज्यमानाः बहुधाः भवंतीति ॥ इदा
नीं स्त्रीपुरुषाणां दृष्टानि स्रोतांसि निरूपयितुमाह ॥ स्रोतांसीत्यादि ॥ स्रोतांसि
पुंसां नवद्वारे नासापुटौ द्वौ कर्णौ द्वे नेत्रे पायुरुपस्थं ॥ आस्यमुखं महत्तममूत्रानिःसृतमहद्वारे
स्त्रीणामेतान्यधिकानि त्रीणि ... रक्तपथौ ... जरामार्गः प्रतिमास
पर्तारक्तं प्रवर्तते ॥ तदेव स्त्रीणां त्रीणि स्रोतांसि पुंभ्योऽधिकानि ॥ एवं स्रोतांसि दृष्टा
न्यभिधाय शारीरियाणां दृष्टानि स्रोतांसि नातिराह ॥ जीवेनेत्यादि ॥ गतः शरीरस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

408

एवंपूर्वोक्तेनप्रकारेणसमलाः स्थिताः शरीरमनुगृह्णन्ति वर्णयंत्यपथापुनः सर्वस्पयेनस्थि
ताः पीडयन्ति विकारैर्योजयन्ति किंलक्षणाः सिरा वातादिजुष्टवहन्तीत्याह तत्रेत्यादि
तासु सिरासु मध्ये अरुणावारुणावर्णा तनवः सिरा स्तावातनरं वहन्ति तथा सद्गमात्सयाप
त्तिः सिराः वायोश्चलत्वात् स्पन्दनशीलाः स्पन्दनादि रूक्षाः शुष्काः एवं तथा प्रवृद्धादिस्यः कि
लसंप्रदेन वर्णसंविदन्ने शक्वेर्णानुवानरक्तवाहिनीनामपि तत्र शाहेन तां त्वने पित्तत्वा
दि सिराः पित्तस्रोतसि तत्र वहन्ति किं विधाः स्पर्शोष्णाः स्पर्शेन उष्णाः नशीतास्पर्शा शी
घ्रवाहिन्यः स्तषानीलपीतावर्णेन कफं पुनर्गौर्यो वहन्ति तथा स्निग्धा स्थिरा बलाः
कफमिति कफस्पर्शा शीताः स्निग्धाः स्निग्धाः तत्र कण्डूयुताः स्थिरा निनु
चलास्तथा शीताः स्पर्शे नालिङ्गसंकरयथानि र्दिष्टलक्षणसर्वकीर्त्त्वे संसृष्ट
कफवातजुष्टवातपित्तजुष्टकफपित्तजुष्ट त्रिभिरपि दोषैर्जुष्टं रक्तं सिरा वहन्ति सकल
शरीरं प्रापयन्ति गूढ इत्यादि गूढाः प्रच्छन्नास्तथा समं कृत्वा स्थिताः सम्यक्स्थिताः त
था स्निग्धा स्निग्धच्छाया रोहिण्यः सिरावरसंज्ञा लोहिताभासा वा प्रसरणशीला सु दे
शोणितं देहे अस्मिन्वहन्ति धमन्य इत्यादि धमन्यो नाभिसंबंधा विशन्ति प्रसृतं रक्तं रसं
विंशतिरित्यर्थः नाभिधमनीभिर्नाभिः परिवृता कथं चक्रं नाभिरिवारकैर्यथा रथाङ्गम
मध्यमभागो नाभिः शाहवाह्यः ... दिकैः परिवृतः तेन नाभिः शरीरमध्यभागे धमनी
भिर्धमनीनां ह्यमन्त्यः ... ज्ञातोऽविरोधा उच्यते नाभिर्धमनीभिरावृता देहेषु ह्रदमधः निर्यत्कर्म
नुगृह्यते तथा रसादिप्रापणं कर्म ---सोऽपि चैकानानुगामिसिरामेवं नासास्त्रि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवं सप्तशिराः ललाटे वर्जयेत् कर्णयोर्द्वयोः षोडश शिराः । अत्र तु आसु षोडशसु शिरासु
द्वे शिरे द्वे कर्णयोराश्रिते द्वे शिरे शब्दबोधने या स्या शब्दबोधनेनायते ते
वर्जयेत् शंखयोः शिरास्ता एव कर्णाश्रिताः शिराः तासां मध्ये द्वे शंखसंधिगे
शंखसंधिगे शंखसंध्याश्रिते वर्जयेत् मूर्द्धनि विषये द्वादश शिरा तत्र तु तासु द्वादशसु शि
रासु मध्ये अष्टौ शिराः शास्त्र एव वर्जयेत् द्वे कृकाटिकयोर्द्वे विधुरयोः एकां सीमंताधिपतिस्थिता एवं
सप्तैकमुपचत्वे वर्पार्श्वयोरेकैका सीमन्ते तु पंचस्वेकैका अधिपतावेकेत्यष्टौ इत्यवेध्या
स्तासि । इति सप्तशतं प्रकारेणाः अवेध्याः शिराविभागविज्ञाना र्थं तन्निमित्तं सप्तशतं शिरास्ता
नराधो वा हृत्सिषुवाः शिरास्ताः वर्णिता उक्ता नाम्ना वर्णयितुं समासादिति । अथ वाते
न प्रकारेण पूर्वोक्तेन वर्णिताः तत्र तासु शिरासु मध्ये कास्मिन् शाखे कल्पनाष्टा नवतिः
शिरावेध्यावर्णिताः देहे शरीरे न केवलमेता एवावेध्या यावत् संकीर्णा द्रष्टव्याति तथा
शाहस्तार्थः संकीर्णाः परस्परं निबद्धाः ग्रथिता इव ग्रथिता ह्रेभुग्नाः अल्पाः सूक्ष्मा नमह
त्यः वक्राः कुटिलास्तथा संधिवक्षियि संधिषु वा याश्रिताः स्ताः अपि न वेध्याः तासां शि
राणां सर्वधानियानि सप्तशतानि निर्वापारः वसमप्तत्यधिकशतं तत्र समस्तं वहंतेस्मिन् दे
हे किंभूतं तत् रक्तं वातपित्तकफेषु दुष्टं सर्वत्र पुष्टं ह्नेरनाडूनामदुष्टं कृत्वा एथक्स्पेक
कृत्वा पादासुवहन्ते एवं वातं दुष्टं रक्तं शिरा शतं वसमप्तत्यधिकं वहन्ति पित्तं दुष्टं प
च सप्तत्यधिकं वहन्ति कफं दुष्टं पंचसप्तत्यधिकं शतं शुद्धं रक्तं पंचसप्तत्यधिकं वहन्ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वक्त्रशिराणां संख्या चतुर्विंशतिः शिराः नासांश्रिताणां मध्यान्नीले द्वे मन्ये द्वे कृकाटिके
द्वे विधुरे द्वे मष्टौ च मातृकाख्यानि मर्माणीत्येवं बाहुदेशात्परित्यजेत् न शस्त्रेणास्वपने
ये हित्यार्थः हन्वोर्द्वयोः बाहुर्याः शिराः संश्रिताः तासां शिराणां मध्यात् द्वे शिरे प
रित्यजेत् किंकर्माणीत्याह संधिबंधनकर्माणि बध्नन्तेनेति बंधनं संधेर्बंधनं
संधिबंधनं तदर्थीनः हनुसंबंधिनः संधेर्बंधनं कर्म क्रिया ययोः शिरयोस्ते संधिबंध
नः कर्माणौ शिरे जिह्वायां हनुवत् शिराः संख्या षोडश तासां शिराणां मध्यात् जिह्वा
यां अधो द्वे स्थिते रसबोधने यासां रसो ज्ञायते मधुरादिरसवेदिन्यौ द्वे च वाचः प्रव
र्तिन्यौ ये शिरे एवं चतस्रो जिह्वाश्रिताः शिराः परित्यजेत् नासायां चतुरुत्तरा विंश
तिः शिरास्तासामेव चतुर्विंशतिशिराणां नासाश्रितानां तासां मध्ये द्वे गंधवेदिन्यौ गंधवेदि
नु द्वे ... लययास्ते गंधवेदिन्यौ शिरे तथैका तालुगा शिरा मेका तालुगा शिरा मंदना न्निमेषोन्मेषकर्मणी १
साश्रिता शिरास्तिस्रः परित्यजेत् षट्पंचाशन्नयनयोः शिराः तासां मध्यौ निमे
षोन्मेषो निमीलनोन्मीलने कर्मणी ययोस्ते निमेषोन्मेषकर्मणी शिरे द्वे अपांग
नयापानयाद्वे शिरे एवं षट् शिरा वर्जयेत् नेत्रशास्त्रेण वा नयेत् नासेत्यादि । नासानेत्र
गतयाः शिरा उक्तास्तासां मध्यात् ललाटे षष्टिः शिरा भवंति नेत्रनासां मध्यास्थपनी
श्रिता स्थपनीनाम मर्मविशेषस्तत्रस्था एकां शिरां न विध्येत् द्वे तथावर्त्ते मर्मणी
नयारावर्त्तस्थिते द्वे शिरे न विध्येच्च न स्पृशेत् कचांतगाः केशांतस्थाः शिरा न विध्येत्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२२ धारयन्ति तां न विध्येत् तिस्रश्चोत्तिष्ठा क्षामाभिलक्षाः शिराः मूर्ध्नि तत्राश्रिताः षंत
मुक्तो मन्याः प्रविनेवधा इति चरकाद्यार्थः एवं सक्थ्याश्रिते शिराशते चतस्रः शिरा न
वेध्याः द्वितीयेपि सक्थ्नि चतस्र एव हस्त्रिशयं बहुाहोरात्र एवं बाहुशिराशतेषु चतस्र
षु शाखास्वाश्रितेषु षोडश शाखाशिरा न वेध्याः षट्त्रिंशत्तश्च मेढ्रनाड्यो नत्रबाद्वे
द्विगुणाः श्रोण्यां द्वात्रिंशत् श्रोण्यामेव याश्रिताः शिराः तासामष्टौ द्वे द्वे तेषु वंक्षण
द्वयोर्वंक्षणयोः अन्यद् द्वे शिरे द्वे द्वे कटीकतरुणे द्वयाः कटीकतरुणयोः प्रत्येकं द्वे
शिरे एवं श्रोण्यामाश्रिताः पृष्ठाश्रिताः शाखास्थानमवाशेन पार्श्वयोः षोडशशिरा
तासामेकैकाम् ऊर्ध्वगां पार्श्वसन्धिगतां प्रत्येकं वर्जयेत् द्वादशद्विगुणाः पृष्ठे चतुर्विंश चतु
तिःशिराः पृष्ठमाश्रिता तासां पृष्ठवंशमाश्रिताः पार्श्वयोः पृष्ठवंशमुभयतो द्वे द्वे नेत्रो द्वि
गामिन्यौ एवं चतस्रः शाखास्थानमवशेषेन पृष्ठवंशोदरे पृष्ठेन तुल्याः शिराः उ
दरे तत्संख्याः चतुर्विंशतिरित्यर्थः तासां मुदराश्रितानां शिराणां मध्यात् मेढ्र
स्योपरि रोमराजीमुभयतः उभयपार्श्वयोः द्वे द्वे शिरे एवं चतस्रः शि
राः शाखासिराणां स्थानेन चत्वारिंशद्वक्षसि शिराः तासां मध्यात् चतुर्दश शिरा
न वेधयेत् ताएवदर्शयन्ति स्तनरोहितेत्यादि स्तनमूले स्तनयोर्मूले स्तनरोहिते
योः स्तनयोरन्तरालयोः हृदये पृथक् प्रत्येकं द्वे द्वे शिरे न विध्येत् अपस्तम्भयो
योः प्रत्येकमेकां शिरां न विध्येत् तथा अपालापयोः प्रत्येकमेकां शिरां न विध्येत् ग्रीवायां पृष्ठे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देवपुः स्कन्दलमोजो वहंति प्राणपयंति करणं सर्वं न स्पर्शो दिकं वपुरोजो वहंती निवहे देहे कर्म कन्ता दूरो ६

तनं च सार्वं नि चक्रे राष्ट्रमश्रु लोमानि नासां हि मुखानि तन्वानि वहन्ति नरत्रानि ता
मिराण्यापयंते तेषां न्नानाः स्वेदमपि वहंति नयाप्यंगालेका द्विवीर्यत्व चितिप्रपन्नमनन
वंति स्पर्श रागद्यं न प्राणानां सिद्धुन रसं रक्षोपान्ते वेति अथमेत्याह शरीरे सम्यला द
सन्निकर्षो सम्भवति इदानीं प्रारम्भं रवोक्तम् आह इत्यादि हृदि स्थितानि हृ
दयाद्दश मूलानि शिराः प्रतानान्याहुः सहिराणां च सर्वासां मूलभूतत्वे नेताश्रितानां सन्तः
प्रधानमूलानीत्यर्थः हृत्स्थान्हृदयस्य सकलाः रजः सकर्मकं मूलनमोजः रसात्मकं रस
स्वभावमाहारात्मकं किंतु नया परिणता तस्याः रसोत्नीवहृदिस्थितं भवेत्सामूल
शिराः इदानीं सम्यानभांशानि निर्दिशति स्थूलमूलत्वाय ता एव स्थूलमूलाः सु
सूक्ष्मानन्त्यानीयाः पुनाण एव स्थूलमूलतेन नानां प्रानावापुर्विच्छिन्नारसः शी
घ्रमेवान्तः प्रविशति सूक्ष्मत्वेन तेन हेममरात्मप्रमयानन्तः प्रविश्य नेवांश्लेषणा वृद्धि
हेतुः संपद्यते न तद्वान्स्मिन्देहे स्थूलमूला सूक्ष्माग्राः पत्रेरेखा प्रतानानवहि संते
अनेकधा संवसंते यथा पत्रस्य रेखा नाप्रतनाः समूहाः स्थूलमूलाः सूक्ष्माग्रा
अनेकधा जायन्ते न यैव शिराः स्थूलमूलाः सूक्ष्माग्रा अनेकधा संपद्यन्ते नाना
रूपायत्तः ननु सर्वस्मात् हेतोः पलाशपत्ररेखा प्रतानानवदनेकधा गमनात् शाखाशिराणां
समवतानानि भवंति नुशाखावधारयेत् भिन्नक्रमः सप्तैव शतानि तत्र सादि ताता
नयकैकस्मिन्सहस्रपतने तत्र सामस्त्य शिरा प्राने शिराजाल दूरा नाम प्रजातानि

नासु दश सु शिरासु निबद्धं निश्चयेन स्थितं चेष्टितं त्वांकायमनोव्यापारः हिंशा ह्यापसादर्पयसात्तज्जिबद्धं चेष्टितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.टी. १ 413

ॐ श्री गणेशाय नमः॥ दीप्राय स्वेन्दुनीलोत्पलशबलरुजो नीलयानीलितानां लक्ष्मीभुज्जस्य भास्वत्कनककर-
चिमपि स्पर्शरोमांचितांगी कालीमाशंकमानः स्फुरदधरपुटश्चक्रपाणिः किलाभूत् तां लीलामस्य शश्वत्स-
मवनुमनं तां मनने वयं नमामः १ को मनस्विरेणी लोकेऽस्मिन् विद्वानिति चिच्छिद्धि क्षितिश किं नु कश्चिदन्नैवेन्साधु-
लनोपमन्तारश्रमः २ श्रीमन्मृगांकनन्दनोपशीकामहृद्यागहृदयस्य श्रीमानरुणः कुरुते सम्यग्दृष्टिः
पदार्थबोधाय ३ रागादिरोगानित्यादि रागादिर्येषां ते रागादयः आदिशब्देन द्वेषलोभादिपरिग्रहः रञ्जन्तीति रागाः द्वेषम-
नसीसेनामपनीतिरर्थः सततानुषक्ताः सर्वकालप्रसक्ताः सहजाः। अशेषकायप्रसृताः अशेषश्चासौ काय-
श्चाशेषकायः तत्र प्रसृताः अनुगताः यद्वा अशेषाश्च ते कायाश्च अशेषकायाः सर्वाणि शरीराणि
गजतुरगोरगादीनां संबंधीनि तान् प्रकर्षेण सृताः गताः तथा अशेषान् विद्यमानशेषाय येषां ते अशेषाः
सर्वे जाः इत्यर्थः। औत्सुक्यं विषयोत्कंठा ... मोहः कार्यानभिज्ञत्वं अरतिः मनसोऽस्थिति-
स्थानास्मनादिषु। न विद्यते पूर्वो यस्मात् असौ अपूर्वः पूर्वेभ्यः प्रथम इत्यर्थः अपूर्वश्चासौ वैद्यः अपूर्ववै-
द्यः १ हिताहारसेवादिभिः अहितवर्जनेन च कल्पमनस्थिरीभवेद्रिन्वेवं कामयन्ते येन आयुःकामाः तेभ्यो हितः
इति आयुष्कामीयः॥ अत्रेदमवमातव्यं पद्धतश्चान्निर्दूपकः आत्रेयः आदिर्येषां धन्वन्तरिप्रभृतीनां ते एवं महान्तश्च ते ऋष-
यः महर्षयः महत्त्वं ... ते नायमर्थो नेन कारणेनानुकम्पया ननु ... आयु-
र्वेदयन्ति तावयन्ति प्रकृतिज्ञान रसायनादीनि ... आयुर्वेदः ... उपदिश्यन्ते आयुर्वे

अ.१ हृ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

समूलफलमादाय पुष्पयोगविशेषतः ॥ आतपे शोषयित्वा तु सूक्ष्मचूर्णं तु कारयेत् ॥ आरनालेन समा
लोड्य पुष्पार्केण तु भक्षयेत् विडालपदमात्रं तु परिहारो न विद्यते एकमासप्रयोगेण सर्वरोगा
न् व्यपोहति द्वितीये च तृतीये च सर्वश्रुतिधरो भवेत् चतुर्मासप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते पंच
मे कर्णकर्त्ती च षष्ठे कामाकृतिर्भवेत् सप्तमे परिवर्त्तेन नखा केशाः पुनर्भवाः नवमासप्रयोगेण स
र्वभूतानि पश्यति दशमासप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतद्वयं एकादशप्रयोगेण जीवेद्वर्षशतद्वयं संव
त्सरप्रयोगेण जीवेद्वर्षसहस्रकं जीवेत् ऋषिरूपरोदैवैः पंचलक्षेषु संख्यया क्रोधलोभविनिर्मु
क्तः सचरेत् सचराचरं कूष्माण्डी करवेल्लौ च वार्त्ताकं सार्षपं तथा एतत्सर्वं वर्जयित्वा सदा
सेवेत बुद्धिमान् इति भृंगराजकल्पः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हे: १४५

415

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हे: १४५

416

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीविष्णुं च शिवं ब्रह्मणं सुखदं सत्कीर्तिधर्मप्रदं । तेजःसिंहनृपेण
भूपमणिना ध्यानेन संपूजितः ॥ प्राणाचार्यगणेशदासविमलैः कुर्वे च सत्संहितां नाडी
ष्यवृषवासनं त्रिजगतां रोगादिरोगापहं १ तेजसिंहनृपः सुगोत्रकुलजः कौशल्यगो
त्रोद्भवः ख्यात्वा सुहृगणेशदासभिषजं प्रोवाच सन्मानतः । आयुर्वेदविदांवरिष्ठ म
नघं सत्संहितां विस्तरां आयुर्वेदमहोदधिस्तु सकलो यस्यानु संगम्यो भवेत् २ कर्त
व्यानि कलौ त्वया ग्रन्थं सुधिया यत्राद्य अवेदैः खिल ३ मानुष्यदेहो भुवि दुर्लभः स्यात्
नूनं सज्जनोः तत्र गुरोसि [illegible] ज्ञानेन कीर्तिः सुपयात्तथैव कार्यं त्वया देहफलं हि
तत्स्यात् ३ यच्चनैर्निजधर्मार्थमायुर्वेदो निलोक्यते । तेजसिंहेन धर्मार्थं यशो
र्थं च प्रकाशितः ४ श्रीहरिद्वारदेशे च षष्टिकाश्रमितो पुरः गंगायमुनयोर्म
२ ध्ये देशः सर्वेनाहृयः एकडीसंज्ञको ग्रामस्तस्य पार्श्वे विराजते तत्र संति च
नुर्वर्णाः निजधर्मपरायणाः ६ सधर्मदेशो भुवि ब्रह्मणा कृतः पुराणवेदप्र
पितं [illegible] तत्सदा चकार वेदानि पुराण [illegible] तत्र तस्तु तस्मिन्यत
स्य संति मुनींद्र मुख्याः प्रवराः द्विजा [illegible] व [illegible] वेदवित्त [illegible] प्रवर
माः यथा गंगा नदीनां नु क्रमधेनु गवामपि श्रेष्ठ [illegible] यथैकडीग्रामो ग्रामाणां परमोत्तमः
सज्जनैः स्मृतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अकालजाः शीतादिकृताः ज्वरादयः पिपासादयश्च स्वभावजाः क्षुत्पिपासाजरादयः
कालजा अकालजाश्च तत्रकालजापरिरक्षणकृता अकालजा अपरिरक्षणकृताः तएतेसमासतः
पुनः द्विधाभवंति प्रत्युत्पन्नकर्मजाः पूर्वकर्मजाश्च तत्रप्रत्युत्पन्नकर्मयदनेनैवशा
रीरेण दृष्टमदृष्टं चादिश्यप्राप्तोद्दिष्टप्रतिषिद्धंनाम ननुष्ठानंवा जन्मांतरातीतेनतुपूर्वे
तत्पुनर्दैवाख्यं उक्तंच नियता नियतमेदेनप्राकृतनादृष्टहेतवः प्रत्युत्पन्नकर्मजा
विपरीतादैवजन्मानः स्वल्पनिदानामहारूजश्चोभयात्मका तत्रयथास्वंप्रतिपक्ष
शीलनात् पूर्वेषांरोगाणामुपशमः सत्येवविपक्षशीलनेनिर्दिष्टकर्मक्षयादैविका
नां दोषकर्मक्षयादन्येषां अन्ये पुनः प्रत्युत्पन्नंकर्मपरकृतमपिवर्णयंति तद्यथारा
भिसंस्कारमावक्षते एवंचाहुः यदिस्वयंकृताद्दैवकर्मणःकार्यनिर्वृत्तिः स्यान्नष्टपुरुषांत
कृतात् किमिति हि नवि पराचरितयोरुपकारापकारयोः सुखदुःखानुरोधात् तेषांरोषोप्र
तिकर्तव्यचिंतावाप्रतिपद्येत एवमेतेव्याधयोविविधाःसंतः त्रिविधाजायंते तत्रश्च

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जस्य कर्मजत्वं वक्ष्यति हि ते ज्वराः केवलाः पूर्वं ख्याप्यं ते ऽनंतरं मलैरिति विपक्षशील
नात् हेतुविपरीत शीलनात् पूर्वो दोषोपथः कर्मसंक्षयाद्योगेन प्रायश्चित्तेन वा पापक्षयात् वि
परीतशीलनादि उपशायाख्यं लक्षणं त्रयाणां पृथक् द्विध्यमाह द्विधेत्यादि पीडाकरतरो द्विसउ
त्पंते तस्यार्थमाह तत्रेत्यादि तत्र स्वतंत्रः परतंत्रश्चेति श्रुत्याद्युति परतंत्रस्य द्वैविध्यं तत्र पूर्वमु
पद्रवाश्चेति तौ च स्वतंत्रात्पूर्वं पश्चात्क्रमेण जायेते यस्य स्वेन हेतुना जन्म स्वौषधेनोपशमः ८
स्पष्टं च लक्षणं स स्वतंत्रः विपरीत परतंत्रः कः परतंत्रः इति तेषां परतंत्राणां स्वतंत्र प्रश
मे प्रशमः तथा स्वतंत्रौषधेन येन साम्यति नान्यः स्यात्स्वौषधेन चिकित्सेत् यस्तु बलवानुप
द्रव स्तं तूर्णं प्रागेव चिकित्सेत् स हि स्वतंत्रेण पीडितस्य स्वतंत्रादपि पीडकः संग्रहे तु सप्त
विधाः खलु रोगा भवंति सहगर्भजातपीडाकालप्रभावस्वभावजाः ते तु पृथग्द्विविधाः तत्र
सहजाः शुक्रार्तववृदोषान्वयाः कुष्ठार्शोमेहादयः पितृजा मातृजाश्च गर्भजा जनन्यपचारा
त् कौब्ज्यपैंगल्यकिल्लासादयः मन्नरसजा मातृदौहृदविमानजाश्च जातजाः स्वापचारात्संत
र्पणजा अपतर्पणजाश्च पीडाजा क्षतभंगप्रहारक्रोधशोकभयादयः शारीरा मानसाः

आधीन दोषान विस्वतंत्र परतंत्रान् विंद्यात् नां प्रपतिरोगं लक्षणेन कोत्र स्वतंत्रः ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

419

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

420

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

421

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

422

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कपोतः पक्षी संग्रहेतु सद्याद्दहने दुर्गंधि दग्धे कपोतवर्ण
त्वमल्पस्फोटकरुजता शुष्कसंकुचितव्रणता च मांसदग्धे कपोतवर्णत्वं स्थितचर्म
तालंसीकास्रुतिः स्थिरादग्धे कृष्णा ध्मातिदग्धे इति दुर्दग्धा
वोर्लक्षणमाह प्रमादेत्यादि प्रमा तु छुस्य लक्षणमाह त्वग्विवर्णोष्णः
ति दग्धपोर्लक्षणमाह प्रमादेत्यादि प्रमा तु छुलस्य लक्षणमाह त्वग्विवर्णोष्णः तेस्वर्थं
दग्धभेदानाह चतुर्धाग्नु तुष्ठेन सहेति तुष्ठे दुर्दग्धमिति दाधासुदग्धं चेति
तुच्छस्य लक्षणमाह त्वग्विवर्णोष्णः तेस्वर्थं न च स्फोटसमुद्भव इति दुर्दग्धलक्षणमा
ह सस्फोटदाहेत्यौषधं दुर्दग्धमिति उष्णासर्षपलिप्तस्य लंक्षणमाह
स्रुतिदाहेत्यादि ध्मापनं धमापनं सुदग्धस्य शीतितुस्यौषधमाह
तुच्छस्येत्यादि संग्रहेतु रूपानेरक्तेहि मेनोष्मापक्वाममलिपतो वहिः वेदना वर्द्धते न
रुधिरं विदह्यते उक्तं नि मदसां रुजइति दुर्दग्धस्यौषधमाह दुर्दग्धेत्यादि सम्य
ग्दग्धस्यौषधमाह ईज्येनाम्नतपाचसह वर्त्तमान इति साज्यामृता न्यौषधानि अपि

ग्निदग्धे इत्यादि द्रुतं शीघ्रं स्नेहदग्धस्यौषधमाह स्नेहे इत्यादि अथातस्तमतस्यार्थमनुप्राचा
धानतया शास्त्रज्ञानप्रयोजने दित्याह शास्त्रे इत्यादि सत्त्वस्थानमुपसंहरति स
मास्यते इत्यादि इति हेमाद्रौ टीकायां आयुर्वेद रसायने क्षाराग्नि कर्मप्रकरणं समाप्तं न नि
रूपितमस्मत्सनाथम् मिदं सूत्रस्थानव्याख्यानं श्री श्री राम ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ यच्चेतस्तु भवनस्यादिममलं धाम श्रुतीनां परं यद्ब्रह्मैव सितेकेतनं च परमं बीजं प
हृद्यं मतं सते ष्वमिति हृतस्य देव विदितं ध्यानेन च यत्सर्वदा तन्नः पातु सनातनं हरिमहस्तत्त्वप्रबोधादयं
देवत्वागमधर्मशास्त्रनिगमायुर्वेदादिदुग्धोदधीनामथ ध्यासुरदात्मबुद्धिगिरिणा विश्वोपका
राज्वलं आलोकामृतमातनोति विबुधेराह्लादमत्यद्भुतं श्रीमत्तोमरदेववर्मतनयः श्रीवीरसिंहो २४
नृपः इह खलु पुरुषार्थचतुष्टयाय धीमतां प्रवृत्तिः तत्राद्यो धर्मः स च शरीरमंतरेण संभवति
न च रोगरहितं धर्मकर्मक्षमं भवति तत्स्वस्थितिस्तु रोगापनोदोपप्रतीकाराय च रोगाः परिगण्य
तेन तत्पूर्वाचार्यैरुक्ताः तद्यथा स्मपापस्य ज्वरस्योत्पत्तिः शास्त्राभिप्रायेणोत्पत्तिप्रकारमाह इह य
त्रं जातके नीचस्थितस्य भानोर्दृष्टान्तिनाशे ज्वरं शिरोरोगं बंधनमन्यद्धरतः कुष्ठस्य च दर्शन
चिह्नं जनयतीति शेषः हीनेंदुदशायामप्येवं अन्यच्च कुमारावल्यां सूक्ष्मबुद्धिसमायोगभूनिमित्तक
लिर्भवेत् देहपीडा ज्वरो व्याधी रविमध्यगते बुधे शारं तगते तमस्याप्येवं तत्कृते वैकृति निराकृतये
जपहोमादिकं कुर्यात् यथाह हारीतः जन्मान्तरकृतं पापं व्याधिरूपेण बाधते तच्छान्तिरौषधैर्दानैर्ज
पहोमसुरार्चनैरिति तत्र नीचगे रवौ तद्दोषोपशान्तये आकृष्णेनेति जपः अर्कसमिद्भिर्हुत्वा
न मनःशिलैलासुरदारुकुंकुमैरुशीरयष्टीमधुपद्मकान्वितैः सपुष्पमूलैर्विषमस्थिते रवौ
प्रभावदं स्नानमुदाहृतं बुधैः ॥ विश्वं तुमंच धार्या हीनेंदुदशाजनितबाधोपशान्तये यथा इमं दे
वेतिजपः पलाशसमिद्भिर्जुहुयात् शंखं दद्यात् पंचगव्यगजदानविमिश्रैः शंखशुक्ति
कुमुदैः स्फटिकैश्च शीतरश्मिकृतवैकृतहेतोः स्नानमेतदुदितं नृपतीनां रूप्यमुक्ताफलं च

425

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ तिथिहर्त्रे ॥ अथ बालानां मुण्डनस्यारंभः ॥ तत्र कायां रक्षणार्थं मंग
लपूर्वैः स्नानैः पूर्वमुक्तं अधुना बालादीनां मुण्डनस्यारंभं नानानामवस
र इत्युक्त्वा रक्षां स्नानमुक्तवान् तत्राऽपि अथोदयास्तयानि देशान् इति बालानां रक्षां मंत्रं विधानमाह वा
लस्य शिरासु च रक्षणं बालोपचरणं तस्येदं इति शेषं पूर्ववत् इत्येतेषु इत्यादिना समन्वीक्ष्यापरे
कल्पितलग्नस्य तस्य निराकरणेन जातमात्रेति जातमात्रं इत्यादि गृहे कालं उत्थाप्य तत्रादौ 427

अथ तो बालोपचरणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति ह स्माह भगवान् आत्रेयः
जातमात्रं विशोध्य स्नापयित्वा सैन्धववत्या तैलेन प्रक्षाल्य ... चानुवर्तमाने तैलेन
च येन ... तस्य कर्णं मलेभ्यः मार्जयेत् ... अथास्य दक्षिणे कर्णे मंत्रमुच्चा
रयेदिति ... सिद्धं ... आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शर
दः शतं ... इति हस्मान्नमिर
त्यनु

अथास्य सैन्धववत्या तैलेन विविधैः प्रकारैः शोधयित्वा तस्मात् ... तेन ...
कालेन तैलेन सेचयेत् ... कर्णमलेभ्यः ... कारयेदिति ... अनन्तर
मस्य दक्षिणे कर्णे मंत्रं ... इत्यादि ॥ इति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

३ ज्व.ति १

ॐ स्वस्ति श्रीगणेशाय नमः स्फुरत्त्रिपुरसुंदरीचरणपद्म ॥ मारायय न्त्रणामं चरजोरिपुं
यमवेद्यमंभोधिजं त्रिलोकपतिदिव्ययोगमाश्रकारणवीरकुंभात्मजः चिकित्सितमतिर्निजोप्र
पयोगितंडाभिधः कारणमल्लवितन्तं लल्लोत्तरपथ्यभेषजाद्योतं ज्वरतिमिरभास्कराह्वयं ग्रंथं तन्
ते सर्वरोगिणस्त्रातुं संति यद्यपि शास्त्राणि हविलीरणान्यनेकशः तथापि बालबोधाय सारमुद्धृत्य
लिख्यते ज्वरप्रधानो रोगाणां दुश्चिकित्स्यतमस्तथा तस्मात्तद्रूपनाशाय चिकित्सा क्रमशो
च्यते दक्षतापमानसंक्रुद्धरुद्रोर्ध्वनयनोद्भवः आसीद्दक्षाध्वरध्वंसी वीरभद्रोऽभिधो गणः त्रिमौ
लिः पिंगनयनो ज्वालामहत्स्फुरद्ध्वजः त्रिपादुत्प्रहरणः षडूजो नवलोचनः व्याघ्रचर्मपरी
धानो ह्रस्वजंघो महोदरः हविर्जीर्णीकृतं येन तेनं ज्वर इति स्मृतः ज्वरो रोगपतिः पाप्मा मृत्युरो राम १
गश्चांतकः क्रोधो दक्षाध्वरध्वंसी सर्वभूतप्रतापनः सनानानामभिः क्रूरो नानायोनिषु वर्त्त
ते ज्वरं विद्यात्मनुष्येषु कुंजरे षु पाकलं मक्षिषेषु चक्षुरिद्रं करभेष्वलसं तथा तुरंगमे १ |

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

430

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नास्यतः । ततस्तस्मै श्रीमते हेमाद्रेर् रूपमेतत् यतः ९
नृसिंहाधिपतेः । अथ हेमाद्रिः पृष्ठकर्मतया चतुर्भुजतया दानमंडले मं
स्वभावधर्मतत्त्वमिव यानि ब्राह्मणैः । आत्मीयैरपत्यैरिव स्वर्णतया पोषितया
यते देवानामनन्तरामरत्नमकरात्तद्रत्नमेवमासविद्याभवे १ हेमाद्रिस्तत्र चतुर्वर्गचिन्तामणिविधा
यिना ततुरत्र नदानादि विद्यागारामविद्वये २ क्रियतेष्टाङ्गहृदयस्यायुर्वेदस्य सुन्दरी
काचकारहारी तत्प्रभुत्वादिमतानुगा ३ चरके हरिचन्द्राद्यैः सुश्रुते जेज्जटादिभिः टीकाकारै
र्विनिर्दिष्टं न मिहेह हेमाद्रिणोदितं ४ देशानां रामयादिचाल्पत्वाच्च स्नेहैः प्रतावैः परान् प्रत्
अथ सर्वतो भवैश्च परिज्ञेयोगादिदं कृतमतः अष्टाङ्गहृदये विविधमदनेऽहं त्वादिविधि
बोधानन्दादिरामराज्यमता मत्संस्कारेण हेमाद्रिणा हेमाद्रिणा रामसरामः श्लोकरता
बोध नकुम्भोऽभवेतन्निर्णयाद्गुणपरलाबाध्य ५ सत्यं हेमाद्रिर्वेदमायुर्वेदरसायनं आ
युर्वेदस्य नात्याकृतिर्दीर्घत्वं हितान्यथा । अष्टाङ्गहृदयमुख्यमनूनेऽष्टाङ्गहृदयेनतः नंतरान्
त्तिविवेकस्य रसाविदितानि च । आयुर्वेदं व्याचक्षुर्वाग्भटाचार्यः प्रथमश्लोकेनेष्टदेवता
नमस्करोति रागादीनि स्वायम्भुवैः । अपूर्वत्वं वर्द्धनराजिमन्तं नखजन्वरादिविलस
त्तानानेमागंधानेन नेवरोगादयः शुद्धस्य वेनमोराजत्वमाभाचेजनंराजः नरादयस्त
न्मूलाः कामक्रोधादयः ज्वरादिविलसत्तान्नमेवाह सततानुषक्तानिति सर्वकालमात्मे
नासंबद्धान् ननु ज्वरादयोऽपि कुलाद्भवा एवमित्यत आह । अशेषकायप्रसृतानिति यावंता
त्मनः शरीरेन्द्रियाणि तानभिव्याप्य स्थिताः ननु कुलोद्भवा अपि कुष्ठादयोऽमि हाहेतो ननमा
त्रि मरे नैवमित्यत आह । अशेषानिति सर्वानेवायुर्वेदे स्थितान् ननु सन्ताप्यवाहिनामतेज्व

सिसर्वीश २ ग० सुनि०

औषधनपुंसकयांतृपह्की

विधगुलीमारणा
निंदकसखवरलपामई
अग्निसेर १०

सालव
चौपचीनी
गुलीसी
मोती
कसरकचरी
मलकी
तालमखाना
बंसलोचन
लाचीबडी
कौचबीज
सतावर
अकाकल
बाल्मणदोवे
मूसलीदोवे
भवडा
तुषमगाजर
केसैरीगूंद
कतीरागूंद
तुषमकद्दू
तुषमखीरे
बदाम
तुषमतरबूज
वर्कस्वर्ण
वर्कचांदीदे
मिश्रीकिमाम
करकेमाजूनकरे
वजनतोले २

र्थं केतुदर्शनेतर्गतबुधजनितदुरितक्षयाय उद्बुधस्तेतिजपः ॥ अपामार्गसमिद्भिर्जुहुयात् हेमद
द्यात् गोमयात्तेनपत्लेः सरोचनेः क्षौद्रशुक्तिभवमन्हस्नुभिः स्नानमत्र नुक्तमिमत्र भृमन्तां बोधनो
ग्रुभविनाशनंबुधेः हेमधार्यं शानैश्चरोनरात्रेजनितदुरितोपशान्तये कयानश्चित्रइतिमंत्रेण
जपः दूर्वासमिद्भिर्होमः ॥ पायसंचदद्यात् ॥ असितनिलांजनलोध्रवचाभिः श्वेतकुसुमाघन
लाजयुताभिः रविनतनयेकथितंविषमस्थे दुरितहतंस्नवनंमुनिमुख्यैः राजावर्त्तवारधानंच
॥ अथकर्मविपाकाभिप्रायेणज्वरस्यहेतुमाह तत्प्रतीकारंच यथाहगार्ग्यः येपुनःपूर्वजन्मनि
क्रूराः पिशुनचेतसस्तेन्यजन्मनि संततज्वरवंतःस्युः तत्शांत्यर्थं जातवेदसमष्टोत्तरशतयुतं
कलं सहस्रकलशाभिषेकं महादेवस्य स्नानंकुर्यात् ब्राह्मणभोजनंचकारयेत् ॥ अन्यच्च येपुनः
क्रूरकर्माणः पापायितचेतसः तेभवेयुःसदाशीतज्वरवंतश्चतत्पराः शांतयेपुनसंरम्भाकं कु
र्यात्तुश्रपुनंजपं जातवेदस्यमंत्रेणब्राह्मणान्भोजयेत्ततः सुरामांसापहाराद्येकल्पास्तत्रप्रशस्य
ते सहस्रकलशस्नानंशतभोजमेवचेति तत्रब्राह्मणभोजनमुरुलघुभावेनदृष्टव्यं शक्त्यापेक्ष
यावाविंशतिशतंकुर्वीतेतिवचनात् इतिसंततज्वरे सन्निपातज्वरमनुक्त्वासंततज्वरप्रती
कारस्यकथनेनतदार्षवचनानुरोधात् शुभकार्येशनिबंधकः संततज्वरवान्भवतीत्यर्थः
शुभकार्यसंततंसंकोचनउष्णज्वरवान्भवति तत्रमहादेवस्यसहस्रकलशाभिषेकमाचरेत् यथा
शक्त्याब्राह्मणभोजनंतं तयाचोक्तंमाहेश्वरेतंत्रे उष्णज्वरेमहेशस्यप्रकुर्यादभिषेचनमिति शी
तज्वरविधौः सर्वमेतत्कार्यंशीतज्वरेतयाकुर्यादभिषेकंहरेर्बुधइतिवचनात् ॥ अंगदाहीज्वर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कांतिति नवं कुंभं समानीय सूत्रेण यं वाव्रणं दृढं लोहितेन कर्णसहितेन स्थापयेत् तंदुलोपरि तंदुला
नां प्रमाणं द्रोणपंचकमितं तेन विशुद्धां विभवात् सुद्धाश्वेन वस्त्रेण वेष्टयेत् मधुनाप्यथवाऽ
न गुडशर्करयापि च तिलैः प्रपूरयेद् द्विधियाविभवेनानरः श्वेतपुष्पैरर्चयेत् गंधधूपैस्तथाप
रैः होमश्च पूर्ववत्कार्यः समिदाज्यचरूत्करैः सुवर्णं च यथाशक्त्या ब्राह्मणाय निवेदयेत् तस्मै हु
तवतेवृत्तमुत्तशीलाय सत्कृते मंत्रेणानेन विधिवत् पूजयित्वा ज्वरी नरः महेशदेवदेवेशादे
वदेवपरात्परः कुंभनानेन दानेन ज्वरहि प्रविनश्यतु एकांतरं सन्निपातं तन्नीयं च चतु
र्थिकं पाक्षिकं मासिकं वापि सांवत्सरिकमेव च नाशयेत्तां ममक्षिप्रं वासुदेव महेश्वरो
ऽसर्वोणिप्रायश्चित्तानि दानाद्यधीकरोत्याशा [illegible] कराः मंत्रेण क्रमेव जपहोमादिकं प्रायश्चि
त्तेवैदितव्य इति सर्वज्वरहरकुंभदानविधिः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मध्य

435

सू॰ २ मध्यमध्येन यौ त्रिकौ मध्यश्च मध्यौ च विद्येते यस्मिन्स मध्यः इति यत्र तौ त्रिकौ मधुराम्ललवणाख्यौ याद्वि
षट्कारसेषु मध्यो लवणकटुश्च यमम्ललवणकटुकाख्यो मध्यमध्यस्त्रिकः इतरोऽस्मादन्यः मधु
रतिक्तकषायाख्यः एतौ मध्यं मलं पित्तं कोपशामोन यतः अम्ललवणकटुकैः कोपः मधुरतिक्त
कषायैः शामः २ मधुरेति मधुराद्या षड्रसाः प्रयोगेण भक्षणादिना परिशीलिताः अम्ला
क्रमेणायं मध्यं श्लेष्मं इत्यादिना प्रयोगाद्रूलेन शामेतरौ शामं इतरं कोपं च नयन्ति तत्र मधुर आद्य

आद्यं मध्येन यं त्वं त्वं मधुराद्याः शामेतरौ आद्यं मध्यान्त्यमाद्यं च
मध्यमांतिममंतिमं ३ आद्यं मध्यं च मध्यान्त्यमाद्यं मध्यांतिमेक
मान् आद्यं दोषरसाः आद्यः प्रयोगपरिशीलिताः ४

वायं मध्यं पित्तं शामयति अंत्यं कफं कोपं नयति अम्लः आद्यं वायुं शमं नयति मध्यान्त्यै पित्तकफौ
कोपं नयति लवणः आद्यं शामं नयति मध्यांते कोपं नयति कटुः अंतिमं कफं शामं नयति आद्यं वा
तं मध्यं पित्तं कोपं नयति तिक्तः मध्यांतं पित्तकफौ शामं नयति आद्यं वायुं कोपं नयति कषायः म
ध्यांतिमं पित्तकफौ शामं नयति आद्यं वायुं कोपं नयति आद्यः इति किंचिद्व्यभिचारान्न यथा मधु
रयष्टीनादिजीवनीकफं शामयति मधुरोपि सवः आद्यं वायुं कोपं नयति कटुः कोपि रसोनः वीर्यं

ॐ श्रीगणेशायनमः ॐमधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः षड्रसाः तत्रत्रिभिराद्यैर्मधुरा-
म्ललवणैः कफवातौयथाक्रमंवृद्धिशमौयातः कफोवृद्धिंयातिवातः शमंयातीत्यर्थः वाते
इतिगतिगंधनयोरित्येनसधातोरूपंतच्चसर्वत्रसंबध्यते अंत्यैस्त्रिभिः कटुतिक्तकषायैर्वातक-
फौवृद्धिशमौयातः वातोवृद्धिंयातिकफःशमंयातीत्यर्थः आद्यपरेतदंतैस्तुपित्तंवृद्धिश-
मौयाति अर्थवशाद्वचनपरिणामः आद्योमधुरस्तस्मात्परौरम्ललवणौकटुकैस्त्रिभिः पित्तं

कफवातौवातकफौयातः पित्तंचवृद्धिशमौ त्रिभिराद्यैस्त्रिभिरंत्यैस्त्रिभिराद्यपरैस्त-
दंत्यैश्च १ अंत्यावाद्यावाद्यमाद्यांत्यावंत्यकोपशमौमलं मध्यमध्येनरोमध्येद्वयोगात्तथा
वृद्धिंयातितदन्ये तेभ्योह्याद्यादिभ्योऽन्यैर्मधुरतिक्तकषायैः पित्तंशमंयाति केचित्तुतदंत्यैरितिप-
ठित्वा सचअंत्यौचेतिविग्रहंकृत्वासमधुरः अंत्यौतिक्तकषायौताभ्यांपित्तंशमंयातीतिव्याख्यान-
यंति १ अंत्येति त्रयाणांसंघातस्त्रिकः अंत्यस्त्रिकः कटुतिक्तकषायाख्यः आद्यस्त्रिकः मधुराम्ल-
लवणाख्यः एतौत्रिकौआद्यंतौमलेवातेकोपशमौनयतः अंत्येनकोपः आद्येनशमः आद्यस्त्रिकः मधु-
राम्ललवणाख्यः अंत्यस्त्रिकः कटुतिक्तकषायाख्यः एतौक्रमेणअंत्यंश्लेष्मकफेकोपशमौनयतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सू॰ २

कफेति कफपित्तानिलाः देहाह्नोरात्रिवयसां पूर्वमध्यांतेषु यथासंख्येन व्यवस्थिताः देहस्य पूर्व भागे शिरस आरभ्य वक्षः स्थानेकफः व्यवस्थितः मध्ये आमाशयमारभ्य नाभ्यंते पित्तं व्यवस्थितं अंते भागे नाभेरधोभागे वातः व्यवस्थितः देहस्य शिरोमूलत्वादेव भागकल्पना अह्नस्त्रिधा विभक्तस्य पूर्व भागे कफः मध्याह्ने पित्तं अपराह्णे वायुः वयसोपि पूर्वभागे बाल्यावस्थायां कफः मध्ये तारुण्या

कफपित्तानिलाः पूर्वमध्यांतेषु
व्यवस्थिताः देहाह्नोरात्रिवयसां
संधिष्वपि कफानिलौ १

वस्थायां वायुः अपि स्वकरार्थे पित्तव्यवच्छेदाय देहाह्नोरात्रिवयः सु वायुकफौ मलाविव देहस्य पूर्व भागमध्यभागयोः संधौ उरः संनिके कफः मध्यभागांतभागयोः संधौ पक्वाशयाख्ये वातः एवं च यथासंख्यमित्यावर्तनं लभ्यते रात्र्यासायंकालः संधौ प्रभाते संध्ये अहोरात्रयोः संधि प्रदोषसंगे यथाक्रमं कफवातौ बाल्यतारुण्ययोः संधौ श्लेष्मा तारुण्यवृद्धत्वयोः संधौ वायुः २ राम

१ पित्तं संत्येव दुत्वावस्थायां

सं॰ संधिषु ४

राज्यक्ष्मेति दोषैर्वातपित्तकफैः क्रमेण राज्यक्ष्मोत्पादिमध्यान्तेषु न आद्यन्तमध्यान्तः मध्ये च अन्त
अन्ते तथा आदौ न अल्पाति स्थूलरुक् भवेत् तयोरादिमध्यान्तेभागेषु वातेन स्थूलरुक् नाल्पा
तिविशिष्टा भवेत् राज्यक्ष्मा आदौ न मध्ये अल्पा अन्ते अति अत्यन्तं तथा पित्तेन स्थूलरुग् न भवति
अन्ते भागे अल्प मध्ये भागे अत्यन्तं भवेत् तथा राज्यक्ष्मा मध्ये चान्ते तथा आदौ च कफेन स्थूलरुक् ना

राज्यक्ष्मा आदिमध्यान्तेषु न आद्यन्तमध्यान्तः मध्ये चान्ते तथा आदौ च दोषैर्नाल्पाति स्थूलरुक् ५
भुक्ते जीर्यति जीर्णान्ने जीर्णे भुक्तेपि जीर्यति जीर्णे जीर्यति भुक्ते च दोषो नाल्पाति स्थूल
रुक् ६

ल्पातिविशिष्टा भवति ५ भुक्त इति अन्ने भुक्ते अभ्यवहृते सति जीर्यति याकं गच्छति जीर्णे पा
कं गते सति अन्न इति सर्वत्र संबध्यते तेनायमर्थः भुक्तेन्ने वातस्थूलरुक् न भवति जीर्यत्यल्पा
शीघ्र भवति जीर्णे चाति भवति पित्तस्थूलरुक् जीर्णान्नेन भुक्ते अल्पा जीर्यत्यत्यन्तं भवति श्ले
ष्मस्थूलरुक् जीर्णान्ने न जीर्यत्यल्पा भुक्ते चाति भवति ६

श्रीकृष्णायनमः ॥ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सु. नमर्म्माणीति । अमर्म्मोपहिते उपहितानि व्यवस्थितानि यस्मिंस्तद्देशे त्र चिमर्म्मणामभावात्
२ शिरासंध्यस्थिवर्जिते शिरसादिवहाः संध्ययोऽस्थ्यादीनां अस्थीनि कपालवलयरुचक
नलकतरुणाख्यानि अत्रआदिशब्देन स्नायुदर्प्यः अन्यवाः अथवाविरुद्धसाध्यः अनुपर्ये

अमर्म्मोपहिते देशे शिरासंध्यस्थिवर्जिते
विकारो योऽनुपर्येति तदसाध्यस्य लक्षणं
१

ति अनुपश्चात् पर्येति सर्वतोभावेन व्याप्नोति तत्सर्वधात्वभिधारणं सर्वत्रगत्वनुसरणं वा
असाध्यस्य लक्षणं सर्वधात्वभिसृतत्वाद्दुःसाध्यत्वात् नह्यविरुद्धसाधिहेतत्रेनोक्त
त्वात् उक्तं हि अकस्माद्धातवश्च विरुद्धं नवकमाश्रयमिति १ राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आदाविति विसर्गो दक्षिणायनं वर्षादयो त्रय ऋतवः बलस्य विसर्जनात् विसर्ग उच्यते आ
दानं शिशिरादयस्त्रय ऋतवः उत्तरायणं बलस्यादानं चोच्यते एतयोरयं आक्रमः आदौ वर्षाख्ये ऋ
तौ अन्त्ये च हेमन्ते नृणां बलहानिं निर्दिशेत् तथा विसर्गस्यान्ते हेमन्ते आदानस्याद्ये शिशिरे श्रेष्ठ
मग्र्यं बलं निर्दिशेत् एतेन एतदुक्तं भवति विसर्गे यथोत्तरं बलमभिवर्द्धते आदाने यथोत्तरं क्षी
यते न विसर्गस्य यावदाद्ये दिवसे बलं तावदादानस्यान्ते दिने यावद्द्वितीये विसर्गस्य तावदादाना

आदावन्ते च दौर्बल्यं विसर्गादानयोः क्रमात् मध्ये मध्यबलं त्वन्ते श्रेष्ठमग्रे च
निर्दिशेत् ८ पानीयं पानीयं शरद्दिवसन्ते च पानीयं नादेयं नादेयं शरदि व
सन्ते च नादेयं ९ राम

स्योपान्त्ये वसन्ते एवं यावद्विसर्गस्यान्ते हेमन्ते तावदादानस्याद्ये शिशिराख्ये आरोहावरोहक्रमेण
बलस्य वृद्धिक्षयौ भवतः पानीयं जलं शरदि पानीयं पानार्हं भवति निर्मलत्वात् विशेषत्वाद्विशे
षतः पित्तप्रकोपाच्च वसन्ते च उक्तमल्पपि पानीयं रक्तापीयं अल्पपेयं पारदत्ताण इति यावत् निषेधात् नदी
भवं नादेयं जलं शरदि न पेयं अपितु अपेयं वसन्ते च नादेयं न ग्राह्यमिति वाक्यार्थः अकंहितं च
नदेषु वसन्तसमये कोपवादिषु आसते अथ शरदि तडागे नादेयमन्तेषु

441

सू॰ ४

पक्वोयत इति वचनात् इयांस्तु भेदः वृद्धिर्वृद्धेनं त्वयोद्भवः ताभ्यां कृतो जनितो विकल्पः प्रभेदः द्वयो
र्दोषयोः कोपि संसर्गः त्वमवृद्धेन व भेदाः तत्र प्रकारमाह एकवृद्धाद्वयोर्मध्ये एकस्य वृद्ध्या त्रि
येन षट् यथा वायोः पित्तवृद्धे पित्तात् वायुवृद्धे वायोः कफो वृद्धः पित्तात् कफो वृद्धः पित्ते वृद्धे कफो वृ
द्धः एवं द्वादश एवं वृद्धैः त्रयुपित्तैः पंचविंशति व्याधयो भवंति सन्निपातास्त्रयोदश संसर्गा नव षट्

दा पित्ते क्षीणे वैक एवं सन्निपातस्त्रयोदश संसर्गेन
षड्द्वादशैकवृद्ध्यास्समैस्त्रयः १२ पृथक् त्रयः स्वलेर्वृद्धैः
व्याधयः पंचविंशति वृद्धि क्षय कृतस्त्वन्यो विकल्प उपदेक्ष्यते

क कफात्पित्तं वृद्धं समैर्वृद्धैस्त्रयः यथा वायुः पित्ते वायुकफौ पित्तकफौ एवं नव संसर्गे पृथक् त्र
यो भेदाः यथा वायुवृद्धः पित्तवृद्धः कफो वृद्धः एवं द्वादश एवं वृद्धैः त्रयुपित्तैः पंचविंशति व्याध
यो भवंति सन्निपातस्त्रयोदश संसर्गा नव पृथक् त्रय इति पंचविंशति २५ उपदेक्ष्यते निरूप्यते
वृद्धिक्षयस्थानेन क्षीणवृद्धप्रयोगाद्धा यत्त्वाख्या विकारा विकल्पाः १२ मामायनमः ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफाद्धानौ पित्तेन वृद्धे पित्ता द्रातुक्कौ ... एकोल्वणो ल्वयो यथा

त्र्युल्वणेति द्वे उल्वणौ उत्कटौ यत्र ते द्व्युल्वणाः एकः उल्वणो येषु एकोल्वणाः द्व्युल्वणाश्च एकोल्व
णाश्चेति द्वंद्वः तैर्दोषैः षट् सन्निपाता भवंति तत्र द्व्युल्वणास्त्रयो यथा वाताधिकः पित्ताधिकः
कफाधिकश्च षट् हीनमध्याधिकैः षट् हीनं क्षीणः मध्यः समः अधिकः उत्पित्तः प
तादृक् ते यथा वातो हीनं पित्तं मध्यं कफाधिकः प्रथमेकः वातो हीनः कफो मध्यः पित्तमधि
कमिति द्वितीयः पित्तं हीनं वातो मध्यः कफाधिक इति तृतीयः पित्तं हीनं कफो मध्यः वाताधि

द्व्युल्वणैकोल्वणैः षट् स्युर्हीनमध्याधिकैश्च षट्
समैश्चैको विकारास्ते सन्निपातास्त्रयोदश ॥

क इति चतुर्थः कफो हीनः पित्तं मध्यं वातोधिक इति पंचमः कफो हीनः वायुर्मध्यः पित्तमधिक
इति षष्ठः समैरिति कोपतयेच साम्यस्वल्वकं ननु समैरविकृतैस्तेषां व्याध्युत्पादने असा
मर्थ्यात् तेनसमानं ॥ वातपित्तैरिति द्वंद्वैर्दोषैर्यथा पंचविंशतिर्विकाराः उक्ताः तथा
स्युः पंचविंशतिः तेपि यथा स्वसंसर्गसन्निपाता वाच्याः एवं संसर्गसन्निपातस्तु तद्विशे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कृ॰
२

काशादिमहाभूतेष्वभावयित्वा संयोज्य विनाशकाले पंचत्वं नाशमायांति केचित्तं चाभिभूता
इतिपठित्वा पंचेभ्योभूतेभ्योऽभिसमंततोभूताः पंचभिः शब्दस्पर्शरूपरसगंधैर्वा पंचभिर्भूतैर्वा
अभिभूताव्याप्तायमन्यइति व्याख्यानयंति अन्येतु पंचभूतानीतिपठित्वा आदिभूतानि पंचशा
काशादीनिमहाभूतानि पंचेंद्रियकर्मपुरुषं पंच सत्त्वरजादिंद्रियाधिष्ठानेष्वभावयंति तत्तस्व
पंचेंद्रियंकर्मपुरुषं पंच सत्त्वरजादिंद्रियाधिष्ठानेष्वभावयित्वा संयोज्यतानि पंचादिभूतानि
विनाशकाले पंचत्वमायांति अन्येनुप्रथमं पंचेंद्रियमित्यत्र पंचात्मकमिति पठित्वा पंचा

पंचादिभूतात्स्वयं पंचकृत्वा पंचात्मकं पंचस्वभाव
यंति पंचेंद्रियं पंच स्वभावयित्वा पंचत्वमायाति वि
नाशकाले २५

त्मा यांच भूतिकः कर्मपुरुषः इतिव्याख्यानयंति केचित्तु पंचाभिभूतात्स्वतिपयं पंचधेतिपठं
तिव्याख्यानयंतिच पंचाभिभूतायमन्यः पंचेंद्रियंबुद्धींद्रियपंचकर्मेंद्रियपंचेचैवावापंचस्वशब्दादि
षुवचनादिषु चात्मीयेष्वर्थेषु पंचधापंचप्रकारैः संयोज्य विनाशकाले पंचत्वमायाति अथवापंचा
नामाकाशपवनदहनतोयभूमीनां स्वयमभिमुख्येन भूतात्स्वरूपेणव्यवस्थितायमन्यः पंचेंद्रि।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एकेति त्रिषु दोषेषु मध्ये एकस्य वृद्ध्या एकस्य साम्येन एकस्य क्षयेन षड्विकारा भवंति यथा वा
तवृद्धः पित्तं समं कफः क्षीणः १ वातवृद्धः कफः समः पित्तं क्षीणं पित्तं वृद्धं वायुः समः कफः क्षी
णः ३ पित्तं वृद्धं कफः समः वायुः क्षीणः ४ कफो वृद्धः वायुः समः पित्तं क्षीणं ५ कफो वृद्धः
पित्तं समं वायुः क्षीणः ६ एवं षट् त्रिषु मध्ये एकस्य क्षयेन द्वंद्वस्य समस्य वृद्ध्या त्रयः यथा वायुः
क्षीणः पित्तकफौ वृद्धौ १ पित्तं क्षीणं कफवायू वृद्धौ २ कफः क्षीणः वायुपित्ते वृद्धे ३ एवं त्रयः

एकैकवृद्धिसमतक्षयैः षट् च पुनस्तु षट् एकक्षय
द्वंद्ववृद्ध्या सविपर्ययैर्भवंतीति २५ रामाय नमः

विपर्ययेण वैपरीत्येन सहितया वैपरीत्यं च एकस्य वृद्धिः द्वंद्वस्य क्षयः ते यथा त्रयः यथा वायु
र्नेत्रीणो कफो वृद्धः १ पित्तकफौ क्षीणौ वायुर्वृद्धः २ कफवायू क्षीणौ पित्तं वृद्धं ३ एवं द्वा
दशभिरेतैः पंचाशन्वृद्धिक्षयजा विकाराः लोद्ध पृथग्भवंति २६ पंचादिभूताः पंच आकाश
पवनदहनतोयभूमयः आदिभूतानि जनकानि येषां ते तादृशाः पंचात्मकं पंचश्रोत्र रसने
घ्राणचक्षुस्त्वगाख्यानि आत्मा यस्य तत्कर्म पंचरूपं पंचसु श्रोत्रादींद्रियाधिष्ठानेषु पंचसु त्वः पं
चवातानुभावयंति ततः पंचेंद्रियपंचानामिंद्रियाणां समाहारः पंचकं तत्स्वरूपेषु आ।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षष्ठत्वङ्मांससिरास्नाय्वस्थिसंधिकोष्ठमर्माणि परिगृह्णाति नष्ठीलः पंचभिर्लक्षणैः गध
वर्णवेदनाआवाकृतिभिर्लिंगैर्लक्षितैः षष्टिसंख्यैर्विधानैरुपचारैर्दोषेणाश्रपीडनादिभिः
शाम्यरुहितैस्तु तैर्भिर्वैद्यानुशेषधोपचारिकैः केचित्तु पत्तैरेवषष्ट्यणमूलादिभिस्तु तैर्भिर्व्रणैः सा
ध्यते इति योजयंति षष्टिविधानैरेवं वैद्यादिचतुष्कमध्ये औषधस्यापेक्षितत्वात् षष्टिविधा
नानि यथा अपतर्पणं १ आलेपः २ परिषेकः ३ . . . ४ अभ्यंगः ५ विला

षण्मूलोष्टपरिस्रावी पंचल
क्षणलक्षितः षष्ट्या विधानै
र्गम्यस्तु चतुर्भिः साध्यते व्रणः २९

पनं ६ उपनाहः ७ पाचनं ८ विस्रावणं ९ स्नेहः १० वमनं ११ विरेचनं १२ छेद
नं १३ भेदनं १४ दारुणं १५ लेखनं १६ एषणं १७ आहरणं १८ व्यधनं १९ स्रा
वणं २० सीवनं २१ संधानं २२ पीडनं २३ शोणितास्थापनं २४ निर्वापनं २५ उ
त्कारिका २६ कषायः २७ वर्तिः २८ कल्कः २९ सर्पिः ३० तैलं ३१ रसक्रिया ३२ सर्णं ३३ व्रण
धूपनं ३४ उत्सादनं ३५ अवसादनं ३६ मृदुकर्म ३७ दारुणकर्म ३८ क्षारकर्म ३९ अग्निकर्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यत्कर्मगुरुत्वं यथा स्वं पंच रूपचक्षुरादीन्द्रियाधिष्ठानेषु भावयंति जयी वत्तथा व्याकरोति
रूपादिग्राहकाणीनां च मनीनां पंचत्वात् पंचभिर्ध मनीभिः पंचानामपि रूपादीनां यत्कप
रूपग्रहणे भवत्यमित्याशंक्याह पंचाभिभूता इत्यादि पंच रूपादिषु पंचेंद्रियचक्षुरादि
कं पंचधमन्यो भावयंति वेदयंति स्वयं तावत् पंचेंद्रियाणि रूपादि विदंति तानि पंचधम
न्यः तेषु पंचकृत्वः पंचवारान् नैकवारमेवेत्यर्थः पंचापि धमन्यः पंचापीन्द्रियाणि पंचत्व
रूपादिषु वर्त्तंते अभिभूता इति हेतुगर्भविशेषणं यतोभिभूता अभिमुखं प्राप्ता मनसेति शे
षते नमनो यदा यदा यथा धमन्या यदीन्द्रियमभिप्रपद्यते तदैव ते नेन्द्रियेण तु विषया गृ
ह्यंते मंतापि कर्मपुरुषोपि एक एव मनः पुरःसरैर्वेन्द्रियाणां प्रवृत्तिः तदुक्तं आत्मा म
नसा संयुज्यते मन इंद्रियेण इंद्रियमर्थेनेति तस्य सर्वरूपादि माहित्वमासांन गुनर्दोषा
भियत्नस्य मरणेपीत्याह पंचत्वमित्यादि विनाशकाले पंचत्वमायांति पांचभौतिक
त्वाद्धमनीनां विनाशकाले एव यत्भूत भावेनानवस्थानात् पंचतां गता इत्युच्यंते पंचे
न्द्रियं पंच स भावयित्वेति पुनरनुवादस्तेषां नियतस्वविषयग्राहित्वदर्शनार्थः १५ प
एवलोकेति बद्ध्वानपित्तकफशोणितसन्निपातागंतुकानि मलानि कारणानि यस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वमनोद्भिरद्दोषशामनत्वात् पथ्याहरीतकीअन्नेजीर्णेसतिपक्वाशयं गतेसति हितापक्वाश
यशोधनात् अजीर्णेपिसति पथ्यादीपनत्वाद्धे जीर्णेनसिध्यिन्नमजीर्णंजीर्णंजीर्णमध्यम
पदलोपीसमासः विरुद्धावस्थामितियावत् अत्रहिताऽहितमित्याशाकत्वात् १७ अने

भुक्तेपथ्याभुक्तेपथ्याभुक्ताभुक्तेपथ्या
पथ्या जीर्णेपथ्याजीर्णेपथ्याजीर्णा
जीर्णापथ्यापथ्या १७ पथ्यापथ्यमपथ्येपथ्येजी
र्णेपथ्यं भुक्तेपथ्यमभुक्तेपथ्यंउनरपिपथ्यापथ्येपथ्यं १८

नैवश्लोकेन अयंश्लोकोव्याख्यातव्यायएव अपथ्येकिलाद्रकेपथ्याहारीतकी पथ्यमित्य
जहल्लिंगात् पथ्येशाल्यादिके पथ्येनसिध्यि-
नमपथ्यंपथ्यापथ्येविरुद्धभोजनादिदोषसद ॥ १८ ॥ ॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कल्ककर्म ४१ पांडुकर्म ४२ प्रतिसारणं ४३ लोमसंजननं ४४ लोमापनयनं ४५ वस्तिक-
र्म ४६ उत्तरवस्तिकर्म ४७ बंधः ४८ पत्रदानं ४९ कृमिघ्नं ५० बृंहणं ५१ विषघ्नं ५२ शि-
रोविरेचनं ५३ नस्यं ५४ कवलधारणं ५५ धूमः ५६ मधु ५७ उपसर्पि ५८ यंत्रं ५९ आ-
हारः ६० रक्षाविधानं ६१ एषांमध्येप्रतिसारणंनगणनीयं अतोनसंख्यातिरेकः केचिदत्रो-
त्सादनवैवर्ण्यरोमसंजननादीनि विहायसप्तोपक्रमान् कषायादीनिसप्तशोधनरूपान् सप्तरो-
पणरूपान् गणयित्वाद्विषष्टिमुपक्रमान् हरंति तत्रकषायाद्योर्वांतरभेदविवक्षयाच
तुर्दशापि सामान्याकारेणसप्तैवतस्मात् अतः सप्तैवगणनीयाः अपरंगयदासः
पाचनंपठति जैज्जटस्तुरोमसंजननंपठति तयोः परस्परंविवादः सचविस्तरभ
यान्नलिखितः वस्तिकर्माण्येतानिसद्योव्रणेष्वपिजायंते २६ भुक्तेपथ्येति पु
पथ्याहरीतकी अन्येत्वपथ्यान् भुक्तेसति पथ्याहिता पाचनत्वादेसा अभुक्तेनिरन्ने
कोष्ठेविहिता अल्पदोषस्यपाकार्थमग्नेरुत्थानत्वात् भुक्ताभुक्ते भुक्तमभुक्तमिवेत्युप
मितसमासः भोजनानंतरंजातवमनेहिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथाकूटमुद्गरः

449

अक्षतेति अयं कूटमुद्गरः कात्स्न्येन प्रहरणविशेषः दर्शनेन व्याकुलीकरोति तथैवायम
क्रू॰ पिश्रवणमात्रेणैव मोहं जननात्कूटमुद्गरोयं यः क्षितौ सर्वव्याप्नोति प्रसिद्धः कीदृशः अक्ष
९८ तनमस्तृणः अक्षतनस्त्रासौ मसृणश्च अक्षतो दोषरहितः मसृणः सरलः प्रहरणविशेषस्तुत
नमस्तृणः क्रियते अयं तु तद्विलक्षणः स्रक्नः शोभनरचनिरचितः आपथ्य पत्तो स्रवंसो वर्ज्जितः

अक्षतमस्तृणः स्रक्नोगौरवयत्नः क्षितौ मव्याप्यातः कूटमुद्गरोयं
गुरुमतिनरुसारसंभृतः ॥१॥ क्षीरमिव वारिमिश्रं विभज्य हंसैस्तु पीयते य
द्वत् हित्वा दोषमशेषं गुणमिह गृह्णन्तु सुधीयः ॥२॥ भिषजा माध
वेनेदं किं ज्ञानेनाल्पदर्शिना यत्किंचिदुक्तमज्ञानात्तत्क्षमध्वं मनीषिणः ॥३॥

गौरवयत्नोऽयं गौरवयत्नः सम्भारेण गौरवयत्नः गुरुणां वैद्यकशास्त्रोपदेष्टॄणां मतमेव पदेद पदेप्रा
नरुस्तस्य सारस्तस्मात्संभृतः क्षीरमिव इतरवत्तु गुरूणां आप्तयोपदेशिनां अभिमतायस्य
सारस्तत्गर्भस्तस्मात्संभृतः ॥१॥ क्षीरेति स्पष्टं ॥२॥ भिषगिति किं ज्ञानेन नियज्ञानेन अल्पदर्शि
नोऽल्पध्यानेन अनेनात्मनः सविनयत्वमुक्तं ॥३॥ इति माधवविरचितः कूटमुद्गरः समाप्तः ॥ ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२

टमुद्गर

450

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चि०१ ४५१

मावाष्य काथयेद्दग्नाम्लहावन्ममेररसे अंतर्धूमं तनोदग्धा चूर्णीकृत्य घृतात्मुने पिवेत्पालि
नलेन तस्मिनजीर्णे स्मिन्मधुराशायः वातश्लेष्मामयान् सर्वान् हन्यात् हिंगुगराश्रसः हिंगवादि
कर्षप्रमाणलवणानि पंचपलप्रमाणानि नदेन हनैलायाः कुडवद्दयेदधिप्रस्थद्वयेवा वा
प्यासंतद्दग्मस्दावग्नौ काथयेत् रसेवानुगतेप्रविष्टे सानिश्चंतंनरमंतर्धूमं दग्ध्वा तत्मसूर्णी
कृत्य कर्षमात्रं घृतालोडितं पिवेत् तस्मिनजीर्णे मधुरं भोजी स्यात् । सच वातकफरो
गादीन्हंति ॥ निंवरोहिणी त्रिकटुपटोलनिंवपर्पटं दग्धा मादि षमत्रेण पिवेदग्नि।
विवर्द्धनं ॥ निंवादीनि दग्धा मादि षमत्रेण पिवेत् नश्यपीतं वह्निं वर्द्धयति ७ हे हरिद्रे
वचाकुष्टं चित्रकः कटुरोहिणी मुस्ताच्छागमूत्रेण सिद्धः क्षारोग्निवर्द्धनः कटुरोहिणी
कटुकाहरिद्राद्वयादेष्वाग मूत्रेण सिद्धपूर्ववद्दग्निवर्द्धनं तदाः ७ चतुःपलं सुधाकांडा
त्रिपलं लवणत्रयात् वार्त्ताक कुंडवं चो द्वेष्टोहि चित्रकात्पले दग्ध्वा रसेन वार्त्ताका द्गुटिका
कै०५ भोजनोत्तराः भुक्तमन्नं पचत्याशु कासश्वासार्शसां हिताः विषूचिकाप्रतिश्याय हृद्रो ५
गशमनाश्चताः सुधाकांडभाग्वाद्विपलानि लवणत्रयात्त्रीणि पलानि वार्त्ताकु कुडवं अ
कीद्द्वेष्टौ पलानि चित्रकपले द्वे एतत्सर्वं दग्धा ततो वार्त्ताकानां रसेन कृता गुटिकाभु
क्तमुपयुक्तं भोजनं पचत्याशु कासश्वासार्शोहिताः विषूचिकादिगुल्मसस्मृताः ७ रामः॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्रोणं ततो मधूकपुष्पस्योर्द्धं तावितुं तावता विडंगात् चित्रकस्यार्द्धं भल्लातकस्याढकं मंजिष्ठायाः पला
न्यष्टौ एतत्सर्वं पानीयद्रोणत्रये पचेत् एतत्पादद्रोणशेषं घृते शीते मधुनोर्द्धाढकेन संयुक्तं मेलादि
भिः कुंभे स्थापितं तैललिप्ते मासं स्थितं तं ममेवं विधं जातं मासमेवं प्रयोजयेत् एकस्मात्सप्तदशाहो दी
पयति वृद्धाणारं पित्तादिनाशनः मधूकपुष्पस्वरसस्य जतं मर्दितं पीतं तोयद्रपादयुतं शी
तं पूर्ववत्संनिधापयेत् तत्पिबेत् ग्रहणीदोषान्तं जयेत्सर्वान् हिनाशनः मधूकपुष्पाणां कुडवं
पित्तमर्दितं पीकतं शेषं मात्रिके चतुर्थभागयुतं पूर्ववत् पूर्वं तानुल्यमेला विस्तीर्णे भांडे सन्निधा
पयेत्समाकूस्थापयेत् मधूकपुष्पकुडवमित्यादि योगपरिमाणनिर्देशः सङ्ख्यादिमात्रप्रदर्शन
परः अनयोर्द्विगुणत्रयेसंघातव्योबहुतेनेतावानेवाभ्यथाह्यल्पसंभारसंभवतनादयमासवोनस्ता
मतः स्यात् अन्नत्रयस्य वारिष्टस्य हादोपरिपूर्णत्वात् यथानिर्दिष्टैव मात्रा यथोक्तगुणकला
यं करोति तन्न्यूनाधिके निवर्तते तदेतत् पिबन्नातुरो हितभोजी सन् सर्वान् सर्वाभिन्दलीदोषान्ज
यति ॥ तद्द्राक्षेति खर्जूरखर्जूरस्वरसानामसुतानां पिबेत् यथैव मधूकपुष्पक्काथस्तथैव द्राक्षा
दिस्वरसानामसुतानां पिबेत् यथा च मधूकपुष्पाणां क्वाथस्तथा द्राक्षादीनां तथैव द्राक्षादी।
नां स्वरसाभावे क्वाथेनाप्यासवस्य विकल्पप्रदर्शनपरत्वात् ॥ हिंगुतिक्तावचामाद्रीपाठेन्द्रयव
गोक्षुरं पंचकोलं चकर्षांशं पलांशं पटुपंचकं घृततैलाढकं वेदम्भः प्रस्थद्वये चनत्र ॥

विदारयेत् लाक्षादिभिः क्षिप्रं हन्त्येव पामां तु नेत्रवारिं न रक्तो ष्ठविद्रोषघ्नं नीसारं घोरं जयति
॥ पिप्पलीद्राक्षादुग्धनीसारमपि ॥ कृष्णमृत्तिकाचूर्णं घृतपृष्ठे दग्धस्य मृत्तिकां तुलोदकं जयत्यसृक्पि
त्तं गुरूणां तण्डुलाम्बुना मधुना कृष्णामृदादिकं तण्डुलजलालोडितं रक्तं जयति तथा तण्डुलाम्बुम
धुयुक्तापिबेद्गुदरक्तं जयति ॥ कृष्णतिलानां कृष्णानां शर्करायाः पञ्चभागिकः अजेन पयसा
पीतः सद्यो रक्तं नियच्छति पञ्चमो भागः पञ्चभागः समस्यास्तिलपञ्चभागिकः कोऽसौ कृष्ण
तिलानां कल्कः शर्करायाः पञ्चभागिकः कृष्णतिलानां कल्कः छागलीक्षीरेण पीतः
सन् सद्यो रक्तं नियच्छति ॥ पीत्वा समशर्करं दुग्धं च दन्ते तण्डुलाम्बुना साहनप्रयोगमेहे
रक्तस्रावा च मुच्यते तण्डुलजलेन चन्दनं शर्करामाक्षीकान्वितं पीत्वा दाहादिभ्यो मुच्य
ते मुच्यन्ते इति कर्मकेरितः ॥ गुदस्य दाहे पाके च सेकलेपा हिता हिमाः गुदस्य दाहपाके
च हन्ति सेकलेपा हिमा हिताः ॥ अल्पाल्पं बहुशो रक्तं सशूलमुपवेश्यते यदा विबद्धो वा
युः कृच्छ्राच्चरति वा न वा पिच्छावस्तिं तदा तस्य पूर्वोक्तमुपकल्पयेत् अल्पमल्पं पुनः पुनः
शूलेन सह यस्य बहुशो रक्तमुपवेश्यते वायुश्च यदा विबद्धो नानुलोमगो न एव कृच्छ्राच्च
रति न वा चरति तदा तस्य पूर्वोक्तं त्वक्षीरादिकं पिच्छावस्तिमुपकल्पयेत्
॥ पल्लवान् जर्जरीकृत्य शिंशिपाकोविदारयोः पचेद्यवांश्च सक्षीरान् घनक्षीरसमन्वि
तः पिच्छावस्तिर्गुदभ्रंशप्रवाहेणरुजापहः पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणबलावहः
शिंशिपाकोविदारयोः पल्लवान् जर्जरीकृत्य यवांश्च पचेत् सक्षीरान् घनक्षीरसमन्वि
तः पिच्छास्तुत्यादिषु पिच्छावस्तिः प्रयोक्तव्यः क्षतक्षीणानां बलप्रदः प्रयोगरोषाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रक्तं विशा सहितमथवा पूर्वपञ्चाह्वयोनिसार्यनेन स्फलेहार्थं शतावरीघृतमुपकल्पयेत् २

चि॰ ४

हेन सर्पिषा चानुवासनं प्रयोज्यं दोरोकासहेन सर्पिषा चानुवासनं प्रयोज्यं रोकपकेन घृते
नानुवासनं प्रयोज्यं ॥ ७ ॥ रक्तं विट्सहितं पूर्वपञ्चाह्वयोनिसार्यते शतावरीघृतं तत्र ले
ह्यमुपकल्पयेत् ॥ ७ ॥ शर्करार्द्धांशकं लीढं नवनीतेन वेदृढं जयत्यौघ्रं नेव
काररहिताशानः नवनीतेन नवं शर्करा प्रभाग नपुत्रं माक्षीक चतुर्थप्रमाण माक्षीक
स्य चतुर्थेन भागेन नान्वितं लीढं न दर्धान्नं विकाररहितमाहारस्पृजयेत् ॥ ७ ॥ न्यग्रोधोदुंबरा
सत्यशुंगानाथवाप्यवासयेत् अहोरात्रं जलेन तेन घृतं तेनाम सायमेव नदर्द्धशर्करा
पुत्रं लेहयेत्सौद्रपादिकं अथवा पदिवाप्यपर्द्ध पयस्परजं प्रवर्त्तिने न्यग्रोधादीनां शुंगा
न ज्येतीकृत्य नजलेन अहोरात्रं वासयेत् तेनांबुना घृतं पचेत् न च घृतं शर्करा भागः अर्द्ध
भागेन पुत्रं माक्षीकं चतुर्थांशकं लेहयेत् पूर्वगुणं अथवा ऊर्ध्वा पयस्परजं प्रवर्त्तिते
श्लेष्मातिसारे वा नानाविशेषादामपाचनं कर्त्तव्यमनुबंधेपि पिवेत्पक्वाग्निदीपनं
बिल्वकर्कटिकामुस्ता पाठा दाडिमभेषजं वचाविडंगम् नीकधान्यकामरदारुवा अ
नेनाद्दिशषात्रकर्त्तव्यं न न यावाता नातीसारे नातीसारोपक्रम पदामपाच
नहृस्यार्थः अस्यातीसारस्यानुबंधचिकित्सा यासम्यक्कल्पा या मध्य रामसति
बिल्वकर्कटिकादिकं पक्वापाचनमग्निदीपनं पिवेत् अथवा वचादीनि पिवेत् अथ
वा पिप्पलीमूलादिकं पक्वाग्निदीपनं पिवेत् ॥ ७ ॥ पाठाग्निवत्सकमंत्र्यतिविषा सु

नार्४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४५५

हिक्कां जीर्णे तक्रे प्रदद्यादिहात्र तक्रपेया स सैन्धवा तक्रानुपानम् ... हिक्किनो नानुलिम्पेत् ॥ अथवा
शाल्यन्नं भुञ्जीत मात्रया स तक्राहं दशाहं मासमर्धमासं वा पावद्बलं हितं ॥ अथ
केवलेन तक्रेण शिक्षनमाह तक्र इत्यादि सायमिति नातिलाजसक्तूनां वर्धितानि तक्रावलेहिकां दद्यात् ॥ अथ
वा तक्रे जीर्णे तक्रसिद्धां पेयां सैन्धवान्वितां दद्यात् सैन्धवयुक्तां तत्पश्चात्तु भयोरभवलेहिका
वा तक्रे ... लेहिकां पेयां ... तक्रानुपा
पयोः सैन्धवेन योगात् ... तक्रावलेहिकां पेयां नानानां ... शाल्यन्नं मात्रया भुञ्जीत कार्थमत्र ... कारणं ... चारणा
न दद्यात् ॥ अथवा ... तक्रं भूयिष्ठः ... सर्वथा तक्रप्रयोगः ... एवाह ॥ स्ने
हीनमत्र ... दद्यादिति ... बलवत्त्रिविधं तक्रप्रयोजयेत् ... प्रयोगकत्वाविदूर
म ... अन्तःस्नेहं ... कारणेन ... कार्यं पचा
नि ... अथवा ... एवं तक्रप्रयोगे कृते किं गुणः इत्याह ॥ न विरोह
न्ति ... त्रिविधं तक्रं ... भूमावपि निषिक्तं तक्रं ... हन्ताउत्म
जिगुदजाः पुन ... हताः निषिक्तं ... कथमेतद्वगम्यत इत्याशंक्याह हिमस्या
निला गुदजाः पुनः ... तृणानि दहति
तक्रं भूमावपि निषिक्तं तृणोलुपकं ... त्वनुपदेशिनः ... परं ... जायते वातश्लेष्म
व ॥ ... साधान ... वातश्लेष्म ... प्रयो ...
विकाराणां ... विनिवर्तते ... विकाराणां
रसाधानं ... पुष्ट्यादयो जायन्ते तथा वातश्लेष्मविकाराणा
रसाधानं ... ॥ मथितं भाजने ... फललेपिते निशां ... ॥
... विनिवर्तते ... मथितं भाजने ... निशां ... गुदजान् ... ॥ अभयं
... गुदजन्... कटंकारिका फललेपिते भाजने मथितं ... सही ... यवानकैः चूर्णि
॥ धान्योपकुंचिका ... पिप्पली ... कारवी ... यवानकैः चूर्णि

विशेषणं ... भूमावपि ... शरीरे ... संदर्शनार्थः तृणोलुपं

चित्रकमूलस्य त्वचं तेन पिष्टेन कुंभं प्रलेपयेत् तक्रं तत्रजातं अम्लं वा दधिजातं अर्शोहरं पिबेत् ६

नैर्घृतं वा त्रस्यावान्यम्लेन त्र्यमासुतं तक्रादिहे पिबेत् ज्ञातं अत्रक्राम्लकटुकामतः दीपनं रोचनं च
र्थि कफवातानुलोमनं गुदश्वयथुकंडूर्त्तिनाशनं बलवर्द्धनं धान्यकपकुंचिकादिभिश्च । निर्घृतं पा
त्रस्थं नान्यम्लेन त्र्यमासुतं कृत्वा पनं नं रं त्वक्रावम्लकटुपस्थं तत्स्थं तक्राम्लकटुजातं तत्तक्रारि
कामतः पिबेत् तच्चपीतं दीपनादिगुणस्थानं । अत्रच तक्रे पलशतं मात्रे धान्यकादीनि चालिका
नि देया नीति चक्रवैद्यव्यवहारः ॥ त्वचं चित्रकमूलस्य पिष्टा कुंभं प्रलेपयेत् तक्रं वा दधि वा तत्र
जातं अर्शोहरं पिबेत् ॥ भार्गीसेको नाम पूतनां चत्कालेषु चक्षोषसंविधिः भार्ग्यादिषु चव्यषष्ठे
धिरेनत्वगादिभाजनलेपनादिकं कार्यमित्यर्थः ॥ पिप्पलीजंतुकणाचाढाकारवी पंच कोलवैः
नु वर्द्धीजाजीधानिकाबिल्वमध्येश्च कल्पयेत् फलाम्लानपमकस्नेहानवपापूपरसादिकान्
लाभरेवाव पैसाधर्ववारसर्पिश्च दीपनं हाक्तिषिप्पल्यादिभिः पिष्टैः काञ्जिके सपाक फलेवीजपू
रादिभिरम्लान्यमकस्नेहास्तथा पेयादिकान् कुर्यात् लाभरेवहस्तपिप्पल्यादिभिवीरसाधं
श्च पल्लीपसर्पिश्च साधनं च दीपनं स्यात् ॥ कृष्णोयाभिन्नशकृतां वस्यते गादवर्च्चसा । ग्रंथ पं९
वांक्रः कृष्णाभिन्नशकृतां कठिनपुरीषाणां तु वस्यते भणिष्यते तमेवाह ॥ स्नेहाद्यैः सक्तु
भिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् लवणाएववानक्रूसीधुधान्याम्लवारुणीः स्नेहाद्यैर्युक्तस्नेह
सपृक्तैः सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् लवणाएववानक्रूसीधुधान्याम्लवारुणीः स्नेह
[illegible] सक्तुभिर्युक्तां लवणां वारुणीं पिबेत् तक्रादीनां लवणेनपृथक्पृथक्
पथ्यायोगं पिबेत् एवशाहोत्रकेवलानेवैतान् सक्तुरहितान् पिबेदित्येतन्नपानि ॥ प्राग्भक्तान्
पमके भक्षान् सक्तुभिश्चावचूर्णितान् करंजपल्लवान्स्वादेद्वातवर्चोनुलोमनान् तथाकरंजे
पल्लवान् भक्षयेत् किंभूतान् प्राग्भक्तान् भक्तात्प्राक् मधुररसक्तुभिरभिपच्यतेः करंजप
ल्लवान् भुक्त्वा अन्नभोजनमित्यर्थः किंभूतान् पमके [illegible] पः

स्करं श्लेष्मकरं चातदत्यग्नये हितं तन्नु क्वा च यदि वा स्वपनं तच्च हितं। न नु किंचित्तिग्
मादि भोजनमत्यग्नये दीपत इत्याह। छाग्राहारमग्निः पचति दोषानाहारवर्जितः।
धातून्नष्टेषु दोषेषु जीवितं धातुसंक्षये। अग्निः पूर्वमाहारं पचति। आहाराद्दितस्त्व
ग्निर्दोषान्पचति। तदभावाद्धातून्पचति। धातुसंक्षये सति जीवितं पचति नाशयती
त्यर्थः। एतत्प्रकृत्यैव विरुद्धमन्नं संयोगसंस्कारवशेन वेदं। इत्याद्यविज्ञाय यथे ष्ट
चेष्टा स्वपंति यत्राग्निबलस्य शान्तिः। तस्मादग्निं पालयेत्सर्वयत्नैः स्वास्थ्ये नष्टे याति
नानाश्रयं च। दोषैर्ग्रस्तेऽग्रस्य तेऽग्नौ संधुक्षिते स्याद्वीरुजो दीर्घजीवी। एतदन्नं
प्रकृत्या स्वभावेनैव विरुद्धमपथ्यं यथा करमर्दकदधिसर्षपशाकपालितसूक्ष्म
मांसविरूढकामसूलकलिकुचादिकं। संयोगविरुद्धं यथा क्षीरमत्स्येन सह दुग्धान्नूपमा
मिषं माषैः सह इत्यादि। संस्कारविरुद्धं यथा हारीतमांसं हारिद्रशूल[illegible]प्रोतं हरि
द्राबह्निना पाचितं इत्यादि। एवमिदं प्रकृत्या विरुद्धं संयोगस्य संस्कारस्य च वशेन
सामार्थ्येनेदं विरुद्धं। मात्रादेशऋतुलेन मात्राकालादि परिग्रहः। तत्र मात्राविरुद्धं य
था मधुघृतं समं कालवशेनेदं यथा रात्रौ भुक्तिता काकमाची। पात्रवशेनेदं यथा
कांस्ये दशाहमुषितं सर्पिः। इत्याद्यविज्ञाय अबुध्वा पथ्यान्यो यथेष्टं चेष्टा यथा
ज्ञिलाघमाहारमासेवमाना पचरंति। साग्न्यग्निबलस्य शान्तिः सामर्थ्यपतनं एवं त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२१

मुहुर्मुहुः ललेत्त लेः अजीर्णे पिबेत् भोज्यानि कषायादीनुपहारश्चेदाहार्थं प्रकल्पयेत् । अजीर्णे पीत्वा पिपासाक्रान्तिमुत्तजीर्णे भोज्या
न्नाहारश्चेद्विना किमिति एवं क्रियते इत्याह यस्मात्तथा तेन प्रकारेण जीर्णे पिबेत् पुनः पुनराहारं प्रयोगेन निरिंधनोग्निरन्त
रमवकाशलब्धाय यथाग्नेर्न तु विपादयेत् २

नयेत् कामिरादीन् मितं स्त्रीकाङ्क्षं यथा जलैः ॥छ॥ मुहुर्मुहुर्जीर्णे पिबेत्पीत्वा न्यस्य भोज्य २१
हारयेत् ॥ निरिंधनोऽन्तरं लब्धुं यथैनं न विकारयेत् ॥छ॥ कामिलो जीर्णेन त्याज्यः ॥छ॥ कषा
याः संस्निग्धं पेष्टिकं तण्डुवैकृतं । अम्लीयादैदकानूपपिशितानि तनानि च । मत्स्या
२४ विशेषतः स्नासूणां स्थिरतोयचरा मत्स्येषु जलशयानामित्यादीनि तु जीर्णतण्डुवैकृतमिति ॥
विकृतमेव वैकृतं प्रकृत्यादित्वादणा तथौदकानां कच्छपादीनां पिशितानीति तथा अनू
२६ पानि वराहादीनां मांसानि मेदुराणि नकुलयेत् ॥ विशेषेण मत्स्यान्मत्स्यबन्धान् परवाना
न शाकं दधि चाखिरतोयचरान् प्रवद्धं जलचारिताम्लानं पथ्यीयात् ॥छ॥ आविकं सुरतं मांस
मद्यादत्याग्निकारणं ॥ आविकं मांसं सुरतमतीव मेदुर्मत्याग्निकारणं मद्यात् ॥छ॥ प
यः सद्य मधूच्छिष्टं घृतं वा तृषितः पिबेत् ॥ गोधूम चूर्णं पयसा बहुसार्पिः परिप्लुतं ॥ अ
२७ पस्य युक्तान्नास्वेदस्नेहैर्लविवर्जिताः ॥ इष्टमात्रिवद्विपक्वं वा पयो दद्याद्विरेचनं ॥ अस
कृत्पित्तहरणं पायसप्रतिभोजनं ॥ तथा तृषितः सन् पयः पिबेत् ॥ किम्भूतं सद्य मधूच्छि
ष्टसमं दत्तसर्पिष्कं एवं भूतं पिबेत् ॥ गोधूमचूर्णं घृतं वेदुहारेण लोडितं पिबेत् ॥ अथ
वा आनूपमांसरसान्वितान् स्नेहान् पिबेत् ॥ किम्भूतान् तैलवर्जितान् तैलस्यापि नकृतान् ॥
निषेधः ॥ अथवा इष्टमात्रिवद्विपक्वं क्षीरं विरेचनं दद्यात् ॥ तथा पुनः पुनः पित्तस्याह
रणं पायसस्य प्रतिभोजनं हितं ॥ अधुना संक्षेपेण चिकित्सामाह ॥छ॥ यत्किंचिद्गुरु मेद
च श्लेष्मकारि च भोजनं ॥ सर्वं तदत्याग्निहितं भुक्त्वा च स्वपनं दिवा ॥ यद्गुरु भोजनं मेद

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवैतानि पानान्नेन तथा पिंडोपनाहनेन सह तैलफलैर्युज्यात् साम्लानि स्नेहवंति वा॥ ४५९
एतानि दशमूलादीनि द्रव्याणि पानान्नेन द्विजपायं यथा पिंडोपनाहं स्वेदं द्वयं तैल
फलैः। सह युंज्यात्। तैलार्थानि फलानि नालिकेराक्षोडादीनि तैलफलानि। यथा प्रका
पदार्थे सह्य। केचित्तु तैलफलानि तिलानाहुः॥ किं भूतानि साम्लानि सह स्नेहैस्तु कारना
लादिनिर्वर्तितेसाम्लानि। तथा स्नेहवंति बहुस्नेहानि। प्रमने मनु॥ छा॥ सौवर्चलाद्याम
दिरं पिबेत् मूत्रजापहं। तथा मूढ संबद्धं सौवर्चलं मूत्रं ... पहं पिबेत्। ८ पैत्ते युंजी
मधुरा तशिशिरं सेकलेपावगाहनं। पैत्ते मूत्रकृच्छ्रे शीतलं लेपावगाहनं युंजीत। ८ पिबे
दृक्षीरेगोक्षुरकं विदारीसकसेरुकं। तृणाख्यं पंचमूलं च पाक्यं समधुशर्करं। तथा शता
वर्यादिकं पाक्यं कृत्वा सशर्करं पिबेत्। छा॥ वृषकं त्रपुसैर्वारु लहा बीजानि कुंकुमं। द्राक्षा
ओनिः पिबेत् ससर्करान्मूत्राघातानपोहति। वृषकादिकं ... पिबेत् सशर्करं मूत्रा द्राद
घातान्नपराकरोति। अपोहतीत्युपसर्गाद्य... वचनादिति परस्मैपदं वृष
कः पाषाणभेदकः। लहा बीजं कुसुंभबीजं। छा॥ इर्वारुबीजयष्ट्याह्वदार्वीर्वा तंदुलो
बुना। तोयेन कल्को द्राक्षायाः पिबेत् सर्गुबतेन वा। इर्वारुबीजादिकं वा तंदुलोदकेन पि
बेत्। पुर्वंगुणं पर्युषितं तकाजलेन द्राक्षाकल्कं पिबेत्। छा॥ कफजे वमनं स्वेद तीक्ष्णोष्ण
कटुभोजनं। यवानां विकृतीः क्षारं कालसेयं च शीलयेत्। कफजे मूत्रकृच्छ्रे वमनादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मादग्निं पालयेत्तैर्वै यत्नैरखिलक्रियानुष्ठानैः। यस्मिन्नग्नौ नष्टे ग्रहणी एव पुरुषो
नश्यति। दोषैर्ग्रस्तो वह्नौ नापुरुषो रोगसंघैर्ग्रस्यते पीड्यते। युक्ते स्वस्थे पुनरग्नौ
नीरुजो दीर्घजीवी च भवेदिति शेषः। उपजाति सुगन्धिमौ वृत्तौ॥१६॥ इति श्रीमृगाङ्कदत्त
पुत्रश्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चिकित्सित
स्थाने ग्रहणीदोषचिकित्सितं दशमोऽध्यायः॥१०॥ ग्रहणीदोषचिकित्सितादनन्तरं मू
त्राघातचिकित्सितमारभ्यते संबन्धनत्वात्। तथा च प्राग्ध्येष्ठा॰ वस्तिर्वस्तिशिरो मेढ्र
कटीवृषणपायवः। एकसंबन्धिनः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः इति। तत एवमाह॥
अथातो मूत्राघातचिकित्सितं व्याख्यास्यामः॥१॥ कृच्छ्रे वातघ्नतैलाक्तमधो नाभेः समीर
जे। स्निग्धैः स्वेदैरुपचरेत् पिण्डसेकावगाहनैः॥ कृच्छ्रे मूत्रकृच्छ्रे। आदिपदलोपं कृत्वा एवं
निर्दिष्टं। यथा। मांसरसे रसः इति। मूत्रकृच्छ्रे वातोत्थे अधो शरीरं वातघ्नतैलेन बलातैला
दिनाभ्यक्तं स्वेदैः। पिण्डादिभिः सुखोष्णैः स्निग्धैर्नरं स्वेदयेत्॥२॥ दशमूलबलैरण्डयवा
२४ भीरुपुनर्नवैः। कुलत्थकोलपत्तूरवृश्चीवोपलभेदकैः॥ तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसाः क्वथि
तकल्कितैः। सपञ्चलवणाः सिद्धाः पीताः शूलहराः परं॥ दशमूलादिभिः क्वथितकल्कि
तैः क्वाथं संपाद्य तैरेव कल्कं संपाद्य तैः क्वथितकल्कितैस्तैलसर्पिर्वराहर्क्षवसाः सि
द्धाः पक्वाः सह पञ्चलवणैः। वर्त्तन्त इति पञ्चलवणाः पीताः सुखं शूलहराः॥३॥ द्रव्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूत्रघातेषु हितं। अथ दिग्घाट्टैन वातिकुंडलकादयो ग्राह्यंते॥ छ॥ अथ इमली दारुणो व्याधिरं
तकप्रातिर्यो मतः। तरुणो नेत्रजैः स्यात्पाद्यः प्रवृद्धो भेदन दृष्टिः। अथ इमली दारुणो व्याधिरंत
कप्रतिमस्तु यो मतः। शीघ्रप्राणहारित्वात्। स चात्र इमली तरुणो चिरोत्पन्न अबधैः साध्यः
साध्यस्थितु रुक्क्यः। प्रवृद्धः पुनश्छेदनं पाटनं शस्त्रेण हृतिः॥ छ॥ तरुण वेबुरस्य वेबुस्नेहादि
क्रम इष्यते। तस्या इमर्यां रूस्य व्याधेः। प्राग् वेबुस्नेहादि क्रम इष्यते। अथ दिग्घाचूः स्वे
दवमनादीनां ग्रहणाय। अथ पत्त्रे दृसमाद्दृः॥ छ॥ पाषाणभेदो वसुको वसिरो इमंतकी व
रीकपोतवंकातिबला नल्लको इक्षुरक श्वेकं। वृहद्दन्ती शाक फले व्याघ्रौ गुंठतिक्तिके
टकं। यवः कुलत्थं कोलानि वरुणकतककानकाफलं। ऊषकादि प्रतीवापिमेषां क्काथे
स्थितं घृतं। भिनत्ति वातिसंभूतां तत्पीतं शीघ्रमश्मरीं। पाषाणभेदादीनां क्काथे घृतं
स्थितं ऊषकादिगणेन तु द्रव्यप्रतिवापं तक्कं ककं सत्पीतं वातजामश्मरीं भिनत्ति। व
सुकः इक्षुरमल्लिका वसिरसामुद्रलवणं। अश्मंतको मालुकपर्णीः। कपोतवंका
सुवर्चला नल्लकः। इमोनाकः॥ छ॥ गंधर्वहस्त वृहती व्याघ्री गोक्षुरकेक्षुरानामूल
कल्कं पिवेद्दधिमधुरेणाश्मभेदनं। गंधर्वहस्तादीनां समाहारद्वंद्वः। अथ नित्यमाग
मशासनाशितिनुप्रक्रमात्। एरंडादीनां द्रव्याणां यन्मूलं तत्क्वाथं मधुरेण दध्ना
पिवेदश्मभेदनं। चात्र प्रक्रमः तत्कालाद्धृता अश्मरीभेदनं इष्यते॥ छ॥ कुशः काशः शरो
गुंठः इक्कटो मोरटो अश्मभित्ताद मोविदारी वाराहीशालमूलं त्रिकंटकः। नटोकः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लयेत॥छ॥पिबेन्माहिषेन सूक्ष्मैर्नां धात्रीफलरसेन वा॥सर्परसास्थिसूदंष्ट्रैर्लाक्षो
का मधुमूत्रवता॥स्वरसं कंटकार्या वा पाययेन्माक्षिकान्वितं॥सितवारकवीजं वा तके
ण स्नूहूणा चूर्णितं॥धवसमाद्धिकुटजं गुडूचीचतुरंगुलं॥कटुकैलाकरंजं च पाक्यं च
मधुसाधितं॥नैकं पेयं प्रकाले वा चूर्णितं तंदुलैश्च नाम सतैलं पाटलीक्षारं सप्तकं त्वा
थवाश्रुतं॥तथाम हिषेन सूक्ष्मैर्लं पिबेन्॥आमलकरसेन वा सूक्ष्मैर्लं पिबेत॥सारसास्था
दीनि मधुयुक्तानि गोमूत्रेण पिबेत॥अथवा कंटकार्याः स्वरसं समाक्षिकं पाययेत्॥नैकं
धकादिसिःसाधितं पेयं पाययेत्॥प्रकाले चित्रमूर्जा कृतं तंदुलांभसा पाययेत्॥पाट
लायाः क्षारं सप्तवारान्स्रुतं तैलेन वा पाययेत॥छ॥पाटलीयावशूकाभ्यां पारिभद्रातिला
दपि क्षारोदकेन मदिरां त्वगेलोषणसंयुतां॥पिबेद् गुडोपदंशान्वा लिह्याद्वेतानि प्रथक्
प्रथक्॥पाटलीयवक्षाराभ्यां क्षारोदकेन तथापारिभद्रतिलक्षारोदकेन मदिरां त्वगेलो
षणसंयुक्तां पिबेत॥ऊषकः कल्करः॥गुडोपदंशान्वेति॥अथवा गुडमुपदंशमेतान्वा
लिह्यात्४ क्षारान्प्रथक्प्रथक्॥छ॥सन्निपातात्मके सर्वं यथावस्थमिदं हितं॥अश्मन्याप्यचिरो
त्थाने वातवस्त्यादिकेषु वा॥सन्निपातात्मके मूत्रकृच्छ्रे सर्वमिदं प्रयोक्तं॥प्रथग्दोषात्मकं
मूत्रकृच्छ्रमिदिष्टं यथावस्तमपेक्ष्य हितं॥न केवलं सन्निपातात्मके कृच्छ्रे॥अश्मन्यश्मर्यां
मप्यचिरोत्थाने॥अचिरकालउत्थानं जन्म यस्यतास्मिन् हितं॥चशब्दाद्वातवस्त्यादिकेषु

वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्गारग्वधांबुनाधौतं सक्तुकुंभनिशातिलैः॥लिपेत्कुलत्थिकादंतीत्रिवृच्छ्यामार्कनि
तिल्वकैः॥ससैंधवैः सगोमूत्रैः स्तैलं कुर्वीत रोपणं॥कफजं तु व्रणं मारग्वधादि
नाधौतं सक्षौद्रं तिलैर्लिपेत॥कुलत्थिकादि त्रिवृद्द्वयैस्तैलं रोपणं कुर्वीत॥छा॥रक्ता
गंतुदुष्टे कार्या विवृतिविद्रधि वत्क्रिया॥रक्तो दुष्टस्तथाऽऽगंतुजे स्तु तो दुष्टे च विद्रधौ वि
त्तविद्रधि नु न्याक्रिया स्यात्॥छा॥वरणादिगणे कषायमपक्वे स्यंतरो छितो उषका
दिप्रतीवापं पचेत्कौ दृक्विद्रधौ पित्तवृत्तांगजेऽन्तरे विद्रधौ वरुणादि प्रतीवापं पचेत्कौ दृक्त्विव
ता॥छा॥घृतं त्रिवृ रेच नदृक्षैः सिद्धं तान्नं च पाययेत्॥विरूढ्हे स्नेहदृ चास्तिं च तान्स्यामेव
प्रकल्पयेत्॥तालसर्जसेवजगणमंत्रानिरूह्य त्वाससने विरूपयेत॥द्यो॥छा॥पानजोजन
लेपेषु मधुसिग्रुः प्रयोजितः॥दत्वा वापो यथा दोषमपक्वं दृष्टि विद्रधिं॥पानादिषु म
धुसिग्रुः प्रयोजितो दत्वा वापो विनीर्णिकुल्कैः॥सामप्यर्णेन्नाक्षा ये पक्वं विद्रधिं हं
ति॥छा॥त्रायंतीत्रिफलानिंबकटुकामधुकं समं॥त्रिवृत्पटोलमूलाभ्यां चत्वारो
ऽशाः पृथक्पृथक्॥मसूरान्निस्तुषाद्दष्टौ तत्काथः सघृतो जयेत्॥विद्रधीगुल्म
वीसर्पदाहमोहमदज्वरान्॥तृण्मूर्च्छाछर्दि हृद्रोगापित्तासृक्कुष्ठकामलाः॥त्रा
यंत्यादिकं समं स सर्पिसंज्ञितं॥यास्मत्वारोंऽशाः॥पटोलमूलाच्चनिस्तुषमसूराद

विरेचनदृष्टैर्पथ्यादोषघृतं चाप्तिहंतं यात्ताभ्यां वरणादिगणेनावुष्कादिनणाभ्यां सिद्धं घृतं पायवेन ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वैरेचनिकयुक्तेन त्रैवृतेन विशोधयेत् विद्रा... हितेन तैलेनैव रोपयेत् वैरेचनिकयुक्तेन त्रिवृतादिकेन वर्णाध
रणं धवित्वा तेन विद्रधिं एवं वातगुल्मादिष्वपि हितेन तैलेनैव स्नेहनेन रोपयेत्

इति श्रीमदरुणदत्तविरचितायामष्टाङ्गहृदयटीकायां सर्वाङ्गसुन्दराख्यायां चिकित्सितस्थाने
प्रमेहचिकित्सितं द्वादशोऽध्यायः॥१२॥छ॥ अस्मादनन्तरं विद्रधिवृद्धिचिकित्सितमारभ्य
ते॥ प्रमेहोपद्रवत्वात् विद्रधेरित्याह॥ छ॥ अथातो विद्रधिवृद्धिचिकित्सितं व्याख्या
स्यामः॥ छ॥ विद्रधिं सर्वमेवामं शोफवत्समुपाचरेत्। प्रततं च हरेद्रक्तं पक्वे तु व्रणव
त्क्रिया। आमं सर्वमेव विद्रधिं शोफवदुपक्रमेत। अनवरतं च रक्तमाहरेत। अथ पक्वे
सति व्रणवत्क्रिया विशेषेण चिकित्सितमाह॥ छ॥ पंचमूलजलैर्धौतं वातिकं लवणो
त्तरैः। भद्रादिवर्गयष्ट्याह्वतिलैरालेपयेद्व्रणम्। वातिकं व्रणं वातविद्रधावस्थाजातं
पंचमूलजलैः प्रक्षालितं भद्रदार्वादिना मधुयष्टिकया तिलैश्च लवणोत्तरैः
लेपयेत्॥ छ॥ क्षालितं क्षीरितोयेन लिंपेद्यष्ट्यमृतातिलैः। पैत्तं घृतेन सिद्धेन मंजिष्ठो
शीरपद्मकैः। पयस्याद्विनिशाश्रेष्ठायष्टीदुग्धैश्च रोपयेत्। न्यग्रोधादिप्रवालत्वक्फ
लैर्वा। पैत्तं व्रणं क्षीरितोयेन धौतं क्षीरिणो न्यग्रोधादयः। मधुयष्टिकागुडूचीतिलैर्लिं
पेत्। मंजिष्ठादिसिद्धेन घृतेन वा सिद्धेन रोपयेत्। सामान्यपरिज्ञाने बोधके प्रमाणेन द्रवं जलं।
घृतं समं क्षीरमित्यत्र पाकक्रमः॥ न्यग्रोधेत्यादि। प्रवालत्वक्फलं च प्रवालत्वक्फ
लानि। न्यग्रोधादीनां प्रवालत्वक्फलैः सिद्धेन वा घृतेन रोपयेत्। छ॥ कफजं पुनः॥

वैरेचनिकयुक्तेन ... हितेन ... ... रोपयेत्

न५

४६४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ठेइत्येतैः क्वाथो घृतसहितो विद्रधिनाशनपरः कुर्यात् ॥छ॥ कुडवं त्रायमाणायाः
साध्यमष्टगुणेंभसि । कुडवं तद्रसाधात्रीस्वरसाक्षीरतो घृतात् ॥ कर्षं कल्कि
तं तिक्ता त्रायंती धन्वयासकं मुस्ता तामलकी वीरा जीवंती चंदनोत्पलं । पचेदे
कत्र संयोज्य तद्धृतं पूर्ववद्गुणैः ॥ त्रायमाणाघृतं ॥ कुडवस ष्टगुणे साध्यं तद्रसा
त्रायमाणाक्वाथेन कुडवं धात्रीस्वरसाक्षीरमतश्च प्रत्येकं कुडवं कर्षांशं प्रत्ये
कं कल्कीकृतं तिक्तादि दत्तकत्रिमिश्र्यित्वा पचेत् । तदेतत्घृतं पूर्ववद्गुणं ॥छ॥ द्राक्षा
मधुकं खर्जूरं विदारी सशतावरी । परूषकाणि त्रिफला तत्क्वाथं पाचयेद्धृतं
क्षीरेक्षुधात्रीनिर्यासप्राणदाकल्कसंयुतं । तच्छीतं शर्कराक्षौद्रपादिकं पूर्ववद्
गुणैः ॥ द्राक्षाद्यं ॥ द्राक्षादिकल्कक्वाथे क्षीरेक्षुरसधात्रीरसेक्षुरसैः तलकौकल्कयुतं घृतं सामा
न्यपत्तिनाशयाय चैत तत्घृतं क्षीरेसशर्करा क्षौद्रकादयुतं पूर्ववद्गुणं । शर्कराक्षौ
द्रपादि रूपमित्यनतः इति विशत्राविलतठ ॥छ॥ द्वरे स्थिनाः शिरस्य रूपसिरयाकाय यांति
कोस्थं ग्रादिसिर क्रं द्वरे ता । सिरया वायु यथासमीपमसं द्वरे ता ॥छ॥ विद्रधिं पच्यमा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेच कोष्ठस्थं वद्धिरुन्नतं शल्योपनाहयेत्॥ विद्रधिं कोष्ठस्थं कोष्ठगतं वद्धिरुन्न-
तं पक्वमानं बुध्वोपनाहयेत्॥ छाम्लं स्थिते तत्रैव पिंडैर्नातत्यार्थं पीडनात्सु-
मौदाहादिशल्यकपुच्छापक्वः स्याद्विद्रधि सित्वा ब्रणवन्नमुपाचरेत्॥ तत्रैव स्त-
लेपिंडैर्तेस्थिते यंत्रोपमासृत्यो न्नद्धंति छ तितत्र तदर्थं पीडने न सुप्तो
स्यपने तथा दाहादिकेष्वादि शान्ते नो बादि यात्रयंत्रे नैषु सन्सुपक्वो विद्र-
धिः स्यान्ना तं छित्वा संछेदय ब्रणवदुपक्रमेत्॥ छाम्यंतरगतस्य स्पर्शापेतचिह्नं
पक्वस्य वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ श्रीगणेशाय नमः ॥ अथ सूत्रस्थानादनंतरं शारीरस्थानमिदमारभ्यते तत्रायं संबंधः
पूर्वस्मिन्स्थाने कायादीन्यष्टावंगानि चिकित्साधारभूतानि सकलतंत्रसारभूतानि सूत्रितानि
कायबालेत्यादिना ग्रंथेन कायश्च चितानां गतानां व्याधीनामधिष्ठानं तस्य च कायस्य चतुर्वर्ग
साधनस्य पालनार्थं हेतुलिंगौषधस्कंधभेदेन त्रिस्कंधो यं तन्त्रोपक्रमः यकृता प्रणीतः तत्र श
रीरस्य प्रथमं सन्निहितत्वात्प्राधान्याच्च सूत्रस्थानादनंतरं शारीरस्थानमिदमारभ्यत इत्या
ह ॥ अथातः गर्भावक्रांतिशारीरमध्यायं व्याख्यास्यामः इतिह स्माहुरात्रेयादयो महर्षयः
शारीरमधिकृत्य कृतो ग्रंथः शारीरः गर्भस्यावक्रांतिरवक्रमणं संप्राप्तिः यथा प्रथमं गर्भो गर्भ
तां संपद्यत इत्यर्थः गर्भावक्रान्तिर्विद्यते यस्मिन्नध्याये इतिकः अस्य पदस्याध्यायानुवाक्य
योर्लुगिति लुक् ॥ अथादिशब्दादीनामर्थाः प्रागुक्ताः मीयाध्यायव्याख्याने एवं हि शुद्धशुक्रा
र्तवे सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः गर्भः संपद्यते युक्तिवशादग्निरिवारणौ १ शुक्रमत्र धातुः
आर्तवमवमार्तवं स्त्रीणां यद्व्यस्य मासस्य शुद्धं यत्र ... विमधं च वायुप्रेरितं चलादिनं स्रव
तेन तदार्तवमुच्यते शुक्रं चार्तवं च शुक्रार्तवं यद्वे पित्रोः सांबंधि गर्भबीजं तस्मिन्शुक्रार्तवे
शुद्धे वातादिभिरदूषिते धिष्ठानभूते सत्वो जीवो गर्भः संपद्यते किल नामैतो गर्भः सत्वगर्भता
मासादयति कीदृशः सत्वः स्वकर्मक्लेशचोदितः कर्माणि पूर्वजन्मार्जितानि शुभाशुभानि स्वानि
चतानि कर्माणि च स्वकर्माणि क्लेशयन्तीति क्लेशाः ते चाविद्यास्मितारा

t9h

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्मीहृपेस्ते रनिस्रुह्मस्थे ऽत्मा कदाचिन्न वियुज्यते पूर्वेत्यादि। चशब्दो हेतुसमुच्चयार्थः। न के-
वलं महाभूतैर्हेतुभूतैर्गर्भो विवर्द्धते यावन्मातुश्चाहाररसजैरिति तेनापि वक्ष्यमाणो हेतोर्वर्त्ते
त इत्यर्थः। मातुरित्यादिः। मातुः संबंधिभिराहाररसजैः [illegible] श्च कुक्षौ विवर्द्धते। चशब्दो
ऽनुक्तसमुच्चयार्थः। न केवलं पूर्वोक्तादृष्टानिर्दिष्टाद्धेतोः स गर्भः कुक्षौ विवर्द्धते यावद्दृष्टा-
द्धेतोः मातुः स्तनपानाद्यादेः। कललार्बुदपेश्याद्यवस्थाभावेन विशेषतो वृद्धिं यानीति च
र्यं वर्द्धन इत्यादि। क्रमान्न तु युगपदेव। ननु मातुश्चाहाररसजैरिति कथमुक्तं यावता च स्व- न्य
दाश्च तान्मक एवाहाररसो न च परात्मका सो हतस्यैव जन्मकारणं भवतु मर्हति न तिरजनता
त्। तस्मादेवमपव्याख्यानं च। आहाररसजानैराहाररसजैः स स्तन्यपानात्स्तन्यपानादुपपा-
दनात्तज्जनैर्द्भिः मातुराहाररसात्मनापरिणतैरिति। ननु स त्वं कुक्षौ प्रविष्टो गर्भस्तामात्मो-
तीत्युक्तं। न चास्य प्रवेशमुपलभ्यत इत्यत आह। तेजो यथार्करश्मीनां स्फटिके न तिरस्कृतं
तेऽधनहश्यते गच्छन् सत्त्वो गर्भाशये तथा ॥ न केवलं दृश्यत्वाद् दृश्यता भावे वस्तुसद्भावो बाध-
स्यापि तेन पलोऽदृशत्वात्सत्त्वस्य कुक्षौ प्रवेशासंभवः किं तर्हि तत्कार्याणामन्यथानुपपत्त्यापि
वस्तुसद्भावो बाध्यते वस्थाप्यत एव। तथा चार्करश्मीनां संबंधि तेजः स्फटिकेन स्पर्शकान्ता-
स्थेन न तिरस्कृतं यथा वहितं स्फटिकस्याधस्तात्तृष्यन्तिर्मिधनं गच्छत् अजन्न दृश्यते तथा च
तेजः कार्यमिंधनगतं दृश्यते तेनान्यसंबंधिकार्यं तदेव तत्कार्यान्यथानुपपत्त्या तेजसः जः
इंधनगमनं तथा तत्तस्य द्भावोप्यधिगम्यते। एवं सत्त्वो गर्भाशयं गच्छन्न दृश्यत एव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हितः

गहुका भिनिवेशाः ॥ अत्र यावदनुविनयोनिरत्यानित्यविद्या दृग्दर्शनशक्त्योरेकात्मता अस्मिता सु
खानुशयी रागः दुःखानुशयी द्वेषः स्वरसवाही विदुषोपि तथारूढोऽभिनिवेशः स्वकर्म्माणि च
क्लेशाश्च स्वकर्म्मक्लेशाः तैश्च प्रेरितो गर्भः संपद्यते न तु कर्म्मक्लेशादिभिर्युक्तो ऽयत एव वीतरा
गाणां जन्मासंभवः कर्म्मक्लेशारहितत्वात् तथा चोक्तं चित्तमेव हि संसारो रागादिक्लेशदूषितं
तदेव तैर्विनिर्मुक्तं भवान्त इति कथ्यते इति ॥ यदि शुद्धशुक्रार्त्तवे एव स्वकर्म्मक्लेशचोदित एव
गर्भः संपद्यते ॥ यद्यन्यत् किंचिदपेक्षत इत्याह युक्तिवशादिति ॥ योजनं युक्तिः ॥ उपादयस्य सार्थ
सतिः कर्त्तव्यता साधनोपायाः यैर्युक्तैर्वशात् सामर्थ्य प्रभावो युक्तिवशः ततः शुद्धे शुक्रार्त्तवे स्वक
र्म्मक्लेशचोदित एव संयोगो गर्भः संपद्यते नान्यथा कथं पुनरेतत् पुनर्युक्तिवशात् यथा निरवरणो
मथ्यमंथनमंथानसंयोगवशाद्दीहानसामग्रीसामर्थ्यादग्निररणोर्जायते नान्यथा तथाहि
मथ्यमंथनमंथनादिसामग्रीमंतरेणारणोर्विनाग्निर्यथा न जायते तथा गर्भोपि यथोक्तस
मग्रीवैकल्यान्न भवति सकलसामग्रीसद्भाव एव भवतीति भावः तदेवं गर्भस्य संपत्तिमभिधा
य यथा तस्य कुक्षौ वृद्धिः स्यात् यावत् 8 बीजात्मकैर्महाभूतैः सूक्ष्मैः सत्वानुगैश्च सः मातुश्चा
हाररसजैः क्रमात् कुक्षौ विवर्द्धते २ बीजात्मकैः गर्भं जरायुरूपभावैः शुक्रार्त्तवरूपतापन्नैः कैः
महाभूतैः आकाशादिभिः सत्वरजस्तमोमयैः सत्वबहुलमाकाशं तमोरजोबहुलो वायुः सत्व
रजोबहुलोग्निः सत्वतमोबहुला आपः तमोबहुला पृथ्वी तैर्बद्धः स गर्भः कुक्षौ विवर्द्धते
विशेषणे रहितानि तथा सूक्ष्मैः सूक्ष्मैरतीन्द्रियैः अगृह्यैः तथा सत्वेनानुगच्छंति स
त्वानुगानि तैः यत्र सत्वं तिष्ठति तत्रावश्यं तान्यपि तिष्ठंति सत्वानुपातित्वात्तेषां तथा चोक्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्कार्यकारणसाहचर्यात् स्त्रीरेतोरक्तस्याधिक्याद्धेतुत्वात्सामर्थ्यं तस्मात्पुंरेतसो
ऽल्पत्वात् स्त्री जायते न पुमान् तथाविधस्य कारणस्याभावात् पुंरेतो हि बलवदस्मा
त्स्त्रीरजोऽभिभूय पुंगर्भस्य कारणतां याति यदा तु स्त्रीरजसो बलवत्त्वमल्पत्वं च पुं
रेतसोऽल्पत्वात् तथा पुंरेतोऽभिभूय स्त्रीरजः स्वाधिक्यात् स्त्रीगर्भस्य कारणं संपद्यते यदा
तु शुक्रार्तवयोः साम्यं तुल्यत्वं भवति तदा न स्त्री न पुमान् जायते अपि तु लिंगद्वयाति
गतः क्लीवः षंढो जायते एवं पित्रोः संबंधि शुक्रं स्त्रीरक्तमिश्रितं गर्भकारणं न पि
तृसंबंध्येव तदुक्तं वाग्भटेन तत्र स्त्रीपुंसयोस्तु संयोगे यद्यादौ विसृजेत्पुमान्
शुक्रं ततः पुमान् धीरो जायते बलवान् दृढः अथ चेद्वनिता पूर्वं विसृजेद्रक्तसंयु
तं ततो रूपान्विता कन्या जायते दृढसंहितेति अत एव च पुंगर्भाः केचित् केचित्
मातृसदृशाः दृश्यन्ते स्त्रीगर्भाश्च केचित् केचित् पितृसदृशा दृश्यन्ते ननु स्या
द्रक्तं ततो मासे मासे स्रावादेतत्तेनोऽस्थिरं च अतः स्त्रीमलं ज्ञात ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः
प्रजायत इत्यविरोधेन निर्दिष्टं ननु शुक्रशुक्राद्गर्भः प्रजायत इत्येव निर्दिष्टं उ
भयोरपि च स्त्रीपुंसयोः रक्तशुक्रसमधातुकत्वमभ्युपगतं न च नपुंसक एव तदेवं
नरस्त्री [illegible] नाकुसुमशब्दाक्रान्तमानसानां तथाविधेन पुरुषसंयोगेन विना न२
केवलात्स्मृतिसंस्पर्शदर्शनाद्वा [illegible] नु पत्युरेतसा किमिति गर्भो न जायते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वस्तुप्रभावान्न गच्छन्ति च सत्त्वशाहुतुबलहृत्ताणार्थोमहान्॥ नान्यतिनटरनुगतानिचनहृदयंते
एवायचकार्याणांपलक्ष्मनएव नतदेवंसत्त्वानुपायिमिर्महान्तेर्गर्भः कुतो विवर्द्धते ननुकेवले
सत्त्वानिधिष्ठितेष्मानावक्रांत्यादिकूर्मात्कललादिनावस्तुजातंविवर्द्धितंविपुलतामापद्यते
नान्यथा मनशरीरवत् ननुसत्त्वाभूतानुगतएवकथमनेकजात्याकृत्या नरतुरगोरगगज
जात्याभिलिंगितः सपद्यत इत्याशंक्याथर्वनुप्राणभृद्गमाह कारणानुविधायित्वात्कार्याणां
तत्स्वभावता नानाय्यान्याकृतीः सत्त्वाधत्तेतादुत्कलोहवत् २ कारणहेतुमवश्यमनुविद
धाति इति कारणानुविधायीति अत्रापवादकैतानिः कारणस्वभावानि कार्याणि भवंति
सर्वाण्येवतस्माद्धेतोः कार्याणांतत्स्वभावता स्वभावशाद्धःसदृशार्थः तत्वहूनेनकारण
पराम्रस्यते तस्यकारणस्यस्वभावतातत्साहृदयं तस्मात् कार्यकारणसाहृदयाद्धेतोस
त्वा महाभूतानुगतएकरूपएव अनेकरूपानानाय्यान्याकृतीः प्रतिबिंबविशेषान्धत्ते
धारयति कथमिवद्रुतलोहवत् यथाहि रूप्यादिवस्तुजातंमग्निनाद्रुतरूपतांगतमेक
रूपमेवासक्यकादिकल्पितानायांनानारूपाणामनुव्याद्याकृतीन्तन्निक्षितंनानामाकृति
पद्याकल्पितांधत्ते एवंसत्त्वानानायोनीगच्छति तांतायथायास्तमाकृतिंधारयति अत
एवशुक्रस्यबाहुल्यात्जायते पुमान् रक्तस्याधिक्येस्त्री तयोःसाम्ये क्लीबः अतएवचपूर्वज्ञानि
कार्यकारणसाहृदयाख्याद्धेतोः शुक्रस्यपुंहेतसाबाहुल्याद्धेतुत्वात्साम्यअलभ्यादस्त्रीरे
तोरजोल्पत्वात्पुमान्जायतेनस्त्रीनयाविधस्यकारणस्याभावात् तथाप्यतएवपूर्वज्ञा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्रवति पंचाशतो वर्षादूर्ध्वं एवं नरं तरं वरं त्वयं याति द्वादशात्तो पूरलं वर्षमिति तस्यपूर
लेर्ध्मावितिउक्तं द्वादशादिति प्राप्तिकर्म तदेकादशवार्षिकायामपि रक्तप्रवृत्तिदर्शना
त पंचाशतः स्वयमित्यपञ्चाशद्वेमेव चिन्त्यं पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता
शुद्धगर्भाशयमार्गे रक्ते शुक्रे निले हृदि वीर्यवन्तं सुतं सूते पूर्णानि षोडशवर्षालि
यस्या सैवंविधा स्त्री पूर्णविंशेन नरेण संगता मिथुनत्वं याता सती गर्भाशयादिषु
शुद्धेषु वीर्यवन्तं सामर्थ्ययुक्तं पुत्रं सूते जनयति पापकं चेतदत्रापि साधुगर्भादर्शी
नादूनत्वं वा यमेवं तत्र कारणं न्यासं संग्रहे जगाद षोडशवर्षायाः पंचविंशतिवर्षः पु
त्रार्थं मयतेति विंशतेः पूरणः इति विंशतेर्डट् नोऽतिटिलोपविंशशब्दः पूर्णविंशोय
स्य इति पूर्णविंशः गर्भस्याशयो गर्भाशयः तस्मिन्शुद्धे निर्मले वातादिभिरदुष्टे त
था मार्गे प्रकृतत्वादपत्यमार्गे वातादिभिरदुष्टे तथादुष्टे रक्ते स्त्रीरजसि शुद्धे तथा
शुक्रे बीजे शुद्धे तथानिले शुद्धे पित्तादिभिरनाहते तथा हृदि शुद्धे दोषानाविष्टे नेत्र
संलग्ने ततो न्यूनाब्दयोः पुनः रोग्यल्पायुरधन्यो वा गर्भो भवति नैव वा ततः पूर्वोक्तान्
वयःप्रमाणात् न्यूनाब्दयोः हीनवर्षयोः स्त्रीपुरुषयोः पंचदशाष्टादशवर्षयोः
रोगी भवति रोगी भवति प्रायेण मन्दवीर्यः तथाल्पायुरधन्यः अप्रशस्तो गर्भो भव
ति न भवत्येव वा ननु दम्पत्योः शुक्रार्तवसंयोगोऽपि सति कुचिद्गर्भमस्ति न्नेहिरपने नत्क
पमतरिल्पाशांकोदमाह ध्वानादिकुलवमनं थिपूयसीलमलाहृयं प्रजासमर्थेरे ४

तेः

शुक्रार्त्तवे हि गर्भकारणं तेन स्त्रीसंसर्गमेवेति केचित् नानुमन्यन्ते पुंशुक्राभावात् पुंशुक्रं हि स्त्रीरेतो
रक्तं पुंशुक्रं गर्भकारणं न च तद्रूपं त्रास्ति तद्भावाद्गर्भस्यानुत्पत्तिः तथा च समन्तद्व्यधायीह योषि
तापि स्त्रीत्वं त्ववशुक्रं पुंसः समागमे गर्भस्यानुत्पत्तिः किं चित्करोतीति न चिन्त्यमिति संप्रति यथ
नेक गर्भत्वं तुल्यकाले स्यात्तथा श्रुतिपाठ्यमाह शुक्रार्त्तवे पुनः ६ वायुना बहुशो भिन्ने य
था स्वं बहुपत्यता वातेन यथा स्वं शुक्रार्त्तवे बहुशो भिन्ने बहुधा कृते सति बहुपत्यता भव
ति यथा स्वमिति यदा शुक्राधिक्येन वर्त्तमानं वातेन बहुधा भिद्यते तदा पुंगर्भानेकत्व
यदा तु स्त्रीरजसाधिक्येन वर्त्तमानं वायुना बहुधा भिद्यते तदा स्त्रीगर्भानेकत्वमिति बहुप
त्यता भवति सूकरसारमेयादिजातिषु त्वनेनैव हेतुना सदानेकापत्यताप्यत्र ननु कथं वियोन
यो विकृताकाराश्च वियोनिविकृताकारास्तेन यानि विधा गर्भजा यन्ते कथमित्याह विकृते
मले वातादिभिर्दुष्टे स्त्रामाभिगामिभिः कालेमासि रजः स्त्रीणां रसजं भवति त्र्यहं व रस
राद्द्वादशाद्दूर्ध्वं यातिपञ्चाशतः क्षयं स्त्रीणां मासि मासि प्रतिमासं रजो रक्तं त्र्यहं स्रवति त्री
णि दिनानि प्रवर्त्तते ननु शुद्धे शुक्रार्त्तवे इति पूर्वं शुक्रमेवाहि ६ नन्तरत्वे वा निर्दिष्टं वा न्याय्य
इति शुक्रमानुपूर्व्यं प्राप्तमुल्लंघ्य कस्मादिदं निर्दिष्टं मुच्यते बहुवक्तव्यत्वात् रक्तं पि बहु
वक्तव्यमस्य तत्सदेव प्राग्वक्तुं शुक्रं त्र्यहमिति कालावधारितिद्वितीया किं मंतरजः रसाज्जा
तं रसजं ननु रक्तं रक्तजमेव वक्ष्यति हि रसाद्रक्तं ततो मांसमित्यादि तत्किमर्थं रसजमि
त्युक्तं ब्रूमहे रसादाहाररसात् परिणमतो जातं रसजमिह प्रतिनिर्दिष्टं ननु रसधातुतो वि
त्वबोद्धमेतत् कुतः प्रभृति तद्रजः प्रवर्त्तत इत्याह वत्सरादित्यादि द्वादशाद्वर्षादूर्ध्वमनन्तरं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

४० पचेत् नलाढके मुस्तादिभिः सपिप्पलीकैः सकल्कितैर्द्विपलिकैः घृतप्रस्थं विपाचयेत् तच्चघृतं
घ्राणतिमिररोगजित् विड्धादि रोगजित् विशेषबलपुष्टकादिप्रं एतत्त्रिफलाद्यघृतं ७ त्रिफला
षट्पलक्काथपादशेषजलाढके तेनतुल्यपयसा च त्रिफलापलकल्केन ।अर्द्धप्रस्थो घृतात्सि
द्धः सितया माक्षिकेण वा युक्तं पिबेत्तिमिरी तद्घृतं वा वरारसत्रिफलायाः पलान्यष्टौ जलाढ
के पादशेषक्काथे तेन क्काथेन तुल्यक्षीरेण त्रिफलापलकल्केन पुनः घृतार्द्धप्रस्थं पक्वं शर्क
६६ रया माक्षिकेण वा युक्तं तिमिरी पिबेत् तेन घृतेन युक्तं त्रिफलाक्काथं दोषदूष्यादिवशात्
एव त्रिफलाघृतं मुच्यते ७ यष्टीमधुद्विकाकाकोलीव्याघ्रीकृष्णामलतोत्पलैः पालिकैः सुपिष्टैः
द्रोणे घृतप्रस्थं पचेत् समैः ।अजाक्षीरं वरावासामार्कवस्वरसे पृथक् महात्रैफलमित्येतन्नवरह
ष्टिविकारजित् यष्ट्यादिभिः पालिकैः सहासिताद्राक्षाजाक्षीरादिभिः पृथक्स्वरसैः समैः
प्रस्थप्रमाणैः सर्पिः प्रस्थं विपाचयेत् एतन्महात्रैफलसंदृष्टिविकारजित् ७ त्रैफलेनाथ
हविषा लिहानस्त्रिफलां निशि यष्टीमधुकसंयुक्तां मधुना च परिप्लुतां मासमेकं हिताहारः
पिबन्नामलकोदकं सौपर्णं लभते चक्षुरित्याह भगवान्निमिः ७ त्रैफलेन च सर्पिषा त्रिफ
लायष्टीयुतां माक्षिकेण च परिप्लुतां रात्रौ लिहानो मासमेकं हिताशी सन्नामलकोदकं
पिबन् गारुत्मनं चक्षुर्लभत इति भगवान्निमिराह ७ तथा पादेमधुयष्ट्याह्वसितजीलजमा
क्षिकैः सचपिनाय यथाकामं तिमिरघ्नो वरावरात्वाद्भिः सयोजितात्रिफलापथ्याक
मवरा तिमिरप्रसादान् ७ सघृतं वा वराक्काथं शीलयेत्तिमिरामयी ।प्रपसप्रसह्न्याति
फलाचूर्णं मधुना न ।अथवा त्रिफलाक्काथसंसर्पिस्तिमिररोगहरमभ्यसेत् ।अपूपादीन्वा
त्रिफलाचूर्णं मधुनानमसेपन ७ पायसं वा रापुन्ने रीनसमधुशर्करं प्रातर्भक्तसेवा पर्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मादुक्तं नेत्रं तिमिरप्रतिषेध उक्ते ॥ अथातस्तिमिरप्रतिषेधं व्याख्यास्यामः ॥ ननु दृष्टिरोगवि
ज्ञानादनन्तरं दृष्टिरोगप्रतिषेधो वक्तव्यः उपपन्नमाह भवान् किन्तु दृष्टिरोगचिकित्सा नाम बहुषु नेत्र 470
त्वा रोगेषु पृथगध्यायेषु उक्ता पुनः नत्वाद्यि क्रमप्राप्तिस्तिमिरप्रतिषेधः इति तिमिरप्रतिषेधारंभ एव यु
क्तः कदाचिन्नाल्पत्वं कस्माद्दृष्टिवाभिधानेन तावदुक्तत्वात् पृथगध्यायो न तिमिराणा
तिसर्वयुक्तः ॥ तिमिरं काचतां याति काचोऽप्यान्ध्यमुपैति या नेत्ररोगेष्वतो घोरं तिमिरं साधये
त्तम तिमिरमुपेक्षया काचत्वं याति काचोऽपि हितं आन्ध्यं गच्छति ॥ मनःकारणेन तत्र रोगोऽपि
घोरं तिमिरं ततः स्वेच्छया प्रसाधयेत् ॥ पुराणसर्पिषा नित्यं प्रायो दृष्टिप्रसादकमुक्तं यदि दृष्टिगु
णे शीघ्रतनत्वं प्रयुज्यते यथोक्तं रीतिकाकोलीपिप्पलीरोधसैन्धवैः ॥ तेनाञ्जनमधुकद्रा
क्षासितनालरसपलं त्रैफैः काथैकेनेति तन्मोक्ते तिमिरापहरं वरं द्राक्षाचन्दनमञ्जिष्ठाकाकोलो
ह्वयजीवकैः सितानागरमेदापुष्पहुमधुकोत्पलैः पद्मकोशीललिपुनरुक्तप्रयुक्तैः तीरापह्रेन
नेः हन्ति तत्काचतिमिरं रक्तराजी शिरोरुजः जीवकाद्याः ख्यात तं मधुद्रक्षालपाद्यैः वस्ति तपव
न तन्तु प्रयुक्तं प्रयुक्तं हितं गुलन्दारं प्रपौण्डरीकान्वितैः कर्षवारिमात्रैः कल्कितैर्विपाचयेत् निष्पा
दितेन तत्र तिमिरापहे तद्याद्वा सार्पिषि पिचून्मितैः कर्षाशे जीवकप्रयुक्तांगे घृतस्य प्रयुज्य समं
क्षीरं पचन्न तन्नाकाचादीन् हन्ति ॥ एतेन तिक्तकटुकाद्यार्दीस्तवान्नावष्टसार्पितव्यास्तथ्यायैतीवप
द्यालिकंपृथक् प्रयुक्तमामलकानां च क्वाथेन तत्त्वं तैलं नस्ये हाद्वर्षे वस्ते विशेषः प्रयुक्
तान्यचेतन्मुस्तम्यानिवपद्याहकुहनादी वापदेनेः सर्पिष्वलीढेस्तन्तुवंशोपालकतिसारोग
जित् विशेषज्वरहृतर्दवसर्पावद्धितु प्रयुक्त विशेषाद्यांसु तिमिरनकोन्धाम्लदाहनं
पटलाविन्दकं वर्धितं [illegible] पृथक् पलोन्मितं मालकानां प्रस्यत्तत्त्वलेदालेभाग हा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सन्निभं गंधं आकारं पूयाभं पूयसदृशं रक्तपित्ताभ्यां रेतोऽस्रं पूयाख्यं भवति क्षीणं ना
म रेतोऽस्रं मारुतपित्ताभ्यां भवति मारुतपित्ताभ्यां दुष्टं ततद्बलात्तत्क्षीण
तां नीतमित्यर्थः कृच्छ्राण्येतान्याहि पूर्वोक्तानि इमानि वातादि मुत्क्रान्ते वाताष्ठील
मुत्क्रान्ते वातानाति कृच्छ्रसाध्यान्तकृच्छ्राणि असाध्यानीत्याहि मज्जचबिद्ग्मनु विशेषतेनोपश्र
१ प्रभावस्य तदेवरेतोऽस्रमुभयंमलसंसर्गे त्रिदोषं त्रिदोषदुष्टमसाध्यं साध्यमिमराका इदानी ३५
मुपक्रममाह कुणपिगन्धादिभिर्दुष्टस्रावोषधं स्वात्मीयं चनदोषधं स्रा... वधं वातादोषध
मित्यर्थः तेनवायोः कुपितस्यप्रदोषधं प्रशमोपायः स्निग्धोष्णाम्ललवणादि पित्तस्य
मधुरशीतलकषायादि श्लेष्मणः कटुकरूक्षकषायादि तत्रस्यमेषत्तमित्यवगतंहते विशे
षमनुवानतेमूत्रदोषेच स्नुक्सैन्धवफलाम्लयवक्षार अनीवायं सर्पिःपानं बिल्वविदारीक्षि
क्षीरयुक्तमास्थापनं मधुमद्दारुसिद्धंतैलमनुवासनं क्षीरकुलीररससिद्धं तैलम
नुवासनमुत्तरवस्तिश्चपैत्तिके कांडेक्षुस्वदंष्ट्रागुडूचीक्वाथसिद्धं दूर्वामधुकमनीवा
य सर्पिः पानं त्रैवृतं चूर्णं समधुनाविरेकः पयस्याक्षीरवल्लीमिक्षुक्षीरयुक्तमास्था
पनं मधुकमुद्गपर्णीसिद्धंतैलमनुवासनमुत्तरवस्तिश्च श्लैष्मिकेपाठाकालमदका
रमतकामलकक्वाथसिद्धं पिप्पलीमधुकचूर्णप्रतिवापं सार्पिःपानं मदनफ
लकषायाद्वमनं दंतीविडंगचूर्णं स्नेहलीढो विरेकः राजवृक्षमदनफलकषायस्त्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नास्य स्वलिंगैर्दोषजं वदेत् ॥ आदिशब्देन पित्तश्लेष्मणोः परिग्रहः ॥ वातादयश्च कुण-
पं च ग्रंथिमच्च पूयं च क्षीणं च मलं रेतः इति द्वंद्वः ॥ एतानि ग्राह्याः संज्ञाय रेतोस्वरूपस्था-
ने दृष्टं ग्राह्यमाह्वः प्रत्येकं वातादिदुष्टयोऽज्यः एतेनाष्टौ रेतोदुष्टयः वातादयोद्धृत्यं वातसंसृ-
ष्टं शुक्रं वातशुक्रमेवं पित्तशुक्रमेवं कफशुक्रमेवं कुणपगंधित्वात् कुणपं नाम शुक्रं कुणपशु-
क्रं तदृक्तेन दुष्टेन भवति ॥ एवं ग्रंथिशुक्रं पूयशुक्रं क्षीणशुक्रं मलाहूय तु द्विधा मूत्रपुरी-
षमेदात् मूत्रसदृशं शुक्रं मूत्रशुक्रं एवं पुरीषशुक्रं ॥ अनेनैव मपि शुक्रं स्वतंत्रदोषदूषितमवी-
जमेव मस्वलिंगनामच शुक्रं वदेत् ॥ यथा वातार्तवं पित्तार्तवमित्यादि यावत्पुरीषार्तव-
मिति साध्यासाध्यविभागश्च तद्वदेव शुक्रार्तवदोषबुद्धिचिकित्सामपि तुल्यां ब्रूते यत्र
तु विशेषो वाहस्सति तत्र विशेषमभिधास्यति कश्चित् न ग्रंथ्यार्तवं इत्यादि ॥ स्वलिंगैरित्या-
दि ॥ स्वानि च तानि लिंगानि लक्षणानि स्वलिंगानि ॥ यथा स्वं वातादीनां स्वरूपाणि
यथा रूक्षं तनु परुषादीनि वायोः ॥ विस्रगंधोष्णादीनि पित्तस्य ॥ स्निग्धपांडुपिच्छिलादी-
नि कफस्य तैः स्वलिंगैर्वातादिदोषैर्दोषजं वदेत् ज्ञानीयादित्यर्थः इति शेषः ॥ रक्तेन कुणपं श्ले-
ष्मवाताभ्यां ग्रंथिसंनिभं पूयाभं रक्तपित्ताभ्यां क्षीणं मारुतपित्ततः ॥ कृच्छ्राण्येतान्य-
साध्यं तु त्रिदोषं मूत्रविट्प्रभं ॥ रक्तेन दुष्टेन कुणपं कुणपगंधित्वात् कुणपसंज्ञमन्वर्थं रे-
तो भवति ॥ एवं ग्रंथ्यादीनामप्यन्वर्थसंज्ञता बोध्या श्लेष्मवाताभ्यां दुष्टाभ्यां ग्रंथि-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१

औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघानेति औत्सुक्यं

रागादिभ्योऽपि सत्त्वस्य वेलोपमित्यलं ॥ आह औत्सुक्यमोहारतिदाञ्जघानेति ३ औत्सुक्यं कालाक्षमत्वं समर्थयन्नाह वपुःशिथिलं इति ॥ ३ ॥ तथाहि
मोहादि विचारादिभिः ॥ मरतिरनुत्साहः तान्सर्वान् आत्मानेऽकस्मात् नीति स्वरादि दृष्टा ... तद्यथा तेन्वा नलतुल्यं दहनवान् ॥ तथाहि आयुष्कामी
कायोऽपुष्टानि समर्थयन्नतः सर्वं सर्वदेहेषु सर्वदा स्वात्मानं वर्धयेत् तेन व धातृ दर्शितवानुपत्नितास्तानीति ॥ अथातः आयुष्कामी
माहिरोगाः जघानेति माहात्म्यं व्याप्य एनेन वधार्थं व्याख्यानुपतिज्ञानीते ॥ अयमायुर्वेदे व्याधि म
धुकामायुर्दर्शनं स्यात् ॥ आयुष्कामीयमध्यायं व्याख्यास्यामः ३ अलहेतो आरम्भे यस्तनोऽयमायुर्वेदे व्याधि ... सह वर्ति लक्षणं
यमिति ॥ अथ स एव ... देवतानां नमस्कारानन्तरं ... अलहेतोराख्यावस्था सामान्यविशेषाभ्यां संक्षेपव्याख्यार्थं मथ मध्याय ८५
तीकार ३ व्याख्यानं ॥ आयुर्वेदे तत्त्वविस्तरतो हि व्याधयः व्याख्याव स्मात्मान्य संक्षेप व्याख्यार्थं मयम ८८ योऽयं किन्तु सर्व कायम
एष्याचक्षुरात्मस्तदाम वलति तत्रादौ आधिपतीकारस्यामात्मनः संक्षेपसंसारकृता ॥ अत्रैवावान्
॥ आयुष्कामस्तितत्वाद् आयुष्कामीयः तत्वं सर्वं ... आयुष्कामीयः सत्यं स्वरूपं संसारकृता ॥ अत्रैवावातु
... यथा
॥ आयुष्कामहितत्वाच्च आयुष्कामीयः तत्रैव वेत्सर्वे आयुष्कामीयाः ३ ... तत्र ... इति हेतोः प्रामाण्ये
धायोमंगलार्थी वेय संज्ञा मंगलादीनि शास्त्राणि प्रथन्ते इति सामान्ये ... इति हेतोः यथा
आख्येयार्थानुरूपाहितत्वार्थादि संज्ञा करिष्यति ॥ आत्मकृति ... तत्र इति हवेवमेवमाहुस्तत्र उक्तंवतः आयुष्कामय
... आयुष्कामय
आख्येयार्थानुरूपाहितत्वार्थादि ... अथ ... महर्षयाः ३ ... नेवइति हवेवमेवमाहुः ... इति ॥ आयुष्कामय
मारव्येयार्थानुरूपाद्यायदयो महर्षयः ... प्रयोजनाधिकारित्वेन दर्शयति ॥ एत
वातत्वात् ॥ अथातः शब्दार्थः ... धर्मार्थसुख साधनत्वात् सुखकामो माम ... रोगि
...
व वपुषस्मामः तेन वपुषमात्मा: ... योजनत्वं धर्मार्थ सुख ... सुख... परम सत्यमाद रोगि
माने ति प्रयोजने चायुः तत्र च प्रयोजनत्वं धर्मार्थ ... आयुर्वेदोपदेशेषु ... प्रयुज्यते
२४ ... आयुष्कामयमाने प्रयोजनाधिकारित्वेन आयुर्वेदस्य शास्त्रस्योपविधेय न शंकानिराकर्तुं उपरागेनेदर्शयति
देव ॥ आयुष्कामयमानेनोत्साधिकारित्वेन आयुर्वेदस्य शास्त्रविधेयत्वं शंकानिराकर्तुं तावत्तेनैव दर्शयति ॥ आयुष्यो
धेयः पाठावबोधानुष्ठानेषु तिलनमः ॥ आयुर्वेदस्य शास्त्रस्याहितवान् ॥ अधापि तत्र तानि नियावन् ॥ आयुषो
ब्रह्मेति ब्रह्मायुर्वेदस्यस्यतात्र प्रजापतिर्दक्षमश्विनौ हन्ताहितवान्

३२

बा.सी.२

वेदमन्त्रस्य मारुकरणे मायुर्वेदलक्षणप्रतिपादनार्थं । आयुषः संबंधी वेदः । आयुर्वेद इति संबं
धस्य यात्मा पालकत्वेन लक्षणः उक्तं हि संग्रहे । आयुषः पालकं वेदमुपवेदमथर्वणः इति प्रजापतिर
श्विनावायुर्वेदमधिजग्मतुः तौ चाश्विनौ सहस्राक्षमधिजग्मतुः स इन्द्रोऽत्रिपुत्रादिकान्मुनीनधि
३ जग्मतुः तेऽत्रिपुत्रादयोऽग्निवेशादिकान्मुनीनधिजग्मतुः ते तु तत्राग्निवेशादयः पृथक् पृथ
क् तंत्राणि चक्रिरे शास्त्राणि विस्तारयांचक्रुः तद्वेदायुर्वेदं शास्त्रान्तरैर्भिद्यते ऋ
षिः । अग्निवेशादिशास्त्रेषु स्थापितं शास्त्रं सोपयोगं दर्शयति तेभ्य इति सारतरोच्चयः इ
यते यथा सारतरत्वं बहुप्रयोगानामर्थानामुच्चयः उच्चीयते एकत्र क्रियते अत्यन्ताय्यो । अ
ल्पमतित्वमुच्चयः ननु पूर्वशास्त्राणि । अपि महाकुलापसमयहारि पुरदेशाद्विसमितमतः आह । अ
ष्टांगहृदयमिति । अष्टांग आयुर्वेदस्य हृदयं सर्वतोपयोगिस्थाने एतावेयमस्य शास्त्रस्य वक्ष्यति
हि हृदयमिव हृदयमेतत्सर्वायुर्वेदवाङ्मयपयोधेरिति सर्वेषु प्रदेशेषु सारतरोच्चय इत्यर्थः ननु
पूर्वशास्त्राण्यपि न विस्तरेण न किंचित्कान्तरेनेति एवं सारतरोच्चयः पाण्डित्यमतःमाह नाति
संक्षिप्तविस्तरमिति । अति संक्षेपातिविस्तररहितं एवं संपूर्णं ननु मूलपूर्वसत्तिर्मूलत्वा
द्ग्रामाण्यमिति मतः आह तेभ्य इति तेभ्योऽग्निवेशादिशास्त्रेभ्य एवोच्चयः उच्यते नत्वेव स्वेच्छ
येनेत्यत आह । अतिविप्रकीर्णेभ्य इति यत्र प्रकरणार्थो विच्छिन्नविच्छिन्नः सर्वत्र कीर्त्यते नातिविप्रकी
र्णमिति यत्र वाक्यार्थमुक्तानन्तरेऽतिविप्रकीर्णेनेति एतदुक्तं भवति संनिपत्य पूर्वशास्त्रेषु प्रकीर्णा
र्थाः किंत्विति विप्रकीर्णत्वाद्दुर्ग्रहाः इह तु रचनाविशेषेण सुग्रहाः ... णा
ध्यन्ते न मात्रामात्रमप्य ... त्र किंचिदागमवर्जितं तेषां संग्रहस्य बंधस्य ... दोषकालाना
... आयायेव नारस्यापि

८

बालादिव्यतिरिक्तावस्थाविशेषाश्रयाणां सर्वधवमात्राणां ...॥

४॥

इति ॥ आयुर्वेदोदधिमाह कायेति तानि च कायाद... नि यत्राङ्गान्याहुः तत्र कायशब्देनात्र
कोष्ठस्थं सर्वदेहव्यापकं शरीरं गृह्यते बालादिव्यतिरिक्तावस्थाविशेषो बाल इत्यतो बालः प्र
थमं वयः ग्रहा ग्रहार्तत्वं ऊर्ध्वाङ्गं शिरः शल्यं शल्यार्तत्वं दंष्ट्रा विषार्तत्वं जरा दंष्ट्रा राह्रो 481
वृषेति शब्दमात्रोपलक्षणो जरा वृष्यमंगयः अष्टस्वीत्र एषां च कायादीनां चिकि
त्स्यत्वेनाङ्गत्वमित्यत आह चिकित्सेति चिकित्सा व्याधिप्रतीकारः यत एव का
यचिकित्सा बालचिकित्सेत्याद्यर्थं गतात्मा ... अष्टाङ्गानि विवक्षित्वेकाश्च चिकित्सा या एताङ्गत्वं नि ६
।अंगान्यवयवाः तत्र वस्था मात्राश्रयाणां च व्याधीनां कायचिकित्सितेन प्रतीकारः बाल
चिकित्सादिषु तत्तद्देशविशेषनिष्ठानां इति शास्त्रार्थकथनमिति । अष्टप्रतितानेन व्याधिप्रती
कारं व्याचष्टे समं द्विधा हेतुलिंगत्वमौषधं चेति हेतुर्द्विधा ।अंतरंगो बहिरंगश्च ।अंतरंगो द्विधा
दोषादूष्याश्च तत्र दोषानाह वायुरिति तेत्रयः वायुः पित्तं कफश्चेति एषां त्रित्वं समासतः
संक्षेपतः विस्तरस्तु आरोग्य ... कायव्वलं च कायत्वं तरमेदैरानंतं समासः तत्समासार्थयपरि
६ समासेः प्रतिवाक्यमनुषंजनीयं दोषावस्थाद्वयमाह विकृतेति तच्च विकृतत्वमविकृतत्वं
विकृता चेति तत्र देहधृतिः अविकृतत्वं देहं वर्द्धयन्ति क्रमादिति वक्ष्यमाणं वदं वाक्यं त्रयशेषत्वेन व्याख्याना
दिदं संबंधनीयं दोषस्थानान्याह तेव्यापिनइति तानि च त्रीणि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वस्थानं मधो पित्त
स्य ऊर्ध्वं कफस्य सर्वदेहव्यापित्वेऽपि येषामस्मिन्नेतरामाधिक्येन वर्तते तत्तस्य स्थानं हृन्नाभिभ्यां
तदुभयावधिप्रदेशोपलक्षणे । अतएवाह दोषाणां वायुर्नाभेरधो ऊर्ध्वं कफः स्थितः तेन दोषकालाना
ह वयइति तत्र वयः शरीरपरिणामलक्षणोऽवस्थाविशेषः कालः मध्यायौवनावस्थापि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰आदिर्वीत्यादवस्थाकफस्य ॰अहूंतोवरातृष्णावायोः मध्यो मध्याहूः पित्तस्य ॰आदिः
वा० टी० ३ पूर्वाह्णः कफस्य रात्रेरंतो ऽपररात्रो वातस्य मध्यो मध्यरात्रो पित्तस्य १

नस्य ॰आदिपूर्वरात्रः कफस्य भुक्तंनिमीतोहिमन्ते नस्यांतः पाकावस्थावायोः मध्यो विदग्धा
वस्था पित्तस्य ॰आदिरामावस्थाकफस्य आपिनोवीमनुवर्तते कालविशेषस्तु स्थानविशे
षवत् ॰अन्नावस्थारसं दोषकार्यमाह तैर्भवेद्दिति तत्रवाते नाग्निर्विषमोमवे दिति तो
त्पाः पित्तेन मंदः कफेन तत्र माहिमनुवर्तते समैस्तुभिः समः का रिशेषाद्विषमादयस्तुयोषि
षयेद्दीपैर्वैषम्यं वर्द्धिरेव ह्रीणोनामीहकुकार्याद्दर्शनात् ॰अनियत वाको विषमः ॰आशु
पाकस्तीक्ष्णः चिरपाको मंदः शेषः समः उक्तं हि संग्रहे यातेष्वनुभिद्दाभ्यां च भास्समेव
त्वयोः समे पाकालो गुरुत्वयोर्ह्वीकुर्वीदलोनंदेपुनग्निशमनइति युक्तयोरचितयाः समस्त
न्तिपातजात्वतववस्थानिदर्शितं तत्रपुनत्पाज्वरवद्वगंतव्याः पथावातकफजेज्वरे शीत
वातपित्तजेच्च रे दाहः वातश्लेष्मयोगवाहित्वात् पित्तकफजे सन्निपातजेच विपर्यये
णादाहशीते मिथोविरुद्धत्वेनयुगपदसंभवात् नत्वेभयोरभावः विरुद्धकार्ययोर्न पिशा
रंभकत्वदर्शनात् उक्तं च संग्रहे ॰आरंभकं विरोधेपि मिथोयद्दृष्टमन्वये विश्वास्तंहरपुग
पद्गुष्टद्वंद्वयंतयोस्ति नह्यदिहापि वातपित्ताभ्यां तीक्ष्णत्व वातकफाभ्यां मंदत्वं पित्तक
फाभ्यां सन्निपातात्र विषमत्वेना तीक्ष्णमंदत्वे नचैवं वनुद्दष्टयद्दालिः ॰अथयवस्थितस्तीक्ष्ण
त्वमंदत्वस्यवैषम्येनभीयान् कोष्ठवस्थाविशेषात्प्रदोषकार्यमाह कोष्ठ इति तत्रवाते
नक्रूरः कोष्ठः स्यात् पित्तेन मृदुः कफेन मध्यः त्रिभिः समैरपि मध्यः ॰अत्रापि पित्तविषमकत्व
वैवत् योगवाहित्वात्कफस्य यदाह खरोरणादिः वातोल्वणा स्याज्जहलीक्रूरकोष्ठ
स्यादेहिनः पित्तेनामृदुकोष्ठस्य योगवाहीनयाः कफइति तेन वातकफाभ्यां क्रूरः वातपित्ताभ्यां
वहात्स्वेदचं मध्यमेन शेषास्तेन नहीनयोगी क्रूरः ॰अतियोगी मृदुः
सम्यग्योगी मध्यः संसर्गे ... यथापूर्वं २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

482

कथं पित्तात्मा ह्यन्ति पातु नाशयं मूर्धः ननु बहुकालानंतरं कामिनां कृच्छ्रइति शुक्रं शुक्रेण नवहं कथं स्वकृत्यं शुक्रं मिहम
शुक्रात्वयिति विरोधः मैवम् शुक्रं शुक्रेन वाक्यस्य हर्गर्भवरनीत् इह जन्मान्तरे दोषकार्यमाह शुक्र
नवस्येति जन्म शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भवेत शुक्रेणापुरुषमानवं नवतिं जीतिनया शुक्र
र्तवयोरिति जन्म शुक्रार्तवस्थैर्दोषैर्भविता शुक्रे जनमानुत्तमात्रं नवनिष्ठं जीतिनया शुक्र
पुरेतः स्त्रीरेतसोर्जन्महेतुत्वात् उक्तं हि संग्रहे योषितोऽपि स्रवन्त्येव बीजं शुक्रमागमे गर्भ
स्यानुत्पत्तिकिंचित्कराऽतीतिनाचिंत्यत इति स्त्रीरजः करा आदौ जीवसंक्रमणस्य मपे
क्षानुत्पत्तिकिंचित्करातीतिनाचिंत्यते इति [illegible] विकृताविकृतादेहं छंति नवई
उत्तरकालजे स्तु दोषैर्विकृतैर्हिस्याणि विकृतैनाशः तदुक्तं विकृताविकृताद्देहं घ्नंति नवई
यतिवेति यथादौ शुक्रार्तवस्था स्थे विकृतैरपि जन्मभवति किंत्वविकृतैर्विकृतशरीरत्व
मितिविरोधः वक्ष्यतिहि विषात्ति विकृतनाकारणायते विकृतेमलेरिति ननु विकृतेनीशहेतु
भिः कथं जन्मइत्यतआह विबलत्वविपक्रमेः यथा विषात्म [illegible] कस्य क्रमेणाशहेतुविषे
लोवजन्म तथा दोषात्मकस्य शारीरस्य नाशहेतुभिरपि दोषैरित्यविरोधः प्रकृतिविशेषा
न्दोषकार्यमाह तैश्चेति तैर्जन्महेतुभिर्दोषैः प्रकृतयश्च स्युः नाम्नश्च तत्र एव प्रकृतिर्दो
षोल्बणः तत्रवातेनहीनापित्तेन्तम घाककेनोत्तमा समधातुस्रवनुषी समस्तामुत्तमागु
णैः पूर्णा सत्वगुणप्रधानोत्तमा यागयुक्तमाधानवादोषा द्विदोषाधिकानामाद्विदोषजाति
ः सम स्तासु निन्द्या दोषी नायाम पित्तहीना तत्र पित्तकफजाहीना ततो वातकफजा ततो वाते
पितजाइत्यसत्यं यद्यपि वातकफयोः परस्परयोगवाहित्व तथापि वातकार्यं भवतिवकृतात्
उक्तं च बलित्वादाशुकारित्वाद्विभुत्वादन्यकोपनात् स्वातंत्र्याद्बहुरोगत्वाद्दोषाणां प्रबलो
निलः तस्माद्द्विदोषजानित्याविरुद्धोपक्रमत्वात् उपदेशाच्च उपदेशस्तत्रि देशस्य बाधका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अत्र च विशेषः आदेः केवलस्याभ्यधिकत्वेनारंभकत्वं त्रयाणां साम्येन न त्वाधिकत्वेनोपक्रमात् । ये

वा.टी.८ अतएव पदेशाव [illegible] दोषजानां [illegible] यतस्य भवति तत्र श्लेष्माग्रगोः [illegible] तत्र गत्या प्रधाना उन्मादयस्त्वत्र नायिकदो

भवन्ति ननु वातादीनामवाहित्वात् स्वानपित्तजवातश्लेष्मज एकत्वात्मनस्याकोन्मत्ते प्राप्ते कथं षवैषम्या

निर्दिष्टत्वं [illegible] उच्यते योगवाहित्वेपि प्रकृतौ स्वकार्यकारित्वमुपदेशबलाद्भवति तथाप्यु त्वपरि

श्रुतः स्वप्रकृतयोभवन्ति दोषैः एव प्रकृतिरास्व मलेश्लेष्म तत्राहयावीति स्वलं वायप्र शेषात्

कृतीनां स्वलक्षणोः तान्वा स्वस्थत्वेजात्वे ह्यत्र प्रकृतीरिति निर्दिशेत् तथा च वस्त्वन्यत्वे प्र

तथा त्वमृग्रक्त कृतिद्वयमस्त्रीन्यां इंद्वस्रवं गुणाः द्वया दोषा चास्तिकया द्विभिश्चैव गुणोत्तु लामयी वदेत्

त१ अक्तगानाति मेदस [illegible] संयोगेयाभवेदोषउत्कटः प्रकृतिनीयते तेन नस्यामलस्य लक्ष्मणः तथा

अनुक्रान्तस्यगर्भस्तत्वेव एवगर्भशयस्तेषु पः स्याद्धे दोषाधिकस्तेन प्रकृतिः समधातुना यद्वाह

१० [illegible] मे वजायते त्रिभिः समधातुरिति वायोर्गुणानाह तत्ररूक्ष इति तेच रूक्षादयः षट्

पित्तगुणानाह पित्तमिति तेच स्नेहादयः सप्त सस्नेह मीषत्तिग्धः सरा हृद्रवदयीविहे

११ दुर्गन्धं कफगुणानाह स्निग्धइति तेचास्निग्धादयः सप्त मन्त्राः पिच्छिलः एव स्थावि

शिष्ट संयोगनिमित्तं दोष संज्ञाह यमाह संसर्गइति तत्र संसर्गः सन्निपातश्चेति तत्र द

पादीविवयोः क्षीणयोः कुपितयोर्वा संयोगः संसर्गः त्रयाणां सन्निपातश्चेति हित्वा त्रयो

१२ द्वं सर्वसन्निपातानां [illegible] यासंख्येन न तु साम्यकोपात् यत्र दोषमेदीयसंसर्गस्त्वापि वृद्धिभेदात् सं

सर्गेति पातस्वापि त्रयभेदात् बहूत्तिः इति दोषा [illegible] यद्दूष्यान्नाह रसेति रसादयो वेसप्तधा

तव सप्त दूष्याः मूत्रादयः मलास्त्रीण दूष्याः मलस्त्रं रुजीष्यन्तेमलो स्वदूष्ये दामलः अरदिशहा

न्योस्याद्धियमज्जाशुक्रमलाः वक्तव्याहि कफः पित्तमलः खमुप्रवेदोनखरोमच स्तेहोक्षीणि

१२

४८४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वामोज्जोधानं तं क्रमशो मलादि ति कफपित्तयोर्दीपकत्वान्न दृष्यत्वं स्वेन हेतु रसादिरूपेण दूषकेषु च्या
धपः संभवंतिये तज्जन्यस्मृपचारेण सामान्यहर्षितदाह्वत् इ [illegible] त्मा इति प्रकरणो हेतुः स्वप
वहिरंगस्तावेष्ट दोषदूष्यविकृत्यनुमादनेहारतो माधिनो सर्ववहिरंगः सद्विधावृद्धिहेतुः स्वपहेतुम
नत्र वृद्धिहेतुमाह वृद्धिः समानैः सर्वेषां भावानि सर्वदोषदूष्याणां समानैस्तुल्यधर्मैर्वृद्धिर्भ
न समानगुणं १ वत् यथा स्नेहादिगुणस्य वायोस्तु [illegible] रूपा माकादिव इन स्नेहादिगुणस्य पित्तस्य तैलादिः स्नि
ग्धादिगुणस्य कफस्य स्नीरादि दूष्येषु स्वेदरक्तयोः पित्तवद्वृद्धिहेतुः श्लेष्मणां श्लेष्मवत् वस्ति
हि नत्रास्थिस्थितो वायुः पित्तं तु स्वेदरक्तयोः श्लेष्मा शेषेषु तेनैषां माश्रयाश्रयिणां मिथः प
देन स्वतदन्यस्य वर्द्धनहेतुरोवधं पृथिव्यादिस्तत्र लैव भिन्नत्वपहेतुमाह विपरीतैर्विपर्यय इति
सर्वांदेषदूष्याणां विपरीतैर्विरुद्धधर्मकैर्द्रव्यैर्ह्रास इत्यर्थः ह्रसो भवेत् यथा वायोरोध माहित्य
लं पित्तस्य यवादि कफस्य कुलत्थादि दूष्येषु पूर्ववत् प्रत्यवसाधकविवेचनार्थं द्रव्याधर्मनाह
नत्र लं नेन रस प्रभाव वीर्य विपाक गुणभेदान् एवं रसनामाह [illegible] रसद्रव्यस्य तथा प्रभावः योऽयं गिन पाक
जो विशिष्टा गुणो वीर्य पाकोऽग्निपाकजो विशिष्टाहारसो विपाकः शेषो गुणः तत्र रसभेदानाह १४
रसाः स्वाद्वम्ललवणतिक्तकषायकाः षट् द्रव्यमाश्रिताः इति ते च स्वादादयः षट् स्वादुर्मधुर
उष्णः कटुकः ते च द्रव्यमाश्रिताः द्रव्यधर्माः इत्यर्थः तारतम्यद्रव्यविशेषवाचित्वाद्द्रव्यं सविशेष
वाचित्वेऽपि लवणविशेषवाचित्वान्न समग्र रसत्वं बलावहत्वं रसक्रमाह ते च रसा यथा पू
र्वं बलावहा इति पोपस्याप्रत्ययैः समस्ताबलमावहति एक एव बलवान् तत उष्णत्वान्नास्ति
कृत्यादिः वातादीनां तारतम्यात् दृष्टा कथनादेवमेव दोषदूष्ययोः साधर्म्यवैधर्म्ये स्पष्टयति तत्रा

रुचिकं २०१ पथा २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

या इति तत्र रसेषु मध्ये माधुर्यादयो रसाः स्वाद्वम्ललवणा मारुतं घ्नंति तिक्तादयस्त्रिः श्लेष्मलकषा
यकाः कफं घ्नंति कषायतिक्तमधुराः पित्तं घ्नंति अन्येतु समकुर्वंतीति त्रिविपरीतं तेन तिक्तो
षणकषाया वायुं कुर्वंति स्वाद्वम्ललवणा कफं कुर्वंति अम्ललवणकटुकाः पित्तं अनलवत्
तेरसाः स्वरूपतः संनिपातानुमेयाः कटुकादिभिरेव कट्वम्ललवणाः पित्तं स्वाद्वम्ललवणाः कफः
कषायतिक्तकटुकाः वायुं इत्येतानुमाननः इति प्रभावभेदानाह शमनमिति प्रभावो रसादि
भ्यो ... इति ... इत्यपि तत्त्रिधेति शमनं कोपनं स्वस्थहितं चेति
त्रैविध्यं यद्द्रव्यं समैर्विपरीतैर्वीर्यरसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् शमयति न कोपयति तच्छमनं यथा
मधुरशीतादिजीवंती कफं शमयति कटुपाकरसो गुरुः स्निग्धोष्णविरसोनः कफवातानो यद्द्र
व्यविपरीतैः समैर्वीर्यरसादिभिर्युक्तमपि वातादीन् कोपयति तत्कोपनं यथा ... गुरु
स्निग्धमधुरमपि कालेन वातं कोपयति तैरेव गुणैर्मोक्षः पित्तकफौ यद्द्रव्यं वातादीनां
समत्वं ... हितं अपि स्वस्थस्य ... स्वस्थहितं यथा गुरुमधुर ... शीतोपि च स्व
स्थस्य पित्तं न स्पृशति गुरुमधुरस्निग्धशीतमपि क्षीरं कफं स्वस्थस्य न कोपयति एवं
वेत्यपि प्रभाव उदाहरणीयः वक्ष्यति हि रसादिसाम्ये यत्कर्म विशिष्टं तत्प्रभावजमिति
ननु शमनादीनां द्रव्यभेदानाह ननु ... इति द्रव्यभेदत्वे यदेव शमनं तदेव कोपनं तदे
व स्वस्थहितमिति संकरो न युक्तः धर्मभेदत्वेनु रसादिसंकरवद्युक्तः किं च द्रव्यभेदाश्रद
र्शनाद्रसादिधर्मभेदानां प्राकृ ... अभिधेयाः ... न प्रभावभेदा एव शम
नादयः वीर्यं द्विविधमाह उष्णेति ... नतु ... न तु रसानुविधायित्वं ...

४८६

२६

मपि वीर्यत्वात्कथं द्वे एव वीर्ये इत्याह उक्ता इति न गुणोत्कर्षो यत्र विपाकादिना पाकाद्दशैव गुणा
वंते तथा च सुश्रुते इति न चाष्टौ गुणा योर्द्वयोरेव द्वैविध्यं गुणोत्कर्षानिरस्कारशक्त्युत्कर्षः शक्त्युत्कर्ष
वीर्यशब्दो लोके प्रसिद्धः तद्द्वयमेव वीर्यमपि द्रव्याण्यशक्यमिति स्पष्टं वीर्याः विपाकभेदानाह त्रिधेति तेन चत्र
वीर्यशब्दो लोके प्रसिद्धः तद्द्वयमेव वीर्यमपि द्रव्याण्यमिति स्पष्टं वीर्याः विपाकभेदानाह गुरुमन्देति तेन विंशतिः तद्गुणोद्देशादेशानहि द्विविधा
पः स्वाद्वम्लकटवश्चेति गुणभेदानाह गुरुमन्देति तेन विंशतिः तद्गुणोद्देशादेशानहि वृहणे शक्तिर्गुरुः ले
खने लघुर्नीरोगे स्थिरः सरस्वरद्रवकठिने बलस्थूलपिच्छिलादयो द्रव्यस्य वृंहणे शक्तिर्गुरुः ले
घने लघुः शमने मंदः शोधने तीक्ष्णः स्तंभने हिमः स्वेदने उष्णः स्नेहने स्निग्धः शोषणे रूक्षः
रोपणे श्लक्ष्णः लेखने खरः प्रसादने सांद्रः विलेपने द्रवः स्थापने स्थूलः इति ने कठिनः धारणे
स्थिरः प्रेरणे चलः विवरणे सूक्ष्मः शोधने विशदः लेपने पिच्छिलः इति ननु स्वादादिविकाराश्रया
गुणाः कथमिह गुर्वादयः सर्व एव विगुणा अप्रणिते तद्यथा स्वयमेवाह नीरोगस्थिर
मुकाशिश्रयस्तत्स्वगंधादयः सर्वत्रैव विगुणा गुर्वादयः इत्याह चरकः स्वादु
गुरुस्निग्धाम्लवण्णकारं लघु विकाशि विशदं मधुमांसशास्त्राहिदपिपः चरकः स्वादु
स्निग्धं स्थिरं स्निग्धं वहत्यम्ललवणं तिक्तं लघु रूक्षं स्थूलं च गंधं स्निग्धं सर्वगुणसंपत्तः तद्वगुणमेवाहः
इति तत्स्थिरं स्निग्धं वहलं श्लक्ष्णं पिच्छिलं गुरुमंदं स्थूलं चगतंदशागुणसंपत्तः तद्वगुणमेवाहः
गुणा मान्यादयोपि वर्द्धयेदिति सुश्रुतोपि कषायं कटु तिक्तं रूक्षं किंचित्तिक्तं रूक्षं विशदं हृद्यं सुगंधि विशा
दं लवलीफलं सुच्यते ऽप्यमेवापि तत्सम्यक् हृतनीरोगस्थूलं लघु विशदं चरकः शीतं मधु चिरिकावे
दं लवलीफलं गुरुपाने गुणे अनुरूप्यर्थं दिग्धं पाकं सपत्नं इति तत्कथं विंशतिर्गुणा इति
मरकेहिमित्तत्नघुवद्गुणेऽमकृत्पादिकमधुरकष्टपाकमधुरतनइति तत्कथं विंशतिर्गुणा इति
ऽप्रयोजनेयेषामिति गुणागुणोद्दीपितानाम्लविपाकानांवेवानमंतः तथाहि स्वादादिविकाराश्रयागुक
शिरोभ्यासंमयोर्यवद्वंते प्रसनुः क्षीरे मधुगुणे विपरीताः केवलं यदेवातिक्षीरं तत्त
स्वतन्त्रं गुणवत्सर्वे विपर्ययवर्तिनां चतथाकारणादिहवेनसे तत्र विकाशीवरे ऽपाशुकारी चले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रसन्नस्थूले नेहिवारसौ क्लाहकूहलकूहलास्थिरसूक्ष्माणां विपर्ययाः स्वादुशीतमृदुस्निग्ध
पिच्छलगुरुत्वाद्यश्लेष्मनीहलस्निग्धशीतलपरौ विपर्ययाः प्रसिद्धा एव अवाप्याहिलत्वं
वहुवाहिवेवसंभवन्ति यदाह स्मुसुतः अवाधीहदमाविलं अपाकापकल्पने विकाशी विव
बन्धान् संधिबंधानि मुञ्चति आमुकारीन क्षाभुत्वाद्रवत्वं भासिनेलवत् इति प्रसन्नत्वं स्फु
टत्वं न च स्थूलत्वं न स्फुटत्वं प्रसन्नत्वात् सुगंधदुर्गंधौ नुमदनीहत्वाविशेषौ इदुयप्रसास्त्रा
ह्लानहाराग्रमनश्रोधनस्पला यदाह स्मुसुतः सुगंधो रोचनो मृदुर्दुर्गंधो विपरीतो स्माहित
शुचिविमलौ तु विशदविशेषौ प्रहष्टानाहिमलानां सालने शक्तिः शुचित्वं दृष्टनो विमलत्व
शिवं परिणामहितं महष्टिनहाप्रियं नेवगुणकार्येगुणशाह्वस्नपचाराल् न पार्थोद्याधने च
स्निविशोधनस्त्रप्राणा प्रदेशास्तिन वदूनश्च ज्वरापहारी कषायिनहेनाा वायुजं परहष्टगुणोहि सं
तु इत्यादौ यत् अवाधिविकाशिनो प्रसन्नत्वं संग्रह उरनीहत्वं प्रकर्षीनुकेभित्रोपरिकल्पना
विति नरेकीय मनन्वादनारत्वीयं न दादरलेयत्वैले अवाधिवद्धविदूर्योरभिधानेनाहिद्रइस्ता
न् यच्चमये नीहत्वा विकाशिनोस्तन्तुनरके स्यात् यत्नुपि तेनीहत्वाविहितयोरभिधानेनाहिद्रयाटे
तकत्वे सत्य विप्रणांद्रपस्थाहेजनातिशयार्थं संग्रहेतु इदुयार्थाक्वे वाधी च विकाशी वावरेतुताः
१८ सत्वं जलमध्वानि तथाप्रोक्तमहागुणाइति उक्त धर्मा गणद्वव्याणं सदोपयोगात्स देवदावे
वमेप्राग्नविशषमाह कालार्थेति इत्यालोचरकोन्तानि खादीन्यात्मा मनः कालोदिशाश्च द्र
व्यसंग्रहइति न तु कालः स्वास्वाद्युज्यने महाभूतानि त्वर्थि द्वारेणादिमान्यमनोपि कर्महारेण
कालउक्त इति नवधा भेदात्त्रिधा शब्दस्पर्शरूपरसगंधभेदादर्थाः पंचधा कायिकवाचिकमानसभे
दात्कर्म त्रिविध नेत्रामसम्यायोगारोगकारणं हम्यन्योगत्वारोग्यकारणं नेत्राहसम्यायोगत्रि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विधः हीनयोगो मिथ्यायोगोऽतियोगश्चेति शीतोष्णादीनां कालानां हीनता नामाल्पत्वं कालस्य हीनयो-
गः विपरीतस्वलक्षणत्वं मिथ्यायोगः अधिकत्वमतियोगः इन्द्रियार्थानामल्पः संबंधोऽर्थ-
स्य हीनयोगः अनुचितो योगो मिथ्यायोगः अधिकोऽतियोगः अल्पत्वे तु कर्मणां हीनयोगः
अनुचितो मिथ्यायोगः अधिकोऽतियोगः सम्यग्योगात्तु विपरीतः एवं त्रयाणां सम्यग्योगः एतदुक्तं
भवति यद्यपि सर्वदा द्रव्यैर्योगस्तथाप्यसम्यग्योगो यदा तदा दोषवैषम्यं यदा सम्यग्योगस्तदा
१९ दोषसाम्यमिति बहिरंगो हेतुः अथ लक्षणमाह रोगस्त्विति रोगस्तु दोषवैषम्यमिति
दोषदूष्याणां यद्वैषम्यं विकृतत्वं तद्रोगः दोषशब्दो न रोगहेतुमात्रे वर्तते उक्तं गदहेतोः आरोग्यं लक्ष-
यति दोषसाम्यमरोगतेति दोषदूष्याणां यत्साम्यमविकृतत्वं तदारोग्यं रोगभेदानाह
निजेति द्विविधो रोगो निजः आगंतुश्च तत्र यद्दोषवैषम्यं स्वयमुत्पद्यते यथाविधि हेति स निजो रो-
२० गः यस्तु शस्त्रादिना देहेन तरेणोत्पन्नः स आगंतुः रोगाधिष्ठानमाह तेषां द्विधा शरीरं मनश्चेति
दुष्टस्य मनसो रोगाधिष्ठानत्वाद् दुष्टहेतुमाह रजइति सत्वदेहादेशा रजस्तमश्च दोषौ द्वौ दुष्टकारणे इत्यप
र्थः नन्वनयोर्वातादिवद्दोषत्वं ततो न तत्र मतं दोषविज्ञानीयादिषु वाग्भटेनाप्युक्तं कायोपि दुष्टो व
२१ रोगाधिष्ठानं तस्यानु दोषा एव दुष्टकारणं रोगिणस्तानोपायमाह दर्शनेति स्पर्शेषा दर्शनं स्प-
र्शनं प्रश्नश्चेति तत्र दर्शनेनैव वैवर्ण्यादिकं स्पर्शनेन शैत्यादिकं प्रश्नेन शूलादिकं निर्धार्य रोगप-
रीक्षितिनिश्चयः रोगिणो विहितान्नेनोपोऽरोगइति विशेषजिज्ञासातो रोगविशेषज्ञानोपायमाह
रोगमिति सच पंचधा निदानं प्राग्रूपं लक्षणमुपशयः संप्राप्तिश्च निदानं बहिरंगो हेतुः प्राग्रूपं पूर्वजो
रोगः रोगस्य राजवद्भुज्यमानस्य परिवारस्थानीया रोगाः केचित्पूर्वरूपकाले तेन केचित्सह केचित्पश्चा-
त् तत्र पूर्वं तेन पूर्वरूपं सहते रूपं वेदप्रष्टान्ते उपद्रवाः व्यक्तं लक्षणं पटेन संगृहीताः उपशयो व्याधि

वा.टी.८

साम्यं ॥ आरोग्यं नन्दं रोगहेतुः इति रोगलक्षणं ॥ अथौषधं व्याख्यायते तत्र देशकालावपेक्षणीयाविति प्रथमं तौ
व देशः तत्र देशभेदद्वयमाह भूमिदेहेति तत्र भूमिर्देहश्च द्वे हेत्वापूर्वे देशास्ते शास्त्रान्तरेषु देहस्यापि दे
शत्वव्यवहारसद्भावात् भूमिदेशभेदानाह जाङ्गलमिति तत्र त्रयः जाङ्गलः आनूपः साधारणश्च त
त्र जाङ्गलो वातभूयिष्ठो वातरोगबहुलत्वाज्जाङ्गलं ॥ आनूपः कफोत्कटः कफबहुलत्वादानूपं ॥ समम
लः समदोषत्वाद्दोषसाम्यबहुलत्वात् साधारणमाहितैषिणि देहभेदास्तु प्रकृतिभेदेनोक्ताः कालभेदद्वय
माह क्षणादिरिति तत्र क्षणोऽक्षिनिमेषकालाद्यवस्थाप्रभृतिक्षणो मात्रा ॥ आदिशब्दात्काष्ठाकलाना
डिकामुहूर्तयामाहोरात्रपक्षमासर्त्वयनवर्षाणि तत्राक्षिनिमेषो मात्रा ताः पंचदश काष्ठा ता
स्त्रिंशत्कला ताः पंचदश नाडिका ते द्वे मुहूर्त्तः ते तुल्यरात्रिन्दिवस्य दिनभागे चत्वारः प्रहरो नाम यामः
तैश्चतुर्भिरहोरात्रः त्रिंशच्च पंचदशाहोरात्रैः पक्षः तौ द्वौ मासः ते ऋतुः ते त्रय अयनं ते द्वे वर्षं व्याध्यवस्था
॥ आमपच्यमानपक्वत्वनवपुराणत्वादीत्येवमादयः देशकालयोर्व्यवस्थामाह भेषजयोगकृदिति
देशकालवाच्ययोः शब्दयोः तद्यथा यः यः ययुक्तो देशः कालश्च तत्तुल्यं भेषजेन सर्वोपयोगं करोति
उक्तं हि तंत्रे भेषजमवचारयन्प्रागेव तावद्वातुर्ऋतुवशेन कस्मिंस्तद्देशे जातं इत्यादि तत्सिद्ध
मदेशमनुपालनसिद्धमाहारजातं हितमिदमहितमिदमिति तथानिकृष्टानिरुद्धेलो दुष्टमांस
आनिलानाद्यग्नावयवोत्पाग्निरल्पाहारो ह्यल्पाहारो विचितो हारस्त्हितो व्याधिबलमवनावे
दसमर्थः स्यात् किंतु न तथाविधमेवजन्येवमिति तथा कालश्चमेव जनयोगमनां करोति ॥ आपाद
यतीति उपक्रमयतीनो भवति लक्षणमनेन इत्यादि ॥ औषधमात्रमाहितमित्यादि तथा साधारणे सा
धारणेष्वेव नदं नरालेषु वमनादीनि योजयेत् तथानुरावस्था सत्वका लो कालसंज्ञा तथा स्मामव
स्था यामो पधस्थ कालो कालो वा तदा समानीन कालमौषधं योगिकं ॥ औषधभेदद्वयमाह शोध

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्नमिति नञ्चैः शोधनं शमनं च इत्याह स्नेहश्च तु वर्मानेभि पुनः समासेन हुलमति शायसंहे काय सामा
न्योक्ताभिप्रायसंगतः हृः संक्षेपः लंघनवृंहणस्य शमनस्याभिप्रायलंघनविशेषयोः शोधनशमनयोः संक्षेप
स्मानि संक्षेपः एवं वृंहणस्य शमनेत्वेनाभिमत्वात् कृतः वस्तुनिर्दिष्टं वृंहणं शमनेत्वेव वायोः पित्तानलयो
नि शोधनेत्वधिकवृंहितः स्नेहनेदोषसाम्यकरे शमनेत्वधिकस्त्रीकृतः वृंहणंलंघनाभ्यां अधिकस्त्री
मन्त्योषधिकेदोषशोधनमधिकृत्योक्त्वा शमनमिति विभागप्रसिद्धिः शोधनशमनविशेषणं विब
२५ द्विभागमाह शरीरजानामिति नैवं शोधनविशेषात् वस्त्यादयः क्रमेण दोषाणामौषधं वातस्य व
स्तिः पित्तस्य विरेकः कफस्य वमनं तथा शमनविशेषात् तैलादयः वातस्य तैलं पित्तस्य घृतं कफ
स्य मधु किं सर्वथा नेत्याह शरीरजानां शरीरजानामिति शरीरोगारंभजन्मप्राप्तः शरीरजाः शारी
राश्रितानां दोषाणां परमौषधं निश्चयेन एतदुक्तं भवति सर्वेषां दोषाणां वस्तिरौषधं विशेषाद्वातस्य सर्वा
णि शोधनानि वातस्यौषधं विशेषात् वस्तिः न पाप्मनः शरीराश्रयाणां दोषाणां वस्तिरौषधं विशे
षाच्छोधनानि वातस्यौषधविशेषाद्बाह्यस्तिः न पाप्मनः शरीरमनसो विषयमाह धीरिति नञ्चैः धीः प्रभृति धीर्बुद्धिर्यया
हितानहितं विवेकः धैर्यं दुःखसहत्वं येन हितं वनमहितं त्यागः आत्मादिविज्ञानं आत्मादयः आत्मा
देशकालास्तेषां विज्ञानं अहं कोऽहं कीदृशः देशः कालः सबहोरात्रादीनां विज्ञानं येन हितमेव नप्राविष्ठ
हः एतत्सर्वं मनोदोषाणां हृदयाश्रयाणां वातादीनामौषधं परं सर्वस्यैव मनोदोषाणामौषधं
२६ विशेषात् धीप्रभृति न पाप्मनः शरीराश्रयाणां दोषाणां धीप्रभृत्यौषधं विशेषान्मनोधर्म
नानामित्यर्थः इत्यौषधं दोषधपरानाह भिषगिति नञ्चैः चत्वारः भिषग्द्रव्या[illegible]ण्युपस्थाता

रोगी चेति उपस्थाता परिचारकः चिकित्सनसौष्ठवप्रकारकत्वं चैतानि पादाङ्गानि यानि कारकाणि पादचतुष्कत्वात्
पादानित्युच्यन्ते हि प्रत्येकं चतुर्गुणत्वमिति तस्मात्स्वचतुष्पदमेकैकं चतुर्गुणत्वेन ततश्चतुर्णां वैद्यादीनां
२८ इत्यभिप्रायः तत्राभिषग्गुणानाह श्रुत इति श्रुतः शास्त्रप्रकारी तीर्थात्तशास्त्रार्थो गुरोर्गृहीतार्थपूर्वदृष्टा
र्थः तीर्थं गुरुः दृष्टकर्मा बहुधा नुष्ठितचिकित्सार्थः शुचिर्मनोवाक्कायशुद्धः संवेदनहेतु भमेदो
नुष्ठितो सत्यवाः सुरतः प्रियदर्शनः सुरतः कारणकोपि बहुषु पुनः कालवेदी जितं त्वं पार्श्वकर्मसु ते
मना यान्त्राशिलोपनस्तु गुरुवत्समुपासते तेन गुरुपालनमनुलानः समिवक्षुहृन्मशुने पसुके
वलस्य स्वरः कर्मस्वर्वदोषिष्ठितः समुह्यमानुरुषाप्राणाभीशरिवाहवे यः पुनः कुरुते कर्मधा
र्ष्ट्या च्छास्त्रविवर्जितः सत्सु गर्हीमाप्नोति वधमाप्नोति राजतः हेतौ लिङ्गे प्रशमने रोगाणामपु
नर्भवे ज्ञानं चतुर्विधं यस्य सराजार्हो भिषक्स्वरः शास्त्रं शास्त्राणि सर्वलिङ्गमुपदेशप्रवर्तये पा
त्रापेक्षी एवतः प्रशंसा बाहुश्रुतेन देहयेन प्रदीपमन्तेषां सुहृदर्शनं विद्युता मतिः नाभ्यामतः प
युक्तं प्रत्यक्षचिकित्सन्नापराध्यति शाहनस्वयोग्यानि सर्वैवस्तुनिमित्ततः गत्वातुरापादत्रयत्र न
विधत्ते मनः क्वचित् व्याधिः परीक्षितेन समग्रेतदा नाविविधवतः गोपनीयाचनहात्तर्नि सकाशा
यतेभिषक् सहसानचनत्वाञ्छिया कालमहापयतेन्ताताति चोपचारितं सर्वे गुः शुद्धिमक्षुमेतना
दृशीनामवक्त्रीप्रसन्नदंष्ट्रादेवराशुरवे नाभिपुरस्कृतस्यानपरिहासवर्जयेत् त्रिशैवेषु
कोधितापि पूर्वोक्तगुणवर्जितान् क्रियाविकयिलवेद्यान्स्वमारणस्पराहिते यदैवविगुणे
पादेगुणवंतापनयकाः सपादहीनानतापितोनुगुणवानम्यारपालयेत् चिकित्सायास्तमवानःप्रधा

हे· ८

नैकारणं त्रिदुः कार्यं पुरा परीक्षेत मारभेत ततः किंच स्वास्थ्यविपर्यये हानिमभ्याधुवमासु
पान् साध्यत्वो ऽपि संयोगो बलिनो ऽपि यस्मात् साध्यानां विशतः साध्यमेवानः साध्यासाध्यसमागमे ना
साध्यः साध्यतां याति साध्यो याति च साध्यतां पादापचारात् दैवाद्वा यान्त्यवस्थान्तरं गदाः । वरमतो
विपरिवर्ती नमनसि मयोपितां उपभुंजीत नत्रियाग्निहानि चैव रूपमणोज्ज्वनाद् । पायोयनादयाधमे ऽस्मा
न्नेषु भिषग्वरः वर्तनेयः सुखिद्वार्यं सुसर्वं मातिवर्तनेन दुरासगुणेनाह । बहुकल्पमिति बहवः कल्पाः
स्वरसादयो यस्य तद्बहुकल्पं बहवो गुणा गुरुमंदादयो यस्य तद्बहुगुणं रसादिसंपन्नं पंचगुणेन सं
पन्नं देशकालाद्युक्तियोग्यं औषधमवद्रूपं चिकित्सितस्य ... परि
चारकगुणेनाह । अनुरक्त इति स्नेहलः शुचिर्हितो वैद्यवान् बुद्धिमान्दक्षः रोगिगुणेनाह । आ
ढ्य इति । आढ्यो धनवान् भिषग्वश्यो वैद्याधीनः ज्ञापकः स्वानुभूयमानरोगावस्थानस्य ल
समर्थः सत्ववान्योगोपघ्नक्लेशसहः इति भिषगादिपादचतुष्टयं उत्कर्षो यथमसाध्यस्य साध्याधीनि
बहुसाध्ययाप्यासाध्यविवेकं करोति न त्रसाध्याहि द्विविधः सुखः कृच्छ्रश्च न तत्सुखसाध्यं कथय
ति सर्वौषधेनि । सम्यगिति । अनुपद्रव इति नहेस्थिति सर्वौषधक्षमदेहजत्वादेकानविंशतिल
जलोरोगः सुखसाध्यः तानि च लक्षणानि विपर्ययात्मना विपरीतानां सहोक्तत्वेने कृच्छ्रादिरूपयो
गात् सर्वौषधदेहजत्वं कतिवयौषधक्षमदेहजत्वं अौषधमात्राक्षमदेहजत्वं युवजत्वं बालवृ
द्धजत्वं । अनिबालानि वृद्धजत्वं पुरुषजत्वं स्त्रीनपुंसकजत्वं गर्भिणीसूतनक्रास्त्रीलक्षणनपुंस
कजत्वं विषयाभासत्वे द्विपजत्वं विषयासत्वे द्विपजत्वं । अल्पसंप्राप्तित्वं बहुसंप्राप्तित्वं पादचतुष्टस

८२

। असमर्मगतत्वं । आगन्तुहरसमर्मगतत्वं । अल्पनिदानत्वं बहुनिदानत्वं पादचतुष्टनिदानत्वं १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्राप्तिमत्त्वं ।अल्पत्वं ... पूर्वरूपत्वं यानदुष्करपूर्वरूपत्वं ।अकल्परूपत्वं कावदुष्कररूपत्वं ।अनुपद्रवत्वं सोपद्रव
३० त्वं याप्युक्तोपद्रवत्वं उत्पादकहेतोबोधकत्वं यथापूर्वोक्तदूष्यत्वं यथापित्तजे रसगतत्वं तुल्यदूष्यत्वं य
थापित्तजे रक्तगतत्वं तुल्यानेकदूष्यत्वं यथापित्तजे रक्तस्वेदगतत्वं विपरीतदेशगतत्वं यथाकफजे
जांगलत्वं तुल्यदेशत्वं यथाकफजे आनूपगतत्वं तुल्यदेशगतत्वं यथाकफजे जन्मप्रभृति सेविता
नूपानत्वं ।अनुतुल्यर्तुत्वं यथावातजे शरदृतुत्वं तुल्यर्तुत्वं यथावातजे ग्रीष्मजत्वं तुल्यप्रकोपर्तु
त्वं यथावातजे वार्षिकत्वं विपरीतप्रकृतित्वं यथापित्तजे कफप्रकृतित्वं तुल्यप्रकृतित्वं यथापि
त्तजे पित्तप्रकृतित्वं तुल्यानेकप्रकृतित्वं यथापित्तजे वातपित्तप्रकृतित्वं वातस्य योगवाहित्वा
त् पादसंपत्सद्भावत्वं पादविकलत्वं सर्वपादविकलत्वं ।अनुकूलग्रहत्वं प्रतिकूलग्रहत्वं स
र्वप्रतिकूलग्रहत्वं एकदोषत्वं द्विदोषत्वं सर्वदोषत्वं एकमार्गत्वं ।अनेकमार्गत्वं सर्वमार्गत्वं
।अनतिक्रान्तवत्सरत्वं ।प्रतिक्रान्तवत्सरत्वं बहुनिक्रान्तिवत्सरत्वं कृच्छ्रसाध्यलक्षणानि शस्त्रा ३१
दीनि यागदः शस्त्रक्षारादिसाधनः स कृच्छ्रसाध्यः पक्वगदस्तु न स्नेहः सुखसाध्यस्तु पाकजाते
हस्तकारोग्यतः सोपि कृच्छ्रः सुखसाध्यतः सुकृच्छ्रः कृच्छ्रसाध्यः सुखसाध्यलक्षणमनिदिप
थ्ये ... सहैकस्य व्याने सकरः पुरुषस्त्रीजनेन बालवृद्धजनेन सुखसाध्यानसकरः ए
वं सर्वज्ञानस्य सकरजैविधाज्जैविध्यं ।अल्पविपर्यये सकरे कृच्छ्रं तुल्यविपर्यये कृच्छ्रतरः बहुवि
पर्यये कृच्छ्रतमः तथा शस्त्रक्षाराग्निसाधनत्वाज्जैविध्यं एवं याप्यलक्षणं करेणारनम्यस्य
रुह्य याप्यलक्षणानि ... इति तत्रइति ।अनुवर्तते योगदः सुखसाध्यलक्षण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विपर्ययं पथ्यसेविनः सुखसाध्याः ॥ औषधैर्निवर्तन्ते चेत्साध्यत्वं नो चेदसाध्यत्वं किमिदं न नीयं यावत्त्वे
नामेतन्तन्त्र माह वसाध्यानां साध्यत्वम् वसाध्यौषधस्याध्यानां नित्यं सेवनं तस्मात्सुखेषु
विनतो याप्यः क्रियाजातो निवर्तमानोपि कालान्तरेण न निवर्तन्ते इति सेवः सर्वदा यानि निवर्तमानत्व
साध्यएव किंचिन्निवर्तनात्साध्यएव किन्तु साध्यासाध्यो याप्यत्वेः सर्वादिपर्यन्तकालं याप्य
न इत्यतस्तमाह ॥ प्राप्या क्रियाधुवः यावदायुरस्मिन्नावश्याप्यः उक्तं हि संग्रहे हेत्वाद्यं सुखसमल्पेन हेतुना
सेवनत्माने याति नाशं वक्ष्यमाणः कर्मजोनि पनायुषः पनर्पन्ति बधिरस्तु मे योपि नेत्रानुराद्दिनेरितः ३२
॥ असाध्यं लक्षयति ॥ अनुपक्रमइति यागदः सुखसाध्यलक्षणात्तत्संविपर्ययोपथ्यसेविनः पक्षो मस्
कामोहारतिकृत् यस्य हृदयरिष्टा हृष्टमरणानि च हूः पक्षाननाशनः सर्वेन्द्रियघाती सवतुर्विधोनु
वक्रमएवेत्यात्मनः तस्मिन्नुपक्रमः प्रतिकाराख्योनुपक्रमः एवमाद्यायाप्यसुदासार्थः याप्याकापि
निःशेषान्निवर्तनात्तदनुपक्रमः किंचिन्निवर्तनात्सोपक्रमोपि ॥ यद्यनुपक्रमएव तस्मात्तत्रो
३३ वधंनकुर्यादित्यर्थादुक्तं ॥ मानुष्यविशेषेपि औषधानिबधपतिपञ्जेहिति मिषग्नूपेहि हमानु
त्रागतं त्यजेत् मिषजमसमूपारुषानिवृत्य पाले हि हि तेषां हितं मिषमूतानयाहाह हि समाना
नं येद्वेहि हीनोपकरणोपाय्यसामनीरहितं त्यजेत्कर्मणिरव्याकुलं ॥ अविधेयं वेद्यस्यानधी
विधेयाः २ नं गतायुषं उत्पन्नारिष्टं वसिष्ठ वेद्यमानिनं ॥ सर्वेष्वापमान्यानं वेदमन्नते चेडकावनं रुण
कानुर इह जने ... जनितशोकपीडितं भीरं आवश्यकाप्यानोषधं कृतघ्नमुपकारे अप्य
कारिणं येषां साध्यानामत्र्योबधं न कार्यमित्यर्थः इति सुखसाध्यादिलक्षणं इत्येव व्याधिप्रतीकारः ३४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१०

सामान्यसंज्ञेयं प्रयोजनमाह एतावता नेकार्थो ऽस्मिन् शास्त्रे व्याख्येय इति तावन्मात्रार्थं एवं
हितानि शास्त्रे नामार्थं ज्ञायते कीर्त्ति हि केचित् यथाविधि यंते केचिदन्यथा ते केचित्तु ल्लु न यत्नात्
र्थं मन्यन्तु ना ऽयमुक्तं ते शास्त्रे नामार्थस्तु विधयार्थीनि विद्या शास्त्रे नामार्थस्तवेनग्रहा
नि ऽध्यायसंग्रहापि सुनहापि सुखेन हलायामस्ते नाध्यायसंग्रह व्याख्यां प्रतिज्ञानी
३५ ने तत्र स्थले नि ऽम्रनः परं संग्रहानन्तरमध्याया न्ये तत्र ह्यपि ऽआयुष्कामइत्यादि तत्रायुष्कामा
दपि स्त्रिरादध्यायाः सत्र स्थाने गर्भविकृति नादयः चरशरीरं सर्वरोगनिदाना दयः चोड
शानि दाने ज्वरचिकित्सा दयो द्वाविंशति चिकित्सास्थाने वमनकल्पादयः षट् कल्प स्था
ने बालोपचारणीयादय श्चत्वारिंशदुत्तरस्थाने इति षड्भिः स्थाने स्सविंशाध्यायैः
नमस्मिन् शास्त्रेउक्ते ऽआयुष्कामीयो ऽनुत्तन्त्रेनेड्वादि राह्ला ऽआयुष्कामीयरोगानुत्पादनीयइत्यर्ं
द्विविताने या दि सेना कालस्य काः दिनचर्या हि रा ह्ला दिनचर्यैतु संज्ञा नाना चकाः ऽयु द्वादयः शोधना
दि तु ज्ञमुण्णा ह्रकम्मकः ऽआप्नोतनेन मा रात्रिन कर्मकल्को धाय। मद्यादयो मदात्ययादयः विशविरो
गधारनिसारस्मा हितेष्वा मूत्रिने मूत्रयविहर कृपाः मूत्रगामूत्र विहानी यन स्मनिवधवो वर्मसु वर्म
रोगविज्ञानप्रतिषेधयोः संधिषु संधिमतन रोगविज्ञान प्रतिषेधयोः दृगादिषु रोगन तु सर्वे च सर्व
गादिषु वह सु पञ्चकहोविज्ञानप्रतिषेधमन्त्रे स्वान दे वले बलसस्यां वल्लेभ्यान सर्व हितेरोगान
यादिषु भनिबु विषुए य च हृदयं विज्ञान प्रतिषेधमेवानु ऽवन चन्या नाना च वाजीकरणं विंश
ति मनुन्तरं इत्यध्यायसंग्रहः ४ इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ऽध्याय आयुष्कामीयः समाप्तिमगमत् १
३८॥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

497

।अथ दिन [illegible] ध्याय प्रतिज्ञाता [illegible] ।अथात इति यतः पूर्वाध्याये [illegible] पृष्ठो [illegible] सामान्य संहिताया

व्याख्यातः सर्वदा [illegible] वा [illegible] पः सर्वदेहे [illegible] न त [illegible] वन्वा हहिंगो दैनं २

हेतुः [illegible] [illegible] दिनकाले [illegible] नियतकाले [illegible] नियतकालो [illegible] दिन

।आ [illegible] न तदे नाहतो [illegible] ।अतएव [illegible] वा धा [illegible] विधत्ते

[illegible] मुहूर्ते [illegible] युस्थानी [illegible] रोगः [illegible] यमः [illegible]

तं विधत्ते शारीरचिन्तादि [illegible] न तः [illegible] विधि [illegible] विधि [illegible]

[illegible] कुर्यात् किं कृत्वा शारीरचिन्तां [illegible] शरीरे किं [illegible] यादि [illegible]

मनुष्ठितं किं [illegible] शारीरचिन्तां [illegible] [illegible]

उत्तीति धर्ममर्थ [illegible] ब्राह्मे मुहूर्ते [illegible] न [illegible] कृत्वा [illegible] यथा [illegible]

१ वति यतः [illegible] हं न [illegible] विधत्ते [illegible] कालं [illegible]

दंताः [illegible] न [illegible] [illegible] [illegible]

नक्षत्र [illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] दंत [illegible] [illegible]

[illegible] [illegible] ३

[illegible] दंत [illegible] न [illegible] दंतमांस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तोयेषु [illegible] हिंसेयन्ते आन [illegible] यवनवागमन्नवेदंनधावनं वा [illegible] त्रिवर्गत्रितयहीलाह्लानेन
नघवयेन [illegible] त्रिवर्गत्रितयं त्रिपलाश्रिकट [illegible] यानेस्तेननलोदं नान्दनमासाम
वाधवनदुति [illegible] वाधोदंन [illegible] हिंसनदे दंनाम [illegible] धोघेषन् [illegible] नः [illegible] वेच्चलो
वेन नोवदू [illegible] मृ [illegible] हेतः [illegible] लोनि [illegible] नवागेल्ल न या [illegible] ध
वेरम्य [illegible] धा [illegible] हा [illegible] दंनजा [illegible] लघुनानेमवंनिमवंनिच [illegible] वदंनधावनेनि ४
वधपनि [illegible] हनि [illegible] नपवनन [illegible] मन्वेपन [illegible] हिनिमे [illegible] कामः
संग्नहेतु [illegible] नकारे [illegible] मीनधवधनवनान विल्वबद्धलनि [illegible] गुनिलक
तिंदुकान [illegible] विल्वसेंगुदगुगुलन [illegible] रिमद [illegible] माच [illegible]
तमली [illegible] लवन [illegible] मुषिवरं [illegible] लेपालाय्य [illegible] नंदंनधावनेपा
५ दुके [illegible] जेहिनि [illegible] नखिधने [illegible] नि नलोदंनपावनानंनर [illegible] मंजनेम
जेन प [illegible] दहेत्पा [illegible] नेत्रधाः [illegible] नंपध्य [illegible] वमहु [illegible] जनना [illegible] शालाका
मानेसंग्नहेतुवलमुर्कं लोचनेनेनेनमवलोमने [illegible] हीने [illegible] त्रिवलीविमलेमुत्रि
लघनवदस्म [illegible] निप्रसुन [illegible] नजनमाह [illegible] नज्ञानेजनेप्र [illegible] विमुद [illegible] मवंदाहक
[illegible] मलप्रवहेतुः [illegible] जापहमिनि [illegible] मेधाः [illegible] कल्पः [illegible] वादंनरसंजनवि
धने [illegible] नि [illegible] नंनराष्यि [illegible] मी [illegible] नेनरंक [illegible] किमर्थ [illegible] मानिह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रोमांसं व स्मात् तत्तु स्वे जो मयं न न न स्न स्य स्यो ऽन्नः कपालो लालनकादिहे षाड्वयं वातपित्तयोस्तु
विरोधभवाभावान्निमांसेन नमसारहले नौ व राजमान्य युक्त एती करा भावः ।। अस्यवनीतस्य पि
जनत्वाद्दूरे तु मात्रत्वयितनंत दाधीक्षा यस्य जनकत्वात् उक्तं हि हेमन्ते दाधीका य मज्जा क्षीरपादेव
हे क्षाव वोधनं न दारसांस जना स्य चनेन वो स्य एवं जयेत् ननु पंचसप्ताह रानेवा स्यावलो र सांस
नमिति चरकवचनं इ हन्तु स्स्य राजइति विरोधः मेवं दवह स्माह रात्रा लोवत्स्य धाला न कानान्
ननु निरसा यां धृत वसन नमिश्रानइति चरकेण रान्न काल उक्तं र हनु दनधावना नेन रमिति विरोधः
मेवं चरकवाक्य स्य हृदय मर्थः एतानि स्यान्नेवाधि पूर्वो हूर सांसनं प्रयुक्याने नदाधु वंनि स्य सेव
वा७ मांसनं मिश्रयाणा मिश्रने ।। अस्य दाह प्राप्त ने रेवेन्मा विरोधः न च्यावमनु मे वृंस साधनं स्याद् नदनधाव
मांसनं पूर्वी तूलावकुशीन देव ना नाव पूजन मिति मेव स्यधाराधनं नस्या सोन्नधने न नइति नं धूः
न मांसनं पूर्वी तूल वकुशीन देवना नान पूजनमिति उक्तं हि हेमन्ते अस्तु ने स्नेन तानसंत नोऽगेरूवधारले
नारसांसना नेन र क्तमलना व ना दीनमसेन धेनोऽन्नन प्रकृना न वक स्वरगो वाम्यव हस्तः सुगंधिव
प्रायोगिकं नतो प्र मगधमाल्यादि वाचरेत् निवली वलिन मांगा म वे पुने स्य शीलिनः ।। अजना न केश
दनाः त्रि याति सम्नाः विमलेपितः ननक व लान्न ह कुमाहानंकं जेयन् नरू वम्य ते हरूवा या सा द
तनस्ये कव ले नी वनरितं प म न न कव लान्न ह कुमा हान कं जेयन् गरू वस्य ते ह वाधासाद
कं कार्यः उक्तं हि हेमन्ते ।। ओष्ठ स्फुट न पार स्य गुव शोषाहिजा मेथाः न सुः रोपधाना सारे
हांड वधारणान् रेविहिर दीरवहारिमदांवु कवल गन्हः ।। अरोच कास्य वेरस्य मलप जि प्रसेक जि
ह्वा धावना कत्रयोः तेजोधयते वक्तुला ग्वा मिति प्रयोगिकं न तोप मगधमाल्यादि वाचरेदिति
न हवोत्कादू क गडूं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नयाधयव स्तोई नडुस्या नस्त बो नकफामया: ॥अंजबोन क्लेमानंन सेः कवलेनीवनेरितं ५
मनकवलान्ते कुमादान कफजयेरिमि नां वूलंवकानिफलादियुक्तं उक्तं हि सन्नद्दे रविवेशाय
नागंधमि स्नलवक्लेलाधरयेन जातीलवंगकर्पूर कंकोलककुटैः सह कटुकंलनाकस्तूरिका
फलं नांबूलीनां विमलयहूदं पूगं पलानिननमिति तनाद्देनांबूलं निबेधयामि नांबूलमिति ६
लनंलनकह: पित्रानंर क्लापिनेन होनिलेदाग: अंकूपिनचरुतरामि वदा वाजिरागी रुगेषा
मुखरोगाणां नयह्मा च उक्तं हि सन्नद्दे रक्तपित्तलनंजीला रनामद्याफरीतिनाम हद्दुर्बलम
८ नानं नहितंमुखरोगाणांमिति ॥अंगगोपिधने ॥अंगनमिति सर्वोत्कलापासुधिविधिप: नदा
हिसुइव्योन स्वधारामरूपैः खलेदोहंद्वाप्राणितं नांमावचनि उक्तं हि सन्नद्दे ॥अयजानान्न पा
नेक्तां मेव नथुः सुगंधिभि: यच्चतुर्थ स्वयंसुखे सलेलेर ॥अंग माचरेन इति ॥अंगपलमाद
इति साध्यंगाजरादीनहंति इषुत्रहरीक्षकरोनि सुनद्द्युत्वं निर्वलीकत्वं च वचः संनवहेतु
रयाहसचमयस्वनभवत्यंगनातुलात: हो पीनेत्रपिपिकोवायु:स्पर्शनेचत्वगा रिनत्व
वप्रदरमांगलस्पर्शली लयनेत: नेलसपा गादृत वानिविकारानि नश्रमा: ॥अमतल
निवलापुहृदेसाधिवनय:पुरानि ॥अंगमामा वविधले पी रहनि नयहंमालपलयेत स
९ ननवंवगते सुविशेषाणाम्ईन्द्रिये पिच एकस्मिन्नेव मयोगे पुन: पुन: ॥अन नम्यास: श्नय
हमाणाभाससलु निमानेनेवोक्त: संस्नहेतुहदेवय: शोलिनाम द्विकपालेदिपन्नत्वे:
हेतुमनाविहार: कलिमलघंकरलफरल पदाम्यंगमन्न नैव्यानिद्वाहप्रसादकृत पो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

501

देशान्तरभ्रमणं स संकोच स्नुतन मलन न दुष्टि अभ्यंगं कृपण स्थानेऽपि निषेधयति वर्जयेदिति कृष
म स्थानि च हुष्ठे व्या कृत संशुद्धि: कृतवमनविरेक: अजीर्णे च अभ्यंगं वर्जयेत् कृत संशु
द्धस्य देहे रवनिषेध: उक्तं हि सुश्रुते न स्नेहव्यंजीर्णे च नाम क्रियः कफं च न तथा बालो
विरक्तश्च निरूहो य श्च मानव इति पूर्वेषां: कृच्छ्रता आधेरसाध्यत्वम थापि वा दोषाणां नद
१० हः प्रोक्त नमति संस्कृत यान साध्य इति इए साध्य न कृपा न हारा व्यायामं विधत्ते लाघवमिति
व्यायामात् लाघवा द्युवसायते न स्मात् कुर्यादिति सर्वेषामिह विभजय न गात्रत्वं स्नेहान्नि विदृप्ति
वक्त्रावपव अं व्यायामसमाद्रुपल हाता रीरं कर्म व्यायाम: न तन्निपुण्हार्दि मितुइं कुशलै: साहय्यं पा
११ दायाने वशुष्क्ति नइति बालरोगादे: व्यायामं निषेधयति बालपित्तामदीप्ति तं व्यायाम व्याया
१२ ममाणप्रमाह अर्द्ध शक्त्या निषेवितव्य सर्वै ने स्माह बलिभि: स्निग्धभोजनै र्भिस्तिनं विरावलं १३
किं ल्वलने स्माह शीतकाल इति शीतकाले हेमंत शिशिरयो: अन्यत्रानुतनतो ईशक्ते मंद
मत्ता मात्र निषे व अन्यदेषां व्यायाम व्यायामतपाहि अर्द्धे व्याव व्या बालत्वाप्ति गध मा
शिल्पविषयिय: अन्नानुमतीव्याहितयं एवशाल्लेन मंदं ना विषयहीं एवाक्ते नप्रवेश: अर्द्धशक्ति
वचेनु मंदतवप्रले शो स्त्रीनि यात्मने शक्त्या ई लेहलए सुश्रुते नोक्तं हृदि स्था नो स्थितो वायुर्य
दा वक्रं प्रपद्यते व्यायामं कुर्वतोजंतोस्तद्बलार्द्धस्य लक्षणं मद्देनं विधत्ते नमिति अनुसरव
सुखाननि कुमेल समं तत: सर्वांगेषु अनि व्यायाममकृत्यनान्नं विमर्दविधानं मर्दनस्य
व्यायामांगत्वविधानार्थं अंगांशो नरमवत्व कृत्वेतिवचनात् एतदेवो तं सुश्रुते व्यायामक्षयोऽते

तच्छा भ्यक्त गात्रैः क्रियते स्यांगानंतरमुक्तं वक्ष
निहि वानघ्र नैले रभ्यंगं मूर्द्धिते लं विमर्दनं १०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

के०१०१३

जवेनमर्द्दनमपिव्यायामो न॰ व्यायामेव नवृद्धिकाव्यायामप्रशंसा उक्तं हि सुश्रुतेन व्यायामक्षुण्णगात्र
स्य पद्भ्यामुद्वर्तितस्य च व्याधयो नोपसर्पन्ति सिंहं क्षुद्रमृगा इवेति॰ व्यायामप्रमाणमनिर्द्दिश्य दो १४
षमाह नचेति सर्वारोजेपस्मा प्रतमकस्तमक्षयस्तमः श्रमक्लमैर्द्युयात्तो व्यायामादिम
१५ नेकर्मोत्तु हीद्धिरात्तो व्यायाममसहं गजं सिंहं नागेरादीनां यथोक्तश्रमात्तो निर्द्दिश्य दोषमाह व्यायामे
नि गजमाकर्षन्निव सिंहं इव यतः सहसा नन॰ प्रययावलमात्रमोसाहसं न हि व्यायामाद्युनिम
जनवर्षाश्रंतु संबलमस्तीति॰ यद्धक्षीश्रयोगोलसमे॰ माहित्पव्याद्वेनुरावर्धित्याहि इष्टमा
धनकथनहारोहूर्तेनं विधत्ते उहन्नेतम्मिति उहन्नेनकपहरासिगुल्मनः कुर्यादित्यर्थाह सवि १६
लाघवं द्रवीकरणं दुवीकृत्यामरसः श्लेष्मणि स्यर्थः कषायादिचूर्णैर्गात्रसंघर्षणं इष्ट
साधनकथनहारास्नानं विधत्ते दीपनमिति स्नानं दीपनादिगुणमतः कुर्यादित्यर्थः हित ती १७
पनं प्रभावात् केचित्त्वत्र पुष्टिमाहुः वात्यामसेके सीमानद्वैस्वमांतकीनिवोधनः नरस्नान
मात्रस्तपीपनेनेन पावकः शुक्रवर्धनस्त्री प्रसमिनेहितं पुरुषं सेनमित्यर्थः उजः उत्साहः
मलस्वेदजुगुप्सापः मनः कर्मेन्द्रियप्रसादनेनाबुद्धीन्द्रियोपरमनसंज्ञा दस्युमान स्वेदवद्धेदाहः
१८ वाक्यवायं उष्णस्नानमशोघ्नं स्वस्थान स्वविषयमाह उष्णांबुनेति उष्णांबुनायः परिषेकः
साधःकायस्य बलावहः सएवोत्तमांगस्योर्द्धकायस्य केशचक्षुषां बलं हन्ते न स्नानेकाचक्षु
र्वलादिकाभेन शीतेनैवादिलोम्नानस्त इत्येलोम्नेनसर्वाशिद्र नत्वेकस्मिन्स्नाने शी
नाम्लयोः प्रधानः त्रियाणामूरसावापत्रैः सपनहेतु नानं पुनःयोगरः स्नायान्नजलेनान
शीतले इति॰ यहिमांद्यंस्नानमिति धयति स्नानमिति॰ यहिनमकाध्यामः॰ आध्यानमुद्दराए
१९

हे०१३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

S03

रणं भुक्तवान् कृतभोजनः नहिं तं निषिद्धं भोजनं निषेधन्ते जीर्णे हि तमपि तु अल्पं तेनेन्ते जीर्णे एतत्
खाद्यं जीर्णे किंहि तं देशकाला तु चितं मितं यथाक्रमात्रे अनुविहारे आहारस्य शक्तिं रक्षयन्नु
क्रियाप्रधानत्वाद्विहारमाहारस्य क्रियाप्रधानो हि विहारः द्रव्यप्रधानस्त्वाहारः एतदेव विहारा
हारयोर्भेदः क्रियाद्रव्ययोर्भेदस्य पञ्चसत्वात् संग्रहे ननु अल्पकालविधाने न भुक्तोऽनन्तरं विनापचा
नं गच्छेन्नैतदुग्रमल्पकालत्वाद्भुक्त्वा सद्यश्च शक्तितः पाकं सञ्जलमंकंऽनेयथा सुखमिति ब्रुवन् एवचे
त्सर्वं सुहितं च यथा न येन्नात्कालमात्रेण नाल्प मद्यान्नमुखं एलामनानां दुःखजीवि विना जीर्णनं
यवतिन क्रूरं दुष्कुलकर्म लोभ गत्ला दिनल कास्यत्रयं जीर्णं प्रवृत्तिकान्तव नोत्सर्गे भक्ष्यं यद्दृष्यानि
लंनं जेलि नापि वेन सर्वं विनिति संग्रहे नाद्यादन्नापि तेरवो नभुक्तमात्रं आपाते नानिषेधं भजेत्सुखमि
नाट ति एवं ग पादयोर्भोजनं बहुकमविहारउक्तः नांशावयकर्म आन्तममानेषु नरेषु वेगाद्धारणं वेग
धारणं अनुपन्नांसंभावेरन् ननलम्बनिषेधं करोति नत्र वेगोद्धीरणं निषेधयति नवेगानिति वेगावा
निरुद्धत्वादयः किंवर्तमाना नपिप्रवर्तयेन्नेत्याह बलादिति प्रवृत्तान्प्रवर्तयेदित्यर्थः वेगधार
णं निषेधयति नवेगानिति वेगितः संजातवेगस्सनन्यकार्यानस्यात् वेगानेवान्तरजेदित्यर्थः कायुधेन
निषेधयति नाजित्वेति जामयमजित्वान्यकार्योन स्यात् जामयमेवजयेदित्यर्थः किंस बहुत्पन्न नाशा
ह साध्यं असाध्यं तु प्रयत्नवैद्या धर्षा दुवेल्याख्वे इति बहुकमाविहाराख्यारख्याता: अथा बहुकमानिहारा २१
न्याचष्टे नेच्छ्रयोधमैरूपाः नत्रधर्मस्यायुर्वेदांगत्वेहेतुमाह सुखार्थी इति सुखमारोग्यं उक्तं हि
चरके सुखसंज्ञिकमारोग्यं विकारो दुःखमेव चेति यद्यपि बाह्यान्यकांश्चित्किलेसाद्देवारोग्यं तथा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यधर्मसहकृतादेवेति धर्मिस्थं तत्त्वं तत्र मित्रत्रयेवं विधत्ते मन्त्रेति कल्पाल्लोति कल्पालहेतुत्वात् इ
त्याल्पकल्पालोति नेभोति दूरगतात् कल्पालोपि त्रालि सेवेन कयाभक्त्या यद्यपि भक्तिः सेवेव
नयापि फलानुसंधानं निवृत्तये चेति तात्पर्यमेवमुक्तं एवं कृते सर्वकर्म महाफलं भवति ॥ एतदेव बन्ध
फालत्ककर्मीति ॥ एवं स्वपकर्त्तव्यत्वबुद्ध्या कर्त्तव्यानि तनु फलानुसंधानेनेत्यर्थः पापं निषेधति हिंसे
ति नत्वदत्तादि वि॰ न त्र हिंसा प्राणिवधः स्तेयं चौर्य्यं ॥ अन्यथाकामो ॥ गम्यागमने पैशुन्यं परस्याप्र
त्यक्षस्य तत्सेवकीर्त्तनं मत्पत्स्यं नु परुषं ॥ अनृतमसत्यं संभिन्नालापः सम्प्रलापः व्यापादः पर २३
स्यानिष्टचिन्तनं ॥ अभिध्या परस्वापहारे स्पृहा दृग्विपर्ययः ॥ फालवाक्येषु प्रामाण्यबुद्धिः दशकष्टहे
२४ नात्म दुष्टो यथं उच्यते ॥ पापं चानुवृत्तिं विधत्ते ॥ अदत्तेति ॥ अवृत्तिजीवने पापाभावः शेषकरशिवियो
गजं दुःखं ॥ अनुवर्त्तेत ॥ अर्थिनि वारलेशयते न मूलदयां विधत्ते ॥ आत्मवदीति कीटपिपीलकमपि
॥ आत्मवत्पश्येत् किं पुनर्ब्राह्मणलिंगिकं ॥ आत्मनः इति कुलानि न परेषां समाचरेदित्यर्थः पूजाप २५
जां विधत्ते ॥ सर्वथेति पूज्याः देवतादयः वृद्धः अनुतापि तिरात्मनोधिकारः याचकहेवनिषेधपत्ति
विमुखानिति सविधा विमुखीकरणमवज्ञापरस्वभावत्वेनेति परोपकारं विधत्ते उपकारप्रधानः स्या २६
देति ॥ अपकारपरेष्वपिउपकारप्रधानः स्यात् किंपुनरुपकारपरेष्विति त्राद्यो ॥ अपकारात्मप्रत्यपकार
रतीति नयेन स्वयं निर्विकारत्वं विधत्ते संपद्विपत्स्वेकमनाइति हर्षहेतुभूसंपत्सु विकारहेतुभूवि
पत्स्वेकमनाः हर्षविषादरहितचित्तो भवेत् ईर्ष्यां निषेधति हेतावितिपरोत्कर्षासहनमीर्ष्या ता
न्त कुर्यादित्यर्थः याहि बुद्धिमान् सा हेतावीर्ष्यां त्यक्त्वा फलेउक्तं भवति एवं फलमुद्दिश्य यत्नसाधनेमनुष्ठितिः
परस्परेर्ष्यानुष्ठेयं न पापानुष्ठितेः समागमात् न निवारयते ॥ अपरैवानुकूल्यादेकस्य फलेसिद्धेन तेनैरै

हे॰२७

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२८

ऽर्थानकर्तव्या साहिवलस्य नसाधनं पुनःपुनःपाठपरितापकोऽरिति भाषणं विधत्ते कालेइति का
लेऽवसरे सावेऽनुयात् नयुक्तहितपथ्यमितं विवक्ति नार्थं प्रकाशनमात्रं ऽपवित्रं वादि सत्यं पेशलं मधुरं
कुशल पूर्वाभिभाषित्वादिकं [illegible] विधत्ते पूर्वाभिभाषीति यदृच्छया संग
तसुहृदे नहृचनात्मर्वं ग्रामादिकारी भवेत् तथा सुमुखः प्रसन्नवदनः सुशीलः शिष्टानुमतव्यव
हारवान् करुणामृदुः कृतापि सामर्थ्ये कृपालुत्वात्पराधकारस्य हिंस्युः एकस्य खिन्नत्वादिकं निषेध ३०
ति नैकइति एकस्य दीनं भवेत् न्यासिमन्त्रादिभिर्यथा यथ्य मभि मन्त्र सुखेसाधनं नोपयुंजीत न
यात्सर्वत्र नविश्वस्तोन चशाति लोभ भवेत् ऽप्रविश्य सनीथे बुविश्वा समशंकनीयेषु शंकां न कुर्यात्
ऽमात्मनः शत्रुत्वादिप्रकारणं निषेधति नोकं चिदिति ऽमात्मनः शत्रुनकंचिन्मकारायेत् मां प्रति २९
स्वामी संप्रनितिस्ते इत्यनिनद्यो नयेत् लोकरंजनं विधत्ते जनस्येति लोकस्यामि प्रायं ज्ञात्वा पोपयाए
रिनुवर्तिनं नचैवानुवर्तेत कीदृशः परारधनपंडितः परसंतोषादनदारबुत्तनिष्ठितो भवेत् इंद्रियचांच
निषेधयति नचक्षुये हिंद्रचापलेति इंद्रियाणि लालनं निषेधति नचेनातितृप्ताद् त्रिवर्गशून्यमारंभ ३१
निषेधति त्रिवर्गशून्यमिति त्रिवर्गो धर्मार्थकामाः तैः शून्यं तेषु प्रत्यनन्यपोनफलतिनन्तसेवेत
त्रिवर्गपरस्परविरोधपुनःमारंभं निषेधति नत्रिवर्गपरस्परविरोधयन्तारंभं भजेत् यत्नारंभेध
र्मादिकेकोविनश्यति तेनमुत्पत्तेनेनं तनेदित्यर्थः सर्वधर्मानुसरणं विधत्ते ऽप्रनुपापादिति सर्वध
र्मेषुमध्यमंप्रति पदमनुपायात् सर्वे यात्मानुन्येषु रागद्वेषरहितां बुद्धिमनुसरेत् मध्यस्थः प
र्वधर्म्मानेनुसरेदित्यर्थः नीचेरोभव त्वादिकं विधत्ते नीचेरिति नीचत्वं छेदेन नकार्यं रोमशाद्येनकेशा

३२

॰अपि गतहने उक्तं हिरण्यकेशिः पलाशकेशरोमनखश्मश्रूं नहरेदिति तथा निर्मलांघ्रिस
लाविनः स लायने श्वायादि स्नानवर्णिलः शौकलौ स्नानहीनो भवेत् अन्यहे स्नानस्पर्श
नविहतत्वात् उक्तं हिरण्यके शौकालाबस्य शौरोदिति सुरभिगंधमाल्यादि धारणेन सु
ह्रि॰ वेषो वस्त्रालंकारधारणेन ॰अनुल्वणोज्वलः अनुद्धतवेष गारः॥ रत्नादिधारणं वि ३३
धत्ते धारयेत्सततमिति पर्यटनं नित्यं गच्छति सानपदेति ॰आत्मपदं गच्छे पद्भ्याएंउ यान
हो पुनरहस्तचरश्यं तन्मार्गुरः पदपन्विवरेत् रात्रिप र्यटनं तिगच्छति निशीति ३४
पत्कार्यकालेपनीशानसहतेतदान्यपिकं तोस्मिन्स निकुजादियुक्तः एतद्रात्रौ चरेत्
मोतिः शिरोवेष्टनं चैत्यादिभ्यायाक्रमणं निवेधति चैत्येति चैत्यो ग्रहाधिष्ठाता वृक्ष
वृक्षोदेवादिः ध्वजो ध्वजादिः ॰अशलब्धओजगलादिः तेषां छायानां क्रमणे तथा भस्म
धः६ धाने तुषधान्यत्वचं ॰अशुचिविण्मूत्रोच्छिष्टादि शर्करादि स्नानप्रदेशाने ३५
शर्करावालुका लोष्ठप्रभृतिः बलिः पूजा स्नानं स्नानोदकं बाहुभ्यां नदीतरणं
निषेधति नदीमिति ॰अग्निस्वधाम्नि मुख्यगमनं निषेधति नाग्निं स्वधामिति ॰अ
ग्निस्कंधो महान्वनिता शिरः॥ संदिग्धनावारोहणं निषेधति संदिग्धनाव
मिति संदिग्धशंकमानवच्छिनाडुष्टनावानमारोहणं वनतनम आदि तथाच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

507

इह्लोनात्वेनो नाहानं नहारेत् इत्यत्र निषेधविधित्वस्थापनार्थं उक्तं हि स्मृत्यन्तरे नग
लकर्णनासिकाश्चैव नाहरेनान्नविविवर्जितं। अभिनिष्कुष्टायादिति निष्कुटत्वेन
मिलवनं निषेधति नासीतेति अत्र गात्प्रमाणं वहवचे चेष्टा वजनेन विधत्ते इहेति आ
याम प्रमाणमत्र मे कवलं न्याति विनिकालाभिधाच नहानिरत्वाव इह चेष्टा याहा
चिरकालमूर्ध्वजानुर्विनिषेधति नाहू जानुरिति यावत् धैव कौशाम्बानः शेते
यष्टाङ्गनिषुरति एषु ऊर्ध्वजानुः रात्रौ इ मादि देवां निषेधति नहमिति तथा माहृहिर्य
इनाम्याः सर्वे कथा कुर्वन्ते यथा चैवाणेन वधा समागमः सवन्त्वरः चेन्यांन कर्म
समीपं वनुष्य यः वनुलोवधा समागमः सुरालयादेवालयं स्नानादि देवानि षेधति
सनेति सनावधस्याने। अटकारल्प। अपि शाद्वाद्वानावपि। आदित्यदर्शनं निषेधति
स र्वथेति ननु नाद्युनम स्नमायाते नवनेनइति मागते उवरत्नं च पाश्वंते वा सहा
वानि रोहि नमितिसंमहे इहनु सर्वथेति विरोधः मैवं यावदह मेवरावं जिहासल्पं वे
स्नानादिनिषेधावलु इह यदि न विनसर्वप्रकारेण ना विरोधः तीन निषेधा देवनि
षेधसिद्ध सूर्यावधरी सावस्यास्तनिषेधा यमिदं शिरस्सा भारवहनं निषेधति नमारमिति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सतनादि इत्यनेन निषेधति नेहेतेति सतनं विस्फारं नाहं क्रियाविशेषणमिदं स
ऽस्म मणं शीर्षेनेनहिं । न मेधामन्तुचि । न प्रियं हिंसं मध्यविक्रयादि निषेधति मद्य
विक्रयेति विक्रयो मोहेन न ज्ञातं संधानमुल्कादनं । नाहान्नेव निमन्त्रः मद्य ऐावपे
युविधानान ऋयवानधारनिषेधः पुरोवातादीन् निषेधति पुरोवाते त्यादि पुरो
वातः पूर्वदिग्वायुः । आतवोधमेः रजोधूलिः तुषारो । अवश्यायः वरवानिलश्च उ
वातः । नक्तं ज्यु इति स्ववपादि वृक्ष विवध कर्ते विरोषणं । मन्त्रं भोजनेकूलरोध
न स्तुच्छायां नवाहिहरराजन्देष्याः व्यालो दृष्टमजादिः दंष्ट्रोपचादिः विद्यालीत दि
वादिः संध्यास्विति । सम्यवहारादिरंचके विवयं । सम्यवहारो भोजनं स्त्रीसं द्वेन
हंभाग्यालस्य ने चित नमधीतेपरमणीः श्राद्धादीनाम शनं राजु वैरिसंप्रदाः
नत्वोवहवोमिलित्वाहान्नारः । भोक्तो लोके ग्रामायोग्य विचार्यान्त दाता ग
तां कावेरया । आपत्तिकाव तीर्त गावाविद्धिवोद्यं वाद्यं राद्यानुकारः बेहेत्वं श
दे देवेन बीणा सैवादनानिषेधं । एयं कृतमहत्व । मधुनने कपनं नोपपदारमेवोः प
ज्यायाः नोयाग्मेवाः । अग्निपूज्ययोः नोपपद्ययोगमधीनयानं रावाभ्यपाधमःसेनधर्मः ४५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

महाननि संक्लिमेध्यवानरतिः स्त्रीश्चिति विष्ठं मे स्याने अविश्वयं विश्वं भोविश्वासः लो
कादेवाचार शिष्टानां विपत्ते आचारपदे इति हि परमार्थी मनः पुरुषस्य सर्वत्र लोकत्वा
चाधिः शिष्टकः अतो स्मान्नमेवानुकुर्यात् यथा लोक आचरति न यथा चरेद्धि तार्थः ५६॥
कथं पुनः लौकिके धर्मे शिष्टकः कालोकः किम यथेमाचरतीति परीक्षां कुर्वन् उक्तं भुवि
हारे बुधर्मं विवेचयन्ति आर्द्रसंतानतेति आर्द्रः कः लोरस भावित्वान्नकाठिन्यः
संतानं क्लिन्नवृत्तिपरं परापसेति आर्द्रसंतानत्वसमुद्राव आर्द्रसंतानतापरमकारण
कृत्वं त्यागोसाने कृपादिकीर्तिं दमलच्छापत्यानिम्नहः परार्थेषु परकार्येषु स्वार्थबुद्धिः
स्वार्थवन्तानवर्षे इत्येन चानुरूपेषु पर्यामं सद्भूते संपूर्णो धर्मः स्वनां व्रतमवधूपकर्त्त
कार्यः दृढसाधनव्यसनद्वारा विचाराव हितन्त्वं विधत्ते नक्रादिनानीति किं देशस
किं कालस्य किं वयसः किमनसः किं कार्यस्य समस्य प्रतिनक्रादिना नियन्तीतो वस
न्नि हन स्मृतिः सद्वृत्तभाग नमवन्मनः सर्वदा वहितेन भाव्यमित्यर्थसिद्धं अथा ५८॥
र्थमुपसंहरति इत्याचारइति आचारः शिष्टानुमतो व्यवहारः समासेनेति धर्म
शास्त्रोपदेशयानन्वापूर्वे दृष्टेन रापदेशपान्मनन्तदेशापत्ते विस्तरस्य तत्ताभंगापत्तेश्च आ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पा.ती.१८

वारपलमाद वंशागोमीति एवङ्गंमप्रतिहत पाणिमतं रोधनान् लोकान् विष्णु ५१०
लोकांश्चान्यांस्तेन हि क्रोधेन मुहूर्तं उक्ति रक्तो जीर्णो जीर्णे निरूपयन् एतां यथा पुत्रः स्वस्यो
जानेवगः समुत्सृजेत् उदस्तु लोमहर्षणकं नरदरा लोमि पुत्रो निष्ठा वाचं निपण्यप्रयत्नः
संपत्तं गोवधुतिलैः प्रवर्त्तयेत बलिनं अनुपश्चात् दुसरे येन नामैक्यमागम्य स्नानं गोष्ठ्यां
नाकीर्तिगोमये पुरीषं निकृतानि वल्मीकरज्याकृप चिनितुम ननारीपूजयागोर्केइ वाद्ये
नाग्निजले प्रति नचावरितस्य महीं पथा शस्त्रोस्तु कामनः निः शल्यादुष्टम स्थितौ २१
परिदृष्ट प [illegible] लापनः शुभ्रदन्ताभिः शुचिर्भिः सद्भिः रद्भिः प्रयोजयेत् लेपगंधापदे गो
वमनुष्यजिनविंदुभिः स्वस्थापानं नमता नश्रुवस्ताकेशान स्वांश्रमनान् स्नात्वामा
कुमनामुत्कारत्वात्सुन्नासूराचैन र ध्यामाकृष्य वाचामेदुपविश्य उदङ्मुखः प्रयतु
रेवावाविविन्नस्थानेवहिर्जानुनान्यहृत् प्रजल्पन्नुत्तरासंगी स्वस्थेरंगुष्ठमूलगैः
नाङ्गुलैर्नैन नैनानाग्नी नाग्निवङ्गे नप्रमितिभिः नदेनवुद्बुदैः साफेनैः कर्हस्त्या पिनै जलैः ना
र्दैकपाणिर्नमिमेधः यद्हस्तपाद नशाहुवद प्रलब्धादेवानेदंशमगलाहशान श्रुमं
प्रलवत्ताचनविन्यस्तं सार्पिः पश्यपदेनं नरं दधिमधुघृतलाजपुष्पाद्यैः तोद्ववरा
स्वल्पपुन्नाममणिछवह्नूर्वाकुशादर्शकन्याधज स्यन्दनाप्सराह्याः नपः श्रीनरसिंहपीठ

हे.१८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

S11

निमस्य लिप्स न्मायर सूर्य हंस चाचौ त्रयः के समीरस्त्र पत्नान्तेरांस्वरूपस्य सिद्धार्थकरो
चना श्वस्ति कं रोचनं कौच का बे लवः वंशलं मधुम सं सेवन गंगे गजः क्षो पलं बोबुदः पूर्ण
कुंभो हरी द्रः पल्लाना म मां सं सिद्धे चामरे गोः श्वव न्हो गन्नालपु इलो मानु मवर्द्ध मानं हह
स्वनरा लाप्सु ना निया नो निधन्वे नार बौ मनो क्षा स्याल्लो भूमिर मु हूना सिद्ध मन्त्रं व
राहम्क्ष नो यालिस्थितः श्रिन पनमधु सूर नस्कंदपया सना लोक पालाः सुराः संदिशा
तिः सरान्दिक्य बन्ध्याः समुद्राम रवा सार नो जो लिख पधि शा स्त्रा लि नी पा लि धर्मा
का माकुखन बा लवि त्यारव्यो वेदवा दांनि धिः कोसलु धः कं च न मालि मद्गुः सुमेरुः त्रिपंगु
मसीमां का माद् कं शिलि रशिलिरं धनी तु द्धि सा विन्दुमा का शंग गा श ब्बो देवसे ना स्व
धा हा ति लसी सरहन्स हस माला: स्वालि रा हो वन दूर उं कार पुण्यापूध मवित्रि पाकृन
दृष्टा श्र रं मं गला ना शा नं दर्शनात्स्पर्शना न कीर्त नाच्छ्रा सुभा नि क्ष यो या घीसि द्धिं
हिता न्सु न्न मो ग्रमुख्य प दः सारिफलं ग्रहः पो पः वंशलं मधु वार्त्ता गुरा गंधमाला
दि कं वत्स मलक्ष्मी प्र ग साधनं वासो न धा रयेन्नी लं चोलिन रक्त मुल्व णं माल
नलंबे नव हिर्विरंजल जा हने नेव चान्येन नाविधनं वस्त्रं पुष्प मुवानहो उपवि इनन
ना त्य र्थं म र्य पयां नु वं धिषु निर्दिने दीर्घमप्यायुरसन्निहित साधनं कृषि वालि
ज्य गोरक्षाम पायेनुलि नेल्प दे लो कद्वयाविरुद्धाच धना यौ संमुखेपानिया मुत्रबेगस्तु

गमनस्य आहारसभाखिस्त्रियः का तिनालक्ष्मानिष्क्रामयेद्व नं पूज्याज्ञमंगलं आवृत्तवर्षदैड्द्वारेणा
प्रावृत्ताशिरोहनि म घ्राणुडे संध्याघोरात्रावद्देरात्रे च नुध्यायेत् नसेवे ननु शार्वेर्या वृक्षचैत्यान्तचत्वरं
नङ्कुर्याच्छिवं पूज्यं प्रशस्तान्मंगलानि च नापवन्म्बवारङ्गामन्नेनराणविदग्धतं चनुध्यायेनम
स्कुर्याद्दिनानां प्रबनस्पतीन् नै आलक्ष्याधिना शस्तेनादानैः क्षुत्पिपासितैः नाच्छिन्नपुच्छे नैका
छेविच्छिन्नोऽपि नैच व्रजेत् नालिमानान्निशायां च नन मोमधागरवे नासन्निहितवानीये नातिन्
तीर्थं न संनतं नशत्रुगुणानाविदितैर्नैकोनाधार्मिकैः सह दयाहर्म्योर्नेरदुडो भारिचक्रिहिजन्म
व ने क्रीरघौ स्नानभोजनपानानि वा सुश्रुवाना चरेत्तुरः स्नानादक्रावनरणस्वप्नान्नग्नो न चा
वरेत् वंचपितानतु हुस्यनस्नायान्स्वरवारितान्नात्मानमीक्षेतजलेननटस्योजलाशये नप न
निस्कोलयेद्वसुवालिनावरणेनवा स्नात्वानमज्जयाङ्गा त्राणिधुनुयान्नाशिरोरुहान् वसीनार्द्र
एवाशुसाप्तोतिविधोनवाससी नत्वंबरं पूर्वधृतंनचनैलवसेत्स्त्रशं वासोन्यदन्यसंधयनेनिर्गम
देवताचैने धर्मात्मत्राभिरत्यभिः कथाभिस्त्रिगुणात्मभिः मध्याह्नेनुगमयेद्दिनं शिवाइदसहाय
वात् नलोकमृत्यनिहितैः संगच्छेत ननाधिकैः कलिवैररुचिर्निस्याद्वीरः संवादवान्विभुः श्रुतादन्य
त्रसंनुष्टस्त्वेवचकुतूहली क्षांतिमानदेसालेद्दक्षः सुसमीक्षितकार्यवान् हीमान्धीमान्महो
त्साहः संविभागीप्रियातिथिः प्रसन्नइहृतिर्गंभीरःसाधुरास्त्रिनवत्सलः वित्तबंधुवयोविद्याव
नैः पूज्यायथोत्तरं आत्मद्रुहममर्यादंमूढमुद्भिनसत्पथं सुतरामनुकंपेननरकार्चिष्मदिंधनं
परस्परं नोपचछेत् क्रुद्धेनेननिपातयेत् अन्यत्रपुत्राच्छिष्याद्वा दारणास्तानाडोद्विनाशयः नमवादित्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गीनाशिखूल्वणं नाचरेत्क्रियां ऊर्द्ध्वनाभेः शरीरस्य ह्य शान्ता धरवासमा न कुर्यान्निप्युनी भूपशेता
वंप्रतिविलंबनं बालहृयेनयुगपत्कंडूयेन्नात्मनः शिरः पादं वारेननाक्रम्यन् केडूयेन्न चरोध
येन् नकांस्य भजनेनोच नोपविष्टः प्रसारयेत् नासम्मिहु मुपासीन हूना शं चैव नाशुचिः नानुवानं
नविवृनो नाक्रां नो नात्यमानसः धम्मेन्नास्येननस्कंदेन्नाधः कुर्यान्नपानः नस्कंदेन्न विकरेत्
सननं ननिरीक्षेत दीप सद्मारिवापालिच नापशालनविस्मेत्रंदूर्ध्वं एम मार्जितं नात्यद्ध्यातिने
जस्विनकुर्दृस्यगुरोर्मुखं स्त्रीनश्नुवन्तीनो स्वपानन ग्नां नात्यसग नां नपन्ती भोजनस्य प्रदूनजं
भासुरवासने शयीनने कशयनेननचाक्षीयाश्चियासह नामनाप्यीचगोपायेन्त्वैरणीवासयेन्न
हे पापपन्नीचरन्तीवा नात्यस्येगांनिवेदयेत् श्वर्के दुवरिवेषा क्रुशानकनुधनं षिच नात्यदेवा
वनेकुर्यात्कमंधारेन्नवर्षति मिथिपञ्चस्यनबूयान्नस्ञाणिनिर्दिशेत् नात्मनोजन्मलग्नर्द
पनसारंगहमले सशाहूमलिनं हस्लभूनेत्रोन्दे बलंत्याजेत् हीनानार्यानिनिपुणसेवांविमहसुनमेः
भारोग्यजीवनेश्वर्यविद्यासुखप्यनमाननां नेकाहमप्यधवसेद्वास्तुनच्यासुगार्हितं नदेशंव्याधिव
हुलं नावैरंनाप्यनायकं नाधार्मिजनभूयिष्ठं नोपसृष्टं नपार्वतं वसन्त्राजांबुभैषज्यस मिन्नुष्मा नूल
धने सुभिक्षममनारोग्य वीज्ञेतेमेंद्रिजेपुरे नरोमराणां सिद्धानां शास्त्राणां चजुगुप्सकः श्वववक
त्रिवर्गस्य यथापोग्यधनस्य च दशकमेपयाद्धोजस्यैसाध्यननरानरोन् परोपघानात्क्रियपावर्जयेत्
दुर्जनंस्त्रियः श्मयानांवद्धनर्षीनामहानाप्रियासम्भवान् स्वर्गापवर्गविभवानयन्नेनाधितिष्ठति सा

नोच्छिष्टस्नानकात्ताहुन्तुदिनां शुचिर्वाकरान्
यश्येन्नयायान्नस्वर्यान्नपठेन्नस्पृशेशिरः ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

येभुक्त्वालघुहितंसहमाहितमनाः शुचिः इत्यत्रमनुःस्मृत्यन्तरेशय्यायांचात्र संविशेत् देशो
भुक्त्वावनाकीर्णेहिंस्रपरिचारकः भुक्त्वोपधानंस्नातस्तीर्णेविस्तीर्णेविषमेसमे जानुतुल्येमृदौशुभे
सेवेतशयनासने प्राग्दक्षिणशिराः पादौनकुर्यात्गुरुरूपति पूर्वापरनिशाभागे धर्ममेवानुचिंतयेत्
। आदरीतसदादेहाद्धिस्यसारमसारतः श्चिन्त्यस्तुनिजंलक्षणंरयपातयचेष्टितान् । आरभ्यविभवश
तायथाधर्मक्रियाचनः सुखमायुर्हितंचोक्तं विपरीतंविपर्ययेसर्वेनेजोनिधानंहिनचइस्तुपमनेपुवि । प्र
दूषयन्मानस्तस्माद्बुद्धिमांस्तमुपाचरेत् पर्येद्विक्रेतापापचकौपहासविवादनिष्ठैवनजभणानि सर्वा
न्यकृत्यमभ्यधिकाश्चैत्तास्तन्सन्निधानेपरिवर्जयेत् सत्वादीनवस्थाविविधाप्रमतामत्वा सम्यक्सम्मी
क्ष्यात्महितंविदध्यात् । मन्त्रौषधःकश्चिद्दिहास्तिमार्गोहितोवदेशाशुभजेत्तंच इत्यष्टाङ्गमविहारः
इतिहेमाद्रिटीकायांआयुर्वेदरसायनेदिनचर्याएकरंसामस्त्येननिरूपितं इतिद्वितीयोध्यायः २ । अ
थातऋतुचर्याध्यायंव्याख्यास्यामानुप्रतिजानीते यतःपूर्वाध्यायेदिनविहारउक्तः । सम्प्रतिऋतवःसत्वा
स्मिन्नध्यायेतदेवाधमनुत्वयोध्यायः तत्रअनुविशेषाल्लक्षयति मासैर्द्विसंख्यैर्माघाद्यैःक्रमात्
श्लो ४ ऋतवःस्मृताः शिशिरोथवसन्तश्चग्रीष्मोवर्षाःशरद्धिमः इतिद्विसंख्यैःअनुबद्धत्व । पादनेकिंशेषः
कर्तव्यः तत्रमाघफाल्गुनौशिशिरः चैत्रवैशाखौवसन्तः ज्येष्ठाषाढौग्रीष्मः श्रावणभाद्रपदौवर्षाः आश्वि
नकार्त्तिकौशरत् मार्गशीर्षपौषौहेमन्तः ननुसुश्रुतेनभाद्रपदाद्यैर्वर्षादयऋतवउक्ताः नयथाभाद्रप
दाश्वयुजौवर्षाःकार्तिकमार्गशीर्षौशरत् पौषमाघौहेमन्तः फाल्गुनचैत्रौवसंतः वैशाखज्येष्ठौग्रीष्मः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॰मासा वा हेमन्ता वसन्तो प्रावृडिति इहत्वन्यथेति विरोधः मैवं नहि फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः नापि चैत्रवै
शाखौ किंतु मीनमेषौ यदा फाल्गुनादौ मीनसंक्रांतिस्तदा फाल्गुनचैत्रौ वसन्तः यदा तु फाल्गु
नादौ न तदा चैत्रवैशाखौ एवं वृषमिथुनौ ग्रीष्मः कर्कसिंहौ वर्षा कन्यातुले शरत् वृश्चिकधनु
षी हेमन्तः मकरकुंभौ शिशिर इति उक्तं च ज्योतिःशास्त्रे मृगादिराशिद्वयभानुभोगात् षडृतवः
स्युः शि[illegible]शिरो वसन्तः ग्रीष्मश्च वर्षा च शरच्च तत्र हेमन्तनामा कथितोऽत्र षष्ठ इति वर्षायनर्तु पू
र्वकमत्र सौरादिमिति च सौरश्चान्द्रमाससत्वे वोक्तः दर्शावधिमासमुख्यं तु चान्द्रं सौरेण याभास्कररा
शिचारात् ॰अवश्यं चैव मंगीकर्तव्यं ॰अन्यथा॰ऽधिमासस्य हेमन्तस्य प्रसङ्गः स्यात् संक्रमे तु मास
राशिस्वरूपारम्भ नार्थोऽल्लसत्वात्रयं यथा नक्षत्रं भजे चन्द्रः यथा नक्षत्रस्य बलादिति मासलक्षणत्वाद्राशि
लक्षणं बलवत्तरो राशिलक्षणमेवांगीकृतम् स्वरूपलक्षणस्य अनुविपर्यये वर्षवसानात् उक्तं
हि तत्रैव अनुक्तविधिविषये विधिः स्वास्थ्याय देहिनां निर्दिष्टानेन्यस्येषु विरुद्धज्ञानकोविधिरिति
तस्मान्निष्ठिरव बहूप्रावृट् षट्टूयाः संज्ञा माघे ए संज्ञा मे दं च देशभेदेनाह काश्यपः ॰मृगावर्ष
निपर्णिमो गंगायां दक्षिणे तटे ॰अत प्रावृट् च वर्षा च अनन्तर प्रकल्पितौ तस्माद्वेचोत्तरे देशे हिमव
द्विंध्यसंकुले ॰मृगः शीतेऽमनस्तत्र हेमंतो शिशिरावुभाविति दक्षिणदेशीयेर्दृष्टि संबंधिनो द्वयो
प्रावृड्वर्षारम्भत्वं कृत्वा पारिशेष्यात्सीनसंबंधिनोर्द्वयोः शरद्धेमन्तयोः शिशिरारम्भत्वकल्प
मित्यर्थः उत्तरदेशीयैस्तु शीतसंबंधिनोर्द्वयोर्हेमन्तशिशिरारम्भत्वं कृत्वा पारिशेष्याद्वृष्टिसंबंधिनो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हेयोर्वर्षाशरत्संज्ञत्वं कृतमिल्ह्णः । वृष्टिशीतवातुल्यात्वाच्चात्र वर्षासंज्ञा न च संज्ञासं
करेण लक्षणसंकरः । दोषाणां दोषधातुमलसंज्ञावत् । पश्वोऽपुनर्भेदमन्वानाः शरत्कालं वाधि
कृत्य शिशिरवसन्तद्वयं चयादौ नाशोधनं चाधिकृत्य प्रावृट्टवसन्तद्वयं इति व्यवस्थापयन्ति न सत्
२४ चरकवाक्यात्तु शिशिरवसन्तयोर्नाधिकृत्य चयादीनामुक्तत्वात् शोधनस्य चैत्रश्रावणकार्त्ति शिप
केषु विधानात् अन्यत्र वेलापायस्वपि साधारणत्वेन आशिशिरवसन्तेऽपि विद्यमानत्वात् प्रावृट्टवद्वृ
येत्य । अन्ये तु गंगापादस्थिते शशिवातुल्यात्प्रावृट्वसन्तः उत्तरे शीतवातुल्यात् शिशिरवसन्तइति व्य
वस्थापयन्ति तदप्यसत् उभयत्रापि चातुर्मासिक वृष्टिशीतोपलंभात् । प्राप्यतेऽस्मिन्ना दक्षिणद
ण्डेस्मायपदेशविषयत्वाच्च मध्यदेशे तु तत्र देशान्तर्नावस्थानात् यत्तु सुश्रुतस्य नाम्नापि
नास्तित्वमित्याद्विवर्षाचर्यायाः एव रूपादृष्टचर्याभिधानं तदतितुच्छं विवर्यतयाच्चरकः स्व
कालकलवयसेहवानवर्षाकुलेहनि विशेषशीतेभोजनं वर्षाकालेऽनिलशांतनयइति । यत्तए
वं सुश्रुतेनतापात्ययशरद्वः प्रयुक्तः तापस्याकेप्रकाशस्यात्ययोऽत्यंतत्वाव्गमः स चातिदुर्दिनए
वेति सर्वं समंजसम् तस्माद्भाग्यरूपाचार्याभिमतममेदपत्तमेवाश्रयणीयमिति । अयमर्तुत्रयस्य सं
ज्ञाद्वयमाह शिशिराद्यैस्त्रिभिस्तैस्तु विद्यादयनमुत्तरं । आदानं चेति तैः शिशिराद्यैस्त्रिभिरुत्तरा
यणमासानं च विद्यात् आदानसंज्ञानि वेत्ति । तदादत्तेन्नृणां प्रतिदिनं बलमिति तच्छिशिरा
दित्रयं नृणां प्रतिदिनबलमादत्ते इति तदादान बलविसर्गप्रति सोम्यानस्य हेतुत्वेनोपादानात् । आ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२

दानं प्रत्यादानेयं तत्र सूर्यस्य हेतुत्वेनोक्तं ॥ आग्नेयत्वे हेतुमाह तस्मिन्नत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षा मार्गस्व
भावतः ॥ आदित्यपवनाः सौम्यान् क्षपयन्ति गुणान् भुवः तिक्तः कषायः कटुकश्चाबलिनोत्तरसाः क्रमात्
हियस्मात्तस्मिन्काले भुवः सौम्यान्गुणानादित्यपवनाः क्षपयन्ति तेनादित्यपवनाः सर्वदास
न्नाविनदैवकृतः क्षयं तीक्ष्णमाह ॥ अत्यर्थतीक्ष्णोष्णरूक्षाः मंदादिसौम्यगुणविपरीततीक्ष्णत्व
दिगुणेनोद्रेकादित्यर्थः ॥ अनेनैवकृतं हेत्वमाह मार्गस्वभावतः मार्गस्वभावाद्भा स्वभावः प्रकृतत्वा
त्कालस्य उक्तं हि स्वभावमार्गपरिगृहीताः इति मार्गो मकरादिराशिपरिच्छिन्नश्च
३ कादिभागः एतस्मादस्मिन्काले तिक्तादयो रसाः बलिनः क्रमादितियथासरव्यो मात्रत्रौन्तराप्र
ते नशिशिरे तिक्तो बली तत्रैव वसन्ते कषायः ततोपि ग्रीष्मे कटुक इति तस्मादादानमा
ग्नेयमिति ॥ आग्नेयगुणेर्विपरीतत्वात्सौम्यगुणानादानात् तु स्त्यगुणानां तिक्तादीनां वृद्धेश्चा
दानमाग्नेयं द्वितीयर्तुत्रयस्य संज्ञाद्वयमाह ३ अन्नवो दक्षिणलयनं वर्षादयो विसर्गश्चेति
व वर्षादयस्त्रय ऋतवो दक्षिणायनं विसर्गश्चोच्यते विसर्गसंज्ञां निर्वक्ति यद्बलं विसृजत्ययं सौ
म्यत्वादिति यतोयं कालः सौम्यत्वाद्धेतोर्बलं विसृजत्यतो विसर्गाख्यः सौम्यत्वे हेतुमाह
॥ तत्र सोमो ह्यबलवान् हीयते रविः मेघवृष्ट्यनिलैः शीतैः शान्ततापे महीतले स्निग्धाश्चेहा
म्ललवणमधुरा बलिनो रसाः ॥ हियस्मादस्मिन्काले मार्गं च तद्बलात् सोमो बलवान्भ
वति रविश्च हीयते तस्य तेन प्रकृतत्वाद्धलेन न केवलं कालमार्गवशात् किं तु शीतैर्मेघवृष्ट्यनिलैश्च

४

वृष्ट्याविनापिछायापाणवकारणत्वान्मेघानां पृथग्गन्तव्यत्वं न चेहास्मिन्नेवकाले: ह्याद्यः
स्निग्धरसो बलिनो भवन्ति कस्मिन्सति तैरेवमेघाद्यैः शीतेनतापेमहीतलेसति ॥आदानेह्या
स्निग्धवनतापिनायां भुवि सौम्यगुणत्व पाङ्कुरा रसा बलिनः ॥पक्षिमेति विसर्गेपुनः शीतेनताप
यां भुवि सौम्यगुणत्वाभावात् स्निग्धरसाबलिनइत्यर्थः चकारेणक्रमादित्यनुकृष्यते तेनवर्षा
स्वम्लोबलीततोविशारदे लवणस्ततोपि हेमन्ते मधुरइति सिद्धं सोमवक्तास्तर्यहान्या स्नि
ग्धरसबलित्वे न च विसर्गस्य सौम्यत्वमिति वाच्यं यतः कालमार्गयोः कारणत्वं संगतं हेतु
क्तं कालमार्गमिश्रवातनवर्षामिहन्ते प्रतापदक्षिणायनमर्कस्य शानिचाप्रतिहतवेगनइति मा
सौमेत्र कर्कटादिषड्राशिपरिच्छिन्नः ॥आकाशभागः॥ पेनेवक्रमेणबलमुपचीयतेतेनैवाप ५॥
चीयतइत्याह शीते ग्र्यं वृष्टिग्र्यं मेल्पं बलं मध्यं तु शेषयोः इति शीतेहेमन्तशिशिरयोर रत्नं
ग्र्यं भागत्रयपूर्णबलं वृष्टिग्र्यं वर्षाप्रावट्स्नीज्ययोर्भागद्वयात्मकं शेषयोः शरद्वसन्तयोः मध्यए
कभागोनं मध्य हि भागोन मल्पमिति यावद्बलं विसर्गस्यादाने दिनेनावदादान स्याद्येषापर्व
ह्विसर्गस्यादौ तावद्दादानस्याह्विनीये यावद्विसर्गस्यावसाने तावदादानस्यान्त इतिहेमन्तवर्य
न वाच्यं इतिऋतुनिर्णयः ॥अथ ऋतुचर्यामाह तौ वशिशिराद्युद्देशोपि हेमन्तादिक्रमेण शि
शिरचर्याहेमन्तचर्यायाः हेमन्तचर्यामूलत्वात् तत्रसोपपत्तिकामधुरादिसेवांविधत्ते बलिनः
शीतसंरोधाद्धेमन्तेप्रबलोनिलः भवत्यल्पेधने धातून्स पचेद्वापुनरितः ॥पतोहिमस्मिन्सेवेत स्वाद्वम्ल

येनुशीतशिरेचतुर्भागपूर्णस्यबलस्यवसन्तेभागद्वयोनत्वं विधयमध्यं बलं कस्यपंति नदसन् क्रमेणपचितो
भागद्वयाननानुपपत्ते अत्कृष्टमध्यात्यनयात्मध्यत्वं वेद्य एकभागोनं ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लवणान्वष्णानिति ॥ यतः हेमन्ते बलः अबलो भवति सचाल्पेंधनो धातून् पचेदतो मधु
राद्रीन्सेवेत आवश्यकत्वमाह इति संरोधात् रोमकूपानां रौक्ष्यात् शीतेनानिलेन बहिः
प्रचारे वारितः पिंडितः आत्मनात्मबलः ननु एवं चर्यायाः प्रयोजनमित्यत आह बलिन इति बलि
ष्ठस्य शीतसंरोधात् वर्षासु पुनर्बलहानिः ननु प्रबलः चेत् हि तत्र प्रबलो धनमल्पं लवणान्
सेवेतेत्यत आह वायुनेरितः इति जनितवायुना हि युक्तितः स्वधातून्पचेत् अतः अम्ललवणो
ष्णस्निग्धानां वीर्यनाशश्चौ नतस्य तज्जनितवायोश्च परिहारः यथाविधिः किं हेमन्तमात्रे ए
त्यत आह हिमे शीतयुक्ते हेमन्ते विशेषेण सन्त्याम्लानि निषद्धे हेमन्त एव हिमयं विधिर्नान्यदेति
नियमार्थं इदं चोपलक्षणं पञ्चकर्मोपयुक्तं स्मृतं एव तस्मिन्नल्पं हि धारयति प्रसनुतस्तु तिक्तक
टुकसेवामप्याह हेमन्ते लवणान्निरतिक्ताम्लकटुकान्वर्टसमस्यं तैलमहिम पराणं हितमु
च्यत इति साम्युपचितोपचीयमानकफपत्तनीकत्वात् हेमन्ते हि वातकफोपचीयते पदाहरणा
णाहि पित्तंशमयति तत्क्षेत्रात्वायुः प्रकोपमाचीयत इति दिनचर्याविहितमभ्यंगादेर्विशेषमाह देघ्नि
स्नानामेतर्हि पानेरेव बुभुक्षितः प्रव रूपकार्यं सं भाव्य पयोऽतः शीलयेदनु वातघ्नैस्तैलैरभ्यंगं मूर्द्धि
तैलविमर्दनं नियुद्धं कुशलेः साईं पादाघातं च युक्तित इति एतर्हि पश्मिन्काले अभ्यंगादीन् शीलयेत्
दसाप्रातः किमवश्यकार्यं बाधित्वा ते त्याह यथोक्तमवश्यकार्यं शौचादिकं सम्भाव्य साधनतः सम्पाद्य कृत्वा किम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जातानलयाश्च एवनेमाह वृंहितएव ननु आनः कथं वृंहितेन इत्यतआह निरुणानादैधीतं सं
भाव्यस्नेनेनपश्चाद् दौर्बल्यहिंदुनैर न्नर्थीयमनुग्रहण ।अभ्यंगस्नेहक विचेवावलिस्वेति चतुर्वि
धमर्द्दनेतैलस्याभ्यंगस्यवृत्युगुपादानविनराचयवार्थविमर्द्दनकराभ्यांकीर्तितं ।अभ्यंगमू
वि ४ र्द्धतैलमर्द्दनानि वातघ्नैतैलैर्वलादिभिः शीलयेत् नियुद्धंबाहुयुद्धं कुशलैर्मल्लैः पादाघा
९ तंपादाभ्यांमर्द्दनं युक्तितः मात्रयाद्यनतिक्रमेणउद्वर्त्तनादर्विशेषमाह कषायापहृतस्नेह
स्ततःस्नानीयथाविधि कुंकुमेनसदर्पेणप्रदिग्धोगुरुधूपितः रसान्स्निग्धान्पलंपुष्टं
गौरमच्छसुरांसुरां गोधूममपि एमाषन्सुवीरान्यविकृतीःशुभाः नवमन्नंवसांतैलंशौच
कार्येसुखोदकं इतिकषायापहृतस्नेहादिकोभूत्वारसादीन्भजेत् कषायेणापहृतस्ने
हावहरणयावत्पुहूर्त्तेनोनत्वत्तकालवदुन्यादितरोक्षः यथाविधिस्नानः विधिस्नात्र
शीतकालोचितत्वात्सर्वांगाणामुष्णोदकस्नानं उक्तंचचरकेन ।अभ्यंगोत्सादनैर्मूर्द्धतै
लंजेन्ताकमानवमितिजेन्ताकः सर्वांगोष्णोदकस्नानमितिवाष्पचेद्दुः सदर्पेणसकस्तू
१० रकेणप्रदिग्धोनुलेपितः स्निग्धादिसंस्कृतान् रसान्मांसरसान् पलंमांसपुष्टंमेदुरंगौ
रगुरुकृतंमद्यं ।अच्छसुरामंडं सुरांघनसुरां ।अच्छसुराधाः पृथगुग्रहणमुक्तिरसयभजनार्थंगो
धूमाघृतस्यागोधूमादिकृतामोदकाद्याः पिष्टंशालिपिष्टं सुमाहृद्याः नवमन्नतिक्तान्नव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

521

त्सरं ।अन्नं धान्यं वसां मांसस्नेहं रसादितैलान्नं भोजनं तोयकोष्णं सुखोदकं कवोष्णमु
दकं नच शीतं च कार्यं पाने तु शीतलमेव प्रावाराजिनकौशेयप्रवेणीकुथकास्तृतं उष्ण
स्वभावैर्लघुभिः प्रावृतः शयनं भजेत् युक्त्यार्ककिरणान्स्वेदं पादत्राणं च सर्वदा इति
प्रावारकर्णासोरोमवान् घनः पटः ।अजिनं चर्म कौशेयं कृमिकोशोत्थं प्रवेणी स
१२ चीदामास्तरणवस्त्रं कुथकः कंबलः उष्णस्वभावैर्लघुभिर्वस्त्रैः प्रावृतः ।अर्ककिरणा
न्स्वेदं च युक्त्या सार्वकालमेव न भजेत् पादत्राणं सर्वदा बहिःस्वरणं विनापि बहिःस्वर
ऐनु दिनचर्यायां युक्तमेव शीतेनावहत्व कथनद्वारा स्त्रीसेवां विधत्ते पीवरोरुस्तन
श्रोण्यः समदाः प्रमदाः प्रियाः हरन्ति शीतमुष्णाङ्ग्यो धूपकुङ्कुमयौवनैः इति प्रमदा
२४ स्त्रियः यौवनेनात्युष्णं मद्यजं च बिभ्राणाः शीतनावहत्व कथनद्वारा निवातोष्णगृहसेवां
विधत्ते ।अंगारतापसंतप्तगर्भभूवेश्मचारिणः शीतपारुष्यजनितो न दोषो जातुजा
यते इति ।अंगारतापेन तप्तं यद्वेश्म यत्र गर्भवेश्म गृहान्तर्वर्त्ति गृहं यत्र भूवेश्म
भूमंतर्वर्त्तिगृहं तेषु यश्चरति स तथा शीतेन पारुष्यं न तज्जनितो दोषो जातु
कदाचिन्नस्य न जायते तस्मान्नानि भजेदित्यर्थः सिद्धिः शिशिरचर्यामाह ।अयमेव

२५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.सौ.२३ 522

विधिः कार्यः शिशिरे विशेषतः तदा हि शीतमधिकं रौक्ष्यं चादानकालजं इति ॥ म
यहेमन्तोक्तः सर्वं शिशुस्याप्युक्तः पि रुपयोगनिषेधार्थमेवाह ॥ विशेषतोऽत्र यस्मान्नाद्रय
स्मात्तस्मिन्काले अधिकं शीतं ॥ आदानकालजं रौक्ष्यं च कारणद्वयं तत्कोपवलक्षणो यथो
क्तस्वारस्येतिना हेमन्तशैत्यापेक्षया आधिक्यवान कालादुक्तलक्षणात् विधिविशेष
इति५ स्त्विर्यथाक्रमः शिशिरे हेमन्तोक्तं यत्तत्कोपप्रशमनेनैवोक्तः एवं तु शिशिरे कोपयात्वोप
१६ चये कफ इति ॥ सर्ववसन्तचर्या माह हिम ... सञ्चितः सञ्चितो वा तत्र चयपूर्वके प्रकोप रो
धनः ॥ स च यपूर्वके प्रकोपे शाम्यति तत्राकृताचयं पूर्वं तु चयाचये पूर्वं तु नाचितस्यान्तरेण
यः प्रकोपः स चयपूर्वकः स एव वा वस्यजः पूर्वं तु से वितैरेव ... जातत्वात् यस्तु कृता
पानेस्ता पूर्वं तु नाचितस्यान्तरेणायः प्रकोपः सोऽचयपूर्वकः स एव वस्यजः पूर्वं तु सेवितैः
वस्त्येर्जातत्वात् उक्तं च दोषप्रकोपो हि द्विविधः वस्याद्वस्यनिमित्तजः तत्राद्वस्यनिमित्तं
यः स शंशोधनमर्हति वस्यजः शमनं यस्य साध्यः ॥ आगन्तुजस्तु यः इति तत्र संशोधनं
विधत्ते । कफश्चितो हि शिशिरे वसन्ते र्कंशुतापितः हत्वाग्निं कुरुते रोगा न्ततस्तं
त्वरयाजयेत् तीक्ष्णैर्वमनन स्याद्यैर्लघुरूक्षैश्च भोजनैः इति ॥ यस्माच्छिशिरे चितः कफः
वसन्ते अंशुभिर्द्रवीकृतः सन् जलमिव प्रसन्नो भूत्वा द्विग्निं हत्वा रोगान्करोति ॥ अतस्तं वि

हे२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१८

523

न्ते । अकुपितं कण्डूं ब्रह्मचारं स एवं नीहाराद्दन्तकाष्ठकूर्चे वमनं नस्यधूमगण्डूषाद्यैः शोधने
जीर्णे नवाञ्जनपुरस्कृतैस्तिक्तकटुककषायैः हंसकर्णनकर्मे लभ्यान्नेऽग्नौ शिशिरे हेमन्ते
नवधौतेन स्नातः सहेमन्ते योग्यं हृत्यं नवोरपिकरपत्रपाने यदाह स्वोरणादिः हेमन्ते नि
वननिर्झरमाशिशिरे पिनकुर्वीते । आहारे स्नानगुह स्निग्धे मर्दशमे वो पचीयत इति शमने १८
विधत्ते व्यायामादृत्तैना पानैर्जित्वाभ्यंगमालामुल्वणम् स्नातोनुलिप्तः कर्पूरचंदना
गुरुकुंकुमैः पुराणयवगोधूमक्षौद्रजांगलशूल्यभुक् सहकाररसोन्मिश्रानास्वाद्य
प्रियया र्पितान् प्रियास्यसंगसुरभीन् प्रियाने त्रोत्पललांकितान् सौमनस्यकृतो हृ
द्यान् वयस्यैः सहितः पिबेत् निगदानासवारिष्टसीधुमार्द्वीकमाधवान् शृंगवेरांबु
साराम्बु मधु वा नसदं बुवा इति उल्वणं स्नेहे व्यायामं व्यायामादौ जित्वा स्नात सलनः क
र्पूरादैरनुलिप्तः पुराणयवादीन् भुंजानः आसवादीन् भजेत् मकोपप्रकूने पुल्व
णमच प्रपुर्विक प्रकोपार्थं आघातः पङ्क्त्यां मर्दनं कुर्यात् स्नेहमंगनिषेधात् दूरतः एव व्या
यामादयः स्नानशील इति वचनात् स्नानेषि स्नाने स्नानं इति स्नेहमकालीनस्नान
स्नानं निषेधार्थं व्यायामादीन् कृत्वैव स्नायात् तदुक्तं मद्यपे पुराणत्वं यवगोधू
मक्षौद्राणां जांगलं मगादिमांसं न स्यात् मदिरे सहकार निसुरभि रसः नस्यरस

१९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सत्कृत्य सरे नन्निर्यासस्नेनोन्मिश्रानधिवासितान् प्रियया रसविशेषज्ञानार्थं स्वयमास्वाद्यापि
तान् गंधविशेषज्ञानार्थं स्वेगंनेन संजसुरभिता प्रियामुखेन सुरभीकृतेन वैमल्यादिज्ञा
नार्थमेव लोकयंत्याः प्रियायाः प्रतिबिंबितानां तेन ग्राम्यामुत्पालेश्च सार्धान्लिहन्निदरैरवि
२० जानन् सोमनस्यकृतः परिणामेन मनसः प्रसन्नता करान् हृद्यानास्वादयन्निति तान्निर्दोषान्
॥ सर्वदोषनिर्दोषैः कृतमद्यमासवः कृष्णिमेरसुहृदः इक्षुरसेनसीधुः द्राक्षारसेनमार्द्वीकं मधु
२१ नामाधवः॥ शुष्कं बहुसुगंधाद्युत्थितं जलं ॥ सहनादिसारैः सारं बहुसुगंधित्वं जलं तंबु मधुमिश्र
जलं मधुं बु ॥ अनेकद्रव्यविधानं यदुपनस्तात्मं तेन तत्सेवमिमपद्यः ॥ भोजनानन्तरमुद्यानसे २१॥
वाविधत्ते दक्षिणानिलशीतेषु वरितो जलवाहिषु ॥ सहस्थानसूर्येषु मल्लिकुट्टमकांति
षु वरपुष्पविटपेषु कामकर्मानमभिषु विचित्रपुष्परञ्जेषु काननेषु सुगंधिषु गोष्ठीकथाभि
श्चित्राभिर्मध्याह्नं गमयेत्सुधीः इति काननेषु मध्याह्नं गमयेत् ॥ प्रतिवाहयेत् सुखी ॥ सख्याकुल
सन् गोष्ठीः लोकवार्ताः कथाश्च सुबार्ता दक्षिणादिक्पवनैः शीतैरनिलैः शीतानलेषु प
रितो जलवाहिषु जलाशययुक्तेषु ॥ सहस्थसूर्येषु घनच्छायेषु ॥ घनस्थसूर्येषु प्रकाशवत्सु मल्लिम
र्वद्रुमभित्तैः कान्तमनत्सु वरपुष्पैः कोकिलैः नादनेषु कामकर्ममदनव्यापारं मंते निवध्नत्सुन
रोत्तरं सौंदर्यमेव इयन्तीति कामकर्मान्तः ॥ प्रतिबंधनइव स्यात् कर्मण्यत्स्तुवोदीप्तिबंधनि २४
गुरुशीतरिवास्वप्नं स्निग्धा स्थलबलानां स्पर्शोम् इति ॥ प्रथमनीमचर्या नत्रसोपपत्तिकानप
द्मादीनिषेधनि तीक्ष्णां स्पुरनिनी तृणां प्रगुणीक्षेपसंक्षिपतीवयन पत्रहंसीपतेप्सिततानेनवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

525

पुष्पवन्तिं ॥ अतोस्मिन्नपुटकं दत्त्वाम्लक्षायामार्कं कुर्यात् स्पजेत् इति । यतश्च स्मात् स्वेषी नीकेनी
दलनांशुः सन् शिवनीयसंहारे पचेत् इवाभाति ॥ ततः पक्वानां स्पजेत् तस्मिन् जातिक्रमविहलं लोकं
२६ शीघ्रे पक्वादीनां क्रमहेतुत्वात् मधुरादिसेवां विधत्ते अत्र मधुरमेवान्ते लघुस्निग्धादि इदं इवम् इ
ति ॥ अन्ते मधुरमेव मधुरे करसं पानं मधुराम्लादि रसमपि तिक्तं सर्वरसाभ्यासः इति वचनाद्रसाला वि
धानाच्च लोकस्य नीव नाव भुक्तं नत्वा नष्टा नष्टामाजननिषेधात् पूर्वमपि मध्ये हरं विधत्ते सुरुतिननायहि
कांगालिह्यान्नन्नभार्दरान् स्नानेस्नन्नवक्षस्य मध्ये हरः मध्यस्य मध्ये हरेव गम्पत्वात्क्रमतः प्रसन्ने २७
पानेनिषेधति मद्यं नवयं येयं वा स्वलोस्मु बहु वारि वा इति ॥ अन्यतः प्रमाण नुनोस स्यामद्यं नवे
ये नीरस्ता दिगुणत्वात् ॥ अहन्यानुवेयं वाकिं नु स्वल्पं स्वल्पेनापसस्या पूर्णमात्रं नेयं यं किं नु
बहु वारि बहुतरोदककृतं पानात् अहः मद्यं हात्स्यानामेव उक्तं विधानि क्रमदोषमाह ॥ अन्य
पाशेषशेषिल्यदाहमोहान् रोगानितनत् इति । शेषरोगं सुख शेषः ततमद्यं ॥ अन्नं विधत्ते कुंदेंदु २८
धवलं शालिमञ्जीपान्नं नगलेपलेरिति । कुंदं पुष्पविशेषः कुंदेंदुवत् हलं लघुस्निग्धं एतिनगु
णविशिष्टं धवलत्वात् पलैः मांसैः सह पानं विधत्ते पिवेद्रसेनातिघन रसालां रागखांडवौ पा
नकं पंचसारं वा नवमृद्भाजने स्थितं मोचचोचदलैर्युक्तं साम्लं मृणमयपात्रस्थितं पारिलावासितं
चांमः स्फटिकं स्फुरीनले इति रसं मांसरसं नातिघनमीषत्साद्रं रसालाक रमपितं मरिचशर्क
रादियुक्तं दधि मधुराम्ललवणकृतं वस्त्रानिहि मधुरखंजरपद्वीकापरूषकासितां मांसामेघोवाबच

पानकं रागः मधुराम्ललवणकटुकषायजं खांडवः २९
पंचसारं ... कं नवं दिसि कृतं

सारंगाणां घनैर्लीनं सकुसुमशिलितनच्चनवपल्लवैर्येकावेष्टितानें मोचाकदलीफलं चोरं नारिकेरं न
पाटलैः साकुलैर्युक्तं सान्द्रं दृष्ट्वा मायूरम्प्रीकृतं नन्त्यवैपरीमुखक्रिमिः पिवेत् नपानमःपिवेत् नत्वपाट ३०
लापुष्पैरधिवासितं सकर्पूरशीतलं च रात्रिभोजनं विधत्ते शशांककिरणान्मस्थानं रजन्यां मध्य
पिवेत् सासनं माहिषं क्षीरं चंदनं चैव शीतलं इति रजन्यां पुनः शशांककिरणान् मस्थानं मध्यपेन्
चंद्राद्रिशीतलं सशर्करं माहिषं क्षीरं पिवेत् शशांककः कर्पूरः कीर्यते निर्मितो येषु ते शशांककिरणाः
कर्पूरनालिकेरादयः चंद्रेणानन्तस्यायावेन हस्तेषु शीतलीकृतं न त्वत्र शीतलं स्यान्नाविशेषत्वनिद्रां ३१॥
विधत्ते ॥ सम्बन्धेति ॥ सबकेबा ॥ सम्मुद्गाः महान्तः स्थूलः माधवी पुष्पासंती पुष्पिताश्च लक्ष्मनाद्दुहा
पुष्प° लवकायां मुणालामलं नागेहें ततो निपातानि वनानि पाटलिकावंकृतेन नवमूल्यादि रचिताभि
३३ लुं नेपर्थ्यः ... कायमाने सप्परे प्रवालाः पल्लवाः पल्लवयः कलसलवकं कल्हारं संध्याविकाशिपुष्प
३४ कमलं दिनविकाशि मृणालानि विसानि नलेशायने हंसन्तुसुमाः विकसन्मल्लिकादिपुष्पाः
पल्लवपर्यनापयस्वन्न ॥ सपवाधसागहेसुख्यान् पत्ररचनाविशेषेण रचिताजलशीकराः प
३५ सरंति तद्द्वाराग्रहे पुष्पलक्षियाप्यावोहिमयः पुत्रिकाः नासां लतानां द्विमाः प्रवत्त्नमुरवीरवारिसयो
इव पत्रनतया निशासु पुनश्चंद्ररश्मिकाशहर्म्यमस्तके सुप्यात् महरत्नकथनद्वारा प्रासा ३६
नादीनि विधत्ते ॥ पासनेति सस्याचित्तत्वात् शिशिरस्य ॥ पासना ॥ स्य सात्म्यं हरति सस्य
चित्तस्यानिवृत्तिमनसः चंदनार्द्रस्य कर्पूरयुक्त चंदनार्द्रस्य नद्गुणं कर्पूरचंदनार्द्रगोमद्दुघमीत्रस्य

उत्पलं रात्रिविकाशि ६ सस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

527

इति मालिनोमालामभिनवस्य निवृत्तकामतंत्रस्यासुरतविमुखस्यननुविर... लंबासोवस्य ज ३७
लाद्रीदयोव्याजननिरोधात्कं मे हरंति जलाद्रीनिवस्त्रमयानि व्याजेनानि तानवंतानि तालवं
तमयानि विस्तरनापेव्यजनकाले विस्तीर्णतेवयिनीपुत्राः वद्विनीपुत्रमयानि उत्क्षेपानलि
कामविछेदं तुल्या दृष्टं मधस्त्वामः क्षिपंति तेसर्वे जलाद्रीदयोमदुहृद्पामदुदालनाः जलवर्षी
३८ हिमानिलोपेवां तैःतथा कर्पूरमालास्यः कं मंसं हरंति कर्पूरस्तथिता मल्लिका तत्थिता स्रग्मा
लाः सहरिचंदनाश्च हाराः पीनचंदनमल्लिमिश्रिता हारा मुक्तावलयमनोहराः सुंदराकारा क
लालापा मधुरालापाश्च शिशवः शुकाः सारिकाश्च मृणालानादि धारणा जंगमाः पद्मिस्य ३९ व
द्वितीयस्लात्कं मं हरंति पर्ववर्णाचर्या साचपूर्वकेसकोपेशाधनी पैयपूर्वके राजनी तत्रसा
ववात्रिकमुभयचर्या साधारणविधत्ते शासानसानवपुर्वामति यत्साधारणं सर्वदोवहरं य
द्योक्या जनमति दीप्तकरं तत्सर्वे वर्णसुमजेत कथुसन्तु तेषां निदोषबन्योन्य दूषपुर
नपरस्पर दूषणेषु सन्तु सर्वेषां दूषणत्वात्सर्वे साधारणं भजेदित्यर्थः कथमन्योन्यदूषणमिति
अनेनप्रकारेण शासानेनावसन्नदेहानामग्निरपि देहावयववज्वादसंपन्नोपि पुनर्दोषैःसी
दंति मंदत्वलक्षणरुक्षियानिः तेचदोषाः शासानमदेन वह्निनादुष्यंति दुष्टियांति वहूसहकारि
णमाह मवलबाबुरेवरेजलमरल बमानमेघत्रमसि सनि सजलवलेन सहसाप्रवतेनशीत ४१
लेनचवायुनादुष्यंति भूवाष्पेण चदुष्यंति अम्लपाकेनचवारिणादुष्यंति दुष्टिश्चावर्षा
पाश्चयपूर्वकः प्रकोपः वपप्रकोपप्रशमाबाधायाम्नी इति वचनात् पित्तस्यचपत्तद

वर्णामृत २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ण्डुलाः वर्षासु च विशेषेणेति वचनात् कफपित्तानुबन्धवातप्रकोपः उक्तं च चरके भूवाष्पान्मे
घनिस्यन्दात्पाकादम्लाज्जलस्य च वर्षास्वग्निबले क्षीणे कुप्यन्ति पवनादयः इति चरकवचनेपि
पित्तकोपस्य हेतुत्वेन वृष्टिमात्रलक्ष्य चयप्रकोपयोः रामनामपि तीनां यथाक्रमं भवं त्ये वैवशः
वद्रसकाले ब्रभोगमात्रं विष्णु इति स्ववचनविरोधमथात् शापनं विधत्ते ॥ पास्थापनमिति मु
हुर्मनुः दूतवमनविरेचनः सन्नास्थापनवस्तिक्रमेण जेनः शमनी विधत्ते जीर्णेति जीर्ण ४२
पुराणाः रसान्मांसरसान् कृतान्कटुस्नेहलवणस्नेहयुक्तान् विहितेमांस यूषान् धान्यमञ्जा
यान् तानविकृतान् मधुमाध्वीकं ॥ आरिष्टं सुधितोदकमद्यं हृद्यमपि चिरंतनं पंचकोलावचू
र्णितं सौवर्चललवणाद्यं मस्तुदधिमण्डं दिव्यमाहेन्द्रं नञ्जालीनात्विनगरहीनकावा ४३
दि पात्रस्याविर्षासुमहत्त्वनिषेधात् तदभावे कौपतनश्रसतं उक्तं हि संग्रहे दिव्यकौपमना
त्यवोरसं सारसमवेचेति वर्षाविशेषभोजननविशेषमाह भोजनलघुनि दुर्दिने व्यतामलव
णस्नेहं समुच्छं शोद्वल्लघुः इति ॥ भृशनि दुर्दिने वातवर्षाकुलेहनि संशुष्कं कुल्माषादिशौद्द
वत्समाक्षिकं वातनलमपि मधुलेहं दध्न्नान्कालसामर्थ्येन वा ॥ प्रवातलत्वाहिहितं उक्तं हि संग्र
४४॥ हे वातलं वातकोपे विवर्षासु मधुशास्यनं इति ॥ पादचारित्वादि विधत्ते ॥ प्रपादचारी सुरभिः
सततं धूपितीवनः ॥ प्रपादचारी सततं हस्मादिपानमामी धूपितात्रवरामुर्वादिधूपितवस्त्रः स
ततमिति विशुद्धोपितोजनीयं ॥ सततवस्त्राजनशीलः सुसुरभिरिच्युस्यापोनरक्तं स्यानविशेषवा

४५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संविधत्ते हर्म्यपृष्ठे वसेद्बाष्पशीतसीकरवर्जिते इति हर्म्यपृष्ठे हर्म्यमस्तके नदीजलादीनि
वध्नन्ति नदीजलोदमंथाहः स्नानपानावगाहनलेपनेन इवालोडिताः सन्तो वामयः एतेषां दकेद्रियोउ
४६ दमंथयः ॥ प्रायःसेव्याः प्रावृषि ॥ अथ शरच्चर्या सा च पूर्वके शोधनी पश्चात्पूर्वके शमनी तत्रसो
पपत्तिकं शोधनीं विधत्ते वर्षाशीतोचितांगानां सहसैवार्करश्मिभिः तप्तानां संचितं वृष्टौ
पित्तं शरदि कुप्यति तज्जयाय घृतं तिक्तं विरेकारक्तमोक्षणं वर्षासु संचितं पित्तं वार्षिकशीत
सात्म्यशरीराणां नृणां शरद्यर्करश्मिभिः सहसैव तप्तानामसात्म्यतापसंबंधात्पित्तं कुप्यति ४७
॥ तत्प्रकुपितस्य जयाय तिक्तं तिक्तसंस्कृतं कुष्ठचिकित्सोक्तं घृतं तथा हननार्थं योक्तं ततो विरे
कस्ततो रक्तमोक्षणं शमनीं विधत्ते तिक्तस्वादुकषायं च क्षुधितोऽन्नं भजेल्लघु शालिमुद्गसि
ताधात्रीपटोलं मधुजांगलं इति क्षुधितः सन् तिक्तादिरसं लघु शाल्याद्यन्नं भजेत् क्षुधित
ग्रहणमतिक्षुधितस्य भोजनार्थं नयादि पित्ताधिक्यात् सम्यक् कृतक्षुधापि क्षुधितत्वबुद्धिः उ
क्तं च चरकेण पित्तप्रशमनं सेव्यं मात्रया सुप्रकांक्षितैरिति शाल्यादिग्रहणं न तुल्यानामवरी ४८
४९॥ क्वादीनां प्रापणार्थं धात्री आमलकी सिता शर्करा हंसोदकं विधत्ते तप्तं तप्तांशुकिरणैः शीतं शी
तांशुरश्मिभिः समंतादप्यहोरात्रमगस्त्योदय निर्विषं शुचि हंसोदकं नाम निर्मलं मलजिज्जलं
नाभिष्यंदि न वा रूक्षं पानादिष्वमृतोपमं इति किरणैः सूर्यग्रहणं साक्षात्संबंधार्थं समंतादपि
सर्वेषु प्रदेशेषु अहोरात्रग्रहणं सर्वदा संबंधार्थं सर्वदिनं सूर्येण तापितं सर्वां च रात्रिं शीतांशुना शी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नीकृतं रश्मिजालं शु शाङ्केन रात्रिषु हर्षं ज्योतिषकं कलशं ने पो गिरवाद् उच्यते च । अगस्त्योदो
४९॥ निर्विशेषः शुचि हंसनरवं निर्मलं नच्च शारदिं यस्माद् अंशुमतः शाराद्विसर्वप्रसन्नतत्वान्नत्वार
दमेवं हंसोदकं नपाच्चवरकः हंसोदकमिति ख्यातं शारदं विमलं शुचीति निर्मलं स्रुर्ये
तापहितात्रगतदोषं मलजिद्दोषत्रयहरं नाभिष्यन्दि नग्नोनः श्रावि नवास्त्यनं नस्रोतः
स्नानिपानादिषु पानस्त्रेहावगाहेषु । अमृतोपमं यथामृतं देवानां तद्वदेतं मनुष्याणां स
नहेतु हंसोदकं परं विधिं तमपि मङ्गमरवं क्लिष्टमुक्तसरोरुहसवामृत सरसीषु कूपेष्वविचेति प्रदो
षके मुक्तीमज्जने विधत्ते चंदनोशीरकर्पूरमुक्तास्रग्वसनोज्ज्वलः सौधेषु सौधधवलांरं ५०॥
द्विकां रजनीमुखे चंदनादिभिरुज्ज्वलः सन्सौध एव स्थितः सन्सौधधवलो चंद्रकां रजनी
मुखे भजेत् उशीरं सुगंधिवालकं स्रजः कुसुमादिमालाः सौधेषु सुधाधवलम् हेमंतेषु वा ५१॥
तादीन्निबंधति तुवारस्तारसोक्षित्यसंधिनेलवसानपानं नीहृतमत्स्याद्विवासप्रपुरोवाना
न्यविन्यजेन इति तुवारो वश्यायः पुरोवानः पूर्वदिग्वायुः व्यायसेनोक्तमृतुचर्यामुखमर ५२॥
लार्थे समासेनाह ऋतिनेवर्षा सुचाद्यान्नीन्वसंतेन्यान् रसान्भजेन् स्वादुनिदाघेशारदि
स्वादुतिक्तकषायकान् शरद्वसंतयोरुक्षं शीतंघर्मघनांतयेः अन्नपाने समासेन विपरीत
मतोन्यदा हेमंतशिशिरवर्षासु स्वाद्वम्ललवणस्निग्धोष्णमन्नपानेभजेत् वसन्ते
तिक्तकटुकषायरूक्षोष्णं ग्रीष्मे स्वादुशीतंस्निग्धं शारदि स्वादुतिक्तंकषायरुक्षशीतमिति
५३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मप्यिनार्थः स्वाहादिति यथा न्विताद्य तस्य ऋतौ ऋतौ स्य यतिशयं करोति नित्यं सर्वरसाभ्या
स इति नित्यं सर्वेषु ऋतुषु सर्वेषां रसानामभ्यासः कार्यः नन्वेवं चेत्तर्हि स्वाहादिति तद्वर्थः
स्यादित्यत आह स्वस्वाधिकमत्रा तत्तत्ता विति यथासंविहितानां स्वाहादीनां इतरेभ्योधि
५५ कोभ्यासः कर्त्तव्यः पूर्वोत्तरयोः ऋत्वोः ऋमेण त्यजन्भजेतविधिं ऋत्वोरन्त्यादिस
प्ताहावृतुसंधिरितिस्मृतः तत्र पूर्वो विधिस्त्यागः सेवनीयः परः ऋमात् असात्म्यजाहिरो
गास्युः सहसात्यागशीलनात् पूर्वस्य ऋतोरंतः सप्ताह उत्तरस्य चाद्यः एवं चतुर्दशाहा
नि ऋतुसंधिरिति स्मृतः तस्मिन् ऋतुसंधौ पूर्व ऋतुसंबंधी विधिः ऋमात्त्याज्यः उत्तर ऋतुसं
बंधी ऋमात्सेव्यः सहसा त्यागे शीलने च क्रियमाणे सात्म्यजाः रोगाः स्युः ऋमो यथा
ऋतुसंधेः प्रथमे दिने पूर्वस्याहारस्य त्रयः पादाः उत्तरस्यैकः द्वितीये पूर्व एवाहारः ततो
ये प्रथमवत् चतुर्थे पूर्वस्यार्द्धमुत्तरस्यार्द्धं पंचमषष्ठयोः प्रथमवत् सप्तमे चतुर्थवत् अ
ष्टमे पूर्वस्यैकः उत्तरस्य त्रयः नवमदशमैकादशेषु चतुर्थवत् द्वादशे ष्टमवत् त्रयोदशे उ
त्तर एवाहारः चतुर्दशे ष्टमवत् अतः परं तूत्तर एवाहारः एवं च क्रमं पादेनापथ्यमिति
त्र पादपादिपि व्यामः ऋतुऋतुनत्त्वहोरात्रेपि बहून्नाह तत्र पूर्वाह्ने बसंतस्य लिंगं मध्याह्ने
ग्रीष्मस्य अपराह्णे प्रावृषः प्रदोषे वार्षिकं शारदमर्द्धरात्रे प्रत्यूषे हेमन्तमुपलक्षये
त् एवमहोरात्रमपि वर्षमिव शीतोष्णवर्षालक्षणं दोषचयप्रकोपप्रशमैर्जानीयादि
ति ततश्चैकस्य दोषस्यैकस्मिन्काले चयप्रकोपप्रशमे विरुद्धमापद्यते वार्षिका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णां महोरात्रिकाणां वचयादीनां तथा हेमाचेशानां यथा वसन्तस्य पूर्वाह्णं मध्याह्ने
नी कस्य मेवं ।अहोरात्रिकेषु याहिमिरनवकाशेः स्यावकाशा वार्षिकाद्यो वाधन्ते ।मा
होरात्रिकः कफस्य हि शशायो माध्याह्निकस्य स्यावकाशो मध्याह्न एव प्रकोपः स्तु वासं
तिकस्य स्यावशेका सायाह्न स्याधिये बामपि बाहंनिकत्वात् न च ग्रीष्मादि मध्या
ह्ने माध्याह्निकस्य प्रशमस्यावकाशः इति वाच्यं ग्रीष्मे नावह्निकत्वात् देवप्रशमे सिद्धे
वैयर्थ्य वर्षासु दोषत्रयदुष्टिः शारदाविकिंचिन्नकोपद्दष्टः कुर्यादिति तंत्र शारादितस्मे
वानुबलः कफ इति वचनात् हेमन्तशिशिरयोः संचयः स्यात् एव एवं च प्रशमयो
रपि वाच्यम् चयप्रकोपयोस्तु विरोधः द्वयोर्वृद्धिरूपत्वात् यतः चलनं तु प्रकोपविशे
षस्तं प्रति च पदेनोरदासीनत्वं एवं वातपित्तयोरपि वाच्यं ननु च यो होरात्रिमुक्तानां
मिति वाक्ये पित्तकफवातानां मध्याह्नपूर्वरात्रापररात्रेषु प्रकोप उक्तः प्रभुतवाक्ये तु
वर्षचयवातप्रकोपकफचयाद उक्ता इति विरोधः मेवं शावपदेनाविरोधात् ।अयनं
लक्षणं संग्रहे धूमधूम्रारजोमंदाः तुषाराविलमंडलाः दिशादित्यामरस्नेहेन्याद्वन्नरो
रोमहर्बलः रोध्रप्रियंगुपुन्नागबलयः कुसुमोज्वलाः हृष्टाङ्गजाजमहिषवाजवा
यसस्वराः हिमानीपटलछन्ना लीनमीनविहंगमाः नद्यः सवाष्पाः सोष्मालः
कूपा वसन्त हिमागमे शिशिरेसाति नमधिकं वातवृष्ट्याकुलादिशाः शेषं हेमंतवल्लक्ष्य
ं वैविज्ञेयं लक्षणं बुधैः वसन्ते दक्षिणो वायुरातामकिरणोरविः नवप्रवालचक्रप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ज्ञाचारुचारुकुंकुमामलाः किंशुकाशोकचूतादिवनराजिविराजिताः कोकिलालिकुलाला
पकलकोलाहलाकुलाः ग्रीष्मेण तीक्ष्णपुष्पनिभस्तीक्ष्णांशुदीप्तदीपिताः दिशो ज्वलंति
भूमिश्च मारुतो नैर्ऋतोऽसुखः मार्तंडातापसंतप्तदेहो नवोऽज्वरनाइव नावार्तेनुंगमातंग
महिषैः कलुषीकृताः दिवाकरकरांगारनिकरैः स्तपितांभसः शक्रद्रोधसो नद्यः छाया
हीनामहीरुहाः विशीर्णजीर्णवल्लीश्च शुष्कवल्कलिनोकिलः वर्षासु वारलवायुसर्वैर
एप्पमुद्भवः भिन्नेंदुनीलनीलाभ्रवृंदमालाविलंनभः दीर्घिकानतोयोघैर्मग्नसोपानपं
क्तयः वारिधाराभृशाघातविकाशितसरोरुहाः सरितः सागराकारा भरबद्धजलस्थ
लाः मंदहसनतजीमूतनादशिखिदर्दुरनादिताः इंद्रगोपधनुर्विद्युदुद्योतदीपिताः परि
नः श्यामलनभोः शिलाध्रकुटजोज्वलाः शारदिकोमपृथग्भावं किंचित्पक्वाकिनामही
प्रकाशकाशसत्पांडुकुमुदाः शालिशालिनी विच्छिन्नानी सकिरणो मेघौघविगमाद्रविः
बंधुवर्तीनि विमलाः क्रौंचमालाकुलादिशः कमलान्तरसंलीनमीनहंसासपद्मनैः
नरंगभंगहंसानि सरांसि विमलानि च एतेभंगशकुंतानां स्थावराणां च वृत्तिभिः छा
याद्विपरिहारेऽस्मृतानुधामानिलक्षयेत् ॥५६॥ इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अनु
चर्याप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितं इति तृतीयोध्यायः ॥ अथातो रोगानुत्पादनीयम
ध्यायं व्याख्यास्यामः प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये नियतकालो विहारो व्याख्यातः
इहानियतकालः स च पंचधा वेगधारणं वेगोदीरणं शोधनं वृंहणं भूतादिस्पर्शनं चेति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्यानि कूलदेवाहृतासति सम्यग्योग हेतुत्वं येमूत्रान्तेषु
तेमेवजेस्कंधे ते कामेवहा प्रमादा ६

तेषां चहतां लोवदानाभ्यां रोगाणामनुत्पादनीयं प्रागभावश्च ध्वंसहेतुत्वात् तत्रधार
णीयरणेयो हितानां प्रागभावः साधनाद्युक्ताहारादुत्पद्यते तत्र एवाय रोगानुत्पा
दनहेतुत्वाद्रोगानुत्पादनीयः ननु रोगानुत्पादनीयाध्याय मध्यापस्तहेतौ वधस्कंधे
प्रतिधीयतां रुत्ता यदेवहेतवस्तास्येवौवधानि सम्यग्योगसम्यग्योगावेवात्र
मदकौ किंत्वनुत्पन्नेषु व्याधिषु ये विहाराहाराः रागतो विधितोवा प्रज्ञापराधः सर्वोते
तेहेतुस्कंधे विधीयन्ते तेषामेव हि प्रमादादौ दनुकूलदैवाहृतासति सम्यग्योगमेवजत्व
पूर्वधारत्तेरेषां बलानामध्यापानामनेनैवाभिप्रायेण हेतुस्कंधे प्रलधानमिति स
कलमनानुकूलं रोगानुत्पादनीयत्वं यद्यपि सर्वेषामध्यायानां तथाप्यस्यैव स
ज्ञाकरणमतिशयद्योतनार्थं तत्र वेगधारणं निषेधति वेगान्नधारयेद्वातविण्मू
त्रक्षवतृट्क्षुधा निद्राकासश्रमश्वासजंभाश्रुछर्दिरेतसामिति अत्र मूत्रपुरीषवेगः वात
त्रवतरदक्षुधा निद्राकासश्रमश्वासजंभाश्रुछर्दिरेतसामिति शुक्रस्यापि अश्रुश्यानेद
राहेत्वाधोवात उर्द्धवातश्च हवः स्वथुः श्रमः श्वासः श्रमश्वासः अश्रुश्यानेद
१ जेशाकजंवाते त्रासकं तत्र निबधाति क्रमेदोषंदर्शयन् वेगधारणजान् रोगानाह तत्राधो
वातजान् रोगानाह अधोवातस्य रोधेन गुल्मोदावर्तरुक्क्रमाः वातमूत्रशकृत्संग
दृष्ट्याग्निवधहृद्गदाः इति रुकृत्कोष्ठशूलं वातादीनां संगः स्वाभाविकप्रवृत्तिरोधः
हृद्गदः वपत्तिमरं अग्निवधोग्निमांद्यं हृद्गदो हृद्रोगः अधोवातजान् तंतरमूत्रवातरो
धजेषु वक्ष्यमाणेषु शकृन्मूत्रवातजानां वचनमधोवातरोधजतत्संयोगज्ञेमत्वात् तत्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

535

विस्रोधजानाह ॥ शाकुनः पिप्लिको हेतुप्रतिरूपायपत्रिरोगजाः ॥ अ॰ ई॰ वायुः परीक्षेतीह
दृषदगावरोधनं मुखेन विरप्रवृत्तिस्थ पूर्वो ऋक्ष्मामयाः स्फुरन्ताः इति जंघापाः
वक्त्रिमेभागपिप्लिकाकृतिमांसपिप्लिका नस्याउद्धेह नमिवद्दुःखं पूर्वोक्तानां प्रधावान
३॥ जारोगाः मूत्ररोधजानाह ॥ अंगभंगाश्मरी वस्तिमेहवेदनावेदनाः मूत्रस्यरोधात्मू
र्वं च प्रायो रोगा इति ॥ अंगभंगोगंभन्नमानेषिवागेषुवेदना वस्यादीनां वेदना पूर्वो
ताः पूर्वो वातरोधजा विरोधजाः ते च प्रायेण मह तत्र एवं उक्तानां वातादिरोधजाना
४॥ रोगाणामौषधमाह ॥ ते दोषघ्नं वक्ष्यंगावगाहाभ्यंगस्वेदनेबस्तिकर्मं च तेषां मध्ये
वातविण्मूत्ररोधजानामौषधं वर्त्तिगुदेप्रक्षिप्येपाकलवर्त्तिसंज्ञा ॥ प्रवगाहस्वेदादि
५ पूर्लेद्बोएयानिमज्जनं ॥ विरोधजानां विशेषमाह ॥ अन्नपानं च विट्भेदि विट्रोधेस्वेषु
पश्मसु इति विट्भेदि यवमस्त्वादिकं पश्मसु रोगेषु चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थः ॥ प
न्नयात् वाह्यते प्रोरोधदीपनानक्रेकोद्ग्राधिप्रति वत्सामान्यवाधः स्यात् मूत्ररो
धजानां विशेषमाह ॥ मूत्रजेषु प्रयुंजीत सर्पिवक्ष्यावपीड कमिति ॥ प्रवपीड केनहि वि
पं हुक्ष्यमाणमापापाम्लक्रपयोगः उक्तम् पा पन्नप्रयोगात् ॥ उक्तं हि संवन हृदयेचे
जेषु तु पानं प्राग्भक्तं शस्यते घृतं जीर्णान्नकं चान्नमयामात्रयापिपाजनहृदयं ॥ अव
पीड कमतच्छ्रसंज्ञितं धारयतामुनरिति चकारः सामान्यानुप्रवेशार्थः ॥ अ॰ ई॰ वातरोध ८
जानाह ॥ उद्गारस्यारुचिः कंपो विबंधो हृदयोरसोः ॥ आध्मानकाससहिध्माश्चेति रोधने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नि
नित्यवृत्ते वाल्लभ्यते केवलः सर्वांगानां हृदयो रक्तोर्विबंधः २ ज्वारादिभिर्बध्यमानयोरिवद्
लं ॰माध्मानेषु रक्तपूरले उद्गाररोधजानामोक्षधर्माह हिक्कावत्तेत्र मेव वक्तुमिति हि
७ ध्माया॰ वत्तेहिध्मावत्ते स्तवथुरोधजानाह शिरोर्तीन्द्रियदौर्बल्य मन्यास्तंभार्हितं
स्तुनः इति शिरोर्तिः शिरोव्यथा इन्द्रियाणां दौर्बल्यं विषयग्रहणे शक्तिः ॰ अर्हितं
पेक्तायामः स्तुनः स्तवथोः स्तवथुरोधनामोक्षधर्माह तीक्ष्णधूमांजनघ्राणनाव
नार्कविलोकनैः प्रवर्त्तयेत्क्रुतिं सक्तां स्नेहस्वेदौ च शीलयेदिति स्तुदवरोधजेषु ॰ प्र
वरुद्धा स्तुननीक्षतैर्धूम्याद्भिः स्तवथुलो रुजेन नवमवर्त्तयेत् नत्य स्नेहस्वेदौ शी
लयेत् संगमहेतु के ऊर्ध्ववातप्रमन्योच प्रनचोत्तर मनकं कुर्यादिति तृष्णारोधजानाह ८॥
शोषांगसादबाधिर्यं संमोहभ्रमहृद्गदा तृष्णायाने महाहृतिरिति शोषो मुखस्य शोषः
॰ अंगसादोंऽगशैथल्यं संमोहो ज्ञाना भावः भ्रमभ्रम कास हद लेक्षम म एव हृद्
दाहहृद्गदः तृष्टरोधजानामोक्षधर्माह तत्रपीनः सर्वोपिविधिपाहितं इति तत्र क्षु
९॥ रोधजेषु क्षुद्रोधजानाह ॰ अंगभंगारुचिग्लानि कार्श्यशूलभ्रमाः क्षुधः ग्लानि
क्लमः शूलं कोष्ठशूलं क्षुद्रोधजानामोक्षधर्माह तत्रयोज्यं लघुस्निग्धमुष्ण
१०॥ मल्पं च भोजनमिति तत्र क्षुद्रोधजेषु निद्रारोधजानाह निद्रायामोहमूर्धाक्षि
गौरवालस्यजृंभिकाः ॰ अंगमर्दश्चेति मर्दः ॰ मर्द्दनं श्रमगौरवं ॰ आलस्यमनुत्साहः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ऽंगमर्दोऽंगभंगः निद्रारोधजानां मोक्षमाह । तत्रेष्टः स्वप्नः संवाहनानि चेति । सं
११॥ वाहनानि सुखस्पर्शमर्दनानि ॥ कासरोधजानाह । कासस्य रोधात्तद्वृद्धिश्वासा
रुचिहृदामयाः शोषो हिध्मा चेति । तद्वृद्धिः कासवृद्धिः शोषो राजयक्ष्मा कासरो
धजानां मोक्षमाह । कार्योत्र कासहा सुतरां विधिरिति । तत्र कासरोधजेषु श्रमश्वा १२॥
सरोधजानाह गुल्महृद्रोगसंमोहाः श्रमश्वासाद्विधारितात् इति । श्रमश्वासरो
व६ १३॥ धजानां मोक्षमाह हितं विश्रमणं तत्र वातघ्नश्च क्रियाक्रमः इति । जृंभारोध
जानाह जृंभायाः क्षववद्रोगाः इति सर्वेन्ते क्षवथोरिव शिरोर्त्यादयः जृंभारोधजा
नां मोक्षमाह सर्वश्चानिलजिद्विधिरिति [illegible] प्रकृतत्वाज्जृंभा
रोधजानां बाष्परोधजानाह पीनसाक्षिशिरोहृद्रुग्मन्यास्तंभारुचिभ्रमाः
१४ सगुल्मा बाष्पतः इति । अक्षिरोगः शिरोरोगः हृद्रुग्मन्याश्च बाष्पात्प्रमु बाष्परोधजानां मो
रो६ क्षमाह तत्र स्वप्नो मद्यं प्रियाः कथाः इति । तत्र बाष्परोधजेषु प्रियाः मनोहराः । वमे १५
रोधजानाह विसर्पकोठकुष्ठाक्षिकंडूपांड्वामयज्वराः सकासश्वासहृल्लासव्यं
श्वयथवो वमेरिति कोठः मंडलरोगविशेषः । अक्षिरोगः कंडूमयः पांडुरामयश्व
हृल्लासः हृदयादौरोधवद्व्यथा सहिताल्लालवमनेच्छा नीलाः पिडिकाः व्यंगः सरोगवि
शेषः वमिरोधजानां मोक्षमाह गंडूषधूमानाहाररूक्षं भुक्त्वान्नं तदुद्वमनं व्यायाम
१६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूत्रनिरोधस्य शूलं चात्रविरेचनमिति ॥ नाहारस्तु वातः स्तम्भमन्त्रेषु क्तानवे
वान्तस्मोहमः ॥ गृध्रमुत्रीरन्मुख्याव ॥ क्षुत्करोधजानाह ॥ पक्वान्नं नस्य वलेपु दवे
हनाहवयपुज्वराः हृह्रद्यादृवसंगागमं गवहृशमवहनाहृति ॥ तन्नवलंम्न
स्वावः गुह्यस्यमेदृस्यवेदना श्वयथुश्च वृद्धिर्मुष्कस्य वृद्धिः ॥ शमः ॥ शमरी
१८ वेदनापत्याजननाशाम ॥ क्षुत्करोधजानामोषधमाह ॥ ताम्रचूडसुराशालि
वस्यमंगावगाहनं वस्तिश्शुद्धकरैः सिद्धंमवेन्नीरं प्रियाणि प्रमदा ॥ ताम्रचूडः कुक्कु
टः वस्तिर्वस्तिकर्मः वस्तिशुद्धकरैः मेत्रा ॥ शुद्धिकरैर्यवक्षारादिभिः सिद्ध
क्षीरं भजेत् एवं वेगरोधजा रोगा उक्ताः ॥ नचकेवलं वेगरोधनमेवं
क्रमंनिबधति रोगाः सर्वेपि जायन्ते ॥ नरस्य लाघवं जीर्णं विद्धं मवेगरोधन
मिति नरस्य लेचनाभ्यामार्गि पीडितं शरीरं धातुविद्धं मधुरी वमनं वेगरोधन
त्यजेत् वेगधारणं वस्तु सर्वरोगहेतुत्वकथनं द्वारा वेगधारणं उदीरणं निबध्नाति ॥ रोगाः स
र्वेपि जायन्ते वेगोदीरणधारणैः ॥ उक्तानां वेगानां उदीरणं धारणं च सर्वेपि रोगा जा
यन्ते न पुनः पूर्वोक्ता एव प्रवृत्ति विमुखस्य बलादुन्मुखीकरणं उदीरणं वेगधारणं
वत्सर्वरोगहेतुत्वादेवोदीरणमपि त्यजेदित्यपि सिद्धं सर्वपामाश्यानुत्तेः हेतुमाह ॥ नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दृष्टं साधनं न तन्मूर्ति दृष्टं येन तु नाप्नोतीति' सर्वेषां साधने यत्नश्रेयस्त्वेषां चिकित्सा त्यागवतो
हीनां साधनमुक्तं न तत्र हेतुः यत्कुल्याद्दोषा बहुलत्वमुपयान्ति इमे रेतु विरलं अनुक्तसाध
नानां सामान्येन साधनमाह' न नश्यानेक साधा पायः यतनो यन्न कुर्यात् अन्नपानौ
षधं न स्युंजीतानानुलोमननमिति' यतस्माद्दाष्यां वेगोदीरणधारणाभ्यां यत्नः प्र
कुप्यन्ति अनेकधा अनेकव्याधिसंबन्धं प्रायेण महत्यान्मितं कफमपि अनःकारण २१
त्वस्यवाय्वारनुलोमनमन्नपानौषधं प्रयुंजीत । लोभादिवेगधारणं विधत्ते धारयेत्तु स २१॥
दा वेगान् हितैषी प्रेत्यचेह च' लोभेर्ष्याद्वेषमात्सर्यरागादीनां जितेन्द्रिय इति' प्रेत्य पर
लोके इह चेहलोके लोभो लालुपत्वं ईर्ष्या परोत्कर्षासहनं द्वेषः परापकारेच्छा मात्सर्यं
क्रोधः रागो विषयासक्तिः आदि शब्दात्लोकादयः जितेन्द्रियः सन् इन्द्रियजयेन धारयेत्
न तु भयादिना भयादि धनानां रोगहेतुत्वात् इति वेगधारणोदीरणप्रकरणं शोधनं वि २२॥
धत्ते यत्नेन च यथाकालं मलानां शोधनं प्रति अत्यर्थं संचिता स्ते हि कुद्धा स्युर्जीवित
च्छिदः इति' मलानां वातपित्तकफानां शोधनं प्रतियत्नं कुर्यात् हि यस्मात् शोधन
विनात्यर्थं संचिताः स्युः ततः कुद्धाः स्युः ततो जीवनच्छिदः स्युः यथाकालं प्रसवस्य दो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बास्य शोधनस्यावधेयः कालस्तत्र तानदानस्यनन्शोधनं कुर्यात् । अभ्यंतरसंचयकानीवत
च्छेद्यत्वं नत्वं नयापक्रमेमतह उपकाल्यामपुकारस्य कुर्वतो नेयुपेहिताः प्रायशः सुचिरस्ला
पिनेनैव नद्रुवितलोगदान् । अतिस्थौल्याग्निसदनकुष्ठमहाहनोजसः श्रोतोरोधादिवि
धंशा स्वास्व वपुपांडुताः आमाश्मस्लमजठरकृष्ठालस्कदेतुकान् न ... त्रिदशील
कालस्य गहण्यशमंगंदरान् लौहविड्पिवीसहिमदसंनासान् छर्दिंतुकूमिमंथि
नेदुःखमदर्शिनं कंठामयानकृदृजाः प्रलाशावुद्धिनिद्रयोः नेत्रोवर्तिबलानांचन
यानावंहलरवि उचितैरपिचाहारैर्यस्मादस्यनहन्तिन दोषावलिप्तान्नुदनारसरस
वहाशिराः वमनादीननत्नोपुंज्यान्तस्यस्वप्रयथाविधीति ननु भिषजः शोधननिषे
धइहनुविहनमितिविरोधः मेवं विग्रहायदानहिविधाहितस्यः संचितदोषो संचि
तदोषश्च नत्वाद्यौविधाविषयः । अपरः प्रतिबधस्तेति ननु संचयो वेषम्य सचरोगः
नीरोगश्च स्वास्थ्य इति सुचितदोषस्तनस्वास्थ्यं मेवं वयावृद्धिस्वधाम्नेवप्रहेवावृद्धि
हेतुषु विपरीत ... गुणोऽच्छाच कोपः तत्रमार्गगामिना लिंगानां दर्शनेशावामस्वा
स्थ्यरोगसंभवइति नचयलास्त्रो संचितदोषाविस्वस्थस्य इति ज्ञापितं । शोधनाच्छोध २३॥
नस्यप्राधान्यमाह दोषाः कदाचित्कुप्यंति जितालंघनपाचनैः येनु संशोधनैः शु
द्धस्तास्यंरोगसंभवश्चेति । अत एव कोपलक्षणेषु स्वास्थ्यपठनाचार्यैर्ल २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५४१

हूनेनेवोक्तं नरदेववदिति लंघनमाक्षेपेणाहः पाचनस्य पृथग्गुणादानात् समस्तु शम
नेषु हेयोऽर्थो बृंहणं प्रधानत्वात् प्रधानाद्धि प्राधान्यमुक्तमप्रधानत्वात्तु नेरोलभ्यते इति
२४॥ शोधनमुक्तं प्रथमं बृंहणं न त्रिधा रसायनं वाजीकरणमाहारादि प्रयोगमपि न त्वमुक्तम्
रसायनवाजीकरणे विधत्ते यथाक्रमं यथायोग्यमनन्तरं प्रयोजयेत् रसायनानि सि
द्धानि वृष्ययोगांश्च कालवित् यथाक्रमं स्वस्थवृत्तक्रमानतिक्रमेण यथायोग्यं
यथाक्रममादियोग्यतानतिक्रमेण सिद्धानि वकुशोदृष्टफलानि कालवित्तस्य विधा
नाद्रसायनानन्तरं वृष्ययोगांश्च वाजीकरणांश्चानु योजयेत् शोधनं हीनं स्यादेहे २५॥
णं विधत्ते भेषजं स्थापितं यथामाहारे बृंहणं क्रमात् शालिषष्टिकगोधूममुद्गमांसरसा
दिभिः दृष्टदीपनमेवज्यमयोगानानुविधत्ते हि साध्यमादर्शनेनमानमिरदनेवत्सिमि
रिति भेषजेनप्रवृत्तित्वात्स्याधनेनात्तिसंचय निहेरणादन्तियोगाहारापितः वि
नः नास्मिन्नाप्यहितं वस्तु शोधनेनस्थापितस्य रसायनादेर्बृंहणं कर्तव्यमित
र्थः क्रमाद्वलानलाद्यनुसारेण दृष्टानां भेषजानां प्रयोगाद्वुविपदेः दीपनीया
नापद्विरेः स्नेहवस्तिस्नेहपानम् निरूहणानुवासनादेर्बृंहणमाहोत्या शोधने

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

निर्दोषो मे भजन्महत्त्वं सर्वतत्त्वं पतनं पात्र नादिना मेघजन्म विनस्याप्येन हं हत्या मार्गं ॥२८॥
श्राधनादिष्वपाग स्यात्फलमाह न यात्फलमनेनाभेद सर्वे पातक कापातवं धीवलादिष्वपवे
मल्पं वचनादीर्घमायुष इति शर्मतु वंसर्वे पापकाः जाठराग्निमनाग्निधान
गतयः क्षयनाशमागतमत्व इति वहतां च करुणा ॥२८॥ अथ मनोपस्पर्शनेन तव मनाही नव
नारोगहेतुत्वमाह यमनविषवा च्याग्नि हर्षमनादिसुमवा रोगहेतुमक दशामध
नेस्तुरोगेन वोगदा इति मनोगमहावायु संक्रामात् नादि ज्ञानशास्त्रज्ञानेन पंगस्वल
नादिहेतुकागात्रभंगः आदिशब्दात् छीकादयः मनोपस्पर्शनेनापायमाह त्या ॥२९॥
गः प्रज्ञापराधनाविद्धियावशस्य स्मृतिः देशकालात्मविज्ञाने सद्वृत्तस्यानुव
र्जने आपर्वविहितानां शान्तिःप्रतिकूलमहार्चनेन मनोपस्पर्शनापायान्निर्दिष्टमत्र
एयक्र एयक् कायवाङ्मनोमयेदेननन्तिविधस्य दुःखिताः प्रसम्यगपागः प्रज्ञा
पराधः स्मृतेःस्मनहे नेषां स्यानावर्तनं स्मृति न कदिहनानिमयानोस्तुका यह
स्पर्शद्वयः प्रज्ञापराधस्यागादिनादिनामनने नोमस्पर्शनेनेप्रसंवेधेउपा
वः न यात्रयक्र एयक्र मनेन प्रतिषेधादशेषानिर्दिष्टः सोप्युपायः आपर्वविहिता
नां शान्तिप्रतिकूलमहार्चनेन मनोपस्पर्शनोपायो निर्दिष्टमत्र एयक्र एयक्र इत्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

543

नुश्लोकं ॥ अत्र केचिन्न पठन्ति तदसत् पूर्वश्लोकस्यानन्वितत्वोपपत्तेः ॥ अध्याय
येनुपसंहरन्ति ॥ अनुत्पत्त्यै समासेन विधिरेष प्रदर्शितः । निजागन्तुविकाराणामुत्पन्ना
नां च शांतये इति एवं वेगधारणादिनिषेधादिभिः समासेन निरोगाणामनुत्पत्तिहेतुत्वे
न कात्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वात् दिङ्मात्रं परं न तु समासः उत्तरतन्त्रे व्याख्यास्यत्वे
वं परं विस्तरप्रस्तावात् नन्वेवं चेत् पूर्वापरध्याययोरनारंभः नहि निजागन्तुप्रो
क्तरोगाः सन्निपतन्त्यनारंभः मैवं विषयभेदात् तत्कालनार्थकर्मणां हि रोगहेतु
त्वं तत्र कर्महेतुकरोगानुत्पादनीयत्वविषयः कालहेतवः अनुचर्यायाः ॥ अथ हे
तकादिनचर्यायाः तत्र अनुचर्यायाः कालहेतुविषयत्वं दर्शयति शीतोद्भवं दोष
चयं वसन्ते विशोधयन् ग्रीष्मजमभ्रकाले घनात्यये वार्षिकमाशु सम्यक् प्रा
प्नोति रोगानृतुजान्न जातु इति वसन्ताभ्रकाले घनात्यये वार्षिकं वमनादिना कोष्ठि
कालहस्तेन वमनादि हि श्रावणादिकार्तिकचैत्रमासमितकालेन या ग्रीष्मवर्षा
सचितानां वातादीनामाशुनिर्हरेत् इति दिनचर्यायाश्च रोगहेतुत्वं दर्शयति
नित्यं हिताहारविहारसेवी समीक्ष्यकारी विषयेष्वसक्तः दाता समः सत्यप
रः क्षमावानाप्तोपसेवी च भवत्यरोगः इति विषयेष्वसक्तः पुमान्न रोगी भवति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ सात्म्येन्द्रियार्थसंयोगजान्तो गान् जानाति यो हितमितं हितमाहारविहारं सेवते समी
क्ष्यकार्यं करोति दाता ददाति सर्वेषु समानमानेन वर्त्तते सत्यभाषणे क्रोधहेतावपि न कुप्यति
॥ आप्तोपसेवी गुर्वादीनुपसेवते इति उक्तं च दिनचर्यायां नक्तंदिनानि यान्ति नवेलान्यनिल
त्येव इति संग्रहे तु ॥ सर्वं खलु प्रयत्नं कुर्यादिति ननु कायवतुस्त्रिलोक्यं
नानयतत्तिरोगा तत्कालयुक्तं यदि नास्ति दैवम् नमलोनुकूलानि विषयानामानम्यर्थी
स्तु यः कर्मसु स्वाम्यनुबन्धि सत्त्वविधेयं विशदा च बुद्धिर्भवति धीरः समुदायुक्तो योति इ
ति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने रोगाभावप्रकरणं समाप्तमिति निरूपिते ॥ अथ द्रवद्
रव्यविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति जानीत ततः पूर्वोक्तविधिरक्षार्थं विहारमु
क्त्वा ॥ आहारो वक्तव्यः स च द्विविधः द्रवो द्रवश्च तत्र द्रवो श्रेष्ठ इति पेयत्वात्तस्य प्राधान्यं अतस्तदेव प्रविज्ञा
नीयाः तत्र वर्णं च वर्गाः वक्ष्यन्ति हि तोयक्षीरेक्षुतैलानां वर्गैर्मद्यस्य च क्रमात् इति तत्रादौ
तोयवर्गः तत्र तोयस्य द्विधा दिव्यं भौमं च दिव्यं चतुर्धा धारं तौषारं हैमं च धारं गांगं सा
मुद्रं च तत्र गांगं गुणमाह जीवनं तर्पणं हृद्यं ह्लादि बुद्धिप्रबोधनं तन्वव्यक्तरसं मृ
ष्टं शीतं लघ्वमृतोपमं गंगाम्बु नभसो भ्रष्टं स्पृष्टमिति जीवनं प्राणधारणं तर्पणं तृप्तिजन
कं हृद्यं हृदयस्य प्रियं तत्प्रसादकरत्वात् ह्लादि सुखजनकं बुद्धिप्रबोधनं प्रज्ञावि
प्रकाशजननं तनु सर्वत्राविरलं ॥ अव्यक्तरसं स्वादविशेषानभिव्यक्तं मधुरादिरसविशे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शाखं शठं हिङ्गुहिङ्गुपत्रं प्राग्र्यं शीतस्पर्शवीर्याणां लघुशीघ्रपाकं । यन्नेत्रवत्संरेवानाम
मन्नमिवदेमन्नुत्थाना गंगांबु । शाकाशागंगालोयं मघंहंदने नमसाचक्ष्माकुत्ता त्व
नितंदिवामनर्थः गंगाशिति त्वाक्तदृष्ट्वात्तानस्तर्थं नमसोमहमिति भोमसंहिवत्स
भोमाहितमाचमाहं स्वछंत्वकैदुमादनेः हिताहितत्वेनद्रव्याणां देशकालावस्थासंज्ञे दिव्यमे
वमसंबंधाद्रेममिन्दुत्थाने नद्याकाहितिनः स्वतृषने स्वछं रकत्कृरस रसाहिरावमसंबधा
द्विनाहितत्वेमप्योदेशकालावस्थासाने यतानहृतोहिसमस्तापि किंचिहेशकालावहित
त्वं ज्ञानयन्ति देशावेक्षायथा तु पात्रस्थाहितमहितं दुःपात्रस्था वक्ष्यामि हि ऌइमं वस
पात्रस्थमविपत्ससद्यापिवन् कालावेक्षायथा । प्रातर्बं हितमनातेव महितो वसंति
हि । ग नातेवं चयहित्यमातैव भद्यमंचयन् इति भोमांबुभूपसलनो व्याधिकमवहने
नत्वदेशावेक्षायथा जांगलाहितमहितमानूपे नत्रापि गुच्छादेहितमहितमुच्या
हे नत्रापि कूचादेहितमहितंकूपादेहितमहितंवल्वलादे नत्रापि मुकादेहितमहि
तंदुपात्रे नत्रापि लिहवचिहेशदितमपित्वाहि कालावेक्षायथा शरदमीखायाहितम
हितम यदा नत्रापि दिवाहितंमहितं रात्रो नत्रापि भुक्तस्यमध्याहितमहितं माते न
वारित्याहि दिवंसर्वरामवर्षाहितं गागेलरं पत्ति पताति वृष्टिमहेसाध्यमराज

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नेष्यन्ते ॥ अद्भिर्न विवर्णैः स्नानं नेयं गां गमयिति ॥ अमिवर्षे धारासंपाते न सिञ्चेत् एतद्गते
रात्रौ पाते ॥ अद्भिर्न सिक्तः शकृत्करैः रहितं ॥ अधिवर्णविवर्णैः नररहितं पत्नी स्नानमुहूर्ते मात्रं
उक्तं हि ॥ स्मृत्यन्ते रहितं मुहूर्तं मात्रं हि स्थितं स्नानमेव भवन्ति ते स्नानं गां गवन तोयमवगं
नयमिति पयपानार्हं स्नानमुहूर्तं लक्षयन्ति ॥ अन्य पा स्नानमुहूर्तमिति ॥ अन्य या हेतवे वर्णे
पत्नी स्नानमुहूर्त कानं निषेधन्ति तत्र पात्रे मासा ... स्नानं पुजाहीनेति तत्स्नानमुहूर्तमासादास्त्र
पुजाहीनां गृहीतं मिति शेषः उक्तं हि स्मृत्यन्तरे स्नानमुहूर्तमप्राप्य पुजेमासि गृहीतं गोगव
द्रवतीति हि त्याज्यं पानं विधत्ते ऐन्दुमं तु पात्रस्य मन्त्रिपत्नी सदा पिबेदिति ऐन्दुरिक्तमसुपात्रस्य
स्नुहीत्यादि वर्णिता हि पात्रस्य उक्तं हि मन्त्रे स्नानमधोनयिलाशौ व स्नाहितः स्नुतं जलं हन्मस
एवमवपात्रस्य मन्त्रिपत्नी सदा पिबेदिति ॥ अविपत्नी स्नानं वा रसादिदिव कृतिरहितं सर्वदा
सर्वेषु कुलेषु भामपानं विधत्ते तद्भावे वक्ष्यमिष्यमात्रे स्नानानुकारयन् स्मृत्यिप्रस्व
हितस्वेनेदेशार्के पवनाहृतामिति तद्भावे हि व्यामावे भूमिस्थं भोगं ॥ अन्तरितानुका
रिदिश्यमहदस्रानुलं स्मृत्यादौ देशस्थितं स्मृतिर्निर्मलः पृथुर्विलीनः ॥ असितः कष्टः
स्वे तोयधवलः पकाविनादैः पानं निषेधन्ति नपिवत्सकसेवालतरणपर्णाभिःलास्वृतं सूर्य
रुपवनादृष्टमभिवृष्टघनेगुरु केनिलजन्तुमन्त्रं तंतनगन्धाद्यपि शान्तः ॥ अनान्तविचपहि
त्यमात्रेवप्रपवेचयन् ... स्नानादिनन्तुगिभिरविषसंस्त्रेषदूषितमिति पंकादिमियथासम

ए

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

547

नं०

वमाविलमास्त्नेच ॥ आविलं मलिनं ॥ आस्तनमाच्छादिते ॥ अभिरष्टमभिवरष्ट कालमानंतन्नं
खारल्लाट्टिना वार्षिकं नदेहदेहे भूमि छमाहिनं जल्लं ग्रुष्टह्निरात्रं नत्रेवपस्न्नमम्हनोवमभिति
घनंसोदृ जेनुमत्व मिपुष्ट नस्रं मूल स्वमेवसूर्यापुभिः ॥ प्रतिशोत्पादन स्याहिहंनपीडकं ॥ मन
नुविष्टरकालः सचोक्तेज्योतिःशास्त्रे ॥ अनुराधहृस्मारभ्य यावद्रशाहेव भास्करः पावत्न्न वर्त्ततेता
वद्कालः परिकीर्त्तितः इति प्रथमगच्छोदयात्प्राक् चैष्ट सच सिंहराश्यर्के इति ज्योतिर्विदः ॥ अन्ते
नमपि कुलानपिवेत् यनोलूनाहीनां खेचराणां विषप्राप्तिनां नत्वाद्दिमिधिः सम्प्रेवः स्नेन दूषितं
नंनन्स्नल्तिमिनानिस्रुजाणि वक्रं चकाश्यपेन यलाहकास्तुः समस्ताकीटाल्तनाभ्यं खेचराः
नह्निवान्त्वमंसंसगीद्द्याहानन्नदाजल्लमिति ॥ अथंचेदाचाग स्नोदयाद्येति उक्तं ज्योतिःशा
स्त्रेः सलिलमपरपक्षे यद्दाह्निनयत्नघनपरिवेष्टनमर्त्तिमिर्भुजगे पूल्जनेविषाग्निसंघदुष्टं
वर्तिशिवलरगस्य … नेनेति दिव्यभावेभो ममपिपुक्त नस्यचाष्टामेदाः यथोक्तंसस्महे
क्वोवसारस्सनाजगो चैं … डुप्रश्रवणाद्भिरं वापीनदीतोयमितितन्नुनः स्मृतमष्टधा इति
गंभीरः सकीर्त्तिः इष्टकादिवद्धः पुष्कः कूतोजलाशयकूपः नद्विपरी … नेहरः पुरुषकृतः स
रस्तानागः स्वयंविशीर्णो शिलास्तम्भचौण्डिः तन्छ चोंउप गुप्तिपर्वतनिर्झरः प्रस्रवणम् भूमि
मुद्भवादुमजलस्थानमोद्भिदं इष्टकादिवद्धावि नीतिसमोपानकूपवापीनदीप्रसिद्धा नत्रे
नदीविषयगुणानाह पश्चिमोदधिगामीशीघ्रवहायाश्च मलोदकेतः पथ्याः समासाज्ञानद्याविपरीतास्ततो
न्यथाश्रुति ॥ अजेण्यन्यपापूर्वसमुद्रगामदवहा मलिनोदकाश्वा विप…रीताः ॥ अपथ्याः हिमवन्सतप्ज

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नदी[illegible]गुणानाह उपलास्फालनाक्षेपविच्छेदैः खेदितोदका हिमवन्मलयोद्भूताः पथ्या
स्ता एव च स्थिराः कृमिश्लीपदहृत्कंठशिरोरोगान्प्रकुर्वते इति उपलाः पाषाणाः तेषामास्फा
लनमभिघातादुच्छलनं ।आक्षेपः स्खलनादि तैर्विच्छेदाद्वैधीभावः खेदितं खेदादव्यक्तमला एवं
ता एव च स्थिराः [illegible] श्लीपदं प्रकुर्वते हृत्कंठशिरोरो
गाश्च ।अथ च विशेषपवित्राः परस्परविरुद्धगुणत्वं चरकेनान्यथैमूलः न तु चरकवाक्यं नद्यः
पाषाणविच्छिन्नविक्षुब्धाभिहतोदकाः हिमवत्प्रभवाः पथ्याः पुण्या देवर्षिसेविता नद्यः
पाषाणसिकतावाहिन्यो विमलोदकाः मलयप्रभवा याश्च जलं तास्वमृतोपममिति
सुश्रुतवाक्यं तु मलयप्रभवाः कृमीन् हिमवत्प्रभवा हृद्रोगश्वयथुशिरोरोगश्लीपदगलगं
डान्प्रकुर्वन्ति इति ।एवं तीनदीगुणानाह प्राच्यावन्त्यपरान्तोत्था दुर्नामानीति उक्तं त्वपूर्व
लक्षितानादेशाः ।एवं तत्प्राच्याश्च ते ।अवन्त्याश्च प्राच्या अवन्तयः ।अपरे पश्चिमावन्तयः तेषा
मन्त्या मर्यादापर्वतास्तेषु तिष्ठन्ति तस्थाः प्राच्यावन्त्यापरान्तोत्थाः ननु प्राच्याभोगजाः ।एवं नद्यो
मालवाः ।अपरान्तकोंकणानाह महेन्द्रजा उदरश्लीपदातंकानिति उदराणि वातोदरादी
नि श्लीपदातंकः श्लीपदव्याधीः सह्यविंध्यनदीगुणानाह सह्यविन्ध्योद्भवाम्भुनः कुष्ठपां
डुशिरोरोगानिति पारियात्रगुणानाह सर्वघ्नपारियात्रजाः बलपौरुषकारकास्ताः इति
पौरुषवीर्यं तनुपारियात्रोद्भवा याश्च याश्च विंध्यप्रभवास्तथा शिरोहृद्रोगकुष्ठानां हेतुः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्मीपदस्य चेति वरके लनद्याः रिक्ता जङ्गलानां शिरोरोगादिवर्जितमुक्तमिदं तु दोषत्रयप्रह
रत्वमिति विरोधः नैवं हेतुः हि वारि वा जङ्गलानूपगतादेरिक्ता च न तु गागा धन्वसारिजलं
वलारोग्यकरं वनपाहर्षजं दोषत्वं समतमिति समुद्रोदकगुणानाह सामरां बुद्धि दोषकृत्
नि कूपादिगुणानाह विद्यात्कूपतडागादीन् जाङ्गलानूपशैलतः इति जाङ्गलो निर्जे
लाभूमिः अनूपाः सजलाः शैलः पर्वतः जाङ्गलमासमीपात्कूपादयो लघूदका अनूप
स्वगुरूदकाः शैलस्थलघुत्तराः उक्तं हि संग्रहे धन्वानूपमहीध्राणां सामीप्यात्कूपतोय
वदिति स्वारणादिनाच नदीकूपतडागोत्स्यवाप्यादिस्थानिरिष्यते आनूपगौरवा
दंबु बोले धन्वनि लाघवात् अल्पाग्न्या हीनानामंबुपानं निषेधति नांबुपेयमशक्त्यावाल्प
ल्पमल्पाग्निगुल्मिभिः पंडूदरातिसारार्शोग्रहणीशोषशोथिभिः अशक्त्यास्वल्पा
बुवेया साध्यः स्वस्थः अल्पविशेषेणपानं निषेधति ऋते शरन्निदाघाभ्यां पिवेत्स्व
स्थापि चाल्पशः इति अन्नेविनाऽस्वस्थोऽपि किं पुनरातुरः अल्परोगोऽल्पमल्पं शर
मेषु यास्तु कामं न पिवेदित्यर्थसिद्धं अवस्थाविशेषेण फलकथनद्वारा पानं निरूप
यति समस्थूलकृशत्वयुक्तमधानं प्रथमाब्दपाइति भुक्तस्यमध्येऽद्धाहारे भुक्तेयां
वुपिबति समशरीरो भवति यो अन्नेभोजनान्तरेऽसस्थूलः प्रथमं भोजनात्पूर्वं सकृशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथानुक्तमप्यंबु कोयमित्यर्थ्यो सिद्धं शीतोदकगुणानाह शीतं मदात्ययमानि
मूर्छापित्तहिमभ्रमभ्रमान् तृष्णोष्णदाहपित्तास्रविषाण्यंबु नियच्छति इति [illegible]
[illegible] ग्लानिः क्लमः श्रमः खेदः उष्णं सूर्यादितापः दाहः पित्तादिकृतः
कंठं। अस्रं रक्तं नियच्छति हंति अथ एव सामान्योदकगुणः शीतस्वभावादुष्णस्य उष्णोदक
गुणानाह दीपनं पाचनं [illegible] लघु उष्णं बस्तिशोधनं हिध्माध्मानानिलश्लेष्मसद्यः
शुद्धिनवज्वरे कासामपीनसश्वासपार्श्वरुक्षु च शस्यते इति कंठं स्वर्यं बस्तिर्मू
त्राशयः सद्यःशुद्धिः सद्यःशुद्धौ वमनादि नवज्वरः सामज्वरः आमः अपक्वान्नं पार्श्व
रुक्पार्श्वशूलं उष्णं क्वथितं सूर्यादिनतप्तं निषेधात् क्वथनविधिमाह सुतप्ते दीप तथाः
पादविभागार्द्धेरितान्नु गुरुलाघवात् क्वथितं फेनरहितं मनागमलं हितं पाचाए
मद्भ्रमजनुनापाकं तापितं पानीयमुष्णं शीतं वातश्लेष्मघ्नं त्रिदोषजिदिति सृतशी
लगुणानाह अमज्वरमनभिष्यन्दि बद्धक्वथितशीतलं पित्तयुक्ते हितं दोष इति अथ
भिष्यन्दिश्रान्तसाम्याविदोषवायोर्श्लेष्मणा च उष्णमेव शीतं कृतं क्वथितशीतलं [illegible]
[illegible] पर्युषितमम्लं तशीलगुणानाह अधुनावनं त्रिदोषहरादिति तच्च
क्षिप्तं शीतजं नालिकेरोदकगुणानाह नालिकेरोदकं स्निग्धं स्वादु वृष्यं हिमं लघुः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नक्षणापि न्नानिलहरं शीघ्रनं वह्निदीपनं नमिति शीतत्वं च्छार्दनालिकेरफलं नदंतवर्ति
जलं नालिकेरोदकं केचित्तु श्रुमाधणापिनो गुर्विति गुरुपाकत्वात् इहलघु गुरु लघुपाक
हेतुविधाभावात्स्वाद्वीत्वेवपठनीयं लघोर्गुणत्वात् उदकानां नारनम्यमादिवर्षापुदि
वादेयपरनोयेवरावरे इति वर्षाशाद्धोनादेयनेवसंवधाने उक्तं च चरकेण ग्रामेनरि
स्यामुदकमनिवध्यत्वेन स्कूतेनमस्मुदकेषु वर्षास्तु नादेयमुदकानामनवध्यत्वेन ना
देयशाहेनेकपधगानस्पाप्तिरिदक्ष्यमणापोग्यत्वान्नवर्षासंबंधः नदिभवर्षाभवंवरिष्ट
नस्यनहणनिषेधात् नापिवर्षास्वेवसर्वदावरिष्टत्वात् स्वारणादिस्तुपाल्वलमवर
माहं पावल्वलंजलमंभसाप्तिनिश्रुमंयप्रमाणा संमहेतु सर्वाद्धनप्रसुनत्वात्लघु
वातकफापहं शान्यजीवनसाम्यत्वेपितरक्तविकारत्विात् स्वेनकषायेनत्स्वादुरूक्ष
मितुपंपुरं नीलेकषायमधुरं दंशेलवणमूषरे सक्षारंकपिलेमिश्रं मिश्रंपांबुगुणा
धिके मधुरंलवणाम्लानुभवेद्गुणगुणाधिके तेजोधिकेनिक्तकटुकषायपवनाधिके
दम्भांबुकारित्वेव्यक्तरसत्वान्नवगुणाधिके [illegible]
[illegible] कीटादिमत्त्वविज्ञाय नरणजालो नरावि
लं पंकपंकजशैवालहतवर्णादिसंसृष्टं न तु कुर्यात्स्नानपानाभ्यां न रुक्षाध्मानोदर
ज्वरान् कासाग्निसादाभिष्यंद कंडूगंडादिकांस्ततः तस्वर्जयेदभावेवानीयमप्यम्बुसाधये

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घनवद्दुग्धवत्स्थावेदनुकूलं नभिरत्नलं व्यापन्नस्या स्वजनपनमन्योक्तिपसवितके: ॥
र्लोमूलविसर्गपीमुक्ताकुलकरोवते वज्रगामद्कामूर्धारयेन त्वयास्तने पाटला
करवी रादि कुसुमैर्मंधनाशनम् पानीयं ननु कानीयं पानीयेन प्रदृश्यते ॥ अजी
र्णं त्वथितं चामवद्धेजीर्णे च नेनरम् शीतं विधिरयं तेन तत्वज्ञौ नित्यगारं त्यजेत् ॥ पानी
यं प्राणिनां प्राणा विश्वमेव च तन्मयं ॥ अतो त्यंतनिषेधेपि न क्वचिद्वारि वार्यते
॥ आस्यशोषांगसादाद्या मृत्युर्वा स्याद्दला मतः ॥ न हि तोयाद्विना वृत्तिः स्वस्थस्य व्या
धितस्य वा ॥ केवलं सौषधं पक्वमाममथुष्णं हिमं च यत् समीक्ष्या मात्रया युक्तममृतं विष
मन्यथा ॥ अतियोगेन सलिलं तृष्यतोपि प्रयोजितं प्रयाति श्लेष्मपित्तत्वं ज्वरितस्य
विशेषतः ॥ वर्द्धयत्यामतृट्छर्दिनिद्राध्मानांगगौरवं ॥ कासाग्निसादहृल्लासप्रसेक
श्वासपीनसान् ॥ पाके स्वादु हिमं वीर्ये तनु श्रममपिपासाजितं न स्माद्योगपानेन लो
घवान्न विवर्जयेत् ॥ आमविष्टब्धयोः कोष्णं निःपिपासोप्यपः पिबेत् ॥ पावमर्द्धे
दग्धं त्यक्तमनिले देग्निनाशनः ॥ विष्टंभः कफवातानां मुक्तमामाशयबंधने पक्वात्ते
ज्जिष्माहारः कोष्णं तोयं द्रवीकृतः ॥ अनवष्पितदोषाग्ने व्याधिक्षीणबलस्य च ने
त्रामयास्वमुदकं हितं न द्वित्रिदोषकृत् तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्वर्जयेज्जलं
तापवद्विगुणं भृष्टपाके त्वसर्वदोषकृत् ~~तेजसः प्रतिपक्षत्वान्मंदाग्निर्वर्जयेज्जलं~~

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवेत्पथ्यं सितं तं नश्च तोयं तु करकोद्भवं ॥ अतिशैत्यगुरुस्थैर्यसंघातैः कफवातकृत् वं
दुर्कानमं वं रहो विविधपित्तेऽत्वरापह ॥ इति तोयवर्गः ॥ अथ क्षीरवर्गः ॥ गव्यं माहिषमाजं
च कारभं स्त्रैणमाविकं । ऐभमेकशफं चेति क्षीरमष्टविधं स्मृतं इति ॥ तत्र गव्यक्षी
रगुणानाह ॥ स्वादु पाके रसे स्निग्धमोजस्यं धातुवर्द्धनं । वातपित्तहरं वृष्यं श्लेष्मलं
गुरु शीतलं ॥ प्रायः पयः इति ॥ ओजस्यमोजोवर्द्धनं स्वादुरसत्वात् स्वादुपाकाद्बृंहि
बृंहणत्वं महत्त्वमन्येऽप्याः ॥ स्वादुरसेभ्योऽभिधयार्थं धातुवर्द्धनत्वात् शुक्रवर्द्धनत्वेऽपि द्
वृष्यत्वमहत्त्वमपि प्रायोग्रहणात् दुष्टक्षीरादावीषल्लवणत्वाद्यमपि गव्यगुणा
नाह ॥ गव्यं तु जीवनीयं रसायनं क्षतक्षीणहितं मेध्यं बल्यं स्तन्यकरं सरं ॥ श्रमभ्रम
दालक्ष्मीश्वासकासविनिष्टतृडधः जीर्णज्वरं मूत्रकृच्छ्रं रक्तपित्तं च नाशयेदिति जीव
नीयं प्राणधारणं रसायनं वयःस्थापनं स्तन्यं स्तनकारं क्षतक्षीणः क्षयरोगी
न्तयोर्हितं मेध्यं मेधाजननं बल्यं बलकरं सरं सारकं नाधीक्षीरं लक्ष्मीरलक्ष्मीनाश
हेतुः ॥ व्याधिमनपीडा सुधेति तु मुहा नश्याणवेरोगहेतुत्वात् माहिषगुणा
नाह ॥ हितमत्यग्निनिद्रेभ्यो गरीयो माहिषं हिमं इति ॥ अत्यग्नयनीरत्वमग्नयः
॥ अति इत्यनष्टनिद्रा गरीयो गव्याद्गुरु राहादेवात्नि[illegible]शायसिद्धमेव शीतत्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

554

इति गुरुत्वातिशयार्थं स्वीयसूत्रकृतः नत्वर्वं च सुश्रुतयोर्विरोधः नत्वचरकः महिषी
णागुरुत्वं गव्या छीत्रत्वरं वधः स्वेदादुत्वमनिद्रालामत्यग्नीर्ने व हिते तदिति सुश्रुतः
महाभिष्यंदि मधुरं माहिषं वहुलि साद्दनं निद्राकरं शीततरं गव्यात्स्निग्धतरं गुर्विति
तत्र चरके त्वजगव्यात्माहिषं हिमं स्नेहो नत्वेत् स्यादित्युक्तं विषयं माहिषक्षीरवान्स्नेहा
दूर्वाहीस्ज स्नेहा दृह छादिभिर्गुणैरधिकइत्यर्थः सुश्रुते स्नेहाधिक्यं मात्राविशे
षं पावनोगव्यात्स्त्रीत्वमावन्स्नेह स्नावतो माहिषात्स्नेहाधिकइत्यर्थः अत एव
स्वारण्यादिनात्तरमहृष्युक्तः गव्यं स्नेहात्तमं क्षीरं गव्या हृपपपश्यः यथोत्तरं
स्नेहहीनं घागमोरभ्रमाहिषमिति उरभ्रमाहिषेनां स्नेहहीनत्वमुद्देशवाक्यक्रमानु
सारेण यथोत्तरत्वमुद्देशवाक्यक्रमावेक्षायासी राजगवां माहिषी अजावी कर
भीराजी हयी स्त्री चाप्ये मंते षंप यदु मिगुणाम्यणिव ति गव्यं स्नेहात्तमं ततेजघ
नं माहिषे ततश्च जेन ततश्चागिकमिति जघन्यत्वमानं चोक्तं तेनैव गुरुत्वमितनर
व्यात्स्वबलं माहिषं पयः चतुर्थभागस्नेहानं पितघ्नं च विशेषतः इति निदर्शन
वेदं तेन माहिषात्स्त्री गंचतुर्थभागस्नेहानं छागादोरभ्रमिति अजत्वाना
ह अल्पांबुपानादिहेतुपन्मासोनिदर्शनार्थः अजानां तत्स्वभावत्वात् अल्पां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

555

पानान्हि बृहत्सुगवारो नामपि पयो लघु विज्ञेयं यथाश्वजानानामिति नार्थो हेवयेनुर उक्तं
हि हेमाद्रे प्रिपाकाम्हा शानीनां नुगुणे भिन्नादिनदूषां ॥ प्रवेह याच्चार्थोवाक्तरीयः स
नमोषधं व्याख्यानेनानेन न चाहि चेष्टा वन्नाह लिघ्रपि व्याख्यानेनानेन लघुमन्ना चेष्टाव
न्नकृतिषापि हुबेबु चानिर्देशेषु मासेषु व्याख्यातमादिशन् इति ॥ अथ यकारमगुल्म कोप
नाह दीपदूषकलवल्मो पि कं दीपनं लघु शालवान कुपानाह हृषिशेर्दरार्शी
सां गुल्मेष्वधं मानक पघृत्वेनहेतुविपरीतत्वात् दानाहादि घृतं सिद्धं पानाहाद्
नहुल व्याधिविपरीतत्व रक्तपानार्थं सोलेगुल्मानाह मानुबंधानपि त्वास्म
पिघानाज्जिरोगमजिन् नधिलक्ष्यानेनेने सोरिति नधिलं तेनेव पूरण ॥ अत्र्यानननेने
वसेचनं नाध्मानमहिरोगानेजपत्ति नस्यनशिरोगजानाश्वचानां न उक्तं हि चरके ग दीर्घ
जीवनं बृंहणं स्वान्यं स्नेहनं मानुबंधपयः नावननरकृपित्त स्तनप्य णं वाहिरेण
ग्रामिति ॥ आविकगुल्मानाह ॥ अहृदान माविकं वान व्याधिहरं हिध्मा श्वास
पित्तकफप्रदं इति श्वारणा हिक्काह स्वादम्लपाकं स्निग्धोष्णं गुरु पित्तकफोत्व
णं ॥ आविकं वेहलं क्षीरं हिक्का श्वासानिलापहमिति नवहिक्काश्वासौ कफपि
त्तजौ करेति गानाजोहर नितिविरोधः उक्तं हि सुश्रुतेन ॥ आविकं मधुरं स्निग्धं गुरु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विबन्धकवयद् वर्ष्यां केवलवातेषु स्नात्से वानिलसंभवे । मुद्गगुणानाह । हरिन्मास्ये
ध्यकृद्दहमिन्तिष्येधिकृत् देहदाहोत्कर्षमन्यार्थं । एकशफगुणानाह । उष्णं त्वैकशफं लघु
शाखावानहरसाम्ललवणजड्गलाकरं । एकशफः प्रहिमानरागर्दभवडवादयः
शाखावाद्यारोमग्मार्गः साम्ललवणमौषल्लवणं जड्गलाग्रजाहीनत्वं । एवक
सौरगुणानाह । वथामिष्यद्गुडीमसिति । आमिष्याद्गुणात्यापाविः सौलत्वक
मेवगुणत्वत उक्तं हि मुस्तु नेन नरे वोष्णलगुनरमनमिष्यं दिवेशने बाह्यीयित्वमपि
यासत्वमामामेवहिन्तहितमिति । वक्षीरगुणानाह । पुत्रयाम्नु नमनोन्यथाति
मनोन्यथा । यनमिष्यदिलघुव युक्तिरक्त रवाशेणाद्विना । अहीरं स्वकेशीरं प्राह ॥
मामात्वलघु नरसत्ने स्यात्ति नेलं सत्ने हि त्रिचतुरसशशोषिते । वथापूर्वगुरुत्व
मस्मारवत्यसमंय । नः । इति वक्षीरगुणानाह । मवेक्षीयानिस्तनमिति । गतीय
स्तत्वव स्युरुः धारोष्णगुणानाह । धारोष्णममृतोपममिति धारणाद्रुष्णं धारोष्णमय
सममुषसनवाते । इति क्षीरं । दधिगुणानाह । अम्लपाकरसं ग्राहि गुरूसं दधि वात
जित् मेदःशुक्रबलश्लेष्मपित्तरक्ताग्निशोफकृत् । रोचिष्णु स्मरं शोशीतकेवि
षमज्वरे पीनसेमूत्रकृच्छ्रे ति ग्राहिसंमनं रोचिष्णु स्वयं रोचते । अरुचौ शास्त्र । अम्ला
त्पित्तं चयति शीतके शीतज्वरे विषमज्वरे त्वरुचौ नपि । स्त्रदधिगुणानाह । सस्तं तु गुरु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लिंगादश्नि स्वस्थवृत्तमिहे नहत्याशिरोवस्त्रसं शुचिभोजनं नियमयन्ति नैवाद्यं नदोने
वोष्मं वसन्नेष्मं रुक्षवस्तु च नायुदुग्धं नाशोदनं नाघृतं न तैलपानं न चानामलकं नं
त्विनित्यं नोमंदासमिति उष्णं वमन्नाहितं उष्णोष्णीकः शिलोपला शर्करा नित्यं प्रत्यहं
मंदमस्यमृत्कुनिष्ठान्नं स्वप्यकुनिष्ठान्नं वसंतादिभोज्य न दद्यितं घना ञ्च नरं न नोवेन
शीतं जनीतमेक हितरं शुचिभुजीते निमधितार्थे नियमानि क्रमेदोषमाह ग्रम
येनि ज्वरास्तकुपितं बीजस्य कुष्ठ पांडुमभमयदं तुष्टतुष्टिः नक्रनुगुणानाह नक्रपिवि
मधिनं रोधनक्र नाहे विविधं सज्जलं निर्जलं एजनं द्विविधं सलोहम स्वेदं च नत्रास्व
हस्वेनेगुलोः सस्वेहस्यगोरवाधिं चिन्मूना निर्जलस्यनतो व्यना न याचोक्तं मंथना
घनं यस्तुनस्तेहमह्यादकं चयन्नानि साद्रुइवनक्र नुवरं रसंइति न याद्रंजभिमय
नाद्धायुगुलान्प्रेविशेषपदान भनुक्तुस्वेहमपिनक्रं सोपहरं लाघुनि कपघ्नं विवि
शुषउक्त संनहे नक्रमामकयंहंति कोष्ठे कंठे केशानिच मत्रपहोमत्रकष्ठ घनस्या
निवानादुस्वल्लोरोगो घनव्यापत् गरं कृत्रिमं विषं मस्तुगुलानाह नन्मस्तुसरं स्रोतः
बाधिविष्टंभजिल्लघुत्ति सुजातस्वरद्धाइवभागोमस्तु दोषदूष्याणि स्रोतांसि
रुणापधीतिस्थानः साधः सरं मलानुलोमनम् विष्टंभजिद्धानानुलोमन मदिनोपिकृष्णं

557

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लघुत्वे मेदुरे

ग्रादेर्विष्टंभीत्वदर्शनाद्ग्राहि लोचिनागरस्य विबंधनत्वदर्शनात् दुमयोरपि हृत्स्यं नः इहादित
लाघिस्मनि रसायनर्थं इति नेत्र्येवेषि नवनीत गुणानाह नवनीतं नवं वृष्यं शीतं वर्णबलाग्नि
कृत् संग्राहि वातपित्तासृक्क्षयार्शोर्दितकासजित् इति नवं सद्यस्कं ॰ प्रसरत्येके संग्रहा
जयक्ष्मा॰र्दितमेकाया मः क्षीरनवनीतगुणानाह क्षीरोद्भवं तु संग्राहि रक्तपित्ता
क्षिरोगनुदिति क्षीरोद्भवं क्षीरमथितोद्भवं सर्पिरेव द्विविधं ज्ञेय घृतगुणानाह बुसं
धी स्मृति मेधाग्नि बलायुः शुक्रचक्षुषां बालवृद्धप्रजाकांतिसौकुमार्य स्वरार्थिनां
क्षतक्षीणपरीसर्पशस्त्राग्निग्लपितात्मनां वातपित्तविषोन्मादशोषालक्ष्मीज्वरा
पहं स्नेहानामुत्तमं शीतं वयसः स्थापनं परं सहस्रवीर्यं विधिभिर्घृतं कर्म सहस्रकृद्
इति उपदिष्टमहत्ते शक्तिः धीग्रहणेन स्मरणेच्छेदेन धारयितृशक्तिः स्मृतिरविच्छेदेनम
पा प्रवाहिनि रूर्ध्वशाहूः शल्यकं सर्वथाने प्रजापत्यं क्षतक्षीणः क्षतकासपीडितः प
रीसर्पो वि सर्पः शस्त्रं शस्त्रघातः ॰ग्निरग्निदाह ग्लपितोभिन्नापित्तः पीडितः ॰ग्ला
शारीरं यक्षतेन या स्लोकोरत्य क्षयस्मा ज्वरो जीर्णज्वरः नवस्य स्त्रहानहेत्वात् स्नेह
नां तैलादीनां वयसो यौवनस्य याजनया कर्म सहस्रकृत् बहुतर कार्यकृत् घृतं
सहस्रवीर्यं बहुन स्यक्ति युक्तं केवि विधिभिर्योगसंस्कारपाना भ्यंजनानुवासनादिभिः
पुराणघृतगुणमाह मदापस्मारमूर्च्छायशिरः कर्णाक्षियोनिजान् पुराणं जयति

558

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आधीनेवबलशोधनरोपणं मूर्छाघ्नो मूर्छा शोधनं दुष्टव्रणानां रोपणं शुद्धानां दृशाव
ब्दस्थितं पुराणं उक्तं च उष्णं गंधि पुराणं स्याद्दशाब्दस्थितं घृतं लाक्षारसनिभं नहि ड्डु
रालमथयुतंर किलाटादीनां गुणानाह कूर्च्या किलाटान्यीप्रवत्कूर्चिकामोरणत्यः मु
ङ्कनिद्रात्मककफकरा विष्टम्भि गुरु दाहकला इति दध्यान्तक्रेलकासहपाकात् रपुष्मनघनद
वपागे क्षीरं कूर्चीका मेव पाकाच्छिन्नात् क्षीरशाकः नयोर्घनभागः रपगुड्डुनः किलाटः
दुवभागो मोरणः स्रुत्तिच्छिन्नात् दारभ्य पवनमलिनं घनं क्षीरं तावत्पीप्रवः श्रादिशाह्यान
क्षीरशाकतक्रपिंडकौ उक्तं हि संमतं बल्याः किलाटकूर्चीकातक्रपिंडकमोरणाः सान्द्री
रशाक क्षीयबारोचनावह्निमाद्यता इति घनवस्त्रबद्धमुत्तवभागे तक्रं तक्रपिंडकः
विष्टंभिनः श्रधावानानाहरोधिनः दोषलाप्रामसंचयकारणः दोषशाहेनाजामोग्राहः
मदाघवसाहूमिन्यादिवन्नानुवानास्यः कफ्रस्प्रवृत्य गुरुहणात् नेशान्नेरेवानघृत्वाच्च
पदाहसस्मुनः बल्याः किलाटे निलहूनपुंस्त्वनिद्राप्रदः स्मृतः मधुरोवृंहणोवृष्योनद
स्त्रीयवमारणोपिचेति कूर्चीकामोरणावत्तदधि मवेग्राहो नत्रकूर्चीकायास्तस्नेशन्ने
रेवानलत्वान्नन्मोरणस्यलघुत्वाच्च पदाहसस्मुनः श्राहिणीवानलास्रहादुर्जेरान
त्रकूर्चिका तक्राल्लघुनरोमंडोनदृत्रतक्रजमोरणा इति कूर्चीकुंननतक्रंनतक्रकूर्चिका ही

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

राणां तारतम्यमाह गव्ये क्षीरघृते श्रेष्ठे निंदिते चाविसंभवे इति गव्यमाविकयोरुत्त-
माधमत्वात् इतरेषां मध्यमत्वं ज्ञेयं संमतेन तु विशेषाद् घृतादीनां गुणदोषा ज्ञान्य याप्य
इति इति क्षीरवर्गः इक्षुरसगुणानाह इक्षोरसो गुरुः स्निग्धो बृंहणः कफमूत्रकृत् वृष्यः
शीतोऽस्रपित्तघ्नः स्वादुपाकरसो रस इति गुर्वादिगुणत्वं तथा स्नानप्रवृत्त्यर्थसिद्धं उक्तं हि सं-
ग्रहे वृष्यः शीतः चलनजितः शुक्रे चानप्रकोपणो तस्मात् तत्राधानजनन स्निग्धत्वं भवति
तो रस इति स्वरसादिनाप्युक्तं चानन्तत्वं शुक्रमात्रवीने इत्युरविषयं इत्थमभागरस
गुणानाह सोऽमृतफलवत् इति फलवत्क्षीरवल्लवणः मधुरशाकेन ज्ञातव्यं पर्वणो वा
भागे उक्तं हि स्वादुरसादिना मधुरकंटकबहुमाधुर्यमिश्रो मूलाग्र पर्वसु माधुर्यं साम्लल-
वणो विदाही तेन यांत्रिक इति यथोक्तं सुश्रुतेन अतीव मधुरो मूले मध्ये मधुर एव च
अग्रेष्वक्षिषु विज्ञेय इक्षूणां लवणो रस इति तत्र मूलशाकेन मध्यमकांडानां प्रथम
कांडं अक्षिषु संधिषु दंतपीडितगुणानाह दंतपीडितः शर्करासम इति शर्करासमो
विदाहशून्यत्वादिगुणैः यंत्रपीडितगुणानाह मूलाग्रजंतुजग्धादिपीडनान्मलसंक-
रा[illegible]न् किंचित्कालविधृत्याच विकारं यांति यांत्रिकः विदाही गुरुर्विष्टंभी तेनासावि-
ति जंतुजग्धकृमिभक्षणावयवः आदिशब्दान्त्वगादयः मनोपन्नाद्वयः किंचित्काल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

561

विपन्नाया वीडनमस्तहल्लादिकाल विलंबनेन विकृतं मांगुणी दिग्धूनत्वं याति यद्यपि
मन्नपानं विदाहि विरुद्धावस्थायां प्रत्यवश्यं भावान् न याति यच्चिरकालं विदग्धावस्था
मनुभवति न हि विदाही न्युच्यते तेन न विकृति गमनेनाऽसौ यात्रिकः इतो वन्यासाद्वैत्वन्यमेन
दोषाल्पत्वं ज्ञेयं ॥ यथोत्तु विशेष गुणाः तत्र यौवं गुणानाह तत्रेयादिकः शोभन प्रसादमा
धुर्यैर्वरइति यौवकः स्वनस्तुः प्रसादने मिलन वांशिके स्तु गुणानाह नम नु वांशक इति
नं तु तस्मान्यौंइ ऋहीनः हीनार्थ स्यानेकमे प्रवचनीयत्वान् द्वितीया वांसिके नील स्तुः
शालपर्वादि गुणानाह शालपर्वक कांतार नेपाला ख्यो लोलक्कन्नस्सहाम्न कषायाक्ष सो
ष्मानि विदि ह्रिदाहिने इति शालपर्वको हस्त्र वड्डपर्वकः कांतार नेपालो स्वभाम प्रसिद्ध ॥ गो
हाली दीर्घपत्रादयः ततो वांशिकान्माकमादुत्तर हीनाः इक्षाराशिर्हालवला ॥ प्रथमहर
सा विकार तेचपंच इत्येरस्य हमलं प्रशांतिमतामलाः विकाराः फाणितगुडम
त्स्यंडी खंडशर्कराइति तत्र फाणित गुणानाह फाणितं गुर्वभिष्यंदि वयपरूत्मत्रशो
धनमिति वयकृद्विशेषात्मता इणेत्रयाणां दोषाणां गुडश्चानुद्धृ धौताधौतपुराणन
वभेदेन तत्र धौतगुणानाह नातिश्लेष्मकरो धौतः सृष्टमूत्रशकृद्गुडः इति पुरा
णगुडगुणानाह हृद्यः पुराणपथ्यश्च पथ्यास्वस्वास्वसहितः नवगुडगुणानाह नव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.टी.१३

562

क्ते घ्राणेन साद्गुण्यं ... मत्स्यण्डिकादीनां गुणानाह वृष्याः क्षतक्षीणहि
ताः रक्तपित्तानिलापहाः मत्स्यण्डिकाखण्डसिताः क्रमेण गुणवत्तमा इति उत्तरोत्तरं शीतलाधि
का क्रमेणेति मत्स्यण्डिकायाः खण्डो गुणवान् खण्डात् सिता उक्तं च सुश्रुतेन यथा यथैषां वैम
ल्यं मधुरत्वं च तथा तथा स्नेहगौरवशैत्यसारत्वानि तथा तथा इति यासशर्करागुणाना
ह तद्गुणा तिक्तमधुरा कषाया यासशर्करा तद्गुणा मत्स्यण्डिकादि समानगुणा यासशर्क
रा दुरालभारसेनेक्षुरसवत् क्रियते समानशर्करागुणानाह सहनेत्यादि मधुशर्करापि
त्वघ्ना सर्वशर्करा इति सर्व उक्ताः मत्स्यण्डिकाद्यानुक्ताः समधुशर्करादयः मत्स्यण्डिकादौ रत्न
लं०६ पित्तमहत्त्वमतिशाययुक्तं इक्षुविकाराणां तमध्याह शर्करेक्षुविकाराणां फाणितं च वरा लं०६
वर इति इक्षुविकाराणां मध्ये शर्करा हितास्मात्तावरा फाणितमवरं इतरे मध्यमाः मधुगु
णमाह चक्षुष्यं छेदि तृट्श्लेष्मविषहिध्मास्रपित्तजित् मेहकुष्ठकृमिच्छर्दिश्वासकासाति
सारजित् व्रणशोधनसंधानरोपणं वातलं लघु रूक्षं कषायमधुरमिति यन्मेहनादिकादीन
संधान४ विश्लेषयति तच्छेदि व्रणधृक् दुष्टशालाशनिर्हरणं संधानकृत् विच्छिन्नान् व्रणादीन् संश्लेषय
कं रोपणं शीतमांसादि वर्द्धनं नान्विह वातलं सुश्रुते नवाक्यविरोधः सम नामिति विरोधः
मेवं विषयभेदात् यत्र सुश्रुते वायुप्रशमं मधु तत्र वातलत्वं यत्र वातघाति मिश्रं मधु पित्ता

नं२

हे०२२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषैर्मिश्रो वायुः तत्र वातलघुत्वं उष्णपोर्यानवाहित्वात् सुश्रुतेहि पित्तश्लेष्मघ्नं पठि
त्वा त्रिदोषशमनं पठता पित्तश्लेष्मलोपश्रुद्धो वातेन मिश्रो वा वायुनं मिश्रमेव मधु हन्ती
ति द्योतितं पश्चरकेण मधुरगुरुत्वमुक्तं सुश्रुतेन लघुत्वमुक्तमिति विरोधः ॥ एवं त
त्र गुरुत्वं गुणेन लघुत्वं चरके नास्य विरोध चरके हि गुरुलघुगुणावेवोक्तौ सुश्रुते स्वपाक
वपि तत्र पश्चिरेण पक्वे तेन गुरुगुणो वर्णितः तत्र लघुगुणो ऽस्य स्वधुत्वे विरुध्यते सृजति
ति श्लेष्माणं च करोति तत्र गुरुत्वाच्च यद्धि श्लेष्मा तेन हन्ति वायुं करोति तल्लघु शर्करागुणात्
ह तत्तुल्यां मधुशर्करां वदति तत्तुल्यां मधुशर्करा स्वदेहेतु गुणो वह्निपाकान् कालपाकहारी
केरा स्वपतां गत मधुशर्करा उष्णेन मधुनो विरोधमाह उष्णमुष्णार्त्तैमुष्णं च युक्तं चोष्णे
र्निहन्ति इति उष्णं मधु ॥ उष्णमाहारमाचितं उष्णार्त्तं उष्णकालं तत्पादिमरार्त्तैर्वा उपहतं नरं उष्णे
देशका ले वा युक्तं मधु उष्णैः समेत कोऽपि महोपयुक्तं मधु उष्णविरोधस्यायनाद माह प छ
देनान्तिस्ते च मधु पानं निवार्यते ॥ पलछपाक मात्रे वनयोर्य स्माद्भिवर्तते ॥ पलछपाक
मापि चिरकालं विषा वाहित्वे सविषपुष्पस्य विषतो मधुकुर्वन्तेने स्वयं पछ सविषा भ्रमरा
ह्यः गुरुरूक्षकषायत्वात् शिशिरत्वाच्च स्वल्पं हितं मधु नहि कष्टकरं किंचित्तदन्यत् तेनान्नं उपक्रमविरोधत्वात्स्यो
हेतु छमाच्चात्स्वाहितं मधु नहि कष्टकरं किंचित्तदन्यद्धि तेनान्नं उपक्रमविरोधत्वात्स्यो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

 564

द्रव्याद्यवस्थाविशेषे नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहित्वं मधुवच्चायोगेरेताद्युक्तं वृक्षानर
मनुवर्त्तते भ्रामरपौत्तिकं क्षौद्रं माक्षिकं च पथ्यान्तरं पत्तवपाड्वां भ्रामरं मुद्गरूपत्वनवर्णमनुपौत्ति
कं क्षौद्रं तु कपिलं प्रोक्तं तैलाभं माक्षिकं स्मृतं विशेषात्सूक्ष्मपौत्तिकं इति भ्रामरं स्वादु तत्र बलं
क्षौद्रं तस्मिन्मधुरं लघु सूक्ष्मं विशोधनं पौत्तिकं बृंहणं सूक्ष्मं कषायं बृंहणं लघु वाजीकरं च
नेघृत्वे हृद्यवविनियोगनयेन कटुः गुरुत्वोविशदस्तीक्ष्णसूक्ष्मोलघुस्तनु इति गुणाः प्र
यत्तैलस्य गुणाः तत्र तैलसामान्यगुणानाह तैलं स्वयोनिवदिति स्वयोनिवत्स्वकारण
वत् यथा तिलतैले तिलगुणं सर्षपतैले सर्षपगुणं तत्र यानि तैलानि स्वयोनेर्विशि
ष्टानि तेषां गुणानाह तत्र तिलतैलगुणानाह तत्र मुख्यं तीक्ष्णं व्यवायि च त्वग्दोषकृ
च चक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृन्नच कृशानां बृंहणयालं स्थूलानां कर्षणाय च बद्धविट्
कृमिघ्नं च संस्कारात्सर्वरोगजिदिति मुख्यं तिलतैलं मुख्यमिति वदन् तैलशब्दप्रयोगे
तिलतैलमाहेति सूचयति गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसंप्रत्यय इति न्यायाच्च यदा
देहव्याप्त्या निवर्त्तते व्यवायि उष्णमुष्णस्पर्शं उष्णवीर्यत्वं स्वयोनिवदित्य
नेन लघ्वग्र्यलं समर्थं न त्वकृशस्य बृंहणसमर्थं न कर्षणसमर्थत्वं प्रतिपन्नमेवं
कृशानां हिंस्रानां संकुचितत्वात्सम्यक् रसं न वहन्ति स्थूलस्य तु पूर्णत्वात्तैलं तु स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

565

क्ष्मव्यवायितीक्ष्णोष्णत्वात् स्रोतांसि शोधयति शुद्धेषु स्रोतःसु रसः सम्यक् व
हन् करोस्वधातुपुष्टिं विधत्ते स्थूलस्य धातुस्रावं बहुविद्धं बद्धपुरीषं द्रवत्वान्नरसं
योगजनितं गुणान्तरं संस्कारः नत्तत्वम्तेषु वकृद चक्षुष्यं सूक्ष्मोष्णं कफकृत्तवे
त्ति सम्पुत्तेनुत्व कफप्रसादनं चक्षुष्यमनिलबलासक्षयकरं भिन्नविरोधः मेवं त्व
न्तोषकरत्वं च चक्षुष्यत्वं चाहारे त्वक्प्रसादनत्वं चक्षुष्यत्वं चाप्योगे उक्तं हि द
छिप्रसादवृषुष्या सः स्वप्नसत्वकृत्सार्वीकृ शिति अनिलबलासक्षयकरत्वं संसर्गे
विषयं उक्तं हि संसर्गे अत्यन्तशुद्धमपि निर्दुष्टं पैत्तं तैलं वातश्लेष्मप्रशमनमिति
एरण्डतैलगुणानाह सतिक्तोष्णमेरण्डतैलं स्वादु सरं गुरु व्रध्नगुल्मानिल
कफानुदरं विषमज्वरं रुक्शोफौ च कटीगुह्यकोष्ठपृष्ठाश्रयौ हन्तीति सतिक्तो
ष्णमीषत्तिक्तं तीक्ष्णत्वं दुष्टेश्च एरण्डमेरण्डफलोद्भवं सरं विरेचनं व्रध्नवृद्धिः
रुक्शोफौ स्थूलस्य धातुनौ चकटयादिगतौ रक्तैरण्डतैलगुणानाह तीक्ष्णोष्णं
पिच्छिलं विस्तरं रक्तैरण्डोद्भवं त्वतीति अतिगन्धहणद्रण्डोद्भवमपि तीक्ष्णादिगुण
सर्षपतैलगुणानाह कटूष्णं सार्षपं तीक्ष्णं कफशुक्रानिलापहं लघुपित्तास्रक
त्कोठकुष्ठार्शोव्रणजन्तुजिच्छिति पित्तासृक्कृत् पित्तरक्तकोपनं कोठवत्सद्रोगविशेषः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जंतुघ्नो वातहृत्पूर्वं नरराजस्तु यः विभीतकतैलगुणानाह स्वादु हि केश्यं गुरु स्विन्ना
निलापहं मिति केश्यं केशहितं निंबतैलगुणानाह नात्युष्णं निंबजं तिक्तं कृमि
कुष्ठकफप्रणुत् नात्युष्णमीषत्कुष्ठं [illegible] लसीतैलकुसुंभतैलगुणानाह उमाकुसुं
भजं तैलमुष्णं [illegible] कफपित्तकृत् उक्तं कुसुंभतैलं विदाहे कटु [illegible] कौसुंभं सर्वदोष
कृदिति [illegible] सर्वदोषविवर्धं [illegible] वायुहंत्येव यदाह [illegible] दिः
कौसुंभं कटु [illegible] वातघ्नं कफपित्तलमिति वसामज्जगुणानाह वसा मज्जा च
वातघ्नौ बलपित्तकफप्रदौ मांसानुगस्वरूपौ [illegible] वसा मांसस्नेहः मज्जा बह्नधा
तुः मांसानुगस्वरूपौ [illegible] वसामज्जानौ [illegible] मांसेन [illegible] गुणौ
[illegible] विद्यात् [illegible] नाति वेत्ति मेदश्च [illegible] धातुः [illegible] वसा मज्जा च
[illegible] तैलवर्धं [illegible] वसा [illegible] दीनां [illegible] तैलप्र
[illegible] निर्विकार [illegible] तिबलापुद्गदे [illegible] पुरादत्तो
मूलकर [illegible] सुवर्चलं [illegible] संभवं [illegible]
[illegible] वा [illegible] जन्म च [illegible] पित्तकृत्
[illegible] कुष्ठकृमि [illegible] मेदोनिलापहं करंजानि बजे तिक्तं नात्युष्णं [illegible] वि [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्दिशान् कषायतिक्तकटुकं सारजं व्रणशोधनं नक्तमालनीपेगुणकटुके तु वरारुष्करो
द्भवे विशेषात्कृमिकुष्ठ[illegible]घ्नं चाक्षोडधात्रीविरेचने प्रशस्तानि मुञ्जकाक्षोटनालिकेर
मधूकजं त्रपुसैर्वारुकर्कारुकं बिल्वकपित्थकालपाजं वातपित्तहृच्छ्लेष्मानकेश्यं श्ले
ष्मलं च गुरु शीतलं पित्तश्लेष्मप्रशमनं क्षौमपर्णी किंशुकोद्भवं तिलतैलं वरं तु बु
कोष्णमधुरं परं चोत्तकीसोकरीपाक हंसजाकुक्कुरोद्भवा वसामज्जाश्च वर्गेषु
कुम्भीरमहिषोद्भवा क[illegible]कमुद्गवसा नक्रकूर्मोष्ट्राश्वानिंदिताः शारवादमेदसां छा
गं हस्तिनी चववराव इति तैलवर्गः। अथ मद्यवर्गः। द्राक्षादिसंधानमद्यमुच्यते
उक्तं च संग्रहे द्राक्षे इक्षुमाध्विकं शालिरक्तमाध्वी हि पंच माः मद्यात्करायदम्भात्य
न्नमद्यं प्रतिरूपकमिति तत्र सामान्यमद्यगुणानाह हीवनरोचनं मद्य नीक्ष्णोष्ण
तुष्टिपुष्टिदं सस्वादुतिक्तकटुकमम्लपाकरसं सकषायं स्वरारोग्यप्रतिभा
वर्णकृल्लघु नष्टनिद्रातिनिद्रेभ्यो हितं पित्तास्रदूषणं कृशस्थूलहितं सरं सूक्ष्मं स्रोतो
विशोधनं वातश्लेष्महरं युक्त्या पीतं विषवदन्यथेति तुष्टिः संतोषः पुष्टिर्बलवृ
द्धिः शरीरवृद्धिः कृशहितत्वेन लघुत्वात् सह स्थूलहितत्वं मे संबंधने प्रतिसाश्रा
नत्वेकमेव निद्रां करोति नानां हन्ति चेति विरुद्धं मैवं प्रवृद्धवातो हि नष्टनिद्रो भवति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.टी.१६

568

न्तेषामवस्थां तां तानघुत्वा न्निद्वं करोति एवं देहेकालावस्थानिर्देशः नत्तामवस्थायंदेहघ्न तो
न्निदुहेति कत्वा स्वलहितं ते लोकेन्यायेन पुनरपीत्मेवंविधं वक्ष्यतिहि बलेकालदेशसात्म्य प्र
कृतिमद्यानलचयांसि प्रतिमत्तान्तरनुरूपाणाहितेविनितनः पिबन्तमद्यमिति नवमद्यं गुणानाह गुरुत्व
दोषजननं नवमिति जीर्णमतोन्यथेति जीर्णं विरलात्मिदानां ॥ एतोन्यथानवादिहृथरीतं लघुवा
नकफहरं चेत्यर्थः उक्तं च सुश्रुतेन स्फुटम्ब्रा नकरं जीर्णं लघुवातनकफावहं इति मद्यकानेनिबध
नि पेयं नोक्लोपचारेणतनविरिक्तस्नुधानुरैः नात्यर्थं तीक्ष्णमृदुल्प सम्भारं कलुषं नचेति उ
क्लोपचारेण उक्तमाहारे सर्पिस्तैलादिकं वा सेवमानेन विरिक्तैः कृतविरेचनैः स्नुतानुरैर
निरूहधिनैः ॥ अत्यर्थं तीक्ष्णमपि नितेमद्यं ॥ अत्यर्थमृदु महानुत्पादकं ॥ अल्पसंभारं सं म
वृत्तिकारणं सामग्री वे कलुषं मलिनं सुरागुणानाह गुल्मोदरार्शोग्रहणीशोषहृत्स्नेह
नी गुरुः सुरानिलघ्नी मेदोसृक्स्तन्यमूत्रकफावहेति शालिपिष्टकृतं मद्यं सुरा स्निग्धं नी
देहस्निग्धत्वं मदतनीना वहति विकरानीति तथा वारुणीगुणानाह नद्गुणा वारुणी हृ
द्या लघुतीक्ष्णा निहन्ति च शूलकासवमिश्वासविबन्धाध्मानपीनसानिति वारुणीपनसुरा
सा चम्हतपुनर्नवादिमूलयुक्तेन शालिपिष्टेन कृता ते नद्गुणा सुरानुल्या विबन्धो वातरोगः
॥ ध्मानमुदरापूरः वारुणीमाहुरन्ति केचित् नन्वनत्वात्रं वपणुत्वात् उक्तं हि सुश्रुतेन प्रसन्ना

हे.१६

कफवातार्शांसि विबंधानाहनाशिनीति विभीतकीगुणानाह नातितीव्रमदा नहृद्या पथ्या वै
भीतकी सुरा व्रणेपांडामये कुष्ठेन वात्यर्थविरुद्धातइति विभीतकवत्नेयुन्यपातिपिष्टकृता
वैभीतकी नातितीव्रमदा पथ्यास्वल्पहिंसा यवसुरागुणानाह विष्टंभनीयवसुरागुर्वी स
दानितदोषलाइति यवपिष्टकृतेमद्ययवसुरा अरिष्टगुणानाह यथाद्रव्यगुणोरिष्टः सर्व
मद्यगुणाधिकः ग्रहणीपांडुकुष्ठार्शःशोषशोफोदरज्वरान् हंतिगुल्मकृमिप्लीहः कषाय
कटुवातलइति ओषधद्रव्यैर्मधकरैःकृतंमद्यं आसवः स्यादपक्वौषधैरारिष्टः कषा
यकटुस्वादो वातलस्तु कषायकटुरम्ला जलक्लेदनी अम्लार्हरसस्तु वातघ्नः पयोतसं
स्नुनेन अरिष्टादुत्तमसंयोग संस्कारादधिकागुणोः दीपनः कफवातघ्नः सरपित्तावरोधनः
इति मार्द्वीकगुणानाह मार्द्वीकं लेखनं हृद्यं नात्युष्णं मधुरं सरं अल्पपित्तानिलपांडुमे
हार्शःकृमिनाशनइति मार्द्वीकंद्राक्षादिकृतं मद्यं लेखनं लीनमलोत्लेखनं अल्पपित्ता
निलकरमन्यमद्यापेक्षयाखार्जुरगुणानाह खर्जूरवातलंहृद्यं नेत्रोगेषल्पगुणंदीपनः गुडक
न्मद्यगोडः इत्याप्पवन्तेनाम्लतादयोपेन खानयानखेणस्तस्विजनकः सीधुगुणानाह
वातपित्तकरःसीधुः स्नेहश्लेष्मविकारहा मेदशोफोदरार्शोघ्न तत्रपक्वरसोवर
इति इक्षुरसकृतं मद्यं सीधु स्नेह [illegible] विकारा स्नेहव्यापदास्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कविकारास्त्वहं कीर्तिसन्तथा स च सीधुर्द्विविधः शीतरसः पक्वरसश्च पक्वैक्षवेस्वरसे
न कृतः शीतरसः पक्वेन पक्वरसः तयोर्मध्ये पक्वरसः श्रेष्ठः मध्वासवगुणानाह छेदीमध्वासव
नो हन्ता मेहपीनसकासजित् मधुकृतमद्यं मध्वासवः आसवपाको मद्यमात्रवचनः छेदीत्
हन्ता कफादिविबन्धानी मद्यवर्गमिह धान्यसाम्यान् सुक्तादीन्याह नेत्र सुक्तस्य गुणानाह र
क्तपित्तकफोत्क्लेदि सुक्तं वातानुलोमनं नशोक्ष्णतीक्ष्णोष्णरूक्षाम्लं हृद्यं रुचिकरं सरं दीपनं
शिशिरस्पर्शं पाण्डुदृक्कृमिनाशनमिति सुक्तं कन्दादिसेवा न उक्तं हि कन्दमूलफलादी
नि सस्नेहलवणानि तु यत्रैकत्राभिपूर्यन्ते तत् शुक्तमभिधीयते गुडाम्बु तुरसा मद्यमा
ध्वीकं च द्रवं यदा गुडेक्षुमद्यमाध्वीकशुक्तानि स्युस्तदाक्रमादिति पत्रकं वृदेन पत्रमधा
दिशुचो भाण्डे सगुडक्षौद्रकाञ्जिकं धान्यराशौ त्रिरात्रिस्थं शुक्तं चुक्रं तदुच्यते तत्र द्रुतं विश
दलहननं रक्तादिक्लेदं पथ्यं निद्रावीर्यकरानि न तथा शिशिरस्पर्शं स्पर्शशीतं दृक्दर्शन
शक्तिः गुडसुक्तादीनां लघुत्वारतम्यमाह गुडेक्षुमद्यमाध्वीकशुक्तं लघुयथोत्तरमिति
गुडसुक्तादिक्षुसुक्तं लघुः ततो मद्यशुक्तं ततो माध्वीकसुक्तमिति मद्यमाध्वीकादनात् सुक्त
गतकन्दादिगुणानाह कन्दमूलफलाद्यं च तद्विद्विद्यात्तदासुतमिति आदिशब्दाद्देश
काद्यादीनि तद्वन्तत्र तत्र तदासुतं तस्मिन् शुक्ते प्रासुतं चिरकालस्थितं उक्तं च कन्दमूल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

फलादिसंचलवणतैलादिकमिश्रितं संधानाच्चिरकालाम्लमामुनं तरिकोर्द्दितमिति कंदादी
नां एषु गुडपयोगात् इवन्तोपि प्राणं हिकमन्त्रकथनं शुक्लेन रसं धानगुणानाह शंडाकी
यासुनेचन्यतेन कालाम्लरोचनं लघुस्ति शाकमुद्दारिव बटकसंधानशंडाकी उक्तं शं
डाकीकंदमूलादिवटकैः कृता तथा मूलकक्षेरसंधाने शंडाकी स्याहदुइवेति ।पन्य
नवसृत्व शंडाकीभ्यामुक्तं तच्च पिष्टकादिकृतं कालाम्लं कालेन चिरकालावस्थाने
नाम्लं तद्रुमयं रोचनं लघु च कांजिकगुणानाह धान्याम्लं भेदि तीक्ष्णोष्णं पित्तकृत्स्पर्शशी
तलं श्रमक्लमहरं रुच्यं दीपनं वाहिशूलनुत् शास्त्रमास्थापने हृद्यं लघु वातकफापहमि
ति धान्याम्लं कांजिकं भेदिसरं ।आस्थापने निरूढे मूत्रगुणानाह मूत्रं गोजाविमहिषी
गजाश्वोष्ट्रखराद्भवं पित्तलं रूक्षतीक्ष्णोष्णं लवणानुरसं कटु कृमिशोफोदरानाहशू
लपांडुकफानिलान् गुल्मारुचिविषश्वित्रकुष्ठार्शांसि जयेल्लघु इति महिषीति स्त्रीलिं
गनिर्देशान्महिष्यादीनां स्त्रीणां गजादीनां पुंसां ग्राह्यमिति निश्चितं मूत्र सप्तमीहलो
सत्वाद्विसाधर्म्यान्मयुवर्गनिर्देशः समहेतु जंगलः पाचनो ग्राही स्वल्पदवे
मेदकः वचसो हृन्नसारत्वाद्दिष्टमीदोषकोपनः कोहलो वृंहणो गुर्वी श्लेष्मलस्तु मध

लकः माद्वीकाल्पोनरगुणं खार्जूरं वातलं गुरु शार्करः सुरभिस्वादुहृद्यो नातिमदो
लघुः सुराच्छलीव्रमदः स्वादुसीधुर्गुणोनिलापहः मैरेयमधुरो बल्यः सारः संतर्पणो गुरुः
धान्यकाभिषुतेजीर्णे रुच्यो दीपनपाचनः द्राक्षासवो मधुसमः परमस्तु दीपनः मा
द्वीकसहशाः प्रोक्तो मद्वीकेक्षुरसासवः समासाद्यासवो हृद्यो वातलः स्वादुधातुगः
दीपनं पाचनं भेदि नेत्रगुणामूत्रमुत्तमं स्वादुः कासहरः प्राणगं पूरणो त्वकर्णशूलजि
त् हृद्यान्नसारो किलासे च गजवाजिसमुद्भवं हन्त्युन्मादमपस्मारं कृमीन्मेहेचरा
मठं कषायतिक्तमेतेषां हिध्मा श्वासहा शकृत् पित्तं तिक्तं कृमिहरं रोचनं कफवा
तजित् तिक्तं पामाहरं मूत्रं मानुषं तु विषापहं इति मद्यवर्गः ॥ अथ प्रायार्थमुप
संहरति तोयेक्षुक्षीरतैलानां वर्गैर्यथाक्रमात् इत्यद्व्यैकदेशार्थं यथा स्थूल
मुदाहृतं इति एकदेशग्रहणादुद्रव्यत्तीनाम नंतत्वेन कार्त्स्न्येन वक्तुमशक्यत्वा
त् यथा स्थूलमिति साकल्ये अव्ययीभावः यावन्तः स्थूलाः प्रसिद्धिपात्रयः तावन्तः सर्वे उ
क्ताः इत्यर्थः इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने द्रवद्रव्यप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितं ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथेत्यन्नस्वरूपविज्ञानीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये द्र
व्याहार उक्तः इद्रव्यं द्रवः इति चान्नशब्दवाच्यः अतस्तस्य अन्नस्वरूपविज्ञा
नीयः तत्र संसर्गाः व्यक्तानि हि शूकशिम्बिजपक्वान्नमांसशाकफलौषधैः व
र्गितैः द्वतलेशापस्तु क्तानित्यापयोगिक इति तत्रादौ शूकधान्यवर्गः तत्रादौ शाल
यः तत्र रक्तशाल्यादिगुणानाह रक्तो महान् सकलमस्तूरीकः शकुनाहृतः सा
रामुखो दीर्घशूकः शोधूशूकः सुगन्धिकाः पुंड्रः पांडुः पुंडरीकः प्रमोदो गौरशालि
कः जांगलो लोहवालाख्यः कर्दमः शीतभीरुकः पतंगास्तपनीयाश्चयेचान्ये
शालयः स्मृताः स्वादुपाकरसाः स्निग्धाः वृष्या बद्धाल्पवर्चसः कषायानुरसाः
पथ्यालघवो मूत्रलादिमाः इति रक्ता इत्यादेशभेदेन स्वनामप्रसिद्धाः गुणाः नि

5.73

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.हे. ५९

575

दीर्घाः वर्द्धिस्ववर्च्चस्कः बद्धपिंडीभूतमलत्वं स्तोकं वर्च्चः पुरीषं येभ्यस्ते तथा नन्विह शाल
यो मधुरपाकाउक्ताः सुश्रुते न मधुरवीर्यतः शीतात् लघुपाकाबलावहा इति विरोधः
लघुर्बद्धत्वमेव हि कटुपाकत्वे मैवं रसवद्विरोधः पाकेऽपि रसविशेषः रसापुनरे
कस्मिन्नेव द्रव्ये नुभूयन्ते रक्तशालिगुणानाह मूकजेष्ववरस्तत्र रक्तस्तस्मात् त्रिदोषह
तत्र तेषु शालिषु मध्ये रक्तो रक्तशालिः मूकजेष्ववरः तत्र [illegible]श्वारणादिः पथ्यत्वे मूक
धान्येष्वेवावरा रक्तशालयः अन्नएव मूकजेषु [illegible] शालयो वरास्तेषु रक्तो वर इति
व्याख्यानमसत् [illegible] तस्मात् त्रिदोषहः तस्मात् त्रिदोषघ्न मु महाशाल्यादीनां गुणाना
ह महत्त्वमनुकल्पमसंचाप्यानुततः पर इति तमनु रक्तशालेर्हीनः तं चाप्यनुकल्प
मो महतो हीनगुणः परे तूर्ल्कादयस्तेन वन्यायेन हीनाः तेन यो यस्मादुत्तरः स तस्मा राम

हे ५९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ठीनगुणाः ननु रक्तशाल्यादीनां पर्य्यायांतरमपरं किमुच्यते सचपाठक्रमएवेहेतस्म
नुपतितं त्रं भिद्यते तद्यथा लोहितशालिकलमकर्दमकपांडुकसुगंधिकशकुनाहृ
तपुष्पांडकपुंडरीकमहाशालिशीतभीरुकरोध्रपुष्पकदीर्घशूककांचनकमहिषम
स्तकहायनकदूषकमहादूषकप्रभृतयः शालयः मधुरावीर्यतः शीताः लघुपाकाबला
वहाः पित्तघ्नाल्पानिलकफाः स्निग्धा बद्धाल्पवर्चसः तेषां लोहितकः श्रेष्ठो दोषघ्नः
शुक्रमूत्रलः चक्षुष्यो वर्णकृत्स्वर्यो हृद्योवस्यस्तृषापहः व्रणज्वरहरश्चैव सर्वदोष
विषापहः तस्मादल्पांतरगुणाः क्रमशः शालयोपराइतिसुश्रुतः रक्तशालिर्महा
शालिः कलमश्चाकनाहृतः तूर्णकोदीर्घशूकश्च गौरः पांडुकलांगलौ सौगंधि
कालोहवालः सारिवाख्याः प्रमोदकाः पतंगास्तपनीयाश्च येचान्येशालयः शुभाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शीताः रसे विपाके च मधुराः स्वल्पमारुताः बद्धाल्पवर्चसः स्निग्धाः बृंहणा मूत्रशुक्र
लाः रक्तशालिर्वरस्तेषां तृष्णाघ्नस्त्रिमलापहः महांस्तस्यानु कलमस्तंचाप्यनु ततः
परइति च रक्तः रक्तः श्यामाहृतो गौरः सुगंधः कीचनो महान् पतंग कलमः पांडु
लीहूवालः क्रमाद्रक्तः दीर्घबालः शीतभीरुः शारिवः शंबरे मौक्तिकः सूक्ष्मकोदी
र्घसूकाख्योलांगलाद्याश्च शालयः शीतलामधुराः स्निग्धा ग्राहिलो मांसशुक्रलाः
वातपित्तहराः स्वल्पाः स्वष्टमूत्राः सस्तुवनाः स्निग्धं शीतोल्लघु ग्राही तृष्णाघ्नः मू
त्रमूत्रलः रक्तशालिस्त्रिदोषघ्नः कलमोनु महांस्ततश्चति स्वारणादिः रक्तोमहा
न् सकलमस्तूर्णिकः शकुनाहृतः सारामुखो दीर्घशूकारोध्रशूकः सुगंधिकः
पांडुः पौंडुः पुंडरीकक्रमो हायनो गौरशालिकाः लांगलोलोर्बालाख्यः कर्दमः शीत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मीनकः यतं गस्तिपनीयषष्ठिपेचान्येशाल्लयः प्रभाः स्वादुर्पकरसास्निग्धाः वृष्याव
द्धाल्पवर्चसः कषायानुरसाः पथ्यालघवोमूत्रलाहिमाः शूकजेषुवरस्तत्ररक्तस्त
ष्णात्रिदोषहा महांस्तस्यानुकलमस्तंचाप्यनु ततःपरइत्यपमेवसंग्रहे तस्मात्को
द्रवमः उच्यते ईदृरक्त शालशब्दे नमहुमधुरस्निग्धातिस्निग्धं सात्विका शर्यमा
कद्विविधः नौश्यामाकः हस्तिश्यामाकः उहश्यामाकस्त्विति आदिशब्दाद्दरकादयः
ननुकोरकदूषकनीवारश्यामाकसंतनुवरकोद्दालकप्रियंगुमधुलिकानंदीमु
खीकुरुविंदकगवेधुकातोयपर्णीकुमुदवेणुयववत्रकतयः कुधान्यविशेषाः उष्मा
कषायकमधुरारूक्षाः कटुविपाकिनः श्लेष्मघ्नावद्धनिस्यंदवातपित्तप्रकोपना
इतिवचनात् सुश्रुतेनोष्णत्वंपित्तलत्वंउक्तेरइसीतं तपित्तघ्नाइतिविरोधः मे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उष्णत्वं वीर्य ॥ कटुपाककफघ्नत्वबहुनिष्कंदलघुलेपनादीनामुष्णवीर्यं दर्शनात्

कै.ह.५१

578

वे विषयमेवान्नं शीतलत्वं स्पर्शेन पित्तलत्वं वातसंसृष्टपित्तविषयं वातपित्तप्रको
पणा इति वचनात् पित्तघ्नत्वं कफसंसृष्टपित्तविषयं कफपित्तहृदिति वचनात् कं
गुगुल्लनाह भग्नसंधानकृत्तत्र द्विषंगुर्वहल्गी गुरुरिति भग्नसंधानकृत भग्नस्यांगस्य
संधानं करोति कोऽयं गुगुल्लनाह कोरदूषः परं ग्राही स्पर्शेशीतो गरापह परमति
शयेन ग्राही स्पर्शे शीतश्च अतिशयवचनात् कंगवादीनामपि ग्राहित्वं हिमस्पर्शत्वं ६४
चज्ञेयं यवगुल्लनाह रूक्षः शीतो गुरुः स्वादुः सरो विड्वातकृद्यवः हृष्यः स्थैर्यकरो मूत्र
मेदः पित्तकफाञ्जयेत् पीनसश्वासकासोरुस्तंभकंठत्वगामयानिति कंठामया
कुष्माद पः२ गलगंडादयः त्वगामयाः अनुयवगुल्लनाह यूनोयवादनुयव इति निःस्वकोय
वोऽनुयवः वेणुयवं गुल्लनाह रूक्षोष्णो विशेषो यव इति संग्रहे तु उष्णाः सराव राम.५१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णुपकाः करखापा वातपित्तला इति गोधूमगुणानाह वृष्यःशीतोगुरुःस्निग्धोजी
वनोवातपित्तहृत् संधानकारीमधुरोगोधूमः स्थैर्यकृत्सरइति सरोनुलोमनः नंदी
मुखागुणानाह पथ्यानंदीमुखीशीता कषायामधुरालघुरिति दीर्घसूक्ष्मो गोधूमो
नंदीमुखी संग्रहे ओदालकस्तु वीर्योष्णोमानी वारभ्रष्टबर्द्धनः शीतवीर्याविशेषण
स्निग्धाह्वा मधूलिका इति यवकुधान्यवर्गः अथ शिंबिधान्यवर्गः तत्रमुद्गादिगु
णानाह मुद्गाढकीमसूरादि शिंबिधान्यंविबंधकृत् कषायंस्वादु संग्राहि कटुपा
कि हिमंलघु मेदःश्लेष्मास्रपित्तघ्नं हितंलेपोपसेकयोरिति मुद्गोद्विधा तत्रमुद्गोव
नमुद्गश्चेति आढकीतुवरी मसूरोद्विविधः कृष्णःपांडुःमेगलारव्यः आदिशब्दात्सं
ग्रहेकाः शिंबिजामुद्गमस्यावनमुद्गमकुष्ठकाः मसूरचवलाढकाश्चणकाश्चयपाव
पांडुरश्चतव२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बा॰हे॰ ५२

॥७॥ इति शिविकस्तरमि श्रमविशद स्थूला यत्तत्वादीनां लोकप्रसिद्धानां स्वादुगुणानामुत्कर्ष
उपलक्ष्यते तेषु यथा यथामुत्कर्षस्तेषूक्तमाः यथा यथापकर्षस्तथा तथा हीनाः उप
लक्षणानि पुनर्वक्तुर्विवक्षामेहेतूनि [illegible] पाने च गुणान क्ष्मकतरवार [illegible] हीकलमशब्दे
नोपलक्षयन्तस्तानेव चरकवाग्भटेन महाशालशब्देन ननु संबंधविनानोपलक्षणत्वं न
च कलमस्य महाशालिगुणैर्महाशालेर्वा कलमगुणैः कदाचित्संबंधः मेवं यदा कलमा
महाशालिदेशे निष्पद्यन्ते तदा तयोस्तुल्यत्वात्तद्देशजादेव महाशालेः स्वदेशजएव क
लमो हीनः एवमपि तरेष्वपि वाच्यं तस्मात्सर्वमेव प्रमाणं उक्तेन प्रकारेणाविरोधात
पवकादिशालिगुणानाह पवकाद्यवनाः पांशुवाप्यनेषधकादयः स्वादुस्माग्ररवः स्नि
ग्धाः पाके स्वादुश्लेष्मपित्तनाः सृष्टमूत्रपुरीषाश्च पूर्वं पूर्वं च निंदिताः पांशुवाप्यः को
रकः पूर्वपूर्वनिंदिताः यो यस्मात्पूर्वः स तस्माद्धीनगुणः महा [illegible] दिविपरीतानां गुणा

580

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नामुत्कर्षात् षष्टिकगुणानाह स्निग्धोग्राहीलघुः स्वादुस्त्रिदोषघ्नः स्थिरोहिमः षष्टिकोव्री
हिषुश्रेष्ठो गौरस्त्वसितगौरस्ततस्तिग्माहीतं मनः स्थिरः स्थिरगुणः कार्यरूपेण शरीरस्थिरकालं
तिष्ठतीत्यर्थः पोव्रीहिः षष्टिरात्रेणपच्यतेसषष्टिकः सचान्येभ्योव्रीहिभ्योऽउत्तमः सचत्रि
विधः गौरः कृष्णः कृष्णगौरश्च तत्रासितगौरात् गौरः श्रेष्ठः पारिशेष्यादसितोहीनः महा
व्रीह्यादीनांगुणानाह ततः क्रमान्महाव्रीहि कृष्णव्रीहि जतूमुखाः कुक्कुटकलावाख्यपारा
वतकशूकराः करकोहालकोदालचीनशारददर्दुराः गंधनः कुरुविंदाश्च गुणैरल्पास्ततराः स्म
ताइति ततः कृष्णषष्टिकात्महाव्रीह्यादयः क्रमेणगुणैरल्पास्ततराः षष्टिकस्यसर्वश्रेष्ठत्वात्
हीनत्वेनाल्पांतरत्वं कृष्णषष्टिकत्वात् हीनगुणामहाव्रीहिः ततः कृष्णव्रीहिरित्यादि अ
त्रक्रमभेदपरिहारः पूर्ववत् अथ प्रावृषिजव्रीहि गुणानाह स्वादुरम्लविपाकोन्योव्री
हिः पित्तकरोगुरुः बहुमूत्रपुरीषोष्मेति ऽन्यउक्तेभ्यऽतरः उष्मा ग्रीष्मे पाटलगुण

वा॰दे॰५३

नाह त्रिदोषघ्नस्यैव वातदत्वमिति त्रयोदोषावस्मात्स्त्रिदोषः एवं गदहृत्तस्मर्वोरव स्यास्त्रदोषत्व
त्वं ज्ञतएवास्यैषं इष्टात्तामन्या वस्था यागृत्तान्व त्वं ज्ञेयं यथा सर्वदादोषजित्रकं गदहित्वो
दोषहृत्तु त्वे शालिषि ष्टोगरीयस्त्वं गोधूमादपि गत्वेतोस्यादि तृणधान्यगुणानाह कंगुकोद्रव
नीवारश्यामाकादिहि मंत्रयु तृणधान्यं पवन कृल्लेखनं कफपित्तहृदिति तृणधान्यं तुच्छधा र
न्यं ज्ञतएव सुश्रुते कुधान्यमिति युक्तं कंगुः प्रियंगुः कोद्रवः कौद्रूषः नीवारः प्रवंधान्यं शिं
बिधान्यं विबंधकृत्वातानावरोधकं संग्राहि मलावरोधकं लेपोपसेकयोः प्रयुक्तं मदः प्र
शान्तिबुद्धि तेउपसेकोऽभ्यंजनं येन सिक्थीकृत्यौदनादि भुज्यते स चात्र योगात् ज्ञातव्यः उक्तं च
चरकेऽपि तृणस्रूतिशस्यते प्रदेहालेपनेषु चेति मुद्गस्य विशेषमाह वरोत्रमुद्गस्य चलस्ते
ज्ञवैते षु शिंबधान्येषु मध्ये मुद्गो वरो मुद्गेष्वपि हरिर्वरः हरितोऽलेष्वपि वरा इति संग्रहवच
नात ज्ञस्यस्य लोकावाप्तुर्यस्मात् सतथा मुद्गस्यापि च वातलत्ववचनादाढक्यादीनां वातलत्वे राम ५३

तो

ज्ञेयम् कलायगुणानाह कलायस्तुनिवातलइति कलायो द्विविधः वर्तुलस्त्रिपुटश्चेति
त ग्रनिबालैः ग्राहिकाद्विधैः राजमाषगुणानाह राजमाषोऽनिलकरो रूक्षो बहुशकृद्
हरिति राजमाषश्च बलः कुलत्थगुणानाह उष्णः कुलत्थः पाकेऽम्लः शुक्राश्मश्वास
पीनसान् कासार्शःकफवातांश्च घ्नंति पित्तास्रदाः परमिति शुक्रादीन् घ्नन्ति ग्रष्मात्र
शमरी ननु उष्णः कुलत्थो रसतः कषायः कटुर्विपाके कफमारुतघ्न इति सुश्रुतेन
विपाके कटुत्वमुक्तमिह त्वम्लत्वमितिविरोधः नैवं अनेकरसवद्विरोधः निष्पा
वगुणानाह निष्पावो वातपित्तास्रस्तन्यमूत्रकरो गुरुः सरो विदाही दृक्शुक्रकफशोफ
विषापहः इति निष्पावो बलः माषगुणानाह माषः स्निग्धो बलश्लेष्मबलपित्तकरः
सरः गुरुरुष्णोऽनिलहा स्वादुः शुक्रवृद्धिविरेककृत् इति शुक्रस्यैव वृद्धिः शुक्रस्यैव विरेकं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शीघ्रपक्वं करोति स्नेनया काकंडोलस्य गुणाफलगुणानाह फलानि माषवत्तद्विद्या
आत्मगुप्त कपिकच्छूः त् कांकंडोलात्मगुप्तयोरिति एतयोः फलानि माषवद्विद्यात् काकांडोलानि मूकाकपि
कच्छू तिलगुणानाह उष्णस्त्वच्यो हिमः स्पर्शे केश्यस्तिलो गुरुः अल्पमूत्रः कटुः पा
के मेधाग्निकफपित्तकृदिति उष्णः उष्णवीर्यः त्वच्यः त्वग्दोषहा वह्निप्रयोगात् कृष्ण
तत्कार्यपि तिलो हंति भल्लातकैः सहेति संग्रहे कृष्णः कर्तृत्व श्रवणात् ननु तिलो विपा
ति के मधुरीव …हि: स्निग्धो वृष्यस्तिलो रोपणास्त्वचापथ्य इति सुश्रुतेन विपाके मधुरत्वमिदं तु क
टुत्वमिति विरोधः नैवं रसवद्विरोधः एकस्मिन् द्रव्ये द्वयो रसानुभवास्तैर्भिन्नकालतयो
र्भिन्नरसयोर्वा भिन्नविपाकाः स च कृष्णः श्रेष्ठः उक्तं च संग्रहे कृष्णः श्रेष्ठतमस्तु शुक्लः स्या
मनु चारण्य इति अतसी गुणानाह स्निग्धो मास्वादुतिक्तोष्णाकफपित्तकरी गुरुः हृत्कृ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

उष्णत्वकटुःपाक इति ऽम्लानसौ ननु हिंगोत्सौ कफवातघ्नो इति त्रामधुरात्तसीति
रवारणादिनाश्लेष्मघ्नत्वमुक्तमिह तु श्लेष्मलत्वमिति विरोधः मैवं विषयभेदात् श्ले
ष्मघ्नत्वात संसृष्टविषयं श्लेष्मलत्वं विश्लेषसृष्टविषयं ऽतएवसुश्रुतेन कफघ्न
त्वं नोक्तं ऽम्लातसीत्वादुरसानिलघ्नीविशेषेणास्त्वलसान्मधुरविपाके कुसुंभबीजगुण
सं नाह तद्वीजं कुसुंभमिति नहेतु मावत् तस्तुनः कफघ्नं कटुर्विपाके कटुकः कफघ्नो
विदाहभावादहितः कुसुंभ इति सुश्रुतोपदेशात् ऽतिदेशादुपदेशो बलवान् माषस्य
सर्वधान्यावरत्वमाह माषो नै सर्वेषु वरइति पक्वकस्य मूकधान्यावरत्वमाह पक्वकः २
मूकजेषु चेति चकारेणावरत्वापकर्षणार्थः नवधान्यगुणानाह नवंधान्यमभिष्यंदी
ष्यं ति ऽभिनिदिश्यतः श्रावि पुराणधान्यगुणानाह धुषसंवत्सरोषितमिति संवत्सरो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र. सं. वी

षितं संवत्सरमेवोषितम् वत्सरं दयापुषितस्य निर्यत्वात् पदादूरवारणादि वर्षोषि
तं सर्वधान्यं परित्यजन्ति गौरवं न तु त्यजन्ति तद्धीर्यं वीर्यं मुंचन्त्यतः परमिति श्रीघु
जन्मादि सप्तगुणानाह श्रीघुजन्मनन्तरमास्यं निस्तब्धं युक्तिमार्जनमिति सर्वदि
तं सप्तशिंविधान्यं तथा तदद्य घुंत्वर्चः श्रीघुमस्ते न जन्मनि घातिर्यस्य तत्र घानि
स्तघमपनीतं त्वक् युक्तास्मयोगेन भर्जितं द्वं विनाखेदितम् नवस्यामिष्यं
दित्वात् पुराणस्यानमिष्यंदित्वं पुराणादीनां स्वघुत्वात् तद्धि परीतानां गुरुत्वमर्थ
सिद्धं संग्रहेतु हरितस्तेषपि वरामकुष्ठाः रूमिकारिणः ब्राह्मणाः परं भलयायैमं
स्राग्राहिणा लशं केशामूत्रशिंवीमधुरावातपित्तहराः स्मा: मधुराशीतलागुर्व्यो
बलघ्नो रूक्षणात्मिकाः स्नेहाढ्या बहिभिर्भोज्याः विविधाः शिंवीजातयः स्मृता इति

586

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शिंबिधान्यवर्गः अथ कृतान्नवर्गः तत्र मंडादीनां लघुत्वे तारतम्यमाह मंडपेयावि
लेपीनामोदनस्य च लाघवं यथापूर्वमिति असिक्थो द्रवो मंडः ससिक्था यवागूः सा
द्विधा अल्पसिक्था पेया बहुसिक्था विलेपी अद्रवा निःसिक्था निःओदनः यथापूर्व
मिति ओदनाद्विलेपी लघुः ततः पेया ततो मंड इति मंडगुणानाह शिवस्तत्र मंडवाता
४५ नुलोमनः तृड्ग्लानिदोषशेषघ्नः पाचनो धातुसाम्यकृत स्रोतोमार्दवकृत्स्वेदी संधुक्ष
यति चानलमिति ॥ शिवस्यारोग्यप्रदः वमनलंघनादपकर्षितस्य दोषा दोषशेषघ्नः धा
तुसाम्यकृत लंघनादिकृतधातुवैषम्यशमनात स्रोतोमार्दवकृत लंघनादिकृत
स्रोतकाठिन्यशमनात स्वेदी स्वेदवहस्रोतोरोधशमनात पेयागुणानाह हृत्तृट्सा
ग्लानिदोषत्वक्कुक्षिरोगज्वरापहा मलानुलोमनी पथ्या पेया दीपनपाचनीति कुक्षिरो

गोनीसारः पथ्यश्चौदनः रूपत्वात् विलेपीगुणानाह विलेपी ग्राहिणी हृद्या तृष्णाघ्नी दीप
नी हिता व्रणाक्षिरोगसंशुद्धदुर्बलस्नेहपायिनामिति गुणाढ्या नांहिता संसृष्टा सम्य
क् कृतवमनादिः यः स्नेहनार्थं प्रस्थवे स्नेहं पिबति स स्नेहपायी ओदनगुणानाह सुधौ
तः प्रश्रुतः स्विन्नो सन्तप्तो ओदनो लघुः पश्चात् मे यो ओदन पक्वाद्य साधितो नाम ओ तंडुलैः वि
परीतो गुरुः क्षीरमांसाद्यैर्यश्च साधितः इति सुधौतादिविशिष्टओदनो लघुः तद्विपरी
तो क्षीरादिसाधितश्च गुरुः सुधौतः सम्यक् प्रक्षालिततंडुलः प्रश्रुतः सम्यक् प्रस्त्रावि
तमंडः स्विन्नः सम्यक् पक्वः सन्तप्तोष्णशीतत्वमप्राप्तः ओदनयो यो घृताद्यः साधितः वि
त्रकादिक्वाथान् द्रवस्थाने दत्वा साधितः अधौततंडुलो च वे संतंडुलैः साधितः विपरीतः
अधौततंडुलादिः पयःक्षीरादीनि द्रवस्थाने दत्वा साधितः मांसशब्देनात्र मांसरसः
आदिशब्दात् स्नेहरसः क्षीरादिसाधनेषु एवं प्रत्येकमेव उक्तं च संग्रहे क्षीरादिसाधिते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इत्थं सम्यक्कृतं रसं न भवतीति वारिक्षाय पूर्वकं तीराद्येत्तदुपदेशोऽनुपदग्धं क्षाय
येदिति ओदनयुसंगादोदनोदाह रस्थपरिभाषामाह इति द्रव्यक्रियापेयमात्राद्यैः सर्वमादि
शेदिति इति एवं ओदनवत् द्रव्याद्यैः सर्वमादिशेत् द्रव्यादीनां कारणानां स्वरूपं शास्त्र
ण्वनुष्ठाकार्याणां स्वरूपमकथितमपि खलु ज्ञानिर्धार्कं मंदबुद्धीनां कथ्यपेदित्यर्थः तत्र
कार्यत्वेन परिणतं कारणं द्रव्यं तत्परिणामहेतुः कर्तृव्यापारः क्रियाप्रधानद्रव्याद्रव्यं तर
संपर्को योगः संयोगिनां न्यूनाधिकसमत्वं मानं आदिशब्दात् देशकालौ तत्र द्रव्यस्योत्पत्ति
स्थितिपरिणामव्यापने देशः उत्पत्त्यादिसमयप्रमापयुवस्थाप्नकालः तत्र द्रव्येण देशो
यथा रक्तशालीनामोदनः पष्टीयवकानामपयथा क्रियायायथा भ्रष्टविदलितनि
स्तुषीकृतानां मुद्गानां सूपो लघुरिति रेषां च गुरुः योगेन यथा मरिचादियुक्ता मांसमत्स्याः
लघवः मरिचाद्यप्रयुक्ता गुरवः मानेन यथा मिश्रकोदने मुद्गाद्यस्यत्वबहुत्वाभ्या गु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.नि.५८ मन्नपेयादेर्हितानां दुर्लभत्वमाह नो गृहस्ताम्रमपेलपु उक्तं च कालेन यथा
नः
रुखलपुल्वे ग्रह: उक्तं देशे नयथा दधावनजातानां शालीनामन्नेन घृत तरेषां गृह
उक्तं हि सुश्रुतेन राधायामवनोजाताः शालयो लघुपाकाः इति क्षेत्रे देशेन यथा दुर्भिक्ष
नस्यापि ईदृशानिः हृतेपानकं दोषफलमिति शमिरदोषफलं उक्तं च संग्रहे दुर्भोजनस्या
द्वितीया हृता दोषफलाच प्रजायते इति परिणामदेशेन यथा ग्राम्येव नदीक्षोदकेन सिद्ध
मन्नं पथ्यमनार्द्रेण नापथ्यमिति क्षियन कालेन यथा शिरोमुषितेन सुतशीतेन
लोहितमपथ्यमितरेण पथ्यं परिणामकालेन यथा शीघ्रजन्मनाम्नृत्यन हृतः सु
वालघुस्थिरजन्मनागुरुः ग्राम्यायवस्था कालेन यथा ग्रामेन मुष्टेन वाम्लकं
न हृतो वृषः पथ्यः जीर्णनाईत्ववाहतो ना पथ्य इति स्वबुद्ध्या सर्वे स्वयमूह्यो मांसर
सगुणनाह वंहूणः शीतनोव पथ्यश्चत्ताभ्यां वृणाहारसः इति शीणनस्वित्रिजनकः
रसोमांसरसः उक्तं हि संग्रहे विशिनेन रसस्तत्र यूषो धान्यैः खलः फलैः मूलैश्च तिल राम ५८

591

ष

कल्कार्थं यूषः काम्बलिको मत इति स च कृताकृतो दकत्वावस्थाभेदाद् द्विधा उक्तं हि कृतं य

द् ज्ञेयाः कृताकृतास्तेन तु स्नेहादिपुत वर्जिताः अकृत मांसरसः स्वच्छ इद कल्कवर्तिकाः स्मृ

ताः तथा च तन्तु सीडुभेदादम्लस्वादुभेदाच्च द्विधा उक्तं च संग्रहे विद्यात् पूर्वे रसैर्वेशा

वैचे वोत्तरोत्तरं गौरवं तन्तुसांड्राम्लस्वादुहेतुषु पूर्व पूर्व इति संग्रहे शुष्यतां कृताधिम

क्तानां शुद्धानां शुद्धकर्केहितं कृशतामवतां रसकृतीणधातुविंद्रियोजसां दृष्टिस्रवण

वद्धाय वलवर्णस्वरार्थिनां भग्नविश्लिष्टसंधीनां वलिनां वातरोगिणां दद्यात् पथ्यः

परं वर्ष्योवहलः स्त्रीलनो रसः इति शुष्यतां वह्निं त्यजतां कृशानां स्थूलत्वं त्यजतां प

स्त्रामाणां वलं त्यजतां मृदुः पूर्वगुणानाह मौद्गस्तु पथ्यः संशुद्धे व्रणकंठाक्षिरोगिणा

मिति रसः स्वनुवर्त्तते मौद्गो रसो मुद्गयूषः पूर्वो धान्यैरिक्षुकृतात् संस्कृतानां पथ्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शांडाकी वटकं रूक्षं दोषलं म्लपनं गुर्विति तिलविकृतिर्मयूरंडुकादिः उद्धृततैल स्तिलपिंडः पिण्याकः तद्विकृतिः पिंड रू

वा॰टी॰ ५८

हितः कंठादिमांसरोगशाद्बः संवध्यते कुलत्थयूषगुणानाह वातानुलोमी कौलत्थो गु।
ल्मतूनीप्रतूनीजित् इति तूनी प्रतून्यो गुल्मानिदानेवक्ष्येते तिलविकृत्यादीनां गुणा
नाह तिलपिण्याकविकृतिः शुष्कशाकं विरूढकं [illegible] वटकादिदेशीयापिंडी वटका
दि शुष्कशाकं शुष्कवार्ताककरिकादि विरूढमंकुरितधान्यं कृतान्नप्रस्तावात् तन्कृत
मन्नं गृह्यते येन वटकेन शांडाकी अपि दृत्ताः शांडाकीवटकं रूक्षं दृष्टिनाशनं दोषलं त्रिदोष।
करं म्लपनं ग्लानिकरं रसालागुणानाह रसाला बृंहणी वृष्या स्निग्धा बल्या रुचिप्रदेति मा।
रिचशर्करादियुते करमथितं दधि रसाला पानकगुणानाह श्रमक्षुत्तृट्क्लमहरं पानकं
प्रीणनं गुरु विष्टंभि मूत्रलं हृद्यं यथा द्रव्यगुणं च तदिति गुडाम्लिकादिसंस्कृतं उदकादि
द्रवं पानकं यथा द्रव्यगुणं यैर्द्रव्यैः क्रियते तद्गुणाननुवर्त्तते एतेन मधुशुक्तादिनिरा
कृतानां द्राक्षादिपानकानां गुणा उक्ताः लाजानां गुणानाह लाजास्तृट्छर्द्यतीसारमेहमेद राम ५८

घ्नी

593

कफघ्नः कासपित्तोपशमनाद्दीपनात् लघवो विदाहिमाः भृष्टानां शालीनां तंदुला लाजाः पृथुका
णानाह पृथुका गुरवो बल्याः कफविष्टंभकारिण इति अभृष्टधान्यानी भृष्टास्तंदुलाः
पृथुका धानागुणानाह धाना विष्टंभिनी रूक्षा तर्षणी लेखनी गुर्वीति यदाह सुश्रुतः
भृष्टयवादिधान्यं धाना उक्तं च यवान्येव भृष्टानि धानाशब्देनाहुः लुंबादीश्च पृथुकप
वंति यदाह सुश्रुतः धानालुंबास्तु लघवः कफमेदोविशोषिण इति लघवः पाके गुरवो
गुणे श्रमनेत्रगुरोगणा स्यात सक्तुगुणानाह सक्तवो लघवः क्षुत्तृट्श्रमनेत्रामयव्र
णान घृतिसंतर्पणाः पानात् सद्य एव बलप्रदा इति भृष्टानां निस्तुषयवानां चूर्णाः
सक्तवः पीता एव बलप्रदाः ननु भक्षिता लीढा वा सद्य एव न तूत्तरकालमित्येव
शब्दार्थः संग्रहे तु पिंडयात्कठिना गुर्वी प्रोक्ता विजीर्यते लघुः सक्तूनाइव ना
यागात लघी यस्यैव लड्डिका शष्कुलीमोदकादीनां व्याख्यातैर्व विकल्पनो कर्कंधु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बो.टी.५८

594

बदरादीनां श्रमदाहरक्तमच्छिदः सक्तवो ग्राहसाः इत्या यथाद्रव्यगुणाश्रुतेऽइति सक्तुभ
क्षणं निषेधति नोदकांतरितान्नद्विर्न निशायां नकेवलान् ननुक्तानद्विजैश्छित्वा सक्तू
नद्यान्न चावहूनिति येषां भोजनमध्ये उदकं पीयते ते उदकांतरिताः द्विवारं द्विः के
ला वलान् उदकरहितान् कारस्कं पिंडीकृतेन द्विछयमच्छितान् बहून् नतिमात्रान् उदकांतरि
तानां प्रत्येकं निषेधकरणत्वात् पृथक् नकारकरणं पिण्याकगुणानाह पिण्याकोग्ल
पनो रूक्षो विष्टंभी दृष्टिदूषणः इति उद्धृतस्नेहस्तिलादि पिंडः पिण्याकः ग्लपनो ग्लानिक
रः दृष्टिदूषणः दृष्टिरोगप्रदः वेसवारगुणानाह वेसवारो गुरुः स्निग्धो बलोपचय
वर्द्धनः इति स्विन्नं पिष्टं गुडजीरकादिमिश्रितं मांसं वेसवारः उपचयो वृद्धिः मुद्गा
दिवेसवारगुणानाह मुद्गादिजास्तु गुरवो यथाद्रव्यगुणानुगाः इति येषु मांसस्थानेषु
मुद्गचणकादयो गृह्यंते ते मुद्गादिजा यथाद्रव्यगुणमनुगच्छंतीति यथाद्रव्यगुणानुगाः रा ५८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ततोऽधिकं स्थूलं कोष्ठरवद्धोदरत्तोऽमलि लोवतो ७ स्वेदवाहि शिरामूलमावाविष्यंद 595

नादपि मेदसः श्लेष्मयोगाद्भवति स्वेदभूरित्ताप कोष्ठ एव विषद्धेष्यसंरुद्धे स्रोतसां रसे सर्व

न्नालब्धवृद्धित्वात्स्त्रायोमेदः पुष्टो यते तच्छेवापि रसोऽस्यत्वान्नालं रक्तादिपुष्टये तुल्येपि

चाखादिच्येणावृपितं चीयते नरः ७ मेदस्तेना समसेन धातूनां विरधातितत स्वासा गदान २५

दीनविराद्यान्यान ज्वरोदरभगंदरानू मेदोहतं भपिडकाविद्रधिप्रभतीन् अथयो

पचयात्साहमलस्फिगुदरस्तनः अतिस्थूलं स्मृतो योऽयं तत्रानामारुतापहं मदनं त्रि सं ८

फलामुस्तारिष्टासप्ताह्ववत्सकं १० सपाठारग्वधं पीतमतिवृंहणरोगजित् तद्वत्सकंपा

कदेवदारु निशाद्वयं समुस्तपाठा खदिर त्रिफलानिंवगोक्षुरं मदनादीनि वालेपस्थाना

दिष्वपियोजयेत् १२ हिंगुगोमेदकव्याकुकुष्ठकोंचास्थि गोक्षुरं एलावृषककषड्ग्रंथा खदि

रोपलमेदकं १३ तक्रेणाराधिमंडेन पीतं कोलरसेनवा मूत्रेणवा हरिमैर मेहारं स्थूलत्वे च

व्यपोहति १४ त्रिमिष्ठ त्रिफलातैलसक्तुचूर्णदीपकैः लोहोदकाप्लुतोमंथः शास्त्रोवं

हणरोगिणां १५ योऽयंतथायथाव्याधिस्वेदारूक्षस्तावणाघपि अतिकार्श्यादीनाहर

स्मृतिकार्श्यमिति स्नेहेतिवस्तास्ति पुलापेति वर्चो मूत्रेति स्नेहादीनान्नर्वनां सद्यः स्नेहस्त्रि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ध्यत्वे वातादीनां सङ्गाद्रोगाः स्थौल्यात्कार्श्यस्य सुखसाध्यत्वमाह कार्श्यमेवेति स्थौल्य
स्य कृच्छ्रसाध्यत्वे हेतुमाह नहि स्थूलस्येति लंघनं बृंहणं वा स्थूलस्य भेषजं यत्तस्याति मे
दोग्निवातजिद्वर्जनात् अस्य समर्थं लंघनमति मेदोजिद्भवति न त्वग्निवातजिद्भवति बृं
हणमत्यग्निवातजिद्भवति न तु भवति मेदोजित् कार्श्यस्थौल्ययोर्वरावरत्वे हेत्वंतरमाह म
धुरेत्यादि रूक्षमित्यादि मधुरस्निग्धानां सौहित्ये तृप्त्या मासार्थे बहुवचनं कृशिमो॰ न४
कार्श्यस्य विमा स्थौल्यं सचात्यंतविपरीतनिषेधवर्णनस्येति अत्यंतविपरीता नि अ
त्यभ्रांति रूक्षादीनि अतिदुःखं कार्श्यस्यौषधमाह योजयेदिति अचिंतादि च तु दि
यं कार्श्यस्य प्रधानमौषधमित्याह मांसादेत्यादि मांसादीनां मांसमेव विना मांसेन॰
संभृतत्वात् सुपत्वाद्विशेषतो देहबृंहणकृत् इत्यनुस्वरः संग्रहेतु अतिकार्श्येननायास
वर्षशीतोष्णतृट्क्षुधः तथा व्याधयौषधमद्याद्यं न सहते स्वबलत्वतः १ श्वासकास
तथा प्लीह गुल्मार्शोवह्निमंदता कृशं प्राय अवाधंते रक्तपित्तानिलामयाः २ शुष्का॰
स्फिगुदरग्रीव स्थूलपर्वशिरा ततः उच्यते तिकृशस्तत्र प्रायुक्तो बृंहणो विधिः ३ अस्व

ष्ठचिंत्वयेति सुखप्रशय्यागाढवे ति हर्षलेनेति प्रहर्षणाविना संतर्पितेन सान्त्वनेन सम्प्रशंगा हे॰१५८
निद्राप्रसादकरौ सापपानमौषधांतरमाह बहुंत्वादि कार्श्यस्य प्रधानतममौषधमाह ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

याक्त्रः उत्क्राति इत्यन्यत्ता स्त्रावत्रस्तेषां भवनील्यर्थः साकल्येव्ययीभावः पक्षैकेनपात्रविशे
षाद्धत्ता विशेषमाह कुकूलरवन्धीम्ना श्रुवं इंगारवंपाचनात एकयोनी न लघून विघा
द पूपानुन्तरात्तरं ॥ कुकूलं स्वभ्रं कुकूलं शंकुभिः कीर्णे श्वभ्रे नानुत्त्वा नत्व इति वचनात
तेन च मन्नत्वयमुज्ञानमपूपपचनं यात्रे लज्यते श्वभ्राका रं स्वर्परं त्वात तदेवन्युप्तं तद
वस्थितं भ्रष्टं लाष्ट्रमर्थंत्युष्कं कटं अगारशब्दे नांगारधूणिपात्रे दृसंतीत्यादि । पिष्टकृतस्त
न वोविस्रू ताज्यापूपाः एकयोनिरयद्दत नधुक्ति इत्या पावशेषेपि पात्रकृतमेवो त्रोत्ररंला
घवमितिकथनार्थं पर्यायाश्चि संपर्क स्यात यार्ल घवमित्यर्थः संग्रहे प्रभृताभ्यंत्रे
रं मलोमा... षपृष्ठाः परंस्मृतः खलकोवलिको द्वयो छदनो स्रोषधानुगो पर्यंटा न घवो
रुच्या ऽलीघपानुर्दरि पर्यंटः द्यावरध्यारुचिकरागुरुर्वोरागरवाडवाः प्रीणनात्रमतर
कादिमदमूर्छाभ्रमम्छर्दिः तद्धर्दिश्रमनुल्लंघपीतः सद्यो वलप्रदः प्रमेहहृत्पकुष्ठानिनच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सुरभिचपाचिनो इति हृता नवर्गाः अथ मांसवर्गाः मांसमष्टधा मृगविष्किरप्रतुदबिलेशय-
प्रसहमहामृगजलचरमत्स्यभेदेन तत्र मृगानाह हरिणैणकुरंगर्ष्यगोकर्णमृगमातृका-
शशशंबरचारुष्कशरभाद्या मृगाः स्मृताः इति हरिणस्ताम्रो मृगास्तेषु हरिणस्ताम्रवर्ण एणः भा ४
कृष्णवर्णः कुरंगो लघुश्चारुभूगतिः ऋष्यो नीलांडः गोकर्णो गोसदृशकर्णो रासंकारः मृगमातृ-
कालघुपृथूदरा शशः शशो बिलेशयः शंबरः विकटबृहद्विषाणः चारुष्कश्चारुतनुः श-
रभोष्टचरणः ग्रामदेशाद्यास्त एवं करालादयः उक्तं हि हंसपदे कालपुच्छकचारुष्क वरणो
नकशरणः श्वदंष्ट्रारामशरभक्रौञ्चकारकशंबराः करालकृतमालो लवपृषतश्च मृगा
स्मृताः इति विष्किरानाह लावर्तित्तिरिकवार्त्तीररक्तवर्त्मककुभाः कपिंजलोपचक्रा
ह्वचकोरकुरवाह्वः वर्तिकावर्त्तिकाच्चेवतित्तिरः क्रकरः शिखी ताम्रचूडाख्यवरका
गोनर्दगिरिवर्तिकाः तथाशारपदेंद्राभवरटाद्याश्च विष्किराः इति पक्षिमध्ये विकीर्यभक्ष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

599

पंतितेविष्किराः तत्रलावस्तित्रपो धीवार्ध्रिकोवनचटकः खञ्जसंपातचारीवार्त्तीरोस्य
कपिंजलसदृशः कुकुभोद्विविधः स्थलजोजलजश्च रक्तवर्त्मकविशेषणात् स्थलजो
गृधेनठक्कुरि नीलच्छविः कृष्णगलः स्यात्क्रमवटकाकृतिः कुकुभः ककुभारावः स्थलजो
रक्तवर्त्मकइति कपिंजलागोरतित्तिरिः उपचक्रः श्वयुचरः कृशचंचुर्मदाविलः चकोरो
रक्ताक्षः कृत्तुवादूनीलग्रीवः रक्तशिखः श्वेतपक्षः वर्त्तकोवार्त्तीरादस्य लत्सदृशावर्त्ति
कानतोप्यस्यास्तित्तिरिश्चित्रपक्षः क्रकरः क्रकरशाब्दः कालोपीतेकृष्णचंचुचरणोरक्त कृष्णगलः ४
पक्षः शिखीमयूरः ताम्रचूडारव्यः कुक्कुरः वरकोवकसदृशः गोनर्दीगोस्वेडः गिरि
वर्त्तिकागिरकारव्यावर्त्तिकाभेदः सारपदः कंकसदृशस्थाहगतिः रंड्डामः कंकादृशोवि
विधवर्णः वरटोहंससदृशः क्रौंचात्तित्तिरीदावघः पत्तुदानार जीवंजीवकदास्य
पिशा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हृ भृंगाद्य शुक सारिकाः लट्वाकोकिलहारीतकपोतचटकादयः प्रनृत्यंति प्रनृत्यमहंतं
नीति प्रनृत्ताः तत्र जीवंजीवकचकोरा द्रोणादिशिराः हल्हंधकाकः भृंगा द्विभृंगराजः हा:
स्वर्णा शुद्धच सदृशः शिखावान् गोभस्त्रः शुकः कीरः सारिका मेधाविनी लट्वा लत्ता
कापोभागा कोकिलः परपुष्टः हारीतो हरितपीतः कपोतः पांडु कष्ट चटकः कलविंकः
स्त्राद्दिशवद्ता तथजरी हादयः उक्तं हि हंसं चहे शतपत्रो भृंगराजः कोयष्टिजीवजीवकः खं
जरीटकहारीतदुर्नामागिरिशावरहाः लट्वालहृषो वदहसो गाह्वे डोंडिमालवः जटी दुंदुभि रम
कंकारलाहृपहकुलिंगकः सारका शुकशाङ्गीरवा चिरोटीकतु पट्टिकाः मंजुलीयक
सत्पूहूगोपापुत्रप्रियात्मजाः कलविंकः परभृतः कपोतो गारचूडकः पारावतः पाल
विकट्युक्ता प्रनुदाद्विजाः वि॰ लेशयानाहृ भेकगोधाहि श्वाविद्घाः विलेशयाः इति राम

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

601

बिलेबिकरेशेरतेवसन्तीति बिलेशयाः नकुलमेकोमंडूकः गोधापंचनखस्तथा हिंसा श्वहिंस
र्पः श्वाविन्नकुलाकारसदृशायेमाः ॥आदिशब्दात्तु कुलादयः संग्रहेतु श्वेतः श्यामश्चित्रपृ
ष्टः कालकीकाकलम्यृगः सकचिल्लकंकूचिका गोधाशल्लकशोण्डुकाः वृषाहिकदली
श्वाविन्नकुलाद्याः बिलेशयाइति प्रसहानाह गोखरोश्वतरोष्ट्रश्च द्वीपिसिंहर्क्षवानराः
२५ मार्जारमूषकव्याघ्रवृकबभ्रुतरक्षवः लोपाकजंबुकश्येनचाषवान्तादवायसाः शशघ्नी
भासकुररगृध्रोलूककुलिंगकाः धूमिकामधुहा चेति प्रसहामृगपक्षिणः इति मृगाणां
पक्षिणांमध्ये प्रसह्यं हत्वाभक्षयन्तीति प्रसहा तत्र गोप्रसिद्धा खरोगर्दभः अश्वतरो
श्वायांगर्दभाज्जातः उष्ट्रः क्रमेः अश्वोघोटकः द्वीपीचित्रव्याघ्रः सिंहः केसरी ऋक्षो
लोमशामर्कटसदृशाः वानरोमर्कटः मार्जारोबिडालः मूषकः उंदरः व्याघ्रोमहा
व्याघ्रः वृकोवन्यश्वसदृक बभ्रुरक्षमल्लः तरक्षुर्मृगादनः लोपाकः लोमशोजंबुकस
दृशः जंबुकः शृगालः श्येनः शशघ्नीकः चाषः प्रसिद्धः वांतादः श्वा च वायसः का
कः शशघ्नी शशघ्नीमांसश्वेतातिकाषावान्गरुडसदृशोगोष्टचारी कुररः शरलाम्र
नमस्तकोमत्स्यग्राही गृध्रकृष्णोमहान्दूरदर्शी उलोलूकः कुलिंगोगृहचटकः
धूमिकधूम्याकः मधुहामधुघातकः इति शाहादेवप्रकाराः अन्येपि मृगाः पक्षि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ण्यग्रामृगावच्छिन्नाः तत्र जंबूकोत्यावांनादि हिंहिनामृगा इत्येवच्छिन्नाः महामृगाना
ह वराहमहिषन्यंकुरुरोहितेनका रणाः सृमरश्चमरः खङ्गो गवयश्च मं मृगाः हा२
इति महान्तो मृगा महामृगाः तत्र वराहः सूकरः महिषाश्च शतु न्यंकुः कुरंगसदृशो
विकटबहुविषाणः रुरुर्बहुविषाणस्तारादिप्र गन्धगामी रोहितो लोहितवर्णः वार
णोहस्ति सृमरो वनचरगो चमरोव न्यो गो बङ्गो गंडकः गवयः सास्नाककुदरहि
तो गोसदृशः चकारानुक्तसमुच्चयार्थः जलचराननाह हंससारसकारंडवबकक्रौ
ञ्चवञ्जुलाः बलाका क्रौंचश्च चक्राह्व मद्गुक्रौंचादयोऽपि चराइति येप्सुजले संचरंती
ति ते जलचराः तत्र हंसो मानसौकाः सारसो लक्ष्मणः कादम्बकलहंसः बकः पा
डुरवर्णः प्रसिद्धः कारंडवोऽपुलो हंससदृशः प्लवो महान् प्रसेचकगलः बलाकाः
विसकंठिकाः उत्क्रोशः कुररसदृशः चक्राह्वः चक्रवाकः क्रौंच कुंज प्रादिश हाचा
नकादयः उक्तं च संगृह्य काकतुंड घना गव मद्गुक्रौंचा कुकुकुराः मृणालकंठ चक्रा
ह्व बलाका खन्जरीटिका उत्क्रोश पुंडरीकाश्च शरारीमणितुंडिकाः तं च मल्लकादं
ब पक्षिणो जलचारिणः मत्स्यान्नाह मत्स्यारोहितपाठीनकूर्मकुंभीरकर्कटाः
शंखिशंखोद्दंशीशुकपापरीवार्मिचंद्रिका चुल्लीनक्रमकरशिशुमारतिमिंगलाः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

राजी चिलिचिमा द्यौश्चेति जलांतरवासिनो मत्स्यभेदाः नत्र रोहितो रक्तांगकः कृष्णपृष्ठः
मत्स्य शल्कशैवालभोजी पाठीनाः स्थूलोदरः कृष्णवलिः एककंटकं मद्गुरः कूर्मः क
च्छपः कुंभीरो महान्नक्रसदृशः कर्कटः कुलीरः शुक्तिर्मुक्तास्फोटः शंखः कंबुः
उड्डोजलविग्रुलः शंबूकः क्षुद्रशंखः शफरी क्षुद्रमत्स्यः वर्मिः सर्पाकारः चंद्रि
का पार्श्वे बहुकंटक वलपिनो वन्नुलः चुल्लकी दन्ताकारो नक्रो वहिर्निस्वा समुद्र
नक्रो रज्वाकारः मकरो महादंष्ट्रः शिशुमारः शिशुघ्नः तिमिः शतयोजनवि
स्तीर्णस्तिमिं गिलतीति तिमिंगिलः राजी राजीवो वज्राभः चिलिचिमः शकली
लोहितनयनः सर्वतो लोहितराजिः प्रोवाभूमिचारी ॥ प्राद्यस्य ह्लाद्रो मत्स्याद
यः उक्तानां वर्मीणां मत्स्यत्वमाह मांसभिन्नाद्भुरस्पृष्टेति इत्युक्तेन प्रत्यरंलाष्ट
प्रकारं मांसमाहुः ॥ प्रजाभोरनुक्तो हेतुमाह योनिषु जातीव्याभिश्र गोचरत्वा
दभिन्नत्वेन इति ॥ प्रजाविमग्ना विशेषो यामिषु मगमयमद महामृगा स्वा सुम
गयोनिषु ॥ प्रतिभिन्ने ॥ प्रतिह्वारने आभिश्रयोवरत्वाद्योनित्रयविषयत्वात्
॥ प्रजाको मांसत्वविमृगादिषु विशेषाना स्लीनत्वर्थः मांसस्य त्रैविध्यमाह
॥ प्राद्यांतानां मलानूपाः मध्यो साधारणो मसूनाविति ॥ प्राद्यास्त्रयोमतविष्किर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रतुदा जांगला ॥ अन्यानाह योमहामृगजलचरमत्स्याद्यानूपाः मध्येषु हेतोनिलशयप्रतु
दे प्रसहाधारवेलो जांगलगुणानाह लघवो द्रुमलाशमिताः लघवो जांगला हिताः पित्तोत्तरे
वातमध्ये सन्निपाते कफेतु नेष्यति बद्धमलाः बहुदोषाः सन्निपातेषु त्रयप्रकोप
हिताः कफेतु गेही नकफे ॥ अनेके कोचिद्धि दोषबलत्वे शशगुणानाह दीपनं कटु
कपाके ग्राहि रूक्षो हिमश्शश वर्तिकादिगुणानाह दीपकं गुरु स्निग्धा चेहणं
वर्तिकादयः वर्तिकाद्या वर्तिको वर्तिका च ग्राह्या जांगलाः तित्तिरगुणानाह ति
त्तिर सर्वपथ्यपि वरो मेधाग्निवर्धनः ग्राहि वर्ण्योनिलोद्रेक सन्निपातहरः पर
मिति तेषु वर्तिकादिषु अनिलोद्रिक्तं वातनाधिक सन्निपातकं दोषत्रयप्रकोपं हन्ति
संग्रहेतु धन्वानूपविचारित्वात् स्निग्धोष्णगुरुवृंहणा इति मयूरगुणानाह नाति
पथ्यः शिखी पथ्यः श्रोत्रस्वरवयो दृशामिति नातिपथ्यो नाति ... स्य हितो दोषव
प्रकारित्वात् श्रोत्रादीनां तु पथ्यः तदार्ढ्यकरत्वात् कुक्कुटगुणानाह तद्वच्च कुक्कु
टो वृष्य इति तद्वन्मयूरतुल्यगुणाः ग्राम्यकुक्कुटगुणानाह ग्राम्यस्तु श्लेष्मलो गु
रुरिति ग्राम्य एव ग्राम्यः क्रकरोपचक्रयोर्गुणानाह मेधाबलकरा बल्याः क्रकराः
सर्वदोषघ्नक्रकाः ॥ अनलो वह्निः कणककपोतगुणानाह गुरुः सलवणः कपोतः सर्वदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बकुलकालकपोतलोहलकयोनभेदः चटकगुणानाह चटकाश्लेष्मलास्निग्धावा
तघ्नाश्शुक्रलाःपरमिति चरकस्त्वाह चटका मधुराःस्निग्धाःकफशुक्रविवर्द्धनाःसन्निपा
व॰ तहराश्चैव शमनामारुतस्यचेति तत्रसन्निपातस्यसंपृक्तदोषत्रयवचनात् संपृक्ता
नैरीतदोषान्हंति नत्वसंपृक्तान् ॥ अतएवशमनामारुतस्यचेत्युक्तं तस्मात्श्लेष्मात
कृकुलोबलावानघ्ना कफपित्तलोइति ॥ अतएवोजांगलेभ्यः परेवर्गाः विलेशयकरप
पर्यातरंविलेशयेभ्यः प्रसहादयोगुर्वादिगुणयुक्ताः तेनोमहामृगास्तेनोजलचरास्तेनो
मत्स्याइति ॥ अत्रकेचिद्विशेषः तत्रमहामृगगुणानाह शीतामहामृगास्तेष्विति
क्रव्यादप्रसहगुणानाह क्रव्यादप्रसहाः पुनः लवणानुरसापाकेकटुकामांसवर्द्धना
जीर्णार्शोग्रहणीदोषशोषार्त्तानांपरंहिता इति वानमूषककुलिंगमधुहाख्यति
क्ताहीव्यादयोमांसाहारत्वात्क्रव्यादप्रसहाः जीर्णैः कालेनवहुदोषैरर्शोप्रभृतिभि
रर्त्तानांपरंहिताः शोषोराजयक्ष्मा संग्रहेतु चतुष्पाः प्रसहाविशेषमांसलाः कृत्
पाकिनइति ॥ अजमांसगुणानाह नातिशीतंगुरुस्निग्धमांसमजमदोषलं शं
शरधातुसामान्यादनभिष्यंदिवृंहणमिति ॥ अदोषलंदोषत्रयविरुद्धं त्रिदोषघ्न
मित्यर्थः नशरीरविरुद्धार्थः उक्तं हितकारणादिना ॥ अविदाह्यनतिस्निग्धं नातिशी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नलमांसिबंछागलघुविशेषबधमनभिध्यंदि वृंहणमिति हारीतेन विशेषबघ्नं देहधातुसामा
न्याव छागलघुमिति गुरुत्वलघुत्वयोर्गुणत्वपाकत्वाभ्यामविरोधः विशेषघ्नत्वं वानो
नरात्रिदोषविषयं किंचित्पित्तकफकरत्वात् उक्तं च सुश्रुतेन नातिशीतगुरुस्निग्धो
मंदपित्तत्वदक्सतः छागलत्वमिति भिष्यंदिनेनावीनस्सनाशनमिति ननु वृंहणस्य
दधातोरभिष्यंदिच दर्शनात् कथं वृंहणमप्यनभिष्यंदीत्यत आह शरीरधातुसामा
न्यात्मनुष्यस्य तस्याधानवोरसादयः तेसामान्यं सदृश गुणत्वं यद्गुणमनुष्यस्यधा
तवस्तद्गुण एवाजः अतोत्र तत्सामान्याद्बृंहणमप्यनभिष्यंदि यद्धिकेचिद्गुणोः
स्तमेकेचिद्गुणे विपरीतेन तद्बृंहणं चाभिष्यंदि च यथाम्ला दीनन्यानग्यतप्रदेपाह
दृष्टेन चाभिष्यंदने नदेवोक्तघ्नतप्रदेपाह दृष्टेनेभिष्यंदिने च आविकमांसगुणानाह
ह विपरीतमतोज्ञेयमाविकं बृंहणंतु वादिति अनेनाजमांसाद्विपरीतमतिशी
तगुरुस्निग्धं विशेषकरमभिष्यंदि विपरीतत्वात्कफिलत्वे अतएवाह वृंहणत्वत
दिति अजाविमांसयहप्रसंगाद्गुणकथनमप्रसिद्धत्वेनभिप्रायः प्रसहन्नचावना
थेः अतएव सुश्रुतेन गव्याश्वतुपठितं नाश्वाश्वतरगोखरोष्ट्रवस्तोरभ्रमेदःपुच्छ
प्रभृतयो ग्राम्याइति ग्राम्याख्यात्र प्रसहे पूर्वकाः गोमांसगुणानाह शुष्कासस मा
रुगग्निविषमज्वरपीनसान् कार्श्यकेवलवातंश्च गोमांसं संनियच्छति इति शुष्कासः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफनिष्ठीवनरहितः केवलवातान् शुष्कवातजान् आधीन् बहुवचनाद्धानश
हेनाद्रवातव्याधयोग्रहणं तेनाहि वग्गुणेनाह उष्णो गरीयान् स्निग्धः स्वप्रदा
र्दिवहत्कफदिति गरीयान्नत्वेयोमांसेभ्यो गुरुत्वात्स्वप्नो निद्रा वाराहगुणेनाह
नहृद्धराह श्रमहारविमुक्तबलप्रदः इति नहृत्स्नाहिषवत् ननुस्वेदनं वंहणं वृष्य
नर्थ्यं गुणीनलंगुरु [illegible] श्च मानिलहरं स्निग्ध वाराहं बलवर्द्धनं इति सुश्रुतेन
गुणीनलत्व मुक्तमिहनुन हृद्यनादुष्णत्व मिति विरोधः नचानिर्देशाकमुष्णत्व मोऽप
देशाकेन शीतत्वे नवाध्य नइतिमाचं स्याहन्तपाकं स्निग्धोष्णं वातिघ्नं वंहणं
गुरु स्वेदननथ्यं हृद्यं बल्यं सोकरमामिषमिति खारणादिवचनादुष्णत्वमा
व्योपदेशिकत्वात् येवं उष्णत्व स्पर्शविषयात् स्पर्शोष्णहीनत्वीर्यमपि
उष्णोदकादिवद्दनं हर्षं ननुष्ण वीर्यमपि स्पर्शस्योनं कांजिकादिहिमंचस्वेद
नं ग्रतेणाघुक्तेवेयं विषयव्यवस्था मत्स्यगुणेनाह मत्स्याः परं कफकराइति
चिलिचिमगुणेनाह चिलिचिमोभिरोषकृदिति मोसमुवरं निद्रायति ला
वेराहिनमोधेलल स्वसे वर्गवराः परमिति लावाविकिरेषुवरः रोहितोमत्स्येषुवरः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ब्रह्मविवराः वस्त्रसुरंगमहेउक्ताः एला कु
गोधो बिलेशयेषु वरः एलोमश गोषु वरः पशुषिनि वरे ब्रह्म विवराः वस्त्रसुरंगमहेउक्ताः एला कु
रंगो हरिणः शशो लावः कपिंजलः तित्तिरिः कुक्कुटो मेलधाम्न विजरधाम्न गहीपः वहिणः
सारिका मधुकु हंसो रोहित कुक्कुटो वर्धिश्रुता मत्स्याः स्वबर्गो बुध बरा स्त्रेषु पिप्पलाः लावेल
गोधाः रिहम [illegible] तित्तिरिता गोः मद्गुरः अजः का लकपोत नभ [illegible] कपिञ्जलं पथ्याय
पाणिनि मांसम जनेनिय छन्ति मांसं सद्योहतं मधुरं वयःस्थं च मजेदिति सद्योहतं
नकाल व्याधादिहत मृतादिजे मधुरं स्नायुधया दिहिन वयस्यं नरुलम् गादिजं
एव्याधान्न सेव्यमितर्यः सखोवदुपिमनादी नाय वइति मजेत मतेहरं मसं मेधं
आधिवारविषेहेनमित्यादि सवंमनेनमजेत मन्तरोहत मपिकेनहत मपन
स्नायनेन नमनते इति सनिहोतस्वरूपवला व्याधिनामनतस्य प्राणिनोय न्मांसनं म
वा५ जेहिताय्यः कृशं दुर्बलं नमजेत नथाप्रुरं मेधमतिमेदुरं मांसं मजेत नथाव्याधिना
निर्हीनस्वरूपेणहतमस्य विषावल वारिणाहतं मन्तिर्जीर्णं नष्ट पन्मांसं नंत्यजेत न
[illegible] ज्वरादिनाहतं वारिहतं जलमत्तनादिनाविषहतं विषादि
गपरास्त्रहतं सर्पादिनावाप्रबपवादि [illegible] विशेषवलस्त्र लयुगलानाह पुंस्त्रियोः पूर्वप

व३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अर्द्धगुरुत्वेन गर्भितौ गुरुः लघुर्वा पिच्छतनुध्यानस्तु विहंगे बुबुनः पुमान् शिरस्कंधोरपृष्ठस्थ
करः सकस्मात्ग्रगौरवं नयामपवक्त्रापयोर्वपापूर्वं विनिर्दिशेन् शंगत्वेन प्रमत्तौ नांचधा
नेनामुत्तरोत्तरं मांसाहृदयोः व्ववत्वेन सदृक्व कयकुद्रसमिति पुरुषः पुल्लिंगस्य मृगादेः शा
रीरस्य पूर्वार्द्धेनाप्यादिकायां नंगुरु स्त्रीत्वेनानुवक्तार्द्धे नाभेरधोभागजंगुरु गर्भितोसर्वे
वगुरुवनुध्यानस्तु मध्येपादिनस्त्रीलघुः विहंगबुपक्षीबुमध्येबुमांसस्तु शिरस्कंधोविनि
वधावपवेषु मध्येपृष्ठस्य करस्थः सकस्मात् इति पृष्ठादित्रितयस्य पयापूर्वंगौरवं विनिर्दिशे
न् सकस्मीप्यादेर्गुरुः करस्थः पृष्ठं गुरुः संक्षिप्य सहोनजं घेगनादेः उर्वौपृयकृत्तत्वेन
न शिरोवर्णादयो गौरवमिति वत्तारणादिना पादयोः शिरसस्तुल्यत्ववचनाच्च चकारा
च्छिरःस्कंधोरस्तास्त्रगौरवं विद्यात् उरस्यांस्कंधोगुरुः नाभ्यांशिरोगुरुः उरस्कंधशिरोरः
संक्षिप्ये कटपृष्ठ वर्गीकाले यक यकुदं त्रात्वेनेति कालेयकं यकृत् नयामपक्वाशयपयोः ५८
वक्त्राशयात् तामाशयौ गुरुरित्यर्थः शंगत्वेन प्रमत्तौ नामुत्तरोत्तरं शंगत्वेनादिभिःसाहैः
त्वेनसासाग्न्यागरहोने ने नश्यत्वेनसारस्य प्राप्तिमांसस्य गुरुः ननोमेदःसारस्य न
नोस्थिसारस्य ननोमज्जसारस्य ननःशुक्रसारस्य नत्वेनंचनवेकसत्वेऽप्यिन्नहो व
स्थानेहि नग्नत्रादौ निसत्वानानाम्नात्वे देशे यथोत्तरं बलप्रमाणत्वेनार्थसाराणां

करपृष्ठानां यथोत्तरं गौरवमित्यर्थः उक्तं च सुश्रुतेन
यथासंक्षिप्य स्कंधशिरः पादकरः ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रामिदेहिनामिति सत्यं किंतु त्वक्सारस्य मांससारत्वेनानुपयोगात् सत्वसारस्यानिर्देशसंभवा
द्यन्तहृणा रक्तादिधातूनामेवपयोगेरवेक्षाकोपवमानेकोदाविइति चेन्न नमांसशस्त्रावेन
का पवसस्तुनत्वात् तस्मुत्वेनापि स्यात्सारित्वं नमांससस्यगुरुत्वालाघवमुपदे॰स्याम: नचया
रक्तादिषु मज्जान्तेषु धातुषु उत्तरोत्तरगुरुत्व इत्युक्तं नच्यायचरकः रसेरक्तवधवामेवस्वभा
वोधातव: क्रियाः स्त्रि गृसमालं संस्कारो मात्रावाप्सिमत्वरीसातइति रसेरक्तादिवद्धातूनां
२६ गुरुलाघवत्वेनोपादानात् किंच धातौ मज्जे हृषं सिन्नाम्बुत्वशुक्रस्य सारी नामितिबूयादिति
मांसा इ तबलाहियपथ्यान्तरंगरीय: तत्र बलो न्मेदू मेदाद्धृबो तच्चाद्यशक्ल पर्कूनात्म
रक्तं नतागुरु मांसादिति शिरोमांसादिनियसाहरत्वारत्तादि: सकस्यीसंकधातुर: शौ
र्यमुक्तो त्वमेद्वेन कटि: दचोयमुद्देबस्यक्ष्यामिषान्त्वधमवच गुरुत्वरान्तरैविद्यादिव
न्मादेशो रवमिति ननुरसारक्तादिसत्वचाधिकं कस्तागौरवमाह शिर:पादयोस्तुल्यं सु
स्तुनस्तु शिरोधिकं पादयो: कस्याश्चधिकत्वं च: तत्किमत्र प्रमाणं उच्यते त्वक्कर्मतत्र धर्म
दारविरोध: नहित्वमेवधर्मा किं न हि वाहुल्यात्त्वकुसंहतं निम्नमे शिर:पादमिति. इदं हिकत्वक
त्वाक्केरगाच्छिर: पादेगु विति क्वात्वेयं ननु केरगाच्छिरस्तनपादाविति संग्रहेतु ना
म्नात्रहरण: कृष्णस्त्वेणा हृद्यास्त्रिदोषजित् लघीयान् षड्रसश्लक्ष्णसैन्याहीरस्तोहिम: शा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शशः कुटुपाकेऽग्निकृत्तव्यः हन्ति पाको निलावहे न हल्लावो प्यत्र सूतः स्म किंचिद्
रूः कपिंजलः पारावतः कपोतः नाम्नत न हद्द स्व्याल्लु पूजिताः गोधा निपछ नित्विवं मुषकं
शुकवर्ई नः हंसः स्वरकरः पिन्नरक्तजिन्मे दुरोहिमः प्रतिश्यानो चिवारिन्वा दाकारान
वनेन चरोहितः प्रवसलक्षोविलिचीमावरः पर ।।शगो चरविचारित्वात्सर्वदोषकरो
कटुहिमः कुलीरः परमंरुक्षो वंहलः पीलनो गुरुः ।। गुरुः एणंडा निवालानां कषाय
मधुरं फलं वृद्धानां कफं पित्त मधरं सग्रस्वं गुरु दोषलमिति इति मांसवर्गः ।।अथ शाकव
र्गः स्नेहादि संस्कृतं नमोऽर्द्रिव शमः शाकं नत्रपाठादिगुणानाह शाकं पाठाइति स्रुषा
सुनिषणः सनोनजम् त्रिदोषघ्नं लघुग्राहिहितराजसर्ववास्तुकमिति पाठा वत्साबठी
कवूरः सुषा कासमर्दकासमर्दसदृशी सुनिषण्णः वर्तूलचांगेरी हद्दिशा पत्तिः स
राज५ तो नाविधतुकों नाँसवो दूर्विका वास्तुकं लघुवास्तुकः ।।अत्र कर्कशो चिहिरा घः नत्रसुनि
षण्णगुणानाह सुनिषण्णोऽग्निकृद्वृष्यस्तावेति राजसर्ववगुणानाह राजसर्ववपर
न्महणं लौविकारघ्न इति वास्तुकगुणानाह वर्चोभेदीनुवास्तुकामिति वर्चोभेदि सरं का
कमाचीगुणानाह हन्ति दोषत्रयं कुष्ठं रुष्यासेनामारसायनी काकमाचीसराहस्वर्येति रसा
यनीवयस्थापनी काकमाचकामा ना पत्तुसमूनेनोक्तं तिक्ता काकमाची पित्तं वह्निप्रसु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्णं विपर्यस्तात्स्मृति नदन्यार्थकं केवलं पित्तं करोत्यम्लं चांगेरीगुणानाह चांगेर्यम्लाग्नि
दीपनी रुग्ग्रहण्यर्शोऽनिलश्लेष्मघ्ना हिता ग्राहिणी लघ्वी उष्णेति चांगेर्यम्लपत्रिका पटोला
दिगुणानाह पटोलस्य फलानि दृष्टा वल्गुजाम्लतावेत्राग्रगुरुहनि वार्त्ताकं तन्दुलीयनिलवर्णि
का मंडूकपर्णी कर्कोटकारवेल्लकपर्पटाः नारिकेलात्मगोजिह्वा वन्नी केवलं तिक्तकं
करीरं कुलकं नंदी कुचैलादनी काठिल्लकं बुकं शीतं सकोशातकीवककं तिक्तं वचके क
दृष्टाद्दिवानलं कफपित्तजिदिति पटोलं राजीफलं सुमलाग्नानला अरिष्टा निवः
स्याद्बृहत्यागारवल्ली प्रवल्गुजावाकुची गंधस्त्रनागकूर्ची वेत्राग्रं सहस्राह्वस्वाग्नमग
मागः वहत्नीहिधा सिंही व्याघ्री च वार्त्ता फारस्बकः कुंतली चुन्न सहस्रशुं दीर्घप
त्रा निलपर्णिका बदरकः मंडूकपर्णी वाह्वी कर्कोटकं ककोट कीफलं कारवेल्लसुख
वीफलं पर्पटो ज्वरघ्नः नारिकेलात्मो मत्स्याक्षः गोजिह्वा दीर्घपत्रिका वार्त्ताकं तन्दा
कं वनी तिक्तकं किरातं तिक्तं करीरं गूढपत्रकं कुलकं काकतिंदुकं नंदी मवष्ठरंगी कु
चैलः कुष्ठपाठः शाकुलादनी कटुरोहिणी कठिल्लरक्तपुनर्नवा कंबुकं पासहं को
शातकं कृतवेधनं कर्कशं कांपिल्लपटोलादिकं शीतं तिक्तादिगुणाः अत्र पटोलनि
वा वल्गुजाम्लतावेत्राग्नकर्कोटकाकारवेल्लेषु विवादः तत्र पटोलफलं वसमु
नः कफपित्तहरं व्रणमुधतिक्तमवानलं पटोलं कटुकपाके व संदीपनपाचनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

खारत्वाद्धि। सस्नेहोष्णं लघु स्वादु वा केवलानुलोमनं उक्तं तिक्तं त्रिदोषघ्नं शाकं निं
बपटोलयोः। न च पटोलनिंबवातघ्नं तिक्तमन्यत्तु वातलं। न च खारत्वाल्लघुत्वं त्रिदोष
घ्नत्वमेवमाहात्म्यमन्यथान्यथानुपपत्तेः। तत्पटस्योक्तस्य हि वातलमित्यस्य समला
द्दिमिरत्वपत्वेन समर्थ्यत्वात्। पटोलस्य कफपित्तहरत्वाद्धि भिएव हरिस्कंदजैज्जटाद्य
ष्टीकाकारैः। अत्र वातमात्रं न अवेक्षितं नितिरेवेत्तत्वतग्लुत्व इत्याहुः। मुमुक्षोस्य वातल
मितिरित्युक्तस्य वातघ्नमेवार्थो विरुद्धार्थत्वान्नत्र। यद्यपि वातोदासीनत्वं वातघ्नत्व
योः सहानवस्थानलक्षणो विरोधोऽस्ति न याव्या वातलत्वे हेतु न वातोदासीनत्वं नन्मा
हां नेत्रांनरविरोधस्यानवस्थत्वात्। अप्यवात्र वातलत्वहेतुं न वातकरत्वे नानउक्तान
स्यवातघ्नत्वेप्यां ह्लीत्यविरोधः। अतेन एव रसस्नेहैर्य वस्तानि तिक्तं कटु धनुपि इस्व
त्वं वातनेकोपनं क्रमेमनाय टोलीभ्यां सुष्ठि कुष्मारसोलनेः इति माधवेकारो व्याह
त्वं वातनेकोपनं क्रमेण त्रिदोषघ्न गमनं मलनं तस्य रविरेवनमिति
पटोलपत्रं पित्तघ्नं बल्लीवास्य कफावहा फलं त्रिदोषशमनं मलं तस्य विरेचनमिति
उक्तत्वशनितत्वयोरसमत्वं गमाद्यांधन वकाशनात्। इतीन तत्ववातलत्ववत्सावकाश
निंबेनुषारणायुक्तं त्रिदोषघ्नत्वं फलविषयं सस्नेहत्वादीनां फलएव संभवात्। पटोल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

साहचर्याच्च चरकसुश्रुताभ्युक्तं वातलत्वं पत्रविषयं । अवल्गुजस्य पित्तकरत्वं यानघ्नत्वं । पाह
रवारणोदि: । अवल्गुजः सेन्द्रलोपत्रकृत् कफवातजिदिति तत्फलेविषयं धान्यवर्गे पाठा
त् । अत एवोक्तं संग्रहे अवल्गुजं सेन्द्रभक्तकफवातघ्नं फले पित्तघ्नत्वं वातलत्वं च पत्रविषयम्
सुश्रुतेप्याह । अवल्गुजः कटुपाके तिक्तः कफापह इति गुडूच्यास्त्रिदोषघ्नत्वं उष्णत्वं चोक्तं
संग्रहे तिक्ता मधुरा त्रिदोषघ्नी ग्राहिणी लघुः भारसायनी दीपनी ज्वरतृट्दाहकामलावातर
क्तनुदिति तत्र त्रिदोषघ्नत्वोष्णवीर्यत्वं माहात्म्येन वकाशनात् वातलत्वशीतलत्वेनुपदेश
वत्सावकाशे । तत्र चेत्नाम्नं रवारणादिना त्रिदोषघ्नत्वमुक्तं चेचुम्बपरिकापाठो चेत्रामह
निबस्य कुसटीशाकं च संग्राहि दोषत्रयहितं लघु इति तत्र त्रिदोषघ्नत्वं माह हारीतेनवी
लत्वमपाहिमत्वात् सर्वतिक्तं वातलमवृष्यं चान्यत्र वेत्राग्रपटोलादि इति सुश्रुतेनानु
क्तत्वाच्च । आटरूषकवेत्राग्रगुडूचीनिंबपर्पटाः किराततिक्तसहिता तिक्ताः पित्तकफाप
हा इति कर्कोटकारवेल्लयोः सुश्रुतेन वातघ्नत्वमुक्तं कफवातहरं तिक्तं रोचनं कटु लघु
वार्त्ताकं दीपनं कार्कोटकं जीर्णं सक्षारपित्तलम् न तत्कर्कोटकं विघ्नान्कारवेल्लकमेव चेति
तत्र वातलत्वं माह । आ तिदोषशाकादोयस्यशाकस्य बलीयस्त्वात् सादृश्यस्यापि क
तिपयैरपि गुणैरभिरितार्थत्वात् उपमानादुपमेयस्य हीनगुणत्वात् किंच चरकादिविरुद्धः

सुश्रुतपाठेन प्रमाणमित्युक्तं जैज्जटेन विगीतश्चायमिति देशावाऊः ॥ अत्र केचिद्वि
शेषः अत्र पटोलगुणानाह हृद्यं पटोलं कृमिनुत्स्वादुपाकं रुचिप्रदमिति बृहतीद्वयगु
णानाह पित्तलं दीपनं भेदि वातघ्नं बृहतीद्वयम् वासागुणानाह वृषं तु वमिकासघ्न
रक्तपित्तहरमिति कारवेल्लगुणानाह कारवेल्लं सकटुकं दीपनं कफजित्परमिति वा
र्त्ताकगुणानाह वार्त्ताकं कटु तिक्तोष्णं मधुरं कफवातजित् सक्षारमग्निजननं हृद्यं रुच्य
मपित्तलमिति ॥ अपित्तलत्वं बालपक्वस्य निरके णायदाह माधवकारः तद्बालं कफपि
त्तघ्नं वृद्धं सक्षारपित्तलमिति सुश्रुतोप्याह जीर्णं सक्षारपित्तलमिति करीरगुणाना
ह करीरमाध्मानकरं कफघ्नं स्वादु तिक्तकमिति कोशातकीवल्लीजयोर्गुणानाह
कोशातकीवल्लीजकौ भेदनावग्निदीपनाविति तंदुलीयकगुणानाह तंदुलीयो हिमो
रूक्षः स्वादुपाकरसो लघुः मदपित्तकफास्रघ्न इति तंदुलीयोल्पमारिष इति मुंजातक
गुणानाह मुंजातं वातपित्तजित् स्निग्धं शीतं गुरु स्वादु बृंहणं शुक्रकृत्परमिति मुंजा
तकं तु विशेषः काश्मीरे प्रसिद्धः पालक्यागुणानाह गुर्वी सरा तु पालक्येति शि
पल्लोहिम चाशिपत्रा वास्तुकसदृशपा लंक्या वास्तुकेन समाज्ञेया शिवल्लोहिम प

त्रिकानयाः चारिनवत्राचवालंक्याद्याध्रकीर्त्तिता ननुचिल्लीवास्तुकवद्रूपा वालंक्यानंदुली
यवत् वालक्षुद्रद्धविएष्वत्रापद्क्षामूलरेति विषयभेदात् यहास्द्वरकः सर्वाण्णोसू [illegible] नित्यारे
पालक्यां वटिन्वा शाकेगुरुचसूक्ष्मच प्रायो [illegible] विष्टम्भजीर्णीति मधुरशीतनवीर्यचगुरीवस्तव
भेदनामिति सुश्रुतोक्तेः पित्तकफहितत्वं पित्तारूनकफविषयाणीति पालक्यापिछलागुर्वी
श्लेष्मलाभेदनीहिमेति संग्रहश्लोकअस्यलत्ववचनात् उपोदकगुणानाह मदघ्नीत्वापुपोदके
ति उपोदकापोनकी चकारात्सूचितं उक्तंचसंग्रहे मदघ्नुपोदकाचंचुर्ग्राहीनीपूर्ववत्तथेति
चंचुगुणानाह पालक्यावत्स्मरतस्वंचुः सनुसंगत्नलाकचत्रइति गुरुशनिसिद्धपालक्यावत्
वचनमुक्तउक्तपालक्यागुणप्राप्यर्थं ननुलघुः पाकेतुजं घ्नः [illegible] लाव्रत्तिनांहितः क
षायमधुरोग्राही चंचुस्तेषांत्रिदोषहेति सुश्रुतेनलघुत्वत्रिदोषहरत्ववचनात् इहतुगुरत्वंश्ले
ष्मलत्वंचेतिविरोधः उच्यते नत्रत्रिदोषहरत्वलघुत्वेएवग्राह्ये अन्तिदेशाकस्यापदशेवेन
वाधात् अतएवोक्तंच खोरणादिना चंचुश्चमारकेत्याति विदारीगुणानाह विदारीवानापि
त्तघ्नीमूत्रलास्वादुशीतलाजीवनीवृंहणीकंठ्यागुर्वीवृष्यारसायनीति विदारीवत्कूष्मा
डीतस्याकंदोत्रग्राह्यः उक्तंच विदारीकंदोबल्यश्चमूत्रलःस्वादुशीतलइति सुश्रुतेनजीवं
तीगुणानाह चक्षुष्यासर्वदोषघ्नीजीवंतीमधुराहिमेति जीवंतीस्वर्णवर्णमूलजालादिका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

617

संग्रहे शाकानां प्रशस्तवरान्यूना हीनीया किंचिद्देवेनु कूष्मांडादिगुणानाह कूष्मांडतुंबकालिं
गकर्कार्वेर्वारुतिंडिशं तथा त्रपुसचीनाकचिर्भिटं कफवातकृत् भेदि विष्टंभि अभिष्यंदि स्वादु पा
करसगुर्विति कूष्मांडं पुष्पफलं तुंबं अलाबु कालिंगं कालिंदं कर्कारुः पर्वुजः एर्वारुः कर्कटी
तिंडिशः घाटकं त्रपुसं वालुकं चीनाकं चीणकं चिर्भिटं इंगरं भेदि मलानां विष्टंभि वायोः गुरुत्वे
चक्रमडक्रः खादनादिना त्रपुसचीनाककर्कारुकूष्मांडालाबुचिर्भिटाः मधुराः रूक्षणाः शीताः
गौरवं तत्रैव सरामिति अन्ये केचिद्विशेषः तत्र कूष्मांडगुणानाह वल्लीफलानां प्रवरं कू
ष्मांडं वातपित्तजित् वस्तिशुद्धिकरं वृष्यमिति त्रपुसगुणानाह त्रपुसं त्वतिमूत्रलमिति
अतिमूत्रलं कूष्मांडादीनामपेक्षया मूत्रलत्वे तुंबगुणानाह ग्राहिकालिंगेर्वारुचिर्भिटमि
ति ग्राहि इति कश्चित् तुंबेन सह पित्ते न दूषयेत् अलाबुभेदनेत्वेषां त्रपुसं त्वतिमूत्रलं एर्वारुस
हृष्टं ग्राहि कर्कारु चिर्भिटमति खादनादिवचनात् बालकूष्मांडादेर्गुणानाह बालपित्त
हरं शीतं विद्यादिति केचित्कालिंगादिविषयत्वमेवास्य वाक्यस्याहुः न दृष्टं पित्तजुत् ते
षु कूष्मांडं बालमिति बालं सुनीलं त्रपुसं तेषां पित्तहरं स्मृतमिति सुश्रुतवचनात् पक्वस्य
कूष्मांडादेर्गुणानाह पक्वमतोन्यथेति अतोन्यथा पित्तकरं गुरु पक्वमपि बन्यक्षं सम्य
क्पक्वस्य वसमायुत्वात् शीर्णवृंतं कूष्मांडादेर्गुणानाह शीर्णवृंतं तु सक्षारं पित्तलं कफ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वातजित् रोचनं दीपनं हृद्यं मष्ठीलानाहगुल्मघ्नुनि ॥ अष्ठीलानाहोगुल्मनिदानेवक्ष्ये
ने चिन्नलं कूष्माण्ड विना मुस्तकं लघूष्मं सज्जारे दीपनं वास्ति शोधनं सर्वरोगहरं हृद्यं पञ्चं चेनो
विकारिणोऽमिनि सुस्तनवचनानि ज्ञीलिलं नशाहेन सम्यक्पञ्चं लज्ज्याने सम्यक्पञ्चस्याहिचे
न्तशोधिने मत्लोलादिगुणानाह मत्लालविसशालककुमुदोत्पलकंदक नंदीमाषककंटले
टष्ठं गाटक कसेरुकं क्रौंचादनं कला हंसचरूहे ग्नादिहिमंगुर्विनि मत्ला लसूक्ष्मं कमल
मूलं विशेष्यूलं शालूकं पद्मकंदः कुमुदोत्पलयोः कंदस्याए यगवहालान रक्तपद्मस्य
नकुमुदं नीलमुत्पलं नंदीमाषकोवानीरिका कल्लूकं जलाजुंबर शृंगाटङ्खिकालाज
लकंदः कसेरुकं लोमशाकूक्ष्मवर्तुलसूक्ष्मस्लजागकेरः क्रौंचादनं छयनुलिक कलाघुं
पद्मबीजं कलवादिगुणानाह कलंबनालिका मार्षकुविंजरकुरंटके चिल्लीलटाकलो
लीका कुरंटकगवेधुकं जीवंनिकुष्मांडगजपवशाकसुवर्चला ॥ शालूकानिचसर्वाणि न
पासग्यालिलक्ष्मलं स्वादुरूक्षं सलवणं वातम्हेष्मकरंगुरु शीतलं सरएवविणमूत्रपायो
विष्णुभिजीर्यति कलंबोनाड्याकारो सूक्ष्मसुषिराबहुनोयजः नालिकानस्मालप्याम्हादृ
च माषामंदकः कुटिंजरः प्रसिद्धः कुरबकोद्रोणपुष्पी चिल्लिप्रसिद्धा लट्टाकंगुगुल
शाकं लोणीका मालिका कुरंटः शितिवारकः गवेधुः काकसिना जीवन्नोरक्तनालामार्ष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हेडुकुहकूकनालश्च मज्जः प्रपुन्नाटः पत्रशाकं चिल्लिस्थूलशंलपुष्पं सुवर्चला रविभक्ताः
सर्वोत्पलालुकानि पिंडालुकमधालुकं हस्त्यालुकादीनि स्थूल्यानि मूलादीनां सिंब्याऽपत्रा
लिच लक्ष्मणालरक्तनिदुग्धदा नस्याद्हंसला द्रमणं लक्ष्मणं वटी मधुनसादंलास्मणं
मिज्यके प्रायोमहत्वं प्रपुन्नाटादिवृक्षाभिचारार्थं पदाहस्मृतः ककापहशाकमु
क्तं वरुणप्रपुन्नाटयोः स्थूलंलपुष्पीनंच कानविन्नप्रकोपनमिति विषमज्वरीयेति
वच्यमानं विदंभं करोतीत्यर्थः । अनेन बद्धं कूस्मं दिलिम्बू चे हंसगेहे चिल्लीति व्याव
लद्दा कटुरेवठकं नवेधुकाः वानुकाशालकल्याणी त्रिपर्णीपितुवर्णिका कुमारजी
वलोणीकायवशाकं सुवर्चला ककुंदनलिनी हुंहुं मगधमकलाद्रमणं । प्रालुकानि
चसर्वाणि नथास्थूल्यानि नालकाः जीवंनकश्चभुवर्णी प्रपुन्नाटकुठेरकमिति कलं
बादीनां सस्कारादिवशात्तद्दोषमाह छिन्नं निष्पीडितरसं स्नेहाद्या नातिदोषल
मिति पूर्वं छिन्नं ननोनिष्पीडितरसं ननोबहुना स्नेहेन साधितं ननु स्नेहान्नकं नाति
दोषलमिति । अतिदोषमहत्वात् कलंबादीनां किंचित्करत्वमपि तेषां वानस्त्रेष्मक
राग्निस्ववति शायार्थं उक्तंच सुश्रुतेन स्वादुपाकरसाः शीताः श्लेष्मलानातिपित्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लाः लवणानुरसाः रूक्षाः सक्षाराः वातलाः सराइति चिल्लिगुणानाह लघुप
त्रानुयाचिल्लिः सा च वास्तुकसमा मता इति करीरवल्लवगुणानाह करीरवल्ल
वाडुहरति कंदकेवातलिन करीरपित्तकंदपाः वल्लः स्वतुवेद्राःयतेस्पुतनवर
लस्पशतवपित्तप्रकोपणत्वमुक्तं ततःसरंह विषय वर्षाभूः दयस्पकालशाकस्य
च गुणानाह वर्षाभेः कालशाकं च सक्षारं कटुतिक्तकं दीपनं भेदनं हंति गरशो
फकफानिलान् इति वर्षाभ्वो हृस्वमहत्यो रक्तश्वेतेषु न भेदे कालशाकं कालिका
लिकाशाकं पनिलघ्नं कालशाकं किमान स्य वा तनलत्वात् यदाह खारणादः
कालशाकं सक्षारं जं कटुकं वातकोपनं दीपनीयं प्रशस्तं च विषशोफोदराश
सां भिति चरकोपि लघुभं वातलं रूक्षं कालास्यं शाकमुच्यते इति एतन एव
माधवकारोपि वर्षाभूः मोपध्यरूपमाह कालशाकं गरश्लेष्मशोफघ्नं दीप
नं लघु वर्षाभूः कफवातघ्नी हितोशोफोदरार्शसां भिन्नं चिरबिल्वांकुरगुण
नाह दीपनाः कफवातघ्नाश्चिरबिल्वांकुराः सराइति चिरबिल्वः करंजः शतावर्य
कुरगुणानाह शतावर्यकुराः स्निग्धाः रुच्यादोषत्रयापहा इति वंशांकुर
गुणानाह रूक्षो वंशांकुरी रस्तु विदाही वातपित्तल इति वंशस्य वे [illegible] पुस्तक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रारें कुरः ननु रक्तबलस्य च्यावेन तु मुनेन कथं करीरस्योक्तत्वात् वेणोः करीराः कष
लाः मधुरा रसपाकतः विदाहिनो ध्मानकराः सकषाया विस्रस्ता वा इति एवं प्र
नार्थोयं पाठो नैतरोज्झितत्वात् ग्रथित्वस्तु वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः कटुकाः इ
त्यादि उक्तं हि संग्रहे कषायाश्च हिताः वंशकरीरस्तु विदाही नः वातपित्तकरास
राः कटुपाकाः कफापहा इति माधवकारेण प्रोक्तं वातपित्तकरास्त्रा कट
कारसपाकतः वेणोः करीराः श्लेष्मघ्नाः सकषाया विदाहिन इति यत्तु कंकरवंशसौम्य
नीयायच्छत्ति वेलाः करीराणां द्युः कफमारुतजकोपिन इति न दृश्यतावंधुनरुक्तत्वात् वंशां
कुरविषयं वाधकं गुणमाह पित्तशेषणः स्निग्धः शीतो हार्दिको वातजित् धनेरोला
हसारः कासमर्दगुणानाह कफकारकफो ... कासमर्दोऽजयन्तरस इति उक्तो दः लें
सूधिकंच कौसुम्भगुणानाह स्वेदो मम मलैकौसुम्भं गुरुपित्तकरं सरोपमिति कौसुम्भंकुसु
मशाकं सार्षपगुणानाह गुरुसंगं सार्षपं वद्धविण्मूत्रं सर्वदोषकृदिति सार्षपं सर्षप
शाकं संग्रहेतु सतारमधुरं स्निग्धं मुक्ताशूत्रस्वसार्षपं शाकानामवरं बद्धविण्मूत्रं
सर्वदोषकृदिति प्रोषं मूलकगुणान् नवबालमूलकगुणानाह यद्बालमव्यक्तर
सं किंचिदुष्णं सपित्तकं नन्मूलकं दोषहरं लघुसोष्णमपि पक्वेति गुल्मकासक्षयश्वास

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रुणे नेत्रगः । लोमशपत्रा नृत्तरा तिक्ता स्वादोदावर्त्तघ्नी न साधयेति बालं कोमलं न स्यात् निशोवस्था
प्रणमममवाक्रूरस ननदीषल्लवणं ननदीवग्निकृन्नलदवस्थाः तथापि दोषहरत्वाद्गुल्मव
त्सत्वमाप्तवद्रः महद्गुल्मनाह महन्मूत्रनः रसे वार्के वकुटकमुस्तवीर्यं त्रिदोषघ्नं गुर्वभिष्य
न्दि चेति महत्स्थूरं संग्रहेतु स्वादुत्वाद्वरसमुक्तं सहन्नान दृशोऽयं कटुकं स्वादुपाके तोक्तं
दृष्टं पिंडमुखं महमूलं कृत्रिमलोमलं वलमिति सुनिष्पक्वं तु कटुपाकमेव स्निग्धमिष्टं गुल्म
नाह स्निग्धं स्वादुं न दृष्टिवालजित् स्निग्धेषु जनमं साहित्यं साधितमिष्टं दोषघ्नं महद्
द्विपिष्टग्धमिष्टं वातघ्नं किंतु नष्टेन घ्न दोषघ्नं मयि वातलमित्र्यवपिशाक्षाः स्युः सुश्रुतगुल्म
नाह वालन्ह स्वादु हरं सुश्रुतमिति नरपतीत्यनुवर्तनेन पूर्वेत्र रूपिशाक्षाणां । आमगुल्मना
ह सर्वमामं मनुष्य बलमिति सर्वबालं महन्मुष्यवाईवा । आमममनमितपक्व पिंडा
लु गुल्मनाह कटुकमोचादनक प्रहा पिंडालुः पित्तवर्द्धन इति पिंडालुवाराही कंदः
तु हितवड़ालु रुच्याने उक्तं ह्यायुर्वेदरसारत्नावलिकेशवेन वाराहीकंदः पिंडालुस्त
स्याच्छवरकंदकः । प्रोक्तामलकमूलानां चक्रालुस्तवकचक्रद्वदशपेति पिंडशाहे
नचगनास वाचिनागनसनवक्रलश्याने ननु गोलमुखायोर्मुखमेकार्थे संशयपइति
स्यापान् पिंडालुशाहेमुखमसर्षं पिंडालु कंविलायगोलाधीवाराहीकंदः कथ
नास्याइतिचेन्न गंगायां घोषइत्यादि मुखाद्येवाधेगोलाघे महत्वान् । अत्रचमु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रि २

स्यादीर्घावधः कुठारादिमुलकेगालं यदाह सुश्रुतः पिंडालुकं कफगुरुविष्टंभि शी
तलं पित्तनोपलं स्वनुकुठारादिमुलकेग उक्तं सायुर्वेदप्रकाशे किंदि
कंदः कटुः स्वादुः श्लेष्मः कटुपाकश्चपि स्वयौरसायनं कृष्णो बल्यः पित्तविवर्द्धन इति
हेति श्लेष्माभालमुन्नहरुष्ठमेहमक्तुमयपूमी निति सुश्रुतेप्याह वराहकंदः श्लेष्मघ्नः
कटुकोरसपाकतः मेहकुष्ठकृमिहरो वृष्यो बल्यो रसायनं निति किंचपिंडालुकं विव
क्षितं न सालुकानि सर्वाणि चेमानि प्रस्तावे वक्ष्यामि पिंडालुकं त्पयति प्रयुंजीत नाहपिंडा
लुके पिंडालुरिति प्रयोगो मुख्यः गौणत्वेन तुल्यं ननु वत्कुल्लुके हि दीक्षितमता हि विरु
लुरप्येव सम्यक् मुक्तं सत्यं किंत्वेवं विधेलोक्तालिके: शाहेई आत्राण्युच्यन्त इति चेन्न
यितं तु पिंडालुरमुक्तवान् यथाशेधाहेकदेवकाचे कुत्सितं इति कुत्सितं शाहेनारि
राह समानार्थेन कदाचिद्वेगलस्थाने प्रसादावर्जन इति स्वेनवाराह इति बहुभिः पद्यमा
न स्यात्पाठस्यार्थसमर्थना हेमाद्रिणाकृता किंतु पिंडालुरितिपठनीयमिति कुठारादिमुल
नाह कुठारश्चिन्मूलरससमुत्वात्सुरभिमल्लं पलाज्जार्जकजंबीरप्रभृतिमाहिरा
लनं विदाहि कटुरूक्षोष्णं हृद्यं रोचनदीपनं दृक्शुक्रकामिहनीदलं दोषोत्क्लेशकरल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पुष्पंति कुठेरकालमालाशिग्रुसौभांजनः सुरसस्तुलसी सुमुखः कुठेरस्तु हरोत्सः ॥ आसु
रीराजिका ॥ मल्लिका पत्रालानत्वक् पुष्पाहिंगु मरिचकः ॥ अजेकः पर्णासः जंबीरो जंबीरस्तु
हरः ॥ किंचित्तिक्तोस्तथा प्रभञ्जिनस्त्वाने कस्तु वर्धादयः उक्तं हि संग्रहे धान्यकं तुंबरुं सैलय
यवानी शृंगवेरकं पर्णासोगंजनाजाजी गंडीरागजपिप्पली ॥ फणिज्जकं जंबी
र खराश्वा कालमालिका दीप्यकः ॥ सुवर्को हरीतकी वस्त्रगंधा हरिवद्धा विद्यन्ते शाकनेह
शाकं यदुपदं शोभुसुप्ते येनच व्यंजनं वा स्यात् उक्तं च संग्रहे वाणिहरीतकास्ताप
सुपदेशे बुबुज्याने वासनोव्यंजनानां च हृद्योरोचन दीपनखिति दोषान्कृतकरत्व
रैधास्तु शीतस्यायामेन पत्रमजिरकल्लुच यदाहचरकः मूलकादिकपत्रवानधामे जा
तेषां पत्रानिचेति ॥ तत्रकेचांचिहृद्योयोः तत्र सुरसगुणानाह हिक्का कासविषश्वा
स पार्श्वरुक्पूतिगंधहा सुरसः इति पूतिगंधादोगंधस्त्वं सुमुखगुणानाह सुमुखे ने
तिविदाहीगरशोथहत्न गरं कृत्रिमं विषं ॥ आर्द्रिकागुणानाह ॥ आर्द्रिकातिक्तमधुराम्
त्रलानं च पित्तकृन्निति ॥ आर्द्रिकाकुस्तुंबरी नच पित्तकृन्निति हरिनकत्वात्याग्राप
तोकृतेनत्वं निबंधयति तस्तुनगुणानाह तस्तुनो भस्मानी हृलो भकटुकाकरसः ए
रः हृद्यो केरयोगुरुर्वृष्यः स्निग्धो दीपनरोचनः भग्नसंधानकृद्वल्यो रक्तपित्तप्रदूष

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णः किलासगुल्मकुष्ठार्शोमेहकृमिकफानिलान् सहिध्मापीनसश्वासकासा
न् हन्ति रसायनमिति किलासं श्वित्रं दुद्रस्यैवेन गुणाः उक्तं हि संग्रहे पञ्चरसारम
धुरामप्रधुरापि छलः नीलेनाम्लशुनः कंद इत्यादि पलाण्डुगुणानाह पलां
डुस्तद्गुणो ज्ञेयः श्लेष्मलो नातिपित्तलः कफवातार्शसां पथ्यः स्वेदेऽभ्यवहृतौ तथा
तद्गुणो लशुनगुणः स्नोहोल्लत्वात्ति हीनशक्तिरिति भ्यत्नेनायुक्तः समहेतु विपाकेम
धुरस्तु सः कफवर्द्धनोऽतिपित्तं च केवलानिलनाशनः गृंजनगुणानाह तीक्ष्णोगृंजन
को ग्राही पित्तिनां हितकृन्न सः इति गृंजनपलाण्डुभेदः उक्तं च वाग्भटे टीकायां गंधाकार
रसैस्तुल्यो गृंजनस्तु पलाण्डुना सूक्ष्मनालो स्वल्पपत्रस्त्वाद्भिघने सोपलाण्डुरिति
स च स्वेदने भोजने च प्रयुक्तः कफवातजानर्शांसि हंति पित्तवतां नराणाममपथ्यः
शूरणगुणानाह दीपनः सूरणो रुच्यः कफघ्नो विशदो लघुः विशेषादर्शसां प
थ्य इति विशदो विशदगुणः मूलकंदगुणानाह मूलकंदस्तु निर्दोष लमिति
मूलकंदाम्मस्कोटः पुष्पादि हल्लकानां गोरक्षनारकमाह पत्रे पुष्पे फले नाले
कंदे च गुरुता क्रमाद् इति उत्तमीयं अपवादस्तु पथ्यापथ्यम् यथा मूलके पुर

625

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शुकेनोक्तं पुंस्य चपत्रं च कलंनयो वृपचोत्तरं तेन लघवपदिष्टा इति पुनः कानोनार
नागमाह वराशाके जुजीवन्ती सा च पत्त्रं वरः उरम्भान ‥ ‥ विशशालानि जी
वंतीनुपशास्वनशा यदाह सुश्रुतः हन्तीनोवास्तु कंधंचुचिल्ली मूलक पोतिका म
कूकवल्लीजीवन्ती शाकवर्गो वुशास्पनेति संगहेतु ‥ ‥ शाल्मलिका पुनर्यथं
जीवाधिकयूथिकाः ‥ दन्तीतीरस्त विंबानुनिकरसकाः ‥ शालकर्तु
हारः शोभेलुः ‥ मल्लातककोविदारः कमलोत्पलकिंशुकं पटोलादि
गुणस्वादु कषायं पित्तम्लरोबद्धमूत्रमात्र जीकवीरं स्यादनीरजं हति कंलघुच
सुखं रम्यं दोषत्रयमलघ्न वातपित्तहरामंजी ‥ वर्त्तुलिका इति शाकव
र्गः पथ्यफलवर्गः नत्वङ्ग ‥ नाह ‥ मालोत्तमात्र ‥ वस्तु ‥
मत्रविट् स्यादुकावरसात्स्निग्धा ‥ निमागुरू अनिलपित्तार्त्र नि
कास्यत्वमदात्मयान् ‥ उत्तमेति ‥
कृष्णफल ‥ मूत्रमेध्या ‥ उत्तमा ‥ आमलकं
‥ मातुलुंग ‥ इति ‥
‥ वातघ्नं च ‥ वातहत्वेपि ‥

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रं कोष्ठवातनं हृद्यं निसंग्रहवचनात् । अथ दाडिमगुणाः । मधुरस्वादु दाडिमगुणा
नाह । त्रिदोषघ्नं पित्तानां जयति त्रिदोषान् स्वादुदाडिममिति । अम्लगुणानाह । पि
त्ताविरोधिनाम्लमम्लं वातनं कफवहं मिति । पित्ताविरोधिपत्त्रारासीनं । स्नि
ग्धाम्लग्राह्यं वने गुणाः । अम्लं दाडिमं यत्तु तत्पित्तानिलकोपनमिति । स्वादुम
रिवचनात् स्वाद्वम्लसाधारणगुणानाह । सर्वं हृद्यं लघु स्निग्धं ग्राहि रोचन
दीपनमिति । मोचादिगुणानाह । मोचखर्जूरपनसनालिकेरपरूषकं । अम्ला
तमालकाश्मर्यराजादनमधूकजं सौवीरबदरांकोलफल्गुश्लेष्मान्तककोद्भ
वं वातामाभिषुककाश्मोरुमुकूलकनिकोचकं नुरम्बालं त्रिपलेचकं हलगुरु
शीतलं दाहहरं नस्यपहरं स्नापित्तप्रसादनं हृद्युपकरं संग्रहिमध्ये विष्टंभक
मुकुलकहिति मोचं कदलीफलं खर्जूरं पिण्डखर्जूरीफलं पनसं कंटकीफलं ना
लिकेरं ग्रस्तं परूषकेलस्तहरां च हल्लाख्यिफलं । आम्रातकपीतनः नाल
फलं । काश्मर्य श्रीपर्णी राजादनं क्षीरिकाख्यं मधुकोमधुद्रुमः मधुकजं हि
विधं यदाहस्तुमुनः ब्रंहणीयमहं मयं नु मधूकं तु समयरुरु वातपित्तापशम
नं फलं नसोवीरचपने द्विविधमापन्नमनहंगुलमेदान् नेम्मोज्जानफलं सौ

वीरबदरे बदरभेदौ उक्तं हि संग्रहे कर्कन्धुः कोलं बदरं सौवीरं सिंचनीफलं यथोत्तरं
महत्स्वादु वृत्तं च धात्रीफलमिति ननु कोलकर्कन्धूनां प्रस्वादुत्वानावगतिर्नो वक्तुमिति
हि नयाम्लं कोलं कर्कन्धु सिंचनीकफलमिति ननु कर्कन्धुः कोलबदरमम्लं पित्तं च
कफावहं पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्धं स्वादु सिंचिनिफलं पित्तकवातघ्नं तत्र म
न एव संग्रहे निंदुकः सैवरठिन्ना विशेषगुणा वक्ता वृंहणं वातपित्तघ्नं सिंचिनि
कफलमिति ननु कर्कन्धुः कोलबदरमम्लं पित्तकफापहं पक्वं पित्तानिलहरं स्निग्ध
मधुरं सरं पुराणं तृट्श्रमन्नं श्रममघ्नं दीपनं लघ्विति सुश्रुतेन कोलस्य ब
दरगुणत्वमुक्तं न तु सौवीरत्वं बदरस्येति विरोधः सैवं सुश्रुते नापि सौवीरत्व
मुक्तं सौवीरं बदरं स्निग्धं मधुरं वातपित्तघ्नमिति सौवीरं चेति हेतुं च पर्व
तु कोलं चनेहदरं चेत्युक्तं धारयान् विपरीतं नु कोनस्यादिति चेन्न सन्नहनुवि
शेषगुणत्वोक्तौ बदरं सरलत्वमुक्तमिति बदरमहत्वान्न च बदरस्योक्तेन सौवी
रस्निग्धकरत्वान्तरत्वाभावात् च इति शंकालोको ठः फल्गुकाकोदुंबरकाश्मर्ये
काकनकशैलुः वातातामाधुर्यात्सातत्वमुक्तम् चरावरोपसिद्धं वातामं स्निग्धमधु
रमज्जफलं महोड्डेमदनफलसदृशं मध्ये किंचिदुन्नतरेखं मुकुलकं दीनलफल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

परूषं पियालं चारफलं रक्तपित्तप्रसादनं रक्तपित्तकोपनि लीकरलं । अत्र केषां
चिद्विशेषः तत्र तालफलं गुरुणा नाह फलं तालमिति यत्तु फलं स्वादुरसं तेषां ताल
जं गुरु पित्तहृदिति अभ्युत्तेन पित्तहरत्वमुक्तं तन्मज्जविषयं । अत्र लवचरकेणापि सिद्धा
नीति विशेषितं तालसस्यानि सिद्धानि नारिकेलफलानि च बृंहणस्निग्धशी
तानि बल्यानि मधुराणीति व्याख्यानं च बाष्पचंद्रेण तालसस्यानि तालफ
लानि सिद्धानि पक्वानि मधुरस्निग्धशीतत्वेन वातपित्तहरत्वं कफकरत्वं च वे
द्यमिति काश्मर्यं गुरुणा नाह कार्श्मर्यफलमिति वातामादि गुरुणा नाह वातामा
द्यमिति वातामादि पिघालनं पियालं गुरुणा नाह अनुष्णं तु पियालमिति तत्र
विरुद्धार्थः उष्णग्राहणेन वीर्यपित्तेन तेन शीतलं पित्तघ्नं पियालं तदुक्तं च सु
श्रुतेन वातपित्तहरं वृष्यं पियालं गुरु शीतलमिति पियालमज्जं गुरुणा नाह
पियालमज्जेति मज्जा स्यान्नवचति बीजे कोलमज्जं गुरुणा नाह कोलमज्जेति
कोलं बदरं । प्राममपरूषकं गुरुणा नाह वातघ्नमिति वातहरं पित्तहरं पक्वपरूष
गुरुणा नाह तत्र वपक्वमिति मधुरं पित्तरक्तपित्तहरं । अथ बिल्वं तत्र पक्वबिल्व
गुरुणा नाह पक्वं सदुर्जरमिति पूतिमारुतं उष्णगंधधावात प्रवर्तते कंसंगहेतु

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुर्वेस्मिन्सादृश द्विल्व इति वालद्विल्वगुल्लो नाह । हो वा न इति वाल पक्व साधारण
गुल्लो नाह । स्वाहास्य यचन इति । अथ य द्विल्व न ज्ञानु कपित्य गुल्लो नाह । कपित्य इति
। ग्राम वाल्ले कंठ प्रस्वर सादृश्य न दोष वलं दोष त्रयवर नेत्र पित्तानिलो वदेन संग्रहे
। असंग्रहे चक्र कोनि कवनु नाम प्रामस इह कृमेव । प्रामं कपित्य मस्व वंक व घ्रमा हि
वानल इति सुगन्धुनेन कपू घ्रव स्वाद्वन्त्वान नत्वे बंधेन दोषघ्ने न पित्तानिलावेव
गहे लो मेव कपित्थसाम कंठ घ्रुक्षायास्त्र वि दोष कदिति संग्रहे त्रिकरलो न
वधं गुल्लो नाह । दोषघ्नानिनु वद्व हि धात्वमधुनि इति वमधु छर्दि । संग्रहे तु पक्वे
र चांगवायाम्ल मधु हि धावविसल नु दोषघ्न वातवारि हराग युक्ति वृक्षजित्त
इति । आमं पक्वं साधारणं गुल्लो नाह । सर्वेमाहि वि वात वह इति जाववंगुल्लो ना
ह जाववं गुरु वि हंमि शीतलं मरवानलं संग्राहि मत्र शाकृ जाठरकं ठंचक फ
वितजिदिति जाववं जांबूफलं । अथाम्र नवबाल्ल गुल्लो नाह वातपित्तास्र
कद्वाल वद्धास्थि कफप नवं दिति वद्धास्थि सहनावय वाल्लास्थि मधाव स्थाम
नाथ । संग्रहेतु संपूर्ण माम मन्लेचरं नपित्तवकवद्व इति वद्धगुल्लो नाह ।
वार्वाम्र वा नजित सर्वं स्वाद्वम्ल कफमुक्त कृदिति संग्रहे तु स्वादु साम्ल गुरु स्निग्धं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मारुतघ्नमविनलं हृद्यं पथ्यमितिं श्लेष्मामांसमधुरं बलप्रदं सहकाररसो हृद्यः सुरभिः
स्निग्धरोचनइति त्वक्षूलवल्लवसाहिकवांवपित्तनाशनोमिति वक्षाम्लगुरूलाना
ह वक्षाम्लमाहिस्रुकोषांवातश्लेष्महरंलघ्विति रक्षामं लिनगौकपक्वसेवेनगु
णा: वातार्थहं तिन्निगौकं मामंपित्तबलासकृदिति सुश्रुतेनतु वालस्यबलासक
त्वमुक्तं सम्यहेतु रोचनं दीपनं किंचित्मूनं कोसाम्लजनं तदृति रामीफलगुणाना
ह शम्यागुरुः वांकेशघ्नी स्वर्स्सभिति स्माधवलेनुपित्तलमित्युनवलमनुवर्तेन ४ष
णवीलुफलं नतकटुक गुणानाह वालुनुपित्तलं कफवातहरं भेदि स्नीहार्शःकृमिगु
ल्मनुदिति । मतकटुकं पीलुनाह तिक्तमधुरस्यवस्मालत्वात् कटुपाकरसभेदि ती
ह्मोलम्रपीलुपित्तलामामितिं सम्यहवचनाच्च तिक्तमधुररसगुणानाह सतिक्तं स्वादुय
ग्नीलु नात्युष्णं त्रिदोषजिदिति । अयमानुलुंग नत्वक्वा गुणानाह त्वक्तिक्ताक
टुका स्निग्धा मातुलुंगस्य वातजिदिति ननु त्वक्स्यात् मातुलुंगा कटुका गुर्वी वातप्र
कोपवतीति स्वारसादिवचनेन विरोधः मेवं साम्लवायुहन्त्रिनिरामं नुकरोतीति लिवि
बयमेदात् विपरीतं कुलान स्याद्दिति चेन्न त्वक्तिक्ताद्दुनेरान स्यवातक्ष्मिकफापहति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सस्नुतेन तथैव घृतं स्नेहनं स्वोऽनुतत्वात् श्लेष्मघ्नं वातघ्नं च मांसं गुरूष्णं नाहं बृंहणं मधुरं मां
एवा नपित्तहरं गुर्विति त्वक्केसरं वातिरिक्तोऽवयवो मांसं केसरं गुरूष्णं नाहं लघुं तं
सरं कासश्वासहिध्मामदात्ययापान् ॥ आम्रस्य शोषापनि त्वश्लेष्मघ्नं विवर्धनं छर्दिरोचक
न गुल्मोदरार्शःशूलातिमंदाग्नित्वं च नाशयेत् ॥ अथ भल्लातनकं भल्लातनक
ष्प त्वग्मांसं बृंहणं स्वादु शीतलमिति ॥ आस्थि अतिरिक्तोऽवयवः गुच्छपत्रत्वग्मे
स ॥ आस्थि गुरूष्णं नाहं तद्ध्यग्निसमं मेध्यं कफवातनहरं परमिति ॥ अत्रैतत् समग्रि
वहाहृषाकादिकरं पालेवतं गुरूष्णं नाहं स्वाद्वम्लं शीतं मधु हृद्यं पालेवतं गुर
रुच्यमग्निशमनमिति पालेवतं तन्निंदूकाकारं तद्द्विविधं मधुरमम्लं च तन्मधुरं तस्फी
ते परम्लं तदुष्णं उभयमपि गुर्वातिगुलं वक्कारकं गुरूष्णं नाहं रुच्यं मधुरमारवं
वक्कमाभ्रुजरा वातानुघ्नं गुरु दोषबलामिति ॥ आरुकं वीरसेनं ॥ आभ्रुजरं यानि एशी
घ्रवचाले नात्नुघ्नं गुरु दोष लत्वमम्लापक्कावेतया ॥ अतएव दोषशाहेन प
तम्हे बालत्वो प्राप्तो ॥ अथ वक्कस्वाद्वपित्तश्लेष्मलत्वं वसूपतिहि तथाच स्वारएतादि
नात्नुघ्नं गुरु वातघ्नं बृंहणं नातिपित्तलं ॥ आरुकं मधुरप्राय अम्लानुकफपित्ते
लामिति ॥ आरुकं मधुरामित्येके तन्न मधुरं स्वादु कषायाम्लं रूक्षं गुर्वी स्यात् शोधनं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्टीनं स्नाहारस्त्रिपाद्रि रक्तपित्तकफावहा इति । स्वरसणादिना पयस्गुणकथना
त् । अथ द्राक्षाहीनामम्लानां गुणाः नवद्राक्षादित्रयार्द्रस्य गुणमाह द्राक्षापरू
षकं चार्द्रमम्लं पित्तकफप्रदं गुरूष्णवीर्यं वातघ्नं सरं सकरमर्द्दकमिति । अम्लानि
यानि द्राक्षापरूषककरमर्द्दकानि तान्यार्द्राणि चेत् तदा पित्तप्रदत्वादिगुणानि को
लादीनगुणानाह । न याम्लं कोलकर्कंधुलकुचाम्रातकारुकं एरावतं दंतशठं
सतुदस्मगलेद्रि कृष्णमिति । अम्लानुवृत्तावम्लग्रहणं पार्द्रनित्यर्थं । अम्लोपलं
कोलादिकं तदार्द्रं शुष्कं वा तथा तद्भिन्ने प्रदत्वादिगुणभिन्नार्थः । कोलं कर्कंधु
नी बदरभेदो लकुचं मंचिपलं एरावतं नारंगं एलानेव दंतशठं जंबीराचिवा
वापलं च सतूदं तोनवलाम्लिका रवेच उक्तं च रवारणादिना पलाम्ल केरा
वतकं कोणामकरमर्द्दकं । आम्रातकं दंतशठमम्लोकं रक्तपित्तलामानि
मगलेदिकं पगविटसहरांकर्कटारवे द्राक्षा रेमिलेदिकं तसपकृस्याद्रो
वमाह नातिपित्तकरं पक्वमिति पक्वं द्राक्षादिकमम्लमपि नातिपित्तकरं
दुवाकलानं यदाह मध्वकुरः द्राक्षाकरीरकर्कंधु वदरणपरूषकानि च प
रूषकाणि नाम्लानि कदापि तत्करानि च स्वादु वाकानि याम्यवो नातिपित्त
कराणि चेति यत्नेनं सुश्रुतेन । अम्लोपि तत्रजनन मामं विद्यान्परूषकं तदेव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पक्वं मधुरं वातनं पित्तलं निबर्हणं लामिति तत्पक्वावस्थायां मधुरं पक्वं रूक्षं कषायं विषयं य
नुपक्वमप्यम्लत्वं न जहाति न किंचित्तित्तकं रत्वमेव एवं द्राक्षारिष्टपि वोद्धव्यं
अपक्वस्य कटरसं सुविशेषमाह उत्तरं च मर्दं कपित्थमिति तत्रापि तत्रकरामलिच्च करोरे
एव तु कृष्णानेमुष्कंकरसंसद्यंविषधीयतं चयुक्तं याप्यं तेन लत्वे फले किंचिल्ल
त्वकरत्वं विधायत्वे मुष्कानां धम्मिल्लिकादीनां गुणानाह दीपनं भेदनं मुष्क
मम्लकाकोलवृक्षफलं तथा यस्मम क्षमप्ये दिल्ल्याख्ये कं पत्रा न यो रति
धम्मिल्लिकाचिंचाफलं कोलयोरिति द्विवचनात्कोलं कर्कधुनो धिम्न्द्र हएत
सुमुक्तेन तहि हृद्यारपि तत्त्वगुणत्वमुक्तं दर्शितं बदरमाख्यानेकफवातये
र ए कफवातघ्नं युष्टिश्च यः हरमिति स्मान्यो क्कारा हृदं तत्त्वेऽस्मिन्मदनाम
तितयमाधिमुष्कारयिवाम्लिकादिनिभेदनानि ॥ अत एव रव्यारला
हूना वाद्य्यम्लं बदरं स्याल्लघु कं मारतनापहं मधुरं तत्कुरुत्स्निग्धं पीनं पित्ता
निलापहं मिति गाहित्वमुष्कविषयं लकुचगुणानाह पव्वानामवरं तन
वलकुचं सर्वदोषकृदाहति एतच्च सर्वदोषकरत्वमतन्मूलस्य मम्लस्य
वातोघृषुकोलादिषु पठितत्वात् किंशाह्वेऽहंतीयाः रुत्तासिद्धत्त्वेहं बि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नायकं ॥ प्रकोमलं जठरे मलस्य न कोमलं फलं कादंबदवनात्यजेनन्नस्म
लकस्याम्लकस्यैव गुणास्त्वान् फलमाहुः प्रायेणफलमथैवं नयामं कृति
वर्जितमामेव फलं मज्जेन् बिल्वस्याम स्यैव गुणास्त्वान् ॥ प्रपि शाहः प्राये
णम्लस्य धात्र्या स्तावत्याम पि संबंधार्थः जंतुप्र शस्यापुरं बरेफलम
तजलमतना सफावि मद्यनालाहुस्त न हेतु मधकजमहु घंनु बरसंसरणान्मके
हिंदुकश्मंतनकाहीनफलिनि विंवेनैरैना टंकास्त्रकलिवकुलगांगेहुथवधक्वि
नां श्लेनपाकं क्वथितस्यानिसिपिरितिस भ्रजांबवे हीरेश्हरफलंबीजेयेष्ठ्रं रक
फविन्नत्रिन् कषायमधुरे स्से शीनलंगुरलेषनं विवंधानमनने सेभं नवात धा६
केशघ्नं देहलं वानपिवघ्नस्म मधंसिद्धिनिकाफलं भव्यंविवाहुप पंचवात
हंवाहि कांफलं कषायं रेचनंहृद्यं वानलंलव लीफलं फलं करतविहृ
पवित्रश्लेष्माविरोधि च नोप्रस्तानाह्रिकं प्राचीनामलकं रलमूलजंपी
लुनोलंनरगण सेतु देसवितं ककरूफिनि एवंधान्याद्रीनोगुणानु क्तो
याहकं माजंनाह गाह नेत्रधान्यमाह हिमानलोकाट्वीनव्यालसाला
हृदूषनं जंतुपुष्टं जलेमगनमभ्रूमिजमनान्वेवं ॥ प्रसन्धान्यापुनं हीनवीर्यजी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰टी॰ ५

लीन यापि च धान्यमन्यहितं नेलेति हिमं नु हितं ॥ अनेनोदावानलादि: ३ धां
सनाव: दुर्बलान: पुरोवानादि: कालानां सर्वेषां विविधप्राणिनां लालाद्य: ॥ प्रा
दिशाहान्तेनाथ मवपुरीषादय: नेदोषवित्तमनुपहास्तन्नं जन्तु पुंस्कृमिसेवितं
जलेमग्नं ॥ एवम्भिन्नमनुचितं हेयं जं ॥ एनानेवमनुचितकालजं ॥ अन्यधान्य
पुनर्विजातीयेन धान्येन सहैकत्र जं ॥ शालिजीर्णान्यपि च बहुवर्षोषितान्वे
न हीनवीर्यानि ९ शाल्मि: बलस्वभाववन्तोहीनवीर्याणि जीर्णान्यपि ॥ प्रहीन
वीर्यत्वाज्ज्ये शाकमाहनवेति न थाहि मदूवनास्कधान्यपुनर्भिन्नत्रस
नेन मूलकस्य न स्वभुक्त्वसेवकृष्णत्वात् पत्रमाहप्रायेणेति एवमिति धा
न्यं वन ॥ अमाषफलपुनर्नवकाल पत्रबिल्ववर्जेन मासफलं पत्रजेन बिल्वस्य
मसेवकनु लवणत्वात् ॥ अपि शाहो: प्रायेणान्यस्य धान्यस्य शाकस्यापि सर्व
धार्य: जंघनुष्टस्यापुडुंबरादे: पत्रलस्य नलमगनस्यापि पयसनान्त्वा
दे: शाकस्य ॥ अन्यधान्यपुनस्यापि कुसुमगोधमादेर्धान्यस्यैवत्वद
श्वानाप्रायेणेत्युक्तम् इति फलवर्ग: ॥ अथौषधवर्ग: औषधस्य स्वत्वा
त्वेनाहारत्वयोगात् नत्रादौ लवणं नत्वाष्टधा सैंधवसौवर्चलविडसामुद्रो

देः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्विरुक्तः रोमकं पांशुजं चेति नन्वत्र लवणेषु सामान्यगुणो नाह विशेषं
ऽभिधायादि मद्रूमद्रुगुणं वा कियाच्चेन्नं अत्र विशेषगुणाः नत्र सैंधवगुणा
नाह सैंधवमिति स्वाद्वादि वन्यमधुरं अनुष्णं हृद्यं दृश्य ननु सलिलं हि मधुरपा
के ब्रूषे रोचनदीपने दोषत्रयघ्नं वस्तु बांशनीन महत्वादु सैंधवमिति क्षार
ण्णा दिना शीनमनुष्णं ननु क यमनुष्णं यत्र भ्रमः शीते ते भिन्न शीते च शुष्ठा
त्वेपित्र प्रयुति कार्ये कररूपादव संपचे वांगीक देवा सैंधवसारसंबोकचैसौ
वर्चलमयोद्भिदे पूर्वपूर्वगुणोत्कृष्टं उक्तंनेवांपयोन्तदामिति क्षारलो
दिनैवाम्लस्यान्तत्वात् सूक्ष्मगुणोप्याह सैंधवे सामुद्रादिद्रसौवर्चल रोमके
द्भिदप्रमतीनि यथा नरसूक्ष्माणि सानह तानि विद्वश्लेकक्षकरालिच प
यापूर्वं स्निग्ध स्वादू निसर हृमूत्र शुद्धि घ्नाणि चैति दृश्य पथ्यं चक्षुष्यं सौ
वर्चलगुणानाह लघु सौवर्चलम्पिति उक्तं सेसाधन कुंडारामनं च
विड्गुणानाह उद्ध्वः समकवचवानामपि धन्वे कस्य वं धाने ननु यथा
हेन उद्धानुलोमकृद्धायकाल दीपन नामि निरवारणादि वचनात् उर्द्धवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धस्त्रवा नानामनुलोम्यकरमिति चरकचकाराद्विडं धोमलावरोधः ॥ प
नाहोबहोहरनाविडमोवालावरोधः सामुद्रगुणनाह विदाकेति ॥ मो
ड्डिदगुणनाह ॥ शनिन्नमुदकहारं नौ स्रा मुञ्जे हि वोद्भिदमिति ॥ मु
द्विधोमनन्तम्प्सा सदक स्पसूर्यरश्मिमपि वह्निना वा कृष्यनाय ल्लवणं
नहोड्डिदंउत्केदि ल्केरामिरहिकरं कृष्णलवणनाह कृष्णेति ॥ अन
एवचनान्तगंधि सोवर्चलमाचष्टे रोमकगुणनाह रोमकमिति ॥ रो
मकं स्याकंभरिदेशोत्यं पांशुजगुणनाह पांशुज्यमिति ॥ पांशुजं सा
रमत्रिकोद्भवं प्रतिचिकित्सोवर्चाभिनांवरिमावामाह लवणानां प्र
पागेचेति सैंधवसामुद्रबनहस्तपाभवनीतिक्रियाविशेषणं मयापाते
कं मतेवनत्र सैंधवं पत्रहेतन्त्रसेंधवसोवर्चलं मतत्रीणिलिनत्रसैंधवसोव
र्चलविडानिहस्माहि पत्रसंख्यानं विनाबहुवचनं नत्रपंचेवगन्नाहाद्या
नि सोवर्चलसैंधवविडसोद्भिदमेवच सामुद्रंसहेतानिपंचस्युर्लवणानि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

639

वेति चरकवचनात् पथ्याचतुर्णांऽश्रुष्यमम्लानां त्र्यूषणा च्चवलत्रयं ल
वणानां च चत्वारि शार्कराया पलाष्टकं मे चूर्णं स्वचकानान्न रागाद्विष्टवका
रयेत् कासाजीर्णारुचिश्वासहृत्पांडुामयघ्नं नु हिंग्वादेन देवस्याष्टौ कृत
संगृह्य दाडिमकपित्थवृक्षाम्लानां म्लीकानां पृथक् पृथक् कुडवलवण
पंचकुडवत्र्यूषणं त्रिपलं शार्करापलाष्टकं चैकत्र चूर्णितमन्नपानेषु
नमजीर्णारुचिश्वासकासगुल्मप्लीहागमहिक्काहृत्पांडुरोगघ्नमिति पथ्य
स्वार: तत्रयवक्षारगुल्मानाह गुल्महृदिति स्वारसामान्यगुणानाहस्व
रसवैधर्म्येनिवरमति पाचेन तीक्ष्णोष्णसूक्ष्मताक्षीपाचन: छेदिछेदनविदा
रण: भेदकाहितपाटन: कटुलवण रसत्वात् शुक्रानां माध्य नत्रहिंगुगु
णानाह हिंगुवातकफानाहइति हरीतकीगुणानाह कषायेति पंचरस
वैश्वानि शाधार्थी विडलवणा स्वाद्वम्लाकटुतिक्तकषायेमार्थ: वृद्धोड
पाणाचबलप्रदा: पुराणज्वरोजीर्णज्वर: शोषाराजयक्ष्मा मोहाम
र्छी मोनसां विवंध: श्रोतावरोध: कफवातजा निति कृष्णादीनां विशेष

णं नास्त्वङ्क्षेन्त्वन्नौषाम योवं ऽकाराणं मनुलोमनं हिमाधाना न नन हृत्णपं
स्वाहृद्यं भावाम्भव नकटुतिक्तं न पाकरुप कषायमधुरत्वोष्ठे येन तं हृतिहृरीतकी
त्ति त्वारणं हिनाविनिघ्रत्वमप्युक्तं नत्विति विद्यानकफपार्श्वहलं सन्तंविन
जानं वि व्याधौतन् शमयेन कपवातं जास्त्वंनिशाये नोष्णवीर्यत्वात् त्वारणादि
नाहृरीतकीलंद्गोणमप्युक्तं ज्ञिग्रोभौहितलिमज्जो ह्यगुणं कृत्स्नो यकृति ने
त्ति । गामलकगुणोनाह नहृद्गामलकं शीतमपितितहृद्रीतकीवत् सा तुष्म
कषायोत्कटा । शतिप्रायेनवातकफघ्नी ईदंनु शीतमम्लोत्कटमपित्तरायेन
पित्तकफघ्नमिति व्यतिरेकः विभीतकगुणोनाह कटुपाक इति । अक्षं विभीत
कं तद्गुणामामलकगुणं कटुपाकमिति स्वादुपाकत्वापवादः । प्रहिम
मितिशीतवीर्यत्वविधानं उष्णवीर्यत्वमपतिप्रसवः । बाहृत्यतिशाया
निबधाने सचाम्लत्वप्रत्वनापित्तकफावहत्वमनं उत्पत्त्यातरे विधानात् नया
बाहृत्मपुनः मेदनं लघुरुक्षोष्णमेवघ्रयकृमिनाशनं च त्तुष्यं स्वादुपाकच
त्वक्षाय कफपित्तजित् त्वारणादिरपि कषायं मधुरं शीतं लघुपित्तकफ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पद्दं विभीतकफलेन समांत्रिफलासार्द्धयोग इत्यर्थः स्वादुपाकीति स्वादुमधु
ररसं पाकीपाचनं ॰ अतएवस्वारसणादिना कषाय मधुरमुक्तं शीतमपिति शीत
स्पर्शमपुनेना कस्तेष्णन्वात् उष्णवीर्येति वीर्यमत्रहरणा च हरीतकयादिद्रव्य
सम्मिलितस्य संस्कारकर्षात् गुणमाह इयं हरीतक्यामलकविभीतकानां त्रिफ
ले यथा त्रिफला इति रसायन करत्वादि गुणाः ॰ प्रमेहमयानेत्ररोगाः ॥ त्व
गामयाः कुष्ठादयः ॰ त्वगादेः त्वयस्या च तु स्याच संतापं कुर्वन्ते गुणानाह सर्वत्रापि
ति त्वमपि तैलत्रिजातकं नटेवसकेसरं चतुर्जातं हसेत्यादीय पावपितप्रकोपा
दि गुणं केचित्सूक्ष्मं बध्नन्ति पठित्वा नरा ई मरिचेन युक्तं यति नदसत् त्रिफलावत्रि
जातं च चतुर्जातकम् अपाम नाव हारातन् पित्तप्रकोपत्वादि गुणसंकायाति बीज
त्वाचं नहितं जातं नेरणतन्त्रमिति तुल्यगुणाः ॰ उक्ताः किंतु तेन तुल्या एव यथा
चिकित्साकलिकायां त्वग्यत्रैलं त्रिसुगंधमेलन् प्रकीर्तितं तानकफापहा
रि वर्ण्यं विषघ्नं चसनागपुष्पं तेयं चतुर्जातकमिदं वैति मरिचगुणाना
ह रसेपाकेति यत्रे त्वचनं दीपनं छेदी सुगंधी कफवातजित् नात्युष्णं क
टुकं मरिचं नातिपित्तलमिति स्वारणादिना नात्युष्णं नातिपित्तलत्वं चोक्तं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नशार्द्रीवस्यात्तिविषयं नस्यात्स्वादुपाकित्वात् उक्तं च सुश्रुतेन स्वादुपाकार्द्रम
रिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकि चेति आर्द्रापिप्पलीगुणानाह श्लेष्मलाः स्वादुशीतार्द्रा
गुर्व्यः स्निग्धाश्च पिप्पलीति शुष्कापिप्पलीगुणानाह कफशुष्का विपरीता नत इति
आर्द्रापि या विपरीता श्लेष्मघ्नी उष्णा लघुश्च विपरीतत्वात् सत्त्वमात्र
स्निग्धेति वचनेन तिक्ताद्रिके षु प्रान्तेषु रसेषु कटुरिति वैपरीत्याद्दत्वश्लेष्मघ्नत्वे धृ१६
सिद्धे पुनः श्लेष्मघ्नत्वग्रहणं नियमार्थं आर्द्रानिलश्लेष्मघ्नी न चापित्तघ्नी न तु पित्तप्र
त्वं शंकेव कुन इत्यिवेत कटुकापि पिप्पली पित्तशमयेति शीतवीर्यत्वादिति सु
श्रुतवचनात् सुश्रुतवचनस्यैकागात्र रतिवेत आर्द्रापि पिप्पली तस्याः कटु
त्वं कुन इत्यिवेत प्रत्यक्षसिद्धत्वात् स्वादुत्वाद्विरतिशयार्थाः सुश्रुतस्वाप्य
त्रिविषयत्वमप्यपेतं वनाशाह नेषु गुर्वी स्वादुशीता पिप्पल्यार्द्रा कफापहा
शुष्का कफानिलघ्नी च सा वृष्या पित्ते कोपनीति उक्तं च माधवकारेण सा
पित्तशमनी पूर्वं दर्शितानावीर्यवादिनाश्चा द्वकारेण निर्दिष्टा सा समाधितं
कोपनी यदाद्रा पित्तशमनी शुष्का पित्तप्रकोपनीति पिप्पल्याः मतिसेवा
निषेधनिनानायनुपकुर्जीतेति चरकाचार्यतात्त्वज्ञो पापिप्पलीरसायनं प्रयत्न
लुञ्जीतोदक्वाणेन नात्युपयुञ्जीत नान्यभाष्टुकर्कव्यायामसल द्य पापिप्पली सारालवण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मिति विपत्नोहि कटुका: सन्तो मधुरविपाका गुर्वी नान्यपर्यत्स्निग्धोष्णा:
प्रकृते दिनेषा मे ध्वजस्य मना ह्यस्य शुभाशुभकारित्वो भवेत्पापानभद्र:
ग्रेग्रामसमसाद्गुल्पारोह स्पर्शं च पानुबुद्धा सननमुपयुज्यमाना हि गुरुप्रहरि
न्वान् श्लेष्मातो मुल्लेसैरापति प्रेष्मापित्तं नच वलप्रशमाधायवल्पते
मल्पस्नेहेरोक्षं भावान् यागवाहिन्य स्वल्नु नाभवन्ति नस्मात्स्विष्वलो नामु
पयुञ्जीत शुंठीगुणानाह नागरं दीपनं हृद्यमिति नागरं शुंठी नाहि मला
नाविबंधनुदाधा: आर्द्रकगुणानाह नहदार्द्रकमिति नहन्नागरवन्हे स
न हत्वनमेषाविशेषवडनं आर्द्रकात्क्वाथं स्वसुठी संस्कारेण लघीपसीति
पामं नाहि नरं नवनागरीकृन मार्द्रकमिति मोरवागरवय्वस्य संस्ताकुर्वम
गुणानाह एनच्चत्रयमिति एनच्चमरचपिप्पलीनागराख्ये त्र्यं त्रिक
टु कटुस्यैत्स्याहीलजयेत आर्द्रकस्यनामरादमिन्नान्नाभरवारितत्रय
नहीने चचापिप्पलीमूलपंगुणानाह चविकेति चिवकस्य गुणानाह
त्विवकोग्नि समपाकेति पाके पाचनक्रियायां पञ्चिवदा नाहीना
वनीयर्थ: पिप्पल्यादिपञ्चकस्य संज्ञांकुर्वन्गुणानाह पञ्चकोलवं

643

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

येन च मरिचेन विनेति एतत्त्रिकटुकम् स्वादि त्र्यं च मरिचरहितं पंचकोलसं
ज्ञं च रमन्तं दीपनं च बिल्वादि पंचकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह बिल्वेत्यादि बि
ल्वादि पंचकं महापंचमूलाख्यं कफवातौ हि गुणञ्च बिल्वश्योनाकगाम्भारी पाटला अ
णिनेत्यकारी अग्निमंथः पाटला: वसंतदूती टुंटुकश्योनाकः स्वदंष्ट्राद्य
चकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह ह्रस्वमिति ह्रस्वादि पंचमूलकं ह्रस्वपंच
मूलसंज्ञं स्वादु वातहृद् गुणं बृहती द्वयं कण्टकारी बृहती च अंशुमती द्वयं
शालपर्णी पृश्निपर्णी च गोक्षुरकः नातिशीतोष्णं नातिबंधनं नात्यौष्ण्यं इति
नाम्लयोगे कशानवस्थानानु अनुक्रमश्च नवौषधि: सम्भुनस्तु मा स्तुर
स्थानेएरंडं पठन्ति बलादि पंचकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह बलेति बलादि
पंचमूलं मध्यमं पंचमूलाख्यं कफघ्नादि गुणं च बला वा द्वासकः पुनर्न
वा वर्षाभूः एरंडः पंचांगुलः सर्पपर्णी द्वयं मुद्गपर्णी माषपर्णी च अ
भीर्वादि पंचकस्य संज्ञां कुर्वन् गुणमाह अभीर्वादि पंचकं जीवनपंचम
लसंज्ञं वस्तुष्यादि गुणं च अभीरु शतावरी वीराकाकोली जीवन्ती

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जीवकर्षभकाख्यनामप्रसिद्धा ऋषीद्विपंचकस्यसंज्ञां कुर्वन्गुणान्नाह
नगण्यत्वमिति ऋषीद्विपंचकं नगणं पंचमूलसंज्ञं पित्तजिच्च दर्भः कुशः
काशस्तृणशालयः ख्यनामप्रसिद्धाः शरोमुञ्जः सगदेनु ऽवयमंगीहरिदा
च विदारीसारिवामूला वला श्वदंष्ट्रका श्वेव सूर्यण्डा भीरु सेयोर्द्वैः ए
हि स्यात्कसेरुके: सर्वदोषहरे चोक्ते सवर्णं हरेहणं स्निग्धं मधुरं रसपाक
योः त्रिदोषहरं शीतं मलकषायं रसायनं शृङ्गं स्निग्धं कषायाम्लं वि
पाके मधुरं सरं वयसस्थापनं शीतं लेखनं वातपित्तजित् नाम्नं सनि
ग्नं मधुरं कषायं मधुरं लघु कटुपाकं रसं स्निग्धं राजलकपित्तजित्
कांस्यं कषायानरसं विशदं लेखनं सरं हरिद्रसारनं रक्तं पित्तं वित्त
कफापहं सन्निकलवलामेदिवंशुत्वकृमिवातनुत् लेखनं पित्तलं कि
चित् त्रपुसीसयचलकुण चक्षुष्यं कृष्णलोहं च कषायं स्यात्तुत्थकं
लेखनं वातलं शीतं नेत्रपित्तकफापहं मुक्ताविद्रुमवज्रेन्द्रवैदूर्यस्फटि
कादिकं मणिरत्नं सरं शीतं कषायं स्वादु लेखनं चक्षुष्यं धारणा।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रनुपाम्लरूक्षो विपाके हंसराज्ञा रसुक्षवीर्यश्च कालो हृद्धिकृ रंजनान् शो
षोदृधि समुद्रफेन मलो शोषनो कषायावलिलेखनो नुष्णं कं कटु कद्दा रैक
षायो विशदलघु लेखनं भेदि चक्षुष्यकं दुं क्रमिविषापहे विशदो गौरकः
स्निग्धः कषायो मधुरो हिमः कफघ्नी कटु कान्तिर्नाम मनोह्वाले खनीस
रा स्निग्ध कषाय कटु कं हरिनालं विषं पलज्वर कषाय मधुरं शीतं लेख
नं स्निग्ध मंजनं रक्तपित्त विष छर्दि हृच्छाघ्नं दकेसादनं श्मा नोजनं वर
नेत्र नमः सौवीरकं जनं कफघ्नं तिक्त कटु कं छर्दि सौ क्ष रसांजनं सर्वदो
षघ्नमनं कास मेह स्नयापहं कफघ्न कटुकं शीतलं जन्तु रसायनं
नित्रं च छेरनं योगवाहि त्वात्सर्वरोगजित् कषाया मधुरा रसा काफघ्नी
वेसरा वना लग्नाही शीलय स्त्रास काफघ्नी मधुरा हिमा कांस्योकुविका
कृमजीरकं वाष्पि का कटु नित्रो क्षमा कामिश्रो कफहरापरं नहूच्चरागो
कारसआदाप्यकः कोष्ठमलनुत् ग्रहण्याः सर्व कास्नेग पावक प्यकावंकी
त्रितः शस्ता ह्याकु ष्ठनगरसरदारहरेणुच एलेल वालसरं निसोनतलवख्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घृतस्वचो रक्ता: लघुस्रा: कटुका पाके कफवातनिवर्हण: सैंधवं स्निग्धं मधुरं:
स्निग्धोष्ण: कफवातजित् वस्तिमूत्रविबंधघ्नो रुक्षो गोक्षुरक: हिम: पाचनव
दृप्तिघ्नं लिन्दरोनि [illegible] विषापह कफघ्नं तिक्तं कटुरसं मूत्रलं हन्नाहि पाचनं
तिक्ताम्ला त्रिदोषघ्नी गनाहि एणुकार लायनी शोथनी ज्वरलेद दाह कमला
वातनरक्तनुत् तिक्ता शीतोष्ण रह रोलघुमनि बपर्फटो निवास्निग्धो हिम:
कुष्टकमापने कफापहा महानिंब: परोगनाही कफापोमहतानिल: गुगु
लोपिच्छलस्स रोविशदो स्थवहारन: सस्वादु: कटुस्निग्ध: सकषायो रसाय
न: बल्य: सर्व: कटु: पाके हृन्त: सहमोग्निदीपन: छेदमेहोनिलश्लेष्मग
दुमेहापचीकृमीन् पित्तकफं घशत कोष्ठ हन्मुस्त: प्रसनो लघु: हारबु
बलीसरानिनंता मेध्या कृमिविषापहा कटुतिक्तो मधुरस्निग्धवानकफ
वह पित्तास्रविषदाहहृत्कास मधुगुरुस्स सर्वकषितिक्तं मधुरं चंदनंशि
रंपर लघुरक्तं तथा शीरं वातलं पाचनेवचनं ज्वरातिसारव मधुरं तं
पित्तकफापह मधुरं रक्तपित्तघ्नं व्रणशोधनरोपणं गुरुस्वादु हिमं वृष्य

647

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बलुर्ध्यं स्वरवर्णकृत् कटुतिक्तो निशोकुष्ठमेहपित्तकफापहे प्रलेपाज्ज्ञाय
नेवजूलेपटुष्टव्रणाविष प्रवेउ सीकच स्नुष्पशिराशिरबलरोपणं कषायं
मधुरंतिक्तं रक्तपित्तप्रसादनं बलावयं स्वादुवृष्यं स्निग्धशीतं बलपदं
नेत्रनागापकालबल्पात्तनशीलहितागुरुः तांबूलंकटुसक्षारं रुच्यमुष्णं
कफत्रणुत् पहितंमोहकृत्पूगंकषायं स्वादुरोचनं जातीपत्रीकटुकलं
कं केशबलं बंगकं लघुत्वष्णापहंहृद्यं वक्त्रदौर्गंध्यनाशनं सस्वादुति
क्तनष्णघ्नः कर्पूरः छर्दनोहिमः लेनाकल्लरका नहृत्मुखशोषहराप
रं कषायमधुरशीतंपद्मापित्तकफास्रजित् नहृद्यकुलउत्पलागकुमुदो
त्पलकालकम् सर्वंपक्वंनतोमतंगुलोः केरंटवितुकं मालिनीमल्लि
कापुष्पंजित्तंजयतिमारं ते विवपित्तकफान्नागं सिंधुवारंतेजुलंकव
घ्नं केतकं तिक्तं शिरोविविषहारि च वानलपुष्पमागल्प्यकषायंकफ
पित्तजित् बंधुकस्त्रोष्मलग्नाहि नहृदेवयूथिकाकफघ्नमुष्णवीर्यं च कुंकु

649

मंडलं लेखनं धनं ॥ यवनालजं त्वेडगजं बीजं यानकं प्रत्तं ॥ पाश्ववलिगेन्द्रपामे
दः सौकुमार्यकृदन्यथा ॥ अनेनाधानिबलापुष्टिकुर्यात्सुसूक्ष्मलक्ष्मखं ॥ पारनस्या
नुलोम्यंच खुजह्लं भ्रममापहं ॥ अन्यर्थसंज्ञयाद्न्नं वरटकं मुकुन्दवहुनं वर्ल्यिनेत्र
हितं छ्रवं वातवर्द्धनं वापहं ॥ प्रवातनिरोन्नत्वैव र्णंपि लभकृद्दाहनतंभमयानः श्रमा
ति मूर्छाभ्रजयेद् ॥ प्रवातनस्तनोत्यथा प्रागेवाप्युरेस्मोभिक्ष्यादि ॥ नगदोषकारित्व
मिकृमीन् सन्निपातज्वरश्वासमामवातं वकोवयेत् ॥ यामायास्कवातकफव
च्छीनः स्वादुकषायकः कषायः ॥ पश्चिमोरसेलालघुर्नातिविदाह्यानेपानुकृन्तप
वित्रघ्राणमूर्छा दाहभ्रमापहः ॥ स्निग्धः शीतोलघुः सात्म्यउत्तरः ॥ वरसमरत
ृशानःकटुरसाच्छा ॥ पानपथ्येवमारतः ॥ अम्लोविदाहीनेत्राज्यावापवा
स्तलत्कउच्चाने ॥ शानतोभ्रमनतृस्वेदद्दाहमूर्छाविवर्णितां कुर्यात्पित्तास्वबद्धीश्र
मयान्वेनानपेहितः ॥ नमः कषायकटुकंज्योत्स्ना मधुरशीतला रसाद्रम
देरत्निमेषजांदिमुमात्रमुत्तं नर्यत्तोस्मिन्किंचित् ॥ एनाबधंद्ध्यामहावकोधी
रूपेस्मतेषांवनगोचरेभ्यः ॥ अथमांसादिलक्षणं प्रकाशोविजववान्नमांसरा

नां २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

60

कवलौषधैः वैरैरन्नैस्तु देहस्यापमपि हि सुपथ्योगवान् निर्हिंस्रो रसवीर्यादौ येषां या
स्ववर्गसाधने न शक्यं विस्तरेणापि वक्तुं सर्वं तु सर्वथा हिताहितत्वं छेकानां नि
यमोस्मादनिश्चितः मात्राद्योगद्रियादेशकालावस्थाद्भेदतः गतास्तेनाय
नोद्दृष्टास्तेस्ते मात्रावास्तु यानया मात्रया सेवितं मद्यं हन्ति रोगांस्तदुद्भवान् ति
ष्ठव्यमाणं निर्जलशोविषमप्यमृतायते हीनातिमात्रमशनं मरन्तिच
पकोपने मज्जनो विसरूपत्वं तुल्यांशमधुसर्पिषी ह्याराम्नरससंयोग म
धुरीभवन्निनीरूपणान उन्नेउक्तान्निदुके नन्निक्तनामधुरायन जीवनीयम
पिलीरविषलेशमन्यच तुल्यं प्रपिहितानन्योन्यं विषस्थावरजंगमे स
ने बोवानलास्रसः पीतास्तेन निर्व्यर्थयन्तितु हिनापिच्योपयोगेन माणिमे
वास्वीर्यकृन् प्राइकाज्जापने सुंठी संस्कारेण लघीयसी लघुन्योपि
हि सन्तुन्यागुरवः स्निग्धपिंडका हिंगु गौरकः सिंधून्यगंधवर्णी रसाधिकं पू
गनांबूलशाखेभ्यावर्णगंधरसोद्भवः कोद्रवोहंसमसरक्तपित्तकरोन्यथाविदा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

651

हंति:कुष्ठंतव्कार्श्यविननेलोहंति मल्लानकैः सहगुडकर्णोग्निसादस्त्रस
हिनस्त्यश्मवाद्विषः न वात्यर्थमोसमदनं सापित्तरक्तपुदाहश्चयने पञ्चः सुमः
पिष्टगुरुश्चारक्तशालेर्लघुर्गुरुः शालेः पिष्टा नागरीयस्त्वगोधूमादपि गरिष्ठलि
लघुपित्तहरा लाजा ब्रीहिनोगुरुरपि नेला संग्राहिलोलघोर्हृद्यानकुल्मा
षो भेदनो गुरुः भा अंग्राहिनरनरनागरीकृतमाईकं गुञ्जानोयाश्च समन
रा मन्त्रलं गुरुधानकं गरोयागुरु दधुन्नेरसालाचानि पुष्कला देवाभमय
नारधा गुरुण श्माति शाकदान् धनुद्रुमस्तेहमापि नक्तंरोपक हरं लघु
स्पृष्टिस्निग्धनरं हंति नार्दिनं नवनीनवतं चक्षुष्योपाहिगाधूमस्नेल
वन्द्योनिहिष्टिहा मूलकं दोषजं नवं स्निग्धं सिद्धमेदो बलं उष्णं विषी
भवन्येववविषघ्नमपि माहिकं तु भीजनस्याद्रासान्म्हारो षलाच्चपञ्चायने
स्नेहरणः शुद्धघनोलेपः चेरनस्पापिदाहवत् नवगानस्याच्छ्रणोराधाच्छीनक

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.८

न्वन्यथा गुरोः षध्यस्निलः स्य शीशतीतो मेध्यनैलं स्वेलोहिमः नस्वेवश्लेष्म
कारित्वेन तैलस्य स्वलस्य च दध्नः स्वयं युकारित्वेन तत्र नवनीतयोः भ्रम
सान्न्यरधिक्षीरं रकरोरमरूवाभिषु स्रारस्फकेषु मन्त्र्यास्तु सैंधवे स्वरमवे
षुनु तैलान्नकंदमूलादि मलयेकौ कलोपुनः पयामंथ्यउदीच्य षुगोधूमाव
तिभूमिषु वह्लीकाः पल्लवाश्चीना शूलीकाः यवनाः शकाः मांसगोधूममा
ध्वीक शास्त्रं वैश्वानरोचिता देहसान्म्य घृतं क्षीरं मद्यं मांसं तु कस्यचित् प
यापूर्वारसान्यस्य गोधूमोन्यस्य शालयः प्रादिनेरपितं कांचनेरवोपहितं दि
ते [illegible] अन्नपानेषु बंधं दोषमात्राकालादि पेक्षया सात्म्य हाम्सुबलधन्नेना
तिदांबं च वह्वपि श्नं शानेयन्ययोगयव्या भवति मा हि दस्य चित् मसाग्नि नभवति प्रा
यः कफवातातरे हिम विषधूनापि पयसा देहे वर्द्धयते विष स्थूलस्याचिरवालादेवमना
ग्निविधाने तन्मा मकदहति कोष्ठे कंठक रोति च वातहृत्नैपि महीका खर्जूरको ष्ठवाते
कृन्नातिपथ्याः स्वादीपथ्याः श्रोनस्वरवधारशा दृष्टेः स्पर्शोहिमद्दंवं श्वाव स्वाष्मनु पूजितं
पथः स्वादुरसं शीतं विपरीततनोदधि कृतनजायतेततस्मात् क्षीरस्व पुनर्घृत पयादधिवा

हे.८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नघ्नपक्वान्नं वातलं नुतं नं नंकं स्नाहिकत्वाणा न्नपन्नमेवनुमेरनं धानुकी गुरुत्वोपादिविकारं मद्य
भुक्तयोः शीतेनानुहरायन्नेहि स्या न्नलवणाहिता: उरम्प पदिवास्वप्नगो श्चादन्नात्रे गर्हितो स
मघा गोपिध मीद्या वातादि वृष्यहेतवः अनुपशयो दोषस्यन्नेहबलत्र मरसायन काकमाची
मद्य: पर्युषितनाबिष मूलकं दोवल्लिहालं विपरीतेनानुकरैवन ज्वरेपयाकषायाम्ल सार्प
ली संविरेचनं बलुहेतदेहे युज्याद्दीत्या दोषबलाबलं छर्दिहिह्रैभ्यत्तु ल्याल्लेवमनं हेचि
कित्सिते निषिद्धमपि निर्दिष्टं वस्तिरर्शः सनुत्विना: ज्वरेनुल्पनुं दोषन्तु प्रमेहेनुल्प
रूक्षना रक्तगुल्मपुराणोल्लेसुरत्वसाध्यत्वहेतवः ॥ आश्यानननमभिष्यंदि पुंजीनो
हृदिनत्रयान ॥ अञ्जनेपच दोषस्य प्रतिश्यायेवनावनं नानिवर्द्दपि तिमिरे शिरामो
क्षो विधीयते दुष्ट स्वसंभवे विष्ठानां स्वपितेन शिराव्यधः ॥ पवघ्यं पथ्यमपत्वन्न
निशापानेत्रेशास्मितो ॥ अहितास्सल्वव राच्चाहितास्तेनुप्रमेहिणं गुल्मिनः क्षीर
दध्यादि हपुष्याद्रिपुत्रं हितं वानलं वानकापपि वर्षासु मधुराम्पनं नदेवमद्य
मद्यस्य विषस्य च विषान्तरं घनमानूपदेशात्र्यहेमंतेचबलाधिकं ॥ आलस्यगो
रवस्पवातजेनुज्वरेपुनः स्वेदेवानिशामेदाहः पायोलस्नुनपानजः दिवास्वप्नाजरा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

क्रोधः स्रोतसि रुद्धायुर्मेदसमर्गी रग्निनजितः तुल्यानंदुर्जी
पानिभुक्तमन्येद्युरुद्धतेः क्रोधः स्रोतसि रुद्धायुर्मेदसमर्गी रग्निनजितः तुल्यानंदुर्जी
रसमभिवर्धयनं च वयोन्यथा स्वोदिश्ववकायद्याद्वृष्यिकानां समुद्भवः तैलादे १४
वपुनर्दुष्टा स्रोजहानिजीविते स्वयमेव विवर्तीबं नान्युनीतिका धान्ये सर्वाग
भाविनेषां भुक्तवन्तस्थितं विव तन्मासमुपयोगायमा सर्वेषु उपचयते छर्दि
घ्रामद्दिकाविद्धिमद्दिकेवलुवामयेन क पंलंघनसाध्यापि कर्जे रिच्च रगुल्म
याः तुल्यपिदेशकालादौ लंघनेनसममन्त सर्वयादोषकृतत्वं मद्दिलंपादो
वकृद्धुलो पीनसस्वासकासादो वृद्धिमवप्रशस्यते इत्येतेन्यच वहवः सूक्ष्मा
दुर्लभहन्तकाः धर्मा विचित्राभावेषु किंचित्तेषां निदर्शने दर्शनयाशेषमपिस्व
यमुद्देनबुद्धिमान नशास्त्रमात्रशरणोन चानालोचितागमः अध्यायार्थमुपसंहरतिप्र
कासविजयद्धान्ते ति अन्नशब्देनाहारोपयोगोनिर्दिष्टाणां तेषां लेशएकदेशः उप
पागमहत्येव योगिकं नित्यं सर्वकालमौपयोगिकोनित्योपयोगः यस्यनुक्ता
चिन्तउपयोगः सन्तोनैकागन्यविस्तरमपान् वार्तितेर्वैगीकृतेः अकजादिभिः प्रव
रणमदेर्थित्यर्थः इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अन्नपानप्रकरणसमासेननिरूपितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ॐ॥ अथान्नरक्षाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वयोरध्याययोराहार उक्तः स चारक्षितो रो
गहेतुरिति रक्षावक्तव्या सा चास्मिन्नध्याये अतएवायमन्नरक्षाख्यः रक्षा च विषहारि
धाविधिसेवनशयनसंभोगेभ्यः ते च राज्ञां प्रायेण संभवंति तेभ्यश्च रक्षा वैद्याधीना
तस्माद्राज्ञो वैद्यसंनिधिं विधत्ते राजेति प्राणाचार्यं वैद्यं एवं संनिधौ सत्यां स वैद्यः
सर्वकालं सर्वेषु कार्येषु प्रति जाग्रति प्रतिपदार्थं जागरूकः सम्यगवहितो भवति
अथ विषरक्षा वैद्यो विषादन्नपानरक्षां विधत्ते अन्नपानमिति सरत्यनुवर्त्तते
अन्यरक्षातो विशेषाद्राज्ञोऽन्नपानं रक्षेत् कुतः यतो योगक्षेमौ सदायत्तौ तस्य राज्ञो
धीनौ अलब्धलाभो योगः लब्धस्य च परिपालनं क्षेमः कीदृशौ तौ यन्निबंधनध
र्माद्याः धर्मार्थकाममोक्षाणां यस्माद्योगक्षेमौ साधनं तयोश्च राजा साधनं ततः सो
तियत्नेन विषादिभ्यो रक्षणीयः अथ सविषान्नपानलक्षणं तत्रौदनं लक्षयति
ओदनमिति सांद्रः स्याम्यतां याति सद्रवोऽप्यद्रववस्रावयितुं न शक्यते पद्यः
पर्युषितोपमो भवेत् सद्यस्कोऽप्यहोरात्रोषितवत् निरूष्मा स्तब्धश्च स्यात् मयूरकंठ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰टी॰८९

656

ततस्यैषा नीलवाष्पः मोहादिकं इत्यत्र संबंधात् सा तत्संवेधदोषाणां च तमाशा
त्यात् मोहो विचारशक्तिः मूर्छांतरभूतस्यापि तस्य मूर्छावसाने अनुवृत्त्यर्थं पृथग्ग्रहणं
अथ शब्दाद्रसादीनां ग्रहणं क्रियते क्रिया निषिध्यते सम्यक् आविलोपि लेदं धत्ते चंद्रि
काचित्तः जलादिषु तैलबिंदुसदृशः व्यंजनानि लक्षयति व्यंजनानीति व्यंजनानि स्व
प्यादीति आर्द्राणि आम्लस्पृशंति धान्यक्वाथानि मलिनद्रवाः शीघ्रं भवंति तत्रैषु क्वाथ
वत्सु व्यंजनेषु हीनाधिका छाया प्रतिबिंबं दृश्यते नैव दृश्यते वा हीना बिंबप्रमाणान्यू
ना अतिरिक्ता अधिका विकृता तुल्यप्रमाणाप्यंतर्जातीया फेनादीनां संभवः ऊर्द्धरा
जी उपरिभागे रेखा सीमंतो विच्छेदो तंतुपिच्छा अथ व्यंजनविशेषाः तत्ररागादीन् लक्षय राजीविशेषेण ४
ति विच्छिन्ना विरसा रागा इति विछिन्नेति नष्टक्षीरवत् दध्यकृभूतघन इव भागा विर
साविकृतरसाः नीरसा वा रागाः खांडवाख्यपानकभेदाः आमि राजीविशेषेण च मांसे मां
ससादीन् गौरश्यामा घृतेपानीयसन्निभा उदकवर्णा मध्ये अंभसि च कालीकृष्णा नीद्रे
हरितमरकतवर्णा तैले अरुणोपमा फलानि लक्षयति पाक इति अपक्वानां फला
नां पाकः पक्वानां परिकोथतं स्रुतिभावः आर्द्रशुष्काणि लक्षयति द्रव्याणामिति टे॰ ८९
लक्षयति नीलेति रसैर्मांसरसैः नीलवर्णा राजी क्षीरे ताम्रा दध्नि श्यावा कपिसा तक्रे पीतासिता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥ आर्द्राणां द्रव्याणां किंचिच्छुष्कत्वं शुष्काणां विवर्णता किंचिद्विवर्णत्वं मृदुकठिनानिलक्ष
यति मृदूनामिति मृदूनां काठिन्यं कठिनानां मृदुत्वमिति स्पर्शविपर्ययः माल्यं लक्षयति मा
ल्यस्य पुष्पस्य स्फुटितभागेषु शीर्णत्वं वस्त्रं लक्षयति ध्याममंडलेति ध्याममंडलतामलिनवर्णो
मंडलोत्पत्तिः [illegible] तंतूनां पक्ष्माणि सूक्ष्मावयवाः तेषां सदनं शातः धात्वादीन्लक्षयति
धात्विति धातवः सुवर्णादयः रत्नानि माणिक्यादीनि आदिशब्देन शंखमुक्तापादयः म
जु6 लात्तलामलिनच्छवित्वं स्नेहादीनां च हानिः स्निग्धानां स्नेहस्य हानिः शीतादीनां स्पर्श
स्य तैक्ष्ण्येन प्रभायाः मन्मयं लक्षयति सप्रभत्वं च मन्माये निःप्रभस्यापि प्रभोत्पत्तिः विष
प्रयोक्तारं लक्षयति विषद इति विलक्ष्मलक्षिः दिशो वीक्ष्यते इतस्ततोऽवलोकयति च
स उद्विग्नः भीतश्च किलः विषदलक्षणां तत्प्रयुक्तविषविशेषप्रज्ञानार्थं अथाग्निक्षेपादी
नां सविषान्नलक्षणं तत्राग्निप्रक्षेपणात्प्राप्यान्नमिति वामतः एवं दिशांतरे एव वा चलि
तज्वालः स्फुटति अग्निभृशं चटचटायते शिखिकंठाभधूमार्चिर्नीलधूमज्वालः अ
नर्चिर्वा अनुत्पन्नज्वालो वा मक्षिकादिप्राशने सविषान्नलक्षणं म्रियंत इति प्राश्येत
सविषमन्नं शुकादीन्दर्शनेन लक्षयति उत्क्रोशंति उच्चैः शब्दं कुर्वते दात्यूहो धकावः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

658

रसत्सुविषमन्नं अक्षिवैराग्यं नेत्ररोगापगमः कपोतादयः प्राणास्य जंतोः परिम्ल
न कोकिलः दक्षः कुक्कुटः मयूरोहृष्येत् हर्षप्राप्नोति मयूरस्यविषघ्नत्वंदर्शयति त
च्छामंदतेजइति तदृष्ट्वामयूरावलोकनेनमंदतेजोल्पप्रभावं सविषान्नत्याग
प्रकारंलक्षयति इत्यन्नमिति यथालेनसविषान्नेन स्पृष्टं जंतवोपिनविपद्यैतेन २४
म्रियेरन् एवंत्यजेत् सविषान्नस्पर्शज्ञानोगानाह स्पृष्टेत्विति अग्निनादह्य
मानस्येवदुःखं दाहः ज्वरो रोमोद्वेषः मूर्छा स्फोटः पिटकाः सुप्तिः स्पर्शाज्ञानं क
ह्वादीनामौषधमाह सेकाद्याइति सेकः परिषेकः आदिशब्दादभ्यंगावगाहादयः विषना
शनाविषघ्ना विषतंत्रेवक्ष्यमाणाः सेकाभिः प्रलेपाः सेव्यमुशीरं पद्मकं पद्मकाष्ठं सोमव
ल्कः कट्फलः तालीसपत्रंप्रसिद्धं अमृता गुडूची नतंतगरं सविषान्नभक्षणाज्जान् रोगा
नाह लालेति लालाश्लेष्मसंस्रावः जिह्वोष्ठयोर्जाड्यस्तंभः उषाश्चीरेरोमवृदाहः चिमिचिमा
यनं सर्वत्र मुखसर्वपालिप्रस्येवदुःखं दंतहर्षोदंतरोगविशेषः लालादीनामौषधमाह सेव्या
द्यैः पूर्वोक्तैः सर्वविषजिद्धितं तत्रोक्तं पालिसारसालेपादिकं सविषान्नामाशयप्राप्तिजान्रो ९.
गानाह आमाशयगतइति छर्दईदपरोधनं नेत्रयोर्मनसश्चक्रियाप्रतिवंधः विंदुभि हे.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

॥आमपक्वाशयविकारयोरौषधमाह तयोरग्निवान्तविरक्तस्येति क्रमाद्योज्यं २

659

रंगानामचयः जलबिंदाकारस्फोटव्याप्तांगत्वम् सविषान्नपक्वाशयप्राप्ति
ज्ञानं रोगानाह पक्वाशयगतेपुनरिति पांडुत्वं शुक्लत्वं उदरमुदरारव्यो रोगः आमा
शयविकारेषु वांतस्य पक्वाशयविकारेषु विरक्तस्य हरिद्रादीनि नावनादिषु योज
कटु० येत् हरिद्रेहरिद्राद्वयं भीतिरिकर्णिका सिंदुवारितोतिंडुडी निष्पावोवल्गुः वाष्प
कीर्हिंगुपत्री शतपर्विकावचा कुष्ठं रस्य पत्तिगोऽंबलज्जा वाकुची आहारं वि
विषस्य ६ नापि प्रयुक्तस्य शांत्यर्थमयं प्रयोगस्यादिति विषशांतये इत्युक्तं संग्रहेतु ईश्वरा
नो ८ णां वसुमतां विशेषं भूतिभजां प्रायेणापि तेभ्यो ध्यनित्राभूयांसि भांति ततस्ते
स्वयोगात्समासन्नवर्तिनो ऽन्नपानादिषु विषप्रयच्छंति स्त्रियस्तुतत्परा राधिप्रयुक्ताः
सौभाग्यलोभेन तस्माद्राजा कुलीनं स्निग्धं मातृमा स्तिकमार्यपरिगृहं दत्तेदत्ति राग्नि
भक्ते स्मुचिमनुद्धतमनलसमैव्यसनंगनाहंकृतमकोपनमसाहसिकंवा [illegible] विवो
धकुशलं निष्णातमष्टांगे यथाम्नायमायुर्वेदेषु विहतयोगदेम सन्निहिताग दादियोगंसा
त्म्यज्ञं च प्राणाचार्यं परिगृहीतमर्थ मानाभ्यां संप्रदायानति क्रमे राजा कालेगुरुमिव शिष्याः पित
तरमिव पुत्राः प्रभजेयत् प्रतिकूलमपि तद्वचः सांप्रतमितिमन्येत नभद्रोपि गजपतिर्निरंकुशः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ष्ला घनी योजनस्य तस्मात्तदाय तमाहारविहारप्रतिचारात्मानं कुर्यात् उपांतमपि खलु जीवि
तमुपायबलेन रक्ष्यमधिलिप्सेत् नित्यमपि च बहुपरिग्रहाः नरपतयः संनिवाक्रकारिणः प्र
लसंन्यासादयः प्रतिलब्धा प्रत्यवैतस्तीयाव स्यात्प्रयोगी रोगोपि विषोधैरारा राजानस्तेहि प्रम
दपरिगताः दुःखासहिष्णवः स्वयमपथ्यरुचयः संनिहिताहितवैद्यवचनप्रायपरिवाराश्च
तस्माद्भिषजो राजा राजगृहांते संनिवेशनं कारयेत् तथाहि सर्वोपकारतोषु नृपतिशरीरोप
योगि ष्वपूर्णेतद्वृत्तिर्भवति सम्यक् संपन्नं सुपरीक्षितं विमृष्टमगन्त्यादिषु प्रागुपनीतं शिखि
नानिर्दिष्टं भिषग्वोदितं प्रोद्दरोः पुरः स्थितो राजा हस्तवद्धैर्धरलं भोजयेत् भुंजानस्य
चास्य दुंदुभीनगदपुलिप्तानवादयेत् दंतकाष्ठप्रमुखे विषे कूर्चिक विशीर्णता जिह्वादंतो
मर ष्ठमांसशोफाश्च तत्र पूतिल्पधातकी पुष्पजा ववास्पिप्पलकरीचूर्णैः सक्षौद्रैः सपृष्ठदकल्के
नवा प्रतिसारणं कुर्यात् दामडिकरमध्याम्रातककोलबदररसं क्षौद्रयुतं गंडूषमनेन जिह्वानि
र्लेखकवलगंडूषाद्याख्याताः अंजनप्रयुक्तेऽस्मद्दूषिकोपदेहदाहरागवेदनादीनि भवंत्यां
ध्यं च तत्र सर्पिष्यानं योज्यं स्तनेन पयसा सप्तकृत्वः पिप्पलिभावेन ततस्तत्कल्केन सर्पिपक्वं हे.९१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

 661

नेत्रतर्पणं कपित्थस्य मेषशृंगी मलातकानां पुष्पैः वरुणनिर्ग्रासेन चांजनं कतीशिरीषबीजं पुंड
रीकनागवल्लीचूर्णसंपृक्तं सोमधुनाभावितं नञ्चश्रोनांजनं तु वर्णचूर्णयुक्तमंजनं नस्यधूम
प्रयुक्ते शिरोरुक्कफस्रावः स्वेभ्यो रुधिरागमन निर्दिष्टेप्वे वृत्ते च तत्रातिविषाश्वेताकाकमाचीम म ४
दयंतिका कल्कसीरसिद्धं सर्पिर्नस्ये पाने च विदध्यात् मदयंति कालिका अभ्यंगप्रयुक्ते त्वगद
रस्वेदपाकस्फोटावराणि तत्र शीतांबुपरिषिक्तस्य चंदनतगरोशीरकुष्ठवेणुपत्रकामृता
ध सोमवल्लीश्वेतापद्मकालीयकैः रनुलेपनं वेणुपत्रिका वाष्पिका एतान्येव च सकपित्थर
सगोमज्जापानं गिरिकर्णिकाश्वेतामूललप्रियंगुसारिवामधुसर्पिस्सुगंधमूत्रगोवीरुमूला क १
नि शैलुकाथपिष्टाव्यंगप्रलेपः अनेनोद्वर्तनो द्धर्षणपरिषे कानुलेपनम् पराणयानश्याम
स्तरसा प्रावशीपादुकोपानत्पादपीठाव्याख्याताः विशेषतस्त्वाभरणकृते विकारेऽम्ब
गंधापामार्गकिलिहीखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तयुक्तैः प्रदेहः पादपीठकृते श्लेष्मांतक
सर्पसुगंधाकल्कमधुयुतः छत्रप्रयुक्ते स्फोटतां द्विप्रपाकानां पक्कजांबवप्रकाशानां प्रा
दुर्भावः तत्र मधुकपाटलोंकरोधांजनकुष्ठसर्पसुगंधाखदिरशिरीषकल्कैर्गोपित्तसंयुक्तैः

कसेरु १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सर्वगात्रप्रदेहः अनेन चामरव्यजने व्याख्याते शिरोऽभ्यंगप्रयुक्ते वेदनाश्रुपिजन्मकेशच्यवनं ६६२
च तत्र श्यामा पाटिसिंदी तंदुलीयकघृत दिग्धैः स्नाता विनाकृता सलेपः गोमयमालती
मधूकपराग्यस्वनामरसो वा गारधूमो वा अंकोलकांतकत्वकू पाटला शिरीषमधुकहरिद्राद्वयैरजाक्षीर
लोडितैः परिषेकः अनेन शिरःस्नानस्नानोदकं कलिकास्त्रगुल्ती व्याख्याता कर्णपूरणप्रयु
क्ते शोपपक्वपाकाः श्रोत्रवैगुण्यं च तत्र बहुपुत्रास्वरसो घृत सौद्रयुक्तः पूरणं सोमवल्कसो वा सु
शीतः मुखलेपप्रयुक्ते मुखश्यावता पद्मकंटकाभवं त्वभ्यंगजाश्च विकाराः तत्र मधुक
वा ८ पद्मश्यावंध जीवकं जपुत्रजीवं दनै सघृतैर्लेपो मधुसर्पिषा पानं च श्वेताभ्रारामाक्षिरोगनासाख्य
पासास्त्रक्ने त्रतागंधाज्ञानं च ततो दंत रोविधि वाध्यादितश्चेति फलमूलपत्रदादीनां वि
६ षास्त्रुछालनो के भोजनव्यंजनानां च तथा कुर्यादन्तीद्वितः घृयाति घ्रापयित्वा नस्तुष्यान्
सेस्त्रुष्टातानपि घृतिवायं ततो दत्वा प्रतीद्ये वैकनाडिका ततो विज्ञाय शुद्धिं च भोजस्यादक नप
स्य च आहारमुपयुंजीत यथावद्वसुधाधिपः मंदतीक्ष्णता विषाभ्यासे विषमुक्तीयतन्मत्रां त
स्माद्विषं स्वहस्तेनैव वधीयात् कुशलो भिषक् विषसंधारणं धन्वंतरिर्द्रोणं सुप्रीतिवर्द्धनं गुप्तिं च साधि
धानघटीमूले फलकस्थापितौषधं प्रागुदीच्योर्दिशोर्गुग्गुलं मेव जायागारामि षयते घनादीनेषु
नस्तत्रतराकोष्ठमपानिच उच्चे प्रशास्तविद्वेद्यूं बहुमतायनं महत् महानसंस्कृसं मन्त्रष्टे विश्व

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्वजनसेवितं महास्याधिनसद्वारं कक्षावत्सवितानकं सुधौतदृढकुंभादिपरिशुद्धजलेंध
नं स्वकर्मकुशलादक्षाः स्वदास्तत्राप्रमादिनः कृतवेषान्स्वामिन्राराजकल्वैरसंगताः तेषा
मधिपतिर्विप्रः कुलजः सुपरीक्षितः संविभक्तान्नभक्तांश्च सुविवेद्यवशानुगाः संविनृत्तः
उदासीनः सर्वेविभक्तदाम्मलाः शस्ताः सततमीहशाः मिथो विग्रहसंघातरहितान्भृत्य
तोषिताः तान्वैद्यो गुणात्वाने कोमनसाप्रतिजाग्रयात् भृत्यदैकोपोपकरणासंरक्ष
णात्समुद्भृतः स्वधास्यमित्रं भवताजिगीषोर्वैद्यः सुसज्ञोषधशास्त्रपंत्रैः तंगधनां
स्यातन्निकासमत्सविद्गुत्मागतं पोधतुलं चिकित्सेत् पंथान्मदकक्षाप्रां भक्तंयवसमिंधनं दू
षयंत्यरयो यस्मात्तद्धि श्वान्वोधयेत्पुनः दुस्थानं वानिवेशं वा नाविज्ञातं प्रयोजयेत्
न२ भूवाहितल्पाकाष्टाश्मनमार्गोन्मार्गवनस्पतीन् विषेणोपहता भूमिः केचिद्दह्यन्ते प्र
ग्लानिंत्वं उन्मादिन्यस्त्वकीटकसरीसृपाः विशीर्यंते खुरनखादाहकंडूरुजान्विताः छर्दिर्मूर्छा
ज्वरो मोहः शिरोदुःखं च जायते तत्र सोमां जनानां मूलं वल्लीसोमसुवीरकं सोमराजीसुनंद
रव्यां सरलां गंधनाकुलीं चोरटीत्रायमाणां च प्रोक्षयेन्नेन तां भवं सुगंधारव्यां गोरोचनां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

चोरंटीपद्मचारं रांगी सविषे विरसं तोयं कवोष्णं राज्ञी भिक्षितं फेनलं गुरु विछिन्नं स्वगौरन्नमि
नंदेते मक्षिकाकुलितमल्पं च स्पर्शान्नेशीघ्रकंडुमत् ओदनः सादितस्तेन भक्तानां त्रो विदह्य
ते विदग्धः पच्यते कृष्णत्वं ब्रोमक्ष्णीज्वापुदः दर्शयेत्सर्वतो नीलपीतकर्वुरसोभितं तत्र
स्निग्धादिमगदं भृंगिदोषोदितं पिबेत् ग्रंजकभृंगीविशाख्यां विषघ्नी मुद्गमारखी फणीज्जुकंप्र ला ४
सिविंबोदग्धातं भेषजं गालयेत् वक्षुशोगालितं तत्र पाचयेत्तत्र चाद्यिपेत् कल्कं पीत्वा का
यं सरलां रजनी द्वयं स्लामुदीच्यं मंजिष्टं स्तुनंदं वा कुचीमपि पात्यं तेषु विंदवस्तस्मा घत्रस
निर्विषं भवेत् पाटलापारिभद्रांम्रकर्णी धपामार्गा कशिम्रुकान् कलशीतर्गतान् दग्ध्वा प्रदि
पेत्सविषां भक्षि णीते धूमोहिमच्छो सेमारुतो विषसंयुतः भूमम्रूर्छादि [illegible] कारी च पीग्वा
दिस्तत्र चेष्यते देवदांतसातं तांमधुकांजनगैरिकं वज्रकंदलतालोध्रं विकिरेत् स्लदा चूर्णि
ते वस्तागेषु पताका सुद्रूष्ये कुसुमहत्स्तव सर्वतः क्षरी संपक्वा निर्विषो जायते तिलः दवि न२
कूताभवति छायापादवे विषदूषिते निर्गंधमतिगंधं वा तत्पुष्पं हर्षिरो रुजं कुर्यात्फल
पलाशादि कंडूपाकातिसारकृत भक्षिमुद्दिश्य यत्प्रोक्तं तत्सर्वं तत्र चे [illegible] ष्यते हे॰ ९३

शस्त्राने १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

665

न चकन्यामविदितां संस्पृशेदपरीक्षितां विविधान्कुरुते रोगान्कुशलाः खलु मानवाः आजन्मवि
षसंभोगात्कन्या विषमयी कृता स्पर्शोच्छ्वासादिभिर्हन्ति तस्यास्तु परीक्षणं तद्दल्लकेशांस्पर्शात्म्ला
यन्ते पुष्पपल्लवैः शय्यायामत्कुणो बल्ले यूकादिभिः स्नानवारिणि जंतुभिर्म्रियन्ते ज्ञात्वा तामेव दूरं तत्त्यजे
त् नाप्रोक्षितं नाविदितं भिषग्ज्ञानान्वेषितं नायाशितं च वस्त्राद्यैः किंचिदाहारयेन्नृपः धन्वं सर्वार्थ
२५ सिद्धाख्यं पापघ्नं विवाहयेत् पंचवर्ष्यमायुष्यं शाकुघ्नं वक्ष्यते जनं अथ शुक्लपक्षे पुण्ये हनि पुनर्वसुह
स्तचित्रामृगशिरःश्रवणरेवतीशतभिषक्प्राजापत्योत्तराणामन्यतमेन नक्षत्रेण योगमुपगते भगवति
यथाधिपतौ प्रशस्ते मुहूर्ते स्निग्धे भौमानुः समुत्थं स्निग्धं सप्रभं गंधवर्णोच्छ्रिते नीलोत्पलाभमञ्जनमा
ए॥५ हरेत् तस्याष्टौ भागाः कतकरजोऽदुंबरामेकैको भागः तत्सर्वं मृत्पात्रे वृक्षिप्य बलिमंगलपर्वकमुपसं
साध्यापरस्य दिक्कादिरथवस्य स्पंदनान्यतमदारुभिर्गोमयैर्वा दाल्लयेत् ततश्चापीविलोक्यं तेरवमार्यता
रां वृहस्पद्दत्ताश्विरुद्रेन्द्रादित्यसोमवरुणा वैश्वानर वामनविष्णुजनकभरद्वाजधन्वंतरिस्वयंभुव
सुकन्यास्कंधच्यवनवैनतेयानन्यांश्च यथाविधिपुष्प देवतासुमनो ततलाजास्वस्तिकसंपाद
पायसेनार्चयित्वा वृद्धिं वेद ब्राह्मणांश्च शुक्लवाससो महतां भिर्दक्षिणाभिः पूजयित्वा तस्मि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वी॰टी॰१८

का॰

नत्तैतै रंजनं ध्यातं ध्यातमावर्त्य पृथक् पृथक् निषेचयेत् गोसकृद्रसमत्र घनदधि लौद्रवसामज्जसे
लमघसर्वगंधांबुशर्करोदकेक्षुरसेषु तथाहरीतक्यामलकविभीतककाश्मर्यमहीकाम्लंगारक
कशेरुकोत्पलनलिनसौगंधिकमृणालिकाक्वाथेषु [redacted]
[redacted] तथालावकपिंजलेणशश
हरिणकुलीररसेषु तथामधुकचंदनकालानुसार्यनलदपद्मकोशीरमंजिष्टानंतागैरिककुं
कुमोदकेषु कालानुसार्यप्रलेपं ततः शुक्लेवाससि बध्वा द्वादशरात्रमांतरिक्षे वासयेत्
ततः छायायां विशोष्य स्फटिकमुक्ताप्रवालकालानुसार्यप्रलीवापं पुनरपि बलिमंगलपूर्व
कमहतवाससाकन्यया दृषदिपेषयित्वा सुवर्णरजतताम्रशंखशैलखदिरदंतगवलवैदूर्य
स्फटिकमेषशृंगपनसतमसारान्यतमघटितायामंजनिकायां निधापयेत् गवलं माहिषशृंगं अ
थपुनरपि पूर्ववत् कृतस्वस्त्ययनसावित्र्येणकर्मणात्वष्टर्वविन् द्विजन्मा तदभिसंस्कृर्यात्
ततो गंस्कंधमारोप्य पांडुरछत्रचामरवालव्यजनैरनुगतं तथा शंखदुंदभिस्वनैर्द्विजातिव
प्रयुक्तैश्च वेदवादनिर्घोषैः पुन्याहिषैः कृतपुष्पोपहारवैद्यगरहीतन्नायकगृहमनुप्रवेशयेत् अंजनं हे॰९४

जै॰२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तदंच तेन विदेहाधिपेनोपदिष्टेन सर्वार्थसुसिद्धेनांजनेन यथोक्तानामंजनभाजनद्रव्याणां मंत्र
समया शलाकया गोवालैर्ध्वजापर्वकेसुचिः सन्नियतो भूत्वा धा राणि मनेभ्यो यानः पूर्वमंजयेदक्षि
णी नमस्ते रूपपरिशोधनराजाय तथा गता याहि ते सन्यक् संतुष्टाय तेयथाऽऽध्युक्ता चक्षूंषि न चक्षुर्वि
ज्ञान चक्षुः एतो धव स्वाहा ततः पर्यंतामेवधारिणीमनस्मरन् सायंप्रातः शस्यहमेतत्परं पवि
त्रपरं पवित्राणां तेषां कल्मषजैस्तां सर्वविघ्नहरं मंजनमभिप्राणि द्रुमस्य च त्रवधानं घृतस्य प्राक्
प्रकल्पितं तस्मादेतद्राज्ञां राजमंत्रिणां च महीं विजिगीषमाणानां ब्राह्मणानां वेदाध्ययनमन्ये
दपि सद्धास्त्रमवगाहमानानां प्रसन्नमना भिषक् कल्पयेदिति भवंति चात्र श्लोकाः पथ्यापोगाहितं
द्वंतेव हस्तलिकृताः शिवाः यान् सेवमानो नृपतिः शत्रुभ्योनेतिवंचनां विल्वाढकीयवक्षा
रपाटलावाल्हिकोषणाः श्रीपर्णी शल्लकीयुक्ता निक्वाथः प्रोक्षणोपरं श्वाढकी सोरुसीसवि
षं घ्रोक्षितं तेन सद्यो भवति निर्विषं यवसैंधवपानीयवस्त्रसपासतो दने कववामरगां छ
त्रवालव्यजनवेश्मच शेलुपाटल्यतिविषाशिग्रुगोपीपुनर्नवा समंगालहरेणुकाः स
पथ्यालूद्रामधुयुताव सुपिष्टेनैलिप्यता निखने ह्येषविषाणस्येसप्तरात्रं महीतले ततः क

क१ समंगा रजनमूलत्वक् कपित्थवृषशेलुनं सह हरं नशानेन द्वनोऽसृजं
विषनाशनं शोणितं कुंकुमं लाक्षा प्रियंगु मंजिष्ठा २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मणिं हेम्ना वद्धं हस्ते न धारयेत् संस्पृष्टं सविषं तेन सद्यो भवति निर्विषं वभ्रुः नकुलः मनोह्वाल
घ्राणीपुष्पत्वगिति शाण्वेलद्वार्षपाः कपित्थकुष्ठमंजिष्ठापित्तेन गव्यदत्ता कल्पिता स्मृतोगौः वर
कपिलायाअस्तम्या रखो यंवरोगदः विषजित्परमं कार्यो मणिरत्नेच पर्वतं सुपिकाजरुहा
वापिहस्ते वद्धा विषापहा हरेणुर्नासीमंजिष्ठारजनीमधुकंमधु अदत्वक् सुरसंलाक्षा
श्व पिंतं पूर्वजन्मनि वादित्रानि पताकाश्च पिष्टैरेभिश्च लेपिताः श्रुत्वा दृष्ट्वा समं घ्रात्वा सद्यो भ
वति निर्विषः श्रूषणं पंचलवणं मंजिष्ठां रजनीद्वयं सूक्ष्मैलां त्रिवृत्तां पत्रं विडंगानिंद्रवारु
णी मधुकं चेति सद्यो शृंगोविषाणो निधापयेत् तस्मादुष्णांवुनामात्रं प्रागुक्तं योजयेत्ततः
विषं भुक्तं जरां याति निर्विषे पि न दोषकृत् जतुसर्जरसो शीरसर्षपपत्रवालकैः सविल्वारु
ष्करपूरैः कुसुमैरर्जुनस्य च धूपो वासगृहे हंति विषं स्थावरजंगमं न तत्र कीटाः सविषा नो
दुरा न सरीसृपाः नकृत्या कर्मणा घाश्च धूपो यत्र प्रवर्तते शिरीषविषवलाकास्थिपस
र्षपाश्चंदनं घृतं धूपो र्घविषघ्नः शयनवसनासनरोगहृत् पूर्वोक्तं श्रूषणादिं च स्नानी
पानेष्वपि योजयेत् काणो धवार्कसुमश्वेतापामार्गसर्षपैः सदध्याज्यैः कृतो मुक्तेः कामु ह.९५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नाकुलीपत्रैः कल्को वा चंदनं क्षीरिपलाशद्रुमवल्कलैः मूर्वैलवालसुरसानाकुलीतंडुलीय
कैः क्वाथः सर्वोदकार्थेषु काकमाचीहिसेयुतः रोचनापत्रनैपालीकुंकुमैस्तिलकं वहन् विषै
र्न बाध्यते स्याच्च नारीनरपतिप्रियः चूर्णैर्हरिद्रामंजिष्ठाकिणिहीकणानिंबजैः दिग्धनिर्विष
तामेति गात्रमित्याह गौतमः नस्यपानांजनालेपेषु जात्संजीवकादिकान् ॥ अगदान्विषजंभ
स्य तीक्ष्णानि वमनानि च ॥ अगदान्विषतंत्रोक्तान् पिप्पलीमधुकक्षौद्रशर्करेक्षुरसैः सह
विरेचनं शिरोमोक्षं प्रासवित्रावर्णं यदि हृदयावरणं कार्यं प्रागन्नामित्रमध्यतः पिबेत् घृतम
जेयाख्यममृतं चाप्यभुक्तवान् ॥ अजेयाम्रतं विषतंत्रे सर्पिः क्षौद्रं दधि द्राक्षमंततः शीतलं जलं
॥ ततः ॥ अंतर्भावे ॥ ततएव पूर्वेषु पूर्वाभावे परमिति लक्ष्यं सितामधुकपालिंदी कल्कं तन्मां
सभिषत्ते गोधाहरिणावभ्रूणां स्वकणास्यं विपाचितं सनागरं सातिविषं [illegible] सप्रिलोवलं
सुशीताः सघृता [illegible] कल्पिता रसाः इत्थं विषगरादिभ्यो रक्षेद्यो हि नरेश्वरं स्यात् --
--- छेदः प्रजानां सर्वकर्मणां ॥ प्रज्ञाधैर्यक्षमात्यागा मानुषत्वेप्यमानुषाः यद्गुणैः कर्म
भिस्तस्माद्राराध्यो मानवैर्नृपैः पवित्रसाद्यान्नपरस्तत्रविज्ञातः प्रविशेद्भिषक् नसंमतोप्यनुचिते
पानस्थानासनं भजेत् उचितेषु ततो राज्ञः सिद्धे ह्याक्यं चनादिपेत् ॥ हीनकालं राजार्थं स्वा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यंप्रियंहितंसद्यः देशेकालेपरार्थंचवदेद्धर्मार्थसंहितं नानुष्टाप्यादपथ्यंतं मद्दनंच्छलाहसं नाचरेद्हिते
नीतंम्लोच्छेदकरंहितंनत ॥३०॥ नकुलंहितंवाच्यम हितंवाकारयेन्मिथः उदारैः सान्त्वयंवाक्यैर्दोषां
श्चैतदुपेक्षयातूष्णींचासुनिवाक्येस्याद्वर्जयेत्तदैव्यसंकथांविपक्षश्चदप्यचित्त त्तोवालिंगोपितभाववित् ॥३१॥
नि ४ तिष्ठिवोपिद्विष्यापियासासविप र्ततना वैधराज्ञः कुर्वीतकार्यीणि सुलप्पन्यपि नवायानचिरंतिष्ठे
त्कोशस्थानावरोधयोः स्वल्पेपिदर्शयेत्तच्छिलाभेतिध्यं नमानसः मिथःकथनमन्येत्तकोलिंनंदंडवा
दिनांवस्त्रादिराज्ञः सदृशंराजलीलांचवर्जयेत दत्तंयत्नुन्वयेत्सौवत्नार्यंनष्ठिवत्द्धपेयहसितंनव्येस्मितं
कुर्यात्सुभोरेवानुवृत्तितः उच्यमानेचलंवेत्नपरक मणिमरकतं स्वमंमणिलवाधिर्यर्यधैर्यमाधुर्यलो
ष्टवं ॥३२॥ त्याययासेन नात्मानंकुर्यादतिसमुच्छ्रितं पानीयपायाभिद्रुः स्वायनोच्छ्रयः ३ लवकतथा ॥३३॥ सन्नसे
वान्नपतेः क्रीडाशस्त्राणिपावकैः कौशलेनापिमहतानबिभ्रातैः सातं स्थनेप्राप्यंडः प्राम मैस्वर्ग्यम्प्याऽ २४
मानंचभूपतेः पथ्योपयुंजीनचिरंनथा स्यादप्रमादवान् विदध्यात्सुहीनः शार्ष्णीरक्षामंत्राभिमंत्रितां
राज्ञोसिद्धार्थकान्भूतिमक्षतैरन्वितां रक्षाचिरक्षाशक्तिं नंदु च्छैर्वैसपर्वांकुरयावकान्सदूर्वपु
ष्पकलशं सपुष्पफलपल्लवंउपहारंचसंध्यायांभूवाचांनेनिशासु चरानत्स्वस्त्ययनकर्मकर्तव्यं हे.९६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प

शुचिनाम्नुवि आयुष्यं पौष्टिकं मृतविषकार्मेरापार्श्वजित् संतैयएषविषपालनसाध
नायप्रोक्तस्तुविस्तरविधिः पुनरुत्तरेषु आलोच्य सम्यगखिलं मतिसर्वकारी भुंजीत तेय
रिकल्पविकारचिन्हं रतिविषगरसंतारसंराणोपदेशं भजति नरपतिर्यो नित्य
मेवोपपन्नः निजपरिपुरुदैश्चर्य ध्वोमहात्मासज्जनपतिजनानां क्षेमयोगोचिरा
य कृतस्त्वेपचारस्य विशेषशंकानिरस्यार्थमुपचारमाह विषभुक्तायेति सुद्धापोई
मधस्तथेति पुनरपि कृतवमनविरेचनाय काले भेषजकाले संसर्गेन क्रमानंतरमित्य
र्थः हृद्विशोधने हृदयस्थितविषशोधनं ताम्रचूर्णं प्रयोजयेत् ततः शुद्धे हृदि ताम्रचू
र्णप्रयोगाद्धृदयशुद्धौ सत्यां शाणं कर्षचतुर्थांशं हेमचूर्णस्य दापयेत् सुवर्णचूर्णस्य फ
लमाह न सज्जत इति हेम पिबतीति हेमपः तस्य योगो विषेण सज्जते न संगच्छतीति विपुलचा
युर्जायते सज्जते इति पाठे षंजेः संगार्थत्वं आलानेय दत्वं विस्य विषेणोक्तविधिं गरेप्यातिदि
शति गरेप्येवं विधिः स्मृत इति गरं कृत्रिमं विषं गौरास्तुष्यपो मुख्ये कार्य संप्रत्ययः इति ग
रे विषविधेरप्राप्तत्वाददतिदेशः अथ विरोधान्नपानरसादिविरुद्धान्नस्य दोषहेतुत्वमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विरुद्धमन्नीति विरुद्धं संयोगादिविरुद्धं कस्यचिद्धि रुद्धाहारस्य विषवत्सद्यो नाशनत्वात् त
कस्यचिद्गरवत्कालांतरनाशनत्वात् रोगजनकत्वाच्चोपन्यासाद्यमुपाद्यं संग्रहे तु विस्फोटकुष्ठ
मदविद्रधिशोफपंढत्वं तेजोबलस्मृतिमतीन्द्रियचित्तनाशान् कुर्याद्विरुद्धमशनं ज्वरमस्रपित्त
मष्टौ गदांश्च सहसैव विषयप्रत्ययमृत्युमिति विरोधश्चासपृथा संयोगसंस्कारमात्रादेशकालावस्था
स्वभावभेदात् संयोगस्त्रिधा बलवद्गुणानां साम्यवैषम्यात् साम्यवैषम्याभ्यां च स्वंतं भे व५
दाः तेच सोदाहरणाः संयोगपरीताः बलिनां मिथो गुणानां विषमतया समतयाप्युभयथा
२।६ पि संस्कारादिवशादपि भवंति निसर्गादपि विरोधः क्षीरं कुलत्थैः पनसेन मत्स्यैः सर्षपं दधि सौद्र
घृते समांशे वायुर्विररात्रिषु सक्तु वत्स्रतोयांतरास्ते पक्वकास्तथा चेति तेषु वसमारो
दुःखबुद्ध्या विवेचनीयाः तत्रानूपमांसस्य मत्स्यादिभिर्विरोधमाह नानूपमामिषेति विरु
द्धमंकुरितधान्यं माषादिष्वेकेनापि विरोधो ज्ञेयः पयः क्षारशाकादि गुडमाषतिलक्षीरविरुद्ध
विषमसंकेः ग्राम्यानूपौदकमांसानामेकेनापि विरुद्धत्वमिति विरोधश्चैक [illegible] ध्यामस्य च हामानु
मेशा पयहमं श्रुतः ग्राम्यानूपौदकपिसिलानि मधुगुडतिलमाषपयोमूलकविषविरूढकैः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धानराह माषांकुरनैकधामनीयात पयसा सहैवेति
पयोहरीतकयोर्विरोधमाह भक्तपिल्लाहरितकं मूलकादि
पयस्युक्तेन १=

कथं नाद्यादिति उक्तोऽपि मत्स्यपयसोर्विरोधाद्द्वितीयः ततो विपयपक्वलिचिमयोः अम्लादिभिः प
यसो विरोधमाह विरुद्धमम्लं पयसेति सर्वमम्लं द्रवमद्रवं च पयसा सह विरुद्धं [illegible] सहभा 673
य२ वो त्रपसा उत्तरमपि लिखते नाम्लेन तेयः उक्तं हि संग्रहे सर्वं चाम्लं पयस्येकध्यं ततउत्तरे वा विरुद्धं तथा
म४ सर्वं फलमम्लं नाम्लं च न ह्लकुलत्थाढयः वरको व्रीहिभेदः कंगुः प्रियंगुः वल्लो निष्पावः मकुष्ठः वला
यभेदः सुश्रुते त्वाह लवलीफलं वरककरीरामलफल लवणाकुलत्थपिण्याक दधितैलानूपोदक
विदाहि [illegible] पक्वशाकाजाविकमांसमद्यजांववचिलचीमनत्स्य [illegible] हरीतकाख्यपाके [illegible] पिता
पयो नपेयं कस्य शाकस्य हरीतकसंज्ञे त्यपेक्षायामाह मूलकादीति मूलकादारभ्य शाकवर्गोक्तं हरी
तकसंज्ञकमित्यर्थः वराहश्वाविदो विरोधमाह वराहमिति श्वावित्सम्यक्सहचारी मा दधिपृषत
योर्दधिकुक्कुटयोश्च विरोधमाह दध्नाहति विज्ञाममांसयोर्विरोधमाह आममांसानि पित्तेनेति आ
मनां सान्यपक्वमांसानि मूलकमाषसूपयोर्विरोधमाह माषसूपेन मूलकमिति अंकुरितं भक्षा
कयोर्विरोधमाह अविमिति विरूढकुरितधान्ययोर्विरोधमाह विरूढेति माषादिलकुचयोर्विरोधमा
ह माषसूपेत्यादि आज्यघृतं फलं तथेति क्षीरेणासह विरोधौ सिद्धे सहग्रहणं प्राकृपक्वाम्लविरोधा
र्थम् तथा चाह सुश्रुतः लकुचफलं दध्ना पयसा माषसूपेन प्राकृपक्वात्पयसा सह विरुद्धमिति
तक्रादिभिः कदलीफलस्य विरोधमाह फलकदल्यामिति करणादिभिः काकमाच्यां विरोधमाह कोर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षरात्ताभ्यामिति पिप्पलीमरिचाभ्यां मधुना गुडेन वा काकमाचीमिति संग्रहेपि गुडमधुपाप
धकसमासकरणात् पात्र[illegible]विशेषसंस्कारात्काकमाचीविरोधमाह सिद्धां वा मत्स्यप
चने इति पचनेयस्मिन् पात्रे तन्मत्स्यपचनं नागरस्यपचनेऽसौ पचने काकमाच्याः पर्युषित
त्वाद्विरोधमाह सिद्धां मत्स्ये त्यादि अन्यत्रवापात्र इति पात्रविशेषनिरस्यर्थः यत्रक्षिपिपात्रे सिद्धः
सेतिपर्युषिताविरुद्धेत्यर्थः स्नेहविशेषसंस्कारात्पिप्पलीविरोधमाह मत्स्यतलनेत्यादि मत्स्या
निस्तल्यंते भर्ज्यंते येनस्नेहेन समत्स्यनिस्तलनः पात्रादिविशेषसंस्कारात्तर्पिषो विरोधमाह कांस्ये दशा
हमित्यादि दशाहं दशाहोरात्रात् उष्णास्वरूपयोर्विरोधमाह उष्णेत्वस्य चौरइति उष्णस्यधीद्रव्यं भल्लातके
न प्रयुज्यमानं विरुद्धं भासस्य शूलसंस्काराद्विरोधमाह भासोविरुध्यते शूल्यइति भासः प्रसहपक्षि
विशेषः शूल्यः शूलप्रोतोंगारेषु पक्वः कांपिल्यस्य तक्रसंस्काराद्विरोधमाह कांपिल्यस्त क्रसाधि
तइति कंपिल्यो कंपिल्यो रेचनद्रव्यविशेषो रोचनाख्यः पायसादीनां मिथः संयोगाद्विरोधमाह एक
५४ धं पायसस्सुराकृशरांति विवर्जयेत् ऐकध्यं एकत्र संयोज्यं पायः सैरयः कृशरातिलतंदुलमाषकृतायेया मद्या
दीनां मिथः संयुक्तानां मानतो विरोधमाह मधुसर्पिरिति द्विशाश्चिपाद्यस्तुपलद्वयं तेन चतुष्पंचसाधि
नेयम उक्तेऽयन्यत्र मधुसर्पिर्वसा तैलपानीयानां मानतः विंशाना द्वित्रिचतुःपंचधामिलितानां वा द्वन्द्वशः इति वि
रुद्धप्रकाराभवंति मद्धाज्ययोर्द्विद्यार्दपानाद्विरोधमाह भिन्नांशेऽपीति अपिशब्दात्समांसे च मधुपुष्कर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बीजयोर्विरोधमाह मधुमूलकबीजेनेति मधुक्षौद्रं मद्यादीनां विरोधमाह मध्विति मैरेयः शार्करमिति मैरेयो धान्या
सव इति चक्रनंदनः खर्जूरासव इति भरतादयः मैरेयो धातकीपुष्पगुडधान्याम्लसंहितः इति माधवकारः
आसवस्य सुरायाश्च द्वयोरप्येकभाजने साधितं तद्विजानीयान्मैरेयमुभयात्मकमिति जेज्जटो वृद्धदेवश्चापे
हिं गुडासवमधु मिति ति पेठिमध्वासवगुडैर्वि त्रिकोत्ति मैरेय इति डल्हणः सर्वमेतन्मारां सर्वेषामापृच्छ्या
त आश्र शक्यमानस्य विरोधस्य परिहर्त्तासी पत्वाच्च शार्करः शार्करोद्भूतं द्रव्यं भ्रस्य कारमनुवर्त्त
पयसो हरीतकमनुक्तमपि समुच्चिनोति चतुर्णां शाकस्य विरुद्धत्वात् चरकोप्याह पयसो हरीशाकं शार्क
रं मैरेयो मधु च सहोपयुक्तं वातं कोपयति संग्रहे प्येवमेवोक्तं पयसो हरीशाकं कुसुंभशाकं हैरयस्य मंथो
नुपानाद्विरोधमाह मंथानुपानं हैरय इति द्वावालोडिताः शक्तवो मंथः हैरेयः पायसः हरिद्रुकटुतैलयो
र्विरोधमाह हरिद्रकटुतैलवानु इति हारिद्रपीतवर्णः छत्राकविशेषः कटुः कटुतैलवान सर्षपतैलभृष्टः उपो
दकाइति बलाकायावारुणीपोगात्कुल्माषयोगाच्च विरोधमाह बलाकेति शूर्पस्विन्ना मुद्गादयः कुल्मा
षाः बलाकापावराहवसयाभर्जनाद्विरोधमाह तद्वत्तित्तिरिपि चा द्वेयेति एरंडेनएरंडकाष्टेत्थेन तैलेनवि
मर्द्दितामृष्टाः तद्वद्बलाकां वत्सद्योघ्नेति हारीं तस्य संस्कारविशेषाद्विरोधमाह हारीतेति प्रकृष्टर्पृत्तिविशे
षः हारीं हरिद्रुमूलकं दाहहारिद्रुकृतंमूलं हारिद्रावह्निनादारुहरिद्राकाष्टेन हारीतमांसस्य भस्मादिसंयोगाद्वि
रोधमाह भस्मपांशुरिति भस्मनापांशुनावा परिध्वस्तं सद्यो बलोडितं मधुयुक्तहारीतमांसं सद्यो जीवि
तं व्यापादयति अनुक्तसंग्रहविरोधार्थं विरोधसंग्रहसामान्यलक्षणमाह पत्किंचिदिति विरुद्धमिति पत्किंचि
चि १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्रव्यं दोषमुत्क्लेशयति न तु निर्हरति तत्सर्वं विरुद्धं समासतः संक्षेपात् विस्तरस्तु संयोगादिभेदेन
नेतं शोधनमप्युत्क्लेशयति परं निर्हरति शमनमपि न निर्हरति परं तु नोत्क्लेशयति न तयोर्वि
माधिपुः४ रुद्धत्वं अथ विरुद्धान्नपानजानां व्याधीनां प्रतीकारः शुद्धीति शुद्धिर्वमनविरेकादिका अत्र विरुद्धा
न्नजेषु येषु शुद्धिं नार्हति ते शमनेन प्रतीकारो द्रष्टव्यः केस्तद्विरोधिभिः तस्य विरुद्धान्नस्य विरोधिभिः
प्रतिपक्षभूतैः आहारविहारौषधैः अनुपयुक्तानामुत्पत्तिप्रतिबंधहेतुप्रतिकारमाह द्रव्यैरिति तैरेव
विरुद्धान्नरोधिभिरेव पूर्वं विरुद्धान्नसेवनात्प्राक् अभिसंस्कृतिरिति दृढताभावितत्वं विरुद्धान्नैरेवश
रीरस्याभिसंस्कृतिरिति व्याख्यायमाने सात्म्यमल्पं च भोजनमिति वक्ष्यमाणो न सात्म्येन यो न रुक्त्वं
व्यायामादीनामनुत्पत्तिहेतुत्वमाह व्यायामिस्निग्धेति व्यायामिनो व्यायामनित्याः स्निग्धाः स्नेहभा
वितशरीराः वयस्थास्तरुणाः बलशालिनः सहजबलयुक्ताः सहात्मना भावं सात्म्यं आत्मनः सहायभूत
मनुकूलं सुखावहमित्यर्थः तच्च द्विविधं [illegible] कृत्रिममकृत्रिमं च तत्र
यदभ्यासेन क्रियते तत्कृत्रिमे उक्तं च संग्रहे अहितान्यपि चान्येषामभ्यासादुपशेरते इति अकृत्रिमं तु द्वि
विधं निरुपाधिकं सोपाधिकं च तत्र दोषादिनिरुपाधिकं तद्धेषं सात्म्याख्यं यदाह चरकः उपशेते यदौचि
त्यादोकसात्म्यं तदुच्यते इति दोषादिसापेक्षं सोपाधिकं तत्र दोषादिविपरीतत्वमुपाधिः यदाह वाग्भटादिः
दोषप्रकृतिदेशर्तुव्याधीनां स्वगुणैः पृथक् विपरीतगुणं सात्म्यं तल्लंघ्यासात्म्यमुच्यत इति असात्म्यं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तु यथायथं सात्म्यविपरीतं तन्नु कृत्रिमं विपरीतत्यागेन क्रियते सोपाधिके दोषादितुल्यगुणात्वनुपाधिः
सात्म्यासात्म्ये एव निरुपाधि पथ्यापथ्ये उच्येते सोपाधिके त्वौषधानौषधे तत्र विरुद्धस्तेज्जननिरुपाधिका
सात्म्यस्य कृत्रिमत्वेन सोपाधिकत्वेन वा सात्म्यत्वे सति न पीडाकरत्वं निरुपाधिकसोपाधिककृत्रिमाणा व४:
मुत्तरोत्तरं बलवत् किमत्र प्रमाणमिति चेन्निरुपाधिकात्सोपाधिकं बलीय इत्यत्र संग्रहवचनप्रमाणं
दोषादिवैपरीत्येन हरंति रोगान् रुजं एकधा दधिदुग्धादियोजनाति विरुद्धं तेइति ते बांश्च पि कृत्रिमं
बलमबलीय इत्यत्र ऋतुचर्योक्तासात्म्य संधिक्रमः तत्र हि पूर्वे ऋतुचर्यामुक्त्वात्र सम्बन्धः सोपाधिकमसा बंधान्
त्म्यत्वे सर्वर्तुशीलनात्तु कृत्रिमसात्म्यरूपत्वं उक्तर्तुचर्यापास्तु तत्सं[illegible]पाधिकसात्म्यत्वं सर्व
र्तु विशीलनात्तु कृत्रिमसोपाधिकयोर्बाधयोः समत्वात्तान्निरस्यार्थं [illegible] तत्
[illegible] ऋतुसंधिक्रम उक्तः देशकालप्रकृतिदोषव्याधिसात्म्यानामुत्तरोत्तरं बलवदुत्तरोत्त
रमेवांतर्गतत्वात् अल्पहीनमात्रं न त्वल्पमात्रया अल्पां पीडां करोत्येव तत्कथं न पीडयेत् सत्यं क
रोत्येव किंतु संकल्पत्वेनाभिव्यक्तत्वाद्दसदुपचर्यते अन्नुदाकन्येरिवत् असकृदुपयुज्यमानेतु
तस्मिन्नतिव्यज्यते एव विरुद्धमपि सात्म्यं न बाधते किं पुनरविरुद्धमतः सात्मीकरणमाह तत्र सा
त्मीकरणे क्रममाह पादेनापथ्यमभ्यस्तमिति अभ्यासात्सात्म्यतां जातं यदपथ्यं तत्पादेन तुर्यांशेन
पादपादेन षोडशांशेन वा त्यजेत् पथ्यवत् तद्धितं निषेवेत यावत्तांशेन पथ्यं भजेत् नित्यसेव्यस्या
हाराद्येर्यदपथ्येन न्यूनत्वेत त्पथ्येन पूरयेदित्यर्थः कथं त्यजेदेकद्वित्र्यंतरीकृतमिति एकद्वित्रिदिवसां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तरीकरणं विज्ञातीयभजनेन व्यवहितः एतदुक्तं भवति यदा पादेन त्यागः क्रियते तदा प्रथमेऽह्नि पत्थ्यस्य प्र
योगास्त्रयः पत्थ्यस्यैकः द्वितीयेऽहनि चत्वारोऽपत्थ्यस्य तृतीये पूर्वपत्थ्यस्य अपत्थ्यस्य पूर्ववत् इत्येकान्त
रीकरणं चतुर्थेऽह्नि द्वौ पादौ अपत्थ्यस्य द्वौ पत्थ्यस्य पंचमषष्ठयोस्तृतीयवत् सप्तमे चतुर्थवत् इति द्वि
तीकरणं अष्टमेत्वपत्थ्यस्यैकः पत्थ्यस्य त्रयः नवमदशमैकादशेषु सप्तमवत् इत्यन्तरीकरणं द्वादशे अपत्थ्यस्य पत्थ्यस्य
ऽष्टमवत् त्रयोदशे चत्वारोपि पत्थ्यस्य चतुर्दशे द्वादशवत् पंचदशे त्रयोदशवत् इति पुनरेकान्तरी
करणं द्व्यन्तरञ्च तरीकरणं पुनर्नास्ति चतुर्णां पादानां पूरणीत्वात् षोडशांशाय हेत्वेकादृव्यंतरीकरण
स्य पंच वक्तव्यत्वाद्व्याहतेः ततः एकान्तरीकरणं एवं त्रिषष्टिदिवसैः षोडशांशाः पूर्यन्ते अत्र यद्यपि विधायके
विशेषो नोक्तस्तथापि पूर्वस्मिन्नन्तरे यद्यद्व्यवधेयं तदेवोत्तरस्मिन् व्यवधायकं ज्ञेयं एवमपत्थ्यत्यागोप
त्थ्यसेवायां च क्रमश्चादृतो भवेत् यदि त्वपत्थ्यमेवासर्वत्र व्यवधायकं क्रियते तदा क्रमेणाभ्यादृतो भ
नद वेत् क्रमश्चात्र प्रधानं अन्तरं च दिनैरेव न भोजनकाले उक्तं च तंत्रांतरे अपत्थ्यसात्म्यमभ्यन्तं चेष्टं वा
पादशस्त्यजेत् भजेच्चापादशः पत्थ्यमेकद्वित्रिदिनोत्तरमिति चतुर्भागषोडशभागयोरधोत्तरकल्पना
निषेधपरत्वात् पंचषट्सप्तभागादिकल्पनानां निषेधः अत्रावस्थानुसारतः स्वयमूह्य पदस्यन्त्रवा
क्यभेदारट्टकहरिश्चंद्राभिर्व्यूद्रवः यत्ता दर्शिताः तथाप्ययमेव यत्तो व्याख्यानितिदर्शितं न्यायस्त्वंत्यस्य
वाक्यस्यार्जवेनैव प्रतीयमानत्वात् चतुर्दशाद्व्यृह्नसंधिकरणे नाचार्यस्याभिप्रेतत्वाच्च अत्रेण सात्मी
करणदोषमाह अपत्थ्यमपीति हि यस्मादुक्तक्रमादन्येन प्रकारेणात्यक्तमपत्थ्यमपि शालिनेपत्थ्यमपि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सहविकारेण सविकारंयजायते कुतः सात्म्या सात्म्यं पत्नोऽपथ्यं हि सात्म्यं पथ्यमसात्म्यं ततस्तयो
रक्रमेणास्य जनमजनेरोगा यमवत इत्यर्थः क्रमेणासात्म्यीकरणे गुणमाह क्रमेणेति गुणो द्विविधः
दोषापचयो गुणोपचयश्च तत्र क्रमेणासात्म्यीकरणात् क्रमेणैव दोषा अपचीयंते गुणाश्चोपचीयं
ते तत्र दोषाः क्रमापचिताः संतो न पुनर्भावं यांति यथा पुनर्नोत्पद्यंते तथा नश्यंतीत्यर्थः गुणा
स्तु क्रमेणोपचिताः संतः अप्रकंप्या भवंति यथा पुनर्न क्षीयंते तथा वर्द्धंत इत्यर्थः अपथ्यस्य सा
त्म्यीकरणं निषेधति अपथ्यं तसन्निधानान्निति यद्यपि सात्म्यीभूतमपथ्यं दोषं न दूषयति तथापि या
वता कालेन तत्सात्म्यं भवति तावंतं कालं दूषयत्येव दूषणं च दोषाणां अल्पमपि विद्वान् आत्महित
ना६ तः पुमान् नहि तैर्विरुद्धैः कारभेत कर्तुं नार्हति कथं पुनरेषु यत्तेहि दोषाः प्रागेव दूषणात् स्नातो दूषक
त्व स्वभावादपथ्यं तसन्निधौ च दूष्यस्य शरीरस्य अपथ्यं तसन्निहितास्तस्मात् कुशरीरं रक्षता विरुद्धं न सा
त्म्यीकर्त्तव्यं अविधिसेवनेभ्यः आत्मानं रक्षेदित्याह आहारशयनाब्रह्मचर्यैर्युक्त्येति आहारोऽन्नपान
सेवाशयनं निद्रा अब्रह्मचर्यं संभोगस्तैर्नित्यं युक्त्या प्रयोजितैः शरीरं धार्यते धारणेऽस्तंभे शगारमिवयुक्तिः
शास्त्रोक्तप्रकारः धारणं चान्नपानस्य वपीणामग्रहारेण तत्राहारस्तत्र तत्रर्तुचर्यादावुपवर्णितं वक्ष्य
ते च मात्राशितीयादौ अयथाविधिशयनादयस्त्र तत्र ते च निद्रां सूतेति निद्राय त्तमिति निद्रायत्तेति
द्राधीनं वृषताप्तं त्रक्तवृद्धिः क्लीवतादत्रात्ययः नचेति जीवनेन संबंधः अजीवितं मरणमित्यर्थः एव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यान्निद्रायाः परस्परविरुद्धसुखदुःखादिहेतुत्वायोगादौपाधिकभेदमाश्रित्य विभागमाह अकाले
ति अकालसेविता मिथ्यायोगरूपा अतिप्रसंगाच्च सेविता अतियोगरूपा न च सेविता हीनयोगरूपा
निसेविता यत्नेन सेविता सम्यग्योगरूपा चेति चतुर्धा निद्रा अत्रापरा चतुर्थी निद्रा सुखायुषी कुर्यात् अप
रास्त्रिविधा असम्यग्योगरूपा कालरात्रिरिव संहारपूर्वं हन्ति महाकालीव सुखायुषी हन्यादित्यर्थः सुखा
युषोरादितयोर्ग्रहणात् सर्वाणि निपुस्याहारवत् सुखायुषी बलवृषता ज्ञानजीवितानि गृह्यते कालस्व
भावात् प्रयत्नदेहखेदः कफागलस्तमो भावाश्चाधिनिद्रा विभर्ति वृषभमा शारीरपाप्मात्मका व्याधिर्निमित्ति
त्वमन्येऽपि संग्रहः ज्ञानां चतस्रश्चैव वक्ष्यां तस्मिन् चतुर्विधाया स्वरूपमाह रात्रौ जागरणमिति रात्रौ
जागरणं कालेऽप्यशयनं हीनयोगाख्यं तदुक्तं वातव्याधिहेतुः दिवास्वप्नमकाले शयनं तच्च काले स्वप्न
स्यातियोगाख्यं तथासीनं प्रसुप्तस्य मिथ्यायोगाख्यं तदुभयमपि स्निग्धं कफपित्तव्याधिहेतुः आ
सीनं प्रचलायितं काले शयनं सम्यग्योगाख्यं तथासीनप्रचलायितस्य भवति स हि सुखोपविष्टः
शयनेऽप्यदेवाचरितुमारभ्यते तदेव स्वपितीति न त्वनुदीर्णां निद्रामुदीरयति नाप्युदीरितां धारयति तच्च
न रूक्षं नापि स्निग्धं उक्तं च स्वारस्यादिना इन्द्रियाणि श्रमाद्रूक्षो वाततलो जागरो निशि तदालस्यादिवास्वप्नः
स्निग्धः पित्तकफोल्वणा इति आसीनः प्रचलस्वप्नोऽनभिष्यन्दिबृंहणः प्रचलायत इति बलपृच्छातिपदिका
त्वं ङित्वाद्धादिकर्मणि दिष्टायां रूपं अन्ये त्वासीनप्रचलायितमशब्दे नोपविष्टस्यैव शयनमाहुः तेन दिवे
त्यनुवर्त्तते दिवैव तत्कार्यमित्याहुः यदा भेदः स्वप्नकाले दिवा कामनुपविष्टः शयीत वा प्रस्तीर्णास्वजंतो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हि श्लेष्मा वृद्धेः प्रवर्त्तते इति दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वमपवदति ग्रीष्मे वायुश्चयपति ग्रीष्मे वायुचयादीनां
सद्भावे स्वप्नो हितः आदानग्रहणाच्छिशिरादिनादानरूपप्रतिदिनरूक्षाणामिति शयितस्यरोह्यरात्र्यल्पत्वात्स्वस्यच
प्राप्त्यर्थं अन्यथा वायुपित्तयोरपि ग्रीष्ममात्रहेतुकयोः प्राप्तिः तद्धि दिवास्वप्नः स्निग्धत्वात् वायुचयरोत्स्यंच
हंति मात्राप्रमाणग्रहणाश्च अल्पवृत्तहीनयोगं ननु वातघ्नोपि दिवास्वप्नः कफपित्तकरत्वादहितः वक्ष्यति हि पूर्वो गःश्र
मपेक्ष्याध्यन्यो न्यमन्यमुदीरयेत् नासौ विरुद्धः कृच्छ्रस्तु समये घोनकोपयेदित्यत आह अन्यस्मिन्निति हि
यस्माद्दिवास्वप्नो ग्रीष्मादन्यस्मिन्काले भाष्यकालातिदीनमुक्त्वा कफपित्तकरः न च ग्रीष्मेन च भाष्यकालातिता
दीनां तत्र ग्रीष्मे कालस्वभावात् उक्तं च चरकेण ग्रीष्मवर्ज्येषु कालेषु दिवास्वप्नात्प्रकुप्यतः श्लेष्म
पित्ते दिवास्वप्नतस्माद्धेतुर्न संघयते इति भाष्यकालातितादीनां न कुलइत्यसमाह धत्विस्यादि हि यस्माद्देषं
भाष्यकालातितादीनां तथा तेन प्रकारेण धातुसाम्यं भवति समीभूतश्लेष्मापिरः कर्णादीन्यंगानि पुष्णाति
धातवो वासादयो रसादयश्च धातुसाम्यहेतुत्वान्न कफपित्तकरत्वं कफपित्तवृद्धेः साम्यार्थत्वात् न वि
कारारंभकदोषहेतुत्वं भाष्यं वाग्व्यापारः यानमश्वादिगमनं अध्वा पद्भ्यां गमनं मद्यं मद्यपानं स्त्रीसं
भोगः भारः शिरःस्कन्धादिभिर्गुरुवस्तुवहनं कर्म कायव्यापारः क्षतः क्षतकासी अभिहतः शस्त्रप्रहारादिपी
डितः दिवास्वप्नोचितः सात्मीभूतदिवास्वप्नः स च मुहूर्त्तमेव कर्त्तव्यः यदाह सुश्रुतः प्रतिषिद्धेष्वपि वाल
वृद्धेत्यादिना वन्मुहूर्त्तमात्रं स्वपनमिति दिवास्वप्नस्यासम्यग्योगत्वं प्रतिप्रसवति वहुमेद इति वहुमेदःप्रभ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तयोर्गोष्ठेपि भाष्यकृल्लांतादित्वेपि दिवास्वप्नः रात्रिस्वप्नस्य सम्यग्योगित्वमपवदति विषार्त्तेइति जातु
कदाचित् असात्म्ययोगजा रोगाः तत्रापि मिथ्यायोगातियोगजान्रोगानाह अकालशयनादिति अका
लशयनो द्विविधः प्रागुक्तः स्तैमित्यमार्द्रपटावनद्धगात्रत्वं संग्रहे कंडूसकोठपिडकाकासतंद्राग्लान
याः हलीमकार्द्धं वमेदशोफरोचकगौरवं विषवेगप्रवृत्तिश्च नवेदहितानिद्रयेति अकालप्रावनज्ञानामौष
धमाह तत्रोपवासेति स्मृतियोगस्यौषधमाह योजयेदिति सद्विधियोवेगोदीरण जोनिद्राधिक्यजस्तत्राद्य उ
क्तो रोगान्प्रसादनो ये इहद्वितीयः अस्य हेतुः संग्रहे अथ ग्रामानां गाढत्वात्स्रोतसां स्यात्स्रु तेकफः ततः
स्रोतस्सु रुद्धेषु जायते गात्रगौरवं गुरुगात्रस्य चालस्य मालस्यादतिनिद्रतेति लघनं द्वादशाविधं वमनतना
वनयोस्तु गृहरात्रि तिशयार्थमन् व्यवायः संशोधनः हीनयोगस्य हेतुमाह एभिरेवेति सद्विविधः निद्रावेगाधारणा
जोनिद्राहानिजस्तत्राद्य उक्तो रोगानुत्पादनीये इहद्वितीयः एभिरिति निरोषधैः श्लेष्मातिस्त्याद्दिति हि
तु कथं नमन्येषामपि श्लेष्मवृद्धवरालानां निद्रानाशहेतुष्यापनार्थं निद्रानाशजान्रोगानाह निद्रना
शादिति निद्रुरात्रौ घीवेत नदिवा रात्रावपि यथाकालं प्रवृत्तिकालानतिक्रमेण यस्य यस्मिन्चावि
विभागेनिद्राप्रवर्त्तते स तस्मिन्नेव सेवेत स्वर्थः सात्म्यतः याम द्वययामत्रयादिसात्म्यानुरोधेन रात्रा
वलिनिद्रितस्य दिवास्वप्नं विधत्ते असात्म्येति प्रातः पर्वान्हे स्वप्यात् अभुक्तवान् अकृतभोजनः असा
त्म्यरात्रिकालादर्द्धकालं सात्म्यमेव हानि जागरस्तदा प्रातनैव स्वप्यात् अर्द्धमित्यसात्म्य जागरजनित

जाड्यं तानं भ्रंशः अपक्तिराहारस्य विपाकः वातजारोगाः शाखेवकादयः
असम्यग्योगे निषेधप्रसम्यग्योगं विधत्ते यथाकालमिति ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

येषु निर्वर्तकनिद्रापर्याप्तकालो यस्तस्यां अत्र स्वाहस्वादनादिः अजीर्णानां त्वपारं त्रोतन्मात्रं स्वप्नं
दिवेति भेदेऽपि रात्रौ स्वप्यान्नयामं स्त्री स्तान् स्वप्यादिर्दिवानरः एतदप्याहुः रोगं पंत्र दोषादिति कफ अते
ति अथ सम्यक्प्रयोगहेतुः स त्रिविधः जघनमध्यमोत्तमभेदात् तत्र जघन्यमाह शीलयेन्मंदनिद्रस्त्विति
मंदा मृदुस्य कालानर्भिजातिद्राघस्य मंदनिद्रः सतान्यां सरसान् मर्द्दतर्पणां मर्द्दतैलं करी तर्पणां क
रोगरीं अथादितर्पणां प्रसिद्धं मध्यममाह कांतेति निवृत्तिः सुखं कतलत्य ताष्णी मनोरथता विषया
शारदस्य: कामनत्वं ते उत्तममाह ब्रह्मचर्येति ब्रह्मचर्यरतेः ब्रह्मचर्य शास्त्रस्य ग्राम्यसुखसंभोगस्तत्र
निस्पृहं तस्तो निवृत्ते चेतो यस्य संतोषवत्स्य यथालाभतुष्टस्य स्वकालं तं नातिवर्त्तते उचितएव
काले आयातीत्यर्थः यथाविधिभोगरता तत्र संभोगनिषिद्धमाह ग्राम्यधर्मेति ग्राम्यधर्मे संभो
गे अनुत्वानत्वादिविशिष्टां नारीं त्यजेदित्यर्थः अविशिष्टामनभीष्टां वाम्यप्रियाचारां अनि
ष्टाचरणां दुष्टमेहनां दोषदूषितयोनिं संकीर्णामेहनां संकुचितयोनिं अतिस्थूलां अतिकृशां
अत्रसंघस्तीमासप्रसूतिं अन्यपोषितं परस्त्रियं वर्णिनीं ब्रह्मचारिणीं अन्ययोनिं विजातीयां गुर्वेत
यां दीक्षस्यजेत् चेत्यादयोपि न चपीयां व्याख्याताः अत्र वृजलाशयं आपतेन वधस्थानं पर्वणि
पुरायकालाः अनंगे हस्तामुखादि दिवसे अपर्वशय चिशिरस्ताडनं हृदयताडनं च मुष्ट्यादिना दिन
चर्यायां सामान्यतो निषिद्धस्य देवालयादेः पुनर्निषेधः संभोगदोषभयस्य ख्यापनार्थः अत्या प्रीता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देः संभोगं निषेधति अत्याशित इति अत्याशितः अतिलघुः क्षुधावान् क्षुधितः दुःस्थितांगः विषमस्थितगा
त्रः पिपासितस्तृषितः अन्यवेगार्त्तः मूत्रवेगपीडितः वृद्धबाल्येपि पृथग्ग्राह्यं नत्वयोरपि
तयोर्निषेधार्थः ऋतुवशात्संभोगो विधत्ते सेवेतेति हिमे हेमंतशिशिरयोः कामं संभोगः कामतः स्वे
च्छया वसंते शरदि च त्र्यहमंतरं कृत्वा वर्षति निदाघयोः पक्षात्पक्षमंतरं कृत्वा सप्तमीयं चशब्दो
कारकमध्ये इति पंचमी वाजीकृतात्मा इति सर्वत्र संबध्यते वाजीकृतां वाजीकरणानां करणेन हे
तु हितानां नानाविधविशेषैः सपंचविधिरुक्तमबलावेद्यो हीनबलानां चोक्तो भेडेन ऋतावृत्तौ य
था कालं मैथुनं समाचरेत् वर्षासु नवरात्रात् दशरात्राद्धेमंतेपि पंचाहाच्छीतसमयेसप्ताहाच्छि
शिरे तथा पक्षाद्वसंते ग्रीष्मे तु मासि मासि समाचरेत् निदाघे पश्चिमे मासे मैथुनं न समाचरेत्
उक्तं विध्यति कामे दोषमाह भ्रमेति ऊरुदौर्बल्यं साक्थिदौर्बल्यं बलादीनां क्षयः अपर्वमरणमक्षो
लक्ष्मणः अन्यथान्ययोगच्छतः उक्तप्रकारादन्यप्रकारेण संभोगं भजतः रक्तमिति वेदविपरीतरत्तप्रक्षालि आ ५
गे दाह प्रजापते कार्यंच सर्वगात्रेषु तत्प्रतीकार उच्यते प्रत्यग्वस्तिनिबंधेन लिंगाभ्यंगरागान पेत
त्तरेणोत्तस्य संजाते स्नापयेच्छीतलांबुना कोलनिर्जासमादाय पाययेत्तं सशर्करं पालाली दूर्वयोर्म
लरसं पाययसमाश्रयेदिति विध्याचरणे फलमाह स्मृतीति स्त्रीषु संयता विधिना स्त्रियं सेवमानाः
स्मृत्यादिभिर्युक्ताः मंदजरसश्च भवंति इंद्रियेभ्यः उक्तं मंदजरसश्चिरस्थायियौवनाः संभोगावसाने सेवा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नाः स्नानेति हिमानिलः शिशिरमारुतः खंडखाद्यं शर्कराप्रचुरं भक्ष्यं शीतलांबु शीतोदकं र
सोत्तमो रसः प्रसन्ना अच्छा सुराशयने निद्रा एतानि रतस्य विरतौ अनुसमनंतरं सेवेत एवं कृते
तस्य रतक्षीणतेजसः वपुषो धामशारीरं तेजः पुनः आप्यायी प्रमेति प्राप्नोति तेन त्वस्य विधेः संभ
व एव तथाहि रात्रावेव रतमुक्तं रात्रौ च स्नानभोजनादिभिरजीर्णादि दोषः स्यात् सत्यं अधिकम्
ऋधातूनां दिवारतरुतामयं विधिरुक्तः अथ ग्रीष्मे सायं स्नानभोजनं संभाव्यत एव अथ प्रयार्थ
मुपसंहरति अनेनेति उक्तप्रकारान्यप्रकारान्नरस्ताहारेणादेहदार्ढ्ये भिषजि निवेश्य प्रतिपालश्चिरा
युर्भवति कीदृशे भिषजि कृतचरितसमृद्धे शास्त्रज्ञानुष्ठानसंपन्ने कर्मदक्षे उपचारकुशले प:६
दयालोकारुणिके निरनुबंधं निःशंकं तेजः कांतिः स्वास्थ्यमारोग्यं कीर्तिर्यशः प्रभावः प्रतां
स्वकुशलफलभोगी स्वोपार्जितपुण्यफलोपभोगक्षमः चिरायुर्दीर्घायुः संग्रहे तु मनः शरीरस्थि
तिमात्रमेव सेवेच्छ्रावायं न तु तत्परः स्यात् विश्रब्धहृष्टेरसितकामस्तरुणाः पुमान् सम्यक् स्थिता
मथ्यः तु सुरभिर्मुक्तगात्रादिबंधनः नानाशिरो नात्यशिरो रुष्यारागांतर्षितस्त्ररहं नारीं नारी गुणौ द्विजांस
म्यकुपर्वं गुरुणीं व्रजेत् दृष्टा पुरोजन्मकारणं तथा मेरुन्ध्रयाण गुरुणा न वायोः कोपमधर्मं च नरः प्राप्नो
त्यतोन्यथा उक्तानां वेगरोधी च वृद्धिमेहाश्मशर्कराः तिमिरादिगदोत्पत्तिं मुष्काघातहननाध्रुवं मनः
लतोरुदौर्बल्यं बलधात्विंद्रियक्षयः अपर्वमरणाच स्याद्विशेषेणातिमैथुनात् नचोनषोडशाद्वर्षात्स

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पूते: परतोनच आयुः कामो नरं स्त्रीभिः संयोगं कर्तुमर्हति अतिवालो तिसं प्राप्तिसर्वधातुः स्त्रियं व्रजन् उ
पतप्येत सहसा तडागमिव काजलं शुष्कं रूक्षं यथा काष्ठं जंतु दग्धं विजर्जरं स्पृष्टमाशु विशीर्यते तत
यावद्धः स्त्रियं व्रजन् कायस्य तेजः परमं हि शुक्रमाहारसारादपि सारभूतं जितात्मना तत्परिरक्षणीयं त लं४
तो वपुः संततिरप्युदारा अप्रसक्तो भजेद्वावां सदात्व सात्म्यसंज्ञकान् रुग्णो दर्के बुसङ्केल देहस्यैतदलौ
तं प्रज्ञापराधो सात्म्यार्थसंयोगः कालवेलं तकृतो विरतमाहारे योजयत्यामयैर्नरं नापथ्यसेवितं
स्यः प्रवाधते तथामलाः प्रकोपप्रतिविधिं ते भिन्ने पुष्पादिभिर्यथा नचसर्वोपचारे पि सर्वदा सर्वदो
पहृत नहि सर्वाणि पथ्यानि तुल्यदोषाणि नैव च व्याधिदयत्वे शाकयानि यमोपथ्यं लुदवमः
गच्छत्यस्यतत्सात्म्यदूष्यादि वर्द्धितः तस्य च पुनर्दोषा हेतुभिर्बहुभिश्चिताः मिथो विरुद्धमलिनादी
र्घकालानुवर्तिनः सर्वे समं प्रकुप्यंति प्राणानाल्पमपि विकाराणां प्राणायतनमाश्रित्य गंभीराः सर्वमार्ग
गाः देहेनोचितास्ते स्युश्चिरादप्याशुकारिणः अपूहिता अपि चान्येषामभ्यासादुपसेरते दोषाश्चे
षां शमयोलिकर्मवातातपादिभिः अप्यबहूनामेकरोगोत्पत्तिः भिन्नाहारवयः सात्म्यप्रकृतीनां स
मे भवेत् एकाविकृतवाद्यादिपुगायत्सेवनाड्यदः बालादीनां तु विकृतिं बहुराह चरकः भो नानीद
दिव्येभ्य उत्पातेभ्यश्च जायते संभवः पुनरेतेषां कर्मणः सामुदयकात् उष्ट्रो वायुरभिष्यंदी स्तिमितो
त्पुष्करीतलः कुंडलीभैरवं पुरुषोनार्तं वोवली अन्योन्यव्याहतगति योभ्रु वाष्पविषान्वितः रसव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाग्भट चिकित्सा
(सर्वांगसुन्दरीका)

मर

०१० / १३३

687

रादिविरुद्धान्तिमपक्वांसविहंगमं निंदितप्रभवं तोयमुपदिष्टाज्जलाशयं मादिकान्नबकव्यालवहुत्वात
प्रदूषितः देशाऽवध्यान्नवकुलोत्पन्नधर्ममहौषधिः कालश्चविपरीतत्वात्सहीनलिंगोपथायथं ऋते दूष्यवि
हारत्वादहितायोत्तरोत्तरं बैषासिपतंकर्मतस्मिन्काले सुदारुणो कर्म पंचविधं येषांचोज्ज्वं तैर्बोरसा
यनं सशयते देहवृद्धिक्षमेषजैः पूर्वमुक्तैः व्रह्मचर्यदयादानसदाचाररति शमः स्वधर्मसत्कथा पूजा देव
वीराणां जिताल्मनो आतुचर्या चर्यानेत्रस्य दृष्टिदोषपुटिक्रिया ग्रन्थस्वचर्यायहेमन्तधिशिरोऽस्मो ग्रथा
कालमृत्युः सर्वप्राणिभृतांनित्यमायुर्युक्तिमपेक्षते दैवे पुरुषकारे च स्थितंयस्य बलाबलं ग्रन्यजन्मकृ
तंकर्म दैवं पौरुषमैहिकं विद्या तेकर्मणी त्रेधाऽपृष्टमध्यावरत्वतः तयोरुदारयोर्युक्तिर्दीर्घस्य हि सुखस्य च
नियतस्यायुषो हेतुर्विपरीतस्य चेतरं मध्यामध्यस्य मिश्रस्य संकीर्णा श्रृणु चापरं दैवं पुरुषकारेण दुर्बलंद्य
पहन्यते तथा दैवेन बलिना पौरुषं कर्म दौर्बल्यं तस्माद्यदेके मन्यन्ते नियते मानमायुषेः कर्म किंचित् क्वचित्का
लेविपाकनियतंमहत् किंचित्त्वकालनियतं प्रत्ययैः प्रतिबोध्यते एवं च द्विविधो मृत्युः कालेऽकालेऽविज्ञे
दतः उपदिष्टे ततश्चैव हिताहितविधिक्रमः एकोत्तरं मृत्युशतं ब्रुवते वेदवादिनः तत्रैकः कालसंसक्तः
शेषास्त्वागन्तवः स्मृताः दृपेनादिरादियोगेन — — — दत्वस्यते देधीश्रवमसो माद्यो वहितः स्वात्मनो
वधः ज्यायुःकामस्यतस्याप्रियस्तथेष्ठा मित्रनिंदया सर्वस्मादपि चात्मानं गोपायेद्दीर्घदर्शी स्मृतिः तथा
मरणानुदिष्टे संयोगानां चतुर्विधं विषमापरिहारेण जायतेनियतायुषां ध्रुवरोगी त्वनन्येषामृत्युरे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वत्वपर्वणि अश्री कालेनि घाताद्यैः पूत्यवो मत्युरत्यया। उद्भ्रांतचंड्मालंगातुरगादिसमागमे अपारा॥
लिदुष्टजावाघा सहसंहितभोजनं वर्जितादितिनोभूयौ मुनयोदित्यत्रत्तुषः देवब्राह्मणाद्यादीञ्ज
रसाधनविधिनवालवा नेपिपथा कामभावपुषः स्थितिमा पुषुः अहिंसागान्धादिभ्यो विदुषांनभयं॥
भवेत् मिथ्याप्रकारदुर्गाणि मिथ्या वारस्वारदत्तां मायुष्कामश्चमित्थैव परदारादिवर्जनं मंत्रादेवात्त
याकृता नावेक्षीत्वमहाकृपः विषस्पुषुप्रभुत्वस्याभावाभावोत दायुधः सन्यासरोहिणीकादीत्रस्त
कि६ स्य सहसाभवेत् उपद्रवानमरणं जीवितं वाद्धिं तस्या प्रत्ययेतु त्रिसहस्रस्य युधिन्योन्यमाविघ्नतः
साधुवृत्तस्यवाहुल्यात्तन्भवेदायुषः इतिः नायुर्ध्वं विषतिदाघानौवधीरात्रिमश्चिनो उपक्रांते
रत्नभेदमकालमरणां तादि घटनामामपक्वानां पालनापरिपालनैः चिरात्म्यकालवर्त्तित्वं चित्र
स्यानां चदृश्यते इत्यन्यत्रप्रसिद्धेपिप्रसिद्धसर्वाग नैतीसिद्दृष्टेपि कालमरणो विचिकित्सेत्क
थंतुवः गुणावद्विषादीनां संभवेसंभवेपियः मत्यु संकालजं प्राहुरितरं तद्विपर्ययं यथारत्यावा
लमानोन्यायेन क्रमशः इयं पापादात्मवता नायुस्तथान्योवा विपर्ययः शुचीतेलदशोदीपः वी
ट्यातादिपीडितः दीप्तिमावर्त्ततेस स्वप्न एवस्नेहसेस्य रागात् एवंवातोपथासात्यापिपरीतो
विपर्ययः हिताहितोपचारेण तथैववपुरुषोध्रुवः सर्वमन्वयंपरिस्वज्य शरीरं पालवेदतः तस्मा
वेहिभावानां सर्वभावा शरीरिणां नगरीमगदस्यैव रथस्येव रथीसदा स्वशरीरस्यमेधावी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

689

॥ वस्येष्वहितो भवेत् ॥ आहारकल्पनाहेतुः स्वभावादीन्विशेषतः समीक्ष्य हितमश्नीयात्
॥ देहो ह्याहारसंभवः निर्लज्जाथ्यं घृणा लोभे हर्षसंके च संगतः नजात्वर्थाय देहगाम तद्धि सर्वा
पदांपदं हितमभ्यस्यतः पुंसो नकाले कालदंष्ट्रया संजायते परामर्षी बलोत्साहेंद्रियायु
षां ॥ अहितानचसंत्यज्य दोषमप्याकुय यदि तथाप्यान्तराय मायाति साधनामात्म
नामिति पञ्चरोगसमुत्थानं नष्टाकथञ्चिदेकेन चिन्त्य परिहर्तुंच तस्माच्च सेवितव्यं मनी
हारविः षिराः हिताहाराणां सदाचारनिषेविणां लोकद्वयमपेक्षाणां जीवितं तराम नाप
तेगध्र ग्राम्यसुसेवत्यः लोभो नाहरस्तस्य थः मतो जीवत्यनर्थाय दुर्गतिंपरिवृं
हयत विदुषांतुः शरीरस्या नित्यसंनिहितानरीन जित्वावज्योतिस्सचिरंजीवितु विरः
मिच्छतालदात्वे चानुवंधे वा तस्मात्कार्यो व्ययन् स्मरन्मात्रे पंचसो नाधामात्कर्तुमर्ह
तिइति इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने ॥ अन्नरक्षाप्रकरणे सामस्येन निरूपितं
॥ अपाति मात्राशितीयमध्यायः व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये ॥ आहारो वा लिनस्य
त्वं वस्थेन इत्युक्तं स च आहाराधारणीयपाद्वंवक्तव्यं ॥ आहाराधारणीयमयमध्यायः ॥ अतएव
मात्राशितीयः मात्राशाद्देन सम्यग्योगो लक्ष्यते एवसम्यग्योगः ॥ असम्यग्योगसंत्यागेसं

नत्रचर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवति सपुनः सप्तधा संकीर्णासनं विरुद्धाशनमसात्म्याशनमजीर्णाशनं समशनमध्य
ध्यशनं विषमाशनं चेति तत्र निषिद्धानां गृहे निषिद्धैर्वा सह निषिद्धं चान्नं यदुज्यते तत्सं म२
कीर्णाशनं तद्यथा त्रणाणां कीर्णा गणिकापणिकाशनमित्यत्र घुत्ते विरुद्धाशनं हि ताश
२४ नं तद्यदिदं मपि चाहितं विद्यादुरविरोपमनिति श्रामशनादीन्यवेवलदपि ध्यंति अमात्रा
शनादीन्यत्रोच्यंते मात्रवदपियनजीर्णेति तदजीर्णाशनं तत्र मात्राविधत्ते मात्राशी
तिमात्रामश्नातीति मात्राशीपद्यपि मात्रविशिष्टान्नपानस्यैव कर्तृत्वं तथापि प्राधा
न्यार्थं मात्रायाः कर्मत्वव्यपदेशः किमर्थं मात्राशी स्यात् हि यस्मान्मात्राप्रयोगः पूर्व
र्तिकापचं तमग्निं पूर्वङ्कं यतिपाचयतीत्यर्थः ननु द्रव्याणि निबन्धनत्वात्पूर्व हं यंतेन
मात्रेत्यत आह मात्रामिति ननु गुरूणि द्रव्याणि दुर्जरत्वान्नामपेक्षंतानपुनर्लघूनी
त्यत आह लघून्यपीति ननु गुरूणि लघुर्वा तत्प्रकृति वोत्पाद्यते न तेषां विशेष इत्यत
आह गुरूणामित्यादि यावत्ताहारा श्रिनात्प्रकृत्याद्यते तावतोर्द्धं सोहित्यं तावन्मा
त्रमेव नातितृप्तिलानत्वेवं घे मात्रायाम् व्यवस्थितत्वं प्राप्नोतीत्यत आह मात्रेत्यादि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

९९१ (691)

मात्राप्रमाणं मात्रालक्षणं यावदस्य स्वस्थ्ये विजीर्यति तावन्मात्राशनं वाच्यमित्यर्थः उक्तं च खारं
दिना यदन्नं वहत्वं सम्यग्यथाकाले जरां व्रजेत् प्रकृत्य विकृतिं कृत्वा तन्मात्रालक्षणं
विदुरिति तस्माद्गुरूणां मर्द्धसौहित्यं लघूनां नातितृप्तिता इति व्यवस्था अमात्राशने दो हो न ४
षाः अमात्राशनं तच्च द्विविधं अमात्राशनं हीनमात्रमतिमात्रं च तत्र मात्रजान् दो
षानाह भोजनमिति बलं शक्तिः उपचयः पुष्टिः ओजः कांतः अतिमात्रजान् दोषानाह न ९
अतिमात्रमिति अप्रप्रसंगादतिमात्रप्रकुपितदोषजानां रोगाणां निदानं चिकित्सां च कथ
यति तत्र विसूचिकालसकयोः संप्राप्तिमावमाह पीड्यमाना इति पीड्यमानाः संतो
युगपत्कोपिताः स्रोतोरोधात्परस्परसंघट्टनेन अयोप्येकदेवकोपं नीताः केनातिमा
त्रेणान्नेन अतिमात्रत्वाद्वा मेनपाककालातिक्रमेणापक्वेन अन्नरसेन दुष्टेन विकृतेन
तदेवाविशप तथांविधमेवान्नमधिष्ठाय एवं ते तास्तदन्नं विष्टंभयन्तो लसकं कुर्वते
च्यावयंतो विसूचिकां कुर्वते अधरोत्तरमार्गाभ्यां सहसैव वेगेन अजितात्मग्रहणं अन्न
लोलुपानामेवालकाद्युत्पद्यते इति ज्ञापनार्थं उक्तं च सुश्रुतेन न तां परिमिताहाराल

नपा २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

२२

गं ते विदितागता मूर्छास्तामजितात्मा नोत्लमं तेषान लोलुपा इति अलसकं निर्वक्ति प्रयातीति यस्मा
दस्मिन् व्याधावाहारं आमाशये लघु भवति तस्मादलाघवलसयतीत्यलसः अलसत्वं निरुक्ति यत्वं
तदेव प्रवर्तीत्यादिना स्पष्टीकृतं विसूचिकां निर्वक्ति विविधैरिति विविधसूचीतुल्यत्वाद्विसूचि
का तदेव विविधैरित्यादिना स्पष्टीकृतं विसूचिकालक्षणमाह तत्रेति अतिलाघवलादयोभ
वंति पित्ताज्वरादयः कफाच्छर्द्यादयः अंतर्दाहः कोष्ठदाहः प्रलापो मूर्छा अंगग्रहः सर्वांग
गौरवार्थं वायुसंरोधो वातसंचलनं ष्ठीवनं श्लेष्मनिः सरणं अनिलादिग्रहणं अनिलादि
समस्तविकारप्राप्त्यर्थं अत एवादिशब्दः प्रथुकः कल्लादि ग्रहणं तु मंदबुद्धिप्रबोधनार्थं एतेन २६
त्रैविध्यशंकाप्यपास्ता अमुस्यलोपमाह मूर्छा गसादो वमथुः पिपासा शूल भ्रमो द्वेषन जृंभा
दाहः वैवर्ण्यं कंपो हृदये रुजश्च भवंति तस्यां शिरसश्च भेद इति अलसकलक्षणमाह
विष्टंभादिति पक्वाशयं छर्दयति सारवर्जितानं कुरुते स व्याधिरलसः कीदृशामन्नमा
रुतेन पीडितं अलसकसंचारेणाक्रांतं क्रांतत्वादूर्ध्वमधो वा निर्गच्छदेव अंतरामध्य
एव श्लेष्मणा रुद्धं तिष्ठिद्ध मार्गे अत एवालसं विनिश्चितं गतं ततो दोषैर्वातपित्त

मूलादीन् २

692

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कफैः स्रोतोभिस्तंसं चालितं शल्यत्वेन संस्थितं शल्यमिव बाधमानं किं सर्वेषामविशेषेण॥
नेत्याह विशेषादिति दुर्बलत्वात् विशिष्टस्य विशेषेणालस इत्यर्थः दंडकालसकं अल
सयति अत्यर्थमिति यत्रालसके दोषाः सर्वानंगं दंडवत्स्तंभयंति तमलसं दंडकालसक
संज्ञमाशुकारि तां त्यजेत् कीदृशाः दोषाः अतिमात्रशीलनेन अतिदुष्टाः दुष्टा भवद्भूत्वा
चिरसंचयदुष्टेनामेन कारणभूतेन बद्धानि पूरितानि खानि स्रोतांसि येषां ते तथा तिर्यग्गच्छंतः
मार्गरोधात्तिर्यग्मार्गेणाप्रसरंतः आमविषं लक्षयति विरुद्धेति पुरुद्वाध्यशनाद्यशीलिनः पुरु
षस्योत्पन्नमजीर्णाजं व्याधिं वर्जयेत् विरुद्धं पयोमत्स्यादि अध्यशनं वक्ष्यमाणमजीर्णा
ए॥ मजीर्णाशनं कीदृशमामदोषं विषलक्षणं देहव्यापि विषतुल्यलक्षणं महाघोरं तीव्रं पी
डाकरं विषसंज्ञविषाख्यं आमो वक्ष्यदेवेयं संज्ञां उक्तं च चरके सा विरुद्धाध्यसनाजीर्णाशा
लिनः पुनरामदोषमामविषमाचक्षते इति कुतो वर्जयेत् विषवदाशुकारित्वात् वि
षरूपत्वाच्छीघ्रकारित्वाच्च ननु विषमपि साध्यं दृष्टं तत्कुतो विषरूपत्वादसाध्यत्वमि
त्यत आह विरुद्धेति हेतुविपरीतव्याधिविपरीतयोरुपचारयोर्विरोधात् हेतुरत्रामेच यस्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आग्नेयउपचारः व्याधिस्तु विपरूपः तत्र सौम्यउपचार इति विरोधः उक्तानामामदोषा
णांचिकित्सामाह अथेति अथशब्दश्चिकित्सारंभे मंगलार्थः अथामामदोषे उल्लिखेदुष्टे
त अलसीभूतोयः स्वतो प्रवर्त्तते बलात् प्रवर्त्तमानो विमंदं प्रवर्त्तते सोलसः आमदोषो
हृ४ पितर्पभतः सं[illegible]लसकेन प्रवर्त्तते सद्धि विधोप्युल्लेखनीयः उक्तं हि खारस्यादिना विसूच्य
लसकौ वाप्यौ पिप्पलीलवणांभसेति साध्यग्रहणं नियमार्थं साध्यमेव न त्व साध्य
मिति दृश्यते हि दाते च साध्यत्वेनोक्तानामामजं पादीनां चिकित्सिते चिकित्सोपदेशः
आमदोषस्त्व साध्य एवेत्यर्थः किं कृतोल्लिखेत् सोग्रा पटु फलमुस्तं वारि पीत्वा उमाव
चापटुसैंधवं फलं मदनफलं ततो वमनानंतरं स्वेदनं योजयेत् फलवर्त्तिं च कस्यावर्त्तेः
फलवर्त्तिसंज्ञे पमयेत्ता यानाह मलवातानुलोमनीमितिविराम त्राधो वातानो प्रव
नी र्त्तिं बर्त्तिः फलवर्त्तिरित्यर्थः स्वेदफलवर्त्तिद्वयानुक्तानि खारस्यादिना भूलेतु स्तिमिते
मे स्वेदः शास्तो मुहुर्मुहुरुत्तापैः कंडुकैः पांसुकरीषसिकतादिभिः पिप्पल्यागारधूममदन
दनसर्षपश्चिवत्स हेमक्षीरी वचा किण्वकुष्ठंदंतीयवाग्रजः समूत्र लवणाभक्ता फलवर्त्तिर्यमता
संस्वे[illegible]लसके भूले विबंधा[illegible]नाह नाशिनी पद्मामदोषेगानिनाम्यते संकोचं वले तदा तान्यति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्विन्नानिरुत्थां वस्त्रादिभिर्वेष्टयेत् विसूच्यां विशेषमाह विसूच्यामिति अतिवृद्धायां पूर्वोक्ते
न प्रकारेणाशान्तायां विसूच्यां पार्ष्णिदाहः प्रशस्यते प्रघाटः प्रकर्षार्थः सर्वेष्वामदोषेषु पार्ष्णि
दाहः प्रशस्यते विसूच्यां तु प्रकर्षेण पादाह स्मृतः साध्यास्वपार्ष्ण्योर्दहनं प्रसस्तमतिप्रता
पो वमनं च तीक्ष्णमिति साध्यास्विति बहुवचननिर्देशात् विसूचिकालसकविलंबिका
नां ग्रहणं उक्तं च वंगसेनेन विलंबिकालसकयोर्विसूच्युक्तः क्रियाक्रम इति पार्ष्णिदाहश्च
पिप्पल्यादिभिः यदाह भेड विसूच्यामति वृद्धायां पार्ष्णि देशे च दाहयेत् पिप्पल्या वा प्रधा
९८ एया वा घृत स्नेहतापितेन वा निवृत्तामदोषस्य चिकित्सामाह तदहरिति यस्मिन्नहन्यामदो ह८
ष निवृत्तिस्तदहरेनमुपवास्य विरक्तवत्पेयादिक्रमेणोपचारेत् चकारात् पूर्वोरायप्यह
न्युपवास्य तथाचरवा रणादिः आमाशयविशुद्ध्यर्थमथैनमुपवासयेत् जीर्णवि घु४
रक्तवन्निःस्यात् पाण्ड्योक्तामंडपूर्विकाइति वमनाद्युपक्रांते पच्यमानेप्रकृतपरामर्शी
तालत्वक्षेन आमदोषनिवृत्तिदिनमेवपरामृश्य युज्यते न पुनरुत्पत्ति दिन आमदो
षिणः शमनौषधं निषेधति त्रिवृतादीति अपि शब्दः अमपत्रसंबध्यते तीव्रार्त्तिरपि किं
पुनर्मंदार्त्तिरनर्त्तिर्वा अल्पलघ्वमपिकिंपुनर्दीपनपाचनादिकं कुतः यतः आमेनान्नेनस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्तो मंदीभूतोग्निर्दोषान्युक्तं नालं न समर्थः दोषश्चामस्तोमितः कफादिः अथौषधं तन्निरस्य
र्थं प्रयुक्तं पाचनादि अश्नातं न हेतुभूतमन्नं न केवलमौषधादशनं वाग्निरपि त्वनर्थो वाग्नि
रपि त्याह निहन्यादपि इति एतेषां दोषादीनां व्यापत्तिः पाकाभावात् जनितः क्षोभः स्यात्
तं हन्यात् अपि चेति प्रत्युतार्थे रोगग्रामनोर्थं मौषधं रोगं न नाशयेति प्रत्युत वर्द्धयतीत्य
र्थः अवस्थाविशेषे औषधमाह जीर्णाशनेति आमदोषिणो यदाजीर्णमन्नं तदा दीपन
पाचनमौषधं देयम् संग्रहे तु सद्यः सम्यग्विशुद्धस्य शाम्यन्ति तदुपद्रवाः शूले निरन्नको
ष्ठेऽद्भिः कोष्णाभिरश्नीतैः तलाः पिबेत् हिंग्वप्रतिविषाव्योषवचासौवर्चलाभयाः अथवा
पिप्पलीमूलतवक्षारादारुसैंधवं शुंठिस्निन्दुक्षीरलवणा पिप्पलीमरिचानि च घाट्यम्लवे
तसेद्वारपवानि पोष्णाणि च द्विरुत्तरं हिंग्ववचाग्निकुष्ठसुवर्चिकोद्गार विडाजमोदम् अ
लोदरानाह विष्टम्भविकारार्शो हृद्रोगगुल्मोर्ध्वसमीरणघ्नम् मुस्ताजमोदमरीचवचाशुंठ्यग्नि
धान्यकैः सवालकशठीबिल्वैः क्वाथं तद्वन्मलवान् पिबेत् रास्नाकट्फलषड्ग्रन्थाबृहती न।
हृपञ्जोगकैः गुग्गुल्वतिविषाकुष्ठपत्रव्याघ्रनखांबुदैः कुर्याच्छुष्कैः समस्तैर्वा लेपो द्वेत्तैर्घ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

697

पनं समभल्लात रुदमुदर मल्लपिष्टैः प्रलेपयेत् दारुहैमवतीकुष्ठशताद्वाहिंगुसैंधवैः पवचूर्णि
श्च सदारस्तब्धकोष्टाग्निजित्परं भोजयेत्सैंधवांतैश्च वर्त्तिर्विराधूसंग्रहे द्विताराजीर्णापिशाया २२
ककुष्टाहृष्करचित्रकैः ससुक्तसैंधवैस्तैलं पक्वमभ्यंजनेहितं मर्छा ॥ दिविक्तस्य गात्राया
मेहुदारुरो भल्लातकमधुच्छिष्टशिग्रुपिशायाकनागरैः पलंतैलं पचेद्रसिद्धेस्तब्ध खल्लीघ्
मुत्तमं त्वक्पत्ररास्नागुरुशिग्रुकुष्टैरम्लप्रपिष्टैः सवच्चाशताद्वैः उद्वर्त्तनखल्लीविसूचिका
घ्नं तैलं विपक्वं च तदर्थकारि यः श्यावदंतौष्ठनखोल्प संज्ञः छर्द्यर्दितोभ्यंत्तरजातनेत्रः क्षा
मस्वरः सर्वविमुक्तसंधिर्यायान्नरो सोपुनरागमाय व्योषंकरंजस्य फलं हरिद्रा मूलं समंवा
पथमातुलिंग्याः पावित्का गुटिकाकृतास्ताहन्युर्विसूचीनयनांजनेन शिरीषन
क्ताहफलीजबीज त्र्यायंत्यपामार्गफलानि वर्त्तिः वस्तस्यमूत्रेराविसूचिका घ्नी प्रलेपध्
मांजननस्ययोगैः यामेश्चतुर्भिर्द्विभ्यां च भोज्यमेवज्यपेः समेपाकोग्नौ युक्तोद्गीकलुलीत्ता
मंदे पुनश्चिरात् सभक्तमौषधंतस्माच्चमंदाग्नि रवचारयेत् सर्वान्भोजनेसात्म्यं लघुरं
रा दीपनं प्रातराशेत्वजीर्णेपि सायमाशोनदुष्यति दिवाप्रबुद्ध्यतेकाि हृदयं पुंडरीकवत्
तस्मिन्प्रबुद्धेस्रोतांसि स्फुटत्वं पांतिसर्वधाः व्यायामाद्वंविदिप्रत्याद्वेनसः न ह्लेदमुपा

विरा॰ च॰ १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षंति दिवा ते नास्य धातवः श्लिष्टेष्व बलमास्विल्क मन्युतेषु न दुष्यति: अपि दग्धेष्विव प
यस्त्वन्यसंमिश्रितेषपः रात्रौ तु हृदये म्लाने संवृत्ते च पनेषु च [illegible] यांति
कोष्ठे पीडिते दं संवृत्ते देहधातवः क्लिन्नेष्वन्यदपक्वेषु तेषु सक्तिः प्रदुष्यति विदग्धेषु च
पयस्त्वन्यस्त्वपोलप्रसिवार्पितैः शेतस्मादजीर्णेनानान्यदुजीत भोजनं उक्त स्मृद्धिरुत्सा
गा ५ हो वेत्सर्गोपपथ्योचितः लघुताद्रुक्षिपासाच जीर्णाहारस्य लक्षणां प्रायः प्रज्ञापराधेन रोगयो
म ६ गः प्रजायते नराणां लेषु लुब्धा नाविशेषेण विसूचिका दोषापवद्धं यदिलीन मन्नं पित्तेनाल्प
रास्या वृत्तु यान्न वह्निर्जायते दुष्टात् ततो बुद्ध्वा सा मंद वह्नि विषवल्लिहेति उक्तानुक्त
सदोषसंग्रहार्थं चिकित्सामाह शांतिरिति आमविकाराणां सर्वेषामजीर्णानां अप्रत
र्पणात् लंघनात् अपतर्पणं विभज्यते विविधमिति सन्निदानं बलादिकं सम्यकुज्ञात्वा
विभागं स्पष्टी करोति तत्रेति लंघनमत्रोपवासः लंघनं पाचनं उपवायुक्ते पाचनौ
षधपाचनं प्रभूते प्रभूततरे शोधनं वमनादिभिः यस्मात् शोधनमलान् मलादुन्मूलये
त् इति समूलानुच्छिंघात् मलवलमलं च विकारे प्रभूतत्वं तुल्ये सायप्रसंगादन्येषा
मपि व्याधीनां चिकित्सामाह एवमिति एवमामविकारवत् अन्यान् ज्वरादीन यर्थमति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

कारः संसर्परोगस्यास्तद्विपरीतेनापतर्पणेन चिकित्स्यं ते तथान्योपि विकाराः स्वनिद
नविपर्ययाच्चिकित्स्या आमविकाराम न्वेषां च स्वनिदानविपर्ययादनुपशयेन चिकित्सामा
ह अनुबंधेत्यादि यद्विद्वितु विपरीतादिस्वरूपमुक्तं संग्रहे पक्वदोषाणां नाम विकाराणां चि
कित्सामाह पक्वदोषमिति उक्तेनोपक्रमेणापक्वे दोषे चान्तो सत्याम दोषि रोगभ्यं जनादि
ति आदिशब्दाद् संशापन वाजीकरणादि महांतमामदोषमुक्त्वा तद्रूमाह तत्रकपाज
माह अजीर्णमिति आमंआसंज्ञं तत्रआमे अरसांगं डेच शोफः ज त्यविदग्धायामेकवच
नं सद्योभुक्तौ त्वापां का अनिलजमाह विष्टब्धमिति विष्ट ध संज्ञकं सादः कापीदमन्नं
पित्तजमाह पित्ताद्विदग्धमिति विदग्धं विदग्धारव्यं आमादीनां चिकित्सामाह लंघन
मित्यादि अचामिति विष्टापिपोज्यं लंघनादि विभागेतिशयार्थे यदाह स्वाररणादिः
विष्टब्धे स्वेदनं वद्गेपलवणाम्बुपास्यते विदग्धे वमनं वा स्तनुपवासो विरेचन
मिति यद्वाथवा यथा वस्थंहितं यस्याजीर्णस्य यस्यामवस्थायां वद्धितं तस्यतस्याम हः १
वस्थायां तत्कार्यमित्यर्थः विभागनियमस्तु बाहुल्याभिप्रायेण विलंविकाले णाम
ह ग

१ वोद्गारः चिरभुक्तस्यापि सद्योभुक्तवद्यप्रपद्विद
ग्धावस्थ उद्गारः उक्तेशा वमनोत्सुख ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रीपसइति विलंविकानामजीर्णंभवेत् कस्मात् लीनोदामादेवआमपाद् आमायजीरातिसामा
न्यवचनः तस्योत्पन्नस्यनिःशेषनिवर्त्तनाल्लीनत्वं एवंपुनः पुनर्लीनत्वाद्दूरीयरत्वंपु
ण४ नः पुनरुत्पादो दुष्टवभ्ज्ञतायाभोजनात् सात्तकासंग्रहे दोषोपनेंद्रं यदिलीनमन्नं विज्ञो
त्वंस्यावशपानवह्निं जापेत दुष्टान्नसेवाभुक्त्वा सामंदवह्निं विषवन्निहंतिरक्तका
रो गौवं घातयति विसूचिकालसकावप्यजीर्णाद्भवतः किं तत्रावदन्यतोपिसद्योति
मात्रभोजनादेः विलंबीकात्वजीर्णाद्भवेति यदाहसश्रुतः अजीर्णमामंविष्टब्धं वि
दग्धंचय दुरिते विसूच्यलसकौ तस्माद्भवेच्चापिविलंबिका साचकफवातानुबंधात्तदनुवं
धेनदीर्घकालानुवर्त्तनाद्विलंविकेत्युच्यते गरीयस्त्वात्पतनयोग्यमप्यामंकफवातानुवंद्धत्वा
न्नोर्द्धनाप्यधः पतति लीनमेवचिरमवतिष्ठतीत्यर्थः तथाचसुश्रुतः दुष्टंहिभुक्तंकफमारुता
भ्यां प्रवर्त्तते नोर्द्धमधश्चयस्य विलंबिकातांचविवर्जनीयामाचक्षते शास्त्रविदपुराणाः
कफवातानुबंधत्वादेवपित्तारब्धत्वंविदग्धजत्वं चलस्यते अन्येनाहारब्धमन्येनानुबंध

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ते पित्तं विदग्धादेव प्रवर्त्तते तथा भेदः यथा मुक्तं विदग्धं चनाधो नोर्द्ध्वं प्रवर्त्तते तां लंबी विग
हेति विषकल्पां विसूचिकामिति विषकल्यामिति सिपि त्रोल्बणात्वं घोत्पत्ते विसूचिकामिति
विसूचिकाविप्रोष्यत्वेन सान्निपातिकत्वं आमलिंगान्वजीर्णानां तुल्यलक्षणानां विषा
नुपादानात् त्रयाणामामादीनां लिंगे युक्ता तथा च खारणादिः एतान्युक्तानि लिंगा
नि त्वामाजीर्णे पि निर्दिशेदिति एतानि त्रय संबंधानि आमाजीर्णा जातमजीर्णमामा
जीर्णा विलंबिकानलसकं जमामः यथाक्रमेणवातादिसन्निपालात्मकं वदेदितिते नैव
सान्निपातिकस्योक्तत्वात् तत्र समसाधना तेषां त्रयाणामजीर्णानां समं साधारणं साध
नं चिकित्सितं यस्याः सा तथा तथा च खारणादिः आमे त्वाम प्रशमनं विमानेद्विविधंमत
मिति विमाने विमानात्स्यंते द्विविधं विसूच्यालसकभेदेन वंगसेनोपि विलंबिकालसकयो
विसूच्युक्तः क्रियाक्रम इति युक्तं स्युक्तेन प्रत्याख्येयत्वमुक्तम् तस्प्रत्याख्येयोपचरणी
यत्वम् अत एव विलंबिकां तां भट्टघादुश्चिकित्स्यमिति माधवकारः पठति इयं च विलंबिकाच

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रवाचार्येण अत्रविषेसंज्ञया प्रोक्ता अभोजनादेजीर्णातिभोजनाद्विषमाशनात् असात्म्यगुरु
शीतातिरूक्षसंदुष्टभोजनात् विरेकवमनस्नेहविभ्रमाद्याधिकर्षणात् देशकालर्तुवैषम्या
द्वेगानांचविधारणात् दुष्येत्वग्निःसंदुष्टान्नंतपचेत्यतिलघ्वपि अपच्यमानंसंसृष्टं पात्यन्त
विषलांचतत् तस्यलिंगमजीर्णस्यविष्टंभोगौरवं भ्रमः शिरोरुक्वमथुम्र्छांभ्रमः पृष्ठकटि
ग्रहः [redacted] जृंभांगमर्दतृष्णाचज्व २५
रछर्दिरदीपनं अरोचकंपिपासाच घोरमन्नंविषंचतत् पित्तेनसहसंसृष्टं दाहतृष्णामुखामया
न् जनयतस्त्वपित्तंवापित्तजंश्चापरान् गदान् यस्मात्पित्तात्समंदाग्नीन् कफजांकफसंगतं
करोतिवातसंसृष्टं वातजांश्चाप्ययानगदान् यस्मात्पित्तात्समंदाग्नी मूत्ररोगांश्चमूत्रस्थं
कुक्षिरोगांश्चहृत्स्थम् रसादिभिश्चसंसृष्टं कुर्याद्रोगान्रसादिजान् इति यच्चोक्तं जैज्जट
तं इयंविलंविकांतेत्याचार्येदण्डकालसकवसंज्ञयोक्तोतितदसत् भेडादिपर्यालोचनेन
विलंविकापाविदग्धमूलत्वात् दंडकालसकमेदत्वेनविष्टब्धमूलत्वात् आमश्चाजी

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्णालक्षणाधीनलक्षणत्वाद्बहुलेविकाया इहाभिधानम् रसशेषं लक्षयति अश्रद्धेति अश्र
द्धा भोजनेभिलाषः न त्वेतदामादिष्वप्यस्तित्यत आह विशुद्धेप्युद्गार इति तेषु तु दुष्टउद्गारः र
सस्य शेषो रसशेषः रसशब्दस्य रसभूतो आहाराशिष्टे नहि रसधातोरपक्वस्याजीर्णत्वम्
सघपक्व एव रसशब्देनोच्यते पक्वे तु रुधिरशब्देन न दुष्टत्वाजीर्णत्वमिति चेन्न तस्यापि
त्वात् वक्ष्यति हि ऊष्मणोऽल्पबलत्वेन धातुमाद्यमपाचितं दुष्टमामाशयगतं रसमामं
प्रचक्षते इति रसशेषस्यौषधमाह सुप्तोतिकिंचिदेवात्रेति किंचिदेव मुहूर्तमेव न तु मुहूर्ते
मानतः सिद्धमेवमेवं अजीर्णनामाधिके दिवास्वप्नं विदधात्यंति स्वप्नविधि अन्नापं प्राधा
न्यात् उष्णांबुपानाद्यपि कार्यम् यदाहरवारसादिः रसशेषे हितः स्वप्नो घर्मो वा लघुभोज
नमिति अजीर्णे नो दिवास्वप्नं विधत्ते सर्वमन्नाशितो दिवास्वप्नादजीर्णीति अशितो
अभुक्तवान् सर्वग्रहणाम पक्वस्य विसूचिकाद्यजीर्णसंग्रहणार्थम् भुक्तानुभाव्ययोनेति
प्राप्तो दिवास्वप्ने पुनर्विधीनं प्रषेधस्वपनार्थम् अजीर्णे नो भोजनं विधत्ते संजातु
बुभुक्षो यामितं लाघवेति संजातबुभुक्षावुदीर्णानुभिलाषः मितं तत्र हरीत लघुनापयि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गुरुत्वार्द्धसौहित्यप्राप्त्यर्थम् उक्तानुक्ताजीर्णविशेषसंग्रहार्थमजीर्णसामान्यलक्षणमाह वि
वंधइति विवंधोमलानामप्रवृत्तिः मरुतावायोर्विमार्गगतिः विष्टंभोविशेषेणास्तंभोगा
त्राणां अजीर्णाशनंलक्षयति नवातीत्यादि नकेवलमंतिमात्रमेवान्नमामदोषायःकिं
न्तर्हिदिष्टादिकमप्यन्ननजीर्य्युत्पामदोषायभवति द्विष्टमप्रियम् विष्टंभिवाताबरोध
कारिदग्धमितिपक्वम् आमपक्वम् अशुचिमलिनंशुष्कंनीरसंअत्यंबुप्लुतं अत्यंबुपा
नात् शोकादिभिरुपतप्तेन भुक्तंदुःखंभुक्तात्तदुत्पते एवंकालातिक्रमात् आदिशब्दा
दुद्वेगादयःसमशनंलक्षयति मिश्रमित्यादि पथ्यंशाल्यादितद्विपरीतमिश्रकस्य भुक्तंसम
शनात्यम् भुक्तस्यप्रागभ्यवहृतस्यान्नस्यपाकाभावादमाशय एवावस्थितस्योप
रिपुनर्भोजनमध्यशनंमतमिति भुक्तस्योपरिभोजनपूर्वान्नशेषेभुक्तमित्यर्थः तथाहच
रकः पूर्वान्नशेषेपुनर्भुक्तमविनाध्यशनेयथाप्रातरशितेजीर्णोपिसायमाशीनदुष्य
तिदिति तथात्ययतिमुहुर्मुहुरजीर्णोपिभोजयतस्योपकल्पयेत् इतिनत्वेतदप्राप्तका
~~तिदिति तथात्ययतिमुहुर्मुहुरजीर्णोपिभोजयतस्योपकल्पयेत् इति नत्वेतदप्राप्त~~
~~कालाशनत्वाद्विषमाशनादभिन्नम् नैवं जीर्णोपि~~
कालाशनत्वाद्विषमाशनादभिन्नम् नैवं जीर्णेपूर्वान्नेऽपदप्राप्तकालत्वंवदपति तत्कथ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

705

मप्राप्तेकालत्वमनयोर्हि यदाह पूर्वस्य हि भुंक्ते सततस्यस्य भोजनकालः प्रसृष्टे विण्मूत्र इकात्वा
दिकं तस्यैव विशेषणाम् तद्विशिष्टस्यैव कालार्थत्वं तस्माद्विशिष्टविण्मूत्रेत्यादि विशिष्ट
स्वकाले: भोजनं कालभोजनं प्राप्तेपि स्वकाले पूर्वान्नस्याजीर्णत्वादनुत्पन्ने क्षुपि
तेषु विशिष्टविण्मूत्रेत्यादिषु भोजनमध्यशने पूर्वान्नस्याजीर्णत्वादुत्पन्ने क्षुपिते
क्षुत्प्राप्ते स्वकाले भोजनं विषमाशनं अवसं चेतदप्युपगंतव्यम् अथाह स्तने जीर्णेर
वान्ने स्नेहोष्णः शुद्धे चैव क्षुः शमनः इत्यतोनन्तो मध्यमात्रमशास्यते इति कालभेदेन २६
स्यात् विषमाशनं लक्षयति अकालेत्यादि अकाले भुंक्ते विषमाशने तद्विधं अप्राप्तका
लमतीतकालं च अमात्राशनं अप्यकाले भुंक्ते विषमशनमेवेत्याह बहु वेति तस्मात्का
ले यदमात्रं यद्भुज्यते तदमात्राशने यच्चाले मात्रया वा तद्विषमाशने समशनादीनां
दोषमाह त्रीण्यप्येतानि इति समशनाध्यशनविषमाशनानि अनियेतायुषोऽस्तु
नियताशुचांघोरान् व्याधीन्सृजति अथ भोजनसम्यग्योगः तत्र सम्यग्योगप्रकारमाह
कालेत्यादि कालेप्रसृष्टे विण्मूत्रेत्यादिनावक्ष्यमाणो शुचिनिर्मले हितमितस्य अभिहि

का४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तस्याभ्याससात्म्यस्य ग्रहणार्थं सात्म्यमिति हितस्याप्यनभ्याससात्म्यनिरस्यर्थं विवक्षि
तो द्विजनस्य: पित्रादीं तर्पयित्वा ब्रूलिपन्त परिग्रहान् पाल्यं मातृत्वेन स्वीकृतान् भो
ज्यमकुत्सयन् अब्रुवन् धृतमौन: इष्टं हृद्ये बहले इष्टं प्रियं इष्टै: सहे प्रियजन: सह भुंजीत भुक्त
जन्तां हृतभुक् च यो बाह्याभ्यंतरं शौचयुक्ता: भक्ताश्चानुरक्ता येन [illegible] ते राहुतमानी तं तथाजु
गुप्सादिभोजनं निषेधति भोजनमित्यादि तत्रातित्वन्निषिद्ध ग्रहणात् तृणकेशमक्षिका
दिजुष्टस्य निर्मितस्यापि ग्रहणम् उष्णग्रहणात् पुनरुष्णीकृतान्नस्य लघो: इष्टग्रहणाच्छाकतृ
णबहुलस्य बहुदूरस्य ग्रहणात् दलितलवणस्य सात्म्यत्वादि प्रसक्तौ किलाटादयो भ्यासमपवद
ति किलाटेत्यादि आममिति मूलकविशेषणं रुक्षादिन्यायि प्रविशस्य न शीलयेन्न नित्यं भ
जेत् यदा तत्सेवनं विना स्यात् तु न यावत्तदा बालत्वात् अरोगो स्यन्नित्यं तदा भजेदित्यर्थ:
सात्म्यादीननुवदन् हरति शीलयेत्यादि जांगलहरिणादिमांसं पथ्या हरीतकी मृद्वीका द्राक्षा
पूसंगादिस्यसेव्यमोघधमाह त्रिफलेत्यादि निशि स्वप्नकाले नेत्रबलं पत्रयुतं द्विप दाडी
म पञ्चोषधं रसायनादिकं स्वास्थ्यमनुवर्तयति रोगोत्पत्तिं विनाशयति तदपि यथाकाले
भजेत् उक्तं च चरकेण तच्च नित्यं प्रयुंजीत स्वास्थ्यं येनानुवर्तते अजातानां विकाराणामनुत्प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्ति कारं च यदिति भोज्यक्रममाह विद्यादित्यादि गुर्वादिगुणं बिसादि द्रव्यं पुरः पूर्वमश्नीया
त् मोचकं कदलीफलं चोचं नालिकेरं पनसं चाम्रो द कोलड्डकः उत्कारिकापोलिका प्रा
दिशब्दादिंडरिकादयः अतो विपरीतं लघ्वादिगुणं षष्टिकौदनादि कमंते त् अम्ललवणोत्कट
मुक्तादिकं मध्ये यत्तूक्तं खरनादादिना कटुकं लवणं चाम्लं पूर्वमाहारमाहरेत् आहारो मधुरो
ग्नाहि गुरुर्विष्टभ्य जीर्यति इति तन्मतिविषयं तद्भोजनस्य दीपनपूर्वकत्वात् तथोक्तं संग्रहे यथा
ग्निसात्म्यं प्राग्द्रव्यमनुपभुक्तं चाश्नीयात् प्रागेव तु गुरु स्वादु स्निग्धं मध्ये म्ललवणं ततो रूक्ष
द्रवमितरं संयुक्तं च तत्र मंदाग्नि द्रवोष्णेन समृते जिते जितोऽन्नोऽन्यदप्युपयुक्तं सम्यक् पाक
मुपजाति अन्नपानोविभागमाह अन्नेनेत्यादि कुक्षिरुदरं चतुर्धा विभज्य द्वावंशो अन्नेनाद्रवे
णापूरयेत् तृतीयमंशं पानेन द्रवेणापूरयेत् चतुर्थमंशं पवनादिसुखप्रचारार्थमवशेषयेत्
न केनापि पूरयेत् एतावदेव च सौहित्यमानं अत एवार्धसौहित्यं नाति नाति तदृप्तापि ज्ञेया
अथानुपानं तेनासम्यगुपयोगो हि सम्यग्योगात्तां याति यदाह खरनादः कामं दोषवदप्यन्नममा
त्रं वारि पिबेत् अल्पदोषमप्येवं वाप्यनुपानेन जीर्यत इति अनुपश्चात्पीयत इत्यनुपानं एत
द्वातुल्याधिप्रायेण तद्धि मध्ये आदावंते वा पीयते यदाह सुश्रुत तदादौ कर्षयेत्पीतं स्थाप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

708

येन्नध्यासेवितं पश्चात्पीतं स्नेहपतितस्मर्द्धीत्यपूर्वोजयेत् तथानिशामद्यानां चित्रं तु भक्तमध्ये
पूर्वोजयेदिति कस्तर्हि नवान्नपानयोर्भेदः उच्यते यदिनियतकालं रुचिवशात्पीयते तत्पानं
यन्नियतकालं विधिवशात्पीयते तदनुतेपानं तत्रादावनुपानविभागः तत्रयवादिषु शीतो
दकमाह अनुपानमित्यादि पिष्टमयेष्वीषदुष्णोदकमाह कोष्णंपिष्टमयेषु चेति यत्तु सुश्रु
तेनोक्तं शीतोदकं माहिकस्य पिष्टान्नस्य च सर्वशः दधिपायसमद्यार्तिविषजुष्टे तथै
व चेति तद्विदाहिपिष्टान्नविषयं उक्तं च संग्रहे तक्रशीतेदधिमधुयवगोधूममद्यविषेषु
सर्वेषु शरद्ग्रीष्मयोश्चेति शाकादिषु मस्त्वाद्याह शाकपाठादि मुद्गादि रूप्यं तस्यविकृतिव
टकादिकाविकृतिग्रहरां शरघल्पत्व स्वमस्त्वादिग्राम्यपूर्णे अविक्तेतत्तु सूपादेः सुश्रुतेनो
क्तं यो मांसरसो वापि शाकमुद्गादिभोजने इति मस्त्वादिषु यस्य यत्सात्म्यमिष्टं वा तस्य तद्यो
ज्यमिति एतस्यैव कार्यकरत्वान्नामिश्रीकृत्य प्रयोगः अतएव प्रथग्युक्तं संग्रहे धान्याम्ल
मस्तु तक्रं वा शाकावरान्नभोजनेष्विति कृशानां सुरामाह सुराकृशानां पुष्ट्यर्थमिति क
शानां शीतोदकात्क्वचित्ते ष्वन्नेषु सुरैवानुपानं अनेकांशत्वात् पुष्ट्यर्थं न तु रोगनिवृ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्यर्थं कृशो रोगार्त्तस्तस्य तु रोगानुरूपमनुपानं प्रयोज्यं स्थूलानां तु मधूदकमाह स्थूलानां तु
मधूदकमिति मधुमिश्रमुदकं शोषे पूर्ववत् शोषे मांसरस इति शोषेऽशुष्यति देहे यदाह स्वार
सादिः कृशादीनामथोन्मुक्तं पुष्टिवर्णविलार्थिनां मद्यस्त्रीश्रमक्लिष्टानां च रसो हितः मां म ४
साशिनां मेदाग्नितां च मद्यमाह मद्यमांसे पल्ले चपाचक इति तद्वदघोचितानामेव यदाह
सुश्रुतः मद्यमद्योचितानां तु सर्वमांसेषु पूजितं अमद्यपानमुदके फलाम्लं वाप्रशस्यते इ
ति व्याध्यादीनां हितमाह व्याध्यौषधेत्यादि लंघनमुपवासः कर्म चेष्टा अनुक्तानु
पानविभागोपायमाह विपरीतमित्यादि पद्रव्यस्यान्नस्य गुरौः कृत्वा विपरीतेन चलेन
सह विरुद्धम् तत्रदन्नस्यानुपानं नेयं समासेन सामन्येनाविशेषतस्तस्मात्स्यादि ष्पीलोचन
पास्वयमत्र हं अन्नानस्य नित्यनित्यसेव्यमाह सर्वदात्वस्वपास्यत इति तत् अनुपानं अ
नुपानफलमाह अनुपानमित्यादि ऊर्जं बलम् व्याप्तिमन्नस्य सर्वस्रोतःस्वनुसरणं अ
न्नसंघातशैथिल्यादि नीचशैथिल्यं काठिन्यनिवृत्तिः विक्लित्तिः श्लक्ष्णत्वनिवृत्तिः जरणं पा
कः ऊर्ध्वजत्रुगदादावन्नं ते निबध्नतिनोर्ध्वजत्रुगद इति कक्षस्कंधयोः संधी जत्रुणी तयोरूर्ध्वं
मूर्ध्वजत्रु कंठादिकपालांतं तत्रये गदास्ते ऊर्ध्वजत्रुगदाः कासश्वासप्रन्हः प्राणपितिबेधार्थं मुरः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

 प्रक्लिन्नेत्यादि प्रक्लिन्नदेहः प्रक्लेदवहलशरीरः मोहाद्विपरीतं पानान्नं नरं निषेधन्ति र

त्वत्समहरां गीतभाष्ययोः प्रसंगो गीताध्ययनाद्यभ्यासः प्राक्लिन्नदेहादीनामन्नयोन निषेधति
सर्वमन्नात्यात्ययशमेनेनत्युजेन्याल्येति निषिद्धमात्राभिषिद्धपानीवा निखिदंपानस्यापि प्रमा
दादा वस्यादिवशादोषानयप्रशान्तिः भोजनानन्तरमासयादि निषेधति भुक्त्वा तपं वर्क्रियामप्लव
नवादनमिति पानेषप्रतां गमनं व्याहन्नर्थ्यदिभिः प्लवनं तरणं गमनं वा दृशाता दूर्हेति निषिद्धं पद
हसभक्तः ततः पदशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् इति भोजनकालमाह प्रसृष्टेत्यादि प्रसृष्टे
पुरत्ने सुविमलोतिप्रसन्ने स्वपथगे स्वयं गगे स्वविकुद्धेमाधुर्यादिरहिते उदपगमने बुभुक्षो
त्पन्नो गन्धनुसरति अनुकूलप्रवर्तमाने दोषे स्वपथ इत्येजावते वगत्यानुलोम्येसिद्धे वातेनु ल६
सारितवातानुलोम्यस्यप्राधान्यार्थे उद्गिते तिदीप्ते विदकरणो निर्मलेन्द्रियो सलघौ ग्धीयसिवि
धिः शास्त्रे नियमस्तेन नियमितं निषिद्धकामचारं ननु योयदाभुक्तो सतस्य भोजनकालः किम
नेनेस्य तत्राह कालसहि मनः इति हि यस्मात्तथाविधः प्रसृष्टविण्मूत्रत्वादिविशिष्टो भोजनका
लो मस्ताचार्याणाम् न केवलं तस्माद्विसृष्टविण्मूत्रत्वादिविशिष्टे स्यकाले भुंजीतः
इति भोजनक्रियासंग्रहेतु विधिविहितमन्नपाननिषेद्धयोर्थः मातनमो पुषाबुवते तदापत्ता
तदायत्तानि ह्योजस्तेजोधात्विन्द्रियबलपुष्टितुष्टिप्रतिभारोगसिनः तदिधनाचांतरागनेः स्थि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तेरग्निमलं देहधारणानि तिष्ठपात्मवान् स्वभावसंयोगसंस्कारमात्रादेशकालोपयोगोच्यते
स्याः ताहारकल्पनाविशेषकारणां स्वास्थ्यास्वास्थ्यफला नाहितत्मतः सम्यक्त्यहितमेवानुरुध्ये
त् तत्रस्वभावतो द्रव्योदकरक्तशालिषष्टकमुद्गेणलावादयो लघवः क्षीरेक्षुव्रीहिमाषानूप
मिषादयो गुरुव इति तेरवल्वपिसंयोगादिविशेषैरन्यथात्वप्रतिपद्यन्ते तत्र संयोगो नाम
द्वयोर्बहूनां संहतीतिभावः स विशेषमारभते यन्नैकणोपि द्रव्याणि संस्कारस्तु तोयाग्नि
सन्निकर्षशौचमथनदेशकालभावनाभावनादिभिरूपपद्यन्ते मात्रापुनः पिंडपरिमाणतः
समुदायेन प्रतिद्रव्यायेक्षया वा आहारराशिः देशद्रव्यस्योत्पत्त्यनुप्रचारतत्प्रवस्थाने पुनरुपयो
क्तास्य स्यातुरवृत्तः प्रकृतिभेदतस्तुपरीत्यः कालस्त्वहर्व्याध्यपेक्षो जीर्णाजीर्णलक्षणश्च
अजीर्णे हि पूर्वस्याहाररस्यापरिणतो रसउत्तरेणोपसृज्यमानः सर्वान् दोषान् प्रकोपयत्याशु
जीर्णे तु स्वस्थानस्थेषु दोषेषु वातानुलोम्यात् सृष्टेषु मूत्रपुरीषवेगेषु विशुद्धेषु उद्गारहृद
यस्रोतोमुखेषु विदकरणे लघुनि शरीरे ग्नौ जाताया बुभुक्षायां शून्यवहतमन्नमप्रदूष
यत् दोषानायुर्बलवर्णान् विवर्धयति केवलमयमेवकालो भोजनस्य ग्वतित्त कालेपुन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सद्यातविश्रब्धं कृत्वाह्निकप्रचारे कर्षयस्य नक्तंचिं च पुनरुपहंति उपयोगव्यवस्था नाशूनोतर्ही
ग्वा साने कवासा न मलिनवासा नाहुत्वा नाजपित्वा नानिरूप्य देवताभ्यो न पितृभ्यो नतमात्र
पेन गुरुभ्यो नातिथिभ्यो नाभ्युपगतेभ्यो न स्ववपुःश्वपचेभ्यः प्रत्यवेक्ष्य वाम्भृत्योपाश्रिता
नपितिरस्तु परिगृहीतान् प्रशस्तदेशकालोपकरणपुतः स्रग्वी विभूषितः सुगंधिरार्द्रपा
णिपादः शुचिः प्रहृष्टवदनोऽभिमतसहायः केशमक्षिकाद्युपजुष्टमनिंदितं पुनर्नोष्णीकृ
तेनानुष्णमनुपदग्धं सुसिद्धमलोलो नासात्म्यं नाविदितागमं नातिकालेनातिप्रातः
नातिसायं नाकाशे नातपे नान्धकारे नाधो वृक्षस्य न भग्नपात्रासनो नोत्तमप्यतर्जनिं न पात्रे
भिन्नेन संवृतेन मलिनेन भावदूषितेन चासनस्थितेन हस्तस्थितेन हस्ते प्राङ्मुखः सम
नाश्रुति भक्तादुद्धितानुकूलजनोपहृतं हितमन्नमश्नीयात् न पर्युषितमन्यत्र मांसेभ्य
दंशाम्लफलशाकमूलभक्षेभ्यो नाशेषमन्यत्र मधुदधिघृतशलिलपायसेभ्यः ग्रपिच
स्निग्धलघुसात्म्यानि हि वह्निमौदर्यमुदीरयंति कोष्ठं पतिप्रबोधयंति ग्रन्नं तथा तूलपी कुर्वते दोष
मनुलोमयंति तथा स्निग्धं दृढीकरोति इंद्रियाणि उपचिनोति शरीरं ग्रपचिनोति जरसं

स्निग्धलघुक्षमविलंबितमनति द्रुतमजल्पन्नहसन् तन्मनाः समीक्ष्यात्मानं २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लघु च पुनः स्वभावादिभिरल्पमशनीयं द्रव्यम्
हिताशनम् अथवा परिणामवत् १

बलमभिवर्द्धयति वर्णं प्रसादनमभिवर्धयति पिवेत्तमपि चाल्पदोषं भवति उष्णं पुनर्जीर्य
ति रुचिमुपजनयति श्लेष्माणं विलंबितं भुंजानो न तृप्तिमधिगच्छति बहुभुंक्ते शीतं
भवति अन्नजातं विषमपाकं च भवति अतिद्रुतं भुंजानस्य जल्पतो हसतोऽन्यमनसो
वा भवेदुत्सेहनमवसदनं भोजनस्याप्रतिष्ठानं गुणादोषावाविभावनं सम्यीत्वसंप्यगात्मा
नमिति मनेदं सात्म्यमिदमसात्म्यमिति नित्यमप्रमत्तः पुरुषो वेदयेत तत्र सात्म्यं ना
म स यदात्मन्यानभवत्य तत्तदौचित्यादुपशेत इत्येक सात्म्यं विपरीतमनुपशयादसात्म्य
मन्ये पुनः अन्ये पुनः प्रकृतिवयोदेशर्तुदोषव्याधिवशेन सात्म्यं बहुविधमिच्छंति
ते ह्युपशयमात्रमंगीकृत्य विपरीतगुणानामप्युपचारे सात्म्यमाचक्षते तुल्यगुणानां
चानुपशयादसात्म्यं सात्म्यं तु प्रवरावरमध्यविभागेन त्रिविधं तत्र सर्वरसं प्रवरं एकर
समवरं मध्यरसं मध्यं तत्र प्रवरं समदोषस्योपदिशंति इतरेषामपि कतिरासात्म्यमपि
चाहितं पादेन पादेनात्यजेत् इत्युक्तं प्राक् तत्र पदाहारजातं समभावधानतः नुवर्त्तयति विष
मांश्च समीकरोत्येतत्समासतोहितं विपरीतमहितं तत्पुनर्मात्रायोगादिवैचित्र्यादनिय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तमविघ्नोपशमनं यथा तच्चित्रं पिष्टं च शीलयेत्परिहेरच्च भुंजानस्तु पेयायूषरसादिव्य
जनानि राजतेषु पात्रेषु निदध्यात् परिशुष्कप्रदग्धांस्तु पुनः सौवर्णेषु खलकद्वरकांवलि
कान् कांस्येषु रागखांडवसट्टकान् वज्रवैडूर्यचित्रेषु घृतमायसे पयः स्फटिके ताम्रमयेषु
पानीयपानकानि च मरकतमस्फटिककाचमयेषु ओदनं चारित्रीतिमनोरमे स्थाले ४ अन्यथा
हिवर्णगंधरसान्यत्वादाहितं स्यात् अविदग्धा पाकेर्द्धभक्तं स्थापयेत् सर्वे लेह्यमुखो
६ द्वेषगां पिंडीं च मध्ये भोज्यमिति यथा तितपक्वसात्म्यं प्राग्द्रव्यं उपपक्वं चाश्नीयात् प्राग
वगुरु स्निग्धं स्वादु च मध्ये पम्लं लवणं अंते रूक्षं द्रवमितररसयुक्तं च तत्र मंदाग्नेद्रवोश्ले
नसमुन्नेति तोयरोगान्यदप्युपयुक्तं सम्यक्पाकमुपैति अनुपानं तु सलिलमेव श्रेष्ठं सर्व
रसयोनित्वात् सर्वभूतसात्म्यत्वाज्जीवनादिगणायोगत्वाद्घृतक्षीरं दधिमधुपवगो
धूमपिष्टमयेषु सर्वेषु विदाहिषु प्रारद्वीप्य योग्य उष्णं च पिष्टमयेषु अन्येषु दुर्जरेषु हेमं
तशिशिरयोग्यमिति द्रवद्रव्यविज्ञानी पंचदयते क्षीरं शालिषष्टिकयो रूपवसाध्वभाष्यसृ
व्यायाममहिलाभिवालवृद्धेषु मांसरसः शोषादिषु वातेष्वम्लानि च पित्ते शर्करोदकं त्रिफ
लोदकं सक्षौद्रं श्लेष्माणि प्रायशोक्ष्यादिगलरोगेषु मस्त्वेव दधिकूचिकाकिलाटरयोग्यम्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यं मासेषु फलाम्लमंबु वा ऽथासवांश्च विविधान् विभज्य प्रयोजयेत् विषतोमद्यासवा
न् ग्राम्येषु फलासवान् वन्येषु न्यग्रोधादिफलासवान् विष्करेषु अर्कपीलुशिरीषक
पित्थासवान् विलेशयेषु दिग्धहतेषु च अम्लफलासवान् प्रसहेषु कासेक्षुपद्मबीजसं
गाटककसेरुकशर्करीकामदिरासवान् सौदूपुत्रं वा धृतमुदकस्विद्यामहाममृगेष्वोदके
षु च सुराप्लवेषु तेषां हि प्रदुष्यामाशयमुरः कंठस्थितमहारुजं स्नेहमासाद्य तदभिष्यंदा
तिसारछर्द्यादिनामयाविदध्यात् तेषां निविद्धानुपानानां तत्रलीढस्नेहबिंदुपरीषि
क्तो नयनस्तांबूलादि रूसवदनवैशद्यो धूमपानादिहतोऽर्ककफवेगः पदशतमात्रं गत्वा
वामपार्श्वेन संविशेत् द्रवोत्तरभोजनस्तु सुखपाण्यां नातिसेवेत आहारपरिणामकराः
पुनरूष्मावायुक्लेदः स्नेहः कालः समयोगश्च तत्रोष्मापचति वायुरपकर्षति क्लेदः शैथि
ल्यमापादयति स्नेहो मार्दवं जनयति कालस्त्वपर्याप्तिमभिनिर्वर्त्तयति समयोगश्च
तेषां परिणामधातुसाम्यकरः संपद्यते समयोगस्य पुनाकाररसान्पुलोहिश्च देहसंस्कारो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व्यवहारश्चेष्टा दायन सौ मनस्यं च परिणाम लक्षण्याहारगुणाः शरीरगुणाभावमापद्यते यथा
स्वमविरुद्धं विरुद्धास्तु विहिताश्च विरोधिभिर्विहन्युः शरीरमिति भवेत्स्यात्र कुकुलावष्टिप
पुकान् सुपिष्टक्लृप्त तंदुलान् न जाम्बुभ क्त वानधान्माञ्चपा पात्सुकादिन शाकवरांतक
दुल्लकषायलवणोत्कटं स्वजेद करसा सात्म्य गुरुमृष्टं च भोजनं वस्थले पन्नि दानादो
सर्वदोषप्रकोपनं स्मृतिभिश्चादि विष्टं भिविदाहि हिमरूक्षाणां त्यागाद्विषमहेतूनां समानां
चापिसेवनात् विषमानानुवर्धांतिजायंते धातवः समाः मंदानलबलारोग्ये न्तये भ्वास्तु
स्वात्मस्तु योज्यः क्रमोयं सततं नावस्थामिति रेषु च करोति रूक्षं बलवर्णनाशं त्वत्सु स्तुतां
वातशकृन्निरोधं स्निग्धं त्वतिश्लेष्मचयप्रकोपं हृत्कैर बालस्य रुचिप्रणाशं श्वस्तु स्नमन्दे
६४ मददाँत्स्यावलप्रणाशं भ्रमरक्तपित्तं शीतं तु कासारुचिवह्निनाशहृल्लासविष्टंभकरो महर्षी
न स्मृतिस्थिरं मत्त्व सक्वद्विवेधमतछिमव्याप्रः मशीघ्रं वह्निं स्मृतिद्रवं पीनसमेहकासं स्पंदा
नकाले रोत्स्यगतिबलं च हंति स्नुलिमधुरमंलमानने भक्तमसात्म्यं नपुष्टये कपुष्यः स्नसिलवणा.
मचुष्यं तीक्ष्णं त्वम्लं जरादात् इति विधिमबलं व्यपोह्य योन्नं बलमिवविग्रहवत्सदो पयुंक्ते

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तन्नमयितन्नुर्जीरुज्जामनाप्य रज्जलितरससमाः शतस्यपारे॥ इतिहेमाद्रीटीकायांमायुर्वे
दरसायनेमात्राशीतप्रकाराः सम्मास्येन निरूपिते॥ अथद्रव्यादिविज्ञानीयमध्यायं व्याख्या
स्येप्रतिजानीते॥ अथात इत्यादि यतः पूर्वैर्म्मतुभिरध्यायैराहारउक्तः सचानंतविशेषत्वा
ताव लाज्ञातुमशक्यो तोविशेषसंग्रहार्थं द्रव्यरसवीर्यविपाकगुणप्रभावाः संमानलो वा व्या
ख्येचा त्मिन्नध्याये अतएवैषद्रव्यादिविज्ञानीयः तत्रद्रव्यस्यप्राधान्यमाह द्रव्यमेवरसादी सू६
नांश्रेष्ठंतेहितदाश्रयाइति रसादिभ्योद्रव्यमेवप्रधानं हियस्मात्तेरसादयस्तदाश्रयाः द्रव्याधि
नाः एतेनवैरसाद्याश्रयोद्रव्यमित्युक्तंभवति प्राधान्यकथनंद्रव्यज्ञानेतात्पर्यार्थं उक्तंचसंग्रहे
यस्मादुक्तो यवः स्वादुर्गुरुरप्यनिलप्रदः दीपनंपीतमप्याज्यंवसाप्याज्यनिसादिनी कटुपाकोपि
पित्तघ्नोमुद्गोमाषस्तुपिच्छलः स्वादुपाकोपिवलकृत्स्निग्धोप्यंगुरुनागितं रसेस्वादौयथाचैतत्तथा
न्येष्वपिदृश्यते वातलं कफपित्तघ्नममलमप्यामलकीफलं कुरुतेदधिगव्वीचवह्निंवारेचनंनतु क
पित्थं दाडिमं चाम्लंग्राहितामलकीफलं कषायाग्ग्राहिणीता धातकीनहरीतकी प्रधानंपृथ ध२
कतस्माद्रसाद्याः संश्रितास्तुते प्रभावश्चयतोद्रव्ये द्रव्यंश्रेष्ठमतोमते द्रव्यभेदानाह पंचभूतात्म

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

717

कमिति पंचसंख्याकानि भूतान्यात्मनो यस्य तत्तथा पार्थिवादिभेदात्पंचत्वमित्यर्थः कार्यकारणयो
रभेदोपचाराद्भूतशब्देन भौतिकमित्युच्यते द्रव्यमित्यनुवर्त्तते द्रव्योत्पत्तिमाह तत्तु क्ष्मामधिष्ठाय
जा२ यते अंबुयोन्यग्निपवननभसां समवायतः तन्निर्वृत्तिर्विशेष[illegible]श्चेति तद्द्रव्यं क्ष्मां पृथिवीम
धिष्ठाय जायते भूमिरिव घटः उपादानकारणं पृथ्वीत्यर्थः अंबूदकं विपरणामेकारणं यस्य तदं
बुयोनि यथा घटे निष्पाद्ये मृदः पिंडीभावादौ अग्न्यादीनां संबंधात्तन्निर्वृत्तिः संघर्षो व्यवतं
काठिन्यक्रियावकाशादिदाने विशेषः परस्परस्य सोपि तत एव यथा पिंडीकृतायां मृदि मणि
कवरकशरावादिभेदः सर्वेषां पंचमहाभूतात्मकत्वादभेदप्राप्ते भेदहेतुमाह व्यपदेशस्तु भूयसेति
व्यपदेश इदं पार्थिवमिदमाप्यमित्यादिभेदेन व्यवहारः स भूयसा आधिक्येन भूतेन यत्र स्यादि य
कं तत्र तस्य व्यपदेशः सर्वेषां द्रव्याणां सर्वधर्मत्वमाह तस्मान्नैकरसं द्रव्यमिति तस्मात्स
र्वभूता[illegible]रब्धत्वात्सर्वमपि द्रव्यं नैकरसं सर्वधर्ममित्यर्थः रसशब्दोत्र धर्ममत्रोपलक्ष
२२ णां सर्वभूतारब्धत्वेप्येकरसत्वे को दोष इत्याशंक्याह भूतसंघातसंभवादिति रसानामपि
१२ भूतसमुदायादुत्पत्तेः वक्ष्यति हि द्व्युल्बणैः क्रमाद्भूतैर्मधुरादिरसोद्भव इति सति च कारणे
कार्येणावश्यं भवितव्यं तुल्यन्यायत्वप्रसंगात् सर्वेषां रोगाणां सर्वदोषजत्वमाह नैकदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सामस्तलोरोगा इति रोगानैकदोषाः सर्वदोषोद्भवाः कुतः तत्र एवोक्तोः रोगाणामपि भूतसं
घातसंभवाद्भूतसंघातस्य तु त्रिदोषेषु विभक्तत्वात् यथोक्तं संग्रहे वायवाकाशाभ्यां
वायुः अग्नेरपित्तं अंभपृथ्वीभ्यां श्लेष्मेति नभूतसंघातं विनादोषसंघातः नतं वि
नारोगोत्पत्तिरित्यतः सर्वेरोगास्त्रिदोषजाः केचित्तुसर्वद्रव्याणां सर्वरसत्वे नसर्व
दोषसामान्यात् सर्वदोष[illegible]कोपनत्वं तत्तोरोगानेकदोषाः लिख्याचक्षते तदसत् सर्वा
न्यव द्वैधरी[illegible]त्यस्यापिसत्वात् सर्वान्यप्रयोजकमितिचेन्नदोषवृद्ध्यभेदाभाव
प्रसंगात् बाहुल्येनैषव्यपदेश इतिचेन्न क्वचित्कोपनैकशमनविषाननैककोपद्र
व्याभावप्रसंगात् सिद्धांतेपि सर्वेषांसर्वधर्मत्व स्वीकारात् नदोषघ्नादिविभागइतिचेन्न तस्य
तस्यधर्मस्यतत्वतत्प्रयोजकत्वात् तथाचवक्ष्यति किंचिद्रसेनकुरुते कर्मपाकेनचाप
रं गुणांतरेणा वीर्येणाप्रभावेणैव किंचनेत्यादि तस्मात्पूर्वमेवव्याख्यानं सर्वे
षांसर्वधर्मत्वादविशेषप्राप्तेतन्निरासार्थं धर्मतारतम्यमाह तत्रेत्यादि तत्रद्रव्ये
कस्मिंश्चद्धर्मः स्वव्यक्तः कस्मिंश्चव्यक्तः कस्मिंश्चदीषद्व्यक्तः कस्मिंश्चदतिव्यक्तः तेषां

719

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

घोरसारव्यः इतरे त्रयोऽनुरसारव्याः गुर्वादीनां रसाश्रयत्वाद्द्रव्यस्य सर्वधर्मित्वे प्राप्ते य
दिहास्माह गुर्वादय इति गुर्वादयो गुणाः द्रव्ये एव न रसेषु यत्तु मधुरो गुरुरम्लो लघु
रित्यादिव्यपदेशः स साहचर्योपचारः एकस्मिन्नाश्रये द्वयोरवस्थानं साहचर्यं सा
हचर्यमेव कुत इत्यत आह रसाश्रय इति द्रव्ये हि गुर्वादीनामिव रसानामप्याश्र
यः अत एव एकाश्रयत्वात्साहचर्यं ततोपचारः अविद्यमानस्याप्याश्रयाश्रयिभा
वस्यारोपः ननु किमेतद्रसाद्याश्रितं द्रव्यं नामेत्यत आह पृथिव्यादाविति पृथि
व्यादिशब्दात्पृथ्व्यादिद्रव्यमित्यर्थः अथ द्रव्यभेदान्लक्षयति तत्र पार्थिवं लक्षयति तद्वे
त्यादि गुर्वादिगुणोत्कटं गौरवादिकरं च पार्थिवं द्रव्यं संघातः काठिन्यम् उपचयः
स्थौल्यं गुरुशब्दोऽत्र धर्मवाची उल्याग्रहणं सर्वेषां सर्वधर्मत्वात् आप्यं ल
क्षयति द्रवेत्यादि द्रवादिगुणोत्कटं स्नेहादिकरं च द्रव्यमाप्यं द्रवासान्द्रयोः
परस्परविपरीतयोरप्याद्रत्वसामान्यादाप्यत्वं विष्यन्दः स्रोतःस्रावः प्रल्हा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्रस्त्वपि: आग्नेयं लक्षयति रूक्षेत्यादि रूक्षादिगुणोत्कटं दाहादिकरं च द्रव्यमाग्नेयं
भाकांतिः वर्णो गौरादिः प्रकाशः आलोकः तदात्मकं कार्यकारणयोरभेदोपचारा
त् वायव्यं लक्षयति वायव्यमित्यादि रूक्षादिगुणोत्कटं शैत्यादिकरं च द्रव्यं वाय
व्यं विचारो विविधाश्चेष्टाः नाभसं लक्षयति सूक्ष्मादिगुणोत्कटं सौषिर्यादिक
रं च द्रव्यं नाभसं सौषिर्यं सरंध्रत्वं द्रव्यमात्रस्यौषधत्वमाह जगदित्यादि एवमुक्तेन प्रका
रेण तस्य तस्य द्रव्यस्य तत्तद्गुणयोगाज्जगति न किंचिद्द्रव्यमनौषधं वर्त्तते सर्वमेव द्र
व्यमौषधं कुतः नानार्थयोगयोजनावशात् अर्थप्रयोजनं योगयोजना नानाविधोऽर्थो
योगो तयोः एतदुक्तं भवति यदेकस्मिन्नर्थे नोपयुज्यते तदन्यस्मिन्नुपयुज्यते यदेकेन यो
गेन नोपयुज्यते तदेवान्येनोपयुज्यते यथा स्वंतान्नुपयुक्तोपि खरमेषाजविद्रसः श्वास विधे२
कासादौ अस्वंतापयोपि मावडुदुरीकृतः स नवनीतोद्धृतादौ औषधं द्विविधं यच्चैतद्द्रव्यं
विभज्यते द्रव्येत्यादि द्विविधमौषधं शोधनं शमनं च शोधनं द्विविधं ऊर्द्ध्वभागमधोभागं च
तत्राग्निपवनोत्कटमूर्द्धगं भूमितोयगुणोत्कटमधोगमं पारिशेष्यादाकाशोत्कटं शमनं तथा च सुश्रुतः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

आकाशगुणभूयिष्ठं धमनमिति गमनं गमनः ऊर्ध्वगमो स्यास्तीत्यूर्ध्वगमं प्रायइति भूयिष्ठमिति च व्य
मिचारार्थं यथा चित्रकदन्तिपवनोत्कटया अपि दन्त्या विरेचनत्वं मद्विकावत् भूमितोयगुणाधि
कस्यापि मधुकस्य वमनत्वं संग्रहेतु व्याभिव्याप्त कमुभयतोभागं शमनेतु दोषविपरीतगुणान्युक्ते
प्राक् तत्संकरे च यतो वा हुल्येन येषां गुणानां बाहुल्यं तै निर्णयः तथा निलात्मके ग्राहि अन
लात्मके दीपने उभयात्मके लेखनं भूम्युदकात्मके बृंहणमिति प्रकरणार्थमुपसंहरति इति द्रव्य
मिति इति परसमाप्तौ क्रमप्राप्तस्य रसस्याभिधाने हेतुमाह रसेति उत्तरत्रोत्तरस्मिन्नध्या
द्वैविध्यः ये उपदेक्ष्यते वक्ष्यति अतोसौ बहुभिर्भेदैर्न वक्तव्यत्वात् पृथग्व्याकरणमित्यर्थः अ
बहुभेदः थ वीर्यं तत्र परमतं दर्शयति वीर्यमिति एके खराणादि प्रभृतयः गुर्वादिगुणान् वीर्यं वदंति
एवं तदष्टधामतं सुश्रुतस्तु गुरुलघुविद्यापविशदपिच्छिलौ पठति केचिदष्टविधमाहुः शीतं स्नि
ग्धं उष्णं रूक्षं विशदं पिच्छिलं मृदु तीक्ष्णं चरकमतं दर्शयति चरक इति येन विसलेन वीर्यं द्रव्यं
कर्तृके कर्मणि करणभूतमित्यर्थः कतिविधं तदित्यपेक्षायामाह न किंचित्कुरुते वीर्यं विना
कर्तृत्वं नास्तीत्यर्थः कुतः इत्यत आह सर्वा वीर्यकृता हि सा हि यस्मात्सा सर्वा क्रिया वीर्यकृता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नन्वेवं रसादीनामपि वीर्यत्वप्रसंग इत्यत आह गुर्वादि ते न चरकेण वीर्यत्वा
गुर्वीष्वेवारोपिते कुतः अन्यथेति इति शब्देहे तौ यतस्तेषु क्रियमाणेषु वीर्यसंज्ञा अन्य
र्थास्यात् अन्वमेव संदर्शयति समग्रेत्यादि करणं हि वीर्यं करणं साधकतमं साधकत
मत्वं च गुर्वादीनामेव कुतः समग्रगुणसारत्वात् सर्वेषु गुणेषु स्थायित्वा
त् शक्त्युत्कर्षविवर्त्तनात् उत्कृष्टशक्तित्वात् व्यवहारायमुख्यत्वात् लोके शास्त्रे
च मुख्यत्वे न व्यवहीयमाणत्वात् बहुग्रेग्रहणात् बहुगुणानामपि
प्रथमग्रहणात् विपाकी स्थिरत्वस्य प्रभावेपि शक्त्युत्कर्षस्य मृदु कठिन व्यवहारस्य
एव त्वस्य रसेष्वपि बहुग्रहणात्वस्य दर्शनाच्च तु स्पर्शमुपादानं तत्तु रसादिषु नास्ती
ति दर्शयति अतश्चेति सा वीर्यास्या रसादिषु संभवत्यपि विद्यमानापि न विवक्ष्यते
अन्वर्दराकन्येति वलक्रियानिवर्त्तने सामान्यात्सत्यपि वीर्यत्वे रसादयो वीर्येणा
न व्यवह्रीयंते इत्यर्थः कुतः अतः हेतु च तु ष्टप विपरीतत्वात् शिष्टमर्थमनुवदति
हीति स्फुटं अतः कारणात् गुर्वादि परत्व वीर्यं गुर्वादीनामष्टानां योगरूढ्या वीर्यसंज्ञेति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भा०वः सर्वमलाप्यरिलोधान्मतांतरं दर्शयति उष्णशीतमिति अन्ये तु सुश्रुतादयः उष्णशी-
तं चेति द्विविधमेव वीर्यमाचक्षते वदंति उक्तमतस्योपपत्तिमाह अपि च नानात्मकेत्यादि न के-
वलमतमात्रमिदं युक्तं चेदं सर्वस्यान्यतादपि चेत्यस्यार्थः नानात्मकमपि पृथिव्याद्यनेक-
कारणमपि द्रव्यमग्नीषोमीयात्तु कदाचिदपि नातिक्रमति तयोर्वैशेष्यवर्त्तते किंचिदाग्नेय-
त्वादुष्णं किंचित्सौम्यत्वाच्छीतमिति द्वयमेव गतिः [illegible] रित्यर्थः कुतः एतत्तौ महा-
बलौ अतस्व सर्वान् गुणान् गुर्वादयोभिभवं गुर्वादीनत्युष्णशीतौ अत्र दृष्टांतमा-
ह अथापि विश्वं कर्त्तव्यक्ताव्यक्ताख्यं भेदद्वयमिव नातिक्रामति उष्णं लक्षयति ततोष्ण-
मित्यादि यद्भ्रमादिकं करोति तदुष्णवीर्यं आशुपाकिता शीघ्रपाकः शीतं लक्षयति
शिशिरं पुनरित्यादि यत्प्रह्लादनादि करोति तच्छीतवीर्यं ह्लादनं निर्वृत्तिः जीवनम्
क्षोपनया धारणाधारणं स्तंभः स्वेदापनयनं रक्तपित्तयोः प्रसादनं निर्मलत्वं अथ वि-
पाकः तत्र विपाकं लक्षयति जाठरेणेत्यादि रसानां रसवतां द्रव्याणां जाठराग्नि-
ना योगाद्रसांतरमुत्पद्यते स विपाकः आदौ षड्रसमप्यन्नं मधुरीभूतमीरयेदित्याद्युक्ता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नां मधुराम्लकटुपाकानां व्याख्यस्वमाह परिणामांते आहारपरिणामांते तेतु परिणामात्प्रागुत्प
न्ने तेषां रसत्वमेव विपाकः त्रैविध्यं विभागमाह स्वादुरित्यादि स्वादुर्मधुरो लवणाश्च म
धुरं पच्यते पक्वो मधुरं याति त्यर्थः मधुरमिति तिक्रियाविशेषणाय व्याख्यायते इति कश्चि
म४ द्यो दम्लं तेपदं स्वयं म्लो म्लं पच्यते तिक्तादीनां त्रयाणां कटुको विपाकः मधुरस्यापि व्री
हादेर्विपाके म्लत्वाल्लवणस्यापि सौवर्चलस्य कटुविपाकत्वादम्लातिक्तो षणानामपि
दाडिमपटोली पिप्पलीनां मधुरत्वात् कषायस्यापि कुलत्थस्याम्लविपाकत्वात्प्राय
श इत्युक्तं मतांतरसंग्रहार्थं च तत्र द्वौ विपाकाविति सुश्रुतः द्रव्येषु पच्यमानेषु येष्वंबुपृ
थिवीगुणाः निवर्तंतेऽधिकास्तत्र पाको मधुर उच्यते पराशस्तु तिक्तकषाययोर्मधुरविपा
का४ कमाह यौरस्वयोरसानामम्लो म्लं पच्यते कटु कटुकं चैरोन्ये मधुरं संसृष्टारसास्तु संसृष्टं कटु ता४
क२ तिक्तकषायाणां कटुकोप्येषां विपाक इति पदतः तेषामपि त्र्यविघाते तिक्तकषायो कथं भवतः
इति बोद्धा पाकस्तु संग्रहे निरस्तः यथा रसं जगुः पाकान् षट् केचित्तदसांप्रतं यत्स्वादु व्रीहि
रम्लत्वं नवा चाम्लमपि दाडिमं याति तत्तलं कटुकं तां कटुकापि न पिप्पली यथा रसत्वे पाका

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

नां नस्यादेवविपर्ययः ॥ इति त्रयाणां पाकानां लक्षणमाह रसैरसौ तुल्यफल इति असौ त्रिविधो
विपाकः यथास्वं रसैर्मधुराम्लकटुकैस्तुल्यफलस्तुल्यफलकार्यो ज्ञेयः मधुरस्य कार्यं हि
ह्यो मधुरः पाको लक्षणीयः एवमम्लरसस्याम्लः कटुकस्य कटुकद्रव्यादीनां पृथकप्रयो
जनत्वमाह तत्रेत्यादि गुरुणा तेरेणा रसाद्यतिरिक्तेन गुर्वादिना गुरुणा न एतदेव रसादीना
मपि गुरुत्वं ज्ञापयति तेन पलाण्डुस्तद्गुणोन्यूनः इति प्रयोगाद्युक्ताः प्रभावे सात्मनैव द्र
पा॰६ व्यस्यात्मप्रभावः तथा वस्तुतः तद्द्रव्यमात्मना किंचित् किंचिद्वीर्येणा सेवितं किंचिद्रस
विकाभ्यां दोषान् हन्ति करोति चेति शुभं दोषशमनं कर्म अशुभं दोषकोपनं किंचिदप
रं किंचिन्नेति अयं कर्तृकर्मविशेषणं यदा बहुद्रव्याण्येकमेव कर्म कुर्वन्ति तदा
कर्तृविशेषणं यदेकमेव द्रव्यं बहूनि कर्माणि ॥ तदा कर्मविशेषणं एतद्योदाहरणं संग्रहे १५
तत्र यन्मधुरं रसविपाकयोः शीतवीर्यं च द्रव्यं यच्चाम्लं तयोरुष्णवीर्यं च यच्च कटुकं ते
षां रसादिभ्यो यथास्वं प्रायो ग्रहणं दोषकोपनोपशमनत्वं च विद्यात् तद्यथा क्षीर
मदिरामरिचादीनां रसादिस्वं करेणात्युग्रात्वं यथा मधु मधुरं श्लेष्माणं शमयति कटु
विपाकत्वात्सकं दोष्णत्वाच्च वातजनयति शीतवीर्यस्य तथा पयोपि अम्लयोदकपि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एतं पित्तं करोत्युष्णत्वात् तथा कपित्थं तु रसेष्वाम्लत्वात् कफं पित्तं तु शीतवीर्यत्वात् आमलकं
पित्तं शीतवीर्यत्वात् स्वादुपाकत्वाच्च कफं रसेष्वाम्लाद्यत्वात् च यो त्वरो स्य लाघवे तु
न वातं लवणं सैंधवं स्वादुपाकत्वा   पित्तं जयति लाघवात्कफं कटु
का पिसेंठी स्नेहो ष्णत्वात्स्वादुपाकत्वाद्वातं जयति पिप्पली च लशुनो पि स्नेहोष्णगौर
वैः पलांडुश्च स तु स्नेहगौरवाभ्यां जनयति श्लेष्माणं वृंहं च मलवः स्वादुपाकतया
तिक्तानि व्याघ्री विशाल्या कटीरूपाणि उष्णवीर्यत्वा पित्तं जनयति कषायतिक्तं
महापंचमूलं वातं जयति न तु पित्तं उष्णवीर्यत्वात् कषायाकुलत्थाम्लाम्लपाकत के
याचेत्येतन्निदर्शनमात्रमुक्तमिति सत्स्वपि सर्वेष्वेकस्यैव प्रजकत्वे हेतुमाह
यद्द्रव्येत्यादि बलवत्त्वेन बलाधिक्येन बलं च द्विविधं कृत्रिममकृत्रिमं च मात्राधिकेन
सहायसंपत्त्या च कृतं कृत्रिमं स्वाभाविकमकृत्रिमं तत्र स्वाभाविकं बलमाह रसादिस्था
दि तोरसविपाको तानि रसविपीति अयो हति जयति बलसाम्ये कृत्रिमबलतुल्य
त्वं पंचरसविपाकयोस्तुल्यमात्रत्वं तुल्यसहायत्वं च तैं रसादिपाको वीर्यान्मा
त्रासहायवैषम्ये तु मात्राधिकः सहायाधिको वा सबली त्यर्थः एवं वीर्यादिष्वपि द्र

३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्येसंग्रहेतु विरुद्धा अपि चान्योन्यं [illegible] रसाद्याः कार्यसाधने नावश्यं स्वगुणविघाताय
गुणादोषाणि ष्योयथा रसवीर्यप्रभृतयोऽप्युत्कर्षापकर्षे ततः एकं रूपाद्विरूपां वाद्
व्यं समधिशेरते माधुर्यशैत्यपैच्छिल्यस्नेहगौरवमंदत्ताः स्वहवृत्या [illegible] ततः [illegible]
दीरेनत्वान्नपोदकान्निघे गुणाद्द्रव्येषु ये प्रोक्ता स्तएवतनुदोषयोः स्पिहेव [illegible] तथा
स्तस्मात्तेषां हि द्रव्यहेतवः रसं विपाकान्निपाते न ताधिवसनेन च वीर्यविपाकं द्रव्या
णां कर्मणाः परिनिष्ठयाः मधुस्कंधनिर्दिष्टघततैलगुडादिषु गुणाः स्वादुरादिभे
देनरसषट्कन्नयुज्यते अस्तु भेदादिसंख्यात्वाभेवं वा स्वादुलवणात् भेतोत्कर्षापक
र्षभेदापात्त्वेनकल्पते संकीर्णत्वात्फलेनासौ तुल्यत्वान्नविचक्ष्यते गुर्वादीनां वि
शेषेपि स्वजातेरनतिक्रमात् संख्याभेदो यथा नास्ति रसानामपि संक्रमः इक्षु
रवोपलेयादिपल्लवेषु घलादिषुनचलदाडिमाद्येषु घडे [illegible] रसास्मृताः आनंत्ये
कत्व योम्रस्यान्नविधित्रार्थतं त्रयाणां गुर्वादावीर्यमुच्यते शक्तिमंतोन्यथा गुणाप
रसामर्थ्यहीनत्वाद्गुणाएवेतरे गुणाः अथ प्रभावः प्रभावस्तद्यति रसादित्यादि
द्वयोर्द्रव्यधर्मो हेतुः सप्रभाव इत्यर्थः प्रभावमुदाहरति तदित्यादि रसादयड [illegible]

ईश्चयोरसादिसाम्येसत्येकस्य [illegible] कर्म [illegible] भावजं १

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मा कटुकः कटुकः पाके वीर्योष्णश्चित्रको मतः। तद्वद्दन्ती प्रभावात्तु सा विरेचयति मानवं।
मिति मधुकमृद्वीकयोर्घृतक्षीरयोश्च मधुररसपाकत्वेन शीतवीर्यत्वे न च साम्येपि मृद्वी
केव विरेचनं न मधुकं घृतमेव दीपनं न क्षीरं संग्रहे त्वन्यदप्युदाहृतं कटुपाकरसति
क्तगुरुत्वैः कफवातजित् लशुनो वातकफहृत् न तु तैरेव यद्गुणैः मिथो विरुद्धान् वा
तादीन् लोहितादीन् जयति तत् कुर्वंति यद्वा कार्यं तत्प्रभावविजृंभितं शिरीषा
दं विषादिघ्नं स्वयं घ्नं तद्विरुद्धे मणीनां मंत्रौषधादीनां यत्कर्म विविधात्मकं
शल्याकर्षणादि पुंजनन रक्षापुष्टि वशादिकं कर्पूरादेरपि विषं पचति यच्च लिंगा
मर्द विरेचयति यच्च ... कपोति च ऊर्ध्वाधोभागिके यच्च द्रव्ये ... मनादिलेप
नादीन्याप्यते तच्चत्यंतप्रपंचेन वर्णितं तत्प्रभावजं सर्वमतोचिंत्यः स उच्यते रसेनवीर्येण
गुरौष्ण्यकर्म द्रव्यं विपाकेन च यद्विदध्यात् सद्योन्यथा तत्कुरुते प्रभावाद्धेतोरतः तत्र न
गोचरोस्तीति गृध्यान्यापर्यनुपसंहरति इति सामान्यतः कर्मद्रव्यादीन्निति द्रव्यादीनां प्र
भावं तानां सामान्यतोक्तं कर्मीयवदति पुनश्चैतद्विचित्रप्रत्ययारब्ध भेदेनाभिधत्ते इति

ना१ ना२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्सामान्योक्तं कर्मभिर्युते विशिष्यते ऽप्रत्ययाक्रियत इत्यर्थः केनचित्प्रत्ययारब्ध
भेदेन विचित्राः परस्परविलक्षणाः प्रत्ययाः कारणभूता महाभूतसंघातास्तैरारब्धं यद्द्रव्यं त
स्य भेदो द्रव्यांतराद्विशिष्टत्वं तेन पार्थिवाद्यवांतरभेदानां सामान्येन सर्वेषूक्तत्वात्पुनस्तदेषू
क्तं एतदुक्तं भवति क्वचिद्द्रव्ये यादृगेव भूतसंघातो द्रव्यस्यारंभकोऽन्यादृग्रसादिषु पिंग्र
न्यादृग्गुणस्येत्यादि तद्धि विचित्रप्रत्ययारब्धं तत्सामान्यगुणान्नातिक्रामति तदर्थं द्र
व्यद्रव्यान्तरस्वरूपविज्ञानीयाधारंभः द्रव्यभेदमुदाहरति स्वाद्वित्यादि यवगोधूमयोर्मत्स्य
पयसोः सिंहसूकरयोश्च स्वादुत्वगुरुत्वाभ्यां तुल्यत्वेपि यवमत्स्यसिंहानां विचित्र
प्रत्ययप्रारब्धत्वाद्वातलप्रभाववत्वोष्णवीर्यत्वकटुविपाकत्वानि स्वादुत्वगुरुत्ववि
परीतानि गोधूमपयःसूकराणां तुसमानप्रत्ययारब्धत्वाद्वातलप्रभाववत्वोष्णवी
र्यत्वकटुविपाकत्वानि स्वादुत्वगुरुत्वविपरीतानि गोधूमपयःसूकराणां तुस
समप्रत्ययारब्धत्वाद्वातघ्नत्वशीतवीर्यत्वमधुरविपाकत्वानि स्वादु
त्वगुरुत्वयोरविपरीतानि वातजित्त्वकृतत्वाभ्यां तत्कारंभकत्वौ प्रभावो
लक्ष्येते ॥ इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने द्रव्यादीनामपरसामान्येनानिरूपितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अथ रसभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये रसभेदे स्त्रत्रस्त्रोपदेक्ष्यते इत्युक्तं अतस्तदा
यरसभेदीयः तत्र रसानामुत्पत्तिमाह सौम्यो मौ इत्यादि पृथिव्युदकाभ्यामुल्बणाभ्यां मधुररसस्योत्प
त्तिः तेजःपृथिवीभ्यामम्लस्य उदकतेजोभ्यां लवणस्य वाय्वाकाशाभ्यां तिक्तस्य तेजोवायुभ्यां कटुक
स्य वायुपृथिवीभ्यां कषायस्य अथ रसस्य लक्षणं तत्र मधुररसं लक्षयति तेषामित्यादि उपलिंपति
पिच्छलादिगुणसाहचर्यात् देहपूरणः प्रियतमत्वात् सर्वधातुशरीराप्यायनः अक्षप्रसादनः इंद्रियनैर्मल्य
करणः आदिसव्दान्निक्षिकाद्यः अम्लं लक्षयति अम्ल इत्यादि रोमहर्षणो रोमांचकरः दंतहर्षणो दंत
कार्पासमलं अक्षिभ्रुवं निकोचनः अक्षिणी भ्रुवो वा संकोचकः लवणं लक्षयति लवण इत्यादि ति
क्तं लक्षयति तिक्त इत्यादि विशदयत्यपैच्छिल्यं करोति रसनां प्रतिहंति जिह्वां कुंठयति कटुकं लक्षयति
उद्वेजयति इत्यादि अणुमहणुं संबंधमात्रं एवोद्वेजकत्वात् चिमिचिमायनं सर्षपलिप्तस्येव दुःखानुभ
वः कषायं लक्षयति कषाय इत्यादि जडयेत् स्तंभयेत् कंठसवंधिनां स्त्रोतसामवरोधं करोति प्रकरणा
र्थमुपसंहरति रसानामिति स्वपात्तीति रसलक्षणप्रकरणानंतरं रसकर्मप्रकरणमुच्यते कर्माणीति
मधुरस्य कर्माह मधुर इत्यादि आजन्मसात्म्यात् निरुपाधिकसात्म्यादित्यर्थः प्रबलानिति रससत्वेभ्यो
बलेभ्यः बलदः धारणं सामर्थ्यं वालादीनां प्रशस्तो हितः स्तन्यसंधानीयं संधानं भग्नांगसंश्लेषः आप्यायः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्प॰१ ने॰१

आयुर्वृद्धिकरः जीवनो मूर्छादिहरः अतिमात्रशीलितस्य मधुरस्य कर्माह कुरुत इत्यादि स्थौल्यादयो मे
दः श्लेष्म जानामुदाहरणानि अन्यानि सौमदात्मयपनिद्रा नेबस्मामाणः अम्लस्य कर्माह अम्ल इत्यादि हृ
द्यो हृदयप्रियः रोचनो जिह्वाप्रियः अत्युपयुक्तस्याम्लस्य कर्माह सोत्यभ्यस्त इत्यादि पाण्डुत्वं पाण्डु
रोगः लवणस्य कर्माण्याह लवण इत्यादि स्तंभादीनां विघापनो नाशनः स्तंभो निश्चेष्टता संघ
घातः काठिन्यं बंधः स्रोतोरोधः छेदो विलं विमांसादेर्भेदः पक्वशोफादेः अत्युपयुक्तस्य लव
णस्य कर्माण्याह सोतीत्यादि अस्तवन्ने वातशोणिते खलति पलिती वपा लरोगौ वलिशैथि
ल्यखालित्य वकसौ कोढः विषजननं विषाति वृद्धि जननं तिक्तस्य कर्माण्याह तिक्त इत्यादि स्व
यमरोचिष्णुः स्वयं न रोचनं यथा निंबः अन्यस्य तु रुचिं जनयति तृष्णादीनां ज्वरादीनामुपशो
षणः स्तन्यविशोधन स्तन्यदुष्टिहरः कंठविशोधनः कंठरोगहरः अत्युपयुक्तस्यापि तिक्तस्य
कर्माण्याह धातूनित्यादि वलव्याधीन् वातव्याधीन् कटोः कर्माण्याह कटुरित्यादि उदर्दादिष्वि
धा योक्तः आयुर्वेदप्रकाशे उदर्द उक्तः तत्वसौः मिथ्यादोषैः शीतवेपथुः शीतांबुसंस्पर्शजः श्वो
थो रोगः कंडूपतः परीरीति खर्जेवा आमाविकारः बालोवसादनो बणसंपहरः स्नेहादीनामुप

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

733

शोषणो नाशनः ग्रुन्नस्यादनीयत्वं नाशयति छिन्नभिन्नं बंधानं संधीनं श्रोतांसि विवरणोति
मृत्युपयुक्तस्य कटुकस्य कर्माण्याह कुरुते इत्यादि अम्लरसयोः क्षये आकुंचनं शिरादेः
संकोचः कषायस्य कर्माण्याह कषाय इत्यादि ग्रुरसविशोषणोर रक्तदुष्टिहरः पीडनो व्रणनाशनः
धूषणः आमसंस्तंभन आमदोषाणां पाकप्रतिबंधकरः ग्राही स्तंभनः अति सक्तु प्रसादनः २५
तथमति विमलां करोति ग्रुत्युपयुक्तस्य कषायस्य कर्माण्याह करोतीत्यादि पौष मुग्रः
मुत्रहानिः ग्रुयुरसस्कंध गणः तत्र मधुरस्कंधमाह घृते त्यादि हेमं सुवर्णं अभीरुवा
शतावरी वीरा काकोली राजादनं आरः वलात्रयं बला अतिबला नागबला वमेदा मह
मेदा ऋषिमेदा च चतस्रः वर्णी मो मुद्गपर्णी माषपर्णी शालपर्णी पृश्नपर्णी च आवणी
पुजं महाश्रावणी श्रावणी वीश्रावणी मुंडी क्षीरमुक्ता क्षीरविदारी क्षीरो वंशलोचना
क्षीरण्यो क्षीरकाकोली दुग्धिका च काश्मीरी गंभारी सहपर्णी इयं आदिशब्दात् व
जूतैलमेदो मज्जुसिचाति काथिमाल खर्जूरी नालिकेर ताल मस्तके नामल्व की मधुलिका लमगु
द्राक्षा त्रातिद्य ... गंधा मृणालिका पुष्करबीज शृंगाटक कसेरु पुंडरीक कतकानि तण

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पंचमूलेनैव संग्रहो ज्ञातानि अम्लस्कंधमाह अम्लइत्यादि अम्लिका चिंचा। जंतेरूपं [illegible]
त्रैसंग्रहे कोशाम्रवृक्षाम्र कुलचलकुच पारेवत दंतशठ धव धन्वन वदर कोलै त्वरवत प्राचीना
मलकी तैलकमस्तुथ्यान्याम्ल मघानीति लवणस्कंधमाह वरमित्यादि वरसैंधवं सौवर्चलं रूमालवणं
सीसंधातुभेदः तिक्तस्कंधमाहतिक्तइत्यादि वत्सकः कुटजः नक्तमालः करंजः द्विरजनी हरिद्रा
रूपं कांस्यापसीधातुविशेषो धन्वपाशा दुरालभा महत्पंचमूलं बिल्वादि व्याघ्री क्षुद्रा बृहती च
विशालेंद्रवारुणी संग्रहे तु नक्तमाल सुखवी ज्योतिष्मती वरुणा जंभंगी त्रायमाणा कटुका
किराततिक्त करवीर विकंकतार्क काचमाची वैजयंती वेतस सप्तपर्णो सुमनः सोमवल्क मद
नफलानि पटोलादि शाकवर्गइति कटुकस्कंधमाह कटुकइत्यादि क्रिमिजित् हिंगुं कुबेरु शिग्रु
सुरसेत्यादि वर्गो ज्ञातव्यः हरितकाः मांसाशिनां प्रसिद्धो मृगाः धवयवः पित्तं स्वरूक्षो भल्लातकः सं
ग्रहेतु तेजोवती हस्तिपिप्पली मूलक सर्षप लशुन पलांडुक मनःशिला देवदारुः कुष्ठ
लासुरस चोरक एलाकाइति कषायस्कंधमाह वर्गइत्यादि पथ्याहरीतकी अक्षो विभीतकः
मुक्ता मुक्ताफलं प्रवालं विद्रुमं वालमिति कपित्थखर्जूरयोर्विशेषणं संग्रहे तु प्रियंगु अनंता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रोध्रः कट्वंगकट्फलं धन्वनधान्वीफलं धातकीपुष्प पद्मा पद्मक नागकेशर कुमुद तुंग
तिंदुक जंबाम्रप्लक्ष वटकिंकत जंबामातृस्थि अश्वत्थमोचरस समंगा सोमवल्क सवर्णास्पंद
नासन सल्लकीशालताल प्रियालैलवालुं परिपेलवजिगंगीवदरी कदरारिमेद कासकसेरु वंशा
रमांतकाशोकशिंशिपाधायपलाशगुग्गीशाणपुंखनाभिमेषशृंगी वरुणास्पृक्जर्क सर्जभूर्जाना
र्जकोरगुलुवारुणकमलणलप्रभृतीनि मधुरस्कंधप्रोक्तान्याद्दिशादीनि म्लादिस्कंधेप्यनुवर्त्तंते
तेनानुक्तान्यपि द्रव्याण्युह्यानि अथ सामान्योक्तानां रसकर्मापवादः तत्र मधुररसस्याह मधुर॰
मित्यादि जीर्णाच्छाल्यादिभ्यः अन्यत्र विना मधुरं श्लेष्मलं जीर्णादिति प्रात्याद्दीनां चतुर्णां विशेषणं
जीर्णात् संवत्सरोषितात् षिताव्छार्करा प्रायोग्रहणं जीर्णक्षाल्यादीनां व्यभिचारी दारुणत्वं तेलादी
नामप्यश्लेष्मलत्वात् एवमम्लादिष्वपि बोध्यं अम्लस्यापवादमाह प्रायोम्लमित्यादि लवणस्याप
वादमाह अपथ्यमित्यादि तिक्तकटुकयोरपवादमाह तिक्तमित्यादि अमृतापटोलीभ्यां विना तिक्
तमवृष्यवातलं च तद्वत् शुंठ्यादीन् विना कटुकं अमृता गुडूची कृष्णा पिप्पली रसोन लशुनः कषाय
स्यापवादमाह कषायमित्यादि अभयाहरीतकी अथ रसानां गुणतारतम्यं तत्र वीर्यतारतम्यमा
ह रसाइत्यादि कटुकोरसः उष्णवीर्यः ततोम्लः ततोपि लवणः तिक्तरसः शीतवीर्यः ततोपि कषायः ततो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मधुरः तद्वदेवेति पयोन्नत्वं च तीक्ष्णो रूक्षो बद्धमलश्च कटुकस्ततोपि कषायः लवणः स्निग्धः सृष्टमल
श्च ततोम्लस्ततो मधुरः लवणो गुरुस्ततोपि कषायस्ततोपि मधुरः अम्लो लघुस्ततोपि कटुस्ततोपि ति
क्तः अत्रापि प्रायइत्यनुवर्त्तते तेनाम्लस्यामलकस्य शीतवीर्यमित्यादि स्वयमूह्यं अतः एवं मधुरा
म्ललवणाः स्निग्धा गुरवश्च कटुतिक्तकषाया रूक्षा लघवश्चेति सुश्रुतोक्ते मम्लस्य गुरुत्वम् कषा
यरसस्य लघुत्वमप्युपपन्नं रसानां संयोगकल्पनयोर्विभागं प्रतिजानीते संयोगाः सप्तपंचाशत्कृ
त्स्नानां तु इत्यादि रसानां संयोगाः सप्तपंचाशत् भवंति कल्पना तु त्रिषष्टिधा भवति तदुभयमिति
विभज्यते यौगिकत्वेन विभागेन कल्प्यंते कथं यथास्थूलं सूक्ष्माणां संयोगानां रसानुरसभेदेना
नंतत्वात् केन हेतुना विभज्यते यौगिकत्वेन यत्तत्तदुभयं यौगिके स्नेहविचारणादिषु प्रयोगाम
तोविज्यते संयोगान् विभजति एकैकहीनादित्यादि द्विके क्रियमाणे रसाः एकैकहीनाः कार्याः ते
वतान् संयोगान् पंचदश यांति त्रिके क्रियमाणे स्वादुर्दशसंयोगान् यांति अम्लः षट् लवणः त्रीन् कु
एवं चतुष्के क्रियमाणे स्वादुर्दशः अम्लश्चतुरः लवण एकं पंचके क्रियमाणे म्ल एकं संयोगं सवते
भजति मधुरः पंचषट्के क्रियमाणे षडास्वादरूप्यमेवं भेदं संवत्ते इति पंचाशत् तद्यथा द्विके पं
वरसा यथा मधुराम्लौ मधुरलवणौ २ मधुरतिक्तौ ३ मधुरकटुकौ ४ मधुरकषायौ ५ अम्ललवणौ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

१ तिक्तकटुकौ १३

६ अम्लतिक्तौ ७ अम्लकटुकौ ८ अम्लकषायौ ९ लवणतिक्तौ १० लवणकटुकौ ११ लवणकषायौ १२ तिक्तक
षायौ १४ कटुकषायौ १५ त्रिके विंशतिर्यथा मधुराम्ललवणाः १ मधुराम्लतिक्ताः २ मधुराम्लकटुकाः ३ मधुरा
म्लकषायाः ४ मधुरलवणतिक्ताः ५ मधुरलवणकटुकाः ६ मधुरलवणकषायाः ७ मधुरतिक्तकटुकाः
८ मधुरतिक्तकषायाः ९ मधुरकटुककषायाः १० अम्ललवणतिक्ताः ११ अम्ललवणकटुकाः १२ अम्ल
लवणकषायाः १३ अम्लतिक्तकटुकाः १४ अम्लतिक्तकषायाः १५ अम्लकटुककषायाः १६ लवणति
क्तकटुकाः १७ लवणतिक्तकषायाः १८ लवणकटुककषायाः १९ तिक्तकटुककषायाः २० चतुष्के पं
चदश यथा मधुराम्ललवणतिक्ताः १ मधुराम्ललवणकटुकाः २ मधुराम्ललवणकषायाः ३ मधुरलव
णतिक्तकटुकाः ४ मधुर लवणतिक्तकषायाः ५ मधुरलवणकटुककषायाः ६ मधुरतिक्तकटुकषा
याः ७ मधुराम्लतिक्तकटुकाः ८ मधुराम्लतिक्तकषायाः ९ मधुराम्लकटुककषायाः १० अम्ललवण
तिक्तकटुकाः ११ अम्ललवणकटुककषायाः १२ अम्ललवणकटुकषायाः १३ अम्लतिक्तकटुकषा
याः १४ लवणतिक्तकटुकषायाः १५ पंचके षट् यथा मधुराम्ललवणतिक्तकटुकाः १ मधुराम्ललवणति
क्तकषायाः २ मधुरलवणतिक्तकटुकषायाः ३ मधुराम्लतिक्तकटुकषायाः ४ मधुराम्ललवणकटुकषा
याः ५ अम्ललवणतिक्तकटुकषायाः ६ एकं षड्रसास्वादं यथा मधुराम्ललवणतिक्तकटुकषायाः १ नवेता

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वेतश्चैद्रसभेदास्तत्र कथमुक्तं षड्रसा इत्यत आह स्वस्थं पुनश्च षड्रसा इति मिश्राः सप्तपंचाशत् संख्या याः क
ल्पनां विभजति षट्पंचकाद्युत्यादि पंचकाः पंचरससंयोगभेदाः पृथक् रसभेदाः षट् चतुष्कादि काश्च पंच
दश त्रिका विंशतिः षडास्वादं द्रव्यमेको भेदः इत्येवं त्रिषष्टिकल्पनाभेदः उक्तभेदानामवांतरभेदैर्यानं
त्यं दर्शयति ते रसा इत्यादि ते रसा भेदरसानुरसकल्पनया तारतम्यकल्पनया च गणनां समतीता भवं
२५ ति यथा मधुराम्लद्रव्यस्य मधुरस्य स्वरसत्वे अम्लस्यानुरसत्वे क्वचिदम्लस्य रसत्वे मधुररसस्यानुरसत्वे
बहुभेदत्वमित्यादि तथा मधुरस्य मधुरतरत्वं मधुरतमत्वं चेत्यादि तारतम्ये सर्वेषां रसभेदानां यौगि
कत्वं दर्शयति दोषभेषजवशादुपयोज्या इति दोषवशाद्भेषजवशाच्चास्त्र वै [illegible] पि रसा उपयोज्या यौगि
का भवंति दोषवशाद्यथा केवलेनापावमूत्रः पित्तयुक्तैः हन्ति ज्ञौ श्लेष्मयुक्तोम्लकटुकोइत्यादि भे-
षजवशाद्यथा विरेचनमेव मधमेव रसत्वादद्दह्यं हि रस त्रिरसादि कार्य संग्रहेतु रसः स्वल्पाप्यः प्राग
व्यक्तश्च षट्कत्तु कष्ट्यात्कालस्य महाभूतगुणानां न्यूनाधिकविशेषेण संसृष्टे विषमाविदग्धः बोद्ध
विपरिणमते पाच्यकं मधुरादिभेदेन श्वयथः शिशिरपवनधरणीधर विविधवनगहननदी तडाग
पल्वलोदकपानकमलकुमुदकुवलयाकीर्णरम्य स्थिरस्निग्धभूमि भूरि हरिततृणाति दूरविस्तृत
पुतानपुष्पवालोपसछन्नपादपः मत्स्यसरीसृपखगबहुलः श्लेष्मपित्तप्रायोगुर्वीवविसलिलः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इतरो जांगलसाधारण इतरयोर्निलकषायरसयोनिः॥

श्लीपदगलगण्डरोगापचीज्वरप्रायो बहुजनपदैः योनूपो मधुररसयोनिः यस्तु विषमविपुलासिकतास्थलो
बहुलोतिदूरावगाढविरससलिलकठिनलोकमहारोगशालिरूक्षदीर्घायुःप्रायोजनपदोनूपविपरीतश्च
सजांगलः कटुकरसयोनिः अत एवोभयसाधर्म्यादनूपसाधारणो जांगलसाधारणश्चेति विक
ल्पः तयोरन्योः अम्ललवणयोर्योनिरितरश्चेतरयोरिति इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने रसभेद
प्रकरणं सामस्त्येन निरूपितं हेतुस्कंधानंतरं लक्षणस्कंधमारभ्यते तत्र दोषादिविज्ञानीयमध्यायं
व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथातइत्यादि दोषादिविज्ञानाधीनत्वाल्लक्षणस्य दोषदूष्यवैषम्यं च रोगलक्ष
णं वैषम्यज्ञानं च साम्यज्ञानाधीनं अतः एवादौ साम्यज्ञानं तत्र साम्यफलमाह दोषइत्यादि दोषा सू६
वातादयः धातवो रसादयः मलाः पुरीषादयः मूलकारणं सदा सर्वांजन्मैव स्यासु समा इति प्रक
रणाल्लभ्यते वायोः साम्यं लक्षयति तं वलः उत्साहोच्छ्वास इत्यादि तं देहे चलो वायुः उत्साहोध्यव
सायः उच्छ्वासः श्वासनिर्गमः निश्वासः श्वासप्रवेशः चेष्टागमनादिक्रिया वेगप्रवर्तनं विण्मूत्रप्रव
र्तनं धातूनां सम्यग्गति मार्गेणाद्रुतविलंबितसंचारः अक्षाणामिंद्रियाणां पाटवं विषयग्रहणसामर्थ्यं
अनुगृह्णाति उपकरोति अविकृतः समः पित्तसाम्यं लक्षयति पित्तमित्यादि पक्तिः पाकः उष्मा औ
ष्ण्यं दर्शनं चक्षुषा ज्ञानं क्षुद्बुभुक्षा तृट्पिपासा रुचिः प्रीतिः प्रभा कांतिः मेधा ज्ञानधारणं धीर्ज्ञानं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शौर्यं बलं तनुत्वमस्थूलत्वं मार्दवं सौकुमार्यं श्लेष्मसाम्यं लक्षयति श्लेष्मेत्यादि स्थिरत्वं दृढाङ्गत्वं स्निग्ध
त्वं स्नेहात् कृतत्वमिव संधिबंधः सुश्लिष्टसंधित्वं क्षमा सहिष्णुता आदिशब्दाल्लौल्यादयः तमनुगच्छत्यावि
कृत इति वा कथं धेनुवर्त्तते धातूनां साम्यं लक्षयति प्रीणनमित्यादि प्रीणनं तर्पणविकृतरसस्य श्रेष्ठं क
र्म जीवनं प्राणधारणं रक्तस्य लेपो मित्रेर्थ इति कर्म पेव मांसस्य स्नेहः स्निग्धत्वं मेदसः धारणमवलंबनम
स्थ्नः पूरणमस्थिपूरणं मज्ज्ञः गर्भोत्पादः शुक्रस्य श्लेष्मग्रहणं दन्त्यान्यपि उक्तान्यार्तवस्तन्यादीनि संतीति ज्ञाप
यति पुरीषसाम्यं लक्षयति अवष्टंभ इत्यादि अवष्टंभो धारणं मूत्रसाम्यं लक्षयति मूत्रस्य क्लेदवा
हनमिति तद्धि निरसनं स्वेदस्य साम्यं लक्षयति स्वेदस्य केशविधृतिरिति केशा विधृति रोमाणाम
वलंबनं श्रेष्ठं कर्मेति वाक्यं येनुवर्त्तते तेनानिलेनलधारणं वस्तिपूरणं क्लेदधारणादीनि अन्यान्य
पि ज्ञेयानि अथ वैषम्यज्ञानं तद्रूपं च धा वक्ष्यती हि निदानं पूर्वरूपाणि रूपाण्युपशयस्तथा संप्रा
प्तिश्चेति विज्ञानं रोगाणां पंचधास्मृतं इति तत्रादौ रूपं तस्यांतरंगत्वात् पूर्वरूपं तु रूपमेवाव्यक्तं व
क्ष्यति हि लिंगमव्यक्तमल्पत्वादिति वैषम्यं च द्वेधा वृद्धिक्षयभेदात् तत्रादौ वृद्धिलक्षणं तत्र वायो
राह वृद्धश्चेत्यादि कार्श्यं कृशत्वं कार्ष्ण्यं कृष्णवर्णत्वं उष्णाभिलाषः कंठमूत्रनेत्रत्वचां पीतत्वं द
तृषा विहती वेज्ञेयं समयोः साम्यलक्षणत्वात् दाहः संतापः अल्पनिद्रता निद्राल्पत्वम् आह श्लेष्मा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७४१

ग्नीत्यादि अग्निसदनं अग्निमांद्यं प्रसेको लालाश्रावः आलस्यमनुत्साहः गौरवं दुर्वहांगत्वं श्वैत्यं शुक्ल
त्वं शैत्यं शीतस्पर्शत्वं श्लथांगत्वं अवयवशैथिल्यं श्वासकासौ रोगौ अतिनिद्रता निद्राधिक्यं रसः
स्याह रसोपि श्लेष्मवदिति श्लेष्मवदग्निसादादीन् करोति अपिशब्दादन्यान्यपि अतिदेशान्सूचय
यति तेनरक्तोपि तद्वत् मांसमेदसी श्लेष्मवत् रक्तस्याह रक्तं विसर्पप्लीहविद्रधीन् कुष्ठवातास्रेत्या
दि विसर्पादयो रक्तगतारोगाः तत्र उपकुशः दंतमांसरोगाः व्यंगः हृद्रोगः विशेषः संमोहो मूर्छा
त्वङ्नेत्रमूत्राणां रक्तत्वं मांसस्याह मांसमित्यादि गंडादयोरोगाः गंडो गलगंडादिः गंडयोरूर्वोरुदरे
च वृद्धिता स्थौल्यं कंठादिषु कंठ जिह्वातालुषु अधिमांसं मांसोपरिमांसं मेदसश्चाह तद्वन्मेद इत्या
दि तद्वन्मांसवत् अस्थ्नोपि चेदिति श्रमं श्वासं च करोति स्त्रियादीनालंबनं स्फिक्जौ प्रोथौ अस्थ्नः श्चा
ह अस्थ्यध्यस्थ्यधिदंतान्करोति अध्यस्थि अधिकमस्थि अधिदंता अधिकदंता मज्जश्चाह मज्जा नेत्रांग
गौरवं पर्वसु स्थूलमूलानि कुर्यात् अरूंषि चेति अंगगौरवं लोचनैर्नेत्र गौरवं नेत्रगुरुत्वमतिश
यार्थे पर्वसु संधिषु स्थूलमूलानि मूलप्रदेशे स्थूलानि [illegible] साध्यानि अरूंषि व्रणान् शुक्र
स्याह अतिस्त्रीत्यादि अतिस्त्रीकामता पुनःपुनः संगेच्छा अश्मरी रोगः कृच्छ्राविभ्यादि कुक्षौ उदरे
आध्मानादीनि करोति आध्मानं वातेनोदरपूरणं आटोपो गुडगुडाशब्दः [illegible] गौरवं दुर्वह
त्वं वेदना शूलत्वं शकृतपुरीषं मूत्रस्याह मूत्रं तु बस्तिनिस्तोदं कृतेप्यकृतसंज्ञामिति बस्तिनिस्तोदं

कृ टि ६

२।

[illegible]कृतमाह ३

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वस्तिदेशाध्मानमपि मूत्रोत्सर्गमकृतमिव मन्यते स्वेदस्याह स्वेद इत्यादि अतिस्वेदः स्वेदाधि
क्यं दौर्गंध्यं दुर्गंधिता कंडुः दूषिकादीनाह एवं चेत्यादि दूषिका नेत्रमलः आदिशब्दात्कर्णमलादयः
एवमिति यथास्वाधिक्यस्वाशयगौरवादिभिः पुरीषादयवल्लक्षयेत् आदिशब्दात्स्वाशयव्य
थादयः अथ क्षयलक्षणं तत्र वायोराह लिंगेत्यादि अंगसादः श्रांतत्वमिव भाषितुं चेष्टितं च
क॰१ भाषितेहितं भाषितं वा चिकीर्षा ईहितं कायिकं कर्म संज्ञानुद्धिस्तस्या मोहो वचनासमर्थत्वं श्लेष्म
वृद्ध्युक्तामया अग्निसादादयः पित्तस्याह पित्त इत्यादि मंदोऽनलो अग्निमांद्यं शीतं हिमस्पर्शो निष्प्र
भाहानिः कांतिनाशः कफस्याह कफेत्यादि भ्रमश्च कारुठस्येव श्लेष्माशयानामुरःप्रभृतीनां
शून्यत्वं रिक्तत्वं हृद्द्रवोनुकंपयेव पीडा हृदयस्य श्लथसंधिता संधिशैथिल्यं रसस्याह रस इत्यादि
रौक्ष्यं स्नेहाभावः श्रमः श्रांतत्वमिव शोषो मुखादीनां ग्लानिः क्लमः शब्दासहिष्णुता श्रवणेद्वेषः
रक्तस्याह रक्त इत्यादि अम्लशीतयोरभिलाषः शिराणां शैथिल्यं रूक्षता शरीरस्य मांसस्याह मांसे
त्यादि ग्लानिर्निंद्रियदौर्बल्यं गंडयोः स्फिजोश्च शुष्कता संधीनां व्यथा मेदसस्याह मेदसीत्यादि क
ट्याः स्वापं स्पर्शाज्ञत्वं प्लीहो वृद्धिरतिरेषामंगानां कार्श्यं अस्थ्नःस्याह अस्थ्नि इत्यादि अस्थितो
दो स्थ्नां व्यथा दंतादीनां शातनं पातः आदिशब्दाल्लोमादयः मज्जस्याह अस्थ्नां शौषिर्यं सरघुत्वं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

743

भ्रमश्च तिमिरदर्शनं सर्वस्यैव वस्तुनस्तमोरूपत्वेनावभासः शुक्रेस्याह शुक्रेत्यादि शुक्रे संभो
गे चिरात्प्रसिच्यते लिः स्रवेत् शोणितमेव वा वृषणयोरत्यर्थं वेदना मेढ्रं धूमायति सह धूममिव भव
ति लोहितादिकषायं तात्पर्यस्यैव पदं पुरीषेस्याह पुरीषेत्यादि पुरीषे क्षीणे वेष्टयन्निव सशब्दो वायुः
कुक्षौ भ्रमति कदाचित् हृत्पार्श्वे पीडयन्निव ऊर्ध्वं याति मूत्रेस्याह मूत्रेत्यादि मूत्रक्षये मूत्रं कृच्छ्रात्
मूत्रयेत् विवर्णं रक्तमिश्रं वर्णेन रक्तमिश्रमिव वा एवकारेण रक्तवर्णाभासत्वं व्या
वर्तते अत एव वैवर्ण्यशब्देन तन्न भण्यते स्वेदेस्याह स्वेदेत्यादि केशानां रोम्णां च्युतिः केशां
चित् स्तब्धता त्वचः स्फुटनं विदारणं दूषिकादीनामाह मलानामित्यादि अति सूक्ष्माणां मलत्वा
नां सूक्ष्मत्वादि बहुलक्षणं मलायनं मलमार्गं नेत्रादि तस्य शोषादयः निदानमाह दोषादी
नामित्यादि यथास्वं विपरीतानां गुणानां लयेन निदानेन वृद्धिं वर्द्धनेन क्षयं जानीयात् तो च
ऋक्षादीनां बहुत्वात्स्वल्पाभ्यां क्षमाङ्गतः तत्र क्षये लोत्पन्नं विकारं वायोर्वृद्धिरिति व्यवस्थे
त वर्द्धनेनोत्पन्नक्षयः इति एवं पित्तादिष्वपि तथा मलानामप्यतिसंगात् निदानादोषा
दीनां वृद्धिं विघात् अति विसर्गात् क्षयं तत्रातिसंगो यथाकालमशोधनात् वेगधारणात् स्वे
मकाहारविहारशीलनाच्च अतिविसर्गो अतिशोधनाद्वेगोदीरणात् स्वसनाहारविहारसे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वनाच्च प्रयत्नतः पीडाकरत्वे नाऽऽत्ततप्यमाह मलोचितत्वादिति दोषादीनां वृद्धिर्देह
पीडनी क्षयस्तु न तथापि देहपीडनः कुतः मलोचितत्वात् देहो हि मलसात्म्यः सात्म्यं च
वृद्धिर्नाति बाधते क्षयस्तु हि विरुद्धो ह्यपि त्वादि मलोच्चयानां विशेषसंग्रहाकरः स्थ
स्मादिति दूष्याणां वृद्धिहेतुत्वादि विज्ञानार्थं दोषदूष्ययोराश्रयाश्रयिभावमाह तत्रा
स्थिनीति तत्र दोषादिषु मध्ये पृथोक्षु रसमांसमेदोमज्जशुक्रमूत्रपुरीषादिषु आश्रया
स्थ यिभावस्य फलमाह तेनेत्यादि आश्रयाश्रयिणामाधाराधेयभावेन स्थिता
नां यद्येकस्य वर्द्धनक्षपणौषधं तदेवान्यस्य कथं मिथः परस्परं यदाश्रयस्य तदाश्रयिणः ५५
यदाश्रयिणस्तदाश्रयस्येत्यर्थः वर्द्धनं वृद्धिहेतु क्षपणं क्षयहेतुः औषधं वैषम्यनिव
र्त्तकं साम्यहेतुरित्यर्थः अपवादमाह अस्थीत्यादि एतयोराश्रयाश्रयिभावे एवं
न ज्ञेयं यद्धि वायोर्वर्द्धनं रूक्षादि तदस्थ्नः क्षपणं यदस्थ्नो वर्द्धनं स्निग्धादि । तद्वा
योः क्षपणं अस्थ्नोर्वृद्धौ लंघनमौषधं वायोर्वृद्धौ बृंहणमौषधं अस्थिक्षये बृंहणं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

745

औषधं वातक्षये लंघनमौषधमिति अथोपक्रमणीयं विविधं चिकित्सामाह चिकित्सैव पुनः ज्यमानोप
शय उच्यते वक्ष्यति हि हेतुव्याधिविपर्यस्तविपर्यस्तार्थकारिणां औषधान्नविहाराणामुपयोगं
सुखावहं विद्यादि चिकित्सा द्विधा बृंहणलंघनभेदात् तत्र बृंहणलंघने विभजति शाय इत्यादि वृद्धि
जान् विकारान् लंघनेन साधयेत् क्षयजान् बृंहणेन कुतो वं विभागः हि यस्माद्वृद्धिर्बृंहणेन भवति
सा च श्लेष्मानुगता यत्र यत्र वृद्धिस्तत्र तत्र श्लेष्मा पित्तादिवृद्धावपि श्लेष्मानुगमोस्तीत्यर्थः तस्मात्सर्वे २५
४६ वृद्धिजविकारेषु लंघनमौषधं हेतुविपरीतत्वात् श्लेष्मानुगमेन व्याधिविपरीतत्वात् तथा क्षयस्तद्वि
पर्ययात् तर्पणविपर्ययाल्लंघनाद्भवति स च वायुनानुगतः यत्र यत्र क्षयस्तत्र तत्र वायुः कफादिक्ष
येपि वायुरनुगमोस्तीत्यर्थः तस्मात्सर्वेषु क्षयविकारेषु बृंहणमौषधं हेतुविपरीतत्वात् वातानु
गमेन व्याधिविपरीतत्वाच्च एतत्सर्वं वायोरन्यत्र वायुवृद्धौ तर्पणं न हेतुः न वा लंघनमौषधमित्यर्थः तर्हि
तत्र किमित्यत आह तज्जांस्तु इत्यादि तज्जान् वायुवृद्धिक्षयजान् वृद्धिजान् बृंहणेन साधयेत् क्षयजा
न् लंघनेनेत्युक्तं मयाजनना वायुवृद्धि लंघनात् क्षयो बृंहणात् इत्येतद्वयं प्रायोग्रहणाद्व्यवचारोपि यथा २४
वृद्ध्येक लंघनसाध्येपि कर्त्तरि ज्वरगुल्मयोः तुल्येपि देशकाले च लंघनं न शमं मतमिति अथ केषांचिद्वि
शेषः तत्र रक्तवृद्धिजानाह विशेषादित्यादि रक्तं स्राव्यति शिराव्यधादिः मांसवृद्धिजान् रोगान् शास्त्र
शस्त्राग्निक्षारकर्मभिरिति मेदोजानाह स्थौल्येत्यादि मेदोवृद्धिजान् स्थौल्योपचा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रोगाद्धियोपक्रमणीयाध्यायोक्तेन भेदः क्षयजान् कार्श्योपचारेण अस्थिक्षयजानाह अस्थिसंक्षया
ना२ ज्जान् क्षीरघृतैस्तिक्तसंयुतैरिति वस्तिभिस्तिक्तघृतेति तिक्तसंयुतैः त्वाचरवारणादिः पंचकर्माणि
सर्पिषि सति तान्वस्तयस्तथेति न चैवं सति तिक्तसंयुतैरिति वास्तिनामेव विशेषणं वक्तुमुचितं वस्त
क्षीरसर्पीषिति तिक्तकोपहिताश्रयेद् इति चरकवचनात् मज्जः शुक्रोद्भवान् रोगान् भोजनैः स्वादुतिक्तकैः वृ
ष्यशुक्रं व्यवायाद्येर्यथान्यायं चक्रं हृष्टो विकं विडवृद्धिजानाह विडित्यादि अतिसारक्रियया तीसारचि
कित्सितेन विट्क्षयजानाह मेषाजयोर्मध्यमंतराविधिः माषद्रव्यं माषो राजमाषश्च आदिशब्दा
न्मत्स्यमांसादयः मूत्रवृद्धिक्षयोत्थांश्च मेहचिकित्सयेति मूत्रवृद्धिजान् मेहचिकित्सया मूत्रक्षयजा
व८ न्मेहचिकित्सया स्वेदक्षयजानाह व्यायामेत्यादि धातुजानामुपक्रमान्तरमाह स्वस्थानेत्यादि स्वस्था
नस्थस्य ग्रहणी उदरस्य ग्रहणी कलास्थस्य ग्रहणी कलाहि पाचक पित्तस्थानस्थस कायाग्रेरन्नपक्तुः
अंशाः सूक्ष्माणि रूपाणि धातुषु धात्वाशयेषु सर्वधातवग्नय इत्यर्थः तेषां सादेनु मांद्येन धातुवृद्धेरुद्भवः
अतिदीप्त्या धातुक्षयः धातुवृद्धौ मांद्योपक्रमः धातुक्षये तीक्ष्णोपक्रमः कार्य इत्यर्थः तथा रस
धातुः पूर्वो धातुर्वृद्धः परं वृद्धं कुर्यात् क्षीणः क्षीणं परधातुवृद्धौ पूर्वस्य क्षयः कार्यः क्षये वृद्धिरि
त्यर्थः इत्युपशयपर्यर्कणं वृद्धिक्षयविकारसंप्राप्तिमाह दोषाइत्यादि रसैर्मधुरादिभिर्दुष्टा दोषा वा
तादयो रसादीन् धातून् दूषयंति रसग्रहणं वीर्यादीनामुपलक्षणं उभये दोषधातवश्च मलान् पुरीषा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

747

दीन् तेमलामलायनानि स्रोतांसि दूषयंति कानिपुनस्तानि अधोदे गुह्यं गुदश्च सप्तशिरासि कर्णौ नेत्रे नासि
केमुखं च स्वेदवहानि रोमकूपाश्च मासंख्यत्वात् संख्यानुक्तिः अतोदुष्टेरनंतरं तेषु दुष्टेषु धातुमल
मलायनेषु गदास्युः कथं यथा तं तस्यामिति नामेणा स्थानविभागउक्तः संग्रहे वक्ष्यते वातजास्तत्र निदाने
वातरोगिके पित्तं त्वचि स्थितं कुर्यात् विस्फोटकमसूरिकाः रक्ते विसर्पं दद्रुं च मांसे स्याकोथनं सदाहानूमे
दसिग्रंथीन्स्वेदरक्तं वमनं भृशं अतिदाहं भ्रमं च गिंहारिद्रनखनेत्रतां पूतिपीतावभासं तत्रुक्ते भुक्त समा भु
श्रितं शिरागतं क्रोधनतां पुनापं स्नायुगं तथैव कोष्ठगं मदतडदाहान् व्यापिनोन्यांश्च यक्षिणः श्लेष्मा
त्वचिस्थितः स्तंभं तथा श्वेतावभासतां पांडुमयं श्लेष्मणि तु गोमांससंस्थो बुद्धेपचीः आर्द्रचर्मावनद्धमि
गात्रतां चातिगौरवं मेदोगः स्थूलतां मेहमस्थ्नां स्तब्धतामस्थिगः मज्जगः शुक्लनेत्रत्वं भुक्तस्थः भुक्ते संव ४
र्यं वि बंधगौरवं चातिशिरास्थः स्तब्धगात्रतां स्नायुगः संधि शून्यत्वं कोष्ठगो जठरोन्नतिं अरोचकाविपा
कौचतां स्ताश्च कफजान् गदान् विण्मूत्रयोः साश्रयोस्तत्र तत्रोपदेक्ष्यते उपतापोपघातौ च स्याश्च ये
द्रियगे मलइति ग्रथोजोविज्ञानं तस्यापि मलत्वात् वक्ष्यतिहि कफः पित्तं मलः खेषु प्रस्वेदो नखरोमच
स्नेहाक्षित्वग्विशामोजौ धातूनांक्रमशो मलाइति वहुतं संग्रहे भुक्तस्य सारमोजोतंतु भुक्तं तथा च नास्ति
न्मलसंभवः अन्येपुनरतएव तस्य नेच्छंति पाकमिति तन्न शारीरस्य भुक्त विषयं यत्तु संभोगादे गन्नागमाश
यगतमात्रवेनैकत्रैकलनीभूतं जीवाधिष्ठितं भुक्तं तस्यपाकादसादि न्मलसारीस्तः तत्र मलग्योजः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सारो गर्भः वक्ष्यति हि रसोदकं ततो मांसं मांसान्मेदोऽस्थि मेदसः अस्थ्नो मज्जा ततः शुक्रं शुक्राद्गर्भः प्रजाय
ते इति मलत्वेन गर्भापेक्षया रसाद्यपेक्षया सारत्वमेवेति श्रूयते चाह चरकः यः सारमादौ गर्भस्य यच्च गर्भरसा
द्रसः संहृत्य वर्तमानं हृदयं समाविशति देहिनः यः शरीररसस्नेहः प्राणा यत्र प्रतिष्ठिताः इति नैवेदमोजो नैक
त्वं नाव्यं यदेकं शुक्रे मलरूपमोजस्तदेव गर्भहृदयमनुप्रविश्य बिन्दुप्रमाणं प्राणैरेवानुविद्धत्वात्
ईषदुक्तं पीतं जीवानुविद्धं जीवशोणितमुच्यते उक्तं च तंत्रांतरे प्राणाश्रयस्यौजसोष्ट बिंदवो हृदया
श्रिताः तथा चरकोपि हृदि तिष्ठति यच्छुद्धं रक्तमीषत्सपीतकं ओजः शरीरे व्याख्यातं नाशान्नेति च
तद्धिनेति तदेवाहाररसेन समानगुणत्वात् आप्यायितमर्द्धाञ्जलिप्रमाणं सर्वदेहव्यापि रसात्मकमु
च्यते वक्ष्यति हि दशमूले शिरा हृत्स्था ताः सर्वं सर्वतो वपुः रसात्मकत्वेन वहन्त्योजस्तन्निबद्धं हि चेष्टित
मिति एवं रसादीन्व्याह्य रसधातोः परं धाम पच्यमानात्प्रसीदति सौम्यस्वभावं रसाग्रे तदोजः प
२६ रिकीर्तितमिति तदेव सर्वधातु ननु प्रविष्टितं तेषां प्रभावातिशयमादधानं तदोज उच्यते यथाह सुश्रु
तः रसादीनां शुक्रांतानां धातूनां यत्परं तेजस्तदोजस्तद्बलमित्युच्यते तदेव पुनः पाकाद्यामीकराणि
वापेतोपाधि मलमत्यंतं शुक्रसार उच्यते तदोजोहेतुत्वात् श्लेष्मणा ओजस्त्व अप्रसिद्धमिति नत्र एतेनैतदप्यु
पपन्नं धातूनां तेजसि रसे तथा जीवितशोणिते श्लेष्मणि प्राकृते वैद्यैरोजःशब्दप्रकीर्तितइति ओजसो
मलत्वे विपद्यपक्षु कथनं प्राधान्यख्यापनार्थम् प्राधान्ये हेतुमाह ओजस्त्वित्यादि ओजः पुनः परं प्रधानं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्मृतं तद्धि शुक्रांतानां धातूनां परं तेजः शुक्रांतानां ग्रहणं सर्वधातुप्राप्त्यर्थं तथा हृदयस्थं न केवलं
तत्स्व देहे व्याप्यापि देहस्थिति निबंधनं देहस्य स्थितयो नानावस्था तासां निबंधनं कारणं कारणमेव
विवृणोति यन्नाश इत्यादि क्षयहेतुनाह ओजः क्षीयते कोपक्षुध्यानशोकश्रमादिभिरिति क्षुत् बुभुक्षा
ध्यानं चिंता आदिशब्दाद् व्यवायकटुरूक्षादयः ओजः क्षयं लक्षयति बिभेतीत्यादि बिभेति त्रस्य-
ति दुर्बलो हीनबलो भवति अभीक्ष्णं पुनः पुनः अबाधमा ध्यायति चिंतयति व्यथितेंद्रियः हृदयादिस्था
नेषु व्यथावान् दुश्छायो मलिनकांतिः दुर्मना विगतोत्साहः रूक्षो निःस्नेहांगः क्षामः कृशांगः क्षयो बध
मो र्यावृद्धिहेतुमाह जीवनीयेत्यादि जीवनीया जीवंत्यादयः रसो मांसरसः अपिशब्दात्क्षीरादयः ओ
जोवृद्धिं लक्षयति ओजोवृद्धावित्यादि तुष्टिः संतोषः पुष्टिः स्थौल्यं बलोदयः शत्रुप्रकर्षः ओजोवृद्धेस्तु हंसनेप
क्षयादिहेतुत्वात् नवातादिवद्वृद्धिकारित्वम् वृद्धमपि यदा व्यापद्यते वा स्वस्थानात् तदा वातादिवद्वृद्धिका
रित्वं तथाचे सुश्रुते त्रयो दोषा बलस्योक्ता व्यापद्विस्रंसनक्षमाः बलमोजः वृद्धिस्तस्योज्ञातापदनुब
धं तत्संक्षेपेणाह यदन्नमित्यादि यद्यदन्नं द्वेष्टि तत्तत्त्यजेत् तथा यद्यत्प्रार्थ्यते तत्तत्समश्नन् तौ तौ वृ
द्धिक्षयौ जयेत् समश्नीयादित्यर्थः किं तत्सर्वमित्याह अविरोधि त्विति यत्प्रार्थयते तच्चेद विरोधि
अपथ्यं न भवति तत्समश्नीयादित्यर्थः तच्छंदे वीप्साकरणाद्यच्छंदेपि वीप्सा ज्ञेया न च यथा रूक्षयुपा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्वारव्यस्यानुचितत्वमाशंकनीयं हि यस्मात्‌ धातोषाविपरीते रुचिं कुर्वंति क्षीणा समाने चकारात्‌ वृद्धा
दोषाः समाने द्वेषं कुर्वंते क्षीणास्तु विपरीते इत्यपि ज्ञेयं अयमेवार्थः तदा वायोर्वृद्धिस्तदा तद्विपरीतानां
स्निग्धादिगुणानां रुचिस्तत्समानां रूक्षादीनां द्वेष उत्पद्यते अतस्तु सेवनाद्विपत्यागाद्वायोर्वृद्धिः
जयेत्‌ यदा तु वायुः क्षयस्तदा तत्समानां रूक्षादीगुणानां रुचिस्तद्विपरीतानां स्निग्धादिगुणानां द्वेषः
उत्पद्यते अत एव तत्सेवनाद्धेनिषत्यागाद्वायोः क्षयं जयेत्‌ एवं पित्तादिष्वपि दोषधातोदोषधातु
मलानामुपलक्षणं रुचिद्वेषं पाचेण कदाचिदन्यथापि रुचिद्वेषौ भवतः मद्यान्यस्यपीति हि तामेव
रो वायौ वृद्धे रूक्षाभिलाषेण तद्विधौ यथायेन चेति एनं सत्यत्वेतार वांछितिमबुधान लक्षयंति ए
५८ तेन वृद्धिमता भिषजा परीक्ष्या यमुपचारः कार्यः मंदबुद्धीनां तु यथोपदेशमित्युक्तं भवति उक्तं च
संग्रहे यथोक्तसारणमेवक्षेयो मंदबुद्धेरिति उक्तयोः रुचिद्वेषयोरुपपत्तिमाह यथाबलमित्या
दि वृद्धादोषाः रूपाणि रोक्षादीनि चितन्वंते विशेषेण प्रकटयंति तान्येव क्षीणा जहति न्यूनानि
दर्शयंतीत्यर्थः यथाबलं वृद्धाः अधिका अधिकतरा अधिकतमाः वृद्धानि वृद्धतराणि वृद्धतमा
नि एवं क्षीणेष्वपि यथा स्वं वायुः रौक्षादीनि पित्तमौष्ण्यादीनि श्लेष्मा स्नेहादीनीत्यर्थः एतदुक्तं
भवति शरीरे यो यो धातुको गुणो भवति तस्य तस्य द्वेष उत्पद्यते यो यो हीनं तस्य तस्य रुचिरुत्पद्यते

घ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

५१

वायौ वृद्धे रूक्षादयः शरीरे व्याधिका भवंति तत्तत्तेषां देहे बद्ध्यते सीदंत एव हीना अतस्तेषां र
द्धिः एवं पित्तादिष्वपि समेषु पुनर्देहेषु अपूर्वो रुचिर्द्वेषो नोत्पद्यते इत्यत आह समास्त्वं कर्म कु
र्वते इति स्वशब्देन देशकालजातिवयोनुरूपं शारीरं कर्मोच्यते न दोषकर्म तस्य यथा स्वमित्व
नेन लब्धत्वात् तस्माज्जात्यादिवशाद्यस्य यथा रुचिर्द्वेषो तस्य तथैवानुवर्त्तयंति समा दोषा
नान्यथा कुर्वंतीत्यर्थः दोषवैषम्यानुत्पादने यत्नं विधत्ते यत्त्वेत्यादि हित चर्यापापथ्याभ्या
माहारविहाराभ्यां चरते रोगीति भक्षणार्थत्वात् एवं प्रकारेण हितचर्यायायोगोऽहितचर्या
यायोगो वा वर्ज्यते इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषादीनां प्रकरणं सांगत्वेन निरू म६
पितं दोषभेदीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते अथातो दोषभेदीयमित्यादि यतः पूर्वाध्या
ये दोषादूष्यमुक्तं तदग्र दोषभेदा दत्तुधाभिधीयते दोषभेदज्ञानार्थमयमध्यायः अतः एवायं दो
षभेदीयः तद्भेदश्च स्थानकर्मावस्थाहेतुत्वाद्गतिसाधनसंयोगभेदाद्भवति तत्र स्थानतो यथा
चितो यः प्रकुपितो यं हेतुतो यथा मिथ्यायोगकुपितो यं अतियोगकुपितो यं अयाकृतितो
यथा स्वसलक्षणो यं व्यासलक्षणो यं साधनतो यथा स्निग्धोपशमो यं उष्णोपशमो यं संयोगतो
कदाशयस्थो वायुः कटिस्थो यं कर्मतो यथा स्वासोच्छ्वासप्रवर्त्तको यं अवस्थातो यथा वृ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

यथा पित्तयुक्तो पंथः श्लेष्मयुक्तो वा मिति एवं पित्तादिष्वपि तत्रादौ स्थानतो भेदः स्थानं द्वेधा सामा
न्यविशेषं च तत्रादौ सामान्यं तत्र वायोः स्थानमाह पक्वाशयेत्यादि पक्वाशयो नाभेरधः पक्वा
२२ न्नस्थानं कटिश्रोणीत्यादि विह्वं सक्थि जंघोतं श्रोत्रं कर्णौ स्पर्शनेंद्रियं त्वक् तत्र तेषु स्थानेषु मध्ये
पक्वाधानं पक्वाशयो विशेषतः स्थानं पित्तस्याह नाभिरित्यादि आमाशयो नाभेरूर्ध्वमपक्व
स्थानं लसीका स्वादुः समलो जलप्रायस्त्वगाश्रयः दृक् चक्षुः स्पर्शनं त्वक् अत्र एषु स्था
नेषु मध्ये नाभिर्विशेषतः स्थानं कफस्याह उरः कंठेत्यादि उरो वक्षः क्लोम उदकवहस्रोतोमू
लं हृद् हृदि स्थितो मांसग्रंथिः पर्वाणि संधयः घ्राणं नासा एषु मध्ये उरो विशेषतः स्थानं पृथ
विशिष्टं स्थानं कर्म च सामान्यं कर्म उत्साहादेः पूर्वाध्याये निर्दिष्टत्वात् तत्र वायोर्विशेषमा
ह प्राणादीनि प्राणादयः प्राणोदानव्यानसमानापानाः पंचात्मा पंच विशेषाः प्राणस्य स्थान
कर्माण्याह प्राणोत्रेत्यादि प्राणस्य स्थानकर्माण्याह प्राणोत्रेत्यादि प्राणस्य मूर्धा स्थि
तिस्थानं उरः कंठश्च विचरणस्थानं बुद्ध्यादिधारणं ष्ठीवनादिकरणं च कर्म हृदयं मनो धि
ष्ठानं चित्तं मनः इंद्रियाणि चक्षुरादीनि उदानस्याह उरः स्थानमित्यादि उदानस्योरो वसतिः
स्थानं नासादि विचरणस्थानं वाक्प्रवृत्त्यादिकं कर्म प्रयत्न उत्साह ऊर्जा प्रीणनं व्यानस्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ह व्यान इत्यादि व्यानस्य हृदयमवस्थितिस्थानं सर्वशरीरं विचरणस्थानं गत्यादयः सकलाः क्रि +53
याः कर्म अपक्षेपणमंगस्याधोनयनं उत्क्षेपणमूर्द्धनयनं तस्मिन्नतिवद्धात्तदेवानिष्ठा घा
महाजवः प्राणादिभ्यो वेगवान् समानस्याह समानोऽग्नीत्यादि समानस्याग्निसमी
पमवस्थितिः स्थानं सर्वकोष्ठो विचरणस्थानं अन्नस्य ग्रहणं गृहीतापाचनं पक्वा
सारविवेचनं विविच्य किट्टमोचनं च कर्म अग्निसमीपमग्निस्थानमन्नस्य
गृहीतापाचनस्यास्याग्नेरुद्दीपनकाराः अपानस्याह अपान इत्यादि अपानस्या ६६
पानं गुदमवस्थितिः स्थानं श्रोण्यादि विचरणस्थानं शुक्रादिनिष्क्रामणं क
र्मवास्ति मूत्राशयः मेढ्रो मूत्रमार्गः गोचरो विचरणविषयः पित्तविशेषा
नाह पित्तं पंचात्मकमिति पाचकरंजकसाधकालोचकः भ्राजकभेदा
त्पंचधा पित्तं पाचकस्य स्थानं वामीत्याह तत्र पक्वेत्यादि पाचकस्था
पक्वामाशयमध्यं ग्रहण्याख्यं स्थानं अन्नस्य पचनं प्रकासारकिट्टविभागो रंजकादेवनु
ग्रहानुग्रहकर्म कीदृक्तत्रयत्नं पंचभूतात्मकत्वेसत्यपि तेजोभूतगुणाधिक्यात्स्यात्द्रवत्वे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तथा पाकादीनामग्निकार्याणां करणादनलसंज्ञयोक्तं एतेन पाचकापेक्षयाग्नि
पित्तयोरभेदो रंजकाद्यपेक्षया भेद इति मतद्वयं व्यवस्थापितं तत्र स्वस्थानस्थं रंजकस्या
ह आमाशयेत्यादि रंजकस्यामाशयस्थानं रसरंजनं कर्म साधकस्याह बुद्धीत्यादि सा
५८ धकस्य हृदयं स्थानं बुद्ध्यादिद्वारेणाभीष्टसाधनं कर्म अभिमानोऽहंकारः आलोचकस्याह रू
पेत्यादि आलोचकस्य दृष्टिः स्थानं रूपालोचनं कर्म भ्राजकस्याह त्वचीत्यादि भ्राज
कस्य त्वक् स्थानं त्वचो भ्राजनं प्रकाशनं कर्म संग्रहे तु तदभ्यंगपरिषेकलेपादीन् पाचय
तीत्युक्तं कफविशेषानाह श्लेष्मा तु पंचधेति अवलंबक क्लेदक बोधक तर्पक श्लेष्मक भेदा
त्पंचधा श्लेष्मा अवलंबकमाणाह उरःस्थ इत्यादि अवलंबकस्योरः स्थानं त्रिकाद्यवलंबनं
कर्म त्रिकस्य पृष्ठाधारस्य स्ववीर्येण आत्मप्रवेशनादवलंबनं करोति हृदयस्यान्नवीर्याच्च का
रात्स्ववीर्याच्च हृदयावलंबनेऽन्नवीर्यसकारि अन्नरससहितेनेति संग्रहवचनात् तत्स्थ
एवं शेषाणां कंठादीनां कफस्थानानां जलव्यापारेण क्लेदनतर्पणपूरणादिनाऽवलंबनं करो
ति केचित्तु बाहुग्रीवास्थित्रयस्य संघातं त्रीकमाहुः तदसत् त्रिकं पृष्ठवंशाधार

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

एवं रूढत्वात् रूढिस्तु योगाद्बलीयसी आसन्नत्वं च प्रयोजनं द्वितीयस्यामपि कफ
धामामवलंबनो नेः क्लेदकस्याह यत्तेत्यादि क्लेदकस्यामाशयस्थानं अन्नसंघातक्लेदनक
र्म बोधकस्याह रसेत्यादि बोधकस्य रसनेन्द्रियस्थानं रसबोधनं कर्म तर्पकस्याह
शिरःसीत्यादि तर्पकस्य शिरःस्थानं इंद्रियतर्पणं कर्म श्लेषकस्याह संधिश्लेषात् इति श्लेष
कस्य संधयः स्थानं संधिश्लेषणं कर्म प्रकरणार्थमुपसंहरति इतीत्यादि प्रायेण वाहुल्येन
यद्यपि सर्वशरीरव्यापिनस्तथापि अति… प्रायेणैतेषु तिष्ठंतीत्यर्थः अविकृतानामच्युता
त्मनां तु न स्थाननियमः इति स्थानकर्मप्रकरणं अ[illegible]सा च द्वेधा साम्यवैषम्यं च वैष
म्यं च द्वेधा क्षयो वृद्धिश्च वृद्धिर्द्वेधा चयप्रकोपभेदेन चयप्रकोप नयसाम्यभेदाच्च तत्रावस्थाः
तत्र नयसाम्यप्रशमस्य भेदो नोपात्तः निष्पाद्यमानस्य प्रशमस्य क्षयरूपत्वात् निष्पन्नस्य साम्यरूप
त्वात् प्रशमहेतूनां प्रसादादिति योगेपुनः क्षयहेतुत्वात् क्षयहेतूनामपि प्रशमहेतुत्वाच्च तत्र च
यादिनिदानं तत्र वायोराह उष्णेत्यादि उष्णेन गुणेन युक्ता रूक्षादयो वायोः संचयं कुर्वीत त
एवेन शीतेन युक्ताः कोपं उष्णेन युक्ताः स्निग्धादयः शमं कुर्वन्ति पित्तस्याह शीतेनेत्यादि शीतेन

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.टी.१२५

पुक्तास्तीक्ष्णादयः पित्तस्य चयं कुर्वते तएवोष्णेन युक्ताः कोपं शीतेन युक्ता मंदाद्याः शमं कुर्व
ते कफस्याह शीतेनेति शीतेन युक्ताः स्निग्धाद्याः कफस्य चयं कुर्वते तएवोष्णेन युक्ताः कोपं
उष्णेन युक्ताः रूक्षादयो शमं कुर्वते अथ चयादित्वमाह तत्र चयं लक्षयति चयो वृद्धिरिति दोषः
स्य वृद्धिश्चय सा च पूर्वमं स्वधाम्न्येव भवति यावानेवाशयः संचारवता दोषेण व्याप्तस्तावानेव निः
चारेण व्याप्यते स च संहरति रूपत्वात्संचयाख्यः ततः सर्व एव आशयो व्याप्यते तदा वृद्धिहेतुषु स
म६ मानगुणेषु द्वेषउत्पद्यते स च कोपप्राग्रूपत्वात्सकोपाख्यः ततः परस्थानं प्रविशति तदा विपरीत
गुणेच्छा चकारात्समानगुणेषु द्वेष अप्रसररूपत्वात्प्रसराख्यः कोपं लक्षयति कोपास्त्विति उ
स१८ मार्गगामितात्स्वमार्गादन्येन मार्गेण गमनं कोपः तत्र यदा पूर्वं स्थानमभिभूयान्यत्स्थानव्याप्तिः
तदा हि वातलिंगानां शैत्यादीनां दर्शनं समंतादन्यस्थानाश्रयणात् स्थानसंश्रयाख्यः ततो विकु
र्वाणो ज्वरादि रूपेणाभिव्यज्यते तदा स्वास्थ्यं प्रकृतेः स्पष्टयथार्थं स्वरोगरूपेणाभिव्यक्तत्वाद्व्यक्त्या
ख्यः ततस्तमेव रोगमवस्थांतरेणानुभवन् अवबध्नाति यदा रोगसंभवः संभवो दीर्घकालानुव
र्तनमिति यावत् सा अवस्था रूपभेदत्वात् भेदाख्यः एताश्च षडवस्थाः सुश्रुते स्पष्टमुक्ताः संच
यं च प्रकोपं च प्रसरं स्थानसंश्रयं व्यक्तिं भेदं च यो वेत्ति दोषाणां स भवेत् भिषक् तत्र भोजनं च

हे.१२५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शरदि प्रशमः पित्तस्य वर्षासु चयः शरदि प्रकोपः
हेमंते प्रशमः श्लेष्मणः शिशिरे चयः २

व१ 751

संचयेपेहतादोषाल्लभंतेनोत्तरागतीः ते चोत्तरासु गतिषु भवंति बलीयांस इति प्रशमं लभतीति स्वस्था
नेति स्वस्थानत्वं समत्वं प्रतिकूलत्वं चेति मिलितप्रशमलक्षणं रसवर्णस्पर्शाद्यन्यत्वं विकारः
चयादीनां कालमाह चयप्रकोपेति वायोर्ग्रीष्मे चयः वर्षासु प्रकोपः वसंते कोपः ग्रीष्मे प्रशमः
कालनियमे युक्तिमाह चीयत इति ग्रीष्मे आहारस्य देहस्य च लघुरूक्षत्वे करोति ताभ्यां लघु
रूक्षो वायुश्चीयते न तु कुप्यत्युष्णेन प्रतिबद्धत्वात् वर्षाकाल आहारस्याम्लपाकित्वं करोति ते
नाम्लविपाकेन पित्तं चीयते न तु कुप्यति शीतेन प्रतिबद्धत्वात् शिशिर आहारस्य देहस्य च स्नि
ग्धशीतत्वं करोति ताभ्यां स्निग्धशीतः कफश्चीयते न तु कुप्यति शीतेन घृतवत् घनीभूतत्वात् का
लादाहारादीनां बलित्वमाह इति कालेति आदिशब्दाद्विहारो देशश्च लब्धोपि स्वकालं विनापि
यांति स्वकालेपि न यांति प्रकोपशमयोः शीघ्रविस्तारं व्याप्तिमाह व्याप्नोतीति सहसा वेगेन
मलो दोषः अल्पाल्पं चिरेण जलौघवत् नदीपूरवत् सहितैव न कृत्ये चिरेणाद्रयाते श्रयहेतु त
द्विशेषाणां निःशेषहेतुं ख्यापयितुमसंख्येयत्वात् सामान्यं वाच्यं तदेवाह नानारूपैरित्यादि वि
काराणामसंख्यत्वे प्रतिविकारं च रूपाणामसंख्येयत्वात् तद्वेतादि प्रतिविकारं वक्तुमशक्यं सा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धारणादुच्यते तत्र दोषहेतुरेव साधारणो रोगहेतुः तत्र युक्तिमाह दोषा इत्यादि दोषा एवकार
णं दोषाः कारणमेवेत्येकशब्दाभ्यामुच्यते अत्रार्थे दृष्टान्तद्वयं यथा पत्ती देशभेदे विहगाः॰ ज२
संबंधनं स्वज्याति तथा विकारो देहसंबंधं यथा च महदादि पृथिव्यन्तं कार्यं गुणसंबंधनं ज्याते
किं दोषजमेव दोषसंबंधनमपजतीत्याह तथा स्वधातुवैषम्यमित्यादि यो धातुर्यस्य रोगस्याधिष्ठानत्वेनोक्तः
स तस्य स्वधातुः तस्य वैषम्यं क्षयो वृद्धिर्वा विकृतत्वं उन्मार्गगत्वं तन्निमित्तं यस्य तत्तथा रसजानामपि दोषैर्विनानो॰
त्पत्तिः दोषकोपहेतुमाह तेषामित्यादि स च त्रिविधः असात्म्यविषयसेवा दुःकालो दुःकर्म चे
ति सोपि प्रत्येकं त्रिधा हीनयोगोऽतियोगो मिथ्यायोगश्चेति तत्रासात्म्यविषयसेवायास्त्रैवि
ध्यं लक्षयति हीनार्थेनेत्यादि इन्द्रियस्य चक्षुरादेः स्वेनार्थेन रूपादिनाल्पः संयोगः नैव वा संयो॰
गो हीनयोगः विकटोत्कटतया अनिवृत्तिहीनमामिसर्पः उत्कटानिवृत्तानपि सेवनमतियोगः सू
क्ष्मादिरूपसेवा अप्रसन्नवाद्यादिशब्दसेवा पूत्यादिगन्धवा अमेध्यादिरससेवा अतिशीतादिस्प
र्शसेवा च मिथ्यायोगः भासुरमतिदीप्तं भैरवं भयंकरं विप्रियं दुष्टं दुःकालस्य त्रैविध्यं लक्ष
यति कालस्त्वित्यादिना शीतोष्णवर्षाभेदात्त्रिविधः कालस्य शीतोष्णादीनामल्पत्वं हीनयोगः
श्वाधिक्यमतियोगः दुःकर्मणस्त्रैविध्यं लक्षयति कालेत्यादिना कायिकवाचिकमानसमे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

देनत्रिविधकर्मणः प्रवृत्तेरल्पत्वं हीनयोगः आधिक्यमतियोगः वेगोदीरणादिरूपत्वं मिथ्यायोगः धार
णं वेगधारणं विषमैः दुःस्थितैरंगैः क्रि याया आरम्भः सात्विमृतस्यभाषणमद्धभोजने मौनः
त्यागः प्राणातिपातादिहिंसास्तेयेत्यादि दिनचर्याक्रमम् इहास्मिन्जन्मनि अमुत्रप्राग्जन्मनि संगृ
हेतु तएतेति योगादयः सात्म्यतोनुपलक्षणः सर्वे वा प्रज्ञापराधएवायं येषामपिवर्जनं स्वर्य
कर्मकालाः पुनस्सप्तयोगेनोपलक्षणात् भूयिष्ठं स्वास्थ्यहेतवस्तत्रापि रसवर्ज्या विषया यथाय
सकमर्के सिद्धिं यंबाधंते नुग्रहं तिशेषास्ते देहे अपि च सर्वभावाभावोनां तरेण योगातियोगादीन् व्यवसेत
न्ता सर्वेषां पुनर्विकाराणां निदानदोषदूष्यविशेषेभ्यो भावाभावविशेषा भवंति यदा ह्येते निदाना
सर्व। हि विशेषा नान्योन्यमनुबध्नाति ईषद्वानुबध्नंति अबलावान् तदाभिनिवर्त्तंते व्याधिश्चिरा
द्वाभिनिवर्त्तंते नवाभयंत्वसंपूर्णलिंगा वा विपर्यये तु विपरीताः तथान्यः प्रधानमेव रोगोन्यस्य प्रधा
नस्य हेतुर्भवति यथा ज्वरो रक्तपित्तस्य रक्तपित्तं वा ज्वरस्य तेद्वासस्य प्लीहा जठरस्य तेस्त्वयो अर्शांसि गु
ल्मोदरातिसारगृहणीदोषाणां प्रतिश्यायकासज्वरयोः रक्तपित्तः समस्यक्षमः शोषस्य एकस्मा
द्वानिमित्तएकस्य व्याधेर्बहूनां च तथा बहवः तद्वदेकं लिंगं एवमेकः प्रशमे प्रयुपायः तथासए

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वान्यस्य प्रकोपे तस्माज्ज्ञानवहितः सम्यगागमादिभिः परीक्षेत तत्रातो रोगमेकैकं प्र
कृतिकोपनमेवं योनिमेवमात्मानमेवमधिष्ठानमेव वेदनमेवं रूपशब्दस्पर्शगंधरस
मेवं पूर्वरूपमेवमुपद्रवमेवं वृद्धिस्थानक्षयान्वितमेवमुदर्कमेवं नामानं तस्मि
सू॰ ४ न्नियं प्रवर्तिकारस्य प्रवृत्तिरथवा निवृत्तिः प्रत्यक्षतस्त्वातुरस्य यथा स्वमिन्द्रियैर्वर्णे
संस्थानप्रमाणोपचयच्छायाविण्मूत्रछर्दितादि कूजनमंगुल्यादिसंधिस्फुरणं
देहे माकृष्णत्वादिगंधं शीतोष्णस्तंभस्वेदनश्लक्ष्णत्वखरस्पर्शांश्चैव प्रकृतिविकृतिप्रत्यनीकरसं
तु प्रश्नेन तथा सुखदुःखदर्शनं मृदुक्रूरकोष्ठानां स्वप्नदर्शनमभिप्रायं जन्मामयप्र
तिनसत्त्वादिवेष्वसुदुःखानि च तथा वयः प्रमाणेनानुमानेन तु प्रकोपसर्पणे
नशरीरवैरस्यं मक्षिकापसर्पणेन माधुर्यं तथाग्निं जरणशक्त्या बलं व्यायामश
क्त्या गूढलिंगं व्याधिमुपशयानुपशयतः दोषप्रमाणमुपचारविशेषेण आयुःस
द्रिष्टैः प्रकृतिसत्त्वसारसात्म्यवतामनुशीलनेनेति भवति चात्र ज्ञानबुद्धिप्र
दीपेन यो नाविशति योगवित् आतुरस्यान्तरात्मानं न स रोगांश्चिकित्सति इति द्विवि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व्याधिस्वरूपस्याप्रकाशकौ तथैवैको गुरुव्याधिसंदेहे बलाप्रमापात् लघुव्या-
धिवदाभाति लघुव्याधिस्तुतोऽन्यथा वा ह्येवागममात्रेण तयोर्मुह्यति बालिशः ततोऽल्पमल्पं
दीर्घं वा विपरीतं मनोऽपथ्यं वा पथ्यं विपर्यये युंजन् प्राणान् मुष्णाति रोगिणां ज्ञानांशेन
नहि ज्ञानं कृत्स्ने ज्ञेये प्रवर्त्तते बुभुत्से तमपि षट्कं तस्मात् सर्वं तत्रानुशीलनात् सुभि-
युक्तस्तु सततं मालोच्य सर्वथा न जातु स्खलति प्राज्ञो विषमेष्वपि क्रियापथेष्वागंतुर
न्वेति निजं विकारं निजस्त्वागंतुमतिप्रवृद्धः तत्रानुबंधं प्रकृतिं च सम्यक् ज्ञात्वा
ततः कर्म समारभेतेद् इति दोषहेतुमुपसंहरति निदानमेतद्दोषाणामिति दोषहेतो
रोगहेतुत्वमाह कुपिता इति तेन निदानेनाप्यनेकधा विविधानीति हेतुत्वान्त्यात्
कोपानेत्य तस्माद्रोगाणां तत्र दोषा एव कारणमित्युक्तं तस्मिन्वीहार्थमाह शाखा-
कोष्ठास्थिसंधिश्चिति पत्नाखादीनामाधारत्वेन कारणत्वं तत्र शाखाव्याख्यापरे शाखे
त्यादि रक्तादयो धातवः त्वक् च शाखा सा च बाह्यरोगायनं बहिर्मार्गो रोगाणां
ते च रोगा मशकादयः मषव्यंगो सुद्रोगेषु गंडालसुखरोगेषु बहिर्मार्ग इति दुर्ना-

माद्दीनां विशेषणं अंतर्भागनिवृत्त्यर्थः कोष्ठं व्याचष्टे आमेत्यादि अंतरं तत्र मार्गे
णरोगाणां महास्रोतो महाविविरं आमाशयो यत्र मन्वंतीति वृत्तिपक्वाशयोय
त्रयं तत्स्थाना कोष्ठाश्रिताः अंतरमार्गं घुते पाद्दीनां विशेषणं बहिर्मार्गनिवृ
त्त्यर्थं समाहारद्वंद्वाद्देकवचनं नपुंसकं अस्थिसंधीन् व्याचष्टे शिरा इत्यादि मर्मा
णि मर्माणि बद्धाः शिरादयश्चास्थिसंधयः ते च मध्यमो रोगमार्गस्तदाश्रिता य
क्ष्मादयः यक्ष्मा राजयक्ष्मा च यक्ष्मवद्धः एकांगरोगः अर्दित मेकायामः ग्रह
स्तब्धत्वं संध्यास्थित्रिक्शूलादयः अपावृत्तिः तत्र वातरोगाणां लक्षणमा
ह स्रंसव्यासव्यध स्वापेत्यादि स्रंसः शैथिल्यं व्यासः संकोचनं व्यधः सूच्येव वि
द्ध्येव व्यथा स्वापः स्पर्शाज्ञानं सादः स्वकार्याक्षमत्वं रुक् शूलं तोदः सूच्येत्रैणे
व व्यथा भेदनं भिद्यमानस्येव व्यथा संगो वरोधः अंगउन्मार्गगमनं अंगेगे
न्तत्वात् भंगो वक्रता संकोचो अवसादयं वर्तनं पिंडीतत्वं हर्षणं कंटको

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्वं तर्पणं पिपासा कंपस्खलनं पारुष्यं रौक्ष्यं शोषित्वं वर्त्मसंधूलत्वं शोषमुखत्वं स्पंदनं स्फु
रणं वेष्टनं वलनं स्तंभो निष्क्रियत्वं कषायरसतारसांतरेण कषायेग्रहं अपाकः कपिलः
अरुणाईवद्रुतः संसादीनि कुपितवायोः कर्माणि पित्तरोगाणां लक्षणमाह पित्तस्येत्या
दि दाहः संतापः रोगो रंजनं वर्णांतरोपमर्दना स्ववर्णापादनं उष्णोष्मत्वं पाकित्तया
पाचकत्वं स्वेदो घर्मः क्लेदो मलार्द्रत्वं स्रुतिः स्रावः कोथः पूतिभावः सदनं सादः मू
र्च्छा मोहः मदो मदाशक्ति वमत्तता कटुकास्तिक्तौ रसः कषायति कमधुरत्वातादिषु मुख
क्रमात् इति वचनात् अथ श्लेष्मरोगाणां लक्षणमाह श्लेष्मण इत्यादि स्नेहः स्निग्धत्वं व
धः सश्लेषः उपलेपालिप्तत्व स्तैमित्यमालस्य पाकः स्वप्यः अपक्तिमपाकः चिरकारि
ता चिरेणरोगवृद्धिः संग्रहे तु अथ कुपितावातादयोनानाविधैर्विकारैः शरीरमुपता
पयंति अशीतितमात्तु वायोरशीतिर्विकाराः चत्वारिंशत् पित्तस्य विंशति श्लेष्मणः त
त्र वात विकाराः तद्यथा नखभेदः १ विपादिका २ पादशूलं ३ पादभ्रंशः ४ पादसुप्तता ५ पा
दखुञ्जता ६ गुल्मग्रहः ७ पिण्डिकोद्वेष्टनं ८ गृध्रसी ९ जानुभेदः १० जानुविश्लेषः ११ उरुसादः १२ उरु

कृ २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्तंभः १३ पंगुत्वं १४ गुदभ्रंसः १५ गुदार्त्तिः १६ वृषणोत्क्षेपः १७ मेढ्रस्तंभः १८ वंक्षणानाहः १९ श्रोणिभेदः
२० विड्भेदः २१ उदावर्त्तः २२ खंजत्वं २३ कुब्जत्वं २४ वामनत्वं २५ त्रिकग्रहः २६ पृष्ठग्रहः २७ पार्श्वावमर्द
नं २८ उदरावेष्टः २९ हृन्मोहः ३० हृद्द्रवः ३१ वक्षउद्धर्षः ३२ वक्षउपरोधः ३३ वक्षस्तोदः ३४ बाहु
शोषः ३५ ग्रीवास्तंभः ३६ मन्यास्तंभः ३७ कंठोध्वंसः ३८ हनुजाड्यं ३९ ओष्ठमर्दनः ४० दंतभेद
४१ दंतमर्दः ४२ दंतशैथिल्यं ४३ मूकत्वं ४४ वाक्संगः ४५ प्रलापः ४६ कषायास्यता ४७ मुखशो
षः ४८ रसाज्ञत्वं ४९ घ्राणनाशः ५० कर्णमूलं ५१ उच्चैःश्रुतिः ५२ बाधिर्यं ५३ वर्त्मस्तंभः ५४
वर्त्मसंकोचः ५५ तिमिरं ५६ अक्षिशूलं ५७ अक्षिव्युदासः ५८ भ्रूव्युदासः ५९ शंखभेदः ६०
ललाटभेदः ६१ शिरोभेदः ६२ केशभूमिस्फुरणं ६३ अर्दितं ६४ एकांगरोगः ६५ सर्वांगरोगः
६६ पक्षवधः ६७ आक्षेपकः ६८ दंडकः ६९ श्रमः ७० भ्रमः ७१ वेपथुः ७२ जृंभा ७३ ग्लानिः ७४
विषादः ७५ रौक्ष्यं ७६ पारुष्यं ७७ श्यावारुणावभासत्वं ७८ अस्वप्नः ७९ अनवस्थितत्वं ८० पित्तस्य
विकाराः पुनः ओषः १ प्लोषः २ दवः ३ दवथुः ४ निदाहः ५ सदाहः ६ त्वग्दाहः ७ अंतर्दाहः ८ धूमकः
९ अम्लकः १० उष्माधिक्यं ११ अतिस्वेदः १२ दौर्गंध्यः १३ अंगावयवदारणं १४ शोणितक्लेदः १५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स१

मांसक्लेदः १६ त्वग्मांसदरणं १७ चर्मस्वलनं १८ रक्तकोपः १९ रक्तविस्फुरः २० रक्तमंडलानि २१ रक्ता
पित्तं २२ हरितत्वं २३ हारिद्रत्वं २४ नीलिका २५ कक्षा २६ कामला २७ तिक्तास्यता २८ लोहित
गंधास्यता २९ पूतिमुखत्वं ३० तृष्णाधिकं ३१ अतृप्तिः ३२ आस्यपाकः ३३ गलपाकः ३४ अक्षिपाकः ३५
पायुपाकः ३६ मेढ्रपाकः ३७ जीवादानं ३८ तमप्रवेसः ३९ हरितहारिद्रः ४० नेत्रमूत्रवर्चस्त्वं
श्लेष्मविकारास्तु तृप्तिः १ तंद्रा २ निद्राधिक्यं ३ स्तैमित्यं ४ गुरुगात्रत्वं ५ आलस्यं ६ मुखमाधुर्यं ७
मुखस्रावः ८ श्लेष्मोद्गिरणं ९ मलाधिक्यं १० बलासः ११ हृदयोपलेपः १२ कंठलेपः १३ धमनीप्रतिचयः
१४ गलगंडः १५ अतिस्थौल्यं १६ शीताग्नित्वं १७ उदर्दः १८ श्वेतावभासता १९ श्वेतमूत्रनेत्रवर्चस्त्वं च
तत्र सर्वांगिणस्तीव्रो दाहः स्वेदातिमात्र ओषप्रादेशिकः स्वेदरहितात्यर्थविषवद्दाहः प्लोषः मु
खोष्ठतालुषु दाहो दवः चक्षुरादिषु दाहो दवथुः पादपाणिअंसमूलेषु विविधः संतापो
विदाहः कोष्ठदाहो अंतर्दाहः कोष्ठस्यांतर्मार्गस्य ग्रहणात् शिरोग्रीवा कंठतालुषु धूमायनं धूमकः
सांतर्दाहहृदयक्लमो मूर्छाम्लकः शोणितस्य तप्तस्य दौर्गंध्यातनुत्वादि क्लेदः मांसस्य तु कृतता शा२
दौर्गंध्यं वाह्यात्वक्तांहरति क्रमिः कोष्ठगो रवादाहारास्यस्य तृप्तिः अन्ये पुनराहुरनान

रो२

765

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पिनेदनात त्रिरिवत् त्रिरेनेवकः निद्रात्तस्येव विषयाग्रहत्वंतदुक्तं मित्यं तु प्रमील कइत्यन्येविपठंति
उपलेप इवोपलेपस्तद्दतिस्त्यः प्रतिश्यायो ऽति प्रग्रुणो ग्रसेगति मांसब्धो त्वं उरो पि बद्धोऽवसः
केषांचित् वेपथु उदर्दः अन्येपुनराहुः शीतपानीसंस्पर्शात् कीतकाले विसेषतः सरागगंडु शोफः स्या
६४ दुदर्दः सकपोद्भवति महाविकारास्तु यथास्वमुपदेक्ष्यते क्षुद्र विकारास्तु पुनर्यद्देवांगमाविशंति
तदुपपद मेवलभंतेनाम यथानखललाटशंखमेहाः सांतर्दाहकंठहृद्दोपलेपादयः तेषां हित
थैव स्वरूपमुपदिष्टं भवति लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमित्याह इत्यशोवेत्यादि दर्श
नाद्येर्दर्शनस्पर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञाने सावधानेन भवितव्यमित्याह अवस्थाविभागो
यथा आमज्वरो जीर्णज्वरो पच्यमानज्वर इति लक्षणदर्शनाभ्यासो लक्षणज्ञानुसहकारी
त्याह अभ्यासादित्यादि व्याधेस्त्रैविध्यमाह दृष्टेत्यादि अपचारो निदानं दृष्टकर्मजः अदृष्टकर्म
जः दृष्टादृष्टकर्मज इति त्रिविधो व्याधिः त्रयाणां लक्षणमाह यथेत्यादि यथानिदानं हेत्व
नात क्रमेणादोषेभ्यो दृष्टजः हेतुभिर्विनाजातः कर्मजोदृष्टजः पूर्वापचारजः अल्पेहेतौ महा
रंभस्तोकसारंभो दोषकर्मजः दोषक्षोभपूर्वकर्मत्वात् दृष्टजस्य दोषजत्वं तद्विपरीतत्वाददृष्ट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

767

दोषवशात्तो भूयः सप्तविधः सकलोपि-वायं रोगसमूहः प्रतिकारवानायुर्वेदविहितोपदे
शमयेक्षते यस्मान्नियति हेतुकोप्यामयः सम्यगभिजानुदेशानुष्ठानादुपात्तायुः संस्कार
परीक्षपे सह्यवेदनतां प्रतिपद्यते अनुपक्रम्यमाणस्तु सर्वप्रायसोपि नत्य कोंडे स्वयं
मपि दैवानिशानाल्पतया वानिवर्तमाना बोडसगुणसमुदितक्रियोपलंभात् अप्युत्तर
मपरिक्लिष्टस्तु नाशमुपगच्छति अनियतफलान्यायिनि दैवविहिताभ्यासरतस्यावकाश
मेव लभते न व्याधिः तस्मान्न कस्याचिदन्वस्थायामात्मवान् हिताहितयोस्तुल्यदर्शी
दु० नस्यात् त्रिविधश्च पुनर्व्याधयो मृदुमध्याधिमात्रभेदेन तत्राल्पलक्षणो मृदवो मध्य
लक्षणामध्याः संपूर्णलक्षणास्त्वधिमात्राः ते पुनः सुखसाध्यादिभेदेन चतुर्धा प्राग
दिष्टाः सुबहुशोपि भिद्यमाना व्याधयो निजागंतुतो न व्यभिचरंति तत्र निजाः क्रिदोषो
त्थाः तेषु व्यथापूर्वमुपजायंते ततो दोषवैषम्यं दोषवैषम्येणैव बहुरूपागमनुबध्यंते
वर्द्धते च एवं चेद्दोषान दोषव्यतिरेकेण रोगानुबंधः केवलं पौर्वापर्यविशेषः तस्मादेका
एते रोगाः तथा रुक्सामान्यादसंख्यभेदा वा प्रत्येकं समुत्थानस्थानसंस्थानवर्णना
मवेदनाप्रभावोपक्रमविशेषाद्यथास्थूलं यथा समुपदेक्ष्यंते अप्रसंख्येयत्वाद्वा दोषलिंगै
ते पूर्वं वान्नादयो वैषम्यमापद्यंते ततोन्यथा निवर्तन्ते वा हेतुव्यागंतवः ४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रेवरोगाननुपक्रमं चवमजेत् शास्त्रेऽनुक्तं स्वयमूहनीयमित्याह विकारेत्यादि प्रोविकारस्य
वातजादित्वं जानाति नामन जानाति शास्त्रेऽनुक्तत्वादसंकीर्णत्वाद्वा सन् जिह्रीयात् न लज्जां कु-
र्यात् न हि नामाधीना सर्वत्र चिकित्सा वातजादिज्ञानं हि चिकित्सायां प्रधानं कारणं यथा सा-
धनं साधनज्ञानं च लक्षणज्ञानाधीनं तत्र लक्षणस्य दुर्बोधत्वमाह स एवेत्यादि स एव योऽन्य-
त्र लक्षितः बहून् विकारान् कुरुते येऽन्यत्र न दृष्टास्तत्र द्वौ हेतू समुत्थानविशेषात् कुपितत्वं
स्थानान्तरप्राप्तिश्च समुत्थानविशेषोऽन्यत्रादृष्टं समुत्थानं तस्माद्विकारादि त्रितीयज्ञा-
नपूर्वकमुपक्रमं कार्यः समयश्रोधमेव स्थानान्तरोपतिमयात् प्रकृतिः स्वभावोऽसाधारणं वि-
कं दुष्याद्येकादशज्ञाने सत्यव्यभिचार्युपक्रम इत्यत आह दूष्यमित्यादि दूष्यो धातुमलं
देशो भूमिर्देहश्च बलं सामर्थ्यं कालपूर्वाह्णादिः अनलो विषमादिः प्रकृतिर्वातप्रकृत्या-
त्यादिः वयो बाल्यादिः सत्त्वं मनः सात्म्यं देशसात्म्यादि आहारो मधुरादिः अवस्थारूपेष्व-
वान्तरं रूपं सूक्ष्मसूक्ष्माः अतिसूक्ष्माः एषां रोगाणां दोषौषधनिरूपणे दोषस्यौषधस्य च वि-
चारणे तत्रापि सर्वदेहपो वे लतात्पर्येण परीक्ष्यमित्याह गुर्वल्पेत्यादि संस्थानलक्षणं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अन्यथाकारं गुरोर्लघुत्वं अल्पस्यापि गुरुत्वं अवाहितत्वे दोषमाह गुरूमित्यादि अल्पोयं
दोषइत्यगणनया विप्रतिपद्यते विपरीतं जानाति विपर्ययज्ञाने दोषमाह ततोऽसं
त्यादि अयोगतो हीनयोगेन वा विपरीतमतिमात्रमतो वैर्यं वा विपर्यये लघुव्याधौ वपु
रपि अतिशयेन साधयन् यत्नदोषानेव अशोधयति मात्रायामभ्यासः कार्य इत्याह अतो
भियुक्त इति अथ संयोगः तस्य त्रिषष्टिभेदानाह नस्थतेऽतः परमिति दोषा दोषभेदा
विभेदः साम्यं तत्साम्यं चास्ति वृद्धौ क्षये चास्ति वृद्धिक्षययोस्तसाम्यं च भेदे कारणं तत्र वृ
द्धिसाम्यं त्र्यस्त्रयोदशातत्रपृथक् त्रीणि द्विद्वयवृद्ध्या प्रत्येकं वृद्ध्या पंचविंशतिरित्येवं
वृद्धेरित्युपसंहारात् वा रोतोव्य द्विशः साम्येन यथा वायुवृद्धः पित्तकफौ समौ पित्तं वृ
द्धं वायुकफौ समौ कफो वृद्धो वायुपित्ते समे संसर्गत्रिधा विद्धि वायुपित्ते वायुकफौ इ
ति तत्रैकैनु संयोगात् न विद्धि तत्र त्रीनु समया वृद्ध्या यथा पित्ते वृद्धे कफसमः वायु
पि पित्ते वृद्धे कफसमः वायुकफौ वृद्धौ पित्तं समः पित्तकफौ वृद्धौ वायुसमः एकस्यातिश
येन षट् यथा वायोः पित्तं वृद्धं कफसमः पित्ता वायुवृद्धः कफसमः कफाद्वायुर्वृद्धः पित्तं समः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वायोः कफो वृद्धः पित्तं समं पित्तात्कफो वृद्धो वायुः समः कफात्पित्तं वृद्धं वायुः समः एवं
द्वादश वृद्धेष्वेव समस्तेषु त्रयोदश संयोगान् विद्धि नन्वेकस्माद्द्वयोर्वृद्धयोः स्तोकान् य
था वायोः पित्तकफौ वृद्धौ पित्तात्कफवायू कफाद्वायुपित्ते द्वाभ्यामेकस्मिन् वृद्धे त्रीन
वातपित्ताभ्यां कफो वृद्धः वातकफाभ्यां पित्तं पित्तकफाभ्यां वातः तुल्याधिकैरेवं यथा वा
क५ तपित्तकफा वृद्धाः तारतम्यविकल्पेनाष्ट यथा वायुपित्तकफाः वृद्धतराः वृद्धतमाः एवं
वायुकफपित्तानि पित्तकफवायवः पित्तवायुकफाः कफवायुपित्तानि कफपित्तवायवः
एवं त्रयोदश एतं वृद्धौ पञ्चविंशतिं विद्धि तावत्संख्या तावन्तो वृद्धि वृद्धिस्थाने तावत्संख्याश
क्षयोगान्ज्ञेयाः वृद्धिक्षयसाम्येषु वृद्धवृद्धतरवृद्धतमस्थाने वृद्धौ एवं समपयोगा
न्ज्ञेयाः तेषां लक्षणमुक्तं संग्रहे दोषा एवं स्वास्थ्यमुपपद्य इति ह्रासस्वयेस्ययानुगं बद्धं हि दुर्बो
धत्वं विकारैरिति दृश्यते २ प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धो वायुः कफक्षये स्थानादादाय गात्रेषु
यत्र यत्रावसर्पति २ तदा भेदश्च दाहश्च तत्र तत्रानवस्थितो गात्रदेशे तथास्यातां बलहा
निपरिक्षयौ २ प्रकृतिस्थं कफं पित्ते क्षये वायुर्यदा बली कृषौ कुर्यात्तदा शूलं सशैत्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

फ० २

स्तंभगौरवं ४ प्रतिस्थं यदा वातेपित्ते वृद्धे कफक्षये संरूणोद्धि तदाहः शूलं वास्योप जायते
॥५॥ प्रकृतिस्थं कफं वृद्धं पित्ते वायोः क्षये यदा संनिरुन्ध्यात्तदाकुर्यात्तंद्रागौरवं ज्वरं ६ प्रकृ
तिस्थं यदा वातं क्षीणे पित्ते कफोऽधिकः संनिरुन्ध्यात्तदाकुर्यात्तीक्ष्णं गौरवं ज्वरं ७ प्री
तकं शीतपूर्वकं ज्वरं प्रकृतिस्थं यदा पित्तं वृद्धश्लेष्मानिलक्षये संनिरुन्ध्यात्तदाकुर्यात्
मंदाग्नित्वं शिरोग्रहं ८ निद्रा तंद्रा प्रलापं हृद्रोगं गात्रगौरवं ष्ठीवनं पित्तकफयोर्नखादीनां
दो० ६ च पीततां ९ येषां वृद्धिक्षययोर्विकाराः कीर्तिताः पृथक् शोषेषु पितृतानेवं कल्पयेत्
यथायथं १० एकस्य द्वंद्वे वृद्धिः स्यात्त्रयः यथा वायुः क्षीणः पित्तकफौ वृद्धौ पित्तं क्षीणं क
फः समाः इति त्रिषष्टिभेदः स्वास्थ्यकारणं एते भेदा रसादिभिर्दूष्यैः प्रत्येकं संसर्गाद् बहवो
भवंति तथा एषां दूष्याणां क्षयादि भेदैः संसर्गात्तेऽपि बहवः तेषामेव तारतम्य भेदैः
संसर्गात्तेऽपि बहवः एवमानंत्यं जातम् अवहितमानसो जानीयात् यथा स्वस्वेन लक्षणेन
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषभेदप्रकरणं सम्यक्स्येन निरूपितम् अथ दोषोपक्र
मणीयमध्यायं व्याख्यास्यामः इति जानीते लक्षणकथानंतरमौषधमारभ्यते तथेति दोषोपक्र
मस्यैव सर्वरोगौषधत्वात् उपक्रमणमौषधं तत्र वातस्यौषधमाह वातस्योपक्रम इति स्नेहः

कफवाते वृद्धौ कफक्षीणे वायुपित्ते वृद्धे
एवं द्विषष्टिभेदाः भवंति वायुपित्त ८

771

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·टी·१७८

स्नेहपानादिः स्वेदस्तापादिः शोधनं वमनादिः तत्र मृदुहीनयोगेन कृतं वेष्टनं वलितं वस्त्रादिना
समंतात्बंधनं त्रासनमस्माद्भयोत्पादनं सेकः सेचनं वस्तयो निरूहाः वस्तिनियोनुवासनं तस्य
वस्तिनान्नियमत्वात् सुखशीलता सुखाभ्यासः स्नेहास्तैलादयः तिलतैलात शीतं तैलगोघृत
महिषघृतादिभेदाद्नेकयोनयः दीपनैश्चित्रकादिभिः पाचनैः मुस्तादिभिः सिद्धाः पक्वाः
स्नेहानां पुनर्वचनं यथाकथंचिदपि वातघ्नत्वज्ञापनार्थं मद्यं मेदुरं यत् पिसितं मांसं त
स्यरसः तिलतैलमनुवासनं चेति ॥ एतत्त्रयं विशेषेणौषधं पित्तस्यौषधमाह पि
त्तस्य सर्पिषः पानमिति सुगंधशीतहृद्यानां द्रव्याणां चंदनादीनां येगंधास्तेषामुपसेव
नं कंठे गुणानां कंठावलंबिनां हाराणां मुक्तावलीनां येमणयस्तेषामुरसा हृदयेन धृति
उसीरं वीरणं पुंडरीकादिं विनापि यंत्रेण मुखं यन्मुखेन न यंत्रेण न करोति सुधामृदु
ला उद्यानदीर्घिकाः क्रीडावनवाप्यः सुतीर्थाः सोपानवर्तनैमार्गाः विपुलस्वच्छमयः श
लिलाश्रयः तस्य सैकतं सिकतामयप्रदेशः सांभोजे जलतीरयोरंतः संधिर्यस्मिन् सैकते
कायमानं सद्मनागारं सौम्याभावः मनः प्रसादनाय पदार्थाः पयः सर्पिर्विरेकश्चेति चतुर्थ
विशेषादौषधं श्लेष्मण औषधमाह श्लेष्मणो विधियुक्तमिति विधिनायुक्तं तीक्ष्णं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शोधनं तेक्ष्णेन शोधनेन व्यापदां संभवात् अत एव मृदुमध्यं वातपित्तयोर्युक्तं रतिः प्रीतिः
रत्यासंभोगे प्रीतिर्न तु रतिः वमनाद्युपक्रमं विशेषाद्दोषघ्नं सुखाय सुखसाधनाय धर्माय
निःसुखत्वे दुःखानुभावः नाधर्माय तस्य रोगमदहेतुत्वात् संसर्गसन्निपातानामौषध
माह उपक्रमइति यथास्वं स्वमात्मीयं विशेषमनतिक्रम्य प्रतिकल्पयेत् । यथा वातपित्त
संसर्गे वातपित्तौषधमेलनमविरोधेन तास्मिन्नेव वाताधिके वातौषधमाधिक्येन पित्ता
धिके पित्तौषधमाधिक्येन एवमन्यत्राधि संसर्गभेदानामौषधांतरमाह ग्रीष्मइति
मरुत् पित्ते संसृष्टे ग्रैष्मउपचारः कार्यः कफमारुते वासंतः कफपित्ते शारदः तत्र शारद
स्य कफपित्तघ्नत्वाद्युक्तो निर्देशः ग्रैष्मस्य पित्तघ्नत्वाद्वासंतस्य कफघ्नत्वादयुक्तः तत्रा
ह मारुतो योगवाहित्वादिति योगसंबंधं वहतीति निर्वहति ॥ द्वितीयस्यानुसारेणेति
योगवाहि तेन पित्तयुक्तस्य वायोः पित्तघ्नत्वे नोपशांतिः कफयुक्तस्य कफघ्नेनोपशां
तिः प्रायोग्रहणमनुचिताशयस्यत्यागोपि औषधकालमाह चयएवेति चयएव दोषं
जयेत् न कोपं प्रतीक्षेत अथ कथंचिद्व्यातिक्रमे कुपितं दोषं च जयेत् तं पुनरविरोधय
न् जयेत् कुपितो द्विविधः प्रकृतिसमसमवेतो विकृतिविषमसमवेतश्च तत्र पृथग्भेदा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षस्वरूपतुल्यं रोगस्वरूपं द्वितीये विपरीतं यथा कफज्वरे कफविपरीतमुष्णत्वं तत्र ज्वरस्वरू
पस्य कफकोपविरोधित्वात् अत्युष्णोऽपि यूषं न कार्यं वक्ष्यति हि ऊष्मापित्ताहते नास्ति ज्वरो नास्त्यु
ष्मणा विना तस्मात्पित्तविरुद्धानि त्यजेत्ताधिके धिकमिति सर्वेषां युगपत्कोपाद्दोषवलीया
न्तं त्यजेत् शेषदोषमविरोधयन् संग्रहकरस्त्वाह तत्रामुद्गप्रयोगो हेतुयः मुद्गउपा
देयस्तस्मात्तयोर्लक्षणमाह प्रयोग इति दोषाणां परस्परं सङ्कत्युक्तं संग्रहे मुद्गमलम
लं जेतुं नात्यभावादुभावपि शेषादोषात्मकत्वाद्वनसाम्यतिपरस्परं शीतस्निग्धाम्लल
वणकफादि गुणतुल्यत्ता मिथ्याभ्रददृष्टा दोषे पुनातीनाम्यं जयंतीति आरंभकं विरोधेपि
मिथोयद्वद्गुणत्रयं विश्वस्य दृष्टं युगपत् व्याधेर्दोषत्रयं तथेति अथस्थानभेदोपक्र
मउच्यते तत्र दोषाणां स्थानांतरप्राप्तिप्रकारमाह व्यायामादिति व्यायामादिभिस्तु
र्भिः कोष्ठस्था दोषाः शाखाख्यं बहिर्मार्गं यान्ति मध्यं वास्थिमर्माख्यं तथा शाखास्थास्त्र
स्थिमर्मस्था वा स्रोतोमुखविशुद्धादिभिः कोष्ठं यान्ति अभिष्यंदनं द्रवीभावः कोष्ठस्था
किं कुर्युरित्याह तत्रस्था इति यत्स्थानं प्राप्तास्तत्र विलंबिता यावत् स्थानांतरगमने हेतुं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

७७५

नलभंते लब्धेहि तो पुनः स्थानांतरं यांतीत्यर्थः स्वस्थाने परस्थाने वाविलंबमा
दोषाः स्वैः स्वैः प्रकोपनैः कुप्यंतीत्याह ते कालादिबलमिति आगंतोर्दीनस्य हीन
बलस्य स्थानिचिकित्सा कार्येत्याह तत्रेति तद्दोषां स्वस्थाने यः कुपितस्तस्य चिकि
त्सां आगंतोरपि प्रबलस्य स्वचिकित्सैव कार्येत्याह स्वामेवेति आगंतुस्थानिनो
तुल्यबलयोः क्रमेण चिकित्सा कार्येत्याह आगंतुमिति स्थानिनं प्रतिकृत्यागंतुं
शमयेत् अथवागंतुं प्रतिकृत्य स्थानिनं शमयेत् प्रतिकृत्य प्रतिकारं कृत्वा प्रायद्
ति ज्ञात्वा कोष्ठप्रपन्नांश्चेत्यादि तिर्यग्गता शोधनमार्गं परित्यज्य स्थिताः अंतर्वे
त्वा५ र्द्धं वा शोधयितुमशक्यांश्चिरं क्लेशयंति अतस्तेषु त्वरया चिकित्सां कुर्यात
देहमग्निबलं च वीर्यं शनैः शनैः कुर्यादित्यर्थः तास्तिर्यग्गताः शमयेत् अथवा
सुखमक्लेशेन स्नेहेन स्वेदादिना प्रयोगेण कोष्ठमानयेत् ततऊर्ध्वमधो वा निर्हरे
त् अल्पत्वबहुत्वाभ्यां विकल्प्य स्थानि चार्यो अथ सदोषोपक्रमः तत्र सामल
क्षणमाह स्रोतोरोधेत्यादि निरामाणां लक्षणमाह निराममिति विपर्ययः:

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्रोतस्सु आमं रसं च मस्ताङ्गे मन्तं नरेण मन्दानलमाह
॰ऊष्मणेति ॰अन्योन्यमूर्छिता २

स्रोतोभ्यः स्वरूपः आमलक्षणमाह उष्मणा इति उष्मणो रसाग्नेः धातुं न दोषं मलं वा
आद्यं न रक्तादिकं रसं न रसस्यापि रसस्थमेव लौलिमावात सामत्वं व्याचष्टे आमेनेत्यादि
आमेदोषैर्धातुभिर्मलैश्च जनितारोगा अपि सामा उच्यन्ते सामेषु दोषेष्ववस्थाविशेषे
रा५ ण शोधनं निषेधति सर्वदेहप्रसृतानिति व्याप्तदेहान् धातुलीनानुत्क्लिष्टान् सामान्न
शोधयेत् ते हि दुर्निर्हराः स्वाश्रयस्थान्नाशयेयुः तानेव शोधनयोग्यान् कृत्वा शोधयेत्
दित्याह पाचनैरिति परिहृतेस्तान् शोधनयोग्यतां नीतान् तत्र पाचनैः पक्वत्वं दी
पनैः धातुभ्यः पृथक्कृत्वं स्नेहैरुत्क्लिष्टत्वं स्वेदैः कोष्ठगतत्वं यथासन्नत्वं व्याचष्टे
हेत्वाशु युक्तमिति आमाशयादामाशयमपि व्याप्य पक्वाधानात्पक्वाशयमपि व्या
प्नुवन् एतेषां पंचमी ऊर्ध्वं जत्रुस्थान जत्रुस्कंधसंस्थितस्योर्ध्वं जत्रुस्थस्य प्रवृत्तान् सा
मान्नस्तंभयेदित्याह उत्क्लिष्टानिति धारयेदिति स्वयंप्रवृत्तेषु सामेषूपेक्षैव मेव
जमित्याह प्रवृत्तानिति प्राक् प्रथमं यावन्न बलहानिः स्वयंप्रवृत्तेषु सविबंधेषु
पाचनं निर्हरणं वा कार्यमित्याह विबंधानीति पूर्ववद्विकल्पव्यवस्था ग्रथितौष
धकालमाह तत्रौषधं द्विविधं शोधनं शमनं च तत्र स्वस्थस्य शोधनकालमाह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

श्रावण इति स्वाधामणे वर्षि शीतोष्णरहिते हेतुर्गर्भवेदं विशेषणं संधि नियमेनासं ७७७
धौ शोधनं निषेधति अत्युष्णवर्षशीता इति संधाविति स्वस्थवृत्तमिति उष्णवृष्ट्यो:
वृष्टिशीतयो: शीतोष्णयोश्चापगमो ऽनु भावस्थासंधी: स्वस्थवृत्तमभिधेयत्वस्यो
वाराभिप्रायेण स्वस्थस्यापि रोगानुत्पत्त्यर्थं शोधनमुचितं व्याधितस्य शोधनका
लमाह व्याधाविति कृत्वेति प्रयोजयेत् व्याधिवशेन यदैव व्याधिरुत्पद्यते तदेव
प्राप्तावस्थावस्थात् प्राप्तावसरं समनोबधाकालमाह युंज्यादिति ग्रासेग्रास इति
यत्राहारे जीर्णे भेषजं भेषजे जीर्णे आहारस्तदन्नमभक्तं नाम यत्र गृहीत एव
भेषजे आहारदानादौ प्राग्भक्तं नाम: यत्रार्द्धे आहारे भेषजं पश्चात्शेषआहारस्तन्म
ध्ये भक्तं नाम: यत्प्रतिग्रासं युक्तमौषधं तद्ग्रासे ग्रासे सग्रासं नाम यद्भुक्तस्यांते वा भक्तम्४
पुनरौषधं तन्मुहुर्नाम यदाहारेण सहसाधितं मिश्रीकृतं चौषधं तत्सान्नं नाम
यत्र आदौ भेषजं ततोनंतरमेवाहार: ततोनंतरमेव पुनर्भेषजं तत्सामुद्गं नाम स
मुद्ग: संपुट: यद्रात्रौ स्वप्नकाले भेषज तन्निशि नैश्यं नाम एवं दशौषधकाला:

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अनन्नस्य विषयमाह कफोद्रेके गतइति अकृत्स्नतो यो योंशः औषधकालस्तदुद्रेके क-
फोद्रेकः तस्मिन्गते तदनंतरमेव प्राग्भक्तस्य विषयमाह अन्नादाविति मध्ये वि-
षयमाह समाने मध्यइति अधोभक्तस्य विषयमाह व्यानेत इति व्याने विगु-
णे प्रातर्भोजनस्यांते भेषजं उद्गारे उदाने विगुणे सायंभोजनस्यांते ग्रासग्रासां-
तयोर्विषयमाह ग्रासग्रासांते मुहुरौषधस्य विषयमाह मुहुर्मुहुरिति सान्नस्य
विषयमाह योज्यमिति सामुद्गस्य विषयमाह कंपेति निशौषधविषयमाह ऊर्द्ध-
जत्रुविकारेष्विति संग्रहे तु एकादशौषधकाला उक्ताः अंतरभक्तो यत्पूर्वाह्णे भु-
क्ते जीर्णे मध्याह्ने भेषजमुपयुज्यते तस्मिंश्च जीर्णे पुनरपराह्णे भोजनं एते-
न रात्रिर्व्याख्याता तदीप्ताग्नेर्व्याधिजेषामयेच्छिति पथ्या तत्राद्यं काले तत्र विरे:
चीतावरजीर्णे क्षुधितः सामभक्तं भेषजं वर्जयेत् शेषेषु चाहृद्यसात्म्यमिति ८
तीक्ष्णोग्रगंधं भूरिमात्रं च भवंति चात्र रोगमादौ परीक्षेत ततोनंतरमेव
जं तूतः कर्मभिषक् पश्चाद्ध्यानपूर्वं समाचरेत् २ निवृत्तोपि पुनर्व्याधिः स्वल्पेना-
यातिहेतुना दहेद्दाविः तेजोदोषः शेषः सूक्ष्म इवानलः २ तस्मात्तमनुवध्नी

भक्तसार

770

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

या प्रायोगेणानपायिनां सिद्धानामपि योगानां पूर्वे यां दानमावहन् ३ सात्म्या
त्म्यादिभावाच्च पथ्यं देव वत्वमागतं कल्पनाविविधैस्तैस्तैः प्रियत्वं गमयेत्पुनः ४ म
नसोर्थानुकूलेन तुष्टिरूर्जा रुचिर्बलं सुखोपयोगता च स्यात् व्याधेश्चातः परिक्षयः
५ लौल्याद्दोषक्षयाद्व्याधेर्वैषम्याण्यवचारिकैः तास्तु पथ्यापचारज्ञो योगैरनल्पैः प्र
कल्पयेत् ६ सम्पाहेन गुणाल्लाभे क्रियामन्यां प्रयोजयेत् पूर्वस्यां शान्तवेगायां न लद
पा६ क्रियासंकरो हितः ७ गुणोत्कर्षे पिताभेव विशेषात्वत्रौषधे भेषजं न्यस्तैहर्षमल्प
मल्पान्वयं मृदु ८ गुरुस्वागुरुमेव बहुगुणं बलं प्रजोजितं ... कार्ये विहितं तन्मि बडु६
त्रगुरुसंमतं आस्वादितं पथ्य चरैः स्वयं चानुप्रयोजयेत् उचितोपस्य देशस्य जं तस्यौ
षधं हितं १० देशे यत्रापि वसतस्तस्य तु गुणा जन्म च वीर्यं तज्ञाविनं संप्रवर्तुं स्वरसे
रसनाकं से ११ रसगंधादिसंपन्नं काले जीर्णं च मात्रया एकाग्रमनसो दत्तं ... मे
षजं त्वमृतायसे १२ भेषजमवचारयन् प्राजेव तावदातुरं परीक्षेत कस्मिन्नयं
जातः संवद्धो व्याधितो वा तस्मिंश्च देशे मनुष्याणामिदं आहारजातं एवं विहारं जा

तस्मात्बहुलमेवंविधंसत्वं एवंविधंसात्म्यमीषंशक्तिरिमे व्याधयो हितमिदम
हितमिदमिति प्रायोग्रहणेकेन वा निदानविशेषेण स्यकुपितो दोषो दोषस्येकस्या
पि वहवः प्रकोपहेतवः तस्माद्यथा स्वलक्षणैः कर्मभिश्च बुध्वापि दोषमवगमयेत्
तद्यथा किमाहारेण कुपितो वायुः किं विहारेण तथा रूक्षेण लघुनाशिशिरेणासा
हसेन वेगरोधेन भयेन शोकेन वेति ततश्च तत्प्रतिप्रत्ययमेवौषधं प्रयुज्यमानमाशुसि
द्धये संपद्यते तत्र मधुराम्ललवणाः कटुतिक्तकषायाश्चेतरेतरं संपृष्टाः पञ्चास्तदनंतरं
चापलमेतत् मृदुमध्यातिमात्रविकल्पनया कथं निदानमासेवितमेकरूपस्यापि
हेतोर्मृद्वादिभागेन पृथक् समवेतानां च दोषाणामंशांशबलविकल्पविशेषाच्चा
धेर्वलावलविशेषः तत्रानेकदोषात्मकेषु व्याधिष्वनेकरसेषु भेषजेषु दोषरसप्रभा
वमेकैकशोऽभिसमीक्ष्य व्याधिभेषजप्रभावतत्वं व्यवस्येत् नत्वेवं सर्वत्र नहि विकृति
विषमसमवेतानां परस्परेणोपगृहीतानामुपहतानां चान्येषामविकल्पे विकल्पि
तानामवयवप्रभावात्तत्समवगच्छेत् तथाकस्यधामाधिकायव्याधि रयमवस्थितं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

781

इतिनिर्दिश्यते तत्र इति स्तोहि दोषः स्वकीयमेव स्थानमातं कायाधितिष्ठन्मूर्द्धादौ दीर्घश्च वादुस्तरो
भवति ततः स्थानविशेषेण भेषजविशेषः पर्येषितव्यः तत्र अवमालोचयेत् कस्या
यमौषधस्य व्याधिरातुरो वा योग्यः किमतो वा दोषानुरूपो हि भेषजवीर्यप्रमाणविक
ल्पो व्याधितवलात्क्लेयो भवति सहसातिवलानि संशोधनौषधान्याग्नेयवायव्यान्यति
मा१ सौम्यति मात्राणि वा तथाग्निक्षारशस्त्रकर्माण्यप्यल्पसत्त्वमातुरमल्पवीर्यं वा निपातयुः संशम
नानि तु व्याधिवलादधिकानि तमुपशाम्य व्याधिं व्याधिमुपयान्ति ते शीघ्रमन्यमाहु इति शरी हे
रवलादधिकान् ग्लानिमूर्छामदमोहवलक्षयात् अपि वलादधिकानि ग्लानिमग्निसादं
च अपि चाति स्थूलोति कृशो ति दुर्वलो दुष्टमांसशोणितास्थ्यागावयवोल्पाग्निरल्पा
हारो सात्म्याहारोपचितसारतरदृढो वा व्याधिवलमेवतावदसमर्थः सोढुं पुनस्तथा
विधो भेषजवेगं तस्मादिदृशमवीर्यानुकारं मृदुसुखैरुत्तरोत्तरगुरुभिरपि भ्रमेरुपा
चरेद्दोषबधैर्विवात् अवलास्त्वनवस्थितमृदुविलवहृदयाः प्रायसकुमाराः परं स
त्ताप्यांश्च ततोपि विशेषेण स्त्रियश्च तथा वलव्याध्यातुरोस्य वलमल्पं च भेषज
मकिंचित्करं भूयएवदोषानुत्क्लेश्य व्याधिमुदीरयेत योग्यमपि चौषधमेवं परीक्षा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

इदमेवंरसवीर्यविपाकमेवंगुणमेवंद्रव्यमेवंकर्म एवं प्रभावमस्मिन्देशे जातमस्मिंनेवैवं
न२ गृहीमेवंनिक्षिप्तमेवंनिषिद्धमेवमुपसंस्कृतमेवंसंयुक्तमेवंयुक्तमेयामात्रया एवंविध
स्यपुरुषस्यैवंविधेकाले एतावंतंदोषमयकर्षत्युपशमयतिवा अन्यदपिचैवंविधंभे
षजमभूत्ताद्यानेनान्येन विशेषेणप्रयुक्तमिदमकरोत् सूक्ष्माणिहिदोषभेषजद्रव्य
देशकालबलाहारसात्म्यसत्वप्रकृतिवयसामवस्थांतराणि यान्यनालोचितानि निहन्यु
रातुरं आलोच्यमानान्यपितु विपुलबुद्धिमपिचिकित्सकमाकुलीकुर्युः किंपुनरल्पबु
द्धिं तस्मादभीक्ष्णाशः शास्त्रार्थकर्मानुशीलनेनसंकुचितप्रज्ञां अपिचसंति व्याधयोयेशा
स्त्रेषुत्सर्गापवादैरुपक्रमंप्रतिनिर्दिष्टाः तत्रप्रज्ञयैवदोषादिगुरुलाघवेन सम्यग्व्यवस्येत्
अन्यतरनिष्ठायांकालश्च भेषजयोग्यतामापादयति सतुक्षणलव मुहूर्तादिभेदेन आ
तुरावस्थयाचद्विधोक्तः प्राकृतमपि च तत्र शीतोष्णवर्षलक्षणस्त्रयर्तवस्ते यो हेमंतग्रीष्मवर्षा
ख्यास्तेषामंतरे शोधनार्थं साधारणांवसंत प्रावृट् शरदाख्यास्त्रयो विकल्प्यंते तत्र शोध
नं प्रति फाल्गुनचैत्रौवसंतः आषाढश्रावणौ प्रावृट् कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् शीतोष्णवर्षा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तल्लक्षणस्त्रिविधः कालः तत्र शीतोष्णयोर्वृष्टिशीतयोश्चांतरेण साधारणो वसंतजल
यात्ययो ग्रीष्मवर्षाकालयोस्तु प्रारंभोनुबंधः प्रावृडिति विकल्प्यते तेषु साधारणेष्वाह
सुवमनादीनां प्रवृत्तिरित्तेषु योत्तियोगभयात् साधारणे हि मंदशीतोष्णवर्षात
या सुखत्वा दुर्बलंस्य विकल्पकाः शरीरौषधानां विपरीतास्त्वितरे तथा हि शीत
कालेतिमात्रशीतोपहतत्वाच्छरीरमत्यर्थं शीतवातविष्टब्धमिति स्तब्धबद्धगु
रु दोषं भवति तदनुप्रवृत्तं भेषजं संशोधनार्थमुष्णस्वभावमपि शीतोपहतत्वा
न्मंदवीर्यतां गतमयोगाय जायते शरीरं च वातप्रायोपद्रवाय तद्वद्वर्षास्वपि स
मंतात् प्रवृत्तिघनेन घनसंघातैर्वृत्तेन मस्तुपरुद्धे तेजः प्रसवे युद्दीनकरकीरणे बुज
ना५ लदपटलप्लावनोपमर्दमायां भूमौ प्रत्यर्थोपाक्लिन्नसर्वसन्नानलेवलमुद्दित
मल्लबलमाहारदुर्बलं शरीरं भवति औषधग्रामस्तु जलदोदरप्रततप्रमुक्तधारा
संपातसंभृतो वा नैव होपछावितमूलजालसारविटपो वहलीकोमलपत्रवापर
चीतस्वधर्मसारोंकुनरिव वालनतामुपगतोल्पवीर्यो भवति अपरिसंस्थितयाव

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रिमलघ्नाभिर स्वादुविपाकाभिः खगमृगोष्ट्रपादिशावधातुमूत्रपुरीषस्प
र्शाभिरद्भिः सलिलपृषीकसानुविद्धशिशिरपवनसंपर्केन च धाराधरोष्म
णा कोमलत्वात् परिणतमस्य सस्यसन्ततेरविदाह्यते तेनासावपथ्यतामुपगतो
भुवमयोगाय प्रथमसंगृहीतमपि चौषधं तोयानुगतमारुतोपहतं जायते
इति ग्रीष्मे पुनरादानोपहतत्वात् शरीरमुष्णरूक्षवातातपाध्मातमतिशिथिल
मतिशिथिलमति प्रविलीनदोषं भवति भेषजं पुनरनुष्ण [illegible] मपि तपनतरु
णतरकरनिपाताद्दुष्मतीक्ष्णतामुपगतमति योगाय कल्पते शरीरं च पिपासा
भ्रमक्लमोपद्रवाय तस्मात् साधारणेष्वेव तरंतराहेषु वमनादीनि योजयेत् न वेदात्या
यिको व्याधिः आत्ययिके तु कृत्रिमगुणाधाने यथार्तुगुणविपरीतेन संयोगसं
स्कारप्रमाणादिकल्पनेनौषधापादितौषधमवहितो न वारयेत् आतुरावस्थासु तु काला
कालज्ञा तथा ह्यस्यामवस्थायामस्यौषधस्य कालोऽकालो वा न ह्यप्राप्तातीतका
लमौषधयोगिकं भवतीति औषधभेदाश्च संग्रहे दर्शिताः द्विविधमौषधमूर्जे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

785

स्करं रोगघ्नंच उभयमपिवोभयात्मकं वाहुल्येननिर्देशः तत्रोर्जस्करं द्विविधं रसा
यनंवाजीकरणंच रोगघ्नमपिद्विविधं रोगप्रशमनमपुनर्भवकरंच पुनश्चद्विविधं
अं२ द्रव्यमद्रव्यंच तत्रद्रव्यंत्रिविधं भौमौद्भिदजंगमंचेति तेषुवक्ष्यमाणं हेमादिलवण
णांतंपार्थिवंभौमं औद्भिदं पुनर्वनस्पतिवानस्पत्यवीरुधौषधिभेदेन चतुर्विधं भव
ति तत्रफलिनोवनस्पतयः पुष्पफलवान् वानस्पत्यः वल्लीगुल्मंचवीरुत् फ
लपाकांता ओषधिरिति जंगमोद्भवंतमधुघृतादि जंगमंद्रव्यमाहुः अद्रव्यंपुनरु
पवासादिनिलातपछायामंत्रसांत्वदानभयोत्रासक्षोभणहर्षणभर्त्सनस्वप्नजागरण
संवाहनादि तथात्रिविधमौषधं दैवव्यपाश्रयंयुक्तिव्यपाश्रयंसत्वावजयश्च त
त्रदैवव्यपाश्रयंमंत्रौषधिमणिमंगलबल्युपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोपवासस्व
स्त्ययनप्रणिपातगमनादि युक्तिव्यपाश्रयमाहारौषधयोजना सत्वावजयः पुनर
हितात्मनोनिग्रहः पुनरपित्रिविधमपकर्षणंप्रकृतिविघातंनिदानत्यागश्च ५१
तेपुनरपकर्षणादयो द्विविधावाह्याभ्यंतरभेदात् तत्रवाह्यमपकर्षणं ग्रंथा
वुर्दामयशस्मकृमिशाल्या

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दिशस्त्राहतयंत्रादिभिः आभ्यंतरं वमनविरेचनादिभिः प्रकृतिविधानेशमनं त
च्चबाह्यमभ्यंगस्वेदप्रदेहपरिषेकोन्मर्दनाद्यं आभ्यंतरंयदंतरमनुप्रविश्यवि
षोभयनदोषान्संशमयतिनिदानत्यागोयथादोषंशीतोष्माशनव्यायामादीनांव
र्जनंस्निग्धरूक्षाशनव्यवहारश्च तत्रशस्त्रादिसाध्येभेषजमुपक्रमतेनतुभेषज
साध्येशस्त्रादि पुनरपित्रिविधं हेतुविपरीतंव्याधिविपरीतमुभयार्थकारिच
तत्रहेतुविपरीतंगुरुस्निग्धशीतादिजेव्याधौरूक्षलघूष्मादितथेतरस्मिन्नितरत्तु
व्याधिविपरीतंद्वौमूलौपक्रमौतौचस्नेहस्वेदौपंचकर्माणिवमनादीनिधूमाज्य
पानादीनिच तथाविम्लापनोपनाहनपानादीनिच यत्रदोषप्रशमनत्वेसत्यपिज्वरे
विशेषतोहितंमुस्तपर्पटकं गूयवागूश्च प्रमेहेरजनीयवान्ने रक्तपित्तेचोर्द्ध्ववि
रेचनं अधोगेवमनं उभयार्थकारिपुनर्द्रव्यपानमद्यमौषधं यथाद्धीदर्द्न
मतिसारेनुलोमनं मदात्ययेमद्यपानंतुच्छदग्धेग्निप्रतापनं पित्तेंतर्गूढेविमार्गगे

न२ नो२

वात्वेदः कटुम्ललवणतीक्ष्णोष्णाम्लवत्हारस्त्रवहिः प्रवर्त्तनाय स्वमार्गोपचारादनाय
व श्लेष्मणोऽचांतर्निगूढे स्वल्पेबहिः शीतोपचारः तत्पीडितस्योष्मणोऽन्तःप्रवेशेन कफवि
लापनायेति एवंविधं स्वविपरीतमेव सद्वेषजं हेतुव्याधिविपरीतार्थंकरोति औषधंपुनः
द्विविधमेववाधनमनुवाधनंच तत्रसद्यःप्राणहरं वाधनं कालांतरेणानुवाधनमिति ॥
इतिहेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने दोषोपक्रमणीयस्तुसामस्त्येननिरूपितं अध्या
ति द्विविधोपक्रमणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये दोषाणामुपक्रमउक्त
स्तस्येदानीं भेदा वाच्याः तत्रद्वौभेदौ मुख्यौ अतएवायं द्विविधोपक्रमणीयः उपक्रमभेदान
ह उपक्रमेति उपक्रम्यस्यरोगस्य द्वित्वात्सामनिरामं यल्लाघवायकार्यायत्तल्लंघनं बृंहण
लंघनेउदाहरति भवतइति यौममापांचद्रव्यं बृंहणं इतरदाम्ये यवापव्यनामसं लंघनमिति
विभागेनतेद्वेभवतः स्नेहादीनामुपक्रमाणां बृंहणेरूक्षादीनांचलंघनेंतर्भावमाह स्नेह
नंरूक्षणमिति भूतानां द्वैविध्यात्स्नेहनरूक्षणादिवं दुर्ब्यंकारणां पृथिव्यादीनां बृंहणलं
घनरूपद्वैविध्याव्यभिचारात् लंघनभेदानाह शोधनमिति शोधनस्य भेदं लंघनंचाह यदी

भेदेन बृंहणलंघनयोर्लक्षणमाह बृंहणमिति
यद्देहस्य बृहत्वाय स्थौल्याय तद्बृंहणं ५

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रयेदिति निरूहइति यद्दोषान् वहिर्निःकाशयेत्तच्छोधनं तत्तु निरूहादिभेदात्पंचधा काय
परेकं विरेचनं शिरोरेकौ नस्यं शमनस्य लक्षणभेदं आह न शोधयतीति पाचनमि
ति यद्दोषान्न शोधयति वहिर्न निःकाशयति समान् विकृतान्नोदीरयति न विकृतिं नयति
विषमान् विकृतान्समीकरोति प्रकृतिं नयति तच्छमनं तच्च पाचनादिभेदात्सप्तधा क्षु
द्भृवर्जनं तदुदकवर्जनं शोधनशमनव्यतिरिक्तस्यौषधस्याभावात्तयोश्च लंघनमे
देत्वाद्बृंहणस्यानौषधत्वे प्राप्ते बृंहणं शमनमेवेत्याह बृंहणं शमनं त्विति शुद्धस्य पित्त
स्य [illegible] स्य वायोर्विषमस्य शमीकरणाच्छमनं बृंहणस्य विषयमाह बृंहयेत्या
दि ग्रीष्मेऽपरानपि स्वस्थानपि बृंहणान्याह मांसक्षीरेत्यादि मधुरस्निग्धैर्वस्तिभिः श
य्यासुखं निद्रां विनाशयने ऽवस्थानं निर्वृत्तिः संतोषः हर्षेणमानंदः लंघनस्य विषमाह य२
मेहामदोषेत्यादि आमदोषो जीर्णे लंघनभेदस्य शोधनविषयमाह तत्र संशोधनैरिति
व्याधिकुस्थौल्यादीन् लंघनीयांश्च शोधनैर्लंघयेत् पाचनदीपनयोर्विषयमाह आमदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

बृंहणे प्राप्ते निषेधमाह न बृंहयेदिति बृंहणीयेषु पुरुषेषु लंघनसाध्यरोगोत्पत्तौ ५

षेति विबंधगौरवेति मध्यस्थौल्यादिकानिति आमदोषादिभिरार्त्तान् मध्यस्थौल्यादिका
न्पूर्वं पाचनदीपनैर्लंघयेत् पश्चाच्छोधनैः सुत्तपोर्विषयमाह एभिरेवेति सुत्तमानिग्र
हैरिति एभिरामदोषादिभिः व्यायामातपमारुतानां विषयमाह दोषैस्त्वार्त्तानिति मध्य
बलैर्दोषैरार्त्तान् समीकरणादिभिर्लंघयेत् किंपुनरल्पबलैरार्त्तान् सुतरां हीनवलेगा
र्त्तान् लंघयेदेवेत्यर्थः लंघनीयेषु पुरुषेषु बृंहणसाध्यरोगोत्पत्तौ स्वल्पं लंघनं कार्यमित्याह ब
ह्यांस्त्विति देशादिवशेन त्वन्यथाप्युपाचरेत्याह पुत्तमाबेति तान् लंघ्यान् बृंहयांश्च अथ बृंह
तलंघनलक्षणं तत्र बृंहितस्य लक्षणमाह बृंहतेस्यादिति लंघितलक्षणमाह विमलेंद्रियतेति
सुत्तडिति व्याधिमार्दवमिति सर्गोमलानां मलप्रवृत्तिः अतिबृंहतातिलंघनयोर्लक्षणमाह अ
नपेक्षितेत्यादि अतिस्थौल्येति मात्रादेशकालादीननपेक्ष्यातिसेवितं बृंहणमतिस्थौल्यादीन्
कुरुते लंघनं त्वतिकार्श्यादीन् केते स्थौल्यादयोतिकार्श्यादयश्चेत्यत आह वक्ष्यतेतेचेति अति
स्थौल्यादीनां कार्यत्वात् कथं लक्षणत्वमित्यत आह रूप्यंते रैति यत्र कार्यैकसमाधिगम्यकारणं

बे।

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

तत्रकार्यमेवलंघनमित्यर्थः अतिस्थौल्यादीनाह अतिस्थौल्यापचीति कार्शस्यापीति
अतिबृंहणं कुर्यादित्यध्याहारः अतिस्थौल्यादीनामौषधमाह तत्र मेदोनिलश्लेष्मनाशनं
मिति कुलत्थेति रसांजनादीनां चतुरो योगानाह रसांजनस्येति शिलाजतुप्रयोगश्चेति सा
ग्निमंथरसइति चतुर्भिः संबध्यते अग्निमंथस्तर्कारी तत्स्वरसः विडंगादियोगमाह विडंगमि
ति यवामलकचूर्णमिति क्षारो यवक्षारः काले लोहरजो लोहचूर्णं व्योषादियोगमाह
व्योषकट्वीति हिंगुसौवर्चलेति निशे बृहत्याविति एषामिति सक्तुभिरिति अतिस्थौल्या
दिकानिति हृद्रोगकामलेति बुद्धिमेधास्मृतिकरमिति कंबुकान्मूलं कंबुकं स्वनामप्रसि
द्धं षोडशगुणे चूर्णापेक्षया पीतं शीतोदकेन संग्रहे तु गुर्वादि वह्निदीनश्लेष्मभिश्रा
न्नजो रसः आम एव श्लथीकुर्वन् धातून् स्थौल्यमुपनयेत् २ अतिस्थौल्यादति क्षुत्तृट्स्वेद
श्वासातिनिद्रताः आयासासमता जाड्यमल्पायुर्बलवेगताः २ दौर्गंध्यं गद्गदत्वं च भवेन्मे
दोतिपुष्टितः स्रोतःसु मेदोरुद्धेषु वायुः कोष्ठविशेषतः ३ चरन्स्य ज्वालयत्यग्निं क्षुत्तृषोस्य

सं४

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गंधाविदार्यादिगणा वृष्याश्चो ष्ध्ययोहिताः लंघनोक्तेषु रोगेषु शेषेष्वप्युपकल्पयेत्
४ यत्तद्वृतेसमर्थः स्याद्घृत्ताभ्यासेनपुष्टये सघः दोषान्यतः सद्यो वृंहणो नोपचीयते
५ चिरं क्रमेण च क्षीणः तदभ्यासेन तत्र च वृंहणं देहमात्राग्निबलादीन्वीक्ष्य योजयेत् २ ६४
६ कृ व्याद्‌मांसरसांस्तस्यात् कलावीतो कालेघुनू नेसवारीक्षीतेस्तंजांगलेभ्य कृतान्
राप कृतान् रसांस्तथा च सौहित्येन स्तर्पणांस्तर्पणान्पुनः घुड्यात्क्षशानां ज्वरिणां कासिनांघू
त्रद्वा छिदिणां ८ तद्वतामूत्रबातानां मूढमारुतवर्चसां समक्षुन्माक्षितां तैलक्षौद्राज्या
द्वि सततर्पणः ९ मंथतक्दसिताक्षौद्रममदिरासक्तुयोजितः पाणिलं सक्तवः सर्पिदधि
कृप मंडोः ह्ल कांजिकेः १० तर्पणं मूत्रकृच्छ्रघ्नमुदावर्तहरं परं मंथ खर्जूरमृद्वीका वृत्ता
म्लाम्लकदाडिमैः ११ परूषकैः सामलकैस्सघस्तद्वातिरोगजित् स्वादुरम्लश्च व
लकृत्सस्नेहो रूक्ष एव च १२ सद्यस्तर्पणो मंथः स्थैर्यवर्णबलप्रदः इति स्थौल्यका
र्श्ययोः संक्षेपाद्दोषधमाह गुरुचातर्पणमित्यादि यवगोधूममित्यादि गुरुत्वेस
तिपरघः तर्पणं तस्थूलेहितं न पुत्वेसति यत्संतर्पणं तत्कृशेहितं यवाश्चगोधूमाश्च

क्र.सं. ७०१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

का.हि.१५९ 792

यव गोधूमं तदुभयोः स्थूल कृशयोः क्रमेण हितं तत्र तदुचितकृतकल्पनं यथा स्थूले
स्म२ तैलतक्रादि कृशे मद्याः कृशे घृतक्षीरादिसिद्धाः संगृह्णीतु स्थौल्यकार्श्ये पृथक्त्वात्पि
ष्यातां तत्राय विधिः संततं तु व्याधिवशात्सदा योज्यो विभज्य च मात्रादि युक्तो सेवेत
यस्त्वं बृंहणं लंघने समधातु वशाग्निदेहो सो समसंहननो भवेत् दृढेंद्रियबलत्वाद्धि न हि
दैराभिभूयते इति स्नेहनं रूक्षणं कर्म इत्यादिना सर्वोपक्रमाणां पृथक्त्वे पुंसामुक्त द्व १५
यं तथापि उक्तः इदानीं तेषां पृथक्त्वमेव कुत इत्यत आह दोषगत्येति दोषगत्यादो॰
परसत्वेन यथा यथा दोषाभिधीयते तथा तथोपक्रमाभिधीयते यथा प्रवृत्ति प्रवृत्ते दाहो ज्वर
त्रैमेदो दाहे शीतं शीते उष्णं इत्यादि पृथक्त्वे हेतुश्च ते पृथक्त्वं वास्ते नेत्याह न तु मे४
द्वित्वादिति द्वित्वान्नातिरिच्यंते बृंहणत्वं लंघनत्वं वा सामान्येन तस्य ज्यंति यथा नाना
विधा अपि गदाः सामत्वं निरामत्वं इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने युपक्रमप्रक
रणं सामस्त्येन निरूपितम् अथ शोधनादिगणीयमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते०

हे०१५९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

793 5

ग्रुयेप्ति तत्र वमनगणमाह मदनमधुकेत्यादि मदनो गालः मधुकं यष्टीमधुकं लवा
तुंबी निंबः पिचुमंदः बिंबी तुंडकेरी विशालाइंद्रवारुणी त्रपुसं वालुकं कुटजो वत्सकः
मूर्वा मधुरसा देवदाली जीमूतकः क्रमिघ्नं विडंगं विदुलो वेतसः दहनश्चित्रकः चित्रा
दंती चित्रांडकः पटोलफलं कोशावत्यो कटुकोशातकी राजकोशातकी च करंजो
नक्तमालः कल्याणं पीप्पली लवणं सैंधवं वचा उग्रा एलात्रुटिः सर्षपो रक्षोघ्नः
छर्दनानीति बहुवचनं गुणबहुत्वार्थं तेन वमनादिद्रव्याणां यस्य कस्य वित्रिक
चतुष्कपंचकाद्यैः प्रयोजकत्वं उक्तं च सुश्रुतेन सपस्य वर्गमर्द्धं वा यथालाभमथापि वा
पुंजीत भिषक् प्राज्ञो यथा दृष्टेषु कर्मसु इति उपलक्षणं चेदं अत एव संग्रहकारो धि
कमधीते मदनजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकी द्वयफलपुष्पपत्राणि कुटजकरंजत्र
पुससर्षपपिप्पली विडंगैला प्रसकपुष्पीहरेणुपच्छीकाकुस्तुंबरी प्रपुन्नाटानां
फलानि शारदानि हस्तिपर्णी कोविदारकर्बुदारश्वेतसुगंधानागविडंगलविं वीधु
जीवकश्वेता शाणपुष्पी सदापुष्पी वचा चित्रा चित्रकर्वा रुइंद्रवारुणी सुरवी
गो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरि २

चतुरंगुलं स्याहुकटुकपाढापाटली शार्ङ्गेष्टामधुकमूर्वासप्तपर्णसोमवल्कद्वीपि
पिशुसुमनः सौमस्यायवानी वृश्चीवपुनर्नवा महासहा क्षुद्रसहे स्नुकांडकन्नक तिष्य
ली मूलंच विकसद्दीर्धीरमूलानि शाल्मलीशाल्मलूकामद्गुवर्णैः एवएवपोदकोः
दालक धन्वनरसांजन राजादनो एड चित्रागोपमूंगादिकापिच्छः प्रियंगुपुष्पंता-
लीशंपत्रं हरिद्राशृंगवेरकं दौर्मधूकदारुहरिद्रासारी तगुरगुडूची मधुकालितकी
रतवर्णानीति चव मनोपयोगीनीति विरेचनगणमाह निकुंभकुंभेति निकुंभोदंतीकुं
भविवृत त्रिफलाप्रसिद्धाः गवाक्षी श्वेतपुष्पं इन्द्रवारुणी स्नुक् स्नुही शंखिनी कालांजनीस
दृशी श्वेतपुष्पा नीलांजनीका निलिका तिल्वकोलोध्रुलंपाकः आरग्वधः कंपिल्लोरक्तां
गः हेमदुग्धाहेमावती कंकुष्टप्रकृतिः संग्रहेत्वाधिकमुक्तं त्रिव[illegible]र्मर्दंतीद्रवंतीशं
खिनी सप्तलाजगंधानमरंगी ववागवाक्षी छगलांत्री सुवर्णक्षीरी चित्रकको हीद्रस्व
पंचमूलं वृश्चीवपुनर्नवापलंकषाशालमूलानि विल्वकरस्पंदककंपिल्लं कपारली
त्वचः त्रिफलापिलूपियालवकूलवदरककंधु काश्मर्यपरूषकद्राक्षाशंखिनी क्षौ

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

795

तिल्वकीरिके दिकार्या विडंग पूग पंचांगुलफलानि चतुरंगुलफलपत्राणि महावृक्षसप्त
र्णी ज्योतिष्मती क्षीरिणी क्षारमस्तु मद्यधान्याम्लमूत्राणि चेति विरेचनोपयोगीनी कोशात ८२
की देवदाली सप्तलाकारवेल्लिका स्वर्दंष्ट्रार्कक्षीरमृष्मोदकं चेत्यूर्मयात्मकानि निर्हरणमाह
मदनेत्यादि कुष्ठं पाकेलं दशमूलं महद्धस्व पंचमूले दारु देवदारु राम्नाप्रसिद्धा यवक्षी
रणास्फकः मिश्रा शतपुष्पा कृतवेधनं कटुकोशातकी कुलत्थः शिंबि धान्यमेदः
मधुमाक्षिकं संग्रहेत्वाधिकमुक्तं वस्तिषु तेषु तेष्व स्थानांतरेषु यान्युपयुज्यंते द्रव्या
णि तान्यसंख्येयत्वान्नोपदिश्यंते रसस्कंधे ष्व एव यथादोषं यथास्थं च विभजेत्
सर्वेषु प्रायो मदनकुटजजीमूतकेक्ष्वाकुकोशातकीकृतवेधनत्रपुससिद्धार्थकशताह्वाफ
लानि बलादशमूलैरंडत्रिवृद्वचा यष्ट्याह्व कुष्ठरास्ना पुनर्नवाकरस्त्रण मूलानि
सरलदेवदारुहरिद्रा हिंगुरसांजनेन व्योष पथ्येला मस्ता यव कोलकुलत्थाः गुड
लवणमस्तुधान्याम्लमूत्रस्नेहक्षीरक्षोद्राणि चेति नावनगणमाह वेल्लापामार्गौ
ति सुरालालघसर्जरसः शिरीषवृहती शिग्रूणां बीजं मधूकस्य सारः तार्क्ष्यशैले

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रसांजनं त्रुत्या वेलाद्वयं पृथ्वीकावाध्यिका संगृहेत्व्यधिकमुक्तं अपामार्गविडंगमरि
चपिप्पली शिरीषबिल्वाज्याजमोदावार्त्ताकपृथ्वीकैलाहरेणुफलानि तालीसतमाल
तर्करीहरितकवर्गपत्राणि शिग्रुफलपत्रं वचाहरिद्रामूलकलशूननागरकंदपत्रा
एवंति विषाकंदः कुष्ठंवचा भार्ङ्गी श्वेताक्षीणही नागदंती ज्योतिष्मती गवाक्षी वय
स्था वृश्चीकाली विंबी करंजमूलान्यर्कालर्कपुष्पफलानि रोधं मदनसप्तपर्णी निं
बपीलु बीजानि मुरंगी मातुलिंगी लवंगपुष्पाणि अगुरसुरदारुसरलशल्लकी
जिंगिण्यशानरसांजनहिंगुलाक्षानि धासाः शालताल मधुकदार्वीसाराः तेज
गुः स्वनी मेषशृंगी वरांगेंदं बृहतीद्वयत्वचः राजानेन्द्रमजाक्षीरं लवणानि मद्यानिग
वादि शकृन्मूत्रपित्तानि एवंविधानि चेन्द्रियोपशमनानां यान्यान्यपि तथा स्नेहं क्षी
रं रक्तं मांसरसो धान्यरसस्तोयमिति शिरोविरेचने पयोगीनि मधुकपद्मकमंजिष्ठा नो४
सारिवा मुस्तपुन्नागनागकेशरैलवालुकसुवर्णत्वकुतमालपत्रं पृथ्वीकाहरेणुला
साशतपुष्पाशल्लकी शर्करादमनकमरुवकन्यग्रोधोदुंबराश्वत्थप्लक्षरोधवेतकुप
श्मोत्पलानि सर्वगंधद्रव्याणि चकुष्ठतगरवर्ज्यानि प्रायोगीकधूमोपयोगीनि अगुर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

शैले॰ शिरोविरेकद्रव्याणि गंधद्रव्याणि च तीक्ष्णानि मनोह्वा
हरितालं चेति तीक्ष्णधूमोपयोगीनि ४

गुग्गुल शल्लकीं पद्मक नलद ह्रीवेर हरेणु रसमुस्ता ध्यामक वरांग श्रीवेष्टक स्थौणे
यक परिपेलवैलवालुक कुंकुम सर्जरस बब्बाह्व फलसार स्नेह मधूच्छिष्ट सावि
स्वफल मज्जतिल यव माष कुनखानि मेदो मज्ज वसा सर्पिषि वा स्नैहिक धूमोपयोगी
नि वातघ्नगणमाह भद्रदारु नतमित्यादि भद्रदारु देवदारु नतं तगरं वीरतर्वादि
विदार्यादि वक्ष्यमाणौ गणौ तयोर्मध्ये पुनरुक्तानि तानि द्विगुणं योज्यानि संग्रहे तु
३६ भद्रदारु कुष्ठ तगर वरुणा वत्साती बाला लांगल कच्छुरा वा ... कंकुरासी वत्सादन्य का वे ६
लकेतक किंशुक भार्ङ्गी कार्पासी वृश्चीकाली यवपहूर प्रभृतीनि विदार्यादि व
क्ष्यमाणगणो वीरतर्वादि त्रणवर्जानि वहूपंचमूलानि चेति वातशमनानि
पित्तघ्नगणमाह दूर्वेत्यादि अनंता दुरालभा गुंद्रा एरका शीतपाकी गुंजा स्थि
रेद्व शालपर्णी रवि विदारी ह्वयं स्व्यं कं स्व्यं सुदु मुस्ता न्यग्रोधादि पद्मकादि सारवा
दयो वक्ष्यमाणगणाः अत्रापि पुनरुक्तानि द्विगुणानि संग्रहे दूर्वानंता मोचरस

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मंजिष्ठापद्मपेलवकालाकोलीककहंसीकदलीपयस्यात्मगुप्तानारि
केलखर्जूरद्राक्षाविदारीवदरीबलानागबलानागपुष्पशतावरी
शीतपाक्योदनपाकीतृणमूल्याभ्रमताह्वयारिष्टादरूषकचेद्रुवि
पंगुधानुकीयवपन्वतस्पदनखदिरवदरपियालशालतालसं
जौतिनिशाभ्रकर्णीगुडूवानीरपयपद्मकपयबीजमृणालकुमुदन
३६ लिनसौगंधिकपुंडरीकशतपत्रोत्पलकह्लारवेतसफलकाकोल्युत्प
क५ त्तिकाश्यालूशृंगाटकसेरुकौंचादनप्रभृतीनि शीतवीर्याणि सारवादिः
पद्मकादिःन्यग्रोधादि दाहं महाकषायाणि पंचमूलेचेति पित्तशमनानि
हे.४ श्लेष्मघ्नगणमाह आरग्वधादिरिति एतेसप्तगणाः वक्ष्यमाणाः अत्रापि
पुनरुक्तानि द्विगुणानि संग्रहेतु शीतशाव पुष्पा शारल सुरदारु राश्नेगुदो
सातला सुमनः काकादनी नागलिका हस्तकर्णी भजातलामज्जप्रभृती

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न्यारग्वधादिरर्कादिरसनादिः सुरसादिर्मुष्ककादिर्वत्सकादिर्मुस्तादिः शीतघ्नो महाक
षायो वल्लीकंटकपंचमूले चैते श्लेष्मघ्ना मौलीति प्रथममहाकषायाः तत्र जीवनीय
गणमाह जीवनीत्यादि संग्रहेतु आनंत्यादौषधानामामयानां वानंता एवकषायाः ये
तुसुतरामुपयोगवंतः प्रकर्षवर्त्तिनो वा ते जीवनीयादिसंज्ञा प्रत्येकं दशकषायसंयोगा
त् पंचचत्वारिंशन्महाकषाया यो वक्ष्यंते तत्प्रतिपत्त्यर्थमेव मंदबुद्धीनां बुद्धिमतामुदा
हरणमात्रदर्शनार्थं शक्यंहि बुद्धिमद्भिः स्वादुशीतस्निग्धादीन् जीवंत्यादिषु साधा
रणान् आलोच्य क्षीरेक्षुसौद्रद्राक्षासाखोट विदारीबलपितद्रुमेषु जीवनीयादित्वमवि
धारयितुं यथोक्तानुसरणमेव कर्त्तव्यो मंदबुद्धेरिति व्यक्ता भ्रूते चत्वारिंशानि पंचाशद
धिकानि तदभिधान्येव यद्यपि च तानि तान्येव द्रव्याणीति द्रव्यसंकरः कषायेषु तथापि न संज्ञा
विरोधः कस्यापि बहुकार्यनिर्वर्त्तनात् तत्र लवणं नैमा रसाः कल्पनायां कर्षायकषायाइत्युच्यते
तद्योनित्वात् लवणे तु निर्योगादि कल्पनायामसंभवः पृथगुपयोगोपकाररहितत्वान्नैरर्थक्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मिति भवंति चात्र जीवंती काकोल्यौ द्वे मेदे मुद्गमाषपर्ण्यौ च ऋषभकजीवकमधुकं चेति
गणो जीवनीयाख्यः १ बाध्यो बलापयस्या काकोल्यौ वृषभनागजिगंधेच क्षीरणी राजसव
के भारद्वाजी वरं हंसली योयं २ बाध्यातिबलानयस्या ऋष्यगंधा विदारी क्षीरविदारी॰
क्षीरणी श्रीपर्णी राजसविकं हुधाका भारद्वा जीवनकार्पासी हेमवती खिर विल्वं मुस्ता
कुथं वचा हरिद्रे च चित्रक कटुकाभिविषा गणोयं लेखनीयाख्यः ३ हेमवती श्वेतवचा
शर्करणो चित्रा चित्रकाखिरविल्वशाखनी सरलाः हेमनीरी कटुको वृद्धिमुखीति भेदनी॰
या निं४ चित्रा दंती सरला तद्वृद्धिमुखी लांगली मधु मधुवा सालपर्णी कट्फल रोधु॰
प्रियंगु धातुकाः अंबष्ठकी च समंगा मोचरसश्चेति संधानः अंबष्ठकी माचिका हिंगु मरचा
म्लवेतस दीपकभल्लातकास्थिसंयोगात् वर्गः सपंचको लानिर्दिष्टो दीपनीयोयं ऐं अतिर
सायपस्या ऋष्य प्रोक्ता बलातिबलाः इति वल्यो दशकोयं हयगंधा रोहणी ऋषभी ७ ऐंद्री
इंदुवारुणी अतिरसा मूर्वा ऋष्य प्रोक्ता शतावरी रोहणी श्रीपर्णी ऋषभप्रोक्त पिवकः चंदनतुंग

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

पयस्या सिता लता पद्मकोशीरं वर्ण्यो गणोऽयमुदितो मंजिष्ठासारिवासहितः तुंगंकिंजल्कं
सिताश्वेतदूर्वा लताप्रियंगुः हंसपदी वृहतीद्वयपंद्धीका सारिवेक्षुमूलानि कंठ्यं मधुकर
स्नाः सविदार्याकं ठजननानि कंठ्य वारफलः वृक्षाम्लबदरदाडिमकुवलाम्राम्रातकरमर्द
हृद्यं समातलिंगं विद्धि तथा साम्लवेतसं वर्गः कुवलं कोलं नागररुच्चिका चित्रकविडंग
मूर्वामृतं वचामुस्ताः सहपीप्पलीपटोलास्तृप्तिघ्नो गणप्रोक्तः॥२१॥ कुटजफलविल्वचित्र
कमहौषधीप्रतिविषावचाचविकाः धन्वयवासं पथ्या दारुहरिद्रौलोर्शघ्नः॥२२॥ खदिराम
लकारुष्करनिशाभयासप्तपर्णीवारवीराः कुष्ठघ्नाश्च तुरंगुलविडंगजातिप्रवालाश्च
२३ नलदहतमालचंदनसर्षपघनिंबकुटजमधुकानि कंडूं दारुहरिद्रासनञ्चावाला
विनघ्नंति॥२४ नलदं मांसीकुष्ठतमाल आरग्वधः अप्सीवमरिचकेवुकविडंगकांडीरक्रिमि
हिनिर्गुंड्यः घ्नंति क्रिमीन्स्वरंष्ट्रा वृषाखुपर्णी तथानखिरात॥२५ अक्षोवः शिग्रुकांडीरउग्रन्क
डः मंजिष्ठाश्लेष्मांतकरजनी सुवहाशिरीषपालिंघः शेलाचंदनकनकासिंडवारं विष
घ्नंति॥२६ सुवहागंधनाकुलीपालिंदीनववता शालिकुशकासवषिकवीरणदर्भमनुवा गद

801

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

लिकेक्षुणां तद्वद्कुसेत्कटयो मूलमलं स्तन्यजननाय १७ इक्षुवालिका कुहेतुः पाठा
नागरसुरतरू घनामृतासारिवेंद्रयवमूर्वाः कटुकाकिराततिक्तं वर्गोयं स्तन्यशुद्धिकरः
१८ मेदाकाकोलीद्वयवृद्धरुहा जीवकर्षभकुलिंगाः शुक्रजननगणोयं सहजटिला
सूर्पपर्ण्योभिः १९ कुलिंगा कर्कटशृंगी जटिला उच्चटा कुष्ठैलुवालुकट्फलकांडेक्षुस
मुद्रफेनकोशीरैः वसुकेक्षुइक्षुरकैः शुक्रंशुद्ध्येत्सकदंबनिर्यासैः कांडेक्षुः राकाशः वसुक
कोबूकः इक्षुरकः कोकिलाक्षकः द्राक्षाकाकोलीद्वयमधुकजीवकर्षभविदार्यः स्नेहो
पगाः समेदाजीवंती सालपर्णीकः ~~रुचाम्लसाधियवमयष्टिकमातलुं~~गरा शोभांजन
कपुनर्नवयवश्चीवमाषकुलत्थबदराणि स्वेदोपगानि । विंशात्सयवतिलार्कोरुबूकाणिवृ
त्ताम्लदाडिमयवयष्टिकमातलुंगसेव्यानि जंघास्वन्ननानि निग्रहणानि मस्ना च २२ व
नागरधन्वयवासकवालकपर्पटचंदनगुडूच्यः भूनिंबघनपटोली कसुंवर्यतरवं घ्नंति तृ
२४ बृहतीद्वयवत्सादनीपुष्करमूला मयाकणाभृंगः हिध्मानिघ्नंति शठी दुरालभाव
दरबीजं च २५ श्यामानंतापद्माकर्द्वगः पद्मकेशरं रोध्रं धातकि सुमनसुमंगामोचरसो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्रास्थिविद्रुहणां २६ श्यामाप्रियंगुः अनंताधन्वजासकः पद्मचारणी जंबुकशाल्म
की मधवेनीलोत्पल्य कधरातिलांग्रीहृ तथा चम्रत्वं स्पासशा मूलो विद्रुरंजन
नामि २७ कदुराधन्वयासकः स्याहः श्रीवेष्ठः जंबा मोदुंबरवटक नीतनप्रत्तविप्य
लापमतं मल्लातसोमवल्कंकं मूत्रसंग्रहणाय निर्दिष्टं २८ कमलनलिनकुमदमधु
वा सौगंधिकधातकीलतापुष्पं मूत्रंजयति विरागं सोत्पलं शतपत्रं पुंडरीकं च
२९ मधुकधातकीलताकुसुमे प्योऽन्यानि पद्मानि लताप्रियंगुः कमलं त्रिवर्णं नलि
नं रक्तं शतपत्रं नीलं पुंडरीकं श्वेतं तानि दिवाविकसंति कुमुदं श्वेतं उत्पलं नीलं ते
चरात्रौ सौगंधिकं संध्यायां वत्सादनीश्वदंष्ट्रादर्भोत्वारु केवुकवशिरापिरकुश
काशाः मूत्रविरेचपेषुर्गुडूपाषाणभेदाश्म करिपिप्पली वशिरः द्राक्षामल
कपुनर्नवा वर्षावीचदुत्पाल भांषाकुस्माः कासंघ्नंति सप्तगोनामकीकं स्मा
रीच ३१ त्वंडामन्वेतससहौ मामलका सुरसाहिंगुजी वंसः पुष्करमूलैः
लागुरुवर्गोयं श्वासशमनाय ३२ द्रासापीलु परूषक मंजिष्ठा मतासारिवापा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गाः त्रिफला चेति गणोऽयं ज्वरसंशमनाय निर्दिष्टः ३२ दाडिमफलपरूषकपिया
लयवबदरीकेक्षुवदाराणि श्रमनाशनानि विंद्यात् द्राक्षा खर्जूर सहितानि प्रभक
प्रियाल तालजौ शीघं मधुकोत्पलसारिवासितोशीरं काश्मर्यफलचंदनमिषगणो
दाहहा प्रोक्तः नतनागरागुरुवचाहिंग्वेकमरीचिपिप्पलीचव्यः शीतंप्रशमयन्त्याचि
रात् श्योनाकश्चाग्निमंथश्च ३६ भल्लातकतालांतिंदुकपियालबीजकसप्तकदकदुर
खदिरबदराणि अहिमारवाजिकरणो कंकुमश्चोदर्दशमनानि ३७ काकोल्येला
सेव्यं निदग्धिकेसारीलघाद्विवलौर्धावधूर्वसंगमर्दममिचिराव्यंदनमधुकोककुबूकंचर ३८
दीप्यकमरिचाजाजी कंडीरं सान्नगंधमध्यमूलं सम्मूर्च्छयति सपंचकोलंकोकेश
मूलमागधंच ४० मधुमधकलाजगैरिक फलिनी मोचरसमत्कपालानि संस्थापयंति
रुधिरं रुधिरं चलशर्करं रोध्र ४१ मत्कपालं खर्परं कुधिरं कुंकुमं सैलबालकहप
लमोचरसा शाकपयकशारीषं स्थापयति वेदनामध लहलंगकदंबविडुलं च विडलो
वेतसः कोडर्पाहिगुचोरकपलं कबागुग्गुलु स्थगोकरोहणी कटुका वयस्थाः पूतपरि मेदो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जटिला गोलोचाव्रसंज्ञादाः ४२ पलंकषा गुग्गुलुः अशोकरोहिणी कटुकावँस्याहरी
तकी वृत्सा रिमेदो दुर्गंधो हिमारः जटिला मांसी गोलोमी दूर्वा रोंदि दूर्वा मोघा विषघ्न कु
सेना व्यथा रिषाः ब्राह्मी सवाघपुष्पी भूतावर्षो स्थापयेद्रुमं ४२ अमोघा पटला विषघ्न कु
सेना वाराहि अव्यथा वृत्स चारिणी शिवामलकी अरिष्टा नागबला वाघपुष्पी अति
बला शाखा वर्षा शतावरी अमृता पथ्या धात्री जीवंती श्रेयसी स्थिरा बुत्तोः मंडूकप
र्ण्यतिरसा स्थापयति पुनर्नवा व वयः ४४ श्रेयसी वा मधुरा रास्ना इति नानाविध व्या
धि विधानार्थमुदाहृताः योगा रोगानुरवशात्कल्पयेज्ज्ञानू यथायथं अथ विदार्यादि
५६ गणतयः तत्र विदार्यादिगणमाह विदारीति वृश्चिकाली वृश्चिकुपत्रा वृश्चिवः पुनर्नवा
देवाह्वयं सहदेवा विश्वदेवा च सूर्यपर्णी माषपर्णी मुद्गपर्णी च कंडूकारी कपिक
च्छुः जीवनं च ह्रस्वं च पंचमूलं प्रागुक्तं गोपसुता सारिवा त्रिपदी हंसपदी अयं विदार्या
दिको गणो हृद्यत्वादिगुणः शोषो राजयक्ष्मा ऊर्ध्वं उदावर्त्त सारिवादिगुणमाह सा
रिवेत्यादि शिशिरद्वयं श्वेतपीते चंदने पद्मकादिगुणमाह पद्मकेत्यादि पुंड्रः पुष्पौ
डरीकं तुंगा वंशलोचना शृंगी कर्कटशृंगी अमृता गडूची जीवनसंज्ञा जीवनो गणः

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

द्राक्षोवालुः परूषकादिगणप्रमाणमाह परूषकमित्यादि वरात्रिफला राजाह्वे राजादनमिति शाके
शाकवृक्षफले अंजनादिगणमाह अंजनमिति अंजनं स्रोतोंजनं सैलालुः एला महादर्ईवद्धा
ची नागाह्वं नागकेशरं पटोलादिगणमाह पटोलेत्यादि मधुश्रवा मूर्वा गडूच्यादिगणमाह गडू
चीत्यादि अरिष्टो निंबः आरग्वधादिगणमाह आरग्वधेत्यादि काकतिक्तिका करंजकाः सुवह
सो विकंकतः सैर्यकः सहचरः घोंटा बदरी असनादिगणमाह असनेत्यादि श्वेतवाहोऽर्जुनः प्र
कीर्यः पूतिकरंजः कदरः श्वेतखदिरः भंडी शारीषः त्रिहिमं चंदनत्रयं तलस्तालवृक्षः नागक
मगरू क्रमुकः पूगः कलिंगइंद्रयवः वरुणादिगणमाह वरुणेत्यादि मोरटो क्षीरमूर्वा वृषार
णिकाऽग्निमंथो जयाह्वं यंतर्कारी द्वयं वहलपल्लवशीग्रुः आखुवातमुरस्तोमम् अंतरं गुल्मं
विद्रधिं च ऊषकादिगणमाह ऊषकमित्यादि ऊषकः क्षारमृत्तिका तुत्थं मूत्रतुत्थं वीरतर्वादि
गणमाह वीरतरेत्यादि अरणी तर्कारी वृक्षो वकपुष्पः अलंटइक्षुः वसा दर्भी वंदाः कामवृक्षः
मल्लूकः बंडूकः करंभ उत्तमारणी पार्थादित्यभक्ता रोध्रादिगणमाह रोध्रेत्यादि शावरको रो
ध्रः श्वेतरोध्रः जिंगिणी मोदकी युक्तारा सा कुत्सितांवः कदंबः गतः शोको शोकः परिपेलवः
मुद्रमुस्ता मोचा सल्लकी अर्कादिगणमाह अर्केत्यादि अलर्कौ मंदारः नागदंती पर्वपुष्पी वि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

सल्ला लांगली प्रत्यक्पुष्पी अपामार्गः पीततैला ज्योतिष्मती उदकीर्या पूतीकरंजः श्वेतायुग्मे 807
कृष्णेहि कुटमी च तापसवृक्षः इंगुदी सुरसादिगणमाह सुरसेत्यादि सुरसयुग्मं श्वेतकृष्णतुलसी
फणिज्झको मरुबकः कोलमालाजकः खरबुको मरुवकः वृषकर्णी वृक्षकर्णी स्नवकः सुतकारी
सरसी कपित्थपर्णी कार्मुकः प्राचीबलः कुरुलोमुंडी भूस्तृणो कच्छणं भूतकेशी निर्गुंडी मुष्ककादि
गणमाह मुष्ककेत्यादि मुष्कको मोक्षः द्वीपीवृक्षः वत्सकादिगणमाह वत्सकेत्यादि घुणप्रि
या अतिविषा गंडीर स्नुही कटुंग बींटुकः फलंमदनफलं पशुगंधा जचलो वायुः वचादिहरि
द्रादिगणमाह वचेत्यादि हरिद्राद्वयेत्यादि कलसी पृश्निपर्णी कुटजोद्भवः इंद्रयवः अष्ठपव
नः उरुत्तमः प्रियंग्वाद्यंबष्ठादिगणमाह प्रियंग्वित्यादि अंबष्ठेत्यादि पुष्पं पुष्पांजनं अंजनयु
ग्मं स्रोतोजनरसांजनं च पद्मा भार्ङ्गी पद्मरजः योजनवल्ली मंजिष्ठा अनंता दुरालभा सारद्रुमः शा
ल्मली मोचरस सत्तनिर्यासः समंगा लज्जालुः पुंगेन्द्रो पुन्नागः शीतं चंदनं मदनीय हेतुधात
न ४ की अंबष्ठा मयूरशिखाः मस्करी लज्जिका बिल्वपेसिका शुष्कबिल्वपेशिका संधानी यो
भग्नसंधानजननी मुस्तादिगणमाह मुस्तेत्यादि द्वितिक्ता कटुका करंजका च हैमवती श्वे
तवचा न्यग्रोधादिगणमाह न्यग्रोधेत्यादि [illegible] सदाफल उदुंबरः जंबुद्वयं राजजंबु जंबूश्च
मा कपीतन भल्लातकः शोमवल्कः करफलः पियाल मार्चारः नंदी नंदी वृक्षः कोलिबदरी विर

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

न१

त्वातिंदुका भग्नसंधानो भग्नसंधानकृत् एलादिगणमाह एलायुग्मेत्यादि तुरुष्कः सिल्हकः सिला
रस ध्यामकं रोहिषं चोरको गुंथिपर्णः चोचं त्वचं पत्रं पत्रकं जातिरसो बोलः शुक्तिर्नखं व्या
घ्रनखं त्वड्भेदः श्रीवासः सरल निर्यासः देवधूपो राला खपुरः सल्लकी निर्यासः नागाह्वं ना
गकेशरं श्यामादिगणमाह श्यामेत्यादि श्यामा त्रिवृन्मूला त्रिवृत् द्रवंती चीरी तपस्वा दंती
भेदः क्रमुकः पूगः कुटरूणा त्रिवृत् चर्मसाह्वा सप्तला शिखरी अपामार्गः रजनकः कंपिल्लः
छिन्नरुहा गडूची वल्लाजी वृद्धदारुकः व्याधिघातः आरग्वधः वहलः शिग्रुः वहुरसः इक्षु
तीक्ष्णवृक्षः पिलूः तस्तस्य फलानि उपसंहरति वयस्थैः शादिति एतेगणान यावदुक्तान ग्रा
ह्याः किं तर्हि योग्यायोग्या इत्याह तेषु त्वलाभतइति देशतः कालतो वा कस्यचिदुर्व्यस्यालाभ
मेतत्सदृशगुणमन्य कल्पनमनुक्तो ह्यपि प्रदानं मापामच्छुल्यादिक्षीरं ख्यापि
वसनानां हैलमापितं त्वमनुक्तानां उपलक्षितो बिरहृत्स्तो प्रयोजनमपिवञाप्यमनानां वं
ट्यादिका कासघ्नानां तालीसादिकस्तानां नामयवतीलोग्वासः श्वयथुघ्नानां पुष्य
मसंदिग्धा आसवास पार्श्वशूलौ चिरदूषणा अजापयः शोधतुल्यत्वथुसंग्रह
णयुपशमनानां मधूकपत्र त्वोपपुत्वाद हंदिदं तथानिशोणपशमनानां सरसकारं त्रि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दनुत्तमपि यौगिकं उक्तमप्ययौगिकं जह्यात् देशाकावस्थाद्यपेक्षयोचितं यौ
गिकं अनुचितमयौगिकं यथा लाभयोगेपि सुश्रुते नोक्तं समस्तवर्गमर्द्धं वा यथा
लाभयथाधिवा प्रयुंजीत भिषक् प्राज्ञो यथोदितः कर्मसु इति एते वर्गाः सकल्पना
योग्याश्चेत्याह एते वर्गा इति देशयति सर्वे कल्पादीनमन्यतमेन कल्केन पानादी
नामन्यतमेनांतःप्रयोगेण लेपादीनामन्यतमेन बहिःप्रयोगेण वाहुः साध्या
नापि रोगान्घ्नंति अग्र्याण्याणां संग्रहः संग्रहे श्रेष्ठमुदकमाश्वासनस्तंभन
क्लेदननां वायुः प्राणसंज्ञाप्रदानहेतूनां अग्नीरामस्तंभशीतशूलोद्वेप
कंपप्रशमनानां स्नानं सुराच श्रमहराणां क्षीरं जीवनीयानां मांसं बृंहणीयानां रसस्त
र्पणीयानां लवणमन्नद्रव्यरुचिकराणां तिंदुकमनन्नद्रव्यरुचिकराणां अम्लं हृद्या
नां कुक्कुटो बल्यानां तैलं वातश्लेष्मप्रशमनानां सर्पिर्वातपित्तप्रशमनानां मधु पित्त
श्लेष्मप्रशमनानां स्वेदो मार्दवकराणां व्यायामः स्थैर्यकराणां क्षारः पुंस्त्वोपघातिनां
आमं कपित्थमकंठ्यानां आविकं सर्पिरहृद्यानां माहिषक्षीरं स्वप्नजननानां मंदकं द
ध्यभिष्यंदकराणां यवाः पुरीषजननानां जांबवं वातजननानां कुलत्थोम्लपित्तजननानां

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माषाः सक्तुल्यो विदक्षीरं श्लेष्मपित्तजननानां दुरालभा पित्तश्लेष्मप्रशमनानां उपवासो
ज्वरहराणां वृषो रक्तपित्तशमनानां कंटकारिका कासघ्नानां लाक्षा सद्यक्षतानां नाग
बलाभ्यासः क्षयक्षतानां पुष्करमूलं हिध्माश्वासकासपार्श्वशूलापहराणां अजप
यः शोषघ्नस्तन्यकररक्तसंग्रहणीप्रशमनानां मृद्रूपमृष्टलोष्ठप्रसादछर्दितृष्णाति
५ योगशमनानां मृद्वीकावं विल्वमूलं वसुघ्नार्शः प्रशमनानां कुटजो रक्तार्शः प्रश
मनानां लाजा छर्दिघ्नानां यावशूकः संशमनीयपाचनीयार्शः प्रशमनीयानां त
क्राभ्यासो र्शःश्वयथुग्रहणीदोषघृतव्यापत्प्रशमनानां क्रव्यादमांसाभ्यासो र्शः
शोषग्रहणीदोषघ्नानां मुस्तः संग्रहणीयदीपनीयपाचनीयानां अतिविषा पाच
नीयसंग्रहणीयसर्वदोषापहराणां विल्वं संग्रहणीयदीपनीयवातकफप्रशमनानां
गंधः प्रियंगुः शोणितपित्तातिवेगप्रशमनानां उदीच्यं निर्वापणदीपनीयछर्द्यतिसार
हराणां कट्वंगः संग्रहणीयदीपनीयानां कुटजत्वक् श्लेष्मपित्तरक्तसंग्रहणीयोपशो
षणानां उत्पलकमलकिंजल्को नंतश्च संग्रहणीयरक्तप्रशमनानां काश्मर्यफलर
क्तसंग्रहणीयरक्तपित्तप्रशमनानां पृश्निपर्णी रक्तसंग्रहणीयदीपनीयपाचनीयवात

810

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हरवृष्याणां शालपर्णी वृष्यसर्वदोषहराणां एलासंग्रहणीयवल्यवातहराणां पिप्पलीमूलंदी
पनीयपाचनीयाहराणां चित्रकमूलंदीपनीयगुदशोथशूलहराणां गोक्षुरको मूत्रकृच्छ्रानि रं२
लहराणां हरिद्राप्रमेहहराणां रस्नावसेको विद्रधिविसर्पपिडकागंडमालापहराणां ऐरंडतै
लाभ्यासो वर्ध्मगुल्मशूलहराणां लशुनो गुल्मानिहराणां हिंगुनिर्यासो छेदनीयदीपनीया
नलोमिकवातकफप्रशमनानां अम्लवेतसो भेदनीदीपनीयानुलोमिकवातश्लेष्महराणां उ ९६
ष्ट्रीक्षीरमुदरश्वयथुघ्नानां अयोरजः पांडुरोगघ्नानां खदिरः कुष्ठघ्नानां विडंगंकृमिघ्नानां रा
स्नावातहराणां एरंडमूलंवृष्यवातहराणां गुग्गुलुर्मेदोनिलश्लेष्महराणां अमृतासंग्रहणी
यदीपनीयवातश्लेष्मशोणितविवंधप्रशमनीयानां मदनफलंवमनास्थापनानुवासनोप
योगिनां त्रिवृत्सुखविरेचनानां चतुरंगुलो मृदुविरेचनानां स्नुकूपयस्तीक्ष्णविरेचना
नां प्रत्यक्पुष्पी शिरोविरेचनीयानां त्रिफलगुग्गुलुर्व्रणानां शिरिषो विषघ्नानां आम
लकं वयःस्थापनानां हरितकीपथ्यानां क्षीरघृताभ्यासो रसायनानां समघृतसक्तुप्राशा
नाभ्यासो वृष्योदावर्तहराणां संकल्पोनर्कोहरश्च वृष्याणां दौर्मनस्यमवृष्याणां तैलगंडूषा
भ्यासो दंतवलरुचिकराणां चंदनोदुंवरं निर्वापणलेपनानां रास्नागुरूणीतापनयनप्रलेपा
नां एला मज्जकोशीरेदाहत्वकुदोषस्वेदापनयनप्रलेपा[illegible]नां कुष्ठंवातहराभ्यंगोपनाहो

811

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

गिनां मधुकं चक्षुष्यवृष्यकेश्यकंठ्यवर्ण्यवर्णंजनीयरोपणीयानां अजीर्णाशनं ग्रहणीदूष
कराणां विरुद्धवीर्याशनं निंदितव्याधिकराणां गुरुभोजनं दुर्विपाकानां अतिमात्रा
शनमामदोषहेतूनां यथाग्न्यभ्यवहारोग्निसंधुक्षणानां यथासात्म्यमाहारो विहा
प४ रो सेव्यानां एकाशनभोजनं सुखपरिणामकराणां विषमानमग्नेर्वैषम्यक
राणां कालेभोजनमारोग्यकराणां वेगधारणमनारोग्यकराणां तृप्तिमाहारगुणा
नां अनुशनमायुषो ह्रासकराणां प्रमिताशनं गवेधुकान्नं च कर्शनीयानां उद्दाल
कान्नं रूक्षणीयानां मद्यं सौमनस्यजननानां मद्याक्षेपो धृतिस्मृतिहराणां स्त्रीष्वतिप्रसंग
शोषकराणां शुक्रवेगनिग्रहः षाण्ढ्यकराणां पराघातनमन्नाश्रद्धाजननानां मि
थ्यायोगो व्याधिमुखानां रजःस्वलागमनमलक्ष्मीमुखानां ब्रह्मचर्यमायुष्याणां
परदारगमनमनायुष्याणां अयथाप्राणमारंभः प्राणोपरोधिनां विषादो रोगवर्द्धना
नां हर्षः प्रीणनानां शोकः शोषणानां निर्वृत्तिः पुष्टिकराणां आश्वासो बलकराणां पु
सुप्न२ ष्टिः स्वप्नकराणां स्वप्नस्तंद्राकराणां सर्वरसाभ्यासो बलकराणां बालो मृदुभेषजार्हाणां वृद्धो याप्या
नां गर्भिणी तीक्ष्णौषधव्यायामवर्जनीयानां सौमनस्यं गर्भधारणानां सन्निपातो दुश्चिकि-

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्स्यानां ज्वरो रोगाणां कुष्ठो दीर्घरोगाणां राजयक्ष्मा रोगसमूहानां प्रमेहोनुषंगिणां
जलौकसोनुशस्त्राणां वास्तिस्तन्त्राणां हिमवानौषधभूमीनां सोम ओषधीनां मरुभू
मिरारोग्यदेशानां अनूपभूमिरहितदेशानां निर्देशकारित्वमातुरगुणानां अनिर्देश
कारित्वंरिष्टानां भिषक् चिकित्सारोगाणां सिद्धवैद्यगुणां नास्तिको वर्ज्यानां लौल्यं क्लेश
कराणां आत्मवन्तोपकारिणां शास्त्रं सहितस्तर्कसाधकानां दृष्टकर्मता निःसंशयक
राणां सद्बुद्धिसंलापो बुद्धिवर्द्धनानां आचार्यशास्त्राधिगमहेतूनां महेहद्रोवप्राणस्था
नहेतूनां आयुर्वेदोमृतानां सद्वचनमनुष्ठेयानां सर्वसन्यासः सुखानां तत्रोदकानि मद्धू
षप्रसादतत्राभ्यासरक्तावसेके दंडतैलभ्यासो क्षीरमदनफलमध्वादसेपके रसाभ्या
संगर्भणी नामेके कस्मात्समुदायाद्यनिर्धरणं पुष्करमूलादीनां तु समुदायादेवेति भव
ति चात्र अग्र्याणां शतमुदिष्टं पंच पंचाशदुत्तरं अलमेतद्धि जानीयाद्धिताहितविनि म
श्चय इति   इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने अन्नाद्यादिगणसंग्रहः साकल्येन निरूपितं
यद्येति स्नेहविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते यतः पूर्वाध्याये भेषजान्युक्तानि तेषां प्रयो
गोवक्तव्यः स च स्नेहशोधनास्थापनानावनधूमगंडूषतर्पणाश्च्योतनमेदादनेकधाचिकित्सा
कलकायां तु प्राक्पावनं स्नेहविधि ततश्च स्वेदस्तथा स्याद्वमनविरेकौ निरूहणान्वासनवस्ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰टी॰ १८.

कर्मनस्य कर्मक्रमश्चेति भिषग्वराणां रास्नापटोलपिचुमंदपयोभिरादौ भुंज्याद
रूषकफलत्रयवारिभिर्तोपक्वा [illegible] म दोषवपुषकुदनेतरं हि
स्नेहो हितः सुरभिवासकवदुपकलादिरिति रास्नाक्वाथादित्रये भुंठिकादित्रयं वात
वातादित्रये क्रमात्साधनं तत्र स्नेहनमस्मिन्नध्याये तत एवायं स्नेहविधिः तत्र स्नेह
द्रव्यमाह गुरुशीतेत्यादि रूक्षणं तत्रापि चोत्तममिति संस्कारस्यानुवर्तनात् यथा शीतैः
संस्कृतं शीततामुष्णैः संस्कृतमुष्णतां भजत इत्यादि संग्रहे तु माधुर्यादि विदाहित्वजन्मा
द्येव च शीलनादिति सर्पिरादीनां स्नेहप्रयोगे दोषविशेषेण तारतम्यमाह पित्तघ्ना
इत्यादि तैलाद्वसा ततो मज्जा ततः सर्पिः पित्तघ्नं सर्पिषो मज्जा ततो वसा ततस्तैलं वात
घ्नं कफघ्नं च स्नेहनसाध्ये पित्तरोगे पित्तस्याभ्यनुज्ञार्थं पित्तघ्नत्वमुक्तं एवमन्यत्र स
र्पिरादीनां गुरुत्वे तारतम्यमाह घृतादित्यादि यमकादि संज्ञात्रयमाह द्वाभ्यामि
त्यादि तैर्गुरुत्वोक्तक्रमैः तेन घृततैलाभ्यां यमको घृततैलवसाभिस्त्रिवृतः सर्वैर्महान्
संग्रहे तु स्नेहाभ्यञ्जयादधिक्षीरं मांसास्थिफलदारु चेति स्नेहनीयानाह स्वेद्येत्यादि स्वेद्यः
कर्तव्यः स्वेद्यः संशोध्यः कर्तव्यः शोधनः चिंतकश्चिंतापरः स्पंदो नेत्रकोपः दारुणः प्रतिबोधः

814

२५

हे॰१८.

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

815

रूक्षो नीलः अस्नेह्यानाह न त्वेति मंदाग्नीत्यादि अवस्नेह्यत्वमतिदुर्बलस्या
स्नेह्यत्वमित्यविरोधः अप्रस्तुता अपयावत्प्रस्तुता घृतस्य विषयमाह वातातपेत्या
दि तत्रेत्यादि आदिशब्दात्पितोत्का अग्न्यादयः तैलविषयमाह ग्रंथिइत्यादि वसा
विषय मज्जो माह वातातपेत्यादि वातादि बद्धिः स्त्रीएधातुषु वाता वृत्तपथेषु मारुता
वृतस्रोतस्सु शेषेण नाम मज्जा मेद वसायां विषयांतरमाह वसांत्वित्यादि दग्धो
ष्ट्रिना आहतो दंडा दीनां भग्न योनिः स्यान्नतञ्च तयोनि स्नेह्यानां कालवि
भागमाह तैलमित्यादि प्रावृषितैलं वर्षति शारदि सर्पिः शेषेण वसंतेया ए। ६
यस्मिन्नृतावुक्तः स तस्मिन्निरभ्रे दिवसे शस्तः साधारणे भागे विमले रवौ साधा
२५ रणेषु श्रावणकार्त्तिकचैत्रेषु व्याधिवशादकालेपि स्नेहनं कार्यमित्याह तैल
मित्यादि त्वरापामात्ययिके कार्ये शीतेपि स्नेहनं कार्यं तत्र तैलेन ग्रीष्मेपि घृ वे२
तेन तत्र निशि पित्तादिषु दिवा स्नेहनस्यापवादमाह निशीति दिनरात्रिनिय
मत्यागे दोषमाह निषूपन्नयेति येषां दिवा स्नेहनमुक्तं तेषां निशि करणे वा
तकफजारोगाः स्युः येषां निशि स्नेहनमुक्तं तेषां वा दिवा करणे पित्तरोगाः स्युः स्नेह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दानप्रकारमाह युञ्ज्यादिति अथवा चाद्यदद्यात् भक्ष्यादिभिरन्नैः संयोज्य वस्त्यादिक्र
मेण उक्तप्रकाराणां संज्ञामाह रसैश्चैकत्वाभ्यामित्यादि उक्तप्रकारः स्नेहो विचारणा॰
संज्ञः स चतुःषष्टिधा तत्र भक्ष्याद्यन्नैर्युक्तान्नस्य मधुरादि भेदैः षट्षष्टि भेदैस्त्रिषष्टि
धा स चान्यैस्त्रिसंयोगाद्द्रव्यैरभिभूतत्वादल्पवीर्यः वस्त्यादिप्रयुक्तस्तु केवलत्वादेक
धा स चाल्पमात्रत्वादल्पवीर्यः अल्पवीर्यत्वान्न द्विधोपि विचारणासंज्ञः तदुक्तो वि
चारणासंज्ञोन अच्छः केवलः अच्छपेयस्य श्रेष्ठत्वमाह स्नेहस्येति वाल्यः प्रयो
गः स अच्छपेयः अच्छपेयस्य मात्रात्रयमाह द्वाभ्यामित्यादि अच्छपेयस्य चतु
र्थी मात्रामाह ताभ्यामिति दोषादीन् वीक्ष्यताभ्योपि ह्रसीयसां याममपरिणामि॰
नीं मात्रां परिकल्पयेत् ह्रसीयसीमेव प्रथमं योजयेदित्याह प्रागेव ह्रसीयसी॰
मित्यादि तत्र हेतुरुक्तः संग्रहेतु अज्ञातकोष्ठे हि बहु कुर्याज्जीवितसंशयमिति मा
त्राणां विषयश्चोक्तः तत्र दुर्बल मंदाग्निबालवृद्ध सुखात्मकैः अपथ्यारिक्तैः कोष्ठे॰
श्च ज्वरातिसारकासिभिः ह्रस्वापेयास्त्वासां हि परिहारेनुवर्त्तते चिरं च वर्त्यैन रुजे
विषयत्वात् अच्छपेयमाह यथोक्तेनियमस्तु केवलः पीयते स उक्तेन वाद्विचारणा ८

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

व्यापन्नाग्निपूर्वरूपते मेहारुः पिडिकाकुष्ठवातशोणितपीडितैः मध्यमा मृदुकोष्ठैश्च स्नेह
नीयास्तु सुखेन सा नवत्यसपाणामं शविभूमा शुद्धये अल्पमू महादेहानलबलसुतृट्स्ने
शसहिष्णुभिः गुल्मोदावर्त्तवीसर्पसर्पदंष्ट्राभिपीडितैः उन्मत्तैः कृच्छ्रमूत्रैश्च मन्दतो शीघ्र
मेवसा सर्वमार्गानुसारेणाजयेद्व्याधीन्सुयोजितेति शोधनस्याश्रये यस्य कालमात्रां च
वाह स्वल्पने जीर्णे एवान्ने इति जीर्णे एव जर्णे समनंतरमेव तृषितत्वस्य शमनकालं च
त्वाव शुद्धये शुद्ध्यर्थं शुद्ध्यर्थत्वं च स्नेहन द्वारेण न साक्षात् अतएव ता दैर्घ्य चतुर्थी च
शमनबृंहणौ तु स्वयंसाधनत्वाच्छमनबृंहणशब्दाभ्यामुक्तौ स्वयंशोधनस्य तु स्ने
हस्य त्वेरवमेतौ नमात्रा वकुरुत्तममात्रः संग्रहे तु वाते सलवणं सर्पिः पित्ते केव
लं मिष्यते वैद्यो दद्याद्दृकुवाफत्सार त्रिकटुकान्वितमिति शमनस्याश्रये यस्य का
लमात्रां चाह शमन इत्यादि अन्नेनान्नसंबंधरहितः यावदेव जीर्यति तावन्नमो
क्तव्यमित्यर्थः बृंहणस्य कालं मात्रां चाह बृंहण इति रसमद्याद्यैर्यथारुचि यथा
न्नं मिश्रितः एवविचारणाख्यः समन्नभोजनस्यादौ मध्येऽन्ते वा पीतः अल्पो च
ल्पमात्र बृंहणैर्विषयमाह हितः सच स्नेहाद्विट् स्नेहारोचकामद्यशीलामद्य

स्प१

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

817

नित्यः स्नेहनित्यः स्नेहशीलः सुखितः सुखी वंहणस्यैव प्रागभक्तादिभेदेन विषयमाह
प्राङ्मध्योत्तरेति अच्छपेयस्यानुपानमाह वार्युष्णमिति नवरं भल्लातकस्नेहयो रूक्षाय
चारं निषेधति तौवरारुष्करेनत्विति उक्तंहि संग्रहे तौवरारुष्करे नतु उष्ण उष्णोपचारः
स्नेहे स्यादुष्णो सुखैर्विरुध्यत इति यथाकालमजीर्यति स्नेहेपुनरुष्णोदकपानमाह जी
र्णे जीर्यतीति तस्य फलमाह तेनोद्गारइति जीर्णाजीर्णलक्षणमुक्तं संग्रहे ततोगुरुश्रा
वणो निर्वाते शमने स्थितः जर्णं तं प्रतीक्षेत तृष्यन्नुष्णांगुल्प वारिणः शिरोरुग्भ्रम
निष्ठीवमूर्छा साहारुचि क्लमः जानीयाद्रूहजे जीर्यज्जीर्णतं शांति लाघवात् अनु
लोमनिलास्वास्थ्य क्षुत्तृष्णोद्गारशुद्धिमितीति स्नेहनप्रयोगे भोजननियममाह भो
ज्योन्नमिति भोज्यो भोजयितव्यः मात्रया अल्पमानेन एववास्थन् स्नेहपानात्पू
र्वेह्निनेपीवन् यावंतिदिनानि स्नेहं पिबति यावंति पीतवान् संस्नेहपाने तावंत्य
ब्दिनानिः असंकरन्नानाजातीयमद्यादि संस्काराद्धित्तं स्नेहनप्रयोगेवि [illegible]
[illegible] माह [illegible] यति [illegible] [illegible] यदोर्ध्व [illegible] मत [illegible]
ग्रहान् [illegible] वेदतृष्यान् [illegible] [illegible]

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

हारनियममाह उष्णोदकोपचारीस्यादीति उपचारः स्नानपानादिः छाया
माद्दीस्त्यजेन्न पानेन यानं ऽश्वादिनागमनं हस्त्यादिसद्वेन यावस्थानं
नीचमत्युच्चं वा यदुपधानमुच्छीर्षकं स्नेहोक्तमुष्णोदकोपचारादिः से
वनो स्वेदनादिषु व्याधिक्षीणेषु चातिदिशति सर्वकर्मस्विति शमन
स्नेहे विरक्तोपचारमतिदिशत् उपचारास्त्विति विरक्तवत्पेयादिक्रमेण
उपचारो भोजनादिविधिः संसर्गहेतु स्नेहस्य पानस्य पूर्वांगमुक्तं स्नेह
स्य पानात्पूर्वं च पानं व्याममृदुभेषजं उत्तेजनं हुताशस्य कोष्ठलाघवका
रिचेति ऽच्छपेयस्य पानावधिमाह ऽहमच्छमित्यादि मृदोकोष्ठ त्रि
दिनं क्रूरे सप्तदिनं यावद्वा स्निग्धलक्षणान्यातिमृदौ क्रूरे च यातिक्रमे

819

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

दोषमाह ॥ यत इति सात्म्यीभूतो दोषउत्क्लेशः संग्रहे सात्मीभूतो हि कुरुते नम
ल्लानमुदीरणं ॥ अतियोगेन वाव्याधीन् यथाभावाति योजननात् निरु
त्यस्नेहं मत्वा कोष्ठान्स्रवति संयमयन्म चुं स्नेहो प्यग्निनयाहुत्वा स्रव
ति स्वयपं स्नेहं नु मिति सम्यक्स्निग्धलक्षणमाह वातानुलो
म्यमिति मृदुस्निग्धांगता लाघवं विमलेंद्रियता चेत्यधिकं संग्रहे
॥ अस्निग्धलक्षणमाह रूक्षे विपर्यय इति विपर्ययो वातप्रतिलोम्यादिः ॥ अतिस्निग्ध
लक्षणमाह ॥ अतिस्निग्धे इति पांडुत्वं पांडुरोगः संग्रहे तु गुरुदाहारुचिच्छर्दिमूर्छातृष्णाप्रवाहिका
गुदकंड्वारथम श्वासकासः स्नेहातिसेवनादिति मिथ्यास्निग्धलक्षणमाह ॥ अमात्रयेति ॥ अहितानु
चितः संग्रहे तु जठरेंद्रियदौर्बल्यजाड्यमलमवाग्ग्रहान् गौरवं स्नेहदोषं हृल्लासान्मांद्यं दोषप्रकोपं जानीत इति ॥ मिथ्यास्नि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

821

म्पयोग्निकितिसितमाह दुलगमो स्नेहस्वेदनं वमनं रूक्षं पानादि द्रवं उदालोवनको
द्रवः पुतिरोगमिति यस्मिन् रोगे यदुक्तं तदपि कुर्यात्स्नेह व्यापत्सु तत्र विरूक्षणस्य न २
सम्यग्योगातियोगलक्षणमाह विरूक्षणे धृतिलंघनवत् सम्यग्योगे विमर्तेंद्रियते॰
त्यादि अतियोगे अतिकार्श्यमित्यादि कृत्स्नं सम्यग्योगे अतिकृतमतियोगः संग्र
हेतु स्नेहेनपेत्तिकस्याग्नि यदातीस्यात्तरोक्तः स्नेहमाधु जरां नीत्वा पुनरोजोप्ये
तज्वरन् उदीरयेत् सोपसर्गा पिपासामस्यवाधिकां सो सूक्ष्मत्यजे यदुदकं नापि वेदा
गु शीतलं शीतसंकाव गाहा अतत्तद्वा पीडितो भजेत् स्नेहाग्निनादह्यमानः स्वविषे
णेव पन्नगः अजीर्णे वलयत्यातुं शीतोदि ह्याद्धि रोमुखं छर्दयत्तदशांतो चपीत्वा
शीतोदकं पुनः रूक्षान्नमुल्लिखेद्भुक्त्वा तादृशपांतुकपानेले समदोषश्मनिः शेषं स्ने
नो ४ हमुष्मां वुद्धरेत् ततो दोषादिवलतः पूर्वोक्तं चविधिश्रयेत् नसर्पिः केवलं पित्ते देयं
सामेविशेषतः सर्वं ह्यनुरुजेदेहं हत्वा संज्ञां चमारयेदिति स्निग्धस्य समनंतरमे
व स्वेदः कार्यइत्याह स्निग्धेति स्निग्धपुरुषो नंतरमेव स्वेदमाचरेत् स्वेदे चत्रियमा
णे स्निग्धद्रवोष्णमन्नं जांगलं रसं च भुंजित स्निग्धस्य त्रिदिनं विश्रांतस्य विरेचनकार्यमि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

त्याह त्र्यहमित्यादि स्निग्धस्य त्र्यहं विश्रांतस्य वमनं कार्यमित्याह वमनमित्यादि स्निग्ध
दृ२ एकाहं विश्रांतो द्वीतीयदिने कफकारैः कफमुत्क्लेश्य तृतीये वमनं कुर्यात् मांसलादीनां
विरूक्षणपूर्वकं स्नेहनं कार्यमित्याह मांसला इति स्नेहोचिताः स्नेहसात्म्याः पूर्वं स्नेहो-
पनयने युक्तिमाह रूक्षमित्यादि स्नेहोचितस्य स्नेहसात्म्यत्वादनुत्क्लेशनमित्यर्थः अत
एवान्यत्र स्नेहनस्य पाचनपूर्वकत्वमुक्तं पाचनं हि रूक्षणमेव बालादिषु सद्यःस्नेहनमि-
त्याह बालेत्यादि इमान् वक्ष्यमाणान् अनुद्वेगान् सुखसेव्यान् सद्यःस्नेहनान् सप्रयोगाना-
ह प्राज्येति प्राज्यमांसाः प्रभूतमांसाः अल्पोदकसिद्धारसा इत्येकः तेषु मांसरसेषु सि-
द्धा स्नेहभृष्टा पेया इति द्वितीयः स्नेहफाणिताभ्यां युक्ता स्तिल इति तृतीयः ताभ्यामेव
युक्ता कृशरेति चतुर्थः उष्णा घृताढ्या क्षीरसिद्धा पेयेति पंचमः गुडसहितो दधिसरइ-
ति षष्ठः घृतं तैलं वसा मज्जा तंदुलैः प्रत्येकं प्रसृतप्रमाणैः कृता पेयेति सप्तः अष्टमं सद्यः
स्नेहनमाह स्नेहमिति लवणसंयोगात्कथं सद्यः स्नेहत्वमित्यत आह तद्धीति तल्लवण
हि यस्माद्विष्यंदि स्रोतालीनं मलोत्क्लेशनं अरूक्षं स्नेहविपरीतं सूक्ष्मस्रोतःसंचारि
उष्णं स्नेहविलायनं व्यवायि विवर्णशीलं संग्रहे तु प्रभूतमासिभिः क्वाथान् ज्यागलान्

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

823

पजान्रसान् स्नेहान् घृतेषु वातेषु यवागूं नातिसंहितां तिलकां वलिकं भूरि स्नेहे सर्पिष्म
तीमपि येयां सुखोष्णां देरे शोषे पात्रे वा सस्सिवाध्यते सर्पिर्लवणयुक्तं वा सश्चोदुग्धं तथा पयः
पायसं माषमिश्रं च बहुस्नेहसमायुतम् तैलसक्तं गुडसुरां जीर्णमांसरसाशिनः स्नेहे चै
के सुराक्लेदघ्नो वा सगुडं सरं वसां वराहजां सर्पिः पिप्पलीलवणं तिलान् पिप्पली
लवणे स्नेहा स्नातुरो दधिमस्तु कं दध्ना सिद्धं क्वाथगर्भं धात्रीद्राक्षारसे घृतं यवकोलकु
लत्थाबुक्षारक्षीरसुरादधिघृतं क्षीरं चतुर्थांशांसद्यः स्नेहनमुत्तमं सिद्धाश्चातुरः स्ने
२।८ हान् वदरत्रिफलारसे योनिशुक्रामयघ्नं सद्यः स्नेहान् प्रयोजयेत् इति कुष्ठादिषु
अदीनि स्नेहानिनिषेधति गुडेत्यादि कुष्ठादिषूचितानि स्नेहनान्याह त्रिफलेत्यां दि८
तेषां कुष्ठमेहप्रमेहाणां अविकारिण इति हेतुगर्भविशेषणं व्याधिक्षीणोपि च
तानि स्नेहान्याह क्षीणानामिति अग्निदेहयोः संधुक्षयोः संवर्द्धते तस्मात् दीपन च
ल४ बृंहणत्वात् स्नेहपीतिनस्य फलमाह शोधनातराग्निरिति प्रसादग्रधातुर्भृतनधातुः ०
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने स्नेहनसप्रकरणं सामस्त्येन निरूपितम् अथे
तिक्रमः प्राप्तं स्वेदनविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते स्वेदभेदानाह स्वेदस्तापइत्या
दि तापन लक्षणमाह तापइति अग्नितप्तवस्त्रादिभिः क्रीयतेयः स्वेदस्तापः आदिशब्दात्कांस्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वालुकाघटिकाः सा ज्ञातव्याः उपनाहस्य लक्षणमाह उपनाह इत्यादि वचादिभिर्यः स्वे
दः क्रियते स उपनाहः विशेषं सुराकांजिकादधिस्थितं द्रव्यगंधैः कुष्ठादिगंधद्रव्यैः एवं
इत्यत एरंडमूलआमबंमांसं उद्रिक्तलवणैः सैंधवाघृतकटैः स्नेहादिभिःप्लुतैः आलो
डितैः चुक्रं भृष्टं पयः क्षीरं एवंः स्वेदः केवले पवने एष एव कफसंसृष्टे सुरसादिवर्गे
ण स कार्यः पित्तेन संसृष्टे पवने पद्मकादिवर्गसहितेन कार्यः शाल्वणाख्यः शाल्वण इत्या
ख्याः उपनाहस्य येभ्यः पद्मकादिभ्यस्तैः पद्मकादिभिर्युक्तः उपनाहः शाल्वणाख्यः उक्तं
च सुश्रुतेन काकोल्यादिः सवातघ्नः सर्वाम्लद्रव्यसंयुतः सानूपमांससम्मिश्रः सर्वस्नेह
समन्वितः सुखोष्णः स्पर्शबलः शाल्वणः परिकीर्तितः तेनोपनाहं कुर्वीत सर्वदा वातरो
गिणां इति तद्व्याख्यानं च काकोल्यादिगणो ग्राह्यो नाह वर्गकः संज्ञितः वातघ्नो भद्रदार्वा
दिवर्गो म्लो दाडिमादिकः सर्वस्नेहो लवणं सैंधवादिकं स्पृक्कादिभ्यः संस्कार्यं काको
ल्यादि त्रिभिरिति पद्मकादिरेव तन्मते काकोल्यादिः सचोपनाहः पुनः पुनः कार्यः उपना
होनिबंधनं बंधनविधिमाह स्निग्धोष्णेत्यादि अलाभे चर्मलाभे वातजित्पत्राणि ऊ
ष्मस्वेदस्य लक्षणमाह उष्मेति उत्कारिकादिभिः सोष्मभिः कंबलादिभिर्वेष्टितैर्यः स्वे
दः क्रियते स ऊष्मस्वेदः उत्कारिकारोटिकापत्रभंगेंगरखंडेष्टाः क्षेतैः पत्रैर्धान्येन गो

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

धूमादिना संग्रहेतु उष्मस्वेदः पुनरष्टधाभिधत्ते पिंडः संस्तारो नाडी घनाश्मा कुंभीकूपः॥
कुटीजेंताकश्च तत्र कपालपाषाणलोष्ठलोहपिंडान् अग्निवर्णान् संदंशेन गृहीत्वांभस्यम्ले
निमज्जयेत् तैरार्द्रवल्कवस्त्रेणावेष्टितैः श्लेष्ममेदोभूयिष्ठं सहजमंगं गृधिमद्धा स्वेदये
त्पांशुसिकतागवादिकरीषतुषधान्यबुसपुलाकपलैर्वा क्षोत्कथितैः पूर्ववद्वेष्टि
तैः गवादिशकृता हर्षेण पिंडीकृतेनोपनाहद्रव्यैरुत्कारिकाकृशरापायसपिंडैर्वा
तरोगिस्वेति पिंडः स्वेदः स एव संकराख्यः यथाह स्वेदद्रव्याणि विहतमुखाया
मूखायां सम्यगुपस्वेद्यः निवातसरणशायनस्योपरि जिने प्रस्तार्याविककौशेय
वातहरपत्रान्यतमोत्तरप्रच्छदे शेरवाजिन प्रावरादि स्वावृतोंऽगं स्वेदयेदिति संस्तरस्वेदः
पूर्ववद्वेद्योस्वेद्योखमुखेनान्यामुखानाडी मूलादिदूप्रमाणपार्श्वच्छिद्रामभिसंधायो
पलिप्यवपार्श्वच्छिद्रस्थायानाड्या शरेषीकावंशदलकिलिंजकरंजपत्रा
न्यतमकृतया गजाग्रहस्तसंस्थापनया व्याममदीर्घया ध्यर्द्धव्याममदीर्घया
वा स्वायामचतुर्भागाष्टभागपरिणाह मूलाग्रस्रोतसा सर्वतो वातहरपत्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वर्त्तिंद्वयान्वित्रिर्वाविनामितया सुखोपादेयस्य स्वच्छन्नाग्रावर्त्तेनेवाष्पमुँहेरेतर वाष्पो न्यस्य
रजुगामी विहितश्चेद् वेगस्य च मा विदहन् सुखं स्वेदयतीति नाडीस्वेदः पुरुषायाममात्रमाधिकं
वायनं समं सुखं वर्ष्टिलातितले भूप्रदेशं वावातहरदारुभिः प्रदीप्तेनाग्निना सर्वतस्तापयित्वाग्निमपो
ह्योल्मुकपदकाष्ठादिभिरभ्युक्ष्य यथाप्रदेशं संस्तरवत्स्वेदयेदिति घनाश्मस्वेदः
पूर्ववत्स्वेदद्रव्याणि कुम्भ्यां समुत्क्वाथ्य ख्याभ्रिपवि पिसदूष्याणं गृह्णीयात् भूमौ वाताभि
निखाय तदूर्ध्वं माशनं शयनं वा नातिघनपटकं दत्त परितः प्रलंबमानः कुथाकंबल गो
णिकादि निधाय तत्रस्थस्योष्माणं गृह्णतः कुम्भ्यां गाग्निवर्णान्यायो गुडान्पलांश्च यानै निमज्ज
येदिति कुंभीस्वेदः शयनस्याधो विस्तारद्विगुणखाते कूपे वातदा करीषाभ्यन्तरपूर्णे
दग्धे विगतधूमे स्वास्तीर्णे शयनस्थं स्वेदयेदिति कूपस्वेदः कुटीं नात्युच्चविस्ताराम
वृत्तामकिञ्छिद्रामुपनाहद्रव्यकल्कघनप्रदिग्धकुट्यां सर्वतो विधूमदीप्तैः खदिरांगा
रपूर्णाहसंतिकासमूहपरिवृत्तां विधाय तन्मध्ये च शय्यां तत्रस्थं स्वेदयेदिति कुंभस्वे
दः जेन्ताकस्वेदस्तु ग्रावकत्वान्न लिख्यते द्रवस्वेदमाह धिग्वितिवारणः कंदकिवरं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

अः दीर्घवृंतवुंदूकः शिग्र्वादीनां पत्रभंगैर्बहुवाष्पैरुपनाहोक्ते शानूपवादिजैर्मांसैर्पूर्वःदे
शेन चेति चतुर्भिर्वर्गैः वृथाक्सहितैर्वादोषानुसारेण घृतादिपुतैः सुरादिसाधितैर्नतः कुं गी२
भीस किंवा घटिकाः नाडी वंशादिनलिकाः पूरयित्वा रुजार्दितं स्निग्धं वस्त्राच्छादितं च तैल
नाभिर्सिंचेत् एवं परिषेकाख्योद्रवस्वेदः अवगाहाख्यद्रवस्वेदमाह तैलेति तैरेव पूर्वो
क्तैः स्वेदद्रव्यैः पूर्णं कुंडं भशामवगाह्य पुनि प्रपरोगौंतिचेत कदेस्त्वोह सर्वशरीरव्या
पाभिवादोनतथा शीः प्रभृतीरोग पीडासु कुंभत्र सेकुं आदि शब्दाद्रप्रवीणाह हस्त
पादपीडासु च कुंडग्रहणमुपलक्षणार्थं तेन कूपकुटी से [illegible] दो च
वेद्यो स्वेदविधिमाह निवातइति व्याधिवसान्मध्यममात्रमुत्तममात्रमधममात्रं कफे स्वे
दं विशेषमाह कफार्त्तइति रूक्षणैः रूक्षद्रव्यैः स्नेहरहितैः तं स्वेदं स्थानभेदेन विशे
षमाह आमेत्यादि रूक्षपूर्वामिति रूक्षपूर्वं प्रथमं रूक्षं ततः स्निग्धं स्नेहपूर्वं प्रथमं
स्निग्धं ततो रूक्षं स्थानानुरोधतः स्थानिप्रतिकारपूर्वमागन्तु प्रतीकारस्यो क्तत्वात् अवय
वभेदेन विशेषमाह अल्पमिति वंक्षणयोरल्पस्वेदमाचरेत् दृगादिषु स्वल्पमेव नैव वा
संग्रहेतु पद्मोत्पलादिभिः सक्तुपिंड्यावा क्षाद्यवस्तुषी शीतैर्मुक्तावलीपद्मकुमुदोत्पल

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भाजनैः मृदुकरैरसजले स्विद्यतो हृदयं स्पृशेदिति सम्यक् स्विन्नलक्षणमाह शीतेत्यादि
शीतशूलयोर्निवृत्तावंगमार्दवे च स्विन्नः स्यात् स्विन्नस्य कृत्यमाह शनैरिति स्नाने स्वे
दितः यथासुखं कृतमर्दनः स्नेहविधिः स्नेह्यानामाहारविहारनियमं चातिस्विन्नलक्षण
माह पित्तास्रकोपेति अतिस्विन्नस्यौषधमाह तत्रेति ग्रीष्मगाद्विधादिकापि स्तंभनमौषध
माह विषेत्यादि क्षाराग्न्यातुरः क्षाराग्निदग्धः मोहातुरो मूर्छावान् स्वेदद्रव्यमाह स्वेद
मिति स्तंभनद्रव्यमाह स्तंभनमिति अन्यथाऽलघुतिक्तशीतादि रसं च स्तंभितलक्षणमा
ह स्तंभितइति यथोक्ताः पित्तादयोऽविषादयश्च अतिस्तंभितलक्षणमाह स्तंभितत्वगि
त्यादि हृदयग्रहो वाग्ग्रहो हनुग्रहश्च स्थूलादीनां स्वेदनं निषेधति नेति स्तंभनीया विषा
दयः क्षतउरः क्षतीक्षीणः क्षयरोगी क्षामः कृशः शोषो मुखशोषः आढ्यरोगो वातरक्तं
भग्नगुदो दग्धगुदश्च पुष्पितास्रतमती आत्ययिके गदे स्वाद्यानपि मृदु स्वेदयेत् तथा तथा
प्यनुपशमे तीव्रं वा स्वेदयेदित्याह मृदु चेति स्वेदसाध्यरोगानाह श्वासेत्यादि मुष्कयोर्म
हत्त्वे वृद्धिरोगे खल्ल्यां हस्तपादावमोटने आयामे वाऽऽयामादौ संग्रहे तु स्वरभेदानिल
व्याधिपक्षतापतानके वेपथुश्वयथुश्वासस्तंभजृंभांगगौरवे कर्णमन्याशिरः
घा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्द्वेघजंघापादोरूरुच्चेति स्विन्नस्य लक्षणमुक्तं संग्रहे स्विन्नोत्र प्रथममक्षीयादोषरोगा
नुरोधतः तदहः स्विन्नः सर्वांगो व्यायामं सुतरां त्यजेदिति अताग्रेय स्वेदस्य विषयम
ह स्वेदोहितस्त्विति अ. नाग्नेयस्वेदस्य भेदानाह निवातमित्यादि निवातगृहादयो
दश भेदाः उपनाहोष्मवत्वादिभिरनग्नितसेकतः आहवो युद्धं भूरिपानं बहुमद्यपाने स्वे
दस्य फलमुक्तं संग्रहे अग्नेर्दीप्तिर्मार्दवं त्वक्प्रसादं भक्तश्रद्धां स्रोतसां निर्मलत्वं
कुर्यात्स्वेदो जाड्यतंद्रापहारं स्तब्धान्संधीन्चेष्टयत्याशु चास्येति स्वेदनस्य शोध
नांगत्वमाह स्नेहक्लिन्ना इत्यादि अपि शब्देन मध्यममार्गो लक्ष्यते धातुगत
स्रोतोलीनानां पुनरूपादानं स्वेदैकसाध्यज्ञापनार्थं मात्रत्रयकथनेनादृतेप्युक्ताः
इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने स्वेदनप्रकरणं सात्म्येन निरूपितं ॥ ० ॥
मृदुचेति क्रमप्राप्तं वमनविरेचनीयाध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते वमनविरेचनयोर्ल
क्षणमुक्तं संग्रहे दोषहरणमूर्द्ध्वभागं वमनाख्यं अधोभागं विरेचनाख्यं उभयं वा
मलविरेचनाद्विरेचनमित्युच्यते तत्रोष्णतीक्ष्णसूक्ष्मव्यवायिविकाशीनि औ
षधानि स्ववीर्येण हृदयमुपेत्य सौक्ष्म्याद्व्यवायित्वाद्धमनीरनुसृत्य स्नेहेन म्रदु

हेम २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा·टी·१६८

८३०

ततोततः शरीरे स्वेदोद्गमेण द्रवत्वाह विष्यंदिते स्थूलानुस्रोतोभ्यः सकलमपि दोष
संघातमोक्षमात्पुनर्विष्यंदयंतीति ते स्यात्पाद्विकाशित्वाच्च विछंदंति सविघ्नं तेव दन्नो
दोषसंघातः परिप्लवन् स्नेहात्तेभाजनस्यद्रवोदकांजलिरसृजन्ननुप्रवणभावादामा
शयमागम्योदानप्रणुन्नोग्निवाय्वात्मकत्वादूर्द्ध्वभागप्रभावाच्चौषधस्योर्द्ध्वं प्रवर्त्तते सल
लिपृथिव्यात्मकत्वादधोभागप्रभावाच्चौषधस्याधः उभयतश्चोभयगुणत्वादुभयभा
गप्रभावाच्चेति वमनविरेचनयोः सामान्येन विषयमाह कफेविदग्धादित्यादि तद्वत्पित्ते
त्वणे वा संयोगे वमनस्य विशेषविषयमाह विशेषेणेत्यादि नवज्वरेत्यादि कुष्ठमेहेति श्वास
सेति ऊर्द्ध्वरोगाः जत्रूर्द्ध्वरोगाः संग्रहेतु विषंतरदग्धदिग्धविद्धविरुद्धाजीर्णान्नविषूचिका
विपाकारोचकार्बुदामेदोगदापस्मारपांडुरोगादोषमेदोघोक्तः श्लेष्मव्याधयश्चत्यधि
काः एते हि परं वमनेन नाशमुपयांति सललापगमादनिघ्नत्सात्म्यादिवदिति अवम्या
नाह अवम्या इति वालेति प्रयान्तवमयति ऊर्द्धेति मूत्राघातीति उदावर्त्तीति अरतइति प्र
शान्तवमथुर्द्ध्वनुबंधनात् कृमिकोष्ठः कृमिबहलकोष्ठः ऊर्द्ध्वप्रवृत्तो वायुरस्त्रं वा यस्य
विबाधे प्रवर्त्तते विषयानादौ तु गर्भिण्या दयोपिवाम्याः विरुद्धाप्रवहा रक्षानूपमाविक
माकेत्याद्युक्तः संग्रहे तु तत्र गर्भिण्या गर्भव्यापदाम गर्भभ्रंशाच्चदारुणरोग प्राप्तिः स्यात

तो·विष८
पी८

हे·१६८

५०

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

रक्तपित्तयोरुदानमुत्क्लिष्टप्राणानाहरेन रक्तं वान प्रव
र्तयेत् अर्द्धवातस्यापित्तानुबाहित्वानाम् ॥ ६

सुकुमारस्य हृदयविकर्षणाद्दूर्द्धमधो वा रुधिरप्रवृत्तिः अन्यकार्यन्यग्रस्यो-
ध्वं न प्रवर्त्तते तत्कृतेन वा प्रवर्त्तमानमयोगदोषान् कुर्यात् रूक्षस्य वा पुरंगगृहं
रूक्षाशनस्य प्राप्य वायुना स्वपितादोषत्वाद्वलस्य यः स्यात् तथाति दीप्ताग्नेरग्निब
लेन भाराध्वकर्म नित्यपानक्लान्तानां मुद्ग्रासेन स्वतस्य प्रघर्षणेनाद्रुतातिप्रव
र्तिः स्त्रीणादीनामौषधबलाभ्यमत्वाद्देहबलोपरोधो तास्ततमयं च प्रसक्तद्व
र्द्धवातादिप्रवृत्तिः संवृत्तकोष्ठस्य दुष्टरुदस्य वातमात्रप्रवाहणाद्दंतः कोष्ठस
मुत्क्लिष्टदोषबीसर्वस्तंभजाड्यवैचित्त्यातिमरणं वा हृद्रोगिणो हृदयोपरोधः उ
दावर्त्तादिभिरन्तैन अर्दितादिभिश्च यथायथमामयवृद्धिर्मरणं वा कृमिकोष्ठ
स्यास्थापनेनाधः पूर्वमनिर्हतैः कृमिभिरिति बहुत्वाद्दशैष्वनिः सरणेन हृदयमति
कर्षद्भिः क्वर्दिर्वाति प्रवृत्तिः स्यादिति उदावर्त्तादयो हतस्वरादयश्च प्रसंगाद्धर्दिलेपा
दिष्वेकादशसु नवज्वरे च वस्ति नस्य धूमानि षेधति प्रशक्तेत्यादि अजीर्णानां सर्वा
णि कर्माणि निषेधति सर्वैरेवेति सर्वैर्विरेचनादिभिर्गर्भिण्यास्तेष्वत्रवमनं तु विशेषतो वि
धानात्कर्त्तव्यं संग्रहे तु अजीर्णेन तु सर्वैरेव मति वर्जयेदामदोषभयान्नवज्वरश्च दोष

831

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संभयादिति विरेचनस्य विषेयतोविषयमाह विरेचनसाध्या इति जीर्णज्वरेति विदग्धेति
योनीति वातास्रमिति वर्ध्माश्चेति संग्रहेतु भगंदराणि पांडुत्वाराग्निदग्धशिरःशूलोदावर्ती
दोषभेदी योनाग्न्यपित्तव्याधयः इत्यधिकं युक्तञ्च एतेहि परं विरेचनेन नाशमुपयान्त्य ग्रीष
नयने नाग्निगृहतापवदिति अथ वस्त्यानाह नतेरेच्या इति क्षतपायुः क्षतगुदः सशल्यो नुद्ध
न॰५ तशल्यः अस्यापि तः कृमिरूक्षः शोषो राजयक्ष्मा संग्रहेतु नवनवज्वरस्यापि पक्वान्नदोषा
न्निर्हरेद्वातमेवच कोपयेत् अतिसारेघोगरतः पित्ताद्विति पुनरन्याहन्यात् क्षतगुदस्यगु
दपाललोपरोधकरीं रुजां जनयेत् लंघनतादयो भेषजवेगेन संहरन् राजयक्ष्मार्तस्य दी
णधातुतया मलबलत्वात् तदभावाद्देहनाशः स्यात् मर्दैत्यया तस्य मघस्नीणदेहे वायुः प्रा
णोपरोधाय अथ तस्य पुरीषाशये निचितो वायुर्वा सर्पेण सह हसातीव तरमाध्मानं म
रणं वा जनयेत् सशल्याभिहतयोः क्षते वायुराश्रितो जीवितं दहेत् स्यात् अतिस्निग्धस्यात्
योगे भवेत् क्रूरकोष्ठस्यौषधाद्वृतानुपवर्त्तमानाहृदयशूलज्वरवभेदानाह कर्द्द मूर्छ
क्लमान् जनयित्वा प्राणान्हन्युः गर्भिण्यादीनां पूर्वीदोषस्यादिति पूर्वोक्तो वमनोक्तः व
मनविधमाह अथेति कृति स्नेहनादिकमातुरं पाङ्मुखं भेषजमात्रां पाययेदित्यन्वयः
श्वो वमनमति वमनात्पूर्वदिने उत्क्लिष्टकफं सम्यक् स्निग्धश्चेति तु निरवशेषात्स्निग्धं वे

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

833

स्नेपयथापीतं सर्पिर्वं वृद्ध्यादिक्रमयुतमस्रोद्दोगानुसारेण मध्यादिक्रमयुतममात्रं पापि
तं च स्नेत्यादि स्वाहां तेन मंत्रेण अभिमंत्रितां अयं वौषधपानविधि विशेषपरिहारेण सर्वो व
धेषु ज्ञेयः संगृहे तु स्नातानुलिप्तः स्रग्विणं महतवाससं देवताग्नि द्विजगुरु वृद्धवैद्या सं०
नर्चितवंतं वृत्तहोमबलिमंगलप्रायश्चित्त स्वस्तिवाचनं जानुसमं स्थलतसोपधानोपाश्रया
संनोपविष्टपीतं तत्र च तु घोदक यवागूमं उन्यतमं नस्यत्रतिस्थिकारण मूहूर्तोदयेष शास्त्रे
इति पानानंतरं विधिमाह पीतमूहूर्तमिति तन्मना वमने कांक्षिन्तः प्रवृत्तवमनस्य क
त्यमाह जातहृल्लासेत्यादि अंगुलिभ्यां संहताभ्यां मृदुनानालेन प्रवृद्धांतानविवंधा
न प्रवर्तयन् न च प्रवृत्तान्यावर्तयन् चर्द्दयेत्यन्वयः अनायस्तः आयासरहितः [illegible]
एषं च प्रतिलोमतः त्रिकास्तारभ्योर्द्ध्वं पीडयेत् संग्रहे तु सपदा जानीयात् स्वेदप्रादुर्भा
वेन दोषं प्रविलयमापाद्यमानं रोमहर्षेण स्थानेभ्यो विचालितं कुक्ष्याध्मानेन कु
क्षिमनुसृतं क्रमात् हृदयोपमर्द हृल्लासाभ्यां स्रवणौ श्रोर्द्ध्वं माममुखीभूतं अथा
समुपस्थापितानेन प्रतिग्रहो विवृतोधतान्नु कंठो नातमहता व्यायामेन वेगानुदी
र्यन्नेवमेव नात्युन्नतो नात्यवनतः पार्श्वावनतो वा तत्राप्युन्नतस्य पक्ष हृदयपीडा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

भवति अल्पवमनतस्यशिव: कंठपीडापार्श्वावलस्यपार्श्वकोष्ठहृदयजत्रुपीडेति दोषभेदेन
वमनदुष्ट्यभेदमाह कफाइत्यादि इतिउक्तेनप्रकारे एव मनावाधिमाह पित्तस्यदर्शनमिति
हीनवेगस्योषधमाह हीनवेगइत्यादि हीनयोगस्यलक्षणमाह तत्रेत्यादि पिप्पल्यादि
भिश्रमुदकं पुन:पुन:पीत्वा वमेत् संग्रहे पृभूतवमना सहितम् अहं त्र्यहं वा विभ्र
म्या सात्म्यवीभत्सदुर्दर्शदुर्गंधानि वमनानि घ्रात विपरीतानि विरेचनानीति ही
नयोगजान् रोगानाह तेनरे ष्ठीवेत्यादि आदिशब्दाद्धृद्रोचकगौरवाध्मानस्यारो
ल्स्यशूलप्रतिश्यायरोमहर्षशोषा: सम्यग्योगलक्षणमाह निर्विबंधमित्यादि
संग्रहेतु नातिमहती व्यथा स्वयं चावस्थानं ततश्च स्यातामन: प्रसादास्वास्थ्यं द्धिरो विभ्र
चकादिवैपरीत्यं चेति अतियोगलक्षणमाह अतियोगेत्वित्यादि फेनादेर्यत्रवम
तं चंद्रिकामयूरपिच्छेव तमोन्धानने भ्रमश्चकार्कश्यं च जीवशोणितमोज:
संग्रहेतु स्वरक्षय मोहोन्माद मूर्छा शिर:शून्यता: हृदयधूमायनगात्रशूलसुप्ति
त्वमोह्वानिलप्रकोपकरणि शूलादिंतवाक संग्रहेतु संहननजिह्वाप्रवेशनिर्गमादि
न्यावर्तिविसंगता निद्रावलाग्निहानयो भवंतीति सम्यग्वांतस्योपचारमाहसम्य

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

ग्योगेनेति धूममत्रयस्याक्षिरस्यमध्यतीक्ष्णभेदात् संगृहेत् शुचि शोधितपाणिपा
दमुखं धूमं पीत्वा पुनरुपस्पृश्य ष्णोदकं समानितसुरभितां नूनं निवातागारस्यच्छा
स्थितमिति सम्यग्वांतः पेयादिक्रमेण भुंजीतेत्याह ततः सायमित्यादि दीप्ताग्निश्चेत्सा
यं मंदाग्निश्चेत्परदिने प्रातः पेयादिक्रमं जीत पेयादिक्रमेण रक्तशाल्यन्नं भुंजीत पेयादिक्रम
माह पेयामित्यादि उत्तमशुद्धावशुद्धः पेयादिकं त्रीन्त्रीन् कालान् भुंजीत मध्यशुद्धा
द्वौ द्वौ अवरशुद्धाशुद्धः एकैकं अकृतं स्नेहादिरहितं कृतं स्नेहादियुक्तं पेयादिक्रमस्य
त्रि ८ फलमाह यथेत्यादि विधस्य वमनस्य वेगफलमाह जघन्येत्यादि त्रिविधस्य विरेक
स्यमानमाह दृष्टेवेति द्विगुणा विंशतिः त्रिगुणा त्रिंशत् त्रिविधस्य विरेकफलमा
ह पुस्थति प्रस्थोऽत्र न द्वात्रिंशत्पलः वमनेन विरेके च तथा शोणितमोक्षणे सार्द्धत्रयोद
शपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिण इति वचनात् एकः प्रस्थ द्वौ प्रस्थौ चत्वारः प्रस्थाः इति त्रीणि
मानानि त्रिविधस्यावमनस्य पित्तावसानत्वमेवसम्यक्त्वमित्याह पित्तावसानमि
ति त्रिविधस्यावमनस्य पित्तावसानत्वमेवसम्यक्त्वमित्याह पित्तावसानमिति त्रिवि

835

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

प्रस्थ।

धस्य वमनस्य तुलामानमाह विरेकार्द्धमिति अर्द्धं मर्द्धं प्रस्थः प्रस्थौ द्वयं चेति त्रिविध
स्यापि विरेकस्य कफान्तस्यान्तमेव सम्यक्त्वमित्याह कफान्तमिति वेगमानेन तुलामाने
वायोग्यमानमाह द्वित्रानित्यादि वमने तु वमनार्थं पीतं तद्वपि गणनीयं विरेचनविधमा
ह अथैनमित्यादि स्नेहनस्वेदनाभ्यां पुनरप्युपपादित शोधनयोग्यतां नीतं विरेचनयेद्विरेच
नौषधं दद्यात् संग्रहे तु अवकृतवमनमन्यत्र अतिक्रूरकोष्ठात् अकृतवमनस्य हि श्लेष्म
णोपहृतमौषधं मूर्द्धं प्रवर्त्तते उरसि वा रुद्धं भवतीत्येव ततो नालं विरेचनाय सम्यक् विरे
कस्यापि च बाधः स्वस्तः श्लेष्मा ग्रहणीं छादयित्वा गौरवमायाद्यं पुतिप्रवाहिकां वा नत्वेव
क. दोषोऽतिक्रूरकोष्ठस्य वाध्मातमत्वात् श्लेष्मकालेप्यकृते व मनो नो दोषः शूलाध्मानगौर
वाणि च कृत्वा दीप्ता श्लेष्मणः पवन् ग्रहैर्वा विरेचयेत् तेनाम्ना वृतमपि तु न्यं छर्दिं च
पुनस्त्वज्जनयति अविरक्तस्य तु श्लेष्मकाले च वमनं योज्यं तयोर्द्धं सुखेन निर्हरणादि
ति मृदुकोष्ठस्य लक्षणमाह बहुपित्त इत्यादि संग्रहे तु इक्षुरसाद्धृतक्र मस्तु गुड शर्करासं
र्पिर्निर्वमद्योष्णोदकपीलुद्राक्षा पूगफलादिभिरिति क्रूरकोष्ठस्य लक्षणमाह प्रभूतेत्यादि आ
दिशब्दात् त्रिफलातिल्वकनीलादयः संग्रहे तु बहुतोष्मा समदोषश्च मध्यः सुसाधारणः येच स्नेह

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

संसृष्टपानेन प्रायशस्त्रिपंचषाण्मरात्रैरिति दोषभेदेन विरेचनभेदमाह कषायेत्यादि संग्रहे तु पीतमा
त्रएवौषधे छर्दिविघाताय शीतांबुनामुखमस्य सहसा सिंचेत् ततश्चोष्णोदकेन सां
तमुखं विशोध्य आर्द्रसुरभिमत्स्यमातुलिंगजंबीरसुमनःसौगंधिकादीनामुद्घगंधो
मुपजिघ्रेत् निवातसुखशय्यास्थितश्चाविवंधयेत् मल्पाल्पमुत्क्लेदवमनुकंठसन्नमन
वेगान्नधारयेन्नोरयमाणं स्वयं शय्यासनेषु प्रतिगृह्णे च शीतस्पर्शं च त्यजेत् यथा च वमने
स्वेदप्रसेकौषधकफपित्तानिलाः क्रमेणप्रवर्तंते तथा विरेचने वातमूत्रपुरीषपित्तकफाःप्र
न स्वांते वायुदोषाणां हि देहे तथा सन्निवेशान्मार्गवैपरीत्याच्च शोधनयोरिति विरेचना
प्रवृत्तौ प्रवर्तनोपायमाह अप्रवृत्ताविल्यादि उपोपस्थौ प्रवृत्तौ विकृत्यंतदाह उत्थानइत्यादि उत्थानोपव
र्तते अल्पेषसति तस्मिन्दिने मुक्ताद्वितीयेदिने पुनर्विरेचनं पायेत् पूर्वमानक्रमं प्रथमविरेचने सामग्री
वेकल्यं स्मरन् सम्यगालोच्य यथायोग्यं स्यात्तत्पूर्वं द्वैवमन प्रथममेव संग्रहे तु हीमयलोभेभ्यो वेगाघातशी
लाः प्रायशस्त्रियोराजसमीपस्थावणिजश्च भवंति तस्मादेते वेगधारणान्मृवृद्धवाततत्वात्सदातुरा
दुर्विरेच्याश्चतान्सुस्निग्धान्शोधयेत् अन्यानन्नपिवाकालनिर्हारविहीनस्य तत्रैषा सदातुरत्वा
हृत्यो व्यायामो दुःसाध्यो भवतीति विरेचनेहीनयोगलक्षणमाह हृत्कुक्षीत्यादि संग्रहे तु आध्मान
प्रसेकछर्दिभ्रमगौरवाग्निघाततंद्रासोमित्वमूत्रसंगाइति सम्यग्योगलक्षणमाह योगइतिवेप

न५ पत्सुनिवृत्तेष्वहनन्तान्तविरेचनेसपुनः स्निग्धःस्विन्नो
दशाहादूर्ध्वं विरेचनं पिबेत् ६

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

री स्नेहकृत्कुक्षिशुद्धिमुख्या सै अस्य योगलक्षणमाह विद्धित्येत्यादि अतिवमानामयाः तामतादयः सं
ग्रहेतु परिवर्त्तिका हृदयोद्वेष्टने पिपीलिका संचार इ[illegible] वांग इति सम्यग्विरक्तस्य सम्यग्वांतस्य
विधिमतिदिशति सम्यगित्यादि पेयादिक्रमानंतरं प्रकृतिभोजनमपि क्रमेण कुर्यादित्याह
तत इत्यादि क्रमेण पादेना पथ्यमित्या पुक्तेन वमित वानिवेति दृष्टांतवलेन वालितेप्येवं क्रमो शे
याः मंदवह्न्यादिभिः शोधनदिने उपवासः कार्य इत्याह मंदवह्निरित्यादि असंसृष्टं हीनयोगि
कं असामं शुद्धिकृतकार्श्यं रक्षतं दोषदुर्वलं दोषवदुग्राक्षीणवलं अदृष्टजीर्णलिंगं जीर्
णौषधलक्षणरहितं तानिव अनिलोमानिलः स्वास्थ्यं स्तुतक्षमा सुमनस्त्वं लघुत्वमिंद्रियोद्गा २६
र शुद्धिर्जीर्णौषधलक्षणानि: क्लमोदाहोंगसदनं भ्रमो मूर्छा शिरो[illegible]ता: अरतिवलहानि अस्राव
शेषौषधाकृतिरिति अनेन शेयानि लंघनस्य फलमाह स्नेहेत्यादि स्नेह स्वेदौषधजाता ये दोषा
स्नेहशालेषां हृतदोषाणां ये संयोगाः स्रोतसां स्पृक्तेः पेयादि क्रमेर युक्तिमाह संशोधनेत्या
दि स्नेहयोजनं शमनस्नेहप्रयोगः लंघनमुपवासः कृतेत्यादि निषिद्धपेयानां कृतान्यपित्ता
दिषु पियं निषेधति पेयास्थाने मंथो योज्य इत्याह तेषामिति वमनविरेचनयोः स्वकार्य
प्रतिदावधिमाह अपक्वमित्यादि अर्धादिविरेचनस्य पाकं प्रति पालयेत् दुर्वलत्वादि विशिष्ट

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वैपरीत्येन जायते यत्नानदाह दूयतः स चेदुक्तेन वारिणा
कार्यो हीनेन चो द्वेगं विपरीतं २

ल१

त्वाहारैरेव शोध्य इत्याह दुर्बलइत्यादि मेहनीये यव ह्रावादि भिरुक्तौ घोरे चनं युक्तौ विपर्यये दुर्बलादी
नां पंचानां मृदुत्वं शोधयेदेयमित्याह दुर्बलइत्यादि यद्यपि मृदुत्वेन शोधयेत्तथापि तदेवास
कृत्येवं ननु वहुतीक्ष्णां जीवितसंशयात् वहुप्रवृत्ति तद्दोषस्यापि दुर्बलस्य शोधनं मृदुत्वमे
वेत्याह हरेदिति अल्प प्रचलतदोषस्य दुर्बलस्य शमनमेवेत्याह अल्पात्संशमयेत्तु तानि
ति वहु प्रचलित दोषस्य शमने वाधकमाह क्लेशयतीति संग्रहे तु मृदुतीक्ष्णयोर्लक्षण
मुक्तं सुखं क्षिप्रं महावेगमसक्तं यत्प्रवर्त्तते नातिग्लानिकरं नाति हृद्याद्यो चरुजाकरं अंतरा
शयमक्लिष्टं एवं कृत्स्नं दोषं निरस्यति विरेचनं निरूहं वा तत्तीक्ष्णमिति तन्निर्दिशेत् जलाग्नि
कीटैरस्पृष्टं देशकालं गुणान्वितं नवं मात्राधिकं किंचित्तुल्यवीर्यैः सुभावितं स्नेहस्वेदोप
पन्नस्य तीक्ष्णत्वं याति भेषजं अतो विपर्ययं मंदं मंदता वपुर्यद्यते तीव्रो मध्यो मृदुर्व्याधिः
सर्वमध्याल्पलक्षणो वलापेक्षं हितं तेषु तीक्ष्णमध्यमृदुः क्रमात् अपरत्नमलानुदुंसा
त्म्यीभूतं हि जीर्यति वमनं वा विरेकं वा तस्मात्सात्म्यं न योजयेत् विभ्रंशो विषवत्सम्यग्यु
योगे पश्चामृतोपमः काले वयस्यं प्रयोज्यं च तस्माद्यत्नेन योजयेत् इति मंदाग्निक्रूरकोष्ठ
योः शोधने पूर्वीजमाह मंदाग्निरित्यादि रूक्षाणां पंचानां विरेचनमविरेच्यैव जरण्या
तीत्याह रूक्षेत्यादि ते कथं विरेच्या इत्यत आह तेष्वइति वस्तिं निरूहं विषादिषु नवस्तीसर

839

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्निग्धस्य शोधमित्याह । विशेत्यादि अभिघातः शस्त्रघातादिः सर्वे बालवृद्धानां स्नेहविरेचनं दे
यमित्याह सर्वानिति स्नेहभावितानां रूक्षसंविरेचनमित्याह रूक्षेत्विति प्रतिकर्म स्नेहस्वे
दौ कार्यावित्याह कर्मणामित्यादि सर्वकर्मान्ते पुनः स्नेहनं कार्यमित्याह स्नेहमत इत्या
दि स्नेहनस्वेदाभ्यासे युक्तमाह मलतीत्यादि स्निग्धस्विन्नवस्त्रादिवत् उत्क्लिष्टो मलो
ह्रीयते स्नेहनस्वेदानभ्यासे दोषमाह स्नेहेत्यादि सम्यक् शोधनस्य फलमाह बुद्धिप्रसाद
मित्यादि वयसः पाकं जरां इति हेमाद्रिटीकायामायुर्वेदरसायने वांतरेकप्रकरणं साम
स्त्येन निरूपितं अथेति क्रमप्राप्तं बस्तिविधिमध्यायं व्याख्यातुं प्रतिजानीते बस्तेर्विषय
माह वातोल्बण इति बस्तिनादीयते बस्तिः वृष्यतेवा इत्यतो बस्तिरित्युक्तं संग्रहे बस्तेः सर्वोपक्र
मश्रेष्ठत्वमाह उपक्रमाणामिति शोधनबृंहणादिकारित्वादिकतानिर्लेपिदि बाव सु
खत्वादेव च बस्तिर्बालवृद्धाशस्थूलक्षीणधात्विंद्रियेषु स्त्रीषु वातलोपसर्गादप्रजा
सु स्त्रीषु प्रजासु चोपदिश्यते अग्निवर्णमेधास्वरायुःसुखप्रदोवयःस्थापनं यं गूरुस्तं
भभग्नसंकुचितानिलाध्मातमूलरोचकोदावर्त्तपरिकर्त्तिकादिषु हितइत्ति बस्तिभे
दानाह त्रिविधश्चेति संग्रहेतु तत्रास्थापनं दोषदूष्यानुसारेण नानाद्रव्यसंयोगा
दनेकत्वं तस्य भेदाः उत्क्लेशनं शोधनं शमनं लेखनं बृंहणं वाजीकरणं पिच्छाबस्ति

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

माधुतैलकमित्यादयः माधुतैलकस्य पर्यायाः यापनो युक्तरथो दोषहरः सिद्धि
वस्तिरितीते षां नामभिरेव च स्वरूपमाख्यातं तद्यथाः स्थापनादेष स्थापनाख्यः
स्थापनमित्युच्यते शरीररोहणाद्वा दोषहरणादचिन्त्यप्रभावतया वास्मिन्नुहोऽनु
मवान्निरूहः इत्युच्यते अनुवासनं यथार्हो बधासिद्धः सोऽनुवाविधो सचतुर्धा अपि
हतः तस्य भेदो मात्राबस्तिः स पप्रसे सह्रस्वमात्रातुल्यः सेव्यः सदा तु माधुतैलवच
बालवद्धाध्वभारयानव्यायामचिंतास्त्रीनृपसेवासुकुमारदुर्बलभग्नाल्पाग्नि
भिर्निः परिहारतया सुखावस्थो बलदः सृष्टमलो दोषघ्नश्चेति तथा तो नाजीर्णे
दोज्यो न च दिवास्वप्नसाध्यः सयः स्मासानुवसन्नपि न दुष्यत्यनुवासनमपि व
दीयत इत्यनुवासनं वासनं भोजनं ३ तरवस्तिरपि स्नेहानुवासनवद्दोषघ्नो निरू
हवदपि केचिदाहुः सनिरूहादुत्तरमुत्तरमार्गेण वा दीयते इत्युत्तरवस्तिरिति नि
रूहस्य विशेषतो विशेषमाह तेन साधयेदिति निरूहादिषु त्रिष्वपि प्रकृतेषु
प्रधानत्वान्निरूहस्य परामर्शः अस्याख्या एव चेत्यनुवादः व्याखंडं वातरक्ते मूत्रा
तीसारेति रामातीसारभरजो नाशास्त्रीणां पुष्पनाशः संग्रहेतु हृदयकुक्षिपार्श्व
ग्रहपर्वाभितापपार्श्वे पारति अ लांगसुप्तिशोषकं पगौरवातिनाघबन्धकूजनशर्करा

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मूत्रार्तिवस्तिभेषजः तयोन्मादे तेषां षट्कर्मको ऽविषमाग्निसशब्दानल्पोग्रं ध्मोत्स्या
नादयइति निरूहं निषेधति अतास्थाप्यवस्तिवातिबद्धोदरादयउरुविशेषाः संग्रहेतु तत्राति
स्निग्धात् क्लिष्टो वयोर्दोषानुत् क्लै श्यायोदरं मूर्च्छामपथ्युवा जनयेत् स्तातो रुक्षा
तिकृशस्य वस्ति क्षोभव्यापन्नं शरीरं मा भृशु पीडयेत् अनिरूहस्य वक्ष्यते वतवमनविरे
कयोस्तु रिक्तं देहं क्षतं सार इव दहेत् स्नेहवस्ति सद्योग्निं मवसादयेत् श्लेष्मामपायस्यात्
कृतनस्य स्यास्य विभ्रंशं महाविरतो इस्रोतस्तयाकुर्यात् अनुवासनं तु दोषात् क्लेशा
नं प्रसेकच्छर्दिनिद्रा विकाकासश्वासमूर्च्छा आर्तानां वायुर्निरूहमूर्द्धं नयेत् अर्शस्यात्
परिवृत्यपुनर्वक्त्रं मुखं संस्थाप्य भेषजं यथोक्तप्रमाणमौषधं मसंकोचेन यथामा
त्रितयाप्रमाणं अंकपादं मूत्रः चर्मपात्रं वमेवावासोघनं स्वतो मधूच्छिष्टेन च संग्रहेतु
न्युब्जं विवृतानने विनिवेश्य वस्तिं कर्णिकयोर्द्वयेन सूत्रेण घनं समं च बध्वा परिव
र्त्य पुनरन्यान्यदृस्ति मुखबंधनार्थं सूत्रमुपनिधायानुगुप्तं निधायये दितिनिरूहौष
धमात्रामाह निरूहमात्रेति प्रथमे वर्षे पलं ततस्याद् द्वादशपलवृद्धिः एवमष्टादशे
वर्षे चतुर्विंशति पलानि स्युः तान्येववा सप्तति समं ततो विंशति पलानि संग्रहेतु प्र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

स्थापनमात्रात् पुषमेवर्थं प्रकुंचः ततः परं प्रकुंचमभिवर्द्धयेत् यावत् षट्प्रसृताः ततः
श्चोर्द्धं प्रसृताभिर्वृद्धिः प्राप्तानुतीता द्वादशसप्ततेस्तु द्वादशप्रसृताः परं वातेोदृष्टैव अन्ये
पुनर्द्वादशप्रसृतस्याप्यथाविंशतीति अनुवासनौषधमात्रामाह यथापथमित्यादि यथा
यथं पलेकर्षः पलद्वयकर्षद्वयमित्यादि संग्रहेतु यथास्वमास्थापनमात्रापादहीना माध्यु
तैलिकैः प्रयोज्येतेति निरूहस्यानुवासनमाह आस्थाप्यमित्यादि कृतस्नेहनादिकमास्थाप्य
मनुवासनयोग्यत्वे सति पूर्वमेवानुवासयेत् अनुवासनकालमाह शीते वसंते चेति शीते वसं
ते ततोन्यदा च दिवावासयेत् केचित्ततोन्यदा रात्राविति वदंति संग्रहेतु अवेस्य वातदोषाहीन् अ
न्यथाहि स्नेहो नाम यप्रादुर्भावः धान्वंतरीयाः पुनः प्राहुः नरात्रौ प्रणयेत्स्नेहं दोषोत्क्लेशो
हि रात्रिजः स्नेहो वीर्ययतः कुर्यादाध्मानं गौरवं ज्वरं अह्नि स्थानगते दोषे वह्नौ वान्तरसान्वि
ते स्फुटस्रोतोमुखे देहे स्नेहो पर्यवसर्पति अन्त्य पित्तकफं रूसंभ शं वातरुजार्दितं भुक्तं
जीर्णाशनं कामं रात्रावप्यनुवासयेत् केवलातिलाति पीडतं त्व शुद्धमप्य निरूपितवेलमप्यनु
वासयेदा सायिकत्वादिति अनुवासनीयस्य पूर्वकर्तव्यमाह अभ्यक्तेत्यादि उचिताद्धितस्य भोज
नात्पादहीनमश्विनं भुक्तवंतं दुग्धादिद्व्यपूर्वं नचो [illegible] ठ [illegible] विना अनुवासनेवेघत्त

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा.टी.१९५

स्यमाह यथास्वेत्यादि आस्थातुरस्य गुदे वस्तिं उत्क्षिप्य मधुकरस्य शोणविगलितमाह तं नत्वा पृष्ठ
वंशोपरि एव वंशानुक्रमेण प्रणयेत् ततोनंतरमौषधं प्रणयेत् नातिद्रुतविलंबितमिति पीडतानं
मविषयं नातिवेगं नवामंदमिति पीडनविषयं प्रोक्षेश्चौषधशेषे दत्तेवौषधेवेगाः स्यपाल्लि
नास्फिजौ ताडयेत् तस्यातुरपार्ष्णिभ्यां ततः पादतः शय्यामुत्क्षिपेत् ततः पार्ष्णिभ्यां मुष्टिना
हन्यात् त्रिरिति पाणिताडनादि बुचतुर्ष्वपि योज्यं ततो वेदनार्तमंगं मर्दयेत् संग्रहेतु वमना
दधिकतरं कृतमंगलमनुमुखमभ्यक्तमुष्णांबुनास्नातं घृतस्नेहमृदितात्यादहीनं लघुपूर्व
लघूष्णं सानुपानपानमवंतं कृतं चंक्रमयामुत्सर्षवि उत्तमनार्द्रहस्तं आप्रांकनीय परिवारं
निवातवेश्मनि प्रतते शयने तावत्पुकुंते स्यात्स्तरते ईषदुन्नतपादे देशे वामपार्श्वेन प्राक् शिर
सं संनिवेशयेत् स्थितिस्निग्धाग्निनो ह्यप्रमार्गसंसर्गात्स्नेहो मदमूर्छाग्निसादतंद्रासंजन
वर्ण यति रू साग्निनो विधंमंबलहानिंच अस्य मात्रद्वुवाग्निनोधिस्सर्षवातवि उत्तमस्य बाल्यारतेन
तदावर्णीत् क्वापदं चिरमधिग्नतवतोविदाहाद्मितत्पार्श्व शायिनोनिम्नानि भवंति अतस्तथो
वधमस्खलितं प्राप्नोति प्रवेशनिर्गमाविति संस्पर्शेन मजुस्थितदेहं स्वबाहु परिधानपु
सारितवामसक्थिमाकुंचितरं तस्योपरि प्रसारितदक्षिणबाहुं कारयेत् पूर्वमेव तु वेद्योव
मुखभङ्गस्यत्वरां कुर्यात् तनस्य वामपार्श्वेस्यापलि हे.१९५
वत्रिगृहल्लीगुदवलिमुखानि नानि २

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

मानं तद्भवति वा यथा नात्यच्छसांद्रता वस्तेरस्त्विति मिश्रणे पच्चावायस्य प्रसत
द्धयमानं तज्जुडुपत्रवाल्के पलयोगात् इति वाते। पिके पित्ते तु स्नेहन्यूनता मधुदु
ग्धाभ्यां पूरणीया कफे तु मधुनैव उक्तं हि वंदेन मधुस्नेहन कल्कारव्यं कषा
यावायतः क्रमात् क्षीणे षट् द्विरष्टाः क्षीणि पलान्यनिले रोगिणां पित्ते तु स्वारि
वह्वेद्वे तथा पंचचतु षद्वयं षट् क्षीणि द्वेरष्ट क्षीणि कफे चापि निरूहणे इति
मिलितानां निरूहद्रव्याणां संस्कारमाह सर्वमित्यादि खजो मंथनदंडः तद्वा
न्नाम्लं नात्यम्लं संग्रहेतु तत्र वाच्य मात्रादौ षधस्य विद्वान्हो तस्य भवति खजप्रमथ
नात्काथं स्नेहादयः सम्यक् संयुक्ताः संभगेव योगमारभेते अन्यथा पुनः
काथादीनामुल्वणो भवतमोन्यतमं यथा स्वं दोषमीरयेत् अत्यूष्मादीनां तु पृथक्
व्यापदः साधनानि सिद्धि षूत्तरकालमुपदेक्ष्यन्तेति तिर्यक् प्रणिते ह्निन्नयातिधा
रा गुदे व्रणस्यावलिते तु नेत्रे सत्तः शनैर्नाम्यमेति वस्तिः कंठप्रधावेदति पीडितस्तु र

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वाटी.१२८

स्तंभं विधत्तेति मृदु हि मध्य तत्प्रमूत्तीक्ष्णो मृमदाद्धि मोहान् स्निग्धोग्निमांद्यपवनेमुंक्ष्म
स्तन्वल्पमात्रानवृणस्त्वो योगम् करोति मात्राभ्यधिकोति योगं क्षामंतुसारः सुचरेण
चेति दाक्षाति सारो लवणोतिकुर्यात्तस्मात्सु युक्तं सममेवदद्यादिति मतांतरेण स्वस्थ
विषयं मानमाह वर्द्धं स्वेत्यादि अयं नव पुस्तो निरूहः निरूहद्रव्याणां मेवनमाह
मास्मिकः इत्यादि अर्घ्यात्कोष्णानं तरं स्त्री राघावायाः दत्ते निरूहे रोगणः कृत्यमाह
उत्तानइत्यादि उत्तानत्वे निरूह वीर्येण देहव्याप्नुयेति रूहे निवृत्तकालमाह आगताः
विति मूहूर्त्तोपरकाद्वयं अनिवृत्तौ प्रतीकारमाह तत्रानुलोमिकेत्यादि अनुलो
मिकः स्नेहः एरंडतैल स्नेहादिः शृत्यामादि सिद्धो वा स्वयं निवृत्तावसम्यग्योगात्सु
नः पुनर्दानमाह स्वयमेवेत्यादि सम्यग्योगादि लक्षणमाह विरत्तचदिति सम्य नानुः २
ग्योगे स्नानं भोजनं चाह योगेतुयोजयेदिति तनुर्द्धेः नघन्न रसेन जांगलरसेनौद
नं स्नानभोजयोः फलमाह विकाराइत्यादि वातार्द्दितस्य निरूहादिति एवानुवा
सनमाह अथादितिमितिसंग्रहेतु ततः पुनर्वातार्त्तमातुरं वं हणीयमन्यव्यतद्दिधमं

हे.१२९

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

णां तस्यां गुडिका न तस्यैव कर्णिका याम्ले तेग्रे इत्युभयत्र योज्यं अंगुष्ठवद्यंत्रमूलं कनिष्ठिकाग्र
वद्यंत्राग्रं स्थूलमित्यर्थः मध्यं तु अनुपूर्वं स्थूलं यंत्रच्छिद्रमाह श्रेणी द्व्यंगुलमित्यादि षडंगुलस्य
यंत्रस्य मूलच्छिद्रमंगुलप्रमाणं सप्तांगुलस्य सार्द्धांगुलं अष्टांगुलस्य द्व्यंगुलं नवांगुलस्य सा
र्द्धद्व्यंगुलं द्वादशांगुलस्य त्र्यंगुलं षडंगुलस्याग्रच्छिद्रं मुद्गवाहि सप्तांगुलस्य माषमावाहि अ
ष्टांगुलस्य कलायवाहि नवांगुलस्य क्लिन्नकलायवाहि द्वादशांगुलस्य क्लस्वबदरवाहि अं
गुलमात्रं तु छिद्रं स्यादन्तपरि घोज्ञेयं पंचांगुलेर्द्धांगुलं अग्रे वर्तुमुद्गवाहीति संग्रहोक्तं ज्ञेयं
यंत्रस्य प्रांते कर्णिकास्थानमाह मूलच्छिद्रेति मूलच्छिद्रप्रमाणेन प्रांतपरिकल्पितासी
मारूपां कर्णिकां घटेत् यंत्राग्रच्छिद्रं वर्त्याविधेयमित्याह वर्त्यग्रे पिहितमिति संग्रहे तु क
र्णिकांतः प्रतिबद्धसूत्रांतर्गृहीतांगपिधानमन्यच्चैव वर्तिरित्युक्तं यंत्रमूलस्य कर्णिका
द्वयमध्ये द्व्यंगुलमंतरं कार्यमित्याह मूले यथास्वमित्यादि यथास्वं यमुद्दिश्य यंत्रं तदं
गुलैः कर्णिकाद्वये वस्तिबंधमाह तत्र नियोजये दित्यादि आदिशब्देन गोहरिणवराह
दयः वस्तिमत्त्वाधारपेशीसु स्वदितं स्नेहमुक्तस्यां कषायरक्तं कषायरसैर्दृढं वेदंत्न रागं

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

विद्धिद्रुग्रंथिगंधशिरं छित्वादिचतुष्परहितं तनुं सूक्ष्मं साधु ग्रथितं वध्वा तिपलानि त
चार्धे मदनानि इत्येवं परं एतन्न क्वाथमानपरं प्रकुंचादिनि रूहेवि संभवात् क्वाथ्यानि मि
कानि रूहात् द्वादशप्रसृता चतुर्थांशं प्रसृतत्रयसम्मितं स्नेहं कल्पयेत् तत्र क्वाथा तावं
५४ तं क्वाथमयनीं [illegible] पलोयेपं नमी एवं कल्कादर्धमं सार्द्धं प्रसृतं गुडस्य पलमात्रं पुनश्च
मधुप्रसृतद्वयं सम्मितं परसैंधवमक्षसम्मितं आदिशब्दा मांसरसक्षीरगोमूत्रकांजिर
मदनफलानि उक्तं हि सुश्रुतेन सौद्रं मत्रं फले क्षीरमम्लं मांसरसं तथा पुनश्च प्रदापयेद्धीमा २५
न् निरूहे कल्पनान्विधयिति तत्र चतुर्णां द्रव्याणां पलद्वयं मदनं त्वेकं पादिप्रोष्य तत्क्वाथ
स्य प्रस्थं चतुष्पयं एवं द्वादशप्रसृतत्वं उक्तं हि सुश्रुतेन दत्वादौ सैंधवस्याक्षं मधुनाः
प्रसृतद्वयं विनिर्मथ्य ततो दद्यात् स्नेहस्य प्रसृतत्रयं एकीभूते ततः स्नेहे कल्क
स्य प्रसृ[illegible]येत् संमूर्छिते कषायं तु चतुः प्रसृतिसम्मितं वितरेच्च तदावाथमंते द्वि
प्रसृतम्मितं एवं प्रकल्प्यतो वस्तिर्द्वादशप्रसृतो भवेत् इति यत्तु तत्र कल्कस्य प्रसृत

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

जा१ 849

पल्लवलिप्तधूपैर्वज्र इव प्रकल्पितभागानां त्वौषधीर्वैद्यान् द्विजातींश्च संपूज्य तद्विधस
हितो हीनाधिकाधाहिबलेन यथार्हमुपकल्पयेद्वर्त्तिमिति निरूहदुःखाणां मात्रमाह द्वा-त्रा
इति यत्र बास्थ्यस्यापि प्रातमार्गत्वाद्गच्छन्ति नास्ति: प्राणान् हिंसति स्नेहः पुनरर्शास्याम
व्येयाध्मानायस्मात् बद्धोदराद्याध्मातानां भृशं तरमाध्मानान्मृत्युः अल्पसत्वविधूवि का
तिसारार्त्तानां चामदोषान् अरोचकाल्पाग्निगुरुकोष्ठकंठमधुमेहार्त्तानां यथास्वमामय
रद्धिः गर्भिण्याः पूर्वोक्तदोषः इति पूर्वोक्तो वमनोक्तः अनुवासनस्य विशेषतो विषयमा वमनोक्तः ६
९८ आस्थाप्या एव चानुवास्याः इति आस्थाप्या गुल्मादयः अतितन्व्यादिषु त्रिषु निरूहादनु
वासनस्य प्राधान्यमाह विशेषादिति अनास्थाप्यानां पांड्वादीनां चानुवासनं निषेध
ति नानुवास्या इति अनास्थाप्या अतिस्निग्धादयः निरन्नोकृताहारः विजनेदीशिपि
लमलः गुरुकोष्ठ आहारविनाप्याहारपूर्ण इव कोष्ठो यस्य अपिष्यंदीनेत्रकोपी संग्र
हेतु नेत्रातिस्निग्धादीनां यथामुक्ताः पथ्यदोषाः अपिच अभुक्ते रिक्तकोष्ठस्य प्रयु
क्तमनुवासनं सरदूरगस्नेहमत्वेक्षिप्रमूर्द्धं प्रयाते तेन वायोनस्याद्धातधामन्याधि

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

षिता कायाग्नेरग्रुनाशात्सु विशेषादिति वर्त्तिना स्नेहः सद्यो भुक्ताहार स्यार्द्धे त्वामशा
येनिल्ले पक्वास्थेहेति पक्वस्य भ्रवव्रते वाल्लयाकृतः निरूहश्च समीरस्यैतौ स्त्वावेमा
वुभावपि तावन्नाद्यैर्द्विनो तौ रणा वथ्योन्नेन सर्ह्गतौ उर्द्ध वासकृता सार्द्धे संस्थितौ
कोष्ठएवला समलाहार विबन्धौ हरेता मायुजीवतं भुक्तावान नुवास्यो स्मान्न
निरूह्योन्नमुक्तवान पांडुरोगा र्त्तानां दोषानुत्क्लेश्य स्नेहबस्तिस्तरं जनयेत्पु
तिश्यायादिमतां म्रयएव शेषां वर्द्धयेदिति निरूहास्त्वासनयोर्यंत्रस्य लक्षणमा
ह तयोस्त्वित्यादि गोपुच्छाकार गोपुच्छवन्मूलमतः स्थांवर्त्तंच गुलिकामुखं गुलिवद
स्त्ररहितंनस्वंयस्य संग्रहेतु माणि शंखंमंगरं तवादिरक्तदरतिनिशातिंदुकादिद
रुसारसयमज्यवकर्णिकामिति यंत्रप्रमाणमाह ऊनेब्दे इत्यादि प्रथमेवर्षे पंचांगु
लयंत्रं द्वितीयादिषु पंचस्तु षडंगुलं सप्तमे सप्तांगुलमिति द्वादशेऽष्टांगुलंषोडुसे
नवांगुलं त्रिंशादिषु द्वादशांगुलं वर्षांतरेषु वयः प्रमाणीनवीस्यपुत्प्राप्रमाणव
र्द्धयेत्स्वब्दमेपाद सप्तांगुलं नवमेसार्द्धसप्तांगुलं इति यंत्रस्योत्सुमाहस्वांगुष्ठेनेत्यादि स्वांगुष्ठेनमुदिपय

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

र्णा अप्रमुखपिहिताग्रच्छिद्रं नेत्रं भाजनस्योपरि कृत्वा दक्षिणपादं गुष्ठांगुलिभ्यां कर्णिकापामुपरि
ष्टान्निः पीड्याविवंधाय शाताक्षासैंधव चूर्णावचूर्णितं प्रागेव नेत्रस्पर्शात् पूर्व वस्तिमंत्रितं यच ब२
यार्हे यद्यो मध्यविपक्वं सुखोष्णं वस्तो स्नेहमसिंच्यावलोक्यो बंधमा संविः स्पृष्टं तवातबुद्बुधमेंधांते
सूत्रेण द्विस्त्रिर्वा बस्तिमुखमावेष्टय दक्षिणपाणौ नेत्रमुपधापयति बैत् ततो घृतभ्यक्ते पायौ वाम
हस्तप्रदेशिन्याभ्यक्तं प्रवेशादेशमपनीतवर्त्युत्तानवामहस्तांगुष्ठोदरपिहितापं मध्यमाग्रादेशि
मुपगृहीत् कर्णिकमृजु ऋजुसुखमेकमनानायवेननेत्रमा कर्णिकं प्रवेशयेत् आतुरोपितदनुलो
ममवलंवेत् ततश्च वेष्टावस्तिमुखं दक्षिणहस्तांगुष्ठप्रदेशिनीभ्यां मुंचनेत्रं मचालयन्नह
स्तद्वयेनोत्तानेनेवं गृह्णीतं प्रपीडयेत् अन्यथा हि व्यापदो भवंति अन्येतु त्रिंशन्मात्राः पीडन
कालमाहुः न च वस्तो शेषमानेनसावकाश ह्यासं मास्पंदनान्याचरेत् विण्मूत्रानिलवेगेतु नेत्र
माकृष्य वेगांतं शेषं प्रणयेत् तथापार्ष्णी गुल्फ पादृतलस्फिंकाः सरुजं चांगं स्नेहेन प्रतिलो च२
न२ मं वा कशामात्रं प्रानेगृह्णीयादिति वैद्यकृत्यस्य फलमाह इतितद्रोति समुन गच्छति समंताद्धिना
इत्याधिकं संग्रहे प्रमदाद्वी प्रविरतो पुनरदेवानुवासनं कार्यमित्याह यो कृदिति शीघ्रमि
रतां विनामलेन चेत् मंदाग्निमल्लागतस्नेहं च सायं च भोजयेदिति इतियमेनाहदीनेष्विति संग्रहेत

प२

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA

वा॰टी॰१९६

नैवचानागतस्नेहमविद्धि तोयेहनि नचैतमनुवासयेदितीति अनुवासनस्य निवृत्तिकालमाह निःमा
हतिनिर्वृत्तिकाले ध्वनिवृत्तो किंचित्कालमुपेक्ष्यमाह यः येरनि तीक्ष्णैरप्येवग्नारनालप्रायैः प्रती
कारस्यापवादमाह अ॰ तद्गति निवृत्तस्नेहस्यानिवृत्तस्नेहस्य च स्नेहशोषयाकार्थमौषधमाह
अचेति केवलमेरवाकोष्ममंभः संग्रहेतु सुखोषितं चैनं तथाकृति वमनविरेचनास्थापनान्य
तमं प्रातः शुंठीधान्यक्वाथमित्तरदोष मुदकं स्नेहशेष जरणोपवातकफोपशांतये च पायये
त् ततोन्नकाले यथोक्तमन्नमश्नीयात् अथानुवासितं पेयां पाययेत् साहि सस्नेहकोष्ठमेनमग्निमभि
ष्यंदयतीति पुनरनुवासनस्य कालमाह अ॰ स्यादिति स्नेहपाकानुसारेण सप्तमादिदिनेषु वा
उत्वणे वातादौ प्रतिदिनमनुसयेदित्याह तत्र मिति ततस्नेहपाकप्राधान्यात् अनुवास
नानंतरं निरूहमाह र॰ ज्यादिति स्नेहैरनुवासनैः निषिद्धानुवासनस्यानुवासनं विनैव नि
मा॰ह॰४ रूहं अ॰ नोपि ति स्नेहनः सद्यः शोधनो निरूहः संयुंज्यात् निरूहविधिमाह पं हेति अंत्यानुवास
नदिनात्तृतीये पंचमे वा साधके ज्योतिःशास्त्रोक्ते शुभे अ॰ सोचादिरहिते अवेक्ष्य ज्ञात्वा त
द्विधैर्वस्तिकुशलैः संग्रहेतु आर्यावलोकितं नाथ मार्यां तारां मातरं ध्रुवं धातारमश्विनाविंदु
मात्रेयं सप्तर्षीन्काश्यपं विदेहाधिपप्रभृतीन् अग्निवेशादीन्स्तंत्रकारान्दीपगंधपुष्प

CC-0. Gurukul Kangri University Haridwar Collection. Digitized by S3 Foundation USA